

OSMAN ÖDE

ANNANYÝAZ ARTYK

Agyr gün Gypjaga kethuda bolan,
Bagryn badaşdyryp ulus-il bilen.
Bagryny daglady töhmetdir ýalan,
Geläýjek ýalydy Annanyýaz Artyk.

«Sabyr et, köşegim, Annanyýaz bardyr,
Ýagşyzada ýaran, Hudaga ýardyr...
Annanyýaz batyrdyr, ajaldan zordur!»
Geläýjek ýalydy Annanyýaz Artyk.

Atam, eziz atam, merdana gerçek,
Bormy ýedi ýylda janyňy bermek.
Gaýdyp gel ýurduňa Jygaly beg dek,
Men bakýan ýoluňa, Annanyýaz Artyk!

BEÝIK SAPARMYRAT TÜRKMENBAŞYNYŇ ŞEJERESI¹

BEÝIK SAPARMYRAT TÜRKMENBAŞY
(1940-2006 ý.)

Atamyrat Nyýazow*
(27.01.1912 – 1943 ý.)

Annanyýaz Artyk
(1880-1937 ý.)

Artyk han
(1841-1909 ý.)

Taňryguly batyr
(1803-1881 ý.)

Annamyrat beg
(1755-1828 ý.)

Agöýli serdar
(1722-1809 ý.)

¹ Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň doganlary Nyýazmyrat 1938-nji ýylda, Muhammetmyrat 1942-nji ýylda dünýä inýär. Onuň doganlary we käbesi Gurbansoltan Gurbangeldi gyzy (5.04.1915 ý.) 1948-nji ýylyň 6-njy oktýabryndaky ýertitremede wepat bolýarlar.

ROMAN HAKDA KELAM AGYZ SÖZ

Gadymy türkmen ynanjyna görä, ýurduň, il-günüň azatlygyny, adalatlylygy gorap ýogalanlar bu dünýäden armanly bolup, gözlerini açyp gidýärmişler, haçan-da ýurduň är ogullary Watanyň azatlygyny, adalatlylygy berkarar edenlerinde armanly ýogalanlar kanagatlanma hökmünde gözlerini ýumup, baky rahatlyga – uka gidermişler.

Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy türkmen milletiniň alnyndan Gün bolup dogup, altyn aşygyny alçy gopduryp, altyn myrada, altyn ruhly altyn ýaşayşa ýetirdi. Sekiz asyrlap azatlyk, adalatlylyk ahyny çekip, göreşip, maksadyna ýetip bilmän armanly pida bolan pederlerimiziň myratlaryna ýetip, baky uka, asudalyga gitmeklerini amal etdi, pederlerimiziň ýalkawyny, baky rahatlygyny gazandy.

Hormatly il-günüň dykgatyna hödürlenýän iki kitapdan ybarat bu roman Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň türkmeniň azatlygy, adalat berkararlygy ugrundaky göreşde pida bolan atasy Annanyýaz Artyk han oglunyň (1880-1937 ý.) pajygaly, armanly ömründen pursatlardyr.

Romanda türkmeniň söwer ogly, guwanjy Annanyýaz baýyň ömür menzili türkmen halkynyň milli döp-dessurlarynyň, ýaşayyş-medeni aýratynlyklarynyň, aýratyn hem milli türkmen begzadalygynyň – aristokratiýasynyň, özara gatnaşyk özboluşlyklarynyň aýtymynda teswir edildi.

Romanda Annanyýaz baýyň döreden jenneti bagy hakda öwran-öwran gürrüň edilmesi ýöne ýere däl: Annanyýazyň bagy – bu Annanyýaz Artygyň ruhy bagy, ruhy dünýäsi, ahwalaty hökmünde beýan edilýär.

Annanyýazyň bagy – türkmen halkynyň ruhy keşbi. Bagyň ykbaly – halkyň ykbaly.

1902-nji ÝYL

Birinji bap

DAGDAN GAÝDÝAN ÝODALAR

1.

Bagtdyr maksat sözleriniň, göräýmäge, aýry-aýry manylary bar, ýöne bu iki söz aýry-aýry at göterip ýören ýeke-täk bir düşünje. Özem bir manyny aňladýan bu iki söz adam ýaşayşynyň esasy manysy. Adam бүтін ömrüne maksadyna ýetmek üçin çalyşýar. Ol maksadyna ýeten pursaty özüni bagtly duýýar. Bagtly kişi – maksadyna ýeten kişi. Bagt we maksat ömür sallançagynyň bir ýüpüdir, bir tarydyr. Bagt hem maksat – adamyň ömür ganatlarydyr.

Allatagala palçykdan ýaradan bendesiniň ýazgydyny häsiýetinde ýerleşdiripdir, şeýle bolansoň, adamyň ýazgydyny häsiýeti çözüär. Adamy her ýollardan salýan gudratly ýazgyt – häsiýet. Adam görgüli häsiýeti – ýazgydy boýunça maksadyna ýetmek üçin çalyşýar. Ýöne Allatagala maksady-da – bagty-da, ýazgydy-da – häsiýetinde berdim diýip beren bolsun!

Maksadyň aýdyň bolmasa, hajyrawlykdan, çulumlykdan, başarnykdan, batyrlykdan, pälwanlykdan ne peýda. Hana, buzawyň başarnygy ýaly başarnyk hiç bir jandarda ýok. Allatagala oňa gül ýalak baş başarnyk beripdir: uçup bilýär; suwda ýüzüp bilýär; ýerde ýöräp bilýär; ýere girip bilýär; daragtlaryň köklerini kertip bilýär. Ýöne buzawda maksat ýok. Bagtyň, maksadyň bolmasa, baş däl, on başarnygyň hem hiç zatdygyny Allatagala bendesine hikmet edýär. Adamda beýle baş başarnyk ýok, ýöne ol dünýä erk edýär.

Çünki:

Adama maksat – bagt berlipdir.

Onsoň, Allañ beren amanadyny bu dünýäde bagtly eden ýagşy.

Onsoň, Allañ beren amanadyny bu dünýäde maksadyna ýetiren ýagşy.

Allatagala бүтін älemi alty günde ýaradan bolsa, Adamzady ýaratmak üçin kyrk ýylyny sarp edipdir.

Allatagalanyň söýgüsinden, ylhamyndan sünnä ýaradylan Adamzat бүтін älemiň patyşasy bolsa-da, Magtymguly atamyz aýtmyşlaýyn, öňi çagalyk, soňy garrylyk, aralygy sähelçe dadymlyk bolan bu anjaýyn dünýäden doly doýup-ganman, nämäniň-nämedigine oňly düşünip-düşünmän, köp zatlara ýetişjek bolup, ýöne ýetişmän, köp zatlary biljek bolup, ýöne doly bilmän ylgap geçip dur.

Adamyň бүтін ömrüniň manysy bagtly ýaşamak üçin ylgaw.

Adamyň бүтін ömrüniň manysy maksada ýetmek üçin ylgaw.

Bissimilla diýip başlan bu eserimiz adam ömrüniň maksat hem bagt ugrundaky ylgawynyň kyrk pursadynyň beýany.

2.

Daňdanyň ümüş-tamşynda dünýäniň depesine çykyp görmedik adam ogly Ýaradanyň pazly keremi bolan bu dünýäsiniň doly görnüşini göz önüne-de getirip bilmese gerek: äpet-äpet daglar ertekiler dünýäsiniň mähnet jandarlary ýaly düňderilişip ýatyr, olaryň günbatar tarapy has garaňky, gorkunç. Jülgeler bolsa şindi aýyl-saýyl däl. Eredilen gyzyly deýin, çym gyzyly ýyldyzlar daglara degip, daglary ýakjak-ýakjak bolup dur. Patrak ýaly ýyldyzly asmana seretseň, başyň aýlanýar. San-sajaksyz ýyldyzlar nämälim dünýäniň pynhan syrlary ýaly, ýylp-da-ýylp. Göwnüňe bolmasa, ýyldyzlar kä ýiti, kä öçügsi şugla salyp, Zemine nämedir bir zatlar pyşyrdaýan ýaly. Ýer hem edil ýyldyzly asman deýin: dagyň depesinden ser salsaň, öýlerden çykýan öçügsije yşyklar öz gezeginde asmandaky ýyldyzlaryň jogabyny berýän ýaly ýylpyldaşýarlar. Iki ýylpyldynyň arasynda sen özüňi uçýan halyda ýaly duýýarsyň.

Ýyldyzlar näme diýip pyşyrdaýar?

Alla bilsin! Million ýyl bäri ynsan ol pyşyrdyny synlaýar, ýöne onuň manysyny welin şindem bilenok.

Ýyldyzlar älemiň çuňlугy, belkem, beýikligidir?!

Günbatardan Gündogara, Demirgazykdan Günbatara ýaýylyp gidýän gözýetimiň depesinde ýyldyzly asman gümmezi düňderilip goýlupdyr. Ýüz müňmi, millionmy – ol ýyldyzlaryň sanyny bilýän ýok. Ýyldyzlar balkyldaşyp, göz gypyşyp özüne bendiwan eýleýär. Ýüz müň ýyl mundan ozalam şeýle, ýene ýüz müň ýyl mundan soňam şeýle bolmaly! Bu dünýä syn kysana: adam ogly gümmezli asmanyň aşagynda ýaşaýar. Adam ogly o dünýä gidende-de gümmezli asmany ýatladyp duran mazary üstüne çekýär. Adam gümmezli asmana meňzäp duran bir damjadan bina bolanda-da edil gümmezli asmana meňzäp duran ene rehminde surat bolýar. Eý. Hudaý, dünýäde gümmezli asmany ýatladyp duran ululy-kiçili zatlaryň juda kän...

Taňrynyň ýaradan ýeriniň, dagynyň, düzüniň, sährasynyň, çölüniň, jülgesiniň, zawynyň eýesi bar, emma bu ýyldyzlaryň eýesi ýok. Olar külli adamzadyňkymy?

Ýok, kim söýse, şonuňky!

Hazaryň derejesinden iki ýüz metr belentlikde ýerleşýän Kesearkaç sährasyndan deňiz howasy duýulýar. Köwsarlaýan ada ýel deňiz tolkunlary deýin tolkun bolup gelýärdi.

Daglar garalyp ýatyr. Dünýä doňup galan ýaly, ses-seda ýok. Diňe ýyldyzlar göz gypyşýar, diňe ýyldyzlar pyşyrdaýar... Sessiz... Ýyldyzlar hemsöhbət gurýar...

Diňe ýyldyzlarmy?

Ýok, Köpetdagyň ýyldyzlara ýakyn iň beýik gerişleriniň birinde – Nusaý galasynyň atgaýtarym günorta-günbatarynda öňe omzap duran beýik dag gerşiniň depesinde pygamber ýaşyna ser uran, durşuna doguma eýlenen peşeneli kişi garşysynda oturan, özem göýä öz jahyllyk keşmerine meňzäp duran ýigrimi üç

ýaşyndaky dogum-hyjuwly ýigit bilen hiç hili gürrüňsiz, sözsüz, hiç hili yşaratsyz hemsöhbet gurap otyrды.

Ataly-ogul biri-birine sözsüz düşünişýärdi.

Olar göýä gürleşýän ýalydylar.

Olar biri-biriniň ýüzüne dikanlap däl-de, gyýtaklaýyn seredýärdiler.

Il arasynda Çozgundag diýip atlandyrylýan gerişde oturan ataly-ogul ýyldyzlar ýaly butnaman otyrды.

Olar biri-biriniň sözünden, biri-biriniň mährinden doýup-ganyp bilenokdy.

Olaryň arasynda ýedi ýyl aýralyk bolupdy.

Olar ýedi ýyllap biri-biriniň didaryny görmegi intizarlap, günlerini geçiripdiler.

Ata – Kesearkajyň atly-abraýly baýlarynyň biri, Gypjak obasynyň arçyny Artyk handy, Taňryguly batyryň ýalňyz ogludy.

Ol Gökdepe pajygasyňa gatnaşan, ençeme gahrymançylyklary görkezen handy.

Ol Gökdepe pajygasynda kakasy Taňryguly batyry elden aldyrypdy.

Onuň keşbini, oturyş dogumyny synlanyňda, kân-kân çarşenbäni başdan geçirendigini duýmak kyn dälди.

Ýüzi nurana, görmegeý deşli ýigit Artyk hanyň ýalňyz ogly Annanyýazdy.

Annanyýaz ýedi ýyllap Bagdatda sowadyny çykyp gelensoň, Artyk han ýalňyz ogly bilen ýakyndan didarlaşmak, didaryny gandyrmak üçin nebere edehädine eýerip, Annanyýazy, ine, şu Çozgundag gerşine alyp gaýdypdy.

Elem-tas bolup ýanýan oduň şatyr dysyndan başga ümsümligi bozýan hiç zat ýokdy.

Ot iki ynsanyň aralygynda sessiz, ümsüm gürleýärdi.

Ataly-ogul obadan aw diýip çykypdylar. Bäş günläp aw edipdiler. Ata ogluny aw lezzetine imrindirmäge çalyşdy. Üç tazysynyň, iki elguşunyň tilsimlerini görkezdi. Bu gün juma gije bolansoň, Artyk han ýoldaşlaryny düşlegde galdyryp, ogly bilen indi ençe ýyl bäri ýüreginde besläp ýören parzyny berjaý kylmak – Çozgundag gerişde bir gijäni ogly bilen geçirmek üçin gelipdi. Onuň bu ýerde ogluna aýtmaly-bermeli zatlary bardy. Çünki bu dessur onuň ýedi arkasyndan bäri gelýärdi. Artyk han ogluna gaty köp zatlary gürrüň bermelidi.

Ýöne Artyk han, näme üçindir, howlukmaýardy.

Ol ýyldyzly asmana seredip, tirsek urup ýatyrды.

Olar bu ýere ilkaşam gelipdiler.

Häzir welin wagt ýarygijä sanypdy.

Ýöne entek birek-birege aýdylmaly zatlar kân. Atanyň oğla, ogluň ata aýtmak isleýän zatlary, atanyň oguldan, ogluň atadan soramak isleýän zatlary kân.

Beýik dagyň çürbaşy, Çozgundagyň çürdepesi, asman howasy, bedeniňe siňip barýan imisalalyk, Gündogar gijesiniň gözelligi ukudan rüstemdi. Dünýä hol aşakdady, ýagşysy-ýamany bilen, gohy-gowgasy bilen pesdedi. Bürgütleriň höwürte gurup, ganat ýaýýan dagynda ýöne göwün ýüwürdi, hyýallara gark bolup ýatmalydy. Munda Ýaradanyň gözelligi bardy!

Il içinde ýörgünli ady Nyýaz, asyl ady Annanyýaz bilen Artyk hanyň arasynda ýaş tapawut uludy, olaryň biri ýaňy bu gowgaly dünýäniň bäri tarapyndan baran bolsa, beýlekisi ýaradar bolup, durmuş mekdebini geçip, ol kenaryna golaýlan dana adamdy. Artyk han ýalňyz ogly bilen mydama edil uly adam bilen gürleşen ýaly gürleşýärdi. Sala-da salýardy, oglunyň pikirini hem bilýärdi. Meger, endikdendir, meger, zandy paýhaslydyr, Annanyýaz hem uly adam ýaly bolup, öz pikirini aýdardy. Olar biri-birini ýürekdeş, iň ýakyn adam saýýardylar. Ýürekdeş, iň ýakyn adamyňdan bolsa ýaşyryn pikirini bolmaýar. Her bir halkyň aýratynlygy bar: türkmen halkynda, köplenç, ata bilen ogluň arasynda äpet diwar bolýar. Ata ogly bilen syrdaş, hemsöhbet bolmaýar. Ogul hormat saklaýar. Ata ogluna hamraklyk etmäge il-günden çekinýär. Ýöne Artyk han beýle däl. Ataly-ogluň arasynda ýaşyryn zat ýokdy. Şeýle bolansoň, olar biri-birine ýarym sözde düşünişýärdiler.

Olaryň düşenip ýatan düşegi-de, ýapynyp ýatan narynç possunlary-da mazaly çyg çekipdir. Bahar pasly, häli-şindi öýlänci gelip dur, meýdanlar otdan parç.

Annanyýaz gijäniň içinde üç ýola howanyň çalşanyňy öz süňni bilen syzdy, kakasy hem:

– Duýduň gerek, ogul, ýarygijeden geçeninden soň howanyň mesaňa üýtganini?
– diýip sorady.

– Duýdum, kaka, mesaňa üýtgedi. Ozalagşamky howa ýok indi...

– Dagda, çölde tomsuň orruk ortasam şeýle bolýandyr...

Gije sagat üçlerde daň şemaly öwsüp başlady. Annanyýaz kakasy:

– Anha, ýene howa üýtgäp ugrady – diýdi...

– Muňa sabanyň ýeli diýýändir türkmen. Tomsuň näçe dymyk gijesem meýdanda hökman saba şemaly öwürýändir, howanyň ýüzüni täzeleýändir... Bu howa jana derman howadyr, ogul... Hany, indi bir salym irkileli... Aýny wagty uklap bilseň, ýarym sagadyň ukusy bir gijäniň ukusyna barabardyr – diýdi...

– Ýene sähel wagtdan daňam agarsa gerek?!.

– Bir sagada galmaz, biz ummasyz beýik daga çykdyk. Biz Allatagala ýakynlaşdyk. Adam näçe ýokary çykdygyça salyhatlaşýandyr. Munuň hikmetini bilýänmi? Dag – Allanyň ganaty... – Artyk han ýuwardy, aýtmak islän pikirini soňlaman goýdy. Megerem, Allatagalanyň Zemine ýalkym saçyşyny süňni bilen syzmak isländir?! Ol nazaryny gündogara dikdi. Ataly-ogul pederleriniň ezeli Taňrysyny garşylamak üçin çuslandylar.

Artyk hanyň aýdyşy ýaly, ýarym sagat, kyrk minutdan jahan ýaýramaga başlady. Artyk han ogluny oýaraýmajak bolup, ýuwaşlyk bilen ýerinden galyp, jürdegi alyp tötret kylmaga gitdi.

Artyk han ata çykmasyny goýaly bäri, ertirlik namazyny okamaga başlapdy, sebäbi ol zamanlar eýýäm on iki ýaşdan başlap namaz okalýardy¹, Artyk hanyň ýaşynda namaz okamazlyk ýagşy däl... ýöne...

...Türkmeniň öz ýazylmadyk kanunlary hem bardy... At üstünde gezip ýören adamlar, hanlar, begler, atarman-çaparman ýigitler namaz okamaýardy. Olar namaz

okalmalydyram öýdülmezdi. Olar başga adamlardy, türkmende olaryň arzysy, mertebesi başgady.

Kakasynyň turup gidenini ukudaka duýan bolmaly, Annanyýaz dessine turup, kiçijek jürdejigi ykyşda goýup, etekden alyp gaýdan jagrama odunyna ot berdi... Aşakda ýylkybanyň, awçylaryň ody hem göründi. Entek jülge goýy garaňkylyga gapgarylyp ýatyrdy, jülge bardygy-da nämälimdi, haçan-da jülgedäkileriň ody ýanansoň, hol çuňlukda, Zeminiň gursagyna bir ýiti yşykly ýyldyz gaçyp, albaý bulap çagyryan ýaly bolup göründi.

Gije ot ýakyp oturmak ýaly lezzetli zat ýokdur! Ot asman perzendi! Otda eždatlarymyzyň ýylysy, mähri bar, howry bar. Ot bilen ýüzbe-ýüzlük ezeli pederlerimiz bilen ýüzbe-ýüzlük. Ot gaharly bolsaň köşeşdirýär, ot – ezeli pederlerimiz rahatlandyrýar. Dergazap bolan kişini bir paýyz oduň başynda oturtsaň, ol bütinleý başga, rahat adamdyr. Artyk hanyň ot ýakylmagyny islemeginiň aňyrsynda diňe bir tüňçe çay içmek islegi ýatanokdy...

¹ Oglana 12 ýaşynda, gyz maşgala 7 ýaşynda namaz okap başlamak parz hasaplanýar, çünki olar şu ýaşlarda çagalykdan saýlanýarlar.

3.

Artyk han ertir namazyny okapdy, Nyýaz çay demledi, dessine kakasyna bagana possuny alyp berjek boldy.

– Gerek däl, çayam soň içeris. Ogul, birsellem synla, jahan ýaýrap, ýalançynyň ýagtylanyny synla! Dünýäde jahan ýagtylyşyndan artykmaç gözellig bolmaz, dünýäde sabanyň howasyndan päkize zat bolmaz! Seret, ogul, synla! Bedeniňe girýän güýç-kuwwata üns ber! Adam bedeni toprakdan, ýüregi Gündendir. Şonuň üçinem Gün dogmasy adama aýratyn ýakymlydyr. Türkmen üstüne Gün dogrup ýatýany halaýan däl, Çünki Günüň dogýan çagy adama aýratyn bir kuwwat berilýär. Ahunlar-pirler-ä «Daň bilen perişdeler rysgal-nesibe paýlaýar» diýýärler. Ugrunda bardyr, jahan ýaýramanka öryň hojalyk bilen, üstüne Gün dogrup ýatýan hojalygyň rysklarynyň, döwletleriniň ap-aýratyndygy weli hak. Sabada bereket bar, sabada yşk-hyruç bar. Sabada turan kişiniň bedeninde güýç-kuwwat, gursagynda hyruç-gallawlyk bardyr. Gün – Allanyň didesi. Gün göwresini ýerden saýlamanka gözüne görnen kişilere bereketi goşadan berýär diýýärler. Gün dogansoň ören kişileriň süňňünde agyrlyk bardyr. Gün agramyny giç örlänleriň gerdenine atyp, saklaýan bolarly. Gün ähli zady görüp-bilip dur. Taňry Günüň hemaýaty bilen adamlary oraşan görýär. Gün güýç-kuwwat berýär... Gör, Allanyň gudratyny!.. Nije ýyllar synlap, ganyp bilemok, gudraty güýçli her gün bu dünýäni ýañadandan ýaradýar! Hä diýmän Çozgundaga Günüň ilkinji şöhesi düşer. Ilkinji bolup bize düşer!.. Gör, ony, dünýäniň agarany ýaly, Gündogaryň agaryp gelşini! Agöýli serdar aýdypdyr: «Oguz ili ümürsin bagy-bossanlyk bolupdyr ezeli eýýamda. Oguz han-da Abulja han dagynda¹ söweşe ugramazdan burun esgerleri bilen bag eker eken. Köpetdag öň Hazara guýýan derýa eken. Ketenini diýip täsin bir ösümlik öser eken. Ol keteni diýilýän ösümlik älemgoşar

mysaly kyrk öwüşginli bolupdyr. Ol ösümlikden mata dokapdyrlar. Ana, şondan soň Oguz iline dünýäň täjirleriniň ünsi gönügişdir, Ýüpek ýoly dünýäň çar künjegine keteni bilen ýüpek matalary çekipdir. Asyrlaň geçmegi bilen mura-mugt ketenini towsa göteripdirler. Keteniniň towsa göterilmegi bilen oguz topragyndan bereket, bagy-bossan göterilipdir. Gaty köp wagt bári keteni reňkli türkmen sährasy-da, keteni reňkli türkmen daglary-da, düzleri-de ýalaňaç. Wah, elimden gelsedi, türkmen topragyna ketenini älemgoşar edip düşärdim, bagy-bossan ederdim» diýip, Agöýli serdar arzuw eder eken. Bende «Türkmen topragy bagy-bossan bolsa, asmandan ýyldyz gaçsa-da, ýere düşüp bilmän, daragtlaryň depesinde galaýsady» diýer eken.

Ýyldyzlar ýeke-ýeke ýitip başlady. Günüň dogjak bolýan ýeri ilki birenaýy gögerip başlady.

Annanyýaz hem daňyň atyşyna, hem göz gygy bilen kakasyna seredýärdi. Ol kakasy namaza duranda onuň garrandygyny bildi. Ýok, kakasy Artyk hany eýýam garratmandy, ony Gökdepe bedibagtlygy garradypdy, egnine düşen ar-namys oňa götörtmeýärdi. Endam-jany ýaralydy. Ol ölüpdü, ölüp bu diriligiň astynda galypdy, onuň depesinde eýmenç bedibagtlyk, çykgynsyzlyk bardy. Ol ölüp bilmän gezip ýördi. Nätjek! Nätjek! Türkmen «Il bilen gelen toý-da-baýram diýýär!.. Bal güne batyp diýen däl, ýöne nätjek!

¹ Abulja han dagy – Balkan dagy.

Daglar ynsany guşlaň belentligine çykarýar, guşlaň belentliginden dünýäni synlap bolýar. Bu daglarda uçan dek ganatlanyp bolýar...

Annanyýaz kakasynyň daga awa gaýtmak hakdaky gürrüňini ýatlady. «Nyýaz, men seni daga awa äkideýin. Awuň keýpi ýedi ýylda ýadyňdanam çykyberendir seniň. Awlan awumyzy soňundan Çozgundaga çykyp, kakmaç ederis. Awdan soň men seni mal üstüne äkideýin, ýylky, dowar sürülerimizi görkezeýin, çopanlar, padymanlar bilen tanyşdyraýyn. Ähli mallaryň idi-issiwadyny, hasap-hesibini kem-kem öz üstüne al, men indi garrap ýörün» diýip, Artyk han ogluna aýdypdy. Şol mahal Annanyýaz daga awa gaýtmagy adaty bir zat hasaplapdy. Daga awa gaýtmagy, dogrusy, öz ýanyndan makullapdy: «Kakam dogry aýdýar. Aw edip, göwün solpusyndan bir çykaýyn. Bu mahal dagda aw kändir. Onsoňam men ýylky, dowar sürülerimiziň bardygyny eşitsemem, bir gezegem gözüm bilen göremok. Gideýin, göreýin, tanşayyn. Ähli mallaryň, dowarlaryň, ýylkylaryň sanawyny geçireýin. Hemem Çozgundag gerşe çykyp göreýin» diýip, Annanyýaz içini gepledipdi.

Çozgundag gerşi hakda, ol geriş bilen baglanyşykly zatlar hakda Annanyýaz kän gezekler eşidipdi. Onuň aňynda Çozgundag gerşi mukaddeslik, syrlylyk, täsinlik, owadanlyk bolup ornapdy.

Artyk han göçgünli gürlledi:

– Ogul, her gün dünýä ýañadan başlaýar! Her gün bu dünýä täzedan inip, her günün gadyryny bilen adam dana adamdyr! Gör ahyry, Gudraty güýçliniň ajaýyp dünýäni ýaradyşyny!..

Gün entek görnenokdy, emma Annanyýaz kakasynyň gara silkmesinde, nurana ýüzünde Günüň şuglasyny gördi, Çozgundagyň çür depesi tylla reňke boýaldy. Garalyp ýatan çuňňur jülgäniň göwrümi giňäp, garalyk ümez ýaly eräp barýardy.

Ümüş-tamyşdan bəri guşlar jüýpüldeşip, jürküldeşip, soňsuz töwerek-daşy şady-horram saz bilen doldurdy. Entek alagaraňky bolansoň guşlaryň ýekejesem görnenokdy, ýöne şadyýan jürküldi çar ýandan ýaňlanýardy. Töwerekdäki gawunçynyň çatmasy ýaly güberip duran gara arçalarda mesgen tutan guşlar ýaşaýşyň sazyny çalýardy. Artyk han:

– Eşidýärmiň, eşidýärmiň, guşlaryň bolaýşyny! Olar Ýaradanyň täze Gününe buýsanýar. Heý, dogan Güne guşlardan başga şeýdip begenýän jandary gördüňmi? Gören dälşiň... Guşlar, ganat-perli guşlar adamzatdan, haýwanatdan Hudaýa bir gez ýakyn janawarlar-da!.. Sebäp olar Allanyň asmanynda uçup, göwnüni açyp bilýän, azajyk-da bolsa Zeminiň käbir ýerindäki hapasyndan ara açyp bilýän jandarlar-da! Olara gadymy adamlar «perrendeler» diýýändir... Bir gulak goý, perrendeleriň mukamyna!.. Wah, Allanyň bendelerem edil şu perrendeler ýaly begenip, her gün şady-horram bolaýmaly ahyryn! Tebigat – hikmet. Ýöne ol hikmeti her ýeten görüp-duýup bilmeýär. Ýöne, ogul, men seniň herki zatdan hikmet görmegi başarmagyňy isleýän. Perrendeleriň wagtyhoşlugyndan hikmet almagyňy isleýän. Aslynda ömür – wagtyň birje pursaty. «Geçer dünýä» diýýär türkmen. Ýöne türkmen geçer dünýä diýip özüne teselli bermek isleýär. Aslynda dünýä şol durşuna, bakylyklygyna dur. Geçer dünýä däl-de, geçer adamlar biz. Bu dünýäden biz geçip barýarys. Seniň ýaşıňda adam özüni baky ýaly duýýar. Muhammet pygamberiň pygamberlik ýaşyndan¹ başlap hem adam özüniň bu dünýäde ýatdygyny duýup ugraýar. Men seniň guşlaryň şu jürküldilerini diňlemegiňe ýedi ýyllap sabysyzlyk bilen garaşdym. Şu jürküldileri diňläp durkaň saňa aýtmakçy sözlerimem ýedi ýyllap gursagynda göterdim. Men saňa ömrüňi şu guşlar deýin saýrap geçirmegiňi, her Günüň doganyny görüp begenmegiňi, her dogan Günüň gadyr-gymmatyny bilip-duýup ýaşamagyňy wesýet etmek isledim.

Elbetde, guşlar öz hökmürowanlygyndaky beýiklikde, iki nätanşy ýat görendirler-dä, olar gorky-ürküsiz pessaý uçup, ataly-ogluň depesinde pelesañ kakdylar.

«Olar Hudaýa bir gez ýakyn janawarlar-da! Hudaýa has gowy düşünyärler!» diýip, Annanyýaz içinden kakasynyň sözlerini ýatlady.

Owadan, nurana, jana ýakymly Gün dogdy.

Ýöne ýüzüne sylup oturmaly. Daglaryň ýylçyr gaýadan başga ýerleri ýaşyl maýsadan, dürli-dümen güllerden doludy.

Jahanyň tüýsem başgady, ysam başgady.

Annanyýaz owadan ýazda çölde-de bolup görüpdü, dagda-da, ýöne gозelligiň dünýä gelşini edil şu günki ýaly aýratyn synlap görmändi. Ol bu gозellik üçin kakasyna minnetdar boldy.

Annanyýaz beýiklikden ýaňa bulutlaryň aşagynda garalyp görünýän mährem obasyna seretdi. Hanha, Nusaý galasyny etekläp oturan Gypjak obasy², Gökje obasy. Iki obany bölüp

¹ 40 ýaş – pygamberlik ýaşı hasap edilýär, çünki bu ýaşda Muhammet özüni pygamber diýip yglan edýär. Türkmen bu ýaşa «Toba ýaşı» diýýär.

² 1948-nji ýylyň oktýabr aýynyň 6-syndaky aýylganç Aşgabat ýertitremesine deňiş Gypjak obasy Gökje obasy bilen ýanaşyklykda Köpetdagynyň eteginde – Nusaýyň gündogar-demirgazyk tarapyny tutýardy. Ýertitremesinden soň, obalar ýerlerini täzelediler.

geçýän egri ýol ak sapak deýin uzap ýatyr. Bu ýerden ähli zat oraşan görünýär. Hanha, Ýaşyldepe. Hanha, Büreli oýy. Hanha, Ýapydepe. Ýanbaşçaýy iki gyrasyny gök daragta бүрәп, egrem-bugramlyk bilen Nusaýa bakan uzap gidýär. Hanha, Artyk hanyň harazy! Üstüne Nusaý galasy abanyp dur. Haraz ýekeje jaý. Olam gür baglygyň içinde owadan görünýär, ýanyna barsaň welin, ağaclar beýle köpdürem öýtmeýärsiň.

Hanha, Gypjakçaý. Gypjakçaýyny Agöýli serdaryň atasy Süleýman serdar dünýäň çykdaýysyny edip, ýedi ýylda käriz bilen getiripdir diýýärler. Elbetde, şonuň üçindir-dä, suw sanaşygynda Artyk çözgunyň paýy aýratyn. Ol näçe suw gerek diýse, şony hem alýar. Adamlar bilýär: «Artyk han, sen ilki özüňe gerek suwuňy al, bize galan suw hem bolýar» diýlende Artyk hanyň nebsine buýrup bilmän köp almajagyny, ynsaplydygyny, ilki özüne däl-de, ilki obadaşlaryna bolsun etjekdigini bilýär. Onsoňam, Artyk hanyň mülki dag tarapda bolansoň, Gypjakçaý ilki onuň mülküniň üstünden geçip gaýdýar. Suw babatda Artyk han hiç wagtam kösenmedi. Obada suwdan kösenýän, mydama suw ýetenok diýip zeyrenýän Gündogdy baý. Gündogdy baýyň mülki obaň aýagujunda ýerleşýär. Şeýle bolansoň, suw Gündogdy baýyň mülküne iň soňundan barýar.

Obanyň aňyrsyndan demirýol garalyp görünýär. Eý, Hudaý jan, Ymam Kasym gonamçylygy tas obaça bar. Ol ýeri endamy düýrükdirýär, ol ýerde Nyýazyň pederleri ýatyr. Ýöne Nyýaz gonamçylykdan sowuklyk duýdy. Ol tarapa seretmezlige çalyşdy.

Obada baý adyny göterip ýören ýetmişden gowrak adam bar, ýöne olaryň köpüsiniň öýi meniňki bolsun diýer ýaly däl. Kaşan öýleri barmak бүкүп sanaýmaly. Ol öýler ýokardan mesaňa görnүп dur. Ýöne, bu gerişden Gypjak obasy doly görnenok. Obaň ýarysy Nusaý galasynyň arka ýüzünde galýar.

Käbir kişiniň ýaşayşy ertir göçүп gitjekdir öýtdürýär. Ynha, indi ençe ýyl – atababa ýaşap ýörendir welin, işiginde diş synçgara çöp ýokdur. İşiginde gögerip duran miweli-u-miwesiz ýekeje daragtam ýokdur. Ýogsam ekeýin, gögerdeýin diýse, suw tapylman duranok. Ýöne ol ne daragt eker, ne ekin eker. Wah, diňe bir ýa iki öýli şeýle bolsa, onda muňa janyňy ýakmasa-da bolar, ilçilik, ilçilikde bolsa her hili adam bolýar. Ýöne ýeke daragt ekmeýän, tomsuň jöwzasynda tüneginiň azajyk kölegesi haýsy tarapa süýşse, düşegini şoňa geçirip, бүтін maşgala eliň aýasy ýaly kölegede bir gysym bolup oturandyrlar. Özem, başarsalar, ellerini sowuk suwa urmajaklar kän, şonda-da rysklary baýguşuňky deýin alnyna gelip dur olaryň. İçersinde, aňyrsynda

towuga ýükläre-de zady ýokdur welin, gürlänlerinde bir uly döwletiň patyşasymyka öýdersiň.

Annanyýazyň Bagdatdan gelende getiren miweli nahallaryny obaň adamlary üýşüp gelip synlapdylar. Nahallar guramanka göni hatar edip ekmek üçin ir ertirden giç agşama çenli işledi. Obaň käbir adamy bolsa, Annanyýazyň işleýşini geň görüp seredýärdi. Sebäp türkmen aňsat-aňsat işlemeýärdi. Bir iş etmeli, guýy gazmaly, haýat galdyrmaly, ýer depmeli bolsa, dag aňyrsyndan gelýän saýrylara pul seçip etdirýärdiler.

Ol kakasy bilen dünýä gözelligini synlaýardy.

Dünýä ýöne dag bolup ýatyrdy, dünýä gözelligi bolup, melul edýärdi, başyňy aýlap, beýhuş edýärdi. Salkyn şemal, hamana, çeşme suwy ýalydy, ýüzüňe çalyp ýuwunasyň gelýärdi.

– Seniň ýaşlaryňdakam men kakam bilen şu ýere gelipdim. Edil häzirkimiz ýaly bolup oturypdyk. Şonda kakam: «Oglum, ynha şu daglar, şu jülgeler, zawlar, hol gözyetimde ümez basyp ýatan çöller, düzler seniň ýurduňdyr, seniň watanyňdyr! Bir serkar suw bilen berlen bu ýerler biziň neberämize Nedir şa¹ tarapyndan peteklenip berlen ýerlerdir. Bu ýerlerde seniň ata-babalaň kethudalyk sürendir. Şu daglaryň, düzleriň, sähralaryň eýesi bu gün sensiň! Sen eýesi bolup bilmeleş, guly bolarsyň. Durmuşyň kadasy şeýle. Begmiň, ýurduňa, watanyňa eýe dur, kethuda, hanmyň ulus-iliňe eýe dur, garyp-gasarmyň, buýrulan işiňe eýe dur!» diýipdi. – Artyk han uzak dymdy, meger, ol özüniň aýdyp bilmedik hasratyna Nyýazyň düşünmegini, akyl ýetirmegini isländir. Ol alyslara nazar salyp, gözleri ýadaýança seredip durdy. – Taňryguly batyr: «Adamyň dabanyňyň astynda topragy durmalydyr, depesinde bolsa Biribar!» diýerdi. Ol sözler durmuşda maňa ýol görkeziji bolup, gursagymda ýaşady... Ynha, indi men weli... saňa şu daglar, şu sähralar, şu düzler seniň ýurduň hem diýip bilemok, bilemok, ýüzügara bolduk, ogul!..

Annanyýaz kakasyňa dözmedi, ata gürleýärkä arasyny bölmeli däldigini bilýän ýigit:

– Kaka! – diýdi. Ol kakasyňa «Meniň o zatlara akylym ýetýär, sende çigit ýaly günä ýok, Taňryguly batyram, senem, münlerçe-münlerçe Gökdepe gahrymanlary watan önündäki borçlaryny bitirdi, emma duşman zor boldy, duşman uly boldy, wadaryg, etjek alajyň ýok» diýjekdi, emma diýip bilmedi. Sebäbi bu zatlary kakasy bilýär ahyryn.

¹ Nedir şa (1670 –1747 ý.) 1736-njy ýylda Mugan çölünde gurultaý geçirip, şa göterlende Nusaý etrabyna Süleýman çozguny häkim belleýär we ol ýerden mülk berýär.

– Ýokarky ýokardan görýär, ogul! Kim aýdar dini başgadan Muhammediň ummady ýeňler diýip? Kim aýdar türkmen ýeňler diýip? Emma ýeňildik!.. Biribar öňden görýär, ýokarky ýokardan görýär... Duşman-da bolsa ynsaplysy bolup çykdy! Namys-ara tokunmady, ogul olja, gyz ýesir etmedi!.. Bulara ýurt hem gerek däl! Ýurduň baýlygy bolsa bolýar!.. Ýamanyň ýagşysy eken! – «Ýamanyň ýagşysy eken!»

diýip, Nyýaz Artyk hanyň sözünü içinden gaýtalady. Bu jümläniň aşygy bolup gaýtalamak däl, bu aňdan geçirip, öz beýniňe ýazmakdy, öz degirmeniňde üwäp, un edip dulaň basyp goýmakdy... Başa inen musallaty ýagşa ýormakdy, şükürlilikdi. – Halkyň, adamlaryň derejesini ölçeýän ýalňyz gural – pul. Pul bilen kimiň kimdigini ýalňyşsyz kesgitläp bolar. Türkmende puluň hiç zat çözüp bilmeýän ýerleri kändir. Türkmen namysyny, mertebesini pula çalyşýan däl. Türkmen ýurduny pula çalyşýan däl. Türkmen türkmençiligini hiç bir baýlyk bilen çalyşýan däl. Türkmeni türkmen edýän esasy aýratynlygy puluň guly daldigi, türkmeniň ýagşylyk edende hantamaçylyksyz etmegi başarynlygy. Gökdepe – ak patyşanyň gaty köp pul döken ýeri bolupdyr¹, başga hiç bir ýer üçin şeýle köp pul dökmändir. Men bu zatlary türkmeniň baýlykdan ýokardaky halkdygyny nygtamak üçin aýdýaryn. Ýöne, ýalňyşýan bolmagym-da mümkin, türkmen soňky baş-alty ýyl bäri bir zad-a bolýar. Türkmen ownap ýörmi, nämemi?! Men Taňryguly batyrdan türkmeniň mertligi, ärligi hakda gaty kän gürrüňler eşitdim.

¹ Ak patyşanyň Gökdepeni basyp almak üçin 30 million, Orta Aziýanyň galan ýerlerini basyp almak üçin bolsa bary-ýogy 10 million manat pul harçlandygy göz önünde tutulýar.

Taňryguly batyr ýedi sany uly urşa gatnaşdym diýerdi. Uly uruş bolanda toplytophanaly, agyr sülsatly, goşuny elli müňden az bolmadyk duşman bilen bolýan uly uruş bolýar. O hälki alamançy, talaňçy bilen uruşlar, ýa bolmasa, duşman Şagadamda düşläli bäri niye ýyllap alnyp barlan gaça uruşlar hasaba girmeyär. Men hem Mädeminiň urşuna gidip geldim... Mädeminiň leşgerem altmyş müňe barabar diýdiler... Emma biziň bu basybalyjydan ýeňilmegimiziň sebäbi, ozal gören duşmanymyz däl! Çozup barsaň berk galasy bar, ýa otly diýip bir belasy bar, girýär içine. Ýatyr bukusynda, golaý barsaň, tüpeňläp, daş gaýtsaň bolsa... demir ýoluny gurup gelýär. Bu täze duşmanyň diňe bir dini däl, söweş tilsimatam türkmenä ýat. Namart söweş, namart tilsim köp boldy. Türkmen nirede görükdir namartlygy. Türkmeniň goltugyna girip bykynyndan hanjar uruldy.

– Kaka, ýaraglaram gurat, ýurdam uly, ilyty hem kän, onsoň nädip ýeňilmejek?!

Artyk han oglunyň ýüzüne garady, elbetde, ol oglunyň sözlerini halamady, emma duýdurmady.

– Ýok, ogul, gep ol zatlarda däl, arman, arman, türkmende serdar bolmady! Hemme zadymyz bardy, serdarymyz oňmady! Bular ýaly uly urşa uly serdar gerek. Ýurt üçin bolýan urşa ýurduň engamyny edýän serdar gerek! Biziň weli... Haý, bolmady. Düýäň üstündäki türkmeni it ýardy... Ogul, men bu gürrüňi ýöne ýere edemok. Ýüregimdäki bu ýara ömür bitmejek, özüm bilen gitjek ýara. Bedibagt bedibagtlygy bilen öwrenişýär, golak golaklygy bilen, çolak çolaklygy bilen öwrenişýär. Men, ogul, türkmeniň gursagyna neşter bolup çümen gama bilen öwrenişmezligiň üçin derdimi aýdýan.

– Nurberdi han näme?

– Nurberdi hanmy, ol han. Onuňky ýaly dogum, onuňky ýaly batyrlyk seýrek kişilerde bolýar. Ýöne Nurberdi hany ikä böldüler. Gajar-saryk urşunda¹ Nurberdi han

Taňryguly batyr dagy bilen saryklara kömege barýar. Gajar türkmenleriniň altmyş müňlük leşgerini paýhynlap ugraýarlar. Şa goşunlary derbi-dagyn edilensoň, Mary hany Gowşut han Nurberdi hany bu uly kömegi üçin uly mülk ýeri bilen sylaglapdyr hemem wekil tiresinden bolan Güljemal atly dul gelni aýal edip beripdir. Ana, şol Güljemal hana öýlenensoň, Nurberdi hanyň öňküligi bolmady, ol ikä bölündi. Ol iki öýüniň arasynda gatnap heläk boldy. Megerem, Güljemal gelniň gujagy ony melul edendir-dä, ol, köplenç, Mara gidenini kem görmezdi. Türkmen aýalyň hakylyny diňlän ýerinde utulýar. Muhammet şa parasatly kişi bolupdyr, ýöne ejesi Türkan hatynyň garşysyna çykyp bilmändir. Netijede, Çingizden on esse kuwwatly Köneürgenç döwleti syndy. Ýöne türkmeniň ýeňilmegini bir adamdan görmek bolmaýar. Döwüň deň gelmese, bolmaýar. Türkmeni aldadylar. A:m türkmeni hile bilen ýeňdiler. Türkmen ala meýdanda, at üstünde ýeňilmezdek. Türkmeni aldap, atdan düşürip, gala salyp ýeňdiler. Türkmeniň taryhynda gala bukulyp goranan ýeri ýokdur. Aslynda goranmagy ýeňilmek hasaplan türk-men hiç wagt goranmandyr, hüjüm edipdir hemem ýeňipdir.

Annanyýaz kakasynyň agyr ýük astynda heläk bolýandygyna gynanýardy, emma nädip, nädip ony ruhy ejirlerden halas edersiş? Ol gursagynda lerzan urýan elhenç pajygany nije ýyllar göterip gezipdi, ahyry hem ogluna hut şu

¹ 1861-nji ýyl.

gün aýtmagy müwessa bilipdi, çünki ol ertirine ynanmaýardy: ol beýleden ýowuz ajalyň gelendigini bilýärdi. Elbetde, Annanyýaz beýle agyr gürrüňleri ederden ýaşdy, herhal... Artyk han öz ýalňyz ogly bilen agyr derdini bölüşmeli ahyry. Ogul atasyny tanamaly! Ogul ýedi arkasyny tanamaly. Ogul özüni tanamaly. Ogul pederleriniň önündäki, öz önündäki borjuny bilmeli. Mukyt bilmeli.

4.

Bu mahal jülgeler belent gaýalaryň kölegesindedi, entek jülgede Gün dogmandy. Jülgäniň ýürejiği ýaly bolup görünýän jülgedäki düşlegde galanlaryň ody köreňkirläpdi, alagaraňkylykda körän ot çala görünýärdi.

Hawa-da, ýagty – garaňkyda görünýär!

Ýagşylyk – ýamanlykda görünýär!

Hossar – kyn günde görünýär!..

– Kaka, bu ýyl doýumlyk boldy, tüweleme, ýylkylaram endamyna tylla suwy berlen ýaly...

Artyk han duýgur oglunyň özüni aýaýandygyny, kakasyna dözmeýändigini magat duýup:

– Annanyýaz jan, çayam sowadaýdyk öýdýän dünýäniň gözelligi diýip... Hany, bir çaylaly – diýip, ogluna mähir bilen bakdy. – Tüňçäni közüň üstüne goý, galanja közlerem daşyna üýşür, ýogsam çayçorbaň doňar durar...

Ataly-ogul çaylaşdy. Artyk han:

– Ogul, ýedi ýyl Bagdatda okuwda bolup geldiň. Indi näme maksat edinýäň? Men seni diňlemek isleýän.

– Bilýän, kaka. Meniň özümem şu hakda gürrüň gozgamagyň ebeteýini tapman ýördüm. Indi dört-bäş ýyl bäri mende bir pikir bar: adam öz bagtyny özi döretmeli diýip. Adam öz ojagyny özi döretmeli diýip. Kimdir biriniň beren baýlygy bilen ýa-da ata-babaňdan galan miras bilen baý ýaşap bolmaz. Özüň gazanmadyk bolsaň, şol zadyň, baýlygyň gadyr-gymmaty, manysy bolmaz. Ata-babaň bagty, ata-babaň baýlygy, mirasy seni ömrüň ahyryna çenli bagtly edip bilmez, baý edip bilmez, mirasyň uzak durmaz diýip. Ir-u-giç miras senden gider. Ýöne saňa ata-babaňdan galan asyl, zant şolaryň derejesine ýetmäge ýardam berer. «Asylzada aňryň bar, Annanyýaz, sen şolaryň baýlyk, mal-mülk babatdaky ýeten derejesinden hem ýokary galmalysyň» – Menden şu pikir asyl-ha aýrylanok. Meniň mollaçylyk edesim, jynazadan jynaza gatnasym gelenok, kaka.

Artyk han dymdy.

Annanyýaz kakamyň göwnüne degendirin diýen howatyr bilen gara suw boldy:

– Men, kaka, siz näme diýseňiz, diýeniňiz bilen bolaryn.

Artyk han uludan demini aldy-da, ýuwaşja dillendi:

– Haý, Nyýaz, seniň zamanaň çatak geldi. Ýöne Allatagala nähili döwür-ýaşaýyş berse-de, ondan nägile bolmaly däl. Döwre görä bolmaly, döwrüň görkezýän ýolundan paýhasly ýörejek bolmaly. Köpe geňeşsem, soňundan öz pikiriň bilen ädim ätmeli. Men seniň Aşgabatda özüň ýaly sowatly, bilimli ýigitleri daşyňa jemläp, ylym ojagyny açmagyňy isläpdim. Görýän welin, bu zamana ylymam gerek däl, bilimem. Baýlyk diýýäniň babatdaky sözleriňi unaýan. Meniň özümem seniň ýaşıňda şeýle pikirde bolupdym. Kakamdan galan baýlyklary garyp-gasarlara paýlapdym, ýöne ilki özüm gazanypdym, şondan soň kakamdan galan mirasy garyp-gasarlara paýlapdym. Oglum, medresäň sapagy bir aýry, durmuşyň sapagy bir aýry. Ýöne iki sapagy birleşdirip, utgaşdyryp bilseň, Allatagala ýaranyň bolar. Atalaryň akly özi bilen gidýär. Men näçe akyl berenim bilen, barybir, durmuşda sen öz aklyň bilen ýaşamaly bolarsyň. Men saňa nagyl okamak islämök. Sen eýle bolma, beýle bol diýip akyl bersem ýöntemlik bolar. Ýöne men ata-babalarym hakda, olaryň pähim-öwütleri, görkezen gahrymançylyklary hakda gürrüň bermegi özüme parz bilýän. Ataň Taňryguly batyr maňa ata-babalarymyz hakda gürrüň beripdi. Kän zatlary gürrüň beripdi. Menem, nesip bolsa, saňa gürrüň bererin. Diňläp özüň öwüt-akyl al, many al. Böwrüňe diň sal: emedekläp ýören çagajyk hem balajygyny hapalasa, ýa çäýy dökse, mölterip ýüzüňe bakar durar, diýmek, ol ýaramaz iş edendigini bilýär! Böwrüňe diň sal, böwrüňde Alla oturandyr. Ýagşy işi salgy berer. Ýagşy iş etseň, ýagşy görlersiň. «Aý, ýok, baş günlük dünýäde edenimi etjek diýseň, ol-da öz işiň. Emma ataňa-babaňa ysnat getirersiň... Seret, hol ýylkylara... Ol ýylkylaryň ady Artyk hanyň ýylkylarydyr. Çöldäki sürüleriňe seret, ady Artyk hanyň malydyr. Ol mallaryň ady biziňki, bähbidi bolsa syrgyn bolup oturan çozgun dogan-garyndaşlaryňkydyr. Sen öz garybyňy, öz garamaýagyňy hor saklap, at münüp, at üstünde satan gomlap gezeň, saňa baý diýmezler. Märekä baraňda törden orun berseler-de, sylag-hormatyň kem

bolar. «Pylany baý dälmi, aý, ol öz garybyny oňarmaýan gysyk-gaty adamdyr» diýerler... Ýüzüne ýagşy gürrüň aýdan köp bolar, emma ýeňsänden hem ýagşy gürrüň edilmegini gazanmasaň, baýam bolmarsyň, il halar adam hem bolmarsyň. Hakyky baha özüň ýokkaň gypynçsyz aýdylýan sözdedir. Sen ýedi ýyllap sowadyňy çykyp, arap, pars dillerini suwara öwrenip geldiň. Göräýmäge, häzir dünýäň bilimini-ylmyny diňe özüň bilýän ýalysyň. Ýöne sen ýedi ýylda öwrenen zatlaryňy durmuş atly ussadyň eleginden geçirmeli bolarsyň. Ol hem saňa köp-köp zatlary öwreder. Ynha, sen uly ýola, özbaşdak ýola gadam basýaň. Bu ýolda, adamlar bilen gatnaşygyňda sen özüňi nähili alyp barmaly? Her dem ýatda saklamaly zatlaryň, her dem ýerine ýetirmäge çalyşmaly zatlaryň nämelerden ybarat bolmaly? Ine, şu zatlar hakda men Taňryguly batyryň gaşynda oturyp, pendini diňlärdim. Ol pentler meniň häzirem dek düýn aýdylan ýaly aňymda dur, Taňryguly batyr: «Ýekinde ýigrenilýän, ähli kişiniňem ýeňsedamaryny gatadýan häsiýet tekepbirlikdir» diýerdi. «Tekepbirlik bilen ähli göwünleriň gapylaryny diňe ýapyp bolar. Hoşsözlülük, mylaýymlyk bilen dagy talhan edip bolar. Adam adamdan diňe hoş söze mätäçdir» diýerdi. «Zeýrenjeň kişiden ähli kişi daşlaşmak bilen bolar. Ähli kişiniň dert-endişesi özüne ýetik. Adam seniň ýanyňa hoş söz, göwünlik istäp geler» diýerdi. «Sen adamlara durmuşyňdan zeýrenip, syryňy açma, barybir, seniň agyr gününe gynanjak ýokdur» diýerdi. – Artyk han oglunyň işdämenlik bilen çörek işine buýsanyp bakyp esli oturdy, oglunyň gaşynda Artyk hanyň göwni göterildi. – Taňryguly batyryň bir wesýetine teý düşünmändim. Ol: «Hiç wagt nesýe söwda etmejek bol, eger alşyp-berişmeli bolaýanyňda-da belli-belli adamlar bilen: eli ýukalar, ýaňy baýanlar, alymlar, kazylaryň ýakyn wekilleri, döwlet gullukçylary bilen asyl-ha alşyp-berişmegin. Şeýle adamlar bilen iş salyşmakdan-da gaça dur. Beýle adamlar bilen alyş-beriş etseň, soň puşeyman edip astyndan çykyp bilmersiň» diýipdi. «Näme üçin? Sebäbini özüň oýlan, özüň bil. Özüň hakyl ýetirip bilmesen, durmuş aýdar» – diýipdi. Artyk han çay owurtlady. Annanyýaz kakasynyň kasesine tünçeden çay guýdy.

Bir gezek Ependi ogly bilen goňşy oba ugrapdyr, ogluny eşege mündürüp, özi gapdalyndan ýöräpdir. Olaryň bolup barşyny gören adamlar: «Görün-ä, bu zamanyň ýaşlaryny! O ýaş ýigit eşiğiň üstünde arkaýyn gaýşarylyp barýar, il içinde hormatlanýan garry kakasyny pyýada ýöretmäge onuň birjik-de nebsi agyrmaýarmyka?» diýipdirler. Bu sözi eşiden ogul kakasyna ýüzlenýär: «Kaka, eşege özüň mün, men pyýada gidibereýin diýdim-ä». Şondan soň Ependi eşege münýär, ogly onuň gapdaly bilen pyýada ýöräp ugraýar.

Olar esli aralygy geçýärler. Öňlerinden birtopar adam çykýar. Olar Ependä: «Sen-ä sag, sagam bolsaň, eşiğiň üstünde gaýşarylyp barýaň, hana inňä sapaýmaly hor ogluň bolsa gapdalyňdan pyýada barýar. Heý, ogluňa nebsiň agyranokmy?» diýýärler. Bu gürründen soň Ependi oglunam eşege mündürýär.

Olar gidiberýärler.

Olaryň önünden ýene baş-on adam çykýar.

«Adamlar, serediň bir horja eşege iki adam bolup münüpdirler. Heý, eşek janawara nebsi agyrmaýarmykan bularyň. Beýle rehimsizligi diňe Ependi edip biler.

Heý, uzak aralyga-da eşege iki bolup münlermi?» diýip, adamlar ýerli-ýerden gygyryşypdyrlar.

Ependiniň gahary gelipdir. Ol eşekden özem düşüpdür, oglunam düşüripdir. Olar eşegiň ýüpünden idip, pyýada ýöräp ugrapdyrlar.

Olaryň önünden çykanlar Ependä eşitdirip şeýle diýipdirler: «Eý, Hudaý, adam ölmese, her zat görjek eken. Hana, eşeg-ä boş, iki sany samsygam yssyda gara der bolup haşlaşyp barýar. Münmejek bolsaň, eşek nämä gerek?!»

Ependi ogluna şeýle diýipdir: «Ine, oglum, men saňa durmuşy görkezdim. Bu dünýäde adamlaryň gepinden gaçyp-gutulyp bilmersiň. Il nämä diýse, şony diýsin, sen öz göwnüňe makulyny edip ýaşamalysyň, ýogsam adamlar seniň aňkaňy aşyrlar. Diňe öz bileniň bilen bolmalydyr!». Annanyýaz, şu söze düşündiriş gerekmi?

– Düşnükli, kaka.

5.

Gün guşluk boluberende Artyk han goltugyna elini sokdy. Çal mytgal mata düwünçegi elinde biraz saklady:

– Ine, Nyýaz, peder tumarymyz biziň. Bu tumar biziň neberämizi köp-köp belabeterlerden aman alyp çykdy. Gökdepe pajygasyndan aman alyp çykan, ine, şu peder tumarymyz bolmaly. Maňa ok degenini görüp, Artyk han şehit boldy diýen habaram ýaýrapdyr şonda. Aman galanyma köpler ynanmady. Allanyň dünýäsine diňe Alla düşünýär. Bendesini düşünenden bolýar, aslynda Allatagala adamy gapyl ýaradypdyr. Tumaryň gudratyna, Nyýaz, ynanmasyna öňem ynanýardym, ýöne Gökdepe pajygasyndan soň welin, has açyk akyl ýetirdim. Gözüň bilen gördüm. Ajal üstüme ýolbars deýin göni topuldy. Tumar meni şol göni gelen ajaldan alyp galdy. Agşam maslahat etdik, daňdan üç ýüz atly bolup, duşmanyň bolýan ýerine ukudan oýanyp-oýanmanka çozmaly diýip. Ýöne ak patyşa şugullygy ösdürdi, olara gysganman gyzyly puly dökdi. Şo gezegem aramyzda şugul bar bolan bolmaly, ol duşmana haçan çozjagymyzy habar beren bolmaly. Biz bärden barsak, duşman topy-tophanasy bilen bize garaşyp ýatan eken. Ýakynlaberenimizde çar tarapymyzdan – wah, bir tarapdan bolsa, onda boljak-la – tatyrtatyr edip atyp başladylar. Biz beýle zada garaşmandyk. Duşman-a görnemek, okam depäňden jala bolup guýulýar. Nätjeginizi bilmedik. Men nämäniň-nämedigini oňly aňşyryp-aňşyрман, meger, özümden gidipdirin. Işanajy diýen çöldäki guýymyzda gözümi açdym, özüme geldim. Atyň özi tapyp barypdyr. Atdan düşenimden soň, çopanlar endam-janymdan syrygýan gany görüp haýygyypdyrlar. Tumaryň meni goldan ýeri juda kän, onuň haýsy birini aýdaýyn. Men şu tumaryň gudratyna ynanýan. Işanajyda özümi bilmän ýatsamam, elimi tumardan aýryp bilmändirler. Men seniň geleriňe günümü sanap garaşdym. Indem bu tumary kakamdan alan ýerimde durup, saňa gowşurmagy yrym bilýän. Hany, ýeriňden tur bakaly. Bu tumar dogada meňzäp dur. Boýnuňdan-da asyp boljak. Ýöne bu bize aňrymyz Süleýman çozgundan galan tumar, keramat. Bu tumar ömrüni at üstünde

geçiren Mämmet Agöýli serdary-da, Annaly begi-de¹, Taňryguly batyry-da köp-köp bela-beterlerden aman-esen alyp galan gudratly tumardyr bu. Sen bu tumary hatarly ýola çykaňda ýanyňdan goýma, bu saňa polatdan sowut bolar.

– Kaka, entek ir... – diýip, Nyýaz bir böküşde kakasynyň gaşynda diklem durdy.

– Men öljek bolup howlugyp baramok. Ýöne, tumary saňa tabşyrmak isleýän. Hany, boýnuňa dakaýyn. Hudaýjan seni bela-beterlerden aman saklasyn. Tumary ýitiräýmegin. Öýde buky ýerde sakla, ýa asyp goý. Bir ýere gitseň bolsa, ýanyň bilen äkit. İn gowusy, boýnuňdan asmakdyr. Tumara ýüpi eneň dakypdyr.

¹ Annamyrat begiň il içindäki ýörgünli ady Annaly beg eken.

– Kaka...

– Gepleme! Men häzir aýat-doga okap, saňa pata-da bereýin. – Artyk han indi birnäçe ýyl bári maksat tutunyp ýören işlerini howlukman etdi. Artyk han dakan tumaryna kanagatlanma bilen seretdi Soňam egninden agyr ýüki aýyran dek uludan demini aldy: – Nyýaz, ynha indi gaýdybersegem bolýar. Ýör bakaly. Durmuş – durşuna many. Durmuş – dag: bütün ömrüň daga dyrmaşmak. Ýöne durmuşyň soňy – dagdan düşmäň örän az wagtlyk pursat. Dagdan aşak düşmek kim üçin menziline ýetmek, kim üçin ýokary galmak, köpler üçin adamlaryň arasyna goşulmak. Daga münmesi ýeňil, düşmesi kyn, adamçylykda bolsa, tersine, bütün ömrüňe gyldyrgan boýydan galyp, beýgelip bolýar, pes bolmak üçrip, ýeke pursat ýeterlikdir. Düşeli, hanha, biziň bilen gelen ýigitler hemem Garly agaňam telpek bulaýar. Häzir men seni Garly ýylkyçy bilen has ýakyndan tanyşdyraýyn. Ol sada adamdyr, ikiligi ýokdur, bir söz aýtsaň, özüň unutmagyň mümkin, ýöne Garly unutmaz, ol seniň aýdan sözüň bilen ýaşar, ol seniň beren tabşyryklaryňy kemsiz-köstsüz ýerine ýetirmäge çalşar. Garly ýylkyçyny Taňryguly batyr gowy görerdi. Ýaşynyň soňunda: «Şu ýigdekça synym oturýar, beýle ýigidi hor etmek bolmaz» diýipdi. Soň men kakamyň pendini tutup, Garlyny ýakyn gördüm. Uly toý edip, halan gyzyna öýeripdim. Ynha, indi ýanynda iki ogly bar. Ogullary özi ýaly meniklije. Özem, ogullary edil kakalary ýaly bedewiň dünýäsinde ýaşaýarlar. Atlar hakda gürlemeli, rowaýat aýtmaly diýseň, galkyjaklaberýärler. Atyň ölemen janköýerleri. İçim gyssa, käteler Garlynyň goşuna gelip, onuň bedew ruhly gürrüňlerini diňläp, dünýäme giňlik çayyp giderdim. Biler bolsaň, Garly dünýäni bedew saýýar. Onuň üýtgeşik pelsepesi bar. Ýanyna barsaň, içiň gysjak gümany ýok, gaýtam dünýäň tämizlenýär. Men Garlyda näçe ýylkymyzyň bardygynyň sanyny saňa aýtmaýyn. Garlam, ogullaram saňa aýtmasyň, özüň sanap bil. Bir-birden sana. Her bir ýylky gözüňde galsyn. Gerek bolsa iki gezek sana, ýaltanma. Şeýdip, nesip bolsa, menden ähli mallary birin-birin sanap al. Men bolsa seniň hojalyk ýöredişiňi keseden durup synlaýyn. Sen indi, Nyýaz, agyr ýüki gerdeniňe almaly bolarsyň. Düşünmeýän, bilmeýän zadyň bolsa, çekinmän soraber, men düşündirerin. Men seniň oňarjagyňa ynanýan...

Ataly-ogul özara gürleşip, keremara aşak düşüp ugradylar.

Esli salym içini hümläp ýörän Artyk han gussaly seslendi:

– Haý, ogul...

– Hä, kaka?!

– Gökdepe pajygasyndan öň ähli zat düşnükli di: ýaşayyş düşnükli di. Sözi söz di, gara gara, aga-da ak diýlerdi. Soňky döwürde, göwnümemi-nämemi, dürüşdelik bar. Türkmen üýtgeýärmä-nämemi. Aýak basjak ýeriňi görüp bolanok, birhili garaňky bolup dur. Her täze asyr türkmenä bir gowulyk, bir täzelik getirýär eken, ýöne bu asyryň-a türkmenä getiren gowulygy bolmady... In erbedem adamlar bilen düşünişip-ynanyşyp bolanok...

– Aý, ýok-la, kaka – diýip, Annanyýaz kakasyna göwünlik-tekge bermek isledi.

– Adamlar hiç neneň däl, düşünişip-ynanyşyp bolýar.

Artyk han saklandy, ol yzyna öwrülip, özünden iki-üç ädim yzdan ýöräp gelýän ogluna göýä ilkinji gezek görýän dek geňirgenme bilen seretdi. Annanyýaz kakasynyň nämädir bir zatlar diýerine garaşdy, ýöne kakasy ýagşydan-ýamandan hiç zat diýmän, aşaky dodagyny çalaja dişläp, ýoluny dowam etdirdi.

Annanyýazyň aňynda kakasynyň geňirgenme, tukat, haýpygelijilikli garaşy surat bolup galdy.

Annanyýaz kakasynyň bu garaşyny nämä ýorjagyny bilmedi. «Kaka jan, nämä diýmekçi bolduň? Menden hiç zat ýaşyрман göwnüňe nämä gelse aýtsana» diýmekçi boldy. Ejap etdi, saklandy.

Kakasyna nämädir bir zad-a boldy. Ýokardan aşak düşüp ugranlarynda hem kakasynyň joşguny, hyrujy egsilerli däl di ahyryn!

Bu Çozgundag gerşinde Artyk han tükeniksiz güýç-kuwwat edinen dek ýeňil gopupdy ahbetin!

Nämä boldy?

Annanyýaz hernäçe oýlansa-da, aňynda köwsar uran sowalyna wagty bilen jogap tapyp bilmedi.

Artyk han Çozgundag gerşinde tükeniksiz güýç-kuwwatyny goýup gaýtdy.

Annanyýaz Çozgundag gerşinden tükeniksiz güýç-kuwwat alyp gaýtdy.

Annanyýaz aşak düşüp barşyna dagdan çar tarapa gidýän ýodalara seretdi. Dagdan gidýän ýodalar ak sapak deý aşakda agaryp görünýär. Annanyýazyň göwnüne bolmasa, ol ak ýodalar dagy saklap duran uranlara meňzeýärdi.

Aşak düşülensoň, Artyk han ogluna ýüzlendi:

– Nyýaz, men saňa awuň nähili sapasynyň bardygynam öwredeýin. Goç ýigitde bir keýpjagaş bolmalydyr. Awy keýp edinseň, şahdiň mydam açyk bolar. Tazylarym, elguşlarym bilen öwrenişber. – Artyk han biraz ýöränsoň sägindi: – Seniň bilen ikiçäk oturyp, obaň adamlary hakda saňa doly gürrüň bermekçidim. Iş salyşmaly boljak adamlaryň häsiýetleri, asgyn hem gowy taraplary hakda birin-birin aýtmakçydym. Sebäp, adamlar soňky döwür köp üýtgedi. Ýüzüňe gülüm-ýalym edip, yzyndan aklyňa sygmajak sözleri diýýärler. Adamlary iş salyssaň tanaýaň. Agyr günde tanaýaň. Hoş gününde adam tanap bolmaýar. Men seniň adamlary içgin tanaman kösenmegiňden heder edýän. Iş salyşjak adamlaryň häsiýetleri hakda ýokarda aýtjak bolup, telim gezek synanyşdym. Ýöne, haýsydyr bir güýç meni

saklady. Meni gürletmedi. Allatagala öz ýakynynda, meger, ýaramaz adamlar hakda gürlemegimi islemedi öýdýän...

Garly aga düýn öýläňki soýlan toklynyň galan etini işlikli edip, daş ojakda, gor ýasap, üstüni degirmen daşy ýaly äpet daş bilen basyrypdy. Ol:

– Çölün çopanlary, aýyn bolmasa, gumuň gömme çöregi diýen borlar! Dagyň gömme çöregini iýip görseler, bilerdiler-le – diýip, agzyny şapbyldatdy. Nyýaz bilen deň-duş ogluna ony-muny görkezme berişdirdi. Şeýdip, olar günortanlyk edindiler. Birki käse çaydan soň Artyk han çeşmäniň boýunda, arçanyň kölegesinde ýazylan düşekde possuny düşenip, bir possuny ýassyk edip irkildi. Garly aga Nyýaza-da dynjyňy alaý diýdi, emma ýigdekçe oňlamady.

Bu mahal Annanyýazyň gözüne uky geljek dälidi. Ol kakasynyň aýdan her bir sözüni hakyda eleginden birin-birin geçirip, ähli gürrüňleri jemläp, netije çykarmaga, özüne sapak-ýörelge edinmäge howlugýardy.

Ol ýeke bolmak isleýärdi.

6.

Gizlin
Bukja 875

MAGLUMAT

- 1. Kim:** Annanyýaz Artyk han ogly (Artykow).
- 2. Doglan ýyly:** 14.05.1880 ý.
- 3. Doglan ýeri:** Aşgabat uýezdiniň gündogar etrabyňyň Gypjak obasy.
- 4. Milleti:** türkmen, teke taýpasynyň çozgun tiresi.
- 5. Bilimi:** 1895-1902-nji ýyllarda Bagdadyň Mustansir uniwersitetini (medresesini) tamamlan.
- 6. Bilýän daşary ýurt dilleri:** arap, pars, ors dilleri.
- 7. Ýykgyň edýän ugry:** pelsepe, bagbançylyk.
- 8. Häsiýet aýratynlyklary:** Onda ýürekdeşligi, sadalygy bilen özüne imrindirýän bir güýç bar. Köplenç, beren sözüniň yzynda durjak bolup kösenýär. Ol ynanjaň, biçak ynanjaň. Onda adamy aldap bolýandyr diýen düşünje ýok. Bir ýerde sowatly adam bar diýseň, ol ähli zerur işlerini äpberip, şol adam bilen hemsöhbetdeşlige gidýär. Uzynly gün pelsepe otarýar.
Köplenç, ýagşylyklary onuň aýagyna kössek bolýar.
Hökümet üçin howply. Sebäbi ol islän kişisini islän pikirine ynandyryp bilýär.

1. Gözýaşyň öňünde ejiz. Gaşyna baryp gözýaş döküp bilseň, islän işiňi bitirdip boljak.
2. Ol ölümi Alla bilen baglanyşdyrýar. «Allatagala ajaly maňlaýyma ýazan günü ölerin» diýen ynanjy bar. Ony öldürerin, ataryň diýip gorkuzyp bolmaýar.
3. Günä-sogaba gaty uly üns berýär. Şu ugurlardan onuň aňyna täsir edip boljak.

4. Polady ýumşak adam, onda serdar ýowuzlygy ýok.
5. Düşündirjek bolmak häsiýeti bar.
6. Işine çulum. Eden işini aşa sünnäleýär. Bir sagatlyk işi üç sagatda edýär. Bagyndaky joýalary ýylanyň agzyndan çykan ýaly. Beýle göni, beýle takyk etmek özünden başga hiç kimsä gerek däl.
7. Gahary gelende ýylgyryp oňaýýar.
8. Göwnüne makul bolmadyk işi hernäçe ýalbarsañam, pul berseňem etmez. Ýöne günä-sogap düşüňjelerinden peýdalanmagy başarsañ, oňa göwnemeýän zadyny-da etdirse bolar.
9. Ýuwaşjadan gürläp, düşündirip ugradygy gaharynyň geldigi.
10. Her ýylgyryp bakany özüne dostdur öýdýär.

Göwresi we keşp-keşmeri:

Boýy dört arşyn¹, agramy ýedi put çemesi. Eginlek. Pälwansypat, ýumruklary tokmak ýaly. At ýüzli. Jadyly gözleri bar. Ol gözlerden sowatly, pähimli, ýürekdeş adamdygy görünýär. Sakgally-murtly. Ezýaka köýnekli, mydama tämiz geýinýär. Geýnişinden gaty baý adamdygy duýulýar. Ilki gören adamynda gowy adam bolmaly diýen oňyn pikir döredýän mydama ýylgyryp duran mähirli ýüz keşbi bar. Ýörände pälwan sypatyna gelişmeýän haýallyk bilen keremara ýöreýär.

¹ Arşyn – tirsekden barmagyň ujuna çenli aralyk (*neşirçiniň belligi*).

Iki ýañagyna iňňäň gözi deýin meň sepelenipdir. Dodaklary pökgerip dur.

Atasy: Atasy Artyk han Taňryguly batyr (1841-nji ýylda doglan) hakdaky giňişleýin maglumat 491-nji bukjada saklanýar. Ak patyşany halamaýar. Howply. Gözegçilik astynda.

Enesi: Aýnabat Oraz baý gyzy (1854-nji ýylda doglan). Doly maglumat 491-nji bukjada saklanýar. Adaty türkmen aýaly. Howply däl.

Aýaly: Nurgözel Jülge Pälwan gyzy. Durun etrabyň Bamy obasyndan. Nurgözelin ata-enesi, doganlary hakdaky maglumatlar: «Durun, Bamy. BB198^a» bukjada, şeýle hem «Durun, Bamy. Gadam pälwan-2» bukjada saklanýar.

Gatnaşýan adamlary: Oba arçynynyň ogly hökmünde ähli gypjaklylar tarapyndan hormatlanýar. Guwak baý, Hanguly baý, Sähet şahyr bilen ýakyndan gatnaşyk saklaýar. Ol üçüsini nämäniň ýakynlaşdyrýandygy häzirlilikçe belli däl. Öz çözgun tiresinden bolan Durdy kalaý, Allan, Rejep atly deň-duş ýigitler Annanyýaza müritlege durdular, şeýle hem ol üç ýigit janpenalyk edýärler. Olar mydama ýanlarynda iňlis başataryny göterýärler, gije-gündiz onuň ýanyndan aýrylmaýarlar. Gije garawullyk edýärler. Üç ýigidiň gezekleşip janpenalyk edýän wagty-da bolýar. Janpenalar Annanyýazy keramatly adam hasaplaýarlar, onuň üçin ölmegi özlerine merete bilýärler, oňa mydama «halypa» diýip ýüzlenýärler.

Maglumat aňtawçylar: 8-iň, 11-iň, 24-iň habarlary esasynda taýýarlanyldy.

Ýazga geçiren Meýbeker W.T.

4.06.1906 ý.

TÜRKMENIŇ IKI ÝAŞAÝŞY BAR

1.

Türkmeniň iki ýaşaýşy bar: onuň bir ýaşaýşy çomrulyk, ikinji ýaşaýşy çarwalyk.

Çomry oturanlar älemgoşar öwüşginli, joşgun-hyruçly bahar pasly gelende ygtybarly gara öýlerini düýelerine ýükläp ýazlaga çykarlar. Türkmen maşgalalary sähra gül-gülälek bolup ýazylan her hili peýdaly otlardan dürli-dürli ýokumly tagamlar bişirerler, özlerem iýer, çagalaram iýer. Dowarlar baharyň gelmegi bilen köpelişe durar: enaýyja guzudyr owlaklar giň sähraýy owaza doldurular. Dowarlaryň süýdünden owlak-guzularam ganar, türkmen maşgalalaram ganar.

Türkmenler bahar sowlup, otlar gurap, sähraň mazasy gaçansoň, gara öýlerini ýene düýelerine ýükläp oba – çomry ýaşaýşyna dolanarlar.

Artyk han oba arçyny bolansoň, öz adamlaryny mal yzyndan ýazlaga iberip, özi çomrulykda galardy, barybir, her aýda iki gezek-bir gezek ýazlaga aýlanyp gaýdardy.

Çozgunlar Oýuk oýunda gara öý gurap oturdylar. Bagdada gidýänçä Annanyýaz her ýylyny ýazlagda geçiripdi. Artyk han oglunyň tebigatyň peşgeşinden ganmagyna aýratyn üns bererdi.

Bagdatdan gelen ogluny Artyk han ýazlaga äkitdi. Toýuň ulusy – şüwelenlisi ol ýerde boldy. Çünki Annanyýazyň daýy-daýzalarynyň, ýegen-ýegençeleriniň galabasy, çozgunlar, mal üstünde ýazlagdadylar. Olar Annanyýazyň okuwdan gelendigini eşitmesine eşiden-de bolsalar, oba baryp, toýa gatnaşyp bilmändiler.

Çozgunlar Gypjakda sargan, peýnir ýasamakda ussat hasaplanýar, asyl goňşy obalarda-da çozgun peýnirine, çozgun sarganyna aýratyn hormat goýulýar.

Üç-dört mal soýlup, goňşy oýlardan, guýulardan hem ýazlagçylar çagyrylyp tarhanlyk edildi.

At üstündäki oýunlar oýnaldy.

Hemmeleriň Annanyýazyň ata çykyşyny, salajyn tutuşyny synlasy geldi.

Näme üçin?

Belki, Annanyýaz ýedi ýyl elkin ýaşap, lälikleşen bolaýmasyn?!

Belki, Annanyýaz ýedi ýyl elkin ýaşap, at üstünde oturmany, at üstünde oýnamagy unudan bolaýmasyn?!

Oýun-oýun, ýöne öz obaň oglanynam synagdan geçirmeli ahyryn.

Göwresihä ers-mers bolupdyr.

Eginlenipdir.

Artyk handanam iki barmakboý uzyn görünýär öz-ä göwresi.

Göwre-göwre bilen, hany, ol göwräň dogumy neneňsiräk?

Obaň adamy bilesigeliji bolýar. Obaň adamy her kişini öz baş barmagy deýin takyk bilme, tanamasa, iýeni aňrysyna gitmeýän ýalydyr, ýokumsyz ýalydyr. Wah-

heý, sen obadaşlaň gürrüňini edýaň, Annanyýazyň ýedi ýylda neneňsiräk taplanandygyny, näjüre ýigit bolup ýetişendigini hakyt Artyk hanyň hem bilesi gelip dur. Annanyýaz oba gelen pursatyndan bäri Artyk han ýalňyz dogmasyny kä keseden, kä gönüden synlap-synlap ýör ahyryn. Ýazlaga alyp gaýtmasynyň bir sebäbem ogluny ýenem bir ýola synlap görmek üçin ahbetin!

Artyk han oglunyň obadaşlarynyň, garyndaşlarynyň arasynda çag-çag bolup açylmagyny isleýär.

Tarhanlygy ýöne ýere edenok.

Oglunyň göwni joşsun diýip tarhanlyk edýär ol.

Oglum daýy-daýzalarynyň arasynda dünýäni unudyp, şatlansyn, ýazylyp-ýaýrasyn, göwnüni bägül deýin açsyn diýip, gazan-gazan tagamlary bişirdýär ol.

Adam begenende, şatlananda, göçende hakyky ýüzüni açýar. Ana, şonda adamy ýakyndan tanap bolýar.

Başga bir ýagdaýda-da adamy ýakyndan tanap bolýar: başyňa agyr iş düşende.

Artyk hana soňky synag gerek däl.

Goý, Allatagala Annanyýaz janyň alnynda hiç wagt, öňde-soňda agyr iş, agyr synag döretmesin.

Goý, Annanyýaz janyň ömri, hawa, ömri, özem бүтін ömri Ýaşyldepedäki, Oýuk guýudaky ýaly giden çemenzarlyk bolsun.

Görjegi gowulyk, şadyýanlyk, hoşwagtlyk bolsun, alaýazlyk bolsun!

Agöýli neberesi, şir neberesi!

Şir neberesi...

Ýöne...

Ýöne şir neberesi hem garynjadan asgyn gelýär.

Hawa, şir garynjadan dat edýär!

Garynjadan!

Annanyýaz janyň geljegi önünde.

Eý, Hudaý jan, Annanyýazyň önünde nämeler barkan?

Artyk hany öz ýazgydy birjik-de gyzyklandyranok.

Ol düýrmegi bilen oglunyň täleýi hakda oýlanýar.

Öz oýlanmalarynam Artyk han oglundan ýaşyrýar. Özüni ogly babatda biparh ýaly görkezmäge çalyşýar. Hamraklyk aýal pişesidir. Hamraklyk türkmen ärine gelişän dälidir!

Artyk hanyň ýaşyryn tabşyrygy bilen Annanyýaz bilen arapça gürlleşdiler.

Ba-ba-ba! Hakyt arap adamy ýaly gürläp otyr, zaňnar! Artyk han onuň arapça gürlleşini eşitmedikden boldy. Elbetde, «Tüweleme» diýip, kakasy baha beren bolsa Annanyýazyň depesi gök dirärdi.

Ýöne, Artyk han diýmedi.

Artyk hanyň ýaşyryn tabşyrygy bilen Annanyýaz bilen parsça gürlleşdiler.

Eý-ho!

Pars diliniň şirin-şekerdigine, owazlylygyna bir gulak salsana! Durşuna owaz, durşuna ýakym.

Ýelemuüwlediň ýatkeşligi-hä gowy eken. Nowaýynyň parsça şygrylaryny ýatdan bilýär-ä. Onça şygry nädip ýadynda saklap bilýärkän?

Annanyýaz goşgulary hoş owaz bilen joşup-joşup okady. Göz astyndan kakasyna seretdi.

Artyk han äwmedem.

Ol nämedir bir zadyň pikirini edýän ýaly, uzaklara seredip, sarsman otyr.

Ýazlagda Annanyýazyň at üstündäki oýunlaryna-da, görkezen tilsimatlaryna-da Artyk han «seretmedi».

Wah, käte bir seredäýmeli ahyryn!

Ýok, ol Tebip (ýaşy ýetmişe ser uran bu gojanyň hakyky adyny bilýän ýok, ol бүтін өmrүni dermanlyk ot-çöplerden tebipçilik edip ýörensoň, il-gün oňa Tebip, Tebip aga diýip ýüzlenýärdi, meger, hakyky adyny özem bilmeýän bolsun gerek) aga bilen bir zadyň-a janygyp gürrüňini edýär. Wah, ol gojanyň gitjek ýeri ýog-a, onuň bilen gürrüňi tomaşadan soňam edip boljag-a. Annanyýaz kakasynyň tomaşa seretmegini şeýle bir isledi: ýok, onuň maksady özüni görkezmek däl, Annanyýaz kakasynyň mydama iş-alada diýip ýörmän, käte, mümkinçilik bolanda tomaşa seredip, biraz dem-dynç almagyny isleýär. Ýazlaga gaýdylanda: «Ýazlaga baryp, işallasa, dynç alarys, göwün açarys» diýip, Artyk han aýdypdy ahyryn. Ýok, on gün ýazlagda bolnan hem bolsa, Artyk hanyň dynç alyp oturan wagtyna Annanyýaz gabat gelmedi.

Annanyýaz kakasynyň janyna – beýnisine biraz agram bermezligini isleýärdi: kakasyny ýedi ýyldan soň görüp, nebsi agyrapdy, çünki kakasy ýedi ýylyň içinde görnegin garrapdyr.

Garrapdyr!

Garrylygyň alamaty bolan gasynlar Artyk hanyň giň maňlaýyny tutupdyr. Syrdam kişi bu gün biraz бүкүlipdir. Ýöne ýüzüniň, gözleriniň mähremligi welin şo-ol öňküligi: gasynlar gaýtam mähremlige mähremlik goşupdyrlar. Gyraw basan sakgal-murty köselejräk. Onsoňam öz deňi-duşlary ýaly sakgalyny, murtuny uzyn däl-de, gysga goýberýär.

Gaýdyşyn Tebip aga-da olar bilen gaýtdy.

Iki düýe derman otlary. Tebip aga iki aý gowrak çölde bolup dermanlyk otlaryny ýygnapdyr. Ol her baharda, güýzde dermanlyk otlaryny ýygnardy. Soňam näsaglan adamlary şol dermanlyk otlary bilen bejererdi. Onuň çaga-çugasy ýokdy, aýaly bolsa Tebip aga ýaňy pygamber ýaşyna ýetensoň ýogalypdy, şondan soň ol öýlenjegem bolmandy. Oba adamlary ony hiç bir zada mätäç etmeýärdiler. Ol ýerini-de, suwuny-da göterimine berýärdi. Ol dermanlyk otlary, adamlary bejerendigi üçin pul tama etmezdi, mura-mugt berer goýbererdi. Şeýle bolansoň, üzüksiz salgytlarda ol kösençlik çekerdi.

Olar oba baranlarynda uýezdden ýörite salgyt ýygnamaga gelipdiler. Her ýyl ak patyşa oba adamlaryndan ýigrimiden gowrak, has takygy, ýigrimi dört gezek salgyt ýygnardy. Her salgydyň öz ady bardy. Bu gezekki salgydyň adyna «Ak patyşa salgydy» diýilýärdi. Illew (asyl ady Ilmyrat bolmaly, ýöne adamlar ony Illew salgyt, Illew gubernatyr diýip atlandyrýardy) salgyt her hojalykdan salgytlary suw paýy

boýunça alýardy. Obaň miraby Annam mirap hem oba her gezek salgyt salnanda salgytçylara mejbury goşulmaly bolýardy.

Salgytçylar Tebip aganyň öýünden çykyp gelýärdiler. Olar Artyk hanyň gelýändigini görüp saklandylar. Artyk han bilen gadyrly salamlaşdylar. Illew salgyt adaty hal-ahwal soraşmadan soň bilimseklik etdi:

– Arçyn aga, bizden edilýän talap şeýle. Kötek güýçli bolanda ýüň gazygyň ýere girýändigini özüňiz bilýäňiz. Ak patyşa ýurtda tertip-düzgüniň bolmagyny bizden talap edýär, salgytlaryň wagtly-wagtynda tölenmegini bizden talap edýär. Ynha, mende her oba hakda giňişleýin maglumat bar – diýip, Illew salgyt kagyzlaryny agdaryşdyryp ugrady.

Artyk han Illew gubernatyra nägile äheňde ýüzlendi:

– Tebipden näme algy-bergiň bar?

– Arçyn aga, hana, öz mirabyňyz Annam. Onuň depderinde hemme zat ýazylan. Men kada-kanundan çykyp bilemok. Kada-kanuny ak patyşanyň özi gelip haýyş edäýmese, gysartman ýerine ýetirjegim hak. Annam mirabyň hasabynda Tebip aga bir suw paý alýar. Şol suw paýyň ýüzündenem bu goja üç manat tölemeli.

– Mende onça pul nireden bolsun? – diýip, Tebip aga titir-titir etdi.

– Eý, goja, sen urup aglama. Obada iň baý adam sen bolmaly. Hana, iki düýe derman getiripsiň. Pula öwürseň, puluň ýere-göge sygmaly däl seniň.

– Men gelenden pul alyp bilmen-ä.

– Mugtam-a bermeyändigini bilýän seniň. E-eý, goja, gepiňi köpeltme. Rast, berjek dälmi, düş öňüme. Men seni gözenegiň aňyrsyna geçireýin, ana, şol ýerde seniň bilen şeýle bir «gowuja» gürleşerler welin, derrew pullaryňy nirede gizländiginiň ýadyňa düşer.

– Men saňa çynymy aýdýan...

– Eý, goja, aýagyňy göre sokup otyrsyň, näme, sen ýygnan pullaryňy o dünýä äkitmekçi bolýaňmy?

– Eý, gubernatyr, agzyňa ak gelse-de, gara gelse-de samrap durma – diýip, Annanyýaz gaharyna bäs gelip bilmedi.

– O-ho, o-ho – diýip, Illew salgyt şelaýyn ýylgyrdy. – Artyk han, eşitdiňmi, ogluň diýen sözlerini. Sen ogluňy ýedi ýyl okuwa iberdiňmi ýa başga ýere iberdiňmi? Ogluň ylym-bilim alyp gelene-hä meňzänok. Ýedi ýylda öwrenen zady bolmandyr munuň. Ýedi ýyl mundan öňem ogluň hut şu ýerde maňa şu sözleri aýdypdy. Ýedi ýyldan soň şo-ol aýdan sözlerini ýene sözme-söz gaýtalady. Ýöne entek gelip ýakamdan-a tutanok. E-eý, okuwa gidip boş gelen ýigit, gel, meniň ýakamdan tutsana.

Illew salgyt yrsaraýardy, onuň göhi gelýärdi, dawa isleýärdi.

Hakykatdanam, ýedi ýyl mundan öň, Annanyýaz okuwa gitjek bolup ýören uçurlary şu ýerde Illew salgyt bilen sene-mene edişipdi.

Illew salgyt Tebip gojanyň depesinden gamçy inderýärdi. Birki gezek urubam lah-lah edip gülýärdi. Hor Tebip goja bolsa ýerde düýrlenip ýatyşyna gamçydan goranmaga çalyşýardy. Gamçylaryň zer-zaw awuşadýan ýerlerini elleri bilen howul-hara sypaýardy. Her gamçy urlanda «hyk» edip zaryn ses edýärdi. Töwerekdäkileriň

hiç birisi Illewi saklamaga het edip bilenokdy, asyl ondan ähli kişi daşrakda bolmaga çalyşýardy. Sebäbi sähelçe zat üçinem žandarmeriýany getirip, eliňe gandal urduryp uýezde äkitmegi we hiç bir esassyz üç-dört aý gözenegiň aňyrsynda saklatmagy hiç zatça görenokdy, gaýtam bu eden-etdiligidinden tükeniksiz lezzet alýardy. Ol salgydyny wagtynda tölemedik, ýa ýurduň syýasatyndan nägile bolup gürrüň eden adamlary hökman žandarmeriýa tabşyrýardy.

Tebibiň urulýandygyny gören Annanyýaz Illew salgydyň üstüne ýolbars bolup topulypdy, onuň elindäki gamçysyny kakyp alyp, zyňyp goýberipdi.

Illew salgyt ýaş oglanyň beýle batyrgaý hereketine aňk bolup galdy. Kimiň ogluka bu ele aslyşar ýaly?

Niredendir bir ýerden Artyk hanyň atyny çapdyryp gelmegi dartgynlygy aradan aýrypdy.

Artyk han Annanyýazy öýüne ugratdy.

Şol geçen döwür içinde Tebibiň salgytlaryny, köplenç, Artyk han töleýärdi.

– Arçyn aga, belki, bu gezegem Tebibiň salgydyny özüňiz tölärsiňiz? – diýip, Illew ýaňsyly ýylgyrdy.

– Ilmyrat, sen arkaýyn bol, Gypjagyň ýüküni men hiç wagt ýüksünmerin. Tebibiň salgydyny hem ýüksünmerin, arkaýyn bol, özüm tölärin, ýöne sen Gypjaga salgyt meselesi bilen geleniňde ilki maňa guk diýmegi özüňe kiçilik bilme. Men obaň arçyny, obaň ýagdaýyny, hojalyklaryň ýagdaýyny men senden gowurak bilýärim. Men saňa işiňi ýeňilleşdirip bererin. Rast, çekmelimi, tölemelimi, çekeris, töläris.

– Arçyn aga, siz ýazlaga giden ekeniňiz – diýip, Illew ýuwaşady.

Artyk han salgytçylary ugradyp, teblehanada bedewiniň iým iýşine esewan bolup duran ogluny synlady. Aňynda Illew gubernatoryň ogluň ýedi ýylda hiç zat öwrenmändir diýen sözleri ýaňlandy. Oglunyň näme öwrenendigini Artyk han gowy bilýär, ýöne Illew salgyt oňa hiç wagt hem akyl ýetirip bilmez.

Annanyýaz Artyk hanyň gözüniň alnynda ulaldy ahyryn. Artyk han ogluna buýsanç bilen bakdy. Ol aňynda kakasy Taňryguly batyr bilen Wasdan gelen gününü ýatlady. Olary toý-baýram bilen garşylapdylar. Öýdäkileriň şadyýanlygyny görüp, ataly-ogul nämäniň-nämedigine dessine düşündi. Taňryguly batyr aýalyňa ýüzlendi:

– Ogulmy-gyz?

– Ogul! Ogul, kakasy, ogul. Buşluk, agtygyňyz boldy.

Taňryguly batyr üzeňňä galyp, ogluny gujaklady:

– Bolaýdy! Bolaýdy şüý-ä! Indi ölsemem armanym ýok!

Taňryguly batyr agtyk toýuny uludan tutdy. «Oglanjyk bize Allanyň nyýazy bolsun-da, hernä» diýip, ýagşy niýet bilen dünýä inen çaga Nyýaz diýip at dakdylar. Oturanlar çaganyň dünýä inen gününüň hem ýagşy gündüğini ýatladylar. Şonda «Goý, perzendimiziň ady Annanyýaz bolsun» diýdiler. Oňa Nyýaz hem diýerdiler, Annanyýaz hem.

Taňryguly batyr Artyk hana: «Men döwründe ýeterlik sowat-ylym öwrenip bilmedim, ýöne seni ylymly-bilimli etdim. Artyk, menden saňa wesýet, Annanyýazy

ylymly-bilimli edip ýetişdir» diýip, göýä bu dünýä bilen hoşlaşyp barýan, iň soňky wesýetini aýdyp ýetişmäge howlugaýan ýaly janykdy.

Artyk han kakasynyň wesýetine eýerip, Annanyýaza oba medresesinde Esedulla ahunyň elinde başlangyç bilim berdi. Ony özi hem okatdy. Şondan soň Artyk han ogluny Aşgabada äkidip, şol ýerde oglanlar üçin niýetlenilip ýörite açylan klassyky rus gimnaziýasyna okuwa ýerleşdirdi. Annanyýaz gimnaziýada dört ýyl okady.

Artyk han oglunyň diňe bir rus dilini däl, eýsem özi ýaly arap we pars dillerini hem suwara bilmegini isledi. Esedulla ahunyň «Ogluň biçak üşüklü. Oňa arap, pars dillerini öwretmek gerek. Ol häzirem ol dilleri bilmesine bilýär, gürleýär. Ýöne şol dillerde gürleýän halklaryň içinde ýaşamasa, dili düýpli öwrenip bilmez – ikimiz näme üçin suwara bilýäris?! Sebäbi biz arap, pars dillerinde gürleýän adamlaryň arasynda okadyk» diýip, janykmagy Artyk hany aýaga galdyrdy. Artyk hanyň berk ynanyşy şu: rast, Beýik Perwerdigäriň lutfu-keremi birle bu pana geldiňmi, hökman ylym ýüküni tutmaly. Ylym ynsany durmuşyň ähli kynçylyklaryndan halas edýän, ömrüň ahyryna çenli günemaňy bol-telki üpjün edýän, erbetliklerden, masgara bolmakdan goraýan, özem garramaýan, ölmeýän howandaryňdyr-ataňdyr. Ylym-bilim özüne sygynany bagryna basyp saklaýan hamrak enedir. Ylym-bilim seni şerepde saklajak ömürlük arkadag. Artyk han baky däl, ylym baky, ol ýarawsyzlygyna bakman, on baş ýaşly ogluny arkadagly, howandarly – ylymly etmek, parzyny bitirmek üçin niredesiň Mekke diýip ýola düşdi.

Artyk han ogly bilen Mekgä zyýarat edip, soňam gaýdyşyn Annanyýazy Bagdatda goýup gaýtdy. Ýedi ýyldan soň Annanyýaz sowadyny çykyp, ata ýurduna dolandy.

Ol günden bärem üç aý gowrak wagt geçdi. Annanyýaz gelen gününden dört-baş günden soň kakasyndan näme iş etmelidigi barada maslahat sorady. Kakasy: «Ogul, üç-dört aý dynç al, kelläňe rahatlyk gerek seniň. Özüňe gözəl gyz tap, iki aýagyňy dört edeli, ana, şondan soň näme etmelidigiňi aýdaryn» diýdi.

Artyk han özüm aýdaryn diýse-de, ogluna anyk bir zat aýdaýanokdy. Çozgundagda bolan gürründe-de Annanyýaz kakasyndan anyk bir gürrüň eşitmändi. Şeýle-de bolsa, Annanyýaz gol gowşuryp oturanokdy.

Artyk baýyň baýlygy, hojalygy uly, onda ähli kişä ýeterlik iş tapylýar. Göwnüne bolmasa, kakasy hojalygyň garamatyny ýuwaşlyk, duýlar-duýulmaz ýagdaýda oglunyň gerdenine ýükläp barýar.

Ýöne ony, köplenç, Aşgabada çagyrylardylar, ol ýerde arap we pars dillerine terjime etmeli bolýar.

Artyk han oglunyň terjimeçi bolmagyny köp ýerde özi gurnaýardy, ýöne onuň terjimeçi hökmünde çagyrylýandygyny bilmedikden bolýardy.

Annanyýaz her bir işe ýürekden ýapysýardy. Oba oglanlary bilen hemsöhbet gurmaga-da wagt tapýardy. Birnäçe ýigit onuň ýanyndan gije-gündiz aýrylmaýardy, ony garaşylmadyk betbagtlykdan goraýardylar, penalaýardylar. Onuň aýdýan her bir sözüne hormat goýýardylar. Annanyýaz hem olara yslam hakda, Muhammet pygamber, dört çaryýarlar, şaýylaryň on iki ymamy, yslamda uly iş bitiren türkmen

alymlary, serkerdeleri, dünýä ylmy, dünýä pelsepeleri hakda gyzykly-gyzykly gürrüňleri berýärdi.

Çagalykdan dostlaşyp ysnyşan Durdymyrat atly dosty – ýöne oňa ejesinden başga Durdymyrat diýýän adam ýokdy. Obada onuň ýörgünli ady Durdy kalaýdy, Durdydy. Kalaý lakamy oňa mundan baş-alty ýyl öň Buhara argyşa gidip gelensoň dakylady. «Buharada: «Ýagdaýyň nähili?» diýen söze derek «kalaý» diýilýän eken» diýip, bary-ýogy birki ýerde gürrüň berdi öz-ä. Birki sany dostuna degşip «kalaý» diýdi. Ine, bar bolany şu – Annanyýazyň ýanyndaky ýigitleriň ekabyrragydy, şeýle bolansoň ol öz ýanyndaky iki ýigide ýolbaşçylyk ederdi. Olar nirä gitse, bile giderdiler. Annanyýaz Aşgabada gidip, bir edara ýa-da biriniň öýüne girse, köplenç, olar daşarda garaşar durardylar. Ol ýigitlerden Artyk han mahal-mahal habar alyp durardy, olara ol-bul kömek ederdi, hemem oglunyň ýanyndan aýrylmazlyklaryny zynharlap sargardy. Ýöne ol öz gyzyklanmasyny oglunyň bilmezligini islärdi. Durdy kalaýa öz gyzyklanmasy barada Annanyýazyň bilmeli dældigini berkden berk sargardy.

Durdy kalaý, Rejep, Allan atly üç ýigit uzak şähre gidip, medresede okamaga harajatlary ýetmänsoň Annanyýaza müritlige durdular. Bu halypa-müritligiň soňy has berkeddi. Üç ýigit Annanyýaza şeýle bir sygyndylar, ony şeýle bir syladylar. Müritlik janpenalyga öwrüldi. Olar Annanyýaz üçin her hili aýylganç töwekgellige girmäge kaýyldylar. Üç ýigit üçin iň esasy zat, obanyň iň sowatly, iň pähimli, iň gerçek ýigidiniň ýanynda bolmakdy, ondan öwrenmekdi, oňa hyzmat etmekdi. Olar şeýle bir ysnyşdylar welin, diňe bir janpenalyk etmän, hojalykda näme iş bolsa – öýdeniçerligem, hyzmatkärligem, bagbanlygam edibererdiler. Nyýazyň özi eline pil alyp бага girse, sen nädip işlemän durup biljek?

Annanyýaz ol ýigitleriň yhlasyny boş goýmazlyga çalşardy. Olaryň maşgala eklemegi üçin ýeterlik harajat tapyp berýärdi. Artyk han oglunyň bu tutumyny görse-de, görmezlige salardy. Hakykatda welin, ol oglunyň gep urşuny, edýän işlerini gaty irniklik bilen yzarlaýardy. Ýigitlerden Annanyýazdan nämeleri öwrenýändigini, näme sapak geçýändigini birsyhly sorap durýardy. Onuň her bir sözünü, her bir edýän işini öz ýanyndan pähim eleginden geçirýärdi, baha kesýärdi.

Gypjagyň ilerbaşynda – Nusaý galasynyň eteginde Artyk hanyň garyndaşlary, ilen-çalanlary uzyn syrgyn bolup oturdylar. Il içinde-de olara Artyk hanyň syrgyny diýlerdi. Baýy-da bardy, garyby-da, orta daýhany-da. Artyk hanyň syrgynyna bu gün Annanyýaz kethudalyk etmelidi. Birmahallar bu syrgyna Agöýli serdaryň syrgyny diýlerdi. Soň Annamyrat begiň, soň Taňryguly batyryň syrgyny diýildi. Soň Artyk hanyň syrgyny diýildi. Döwür-döwran Annanyýaza dolandy. Birbada Annanyýazyň kethudalygyna adamlar öwrenişiberenok. Annanyýaz özüniň kethudalygyny ilki öz syrgynyna, soňundan goňşy syrgynlara subut etmeli. Adamlar seni ykrar etmeli.

Annanyýaz güýji göwresine bäs gelmeýän, berdaşly, süňkbaşy iri, uzyndan nazarkerde ýigit bolup ýetişdi. Ol men baý ogly diýip, saýlama bedew münüp, paýtun münüp şäher sökmedi. Artyk baýyň çölde goýny-düýesi, dagda ýylkysy, gapysynda mydama üç-dört sany seýisde durýan aty, on-ýigirmi baggoýny, daşyndan бага öküzi,

sagmal sygry bardy. Elbetde, olara seredýän öýdeniçerlerdi. Emma öýdeniçerler sereder diýip durman, Annanyýaz bir talabandan artyk işlemese, kem işlemezdi. Ot orup bede hem ederdi, goýun gyrkyp, owlak-guzy hem seçişerdi. Dag etegindäki degirmenine hem mahal-mahal aýlanar durardy. Artyk han onuň tutumyny, edýän işlerini öz ýanyndan unaýardy.

2.

...Gökdepe ýarasynyň ýüzi çala bitip, durmuş akabasyna girip ugrapdy. Şagadamdan Aşgabada, Aşgabatdan Mara, Marydan Guşga, Marydan Çärjewe demir ýol çekilipdi. Aşgabat gurlup gidip otyrdy, ilaty köpelyärdi. Aşgabadyň töweregindäki obalaryň işem köpelipdi, girdeji-gazanjam köpelipdi. Uly şähäre gök-ak gerekdi, özem köp gerekdi. Baýlaram, garyplaram mülküne, mellegine dürli otlardan hyýar-pomidora çenli ekerdiler. Aýratyn hem gawun bilen garpyzyň hyrydary köpdi. Şonuň üçin gawun-garpyz ekmek esasy pişä öwrülipdi. Joýalap, çeşme-bulak suwuna hem ekilerdi, düme-de ekilerdi, oýtak ýerlere hem ekilerdi. Annanyýaz işe höwesekdi, näme iş etse, eli gelşer barardy. Men baý, men dünýäniň keýpi-sapasyny görmäge geldim diýen düşünje onda ýokdy, özge biri iş edip durka, gapdalyndan garap durjak ynsap hem onda ýokdy.

3.

Ogly okuwdan geleli bári Artyk han, toýa-tomga Annanyýazy iberýärdi, ol ýarawsyzdy, endamyndaky sansyz ýaralar ýyl geçdigiçe özüniň bardygyny bildirýärdi, garradygyça derdi artyp barýardy. Artyk hany bolsa ýokarsy Tejen, aşagy Gyzyrlabat, eýlesi Sumbar, Garrygala, beýlesi Ýerbent ortada tanamaýan barmy? Galyň-galyň baýlar toý tutup, ile çörek berýärdi, baýlary, han-begleri, baýarlary çagyryp, at-sarpa goýýardy. Ol toýlaryň haýsy birine gitjek? Gitmeseň bolsa – toý bile ýas gezekli çemçe – özüňe-de gezek gelip dur.

Annanyýaza toýam iş boluberýärdi, ýöne ony Artyk han belli-belli toýlara ibererdi. Durmuş abadan bolansoň toýlaram uludy, tutumlydy. Gapysyndaky malynyň sany kyrka baran türkmen türkmen-dä, ganynda galan kyrk günlük toýuny tutaýjak bolýardy.

Bir ýola Akdaşayakda Mommak baý ogul öýerdi. Döwletli baý, her inisi bir deräniň şiri, Aşgabatda uly emelde agasy işläp ýören baý ýedi gije-gündizläp uly toý berdi. Kesarkajyň men diýen bagşylary ýygnanyp, her gije daňdana çenli aýdym aýdýardy, her gün kyrk gulakly gazan atarylyp, dürli tagamlar bişirildi. Her gije atly bagşylar aýdym aýdýar diýip eşidensoň, Annanyýaz Durdy kalaý bilen hem-ä göreşe tomaşa etmek, hemem bagşy diňläp, gulaklaň posuny açmak niýeti bilen toýa geldi. Gün öýleden agansoň, göreş başlandy. At gaýtarym ýeri ýöne mähelle bolup durdy.

Göreş gyzyp başlady. Barly adamyň tutumy hem başga. Göreşiň emini baş-altı tutluşykdan soň baýragyň öküze barandygyny jar etdi.

Eminiň edil şu jaryna garaşyp duran dek, mähelläniň günbatar tarapyndan bir gara pyýada orta çykdy, ozal görülen pälwanlardan däl ol. Gara çoyundan guýlan ýaly, zaňnar, baldyrlary gorküýze ýaly, gollarynyň hersi bir tarapda gerlip dur, boýny kellesinden tas iki esse ýogyn. Silkinende endamynyň etleri ýarym sagat endireýär. Ol pälwan ugrunyň howuny basdy. Howy basmaz ýalam däl, küme ýaly o zaňnar adam tohumyndan däl ýalydy. Megerem, pälwana eminiň haýýady göçäýen bolarly, esli salym demini çykarman pälwanyň bir o çetine baryp seretdi, bir bu çetine baryp seretdi. Öňüne pylan pälwan çykar diýen ynanjy bolsa-bolmasa, gygyrandan boldy. Eminiňki, näme, gygyrmak bilen, göreşe şowhun-wazaň bermek bilen. «Pälwan bilen kim tutluşjak-how. Soňundan armanly boldum diýmäň-how» diýip, emin öwran-öwran gaýtalady. Pälwanlar çykady. Dogry edýärler çykman. Bu zaňnar bir ýeriňden tutsa kül etmän goýmaz. Eý, Hudaý! Türkmeniň heleýlerem dogmalymyş diýseler, hakyt pilmahmyt dogrup oturyberýärler, heý, munça-da bir zat dogurmak bolarmy. Kimdir biri:

– Berin ýigide baýragy, ony ýykساñ hem biabraý borsuñ, ýykylsañ hem – diýip gygyrdy. Emma oña üç ýaşar öküzi beräýjeklermi? Onuň namysy näme? Mähelle bitewi bir pikire, buýsanja, namysa öwrüläýýär-ä. Bu mahal mähelläniň garşysyna çykyp bolmaýar. Mähelle-de, öz obasynyň adamlaryna gaty beletdir. Özi hakda aýtmaly bolsa, suwytyly bir zat aýdyp bilmez. Ýöne obaň pälwanlarynyň welin sallançagyny özleri üwrän ýalydyrlar. Haýsy pälwan bilen kimiň ýakalaşyp biljegini göni aýdalar. Aýdanlaram dogry çykar. Mähelle Annanyýaza belet, onuň hiç bir pälwandan asgyn dældigine-de belet. Çykسا, köplenç, baýrak aljagynam, hiç bir ýerde göreş tutanyny görmedik bolsalaram, açyk bilýärler. Oña göreş tutmaga kakasy Artyk hanyň rugsat bermeyändigini, ýogsam Kesearkaçda öňüne çykyp biljek pälwanyň bolmajakdygy, Bagdatda ýedi ýyllap baş pälwan bolandygy hakda çyna berimsiz myş-myşlar böwenjik deýin günsaýyn çiş alýardy. Şeýle-de bolsa toýuň mähellesi bu gün Annanyýaz orta çykar, göreş tutar öýdenokdy. Annanyýazyň özüniň hem hyýalynda göreşe çykmak ýokdy. Onuň esasy küýsegi agşamky aýdym-sazy diňlemekdi. Ýöne göreşin humary ony heýjana salýardy. Ol bitginli pälwany göwnüýetijilik bilen synlap otyrdy. Eýýäm onuň bilen ýakalaşyp görmek niýetine münüp, Garahan döw bilen göreşilende nähili emelleri ulansa boljakdygy barada öz ýanyndan ölçerip-döküp otyrdy. Mähelle pälwana öwrülipdi. Mähelläniň bitginli pälwany gübürdedip ýykasy, heziller edinesi gelýärdi, köp-köp ýigitler özleri bilmezden hyrçlaryny dişläp, ýeňlerini çyzgap, öňe-öňe omzaşýardylar, ýöne, hudaýa şükür, hiç kim görmeýärdi.

– Atly pälwanlaryň ýokdugyny bilip gelen pälwan diýerler oña – diýip, birki adam hyrçyny dişledi.

– Goýa, atly pälwanlar ýok diýip, ortany boş goýjakmy, zaňnarlar – diýip, derrew bu pikire garşy çykdylar. Tapdylar bir ämert-sämert pälwany. Agyr göwresini göterip orta çykdy. Birinji tutluşykda olaryň güýçleri deň ýalydy, ýöne ikinji tutluşykda nätanyş pälwan özüniň ökdeligini etdi. Garşysyna çykan pälwanyň asgyndygy duýuldy. Üçünji tutluşygyň başynda-da göreş gutardy. Nätanyş pälwan

garşysyna çykan pälwanyň üstünde maslyga gonan çäýkel ýaly hekgerip otыр. Nyýaz ol pälwany öz ýanyndan Garahan döw diýip atlandyrdy.

Öküzi alyp, türkmen sypaýylygyny saklap ortadan hem çykmady.

Emin Mommak baýyň iner goýandygyny jar etdi. Bir billeşip iner alyp çykjak bolup durka, Garahan döw ortadan çykarmy?

Gökdepeli bir pälwan çykdy, Garahan döw çykan badyna hem pälwany agdaryp urdy, millet ala şowhun boldy, emma Garahan döw ikinji, üçünji gezek ol pälwany aňsatlyk bilen ýykdy.

Baýraga bedew at goýuldy, emma Garahan döwüň garşysyna çykan bolmady.

Emin gygyrdy, emma dördünji gezek hiç kim çykmady...

Gypjakly obadaşlary bilen göreşiň bir gyrasynda duran Annanyýazyň dünýäsi birden üýtgedi. Ortany baglan baş pälwan aňyndan uçdy. Dünýäsi başga dünýä geçdi. Başky görnüşden, ortany baglan pälwandan atdanlykda gözi düşen ikinji dünýäsi ony bäs-bütün özüne bendiwan etdi. Onuň dünýäsini hakyt çepbe çöwürdi. Ýaňyja-da pälwana seredip galkyjaklan Annanyýaz eýýäm düýbünden başga dünýädedi, başga haldady. Häli ýaglyga towsulanynda bölek-bölek gyzyň sülgün horazlary ýaly bolup duran gelin-gyzlaryň arasynda onuň gözüne bir gyz sataşdy. Ol beýleki gyzlardan garyşarym-iki garyş saýlanyp durdy, giň maňlaýy, uzyn guw boýny hünjüli, eginleri terezilenip duran gyzyň nazary bilen Nyýazyň nazary sataşypdy. Gyzyň gözleriniň garasy şar gara, agy gözün ýagyny iýip barýan ak. Kirpikleri içýanyň guýrugy ýaly gaňtarylyp dur, dört örüm saçlary hem hol dyzdan aşakda...

Gyzyň şar gara gözlerinden ýyldyrym çykdy. Annanyýazyň göwnüne bolmasa, otly ýyldyrym göýä näýza bolup bir bada iki garagyndanam girdi gitdi. Tutuş göwresi lertzana gelip, ýagyrnysynyň ýüzünde gök gümmürdisi ýaly sowuk jümşüldi dabanyňa çenli yzarlap gitdi. Ol bu gudrata haýran galyp, ýañadan gyza garady.

Gyzyň gözlerinden ýene ýyldyrym çakdy, göwresi goduklap, dünýäsi terse aýlandy. Ol gara der basanyny duýdy, aljyrady, derini çalmaga ýaglygyny hem tapyp bilmedi. Emma gyz weli söýgi hudaýy ýaly kirpiklerini-de gyrpman, nazarlaryny-da üýtgetmän, şol seredip dur.

Annanyýaz gyzyň gurbany bolup, näçe durandygyny hem unutdy, nirede durandygyny hem unutdy, herhal, Durdy kalaý onuň goltugyndan goluny geçirip, märekeden alyp çykdy.

– Masgara bolýaň-ow, Nyýaz jan!.. O meňli gyz seni jadyлады...

– Haýsy gyz? – diýip Annanyýaz başga dünýä – Durdy kalaýyň dünýäsine gelip bilmän, öz dünýäsinden güňlenç gürlledi.

– Haýsy? Haýsy?... Endam-janyňa bir seret, köýnegiň, donuň sykybermeli gara suw! Kirpikleriň, gaşlaryň çirkizilipdir, murtlaryň gara ýanyk... Ýene haýsy gyz diýen bolmaň näme?

– Goýsanaý, Durdy!.. – diýip, Annanyýaz düşen ýagdaýyny boýnuna almajak boldy.

– Ol gyzy il-güne wejera etdiň sen, halys... Görgüli senden gözünü aýryp bilmän, gaplaň, şir-peleň gören keýijek ýaly dur jadyňa baglanyp...

Dogrudan-da, Annanyáz gudrata duşupdy, ençe yşky kitaplary okan-da bolsa, ol gyzlarda beýle gudrat bolýandyr öýdüp, ýatsa-tursa düýşüne-de girmezdi. Ol Garybyň, Tahyryň, Mejnunyň yşkynam häлки bagşylaryň wazaň bermesi diýip düşünerdi. Ynha, indi bolsa şol gudrata onuň özi uçrady. Ol başga dünýädedi, hamana, ýerden däl-de, howadan ýöräp barýardy, gollaryny çala herekete getirse, ol asmana göterilip giderin öýdýärdi. Durdymyrazyň sesi bolsa allowarralardan çybynyň jyňnyldysy ýaly bolup eşidilýärdi...

Hälden bäri Annanyazyň erk-ygtyýaryny alyp duran şol jadyly, başga dünýäden gelen hüýr-periniň algyr nazarlaryna meñzeýän beýhuş ediji, erk-ygtyýaryňy alyjy gudratly, mähirli, owadan nazarlar ýene oňa dikilipdi... Ol şol gözleriň jadsyna döz gelip bilmän, gara suw bolup durdy.

Göreş giden giň meýdanda geçýärdi, meýdanyň aşak tarapynda bolsa köne galanyň ýykyklary beýik depe bolup durdy. Ana, şol depede bolsa aýallar, kempirler, gyzlar-gelinler durup göreşe tomaşa edýärdiler. Dogry, olaryň duran depesi göreşden on-ýigrimi ädim daşdady, iki-üç metr hem beýikdedi, ýöne aşyk gözleri üçin ýakyn-daş menzil bolýarmy näme?

Annanyáz ile syr bermejek bolup, kä göreşe bakan bolýardy, kä gabak astyndan gyza bakýardy. Gyz bolsa, hamana, doňdurylyp goýlan ýaly, iki şar gara gözlerini Nyýazdan aýyrmaýardy...

Garahan döwe garşydaş tapylmady. Emin, ýaşulular, kyn hem bolsa, myhman pälwana baýragy berjek wagtlary Ýelli par atylyp orta çykdy. Märeke ony göreşe çykandyr öýdüp gülüşdi. Ýelli par:

– Ýok, ýok! Billeşmän baýragy berip bolmaz! Haw, ýegen! Ýegen, nirede sen? – diýip, ol elewräp başlady. Ýelli par terse bakyp duran ýegeniniň – Annanyazyň ýakasyndan ebşitläp, gepine-sözüne gulak gabartman, ony orta çykardy. – Ýykylsaň, ýer göterýär, ar bolar, çyk hany orta!

Göreşiň emini gygyrdy:

– Ah-ow, adamlar, Gadam pälwan bilen Bagdatda okap, ahun çykan Artyk hanyň ogly Annanyáz göreşýändir-how!

Annanyáz orta çykanyndan soň düşen ýagdaýyna göz ýetirip ugrady. Ol bu agyr märekäniň duran dünýäsine zordan geldi, görse, alnynda läheň gara pyýada dur garagaçak ýylan ýaly şar gara bolup... Özem jöwençiniň diňi ýaly, Annanyazyň dördüsini goýsaň, agramlary barabar boljak!

Emma nädip Annanyáz indi ortadan çyksyn? Namys bolar! Onda-da şar gara gözi ýyldyrymly gyzyň ýanynda...

Garahan döw ýaly gap-gara zaňnar «hüwf» edip başyny ýaýkady:

– Häý, gutaran millet!.. Baýyň berenine gysylýar... Ne gözel ýigidi getirip maýyp etdirjek bolýaňyzmy? Ynsap ediň, zaluwatlar!

– Sen güp-güpüň daşda et, hanha maýyp edip bilýän bolsaň!.. Sen onuň kimdigini bilseň, häkije sesiň yzyna gidäýse nädersiň – diýip, Ýelli par zarp urup, pöwhe-pöwhe pagtabendi goýberdi.

Annanyáz ýldyrymly gyzyň dünýäsinden çykyp, diňe bir zady bilýär. Ol içinden: «Eý, Alla jan, öňde-soňda ýeke ýola dilegimi bitirjek bolsaň, şu sapar bitir, meni şol gyzyň öňünde masgara etme! Alla jan! Soň näme dilesem bitirmäý, ýöne şu sapar öňde-soňda etjek goldawyňy gaýgyrmaweri!»

Annanyáz atly pälwanlar bilen billeşip ýykyp, ýeke öýliň horazy ýaly hüwjerip ýören pyýada bilen billeşdi. Garahan döw derek ýaly syrdam agajet, süňk-saňk bolup duran ýigidi çopan badagy bilen almakçy bolup, özüne dartyp ugrady, emma Nyýaz ýaş pälwanlaryň edişi ýaly gaça göreşdi, her hili emel edilse-de, emele barmady. Annanyazyň aňynda: «Her etmeli, hesip etmeli, ýykmary» diýen pikir berk ornady. Ol çykalga gözleýärdi, ol bu daýaw pälwany nädip ýykyp boljagynyň ýoluny gözleýärdi. Belki, ýadadyp ýykyp bolar? Öz-ä daýaw göwre.

Annanyáz daýawdan etlek pyýadany ýadadyp, daljykdyp alyp bilmejekdigine göreşiň birinji öwrümünde göz ýetirdi, şonuň üçinem sag egnini onuň gerdenine diräp, golaýyna getirmedi. Bular köpri bolup kä märekäniň o çetine, kä bu çetine gidýärdi.

Ilerbaşda egnine gyrgyzy dony ýelbegeý atynan rus ofiseri durdy, meger, ol uly derejelidir, gapdalyndaky kapitan hozanaklap, aldygyna oňa bir zatlar düşündirýärdi. Mommak baý hem ulus-ile göz edip, baýaryň ýanynda durdy. Mommak baý, hamana, haýsydyr bir perişdäniň ýanynda duran ýaly, ýüzi gülüm-ýalymdy...

Garahan döw daljygyp ugrady. Beýdip uzak gidişip ýörse, özüniň güýçden gaçjagyny bilip, peýläp-peýläp ahyry Annanyazy nagra dartyp bir gygyryp özüne darddy, hamana, onuň şeýtjegini bilip duran ýaly çalasyn, çeye Nyýaz hem ony özüne bat bilen silkip darddy, oňa garaşmadyk agyr göwreli zaňňar iki dyzyna çökäýdi. Eger başga biri bolanda gapdala hem bir silkip goýberse, atly pälwan dyzy gaňrylyp, ömürlük göreş bilen hoşlaşyp maýyp bolýardy, emma ol emeliň bardygyny bilse-de, Annanyáz beýle zulur etjeklerden däl.

Garahan döw emeline çolaşyp namyrat boldy. Ol guşakdan goluny hem goýbermän ýañadandan tutluşyp gitdi.

Baş pälwanyň gahary geldi, endamy titir-titir edýärdi. Nyýaz ýarym sagat bäri diňe onuň emellerine garşy göreşip gelýärdi, Garahan döw ol ýene şeýle usulda göreşer öýdüp garaşýardy. Emma birden Annanyáz silkinip sag egnini onuň döşüne gabatlap bir silkende on putluk zaňňary ýagyrnysyna alyp ýeriň ýüzüne çalyr urdy. Birki hepdeden bäri agdarylyp, suwlanyp malgam edilen göreş meýdanynda tozan turup gitdi. Güňlenç gürpüldi bilen ýer sarsyp gitdi.

At gaýtarym ýere sygman duran ilat ala şowhun bolup gygyrýardy, gülüşýärdi. Emin bolsa sesiniň ýetdiginden:

– Artyk hanyň Bagdatda okap gelen ogly Annanyáz ýykandyr-la-haw... Gypjakly Artyk hanyň ogly ýykandyr-la-haw... Nyýaz jan ýykandyr-la-haw... – diýip gygyrýardy.

Yerde çalam-çaş bolup ýatan Garahan döw goluny guşakdan goýbermän üstünde ýatandan sorady:

– Artyk hanyň ogly?!.. Taňryguly batyryň agtygy-ha däl-siň-dä!..

Annanyáz baş atdy, özi turdy, goluny guşagyndan aýyrman oňa hem turmaga medet berdi. Ýelli par üçünji gezek hem göreşjekdirler öýdüp ala goh bolup orta geçip, dessine Nyýazyň guşagyny çözmäge başlady:

– Iki gezek ýykyldy, tamam, göreş tamam! Getiriň Mommak baýyň bedewini!..

– Pälwan aga, aýyplaşmaweriň... Aý, bu bir tötänlikdir, men häki bir göreşip ýörenem däl...

Göreşiň keýpini Ýelli par görýärdi, ol ortada ala-goh bolup, hamana, Garahan döwi özi ýykan ýaly bolup gykylyklaýardy:

– Maýyp etdirjekmi diýen bolýar-a! Päheý-de weli... Ýykylanda ýer sarsdy özüniňem... A-haw, getiriň ahyry bedewi...

Üstüne agyr haly atylan gyr bedewi getirdiler. Ýelli par märekäniň ortasynda bedewi aýlandyryp ýör.

Annanyáz çemini tapyp aşak tarapa – gyz tarapa seretdi. Gyz ýokdy. Ýañagy meňli gyz ýokdy, onuň ýañyja şugla saçyp duran ýerinde başga bir gyz durdy, ol gyzda meňem ýokdy, owadanlygam, jady-da. Nyýaz ýiti-ýiti seredip, gyzlaryň içinden hälki gyzy tapyp bilmedi. Eý, Alla jan, ol gyz Nyýazyň gudratyny görmedimikän?!

Mommak baýyň ýigitleriniň biri gelip:

– Pälwan, ýör, seni baýar bilen baý agamyz çagyryr – diýdi.

Olar ilerbaşdaky aýratyn myhmanlaryň duran ýerine bardylar. Mommak baý:

– Berekella, inim! Sen Artyk hanyň oglunyň etjek işini etdiň! Berekella! Artyk hanyň şir ogly bar eken! – diýdi. Ol entegem köp gürlejekdi, ýöne ýylgyryp duran egni gyrmyzy donly baýaryň gahary geläýmesin diýen howatyr bilen esasy gürrüňe geçdi: – Baýar bolköýnek seniň bilen gürleşjek diýýär, sypaýyja bolup gürleş...

Baýar bolköýnek dilmajyna:

– Ýigidiň adyny sora? – diýdi.

– Adym Annanyáz, Artyk hanyň ogly, Gypjakdan borun – diýip, Annanyáz dilmaja derek jogap berdi. Bolköýnek gaşlaryny gerip, gözlerini höwlendirip geňirgendi. – Men Aşgabadyň oglanlar üçin klassyky rus gimnaziýasynda okadym.

– Gör, nähili gowy! Ba-a! Bo-o! – diýip, Koşmann Annanyazy gujaklady, arkasyna kakdy. – Seniň ýaşyň näçe?

– Ýigrimi üç.

Baýar sag golunyň süýem barmagyny ýokaryk galdyrdy:

– Beýdip göreş tutdurmak bolmaýar, ol senden üç esse agyr... Seniň süňkleriň zeper tapar, diňe öz agramdaşyň bilen göreşmeli... Dünýä şeýle edýär, bu zatlary siz bileňzok, türkmenler! Men bilýän dünýäň ösen kada-kanunlaryny.

– Men: «Bu pälwan menden agyr» diýip dursam, il näme diýer, aýyp bor ahyry.

Bolköýnek hezil edip güldi, ýelbegeý atynan gyrmyzy donunyň syýnyny göterip, ýanbaşyndan owadan sapaņasyny alyp:

– Ynha, pälwan, menden saňa ýadygärlik! Al, göter, sen ýarag göterip ýurduň gullugynda durmaly ýigitlerden ekeniň! – diýdi.

Baýar bolköýnek Mommak baý bilen gürrüň tamamlanýança märekäniň aglabasy dargaberipdir. Iň erbedem, köne galanyň üstünde duran gyz-gelinler gidipdir.

Baýrak geldi.

Abraý geldi.

Gyz gitdi...

4.

Ýok!

Gözleriniň garaçygy şar gara gyz, al ýaňagy meňli gyz ýok! Ýok! Toý dowam edýär, şowhun al-asmana galýar, oglan-uşaklar ibirtde-zibirt, bagşylaryň sesi dünýä ýaň salýar, nahar çekilýär, emma gara gözli, galam gaşly, ýaňagy hünji ýaly meňli gyz ýok!

Kesearkajyň düzünde asman bilen Zeminiň arasynda Mommak baýyň toýy deňiz bolup joş urýar, mähelle gyryň daşy ýaly. Bu ýerde islän zadyň bar. Bu ýerde islän kişiň bar. Emma dört örüm saçlary dyzyndan geçip duran perizat gyz, Annanyýazy endireden gyz welin ýok!

Annanyýaz şol gözelli uçmahy hyýaly dünýäden çykasy gelmedi. Emma gyz-da ýok, ol jenneti dünýä-de. Ol gyzy gören dünýäsini agtarýar. Oňa berekella berip goluny gysýanlaryň öwgüsem, şatlygam, şowhunam – hiç zat gerek däl. Ol diňe bir zady bilýär, eger basym ol gyzy göräýmese, ýüregi gursagyndan atylýp çykar.

Emma edep-ekram, ejap diýibem bir zat bar. Ar bile namys-da bar! Görseň görüpsiň-dä, bir gyzyň gözünde gudraty! Ýat obada sen kimden sorarsyň ol gyz kimiň gyzy diýip? Sorap gör, çünki ol gyz barada ol obalydan soramak obanyň namysyna degýär!

Annanyýaz pikirlenip bilenokdy, ýöne hökman şol gyzy görmelidigini bilýärdi, görüp bilmejeginem duýup başlady, çünki uly gyzlar, ýaş gelinler gelinalyjy geläýen uçurlary gelýär, ýaglyga towsulanda, käte göreşe-de tomaşa edýär, dessine-de olar toýdan gaýdýar. Kada şeýle!

Annanyýazyň bir gapdalyndan Durdy kalaý azar ýamanyny berýär:

– Akylyňa aýlan, bolup ýörşüň dagy näteňet!..

Beýle ýanyndan Ýelli par azar ýamanyny berýär. Onuň ýegeni göreşde ýeňipdi. Ol ýegeniniň golundan tutup atly baýlaryň, baýarlaryň ýanyna alyp baryp, ýegeni bilen öwünjek!

– Gördüňmi, seni göreşe men çykarandyryn! Men seniň Gadam pälwany gara ýere süsdürjegini düşümde gördüm ahyry! – diýip, Ýelli par elewräp ýör. Üsti halyly bedew hem zynda. Nyýaz daýysyna birnäçe gezek:

– Daýy, göreşe çykaranam sen, baýragyň eýesem sen, gyr bedewi zzyňa tirkäp aýlanyp ýörmän, gaýdyber öýe! Bedewem seňki, haly-da seňki! – diýip gördi, emma daýysy göreşde ýykan ýegeniniň arkasyndan abraý gazanýardy, tohum-tijini magtap öwünýärdi, ol heý beýle lezzeti zada çalşarmy?

Annanyáz Ýelli pardan dynmagyň alajyny tapdy:

– Daýy, sen durkaň, kakama söýünjini keseki eltse nähili bolar? Kakaň saňa näme diýer? Sen ony begendirmäniň deregine toýda ters aýlanyp ýörmäň näme?.. Seniň ornuňa baryp biri söýünji diýer, Artyk han, näme, bu gyr bedew bilen hala bilini agyrtdymy, berer goýberer söýünji diýip barana ikisinem! Sen bolsa kakaňdan tommakaýly gep eşidersiň!

– Hä, orsuň-arabyň okuwyny okan-da... – diýip, Ýelli par gözlerini mölerdip durdy. – Ras aýtdyň, men durkam, özge biri buşlap barsa bolmaz! Artyk ýegenem näsagrak adam, bu hoş habar derman bolsa bildiňmi? – diýdi. Durdy kalaý Ýelli para gop berdi, Ýelli par üsti agyr halyly ata münüp, toýdan çykyp tozgalap zut gitdi, niredesiň Gypjak diýip.

Durdy kalaý uludan demini aldy.

– Daýyňdan-a dyndyk, indi ikimizem abraýymyz barka gidäýeli...

– Biz gelemizde bagşy diňlemäge geldik ahyry...

– Nyýaz, seniň perziň üýtgäpdir, seniň ýüzüňde gan-pet ýok, gözleriň däliniň gözleri ýaly, eýmenç bir ýiti yşyk bar... Aşyk bolanlygyň daşyndan bildirip dur... Seniň aşyk bolanyňy bilseler, bu obaň ýigitleri dek oturmazlar. Häzir bir erbetligiň üstünden bararys, iň gowusy, häzir gideli. – Durdy kalaý birden Annanyáza ýüzlendi:

– Ýogsa-da Ýelli par bilen nädip daýy-ýegen bolýaň-aý sen?

– Durdy jan, şona-a kakam hem bilenok, ejem-de. Ýelli baý kimi görse, şonuň bilen daýy-ýegen bolaýýar öýdýän.

– Şeýle diýsene.

Iki sany daýaw ýigit bilen Gadam pälwan haýsydyr bir jaýdan çykdy-da, göni Annanyáz bilen Durdynyň ýanyna ugrady.

Olar gelip ýetişýänçä beýleden atyny dabyradyp Ýelli par hem geldi. Gadam pälwan gelşine ýene Annanyáz bilen elleşip görüşdi:

– Inim, tüweleme, sen uly pälwan bolarsyň, men saňa bir ak pata bereýin!

Ýelli par hüwjerdi:

– A-haw, pälwan, sen göreşde ýykylan halyňa ak pata bereýin diýip dursuň-la! Sen olar ýaly pataly-tagsyrly bolýan bolsaň, ýegenden al ak patany, ana şonda göreşeňem bolar, ýakalaşsaňam bolar!

– Daýy!.. Daýy!.. Pälwan rast aýdýar. Ol uly pälwan, ýaşuly pälwan, atly pälwan! Men ýykanam bolsam, tötänden ýykdyň... Men nire, Gadam pälwan nire? – diýip sypaýyçylyk etdi.

– O nä tötänden bolýamyş! Myhman pälwan gürpüldäp ýykylanda gara ýer goduklap, Akgalanyň top okunda ýykylmadyk diwary ýykyldy... – diýip, Ýelli par ýandak ody ýaly wazyrdap ugrady, birdenem gözi Nyýazyň gözüne düşdi, sözsüzem düşündi... – Bor, bor, ýegen, men gitdim... Şu gezek çynym bilen gitdim... – diýip, näme üçin yza dolanandygyny aýtmagam unudyp, güw gitdi.

Ýelli par gürläp durka Gadam pälwanyň – Garahan döwüň şar gara ýüzüniň gyzaryp, agaryp gidendigini görüp, Annanyáz hapa boldy:

– Pälwan aga, aýyp-syn etmäweri, söwdagär adam ol, olar haryt tanasa tanar, adam tanamaz... Ak patany bolsa ýeneki bir toýa goýaýaly, eger oňlasaňyz! – diýip, mylaýym sözledi.

– Bolar, inim, bolar! Öýlendiňmi? – diýip, Gadam pälwan sorady, Annanyýaz başyny yrady. – Onda öýlenen toýuňa çagyrmasaň, örän öýkelejekdirin! Seniň garry ataň Taňryguly batyr bilen meniň garry atam Jülge pälwan hem göreşipdir... Ony, nesip bolsa, seniň toýuňda aýdyp bereýin...

– Hä, Pälwan aga, bu gürrüňi jotdarak goýduň. Men öýe baryp, Gadam pälwan atam Taňryguly batyr barada bir gürrüňem bilýän diýdi diýsem, kakam Artyk han: «Ataňy tanaýan adam, onda-da ýat pälwan adama duşup, ony hem öýe myhman alyp gelmänsiň, köpeý ogly!» diýmezmi?! Pälwan aga, hökman Artyk hanyň ýanyna baryp, bir çaylap geç...

– Inim, bu gezek aýyplaşma, men gyssag yzyna aşmaly, ýene üç günden Gyzyrlabadyň atly baýy Taba baý toý edýär. Men ol toýa barماسam, Taba baý o dünýe, bu dünýe menden gaty görer. Bäherdene ýoluňyz düşse, meniňkä myhman baryň. Siziň aslyňyz hem Bäherdenden ahyryn. Meniň öýümi tapmak aňsatdyr: «Gadam pälwan» diýseňiz, Bäherdende tanamaýan bolmaz. Menem, nesip bolsa, öýlenseň, hökman toýuňa gelerin. Artyk han bilenem çaylaşaryn. Hudaý nesip etse, entek kän gatnaşarys.

Garasaý, Gadam pälwan Annanyýaz öýlenende hökman toýa gelmegi wadalaşdy.

5.

Ilkagşamdan aýdym-saz başlandy.

Türkmeni tanajak bolsaň, aýdym-saz diňlet.

Türkmeniň kimdigini biljek bolsaň, aýdym-saz diňlände bolşuny synla.

Ömür-ha begenmeýän, ýylgyрмаýan, joşmaýan türkmen hem dutar çalnyp ugradygy galkyjaklaberer.

Galkyjaklaberer!

Ol serden geçer.

Şol pursat näme sorasaň berer, elinde kän-kän puly bar bolsa, sora, pikirimem etmezden berer goýberer, iň esasy zat – sen onuň mukam diňlemegine päsgel bermeseň bolanydyr.

Aýdymy diňe bagşy aýdanok, ýo-ok, bagşy diňe başlaýar, daşyna egele bolup oturan mähelläniň ählisi bagşydyr, sazandadyr, olar bagşy bilen deň jukguldaşyp, deň gopup barýandyr.

Allatagala Adamata jan berjek bolanda saz çalypdyr, ana, şol saza melul bolup jan adamyň içine giripdir diýýärler. Adama jan berlende, meger, türkmen mukamy çalnan bolsun gerek. Türkmeniň mukamy Taňrynyň bendesiniň janyny nädeýin diýse edip otyr: janyny alybam bilýär, içine täzedden girizibem bilýär, al howada laçyn guş deýin uçurybam bilýär. Türkmeniň bu sazymy?! Türkmeniň mukamy adamyň on iki

synasyny sülük deýin bire-bir yzlap barýar ahyryn. Ýöne, jan adamyň bedenine sazyň kömegi bilen giripdir diýen pikiri Annanyýaz oňlamaýar. Ol ýaşaýşyň özüni saz hasaplaýar. Bu dünýä saz, bu dünýä owaz. Ony diňlemegi başarmaly. Bagdatda Annanyýaz gije bir çene baranda hüjräniň içinde joşup-joşup dutar çalardy, ana, şonda türkmeniň jana parym tebigaty, jana parym mähriban ýüzli adamlary göz atuwynda birin-birin janlanardy. Bu gün Annanyýaz üçin mähriban, nurana obadaşlaryny göz atuwyna getirjek bolmagyň hajaty ýok: ine, onuň arzuwlan toýy, ine, onuň arzuwlan mähriban, nurana adamlary!

Akdaşaýaklylar başlady.

Özem adatça, «Sen-senden» başladylar.

Annanyýaz bir zada haýran galdy: näme hakda aýdym aýdylsa, Annanyýazyň göwnüne göýä hálki göreş tutulanda gören ýañagy meňli gözel gyz barada ýaly bolup duýuldy. Iň bärkisi aýdym aýtmak gezegi herrikgalalylara ýetip, Hanguly (Annanyýazyň ýegre dosty, özem olar Bagdatda bile okapdylar) «Kiçiniňi» aýdanda-da Annanyýazyň göz önünde şol jadyly garaýyşly uzyn boýly gözel gyz janlandy. Aýdym kiçi boýly Kiçi gyz hakda barýar ahyryn! Hanguly göýä Annanyýazyň içini ýakjak bolýan ýaly ýokary perdelerden gygyrýar. Bir görseň, «Bibijany» aýdyp dur, bir görseňem «Haraýym döndä» gygyryp otyr. Aýdylýan her bir aýdym Annanyýazyň süňňüni yzarlap, içini byjykladyp, galkyjakladyp, öz ygtyýaryna kökerip barýar.

Golaý-goltumdaky obalardan gelen bagşylar aýry-aýry otyrlar.

Annanyýaz Hanguly bilen bile niçesar oturasy gelýär, ýöne obadaşlary onuň synyndan asylyşyp, başga kişileriň arasynda oturmagyny islemeýärdiler. Annanyýazam öz obadaşlarynyň göwnüne degmek islemeýärdi. Nädip göwnüne degjek?! Toýda oturanlaryň hiç birisi-de, diýenine ýok diýip bilmejek jana-jan dostlary ahyryn. Ine, onuň sag tarapynda Guwak baý bilen Gündogdy baý otyr, onuň sol tarapynda Ýakup baý, Ýusup Aýly hemem Annamyrat Seýit otyr. Annamyrat Seýit – Annamyrat bagşy joşup-joşup aýdym aýdýar, aňyrsy-bärsi görünmeýän mähelle – etgelçiler bolsa bagşynyň häsini – etgelini ýetirýärler. Annanyýazyň arkasynda töweregine garanjaklap oturan Durdy kalaý: «Nyýaz, aýtsana senem!» diýip, birki gezek seslendi.

Durdy kalaý näme üçin beýle diýýär? Sebäp ol Annanyýazyň aýdym aýdaýmasa köşeşip bilmejekdigini, bu sözleri aýtsa-aýtmasa, onuň aýdym aýtjagyny bilip dur.

Türkmende aýdym aýdyp, saz çalyp bilmeýän erkek kişi barmy näme?

Ýok.

Türkmende türkmen bolmagyň iki sany baş şerti bar. Şol şertleriň birinjisi at üstünde-de, ýerde-de ussatlyk bilen gylyçlaşyp bilýän, tüpeň atanda uzakdaky keyiğiň iki garagynyň arasyndan urup bilýän bolmaly. Hökman! Ikinji baş şerti hem dutary bilbil kimin saýratmagy başarmaly. Bu ýerdäki saza kökerilip oturanlaryň haýsy biriniň eline dutar berseň, goýan ýeriňden sazyň yzyny dowam edip biljek kişiler ahyryn. Ýöne, Hudaý şirin owaz bermedik bolsa, ýa barmaklar gödeňsi gelse, bendesinde günä ýok. Onsoňam aýdyma gygyrmaga biraz güýç-kuwwat gerek. Güýç-kuwwat ýaşlarda bar. Şeýle bolansoň, toýda aýdym aýdyp, saz çalýanlar kileň ýaş

ýigitler. Bu mahal belli sazandalar, bagşylar dynç alýar. Olar gije ýarpydan agansoň başlarlar. Hana, Amangeldi Gönübek – Garadäli Gökleň aýdylýan aýdymlyry, çalynýan şirin-şeker sazlyry diňläp, goşa per ýassygy ýassanyp ýatyr. Ol entek joşar. Köp kişi hem Amangeldi Gönübeğiň eline dutaryny alaryna garaşýar. Ýöne häzirki aýdylýan aýdymlyryňam hiç birine gowşak diýer ýaly däl. Her kim öz obasynyň bagşysyny gowy tanaýar. Bagşyň ussatlygy – obaň ýüzi. Gypjakda Ýusup Aýly damana ýolundan gowy aýdýar. Annamyrat Seýit hem gowy aýdýar. Ýöne oňa bir zad-a boldy. Ol bu gün joşup-açylyşyp bilmedi. Bu hem Annanyýazy gyjyndyrdy. Ol elini dutara ýetirenini duýman galdy.

Annanyýazyň göz önünde ýene şol ýaňagy meňli, uzyn boýly perizat gyz peýda boldy. Ol mukytlyk bilen Annanyýazyň her bir hereketini synlaýar. Ol gyz, halkykatdanam, bir ýerlerden Annanyýazyň her bir hereketini synlap, baha bermäge taýýar bolup durandyr. Hakyt seredýändir.

Dutar özüniňki bolmasa-da tanyş perdeler, tanyş owazlar.

Annanyýaz çalyp ugrady.

Ol näme çalmalydygy barada oýlanmady.

Asyl oýlanmak zerurlygam bolmady.

Haýsydyr bir güýç Annanyýaza hökümni ýöretdi.

Dutaryň özi çalynýardy.

Annanyýaz gözlerini ýumup, şeýle bir saz çaldy, şeýle bir saz çaldy, saz oňa ganat boldy. Ol topbak-topbak bulutlaryň üstünde hälki ýaňagy meňli gyza bakan ýöräp barýar. Gyz tez jeren deýin galpyldap dur.

Annanyýazyň aňynda setirler peýda boldy. Ol birden sägindi. «Ýok, ýok, ýok» diýip, Annanyýaz pyşyrdady. Onuň aňynda peýda bolan setirler öz goşgy setirleri ahyryn. Ýok, öz aýdymlyrmy aýtmaýyn diýip, Annanyýaz hyrçyny dişledi.

Annanyýaz ussatlyk bilen, sazyň yzyny kesmän, başga saza geçdi.

Eý, ýaranlar, halaýyklar,
Bu derdimden bilen barmy?
Yşkyň ody ýaman-eý, janlar,
Baryp köňlüm alan-eý barmy?

Ak ýüzünde haly kiçi,
Syýadan garadyr-eý saçy,
Şu oturan uly-kiçi
Bu sözümde ýalan-eý barmy?

Ýürekden çykan sözler ýürege çalt barýar. Annanyýazyň janygyp, düýrmegi bilen, tutuş göwresi bilen aýdan aýdymyna etgelçiler kökerildi, her bendi aýdyp bolansoň, onuň etgelini ýetirdiler, kimler onuň bilen goşup aýtdy.

Adamlaryň joşguny Annanyýazyň hasam göwnüni göterdi. Şonuň üçin «Bilen barmyny?» gutaran dessine ýene Mätäjiniň¹ «Meňzär bagyň gülünesine» başlady.

Byradarlar, bu gün bir gözel gördüm,
Zenehdany meňzär bagyň gülüne...

6.

Annanyýaz daňdanlar Gypjaga dolandy. Onuň keýpi kökdi. Ol ýolboýy hem hiňlenip geldi.

Entek jahan onçakly ýagtylmansoň, teblehananyň ýanynda bir garanyň oturandygyny görüp, bedewler kürtdürdi.

Teblehananyň önünde oturan kişi ýuwaşlyk bilen ýöräp ugrady.

Annanyýaz donuny egnine ýelbegeý alan Artyk hany görenden tanady.

Eý, Hudaý, daňyň atyp gelýän çagy kakasy teblehananyň ýanynda näme üçin otyrkan?

Gidip ýatyberse bolmaýarmykan?

– Sag-aman geldiňizmi? Ýeri, Mommak baý toýy gowy berdimi?

Ine, şu söze garaşyp duran ýaly, Durdy kalaý Mommak baýyň toýunyň gowy geçendigi barada joşup-joşup gürrüň bermäge durdy. Toýda Annanyýazyň göreş tutandygyny,

¹ Mätäji (1824 –1884) Ahalyň Köşi obasynda dünýä inýär, ol türkmeniň nusgawy şahyrydyr. Kakasynyň ady Amanmuhammet, öz ady Annagylyçdyr, lakamy Mätäjidir.

göreşde özünden iki esse daýaw Gadam pälwany güwürdedip ýykandygyny, şonda ýeriň godugandygyny süýjüdp gürrüň berdi. Başlanda göçgünli başlan Durdynyň gürrüniň bady kem-kem gaçdy, asyl ol sözüni soňlaman saklandy. Durdy nädip göçgünlilik bilen aýtsyn, Annanyýazyň toýda göreş tutandygy hakdaky habary eşiden Artyk hanyň keýpi gaçdy, ýüzündäki gan çylgymlarynyň tirpildisini Annanyýaz daňdanyň süýt ýagtysyna görüp, Durdyny gözleri bilen dalady. Durdy boljak iş boldy diýen terzde egnini ýygyrdy. Artyk han ony ýanyna çagyrdy.

– Inim, Nyýazy hormatlaýan bolsaň, ony bela-beterlerden gorasaň bolanokmy? Gel, ol köpçüligiň içinde özüne garşy edilýän haýynlyga baş götermän sypaýyçylygyny saklady diýeli, sen şonda bir bahana bilen haýynlygyň önüni alsaň bolmadymy?

– Haýynlyk bardyr öýtmändirin...

– Gözli kör diýilýäni üýtgeşik kişi bolýandyr öýtme, şol sen, inim. Bilmeýän bolsaň, bek bil, käbir deýýus Artyk hanyň bilini omurjak bolýar. Bahyllyk edýärler, içgaralyk edýärler. Käbir kişiň içinde güjük köpelişdir. Ýüzüne ýylgyryp bakany dostdur öýdýäňiz, gapyl basmak üçin ýylgyryşy perde edinýärler. Yersiz-ýere ýylgyrandan gorkgun, ol hökman bir misginsokarlyk etjekdir. Gaýrat et, inim, Nyýazy gora, entek ol obasynyň adamlaryny tananok, ýedi ýylyň içinde-de adamlar kân-kân özgerdi ahyrn.

Durdy näme diýilse baş atyp, kaýyllyk bilen Artyk hanyň gaşynda dur.

Artyk han daýaw ýigidi içgin synlady. Bugdaýreňk ýigidiň ýüzüniň köz deýin gyzarandygyny görüp, Nyýaza bakan gaýtdy. Ol Durda aýdan sözlerini oglunyň diňländigini aňdy. Aslynda-da ol hälki sözleri diňe bir Durda niýetläp däl, goý, Nyýaz hem eşitsin diýen pikir bilen sesine biraz nazym berip gürläpdi. Herhal, Artyk han oglunyň telek iş edendigine has açyk düşünmegini isledi. Ol edep saklap, Annanyýaza ýüzlendi:

– Nyýaz, durmuş – göreş meýdany, ýöne seniň göreş tutmaly meýdanyň toý däl. Okap, ahunlyk derejesini alyp, toýda göreşe çykmak gelşiksizräk dälmidir? Pälwanlygyňy toýda däl-de, durmuşda görkez.

– Men aýtdym gerek? Men aýtdym-a saňa – diýip, Durdy kalaý Annanyýazyň gapdalyna gelip pyşyrdady.

– Nämäni? Näme aýtdyň?

– Göreş tutma diýdim. Sen Bagdatda okap gelen diýdim. Seniň ahun derejäň bar diýdim. Göreşi goý, sowady, bilimi bolmadyklar tutsun diýdim. Senem meni diňlemediň. Entek kakaň aýdym aýdanyňy bilenok. Aýdym aýdanyňy bilse-hä onda onuň ýüregi ýarylar. Aýdym diňlemän, göni öýe gaýdybermelidik.

Annanyýaz Durdy kalaýa Dagaranyň jylawyny uzatdy. Ol kakasynyň jogaba garaşandygyny duýdy. Ýöne ol kakasyna näme diýjegini bilmedi. Telek iş edendigine, kakasynyň şu wagta çenli ýatman garaşandygyna düşündi. Wah, kakasyny biynjalyk etmek islemeýär. Onuň göreş tutmak pikiri ýokdy, onuň aýdym aýtmak pikiri-de ýokdy...

Ýöne ol haýsy mejburylyk üçin göreşe çykandygyny, haýsy mejburylyk bilen aýdym aýdandygyny kakasyna nädip düşündirsin?!

– Indi göreşe çykman, kaka...

7.

Annanyýaz bu sözi diýse-de diýdi welin, özüni ýalançy, kakasyny indi göreşe çykman diýip aldan ýaly duýdy. Onuň gaýdyp toýda göreş tutmajagy çyn ahyryn! Onda näme üçin bu duýgy Nyýazy basga salýar? Ol munuň sebäbine soň düşündi: Nyýaz şol günden başlap göreşe çykdy, ýöne onuň çykan bu göreşi hyýaldaky göreşdi hemem durmuş göreşidi.

GARAŞYLMADYK ÇAKYLYGYŇ UŞLYBY

1.

Şol günün ertesi agşam Artyk han Annanyazy ýanyna çagyrdy. Ertir daň bilen Ýankak guýusyna çopanlaryň ýanyna gitmek zerurlygyny – olaryň guýudan suw çekýän tulumlarynyň deşilendigini, täzesini eltip bermelidigini aýtdy.

Nyýaz kakasynyň bu sözüne begendi: onuň iş bitirip, kakasynyň sagboluny alasy gelýärdi. Nyýaz ýeňillik bilen ýerinden turdy. Durda atlary eýerlemegi tabşyrdy. Ol obadan çykyp çölün etegine baranda asmanyň ýyldyzlary synyp – ýagtylyga öwrülip, jahana ýaýrap başlapdy. Çölden gaýdyp gelibem kakasy bilen agşamlyk çay-naharyny bile edinipdi. Ol kakasy göreşe çykany üçin ýene käýiner öýdýärdi. Emma Artyk han bir gezek käýänini ýeterlik hasaplan bolsun gerek, ol göreşem, baýraga gelen bedewem, halynam, aýdym aýdandygynam ýatlamady. Göýä hiç zat bolmadyk ýalydy, baýrakdan asla habary ýok ýalydy. Ýöne ikiçäk oturmaga wag bolmaýardy. Artyk hanyň ýany mydama adamlydy. Ol obaň arçyny bolansoň, oba adamlary dürli meseleler bilen Artyk hanyň ýanyna gelerdiler. Ähli toýlar hem Artyk hanyň geňeşi, ak patasy bilen tutulardy. Şeýle bolansoň Nyýaz, köplenç, kakasy bilen ikiçäk oturyp, mesawy gürleşip bilmezdi.

Gün sabadygy obaň barly, atly-abraýly adamlary Artyk hanyň myhmantamyna ýygnanyşardylar.

Ini dört, uzynlygy on alty metr bolan bu jaý Artyk hanyň öýünden otuz-kyrk metr çemesi aýrydy. Gelip-gidýänler üçin ol ýerde çay gaýnatmak, nahar-şor taýýarlamak üçin ähli amatlyklar bardy. Gelip-gidýänleriň aşyna-suwuna seredýän ýörite adamlar hem bardy.

Myhmantamda ýüzden gowrak kişi ýatyp-turar ýaly ýorgan-düşek-de bardy.

Aýdym-saz etmek üçin iki sany dutar bilen iki sany gyjak-da mydama diwardan asylgy durdy.

Obada ýetmişden gowrak baý bardy, milli toý-baýramlarda olaryň ählisi arçynyň bargähine – myhmantamyna ýygnanyşardylar. Kimiň dost, kimiň duşmandygyny ýüzünden bilip bolýarmy näme, ýöne sözlerinde-hä: «Artyk han, Gypjakda senden nägile adam ýokdur. Sen garynjanam ynýtjak adam däl. Biz-ä saňa meňzäp bilsek armanymyz ýok, ogullarymyza dileg edenimizde-de Artyk han ýaly atly-abraýly, adamkärçilikli, ýürekdeş adam bolup ýetişmegini arzuw-dileg edýäris. Ömrüň uzak bolsun. Obamyz Kesearkaçda iň baý, iň abraýly oba. Obamyzyň şeýle derejede bolmagy seniň hyzmatyň, Artyk han» diýip, janygýarlar. Belket, çynlarydyr. Obaň baýlarynyň içinden Döwlet ahun, Esedulla ahun, Oraz han, Geldi baý, Başım Hojamuhammet, Muhammetberdi Nurly dagy her gün agşamlyk owkadyny bargähe gelip, Artyk han bilen bile edinerdiler. Nyýaz olaryň gürrüňini köp diňläpdi. Çagalyk

ýyllary-da obadaşlarynyň süýji-süýji gürrüňlerini kän diňläpdi. Náme gutarsa-da, türkmeniň gürrüňi gutarmaz.

Artyk hanyň mülki 26 tanapdy¹. Bir keleme² suw nobaty bardy.

Annanyýaz okuwdan gelen gününden başlap, mülke yhlasly ýapyşdy. Artyk han oglunyň ýere imrikmegine biçak begendi. Harazyň ol-bul ýerini bejermek baradaky pikirini ikelläp goldady. «Rast, şeýle pikir eden bolsaň, ogul, özüň ugruna çyk. Men nämä kömek gerek bolsa ederin» diýip, Artyk han ogluny synlady. Ogly bilen haraza aýlandy. Nämeleri düzetmelidigi barada oglunyň pikirini diňledi.

2.

Ataly-ogul günortana deňiş harazda boldy. Harazyň ol-bul ýerini düzetdiler. Annanyýaz agşama çenli harazda galmagy, kilwan bilen käbir işleri etmegi müwessa bildi. Şonuň üçinem ol günortanlyk edinmek üçin sekiniň üstüne geçdi. Kilwan iýip-içer ýaly zat taýýarlap goýupdy. Ýöne Artyk han günortanlygyny öýde ýegre dostlary Bäşim hoja hem Esedulla ahun bilen edinmekçidigini aýtdy, soňam:

– Onda siz naharlanyberiň – diýip, atyna bakan ugrady.

Artyk han harazdan çykjak wagty nätanyş ýigide pete-pet gabat geldi. Ol ýigidi görüp, Artyk hanyň depe saçy üýşüp gitdi. Göräýmäge, ol nätanyş ýigitde erbetlige şübhe döreder ýaly hiç hili üýtgeşik alamat ýok ýalydy. Ähli oba ýigitleri ýaly sada geýnendi. Ýüz keşbinde-de ünsüni çeker ýaly alamaty yokdy.

Nätanyş ýigit Allana ýüzlendi:

¹1 tanap – 0,40 hektar meýdan.

²1 keleme suw – hepdede bir gije-gündizlik suw nobaty.

– Maňa Nyýaz gerek. Artyk hanyň ogly Nyýaz gerek.

– Şol-a, dogan jan, men bolmaly. Hany, gel, saçak başyndan – diýip, Annanyýaz nätanyş ýigidi oturan ýerine – sekä çagyrdy.

– Yok, ýok, men naharly. Meniň seniň bilen iki agyz gyssagly gürrüňim bar. Men gaýtjak, gyssanýan.

– Seni gaýyn eneň gowy görýän bolmaly – saçak başyna geldiň, gel, duz dat, gürrüňiň gaçyp gitjek ýeri bolmaz.

– Yok, ýok.

Kilwan natanşa çörek uzatdy. Nätanyş çöregi eline almasyna alsa-da, ondan datmady. Ol ýaýdanyp, çöregi elinde biraz saklap durdy-da, yzyna uzatdy.

– Yok, ýok, men bu çörekden dadyp biljek däl.

Kilwan birhili gorky bilen Annanyýaza seretdi, çöregi aldy. Annanyýaz onuň saçak başyna geçmejegine magat göz ýetirensoň:

– Beýle howlukmaç bolsaň, sen ho ýere baryber, menem ynha bararyn – diýdi.

– Men atymyň ýanynda garaşaryn.

– Men häzir barýan. Men häzir kakamy ugradaýyn.

Artyk han nātanyş ýigidiň yzyndan ýiti-ýiti seretdi.

– Tanadyňyzmy, kaka?!

– Ýok, tanamadym. Ýöne ol ýigit eýgilige gelen ýigid-ä däl. Deňimden geçende men ondan bir wagşy päliň ysyny aldym.

– Wagşy päliň ysam bolýarmy?

– Bolýar. Ol ysy diňe ýürek alyp bilýär. Sen ol ýigitden ägä bol.

– Arkaýyn bolaýyň, kaka.

– Haý, diýseň-diýmeseň... – Artyk han sözünü soňlaman, ýene bir gezek nātanyş ýigide seredip, atyna atlandy.

Artyk han uzak gitmän atynyň jylawyny çekdi. At duran ýerinde iki gezek öwrüm edip aýlandy. Artyk hanyň janpenalary nämäniň-nämedigine düşünmediler, Artyk han ýoluny dowam etdirdi.

Annanyýaz kakasynyň sözlerini hakydasynda aýlap, nātanyş ýigidiň ýanyna ugrady.

– Seniň bilen ikiçäk gürrüň bar.

Durdy kalaý bilen Allan Nyýazyň ýüzüne bakdy. Nyýaz olara gidiň diýip yşarat etdi.

– Nyýaz, o nātanyş ýigidiň bolşy nähili-aý? Gaty gedem görünýär. Men-ä halamadym – diýip, Durdy kalaý nägileligini daşyna çykardy.

– Aý, bize näme. Bir möhüm iş bilen gelen gedem ýigitdir-dä. Habaryny aýdar-da gider. Siz oturyberiň. Men näme gürrüňi bolsa diňläýin.

– Nyýaz, bizem gapdalyňda durubereli, Artyk han örän dogry aýtdy, şol gedem ýigidiň öwzaýy bozuk – diýip, Allan howsala düşdi.

– Allan, towşantüý bolupsyň sen – diýip, Durdy kalaý özüne göwnüýetijilik bilen dillendi: – Näme edip biler öýdýäň? Sähel şübheli bir zat etjek bolsa, dymp etdirmän, dedesini ýakaryn men onuň.

Annanyýaz ýigitlere göwünlik berdi:

– Göwresi meniňkiden-ä uly däl, göreşse ýeňiläýer öýdýäňmi?

– Men aýtdym-a, hiç zat bolmaz – diýip, Durdy kalaý çay içmek üçin kilwanyň sekisiniň üstüne geçdi.

– Siz oturyberiň, men häzir gelýän – diýip, Annanyýaz bir ýerde durup bilmän elewreýän nātanyş ýigidiň ýanyna bardy.

– Häzir ikimiz gitmeli.

– Nirä?

– Uzaga däl, ikimiz häzir Ýaşyldepä barmaly.

– Ýaşyldepede näme bar?

– Şol ýerde saňa biri garaşýar. Meni gyssagly iberdi, alyp gel diýdi.

– Kim ol? Özi gelende bolmaýamy?

– Bolmaýar. Näme, gorkýaňmy?

– Men dünýä inenimde gorky damarsyz inipdirin.

– Ýör-dä onda, gorky damaryň yok bolsa.

Nyýazyň gahary geldi:

– Kim ol meni çagyryan. Adyny bir aýt! Ýogsamam meniň bilen gürrüňi bar bolsa, goý, onuň özi gelsin. Goý, haýbaty bilen zagara bişirjek bolmasyn! Men her kesniň çakylygyna baryp ýören adam däl.

– Gitjek dälmi?

– Gorkuzjak bolýañmy?

Nätanyş esli salym sesini çykarman dymdy, soňam ýola tarap ümledi:

– Hana, şol ýerde meniň atym daňylgy dur. Meni soňa çenli ugrat.

– Ýör! – Nyýaz kakasynyň «wagşy päliň ysyny aldym» diýen sözlerini ýatlady.

Nätanyş ýigit töweregine garanjaklap, saňňyl-saňňyl edip, ýabysyna mündi.

– Özüň-ä ýigitleriň seresi ekeniň, dogan okaşaymaly ýigit ekeniň, ýöne nätjek-dä, islemesem-de, garşyňa çykmary boldum, ýolumyz aýry geldi.

– Ähli zat özümeze bagly.

– Aý, ýok, özümeze bagly zat gaty ujypsyzja, hoş sag bol, belki, dünýäde duşuşarys – diýip, nätanyş ýigit goltugyndan sapaňasyny çykaryp, howlukmaçlyk bilen iki gezek atdy.

Ýaby sapaňaň sesine ürküp, nätanyş ýigidi honda zyňdy. Zähresi ýarylan ýaly, nätanyş ýigit ýabysyna topuldy. Ol gaçyp ugran ýabysynyň yzyndan ýetip, bir towsanda üstüne mündi.

Adam gorkanda gaýraty goşalanýar. Nätanyş ýigide hem wagşy gaýrat geldi. Ol etmişinden gaçyp gutulmak üçin çirkin-çirkin waňkyryp, ýabysyny debsiledi. Ýöne ýazgydyňdan gaçyp gutulyp bolmaýar. Adam görgüli başarsa, ajaldanam gaçyp gutuljak. Adam käte çykgynsyz pursatdan çykjak-gaçjak bolup aşa yhlas edýär, ýöne bolmajak bolanda bolmaýar.

Artyk han harazdan gaýtasa-da gaýdypdy, ýöne nätanyş ýigidi görüp, göwnüne güman gidensoň, ýalňyz didarynyň ykbalyny goragsyz galdyryp biljek däl. Ol harazdan juda bir daşlaşman, gür baglygyň içinde nätanyş ýigidiň her bir hereketini synlamaga durdy.

Ähli zat göz ýumup-açasy salymyň içinde bolup geçdi. Ýabysyna münüp, iki gezek ok atan ýigit alazenzele turzup, Artyk hana bakan at goýdy.

Artyk han eýeriň ganjygasyndan asylgy duran torduzaga elini ýetirdi.

Torduzak Taňryguly batyryň iň ökde tilsimidi. Ol her hili ýagdaý bolanda-da garşydaşynyň üstüne torduzagy taşlap, sermagallak etmegi başarýardy. Artyk han hem torduzagy durmuşda gaty kän gezekler ulanypdy. Ýöne soňky on ýyl bári bu torduzagy ulanmaly bolmandy.

Artyk han torduzagy ok bolup deňine gelen nätanyşyň üstüne oklady. Ýaby üstüne atylan torduzaga ürküp, üstündäki nätanyş ýigidi kelemenledip honda taşlady.

Artyk han ýanyndakylaryň birkisine üm bilen nätanşy görkezdi-de, haraza – ogluna bakan at goýdy.

3.

Harazyň ýanyna Annanyýazyň daşyna adamlar üýşüpdiler.

Nätanyş ýigidiň Annanyýaza atan birinji oky çep kibtime gyltyz degipdi. Durdy kalaý onuň ok degen ýerinden akýan ganyny saramak üçin gara derdi.

Aýagyny uzadyp oturan Annanyýaz kakasynyň ok bolup gelşini görüp, aljyrady.

– Kakam! Kakam gelýär! Goltugymdan galdyryň derrew. Goý, ol meniň diridigimi görsün – diýip, Annanyýaz ýerinden galmaga howlukdy. Ol elini galgadyp, kakasyňa görünmäge çalyşdy. – Kaka! Kaka jan, meni alada etme! Men diri, kaka. Men diri. Maňa bolan zat ýok.

Artyk han atdan towsup düşüp, ýalňyz ogluna bakan okduryldy. Ol titir-titir edip, ogluny garsa bagryna basdy. Howul-hara oglunyň synalaryny barlaşdyrdy.

– Näme boldy, oglum, näme boldy? Dirimiň?

– Kaka, men diri ahyryn. Maňa bolan zat ýog-a. Gorkarsyň öýtdüm.

– Näme boldy, oglum, aýt. – Gözleri nemlenen Artyk han titir-titir etdi: – Hudaý jan gorady bizi, Hudaý jan gorady. Haýynlar, näme oýny bolsa meniň bilen etsinler, sende näme ýazyk bar.

– Aýtdym-a men. Men aýtdym-a şol haramzada oňluk üçin gelen däldir diýip – diýip, Durdy kalaý elewreýärdi.

Ähli zat düýşdäki ýaly bolup geçdi. Nyýaz ähli bolan zatlary Aşgabadyň keselhanasynda ýatyşyna birin-birin göz atuwyndan geçirip çykdy. Gany köp akandygy sebäpli onuň ysgyny ýokdy. Gapdalynda ýatyp, oňa kakasynyň ganyndan goýberipdiler. Şol gije Artyk han oglunyň başujunda oturyp, çirim etmän çykdy. Ogly sähel gymyldasa zöwwe ýerinden galyp, ot-elek boldy.

Şol günüň ertesi Artyk han ogluny öýüne alyp gaýtdy. Aňsat öýde oturmaýan Artyk han Nyýaz bári bakýança öýden çykmady. Nyýazyň ýanyna hiç kimi goýbermedi, onuň goragyny artdyrdy.

Nyýaz daşary çykyp ugrady. Gezelenç etdi. Ol näme iş etse-de, bir pikir oňa teý rahatlyk bermedi. Pikirini kakasyňa aýtmak isledi. Nädip aýtmaly? Eger ynandyryp aýtmasaň, Artyk han kes-kelläm garşy çykar. Rast, bir gezek ýok diýensoň bolsa, gaýdyp sözüni yzyna almaz. Şonuň üçin Artyk han garşy çykmaz ýaly, ýok diýmez ýaly ynandyryjylykly edip aýtmaly. Wah, nädip ynandyrjak? Entek Nyýazyň özem bir doly ynanyş baranok. Ol iki gezek kakasynyň ýanyna bardy. Iki gezegem gürrüňi nämäden başlajagyny bilmän, yzyna öwrüldi. Durdy kalaýa daňysyny çözdürüp, ýarasynyň näderejededigini gördi. «Eý, Hudaý jan!» diýip, Nyýaz hyrçyny dişledi. Gökdepe pajygasynda Artyk hanyň dört-baş ýerinden ýara düşüpdi, çep eliniň süňküni kül-uşak eden ok elde belli-külli şikesini galdyrypdy. Kakasy çep elini hereketlendirse-de, göwün edişi ýaly işledip bilenokdy.

Bu gün çep eli şikesli Artyk hanyň ogly Annanyýazyň hem çep egnine şikes ýetdi. Belki, bu şikes çep eli maýyp eder, enteg-ä belli däl. Hudaý saklasyn. Ok elden däl-de, kebzeden ahyryn, onuň ele hiç hili zyýany, belket, bolmaz. Häzir-ä çep eli özüniňki däl ýaly, buz ýaly. Ol barmaklaryny gymyldatmaga çalyşdy. Gymyldaýar! Gymyldaýar, ähli barmaklary gymyldaýar, epilýär! Diýmek, eli şikesli bolmaz. Ýara gutular, biter-gider.

Ol bedewi Dagarana iým bermek üçin ugranda-da hyýalynda kakasy bilen gürleşip barýardy. Ol gürleýärdi, kakasy başyny aşak salyp diňläp otyrды.

Dagaran hokranyp, boýnuny talawladyp Nyýazy garşylady. Nyýaz Dagaranyň boýnundan gujaklap, taýly gezek ogşady. Dagaran Annanyýazyň Bagdatdan münüp gelen saý bedewidi. Olar biri-birine ysnyşypdylar:

– Doganjygym, içiň gysýamy? – diýip, Nyýaz gülap suwy berlen deýin lowurdap duran boz bedewiniň maňlaýyndan ogşady. Nyýaz kütürdedip arpa iýip duran Dagaranyň gapdalynda oturyp, ony içgin synlady. Synladygyça, bedewine göwni ýetdi: giň maňlaýly, dik gulaklarynyň arasy açyk tüňni, boýunlary durnaň boýny deýin egriden inçe, topuklary ýasy, döşi giň, öň aýaklary bilen art aýaklarynyň arasy açyk, gözleri we kirpikleri gara, ýöreýşi rahat, topuklary çeyse, sagrýsy giň, bili inçe, iki uýlugynyň arasy etlek. Goç ýigitleriň şeýle saý bedewleri münmelidigini mundan mün ýyl öňem pederlerimiz bilýän eken. Isle, Oguz hanyň, isle, Gorkut atanyň, isle, Ýusup Balasagunlynyň, isle, Mübäreksanyň, isle, Görogly begiň ýa-da Jygaly begiň, isle, Keý-Kowusyň bedew hakdaky sözlerine gulak goý, olary diňleseň, dana seýislermiň öýdersiň.

Beýik Biribar bedewi gara ýelden ýaratmak pikiri bilen gara ýele ýüzlenipdir: «Eý, gara ýel, men senden gowy görýän kişilerim üçin eşret, ýegre dost, kömekçi, şöhrat-şan; halamaýan duşmanlarym üçin bolsa ezýet, ahmyr; dindarlar üçin bolsa mertebelilik bolup biljek bir gudrat döretmekçidirin». «Çoh ajap bolar, merhemetli Ýaradanyň» diýip, gara ýel jogap beripdir. Şondan soň Beýik Allatagala gara ýelden ýyndam bedew ýaradypdyr, soňam ýaradan bedewine şeýle diýipdir: «Seniň ýollaryň ýagşylykdyr; arkaň rysgal-bereket tapmagy, ýagylardan gaçyp gutulmagy üçin adama kömek etmelidir; seniň rysgalyň ýetik bolar, adam idiňi ýetirer, özi aç oturar, ýöne seni aç saklamaz ýaly adamyň gursagyna söýgi-mähir guýandyryn. Sen ganatsyz, persiz hem bolsaň uçup, eýäňi uçuryp ganatlandyryp bilersiň».

Bedewe berlen peşgeşler barada eşidip, perişdelerde bahyllyk döräpdir: «Eý, Perwerdigär, biz mydama seni taryplap ýaşaýarys. Ýöne indi biziň sylagymyz neneň-niçik bolarkan?» Allatagala «Goý, perişdelerem kem galmasynlar» diýip, olara düýäniň boýny ýaly boýunly ala ýabylary ýaradyp beripdir. Şondan soň Allatagala perişdelerini hanjak ugratmak islese, şol ala ýabylara mündürüp ugradar eken.

Beýik Biribar bedewi ýere inderýär. Bedew dört aýagyňyň üstünde ýere gelip düşýär. Allatagala bedewe ak pata berýär. Biler bolsaň, bedew Alladan ak pata alan mübärekgandyr.

Dagaran birden gozgalaň tapdy. Nyýaz dessine teblehanadan çykyp, töweregine garanjaklady. Kakasynyň özüne garaşyp durandygyny görüp, oňa bakan ýöräp ugrady.

– Ýagdaýyň niçik, ogul?

– Gulanalma boldum men, kaka.

– Men seniň üstüne şol nätanyş ýigidi kimiň iberip biljekdigi barada oýlanýan. Kābir adamlaryň boluşlaryny yzlaýan. Adamlara diňe ýagşylyk edip ýören halymyza bizi ýok etmek isleýän adamyň nähili adamdygy hakda oýlanýan.

– Isa pygamberi ýagşylyklary üçin öldürýärler ahyryn, kaka. Ýagşylyk edibem duşman gazanyp bolýar.

– Adamyň üstünlik gazandygy – duşman gazandygy: üstünlik gazandym diýip begenme, duşman gazandym diýip oýlan. Biziň gowy ýaşayşymyz käbir netikazalaň içinden ok bolup geçýändir. Adam özüniň ähli kişiden ökde bolmagyny isleýär. Özünden ökde tapylsa, bu onda basdaşlyk döredýär. Meniň Nury gyşykdan, dogrymy aýtsam, ogul, göwnüm garalýar. Duýgudaşlyk bildirip, goňşy obalardanam gelip-gidenleriň hetdi-hasaby ýok. Ýöne, ähli kişi gelse-de, Nury gyşyk gelmedi. Ýaňy Nury gyşygy gördüm, ol salamlaşyp, ýanymdan derrew geçmek bilen boldy. Özem gaty aljyraňňy. Ol haramzada asylsyz adam. Soňky döwürde Aşgabatdaky käbir özi ýalylara arka diräp, öýünde lülehana açdy. Oba haram keýp getirdi. Şol haramlykdanam baýap ugrady. Ol öň Ýalkap baýyň öýünde talabandy. Oňa menden başga garşy çykýan ýok. Men ony obadan çykaryp kowmaly diýdim. Ol bolsa etrap žandermeriýasynyň başlygyny ýanyma alyp geldi. Žandarmeriýa başlygy: «Nury Perde ogly ýalňyşlyk goýberipdir. Siz muny obadan çykaryp kowmaň. Munuň çäresini özümiz göreris, siz arkaýyn bolaýyň» diýýär. Näme üçin? Sebäbi onuň özem Nuryň öýüne gelip haram keýp edýär. Nuryň öýünde edilýän wejeralyklary aýdar ýaly däl. Nury gyşygyň towugyna tok diýmeli däl. Ol, islese, seni türmä-de basdyryp bilýär. Ol adamdan baş wagt namazdan başga ähli zada garaşyp bolar. Men häzir şähre baryp geldim. Ol nätanyş ýigide hernäçe sütem etselerem, enteg-ä aýtmandyr kimiň at diýenini. «Öldürseňizem aýdyp biljek däl» diýýärmiş.

– Kaka, ol ýigit aýtmaz.

– Aýtmaz? Sen, näme, ol ýigidi tanaýaňmy?

– Ýok, men ol ýigidi öň görmändim.

– Onda nä beýle ynamly gürleýäň?

– Men onuň adam satmajagyny gözlerinden gördüm.

– Sütem edip, gynaberseler bilbil bolup saýrar.

– Kaka, ol barybir aýtmaz.

Artyk han ogluna şübheli seretdi.

– Aýtmasa, goý, türmede çüýresin.

– Meniň ol ýigide nebsim agyrýar, kaka. Ol durmuşda ýalňyşan ýigit. Täleýi ters gelen bolmaly oň. Ýaramaz adamlara sataşandyr ol. Ýöne biraz ugruna seretseň, ondan gowy adam çykar.

– Ogul, bu ýaşdan soň men saňa eýt, beýt diýip her bir ädimiňi görkezip durup bilmerin. Eger her bir ädimiňi görkezsem, görkezdigimsaýy ýöntemleşersiň. Her bir zatda öz böwrüne geňeş. Her kimiň böwründe Taňrynyň wekili otyr. Şonuň geňeşi bilen boluber. Ýöne adamlaryň soňky döwürde biraz üýtgändigini Gypjakçaýam duýupdyr.

– Dogry, kaka. Men käte Gypjakçaýyň kenaryna baryp dynç alýan. Soňky döwürde Gypjakçaý bulanyp akýar, onuň öňki arassalygy ýok.

– Üýtgeşiklik diňe Gypjakçaýda däl, sende-de duýulýar.

Annanyýaz kakasyna geňirgenme bilen seretdi:

- Dogry, kaka, ýöne men pikirimi size nädip aýtjagymy bilmän, ebeteýini tapman ýörün.
- Sen nähili aýdanyňda-da men saňa düşünerin, Annanyýaz...

4.

Annanyýaz Aşgabada gitdi. Özüne sapança sowgat beren Koşmannyň ýanyna bardy. Koşmann ony çak edişinden has artyk hormatlap, gadyr-dereje bilen garşylady. Nätanyş ýigit baradaky pikirini welin, akyla sygmajak zat hasaplady, barybir, käbir resminama doldurylanson, Koşmann nätanyş ýigidi türmeden çykardy.

– Adyň näme? – diýip, Nyýaz nämäniň-nämedigini entek doly aňyp ýetişmedik nätanyş ýigide ýüzlendi.

– Abdylla...

Durdy kalaýyň saklap duran dor ýabysynyň jylawyny Annanyýaz Abdylla uzatdy.

– Şu ýabyny saňa berýän. Eýýäm diýip kabul etse, wepaly bolar, ýogsam ätiýaçly bol, birden gapaýmak, depäýmek edähedi bardyr.

Abdylla Annanyýazdan nämä garaşsa-da beýle zada garaşmadyk bolarly, ol aýdylan sözüň çydygyny-ýalandygyny akyl terezisinde çekip görýän ýaly, gözlerini höwlendirip durdy. Allan ýaba mün diýen terzde onuň egnine gamçysy bilen hürsekledi. Özüne garaşyp durandyklary aňyna ýetende, ol towsup dor ýaba mündi.

Abdylla ýabynyň üstünde-de gözlerini elek-çelek edip barýardy. Meni oýnajak bolýandyrlar, şäherden çykaryp atjakdyrlar diýen pikir aňynda peýda boldy. Ýöne Annanyýazyň Dagaranyň üstünde parahat oturşy-da, janpenalar Durdy kalaýyň, Allanyň, Rejebniň parahatlygy-da adam öldürjege meňzemeýärdi. Allan Rejebe nähilidir bir gülküli wakany gürrüň berýärdi, Rejep onuň gürrüňine «kah-kah» edip üznüksiz gülýärdi. Gürrüňiň, gülkiniň özi bilen baglanyşykly dældigini Abdylla diňşirgenip-diňşirgenip anyklady. Özünden bir at boýy öňden barýan Annanyýaz onuň ýüzüne ýagdaýlaryň nähili diýen manyda seretdi. Abdylla içki pikirini daşyna çykardy.

– Gaçar öydüp gorkaňokmy?

– Meniň ýanymdan gowy ýer bardyr öýtseň, gaçmak gerek däl – gidiber.

– Maňa tabşyryk bereniň kimdigini at sylag berip, türmeden boşadyp bilmek isleýän bolsaň-a, ýalňyşýaň. Barybir, aýtmayn.

– Adam satýan adamy özüm-ä ýigrenýän. Aýtsaň, şol dem seni ýigrenip, maňlaýyňdan bir ok goýbererin.

– Onda men size nämä gerek?

– Halypa seni özüne janpena edip gulluga alýar. Düşnüklimi? – diýip, Allan janykdy.

– Ýok, ýok, meni oýnajak bolmaň.

– Seni meýdana çykaryp atjak. Düşnüklimi indi? – diýip, Rejep dazaryldy.

– Indi düşnükli. – Abdylla kaýylyk bilen baş atdy.

Şäher yzda galdy.

– Ýalbarýan, ýeňsämden atmaň! Döşümden atyň!

Abdyllanyň özelenmesine Durdy bilen Allan hezil edip güldi.

– Seniň bu islegiňi kanagatlandyryp biljek däl – diýip, Allan gözlerini güldürdi.

– Näme üçin?

– Serediň-ä bu mahluga, şonuňam sebäbini bilenok. Bilmeýän bolsaň, bilip goý, jan adamyň ýeňsesinden girip, agzyndan çykýar. Şonuň üçin, janyň çykmagyny kynlaşdyrmazlyk üçin biz seni islesek-islemesek, ýeňsäňden atmaly bolýas.

– Men ajala göni seredip ölmek isleýän.

– Bu islegiňe, belki, bu dünýä soňky gezek geleniňde ýetersiň. Bu gezek gözleriňi açyp gitmeli bolýaň.

– O görgüli entegem ynanmaýar öýdýän – diýip, Nyýaz Durda bakdy.

– Gaçsaň, ýeňsäňden atjakdyryn – diýip, Durdy Abdyllanyň gapdalyna deňleşdi.

– Sen, näme, halypadan aman dilemek isläňokmy?

– Ýalbaryp ýazgydyňy üýtgedip bolmaýar.

– Ýalbaryp ýazgydyny üýtgedip ýören kän-ä!

Abdylla öwhüldäp demini aldy:

– Öldüreniňizden soň, meni adam ýaly edip kim jaýlarka? Itlere şam bolup ýatmaly bolarmykam?

– Bu hakda öňräkden oýlanmaly ekeniň – diýip, Rejep hemle atdy. – Bizden-ä hantama bolma!

– Wah, mende oýlanmaga pursat bolmasa näme. Siziňki dogry-la.

– Gorkma, Abdylla, men seni atjak däl. Meniň saňa nebsim agyrdy. Meniň düşünişime görä, sen azaşypsyň. Indi beri ýalňyşma. Men seni öz ýanymda saklaýyn. Ýaşa. Birki ýyldan, nesip bolsa, öýereris. Näme etmelidigiňi bolsa, ine, şu üç ýigit aýdar. Ine, şu üç ýigit meniň jan ynanýan, syr berip, syr alyşýan dostlarym. Senem dördünji ýigit bol. Ine, bu ýigidiň adyna Durdymyrat diýýärler. Ýöne il arasynda oňa Durdymyrat diýip ýüzlenýäni ýok. Adamlar oňa Durdy ýa Durdy kalaý diýýärler. Kalaý lakamyny Buharadan ýörite alyp gelipdir. Akyly köpräk diýäýmeseň, gyzyl ýaly ýigitdir. Degişgendir, şadyýandyr. Göwnüne bir pikir gelse, göni aýdýandyr. Ine, bu ýigidiň adyna bolsa Rejep çozgun diýýändirler. Özi biraz gaharjaňrakdyr. Ýolbars ýalydyr, gahary gelende düýt-müýt etmegi hiç zatça görýän däl. Şonuň üçin biz-ä Rejep janyň gaharyny getirmejek bolup gara gündedir. Içi güjüklü gürrüň etseň, ýekinde ýigrenýänidir, öňünden bilip goý. Allan jan bolsa, ýaz ýaly, adamyň jany ýaly ýigitdir. Hiç wagt ýok diýen sözi aýdýan däl. Bir zat diýseň, bitmeýänem bolsa, şol işi bitirjek bolup gara gündedir. Özem geçen ýyl Erkgaladan¹ gyz alyp gaçypdyr. Gyzymyzy alyp gaçan ýigidi öldürjek diýip ýedi sany atly ýigit inipdir Gypjaga uly at-uly bat bolup. Olaryň öňündenem Allan jan çykydyr, görseler, bu adamyň bir güli-dä. Allan zaňnar: «Gyzyňyzy men alyp gaçdym» diýip aýtmadyr. Kim alyp gaçan bolsa, onuň bilen bellisini eders, menem sizlik diýip Allan olary öýüne çagyryp hezzetläp ugrapdyr, söwüşläpdir. Allan jan olary ugruna kowýarmyş. Allanyň şirin-şeker sözleri kowgyçylaryň hoşuna gelipdir. Şonda olaryň biri dilinden

sydyrypdyr: «Wah, gyzymyzy seniň ýaly bir dili senaly, zandy penaly gowy ýigit alyp gaçan bolsa, onda hiç zat diýjegem däl-le» diýip. Allanjana geregem şol söz eken asyl. Ol derrew «Hany, dogan jan, ýaňky sözüňi gaýtala» diýip, hälki hoş sözi aýdan ýigidiň alkymyna dykylyp barypdyr. O ýigidem, näme, aýt diýlensoň, başky aýdan sözlerini gaýtalapdyr. Ol görgüli aýdan sözünü gaýtalamasyna gaýtalapdyr, ýöne derrew bu sözde bir çöpüň bardygyny aňypdyr. Allana gerekli söz aýdyldy. Soňy nähili bolandyr öýdýäň? Bolupdyr bir uly toý. «Beýle gowy ýigit bolsaň, alyp gaçmanyňda-da gyz berjek ahyryn saňa» diýipdirler. Şondan bäri Allan janyň adyna Allan däl-de, «sözde utdy» diýen manyda Alangiýew diýýärler. Aljak bu...

Abdylly Annanyýazyň sözünü böldi:

– Ilk-ä janyňa kast edip, indem seniň gullugyňda bolmalymy?

¹ Erkgala – Oguz han eýýamynda döwletiň paýtagt galasy şeýle atlandyrylypdyr. Hakykatdan hem Erkgala Oguz han döwrüniň galasy. Gadymyýetiň yzlary henize-şu güne çenli belli bir derejede saklanyp galypdyr. Ýöne Erkgala häzirki döwürde Herrikgala diýlip nädogry atlandyrylýar.

– Bir gün-ýarym gün biziň aramyzda bol, böwründe perişdäň oturandyr, oňa geňeş sal, şol näme diýse, şonuň bilen boluber, eger halamasaň, seni zor bilen saklamarys, islän ýeriňe gidibirsiň.

Abdylly Nyýazyň teklibini akylyna sygyryp bilenokdy. Onuň üçin ähli zat düýşde ýalydy.

– Men teý düşüňip bilemok – diýip, Abdylly esli aralygy dymyp gidensoň, içki pikirini daşyna çykardy: – Meniň atan okum sowa geçmeýärdi. Nädip şol sapar iki okum hem sowa geçipdir? Nyýaz, seniň arkaňda bir gudrat bar. Hökman bar. Seniň arkaňda Hudaý bar. Seni Hudaý goraýar. Ýogsam, meniň okum sowa geçmeli däl di.

Abdyllynyň bu sözleri Annanyýaza kakasy bilen daga gidişini, dagda Artyk hanyň tumar berendigini, ol tumaryň ata-babalaryny köp-köp howply-hatarly belabeterlerden gorandygyny, aman-esen dowzahyň içinden alyp çykandygyny ýatlatdy. Annanyýaz çep goltugyna elini ýetirdi. Bar. Şol gün hem tumar Annanyýazyň çep goltugyndady. Eý, Hudaý jan, kakam bu tumary maňa bir howpuň abanyandygyny aňyp beripdir-dä onda. Eý-ho! Asyl Annanyýaz bu hakda oýlanmadyk bolsa näme! Abdyllynyň sözlerine Annanyýaz depesinden bir bedre sowuk suw guýlan ýaly boldy. «Men öljek bolup howlугyp baramok. Ýöne tumary saňa tabşyrmak isleýärim. Hany, boýnuňa dakaýyn. Hudaýjan, seni belabeterlerden aman saklasyn...»

Kakasynyň bu tumary berenine entek bir aýam geçenok ahyryn. Ýok, ýok, kakam bir howpuň abanandygyny öňünden aňan bolmaly. Ol soňky döwür elewräp, juda oda-köze düşdi. Kakamyň bolşy maňa sadalyk, hamraklyk bolup göründi. Ine, adamyň gudraty! Adam öz ýakyn adamyna bir howpuň abanyandygyny duýýandygy barada men öňem eşidipdim.

Annanyýaz Abdyllyny boýdan-başa synlady. Durşuna dogum-gujur. Çöpürlek elleri, çöpürlek döşi gul gatyşyklydygyndan habar berýärdi.

Ýolboýy hiç kim gürlmedi. Her kim öz içki pikiri bilen meşgurdy. Ýöne Abdylly pikir hem edip bilenokdy, Annanyýazyň bu eden işine aýyl-da ýetirip bilenokdy.

Yzy nähili bolarkan?

Annanyýaz-a gaty arkaýyn. Öýe barlanda Annanyýaz teblehananyň ýanynda Abdylly ýüzlendi:

– Sen maňa dogry düşün. Meniň saňa ýamanlygym ýok. Atmaga synanyşyk edendigiň üçin günäni geçýäris. Gel, mundan beýläk aramyzda hiç zat bolmady diýip hasap edeli. Men seniň azaşyp gitmegiňi islämok. Men gözleriňden ýüregiňi görýäris. Sen erbet adam däl. Seniň dogry ýola düşmegiň gerek. Nädogry ýol bilen gitseň, bir gün seniňem janyňa kast ederler. Taňrynyň beren janyny ezizlemek gerek. Birek-biregimize dost bolaly, dogan bolaly. Bolýarmy?

Abdylly baş atdy.

Annanyýaz elini uzatdy.

Elleşdiler.

Durdy kalaý, Allan, Rejep hem ellerini olaryň elleriniň üstünden goýdy.

Annanyýaz Abdyllyny ýerleşdirmegi Durda tabşyryp, öýe girdi. Ejesi onuň ýüzüne gorky bilen seretdi.

– Ogul, ajal bilen oýun etme.

Annanyýaz ejesiniň bu sözüne näme jogap berjegini bilmedi, ol ejesini nädip köşeşdirip boljakdygyny-da bilmedi. Ejesine näme-de bolsa bir zat diýmelidi. Annanyýaz esli salymdan soň ejesine ýüzlendi:

– Eje jan, alada etme, hemme zat, enşallasa, gülala-güllük bolar.

– Wah, oglum, sen öz ýüregiňe osýaň-da. Adamlar seniň ýüregiňdäki ýaly däl ahyryn.

– Eje, maňa a-azajyk purýja ber.

– Oglum, meniň ýüregim sandyrap dur, ýüregim bir erbetligiň boljagyny syzýan ýaly... Ähli bela-beterlerden Hudaý janyň özi saklasyn welin, senem biraz ätiýaçly bol, oglum.

Ejesiniň bir erbetligiň bolmagyny ýüregim syzýar diýmesi, Annanyýaza Çozgundag gerşinde kakasynyň tumar beriş pursadyny ýene ýatlatdy.

«Kakam-da, ejem-de Abdylly bilen baglanyşykly wakanyň boljagyny öňünden duýan ekenler-ow. Bu günem-ä kakamyň hem, ejemiň hem howsalasy ýetik welin, ýa Abdylly bir erbet zat eder oturyberermikä?» Annanyýaz bu sowaly bermesine özüne berdi, ýöne onuň jogaby daşardan geldi.

Daşardan Durdy kalaýyň ardynjyramasy eşidildi, yzyndanam ol:

– Annanyýaz, halypa, hany, daşary çyksana! – diýip, howsalaly gygyrdy.

– Ätiýaçly bol, oglum. Durdyň sesi gaty howsalaly çykdy.

– Ýüregiňi eliňe alybermesene, eje.

Annanyýaz içip oturan çayly käsesini goýup, daşaryk çykdy.

– Halypa, ol-a ýene samsyklygyny etdi.

– Näme etdi? Düşnükli edip aýtsana!

– Ol samsyg-a gaçyp gitdi. Ýogsam men oňa ýatyp-turjak ýerinem görkezdim. Etmeli işlerinem düşündirdim.

Nyýaz nämä garaşsa-da, şuňa garaşmandy.

Nyýazy ynamy aldady.

Nyýaz ynamynda ýalňyşdy. Ol kakasynyň sözlerini ýatlady: «Adamlar soňky döwürde, görýän welin, biraz üýtgäýen ýaly bolup görünýär...»

«Ýeke kemim, ol hem Abdyllanyň meni gapylykda öldürmegi» diýip, Nyýaz içini geplet-di. Gije gözüne uky gelmedi. Ertir ol kakasynyň, ejesiniň gözüne görünmäge utandy.

6.

Gün öýlä agyberende gapyda gelip saklanan paýtun öýüň rahatlygyny, ümsümligini bozdy. Kere-mara gürläp oturan Artyk han tirsekläp ýatan yerinden mukytlyk bilen paýtuny synlady. Paýtundan düşen ýigit salam berip, Artyk handyr Nyýaz bilen elleşip görüşdi-de:

– Artyk han, sizi hem ogluňyz Annanyýazy baýarym çagyryýar. Ýörite paýtun hem ýollady – diýdi.

– Seniň baýaryň bolanda kim bolýar? – diýip, Artyk han sorady. Ýigit Muhammet pygamberiň kimligi soralan ýaly, gözlerini höwlendirip, geň galdy:

– Jenap naçalnik Koşmann... Onuň paýtunyny Aşgabatda, bu jelegaýlarda ýerden ýöreyän tanaýar, Artyk han. Jenap naçalnik sizi hem tanaýar ahyry...

– Jenap naçalnigiňe Artyk han nämä gerekmiş?

– Artyk han, siz näme dünýäden bihabar ýaly gürrüň edýäňiz. Ýakynda Akdaşayakda Mommak baý uly toý tutdy. Jenap naçalnigiň hut özem şol toýa bardy. Toýda bolsa Gadam pälwany, ynha, Annanyýaz pälwan dag agdaran ýaly edip, mojuk ýykdy. Jenap naçalnik Annanyýaza hut öz sapaňasyny ýadygärlik berdi. Şondan bäri jenap naçalnigiň bar gürrüňi siziň ogluňyz hakda. Ol Annanyýaz pälwany diliniň senasyňa öwürdi: kim gabat gelse, Annanyýazy magtap gürrüň bermäge başlaýar. Onuň siz bilen pynhan gürrüňi bar. Dünýä Annanyýaz özüni öldürmäge synanyşan adamy özi güwä geçip türmeden boşatdy. Annanyýazyň bu haýyşy hem biziň alyjenabymyzy diýseň geň galdyrypdyr. Siziň ogluňyzyň ganojagy türmeden boşadyp gidendiginem düýnden bäri ýanyna kim gelse gürrüň berýär. Ol bu gün siziň bilen, şeýle hem ogluňyz Annanyýaz bilen mesawy gürrüň etmek, has ýakyndan tanyşmak isleýär. Şu maksat bilenem, ine, görüp durşuňyz ýaly, ol sizi ýörite çagyryýar... Jenap naçalnik her kimi ýörite çagyryp hem ýörmeýär...

– Annanyýaz, bar, ol hemme kişini ýörite çagyрмаýan bolsa, sen git... Nähili pynhan gürrüňi bolsa diňle.

– Yok, Artyk han, maňa tabşyryk şeýle: Artyk arçyny hem getir, ol gaýtmaga göwnemese, aýagyna ýykylyp ýalbar diýdi. Duruň, duruň, men siziň aýagyňyza ýykylaýyn – diýip, ýumşa gelen ýigit Artyk hanyň aýagyna ýykyldy... – Siz

gitmeseňiz, men işden kowulýan, çagalarym çöreksiz galýar. Artyk han, ýörüş, gideliň...

– Inim, meniň ýarawym ýok... Hanha, Annanyýaz gider. Bar, köşek, çagyrylan ýere irinme!.. Hökmürowan bilen hiç wagt gepiň-oýnuň deň gelmez. Tekepbirlik betbagtlyk getirer. Ykbalyňy Allatagaladan öňürti bendesi kesgitleýän bolsa, şol ýerden bereketiň, adalatyň göteriligidir. Hudaý bardyr. Hudaý bilýändir.

Annanyýaz geýim-gejimini çalşyryp, egnine kamys ýaly ak köýnek, päkize gyrmyzy don, aýagyna ädik, ak silkmesini geýip, guşagyny guşanyp, paýtuna mündi.

Uýezd naçalniginiň paýtunyny daşyndan tanaýan, dogrudan-da, gaty kändi, tanamaýan hem paýtunyň ýöne baý paýtuny dældigini, haýsydyr bir uly wezipeli baýaryň paýtunydygyny bilýärdi. Gypjak obasy owadan, kaşaň paýtuny, ak silkeli beg ýigidi, Annanyýazyň paýtunyň yzyndaky üç atly janpenasyny nazary bilen ugratdy.

Obanyň çetine ýetiberende goltugy uly haly horjunly, kemsiz bezenen Ýelli par ala gykylyk bolup ylgaý ýetdi. Ol hem goluny göterýärdi, hem gygyrýardy. Paýtunçy paýtunyny saklady:

– Ýegen, beýle tutumly çakylyga, heý, mensiz giderlermi? Ýaş bolýaň, ýaş bolýaň! Baýarlaryň ýanyna barmany men ýaly içinden ot bilen ýalyn geçenler bilýändir!.. – diýip, Ýelli par ýetip geldi.

– Ýaşuly, sizi baýarym çagyrmady... Men sizi alyp gidip biljek däl! – diýip, ýumuş ýigidi Ýelli para çürt-kesik aýtdy.

– Inim, sen meni tanaýan däl ekeniň. Maňa Ýelli baý diýerler. Täjir aga diýýänlerem bar. Kábiri Ýelli täjirem diýýär Men çagyrylman barýan, çagyrylandan arzylanyp, serpaý geýip gaýdýandyryn. Ynha, şu gezek meni tanarsyň – diýip, sen ýok-men ýok, paýtunyň yzyna münermen boldy. Paýtunyň yzy iki adamlykdy, ol ýerde bolsa ýumşa gelen ýigit bilen Annanyýaz otyrды. Annanyýaz daýysyna ýer berjek boldy.

– Ýok, sen otur, hany, inim, sen çakylykçy bolýan bolsaň, geç paýtunçyň ýanyna – diýip, Ýelli par perman berip barýar. Ýelli paryň kimdigini tanamaýan, ýöne geýim-gejiminden ýönekeý adam dældigi bildirip durany üçin çakylyga gelen ýigit öňe geçmeli boldy. Ýokuş görđi, gaharlandy, dagy alaç hem tapmady.

– Daýy, sen bolköýnek Koşmanny kandan tanap ýörsüň? – diýip, Nyýaz Ýelli pary gepletjek boldy.

– Haý, ýegen, bolköýnek seniň daýyňy tanaýandyr! Ýelli baýy tanamaýan barmy? Ýelli baýyň tanamaýany barmy?.. Seniň daýyň ýerini aldyrandygy üçin düňderilip oturan ol ýigidi hem tanaýar. Onuň dădesine Kasym garaýag diýerler. Ors otlusyny sürüp geledi bári, demir ýoluň ýakasynda, görgüli... Zandy garamaýak... Demir ýolda işleýär... Meni görse, eýesini gören köpek ýaly, ylgaý geler ýanyma... Hawa, inim, düňderilip oturma. Bu ýer baýaryň, baýyň ýeridir, bu ýer Ýelli baý ýaly görnükli adamlaryň ýeridir... Kakaňa aýt, Ýelli baýy gördüm diý, nädýär. Gözüňden ogşaberer...

Uýezd naçalnigi ýörite çakylykçy ýollan-da bolsa, olary baran badyna kabul edip bilmedi. Ýanynda wajyp iş bilen gelen harbylar bardy. Kabulhanada bir çäýnek çäý Ýelli par boşadanson, naçalnik hem boşady. Ol harbylary ugratmaga çykanynda, myhmanlary görüp, elleşip salamlaşdy-da harbylara:

– Serediň-ä bu ýigide! Hakyky pälwan! Deňsiz-taýsyz pälwan! Iki ýüz kilolyk atly pälwany agdaryp urdy... – diýip, hoş bolup Annanyýazy magtady... Duranlar Annanyýazy boýdan-başa synladylar, syrly dymdylar.

Olar kabinete giren badyna Ýelli par haly horjundan äpet gaplaňyň malgam ýaly eýlenen hamyny çykardy. Nyýaz naçalnigiň gözleriniň ýanyp gidenini gördi.

– O-o-o! Baý-bo-o! Pah-pah-pah! – diýip, ol Ýelli paryň uzadan gaplaňynyň hamyny eline alyp, ýakyndan, daşdan synlady, sypaşdyryp birgiden ümlükleri sanaşdyryp çykdy. – Satyn alnanmy ýa türkmen gaplaňymy? – diýip, ol sorag berdi.

– Jenap baýar naçalnik, şu tarypyny ýetirýän pälwan ýigidiňiz meniň jan ýaly ýegenim, özümiň adam edip, pälwan edip ýetişdiren şägirdim Annanyýaz jan maňa beletdir. Men barada iň gowusy meniň şägirdimden soraň. Men üýtgeşik gowy adamdyryn. Hawa, hawa, ynha şundan sora, jan ýaly ýegenimden sora. Men öz jan ýaly ýegenime aw etmegem özüm elin öwrettim. Allanäme, öwrendi. Mençeräk aw edip bilýär. Eliňizdäkini bolsa, ilerki dagda awlanam şu, atanam şu, tutanam şu. Gaplaňyň milletini bilse, şu hem bilmeli!..

– Aý, ýog-a! – diýip, uýezd naçalnigi dostana mähir bilen Nyýaza bakdy: – Dogrudanam, senmi gaplaňy awlan! Hakykatdanam senmi ýa bu söwdagär mahabat berýärmä? – diýip, ol çynyny edip sorady. Ýelli par geplejek boldy, ýöne uýezd naçalnigi sag goluny göterip, onuň geplemegine ýol bermedi, ol Annanyýazyň görejine dikan bakdy.

– Dagdaky ýylkylarymyza azar ýamanyny berdi-dä, ýogsam, dözer ýalam däl...

Uýezd naçalnigi gözünü Nyýazdan aýyrman, gapyny açyp, daşda duran harby nobatça görkezme berdi, yzyna gelibem Nyýazyň gabat garşysynda oturdy:

– Sen meni bendi etdiň, ýaş ýigit! Sen tüýs türkmen ýigidi! Sen tüýs maňa gerek ýigit!..

– Bilýäňizmi näme... – diýip, Ýelli par Koşmannyň sözünü bölüp, bir wakany joşup gürrüň bermäge başlady. Meger, gürrüň berjek wakasyny göz önüne getirýändir-dä, öwran-öwran kikirdäp güldi: – Bir gezek gaplaň awlamaga gitdim. Dagyň insizje ýodajygy bilen ýokary çykyp barýadym. Ol barýan ýerim juda köteldi, kertdi. Indi-hä ýakynladym diýip, dyrmaşyp barýardym we-lin, birden seretsem, meniň barýan ýodajygymdan äpet bir gaplaň aşak düşüp gelýär. Özem aralyk dört-bäş ädimden köp däl. Ynanaýyň, zähräm ýaryldy. Gaçaýyn diýsem gaçara ýer ýok, aşak özüňi oklasaňam tebibe goş galjak däl. Ber habaryňy. Nätmeli. Tüpeňimi hem elime alyp bilmedim. Tüpeňim boýnumdan asylygdy. Sähel bolsa gaplaňyň meni düýt-müýt etjegini bilip durun. Ana, onsoň Alla jany çagyryp duruberendirin. Başga näme iş edeýin? Biraz salymdan gaplaň bir çykalga tapdy. Men oňa düşündim. Men butnaman durubermelidim. Gorkmasyn diýendir-dä, gaplaň maňa tarap seretmän ýuwaşlyk bilen aşak düşüp ugrady. Men bolsa butnaman durun. Gaplaň aşak seredýär, ýöreýän insizje

ýoluna seredyär. Gaplaň aşak seredip ýuwaşlyk bilen gelýär. Meniň deňime geldi. Men kert gaýadan ýapyşyp, butnaman durun. E-eý, gaty äpet zat eken gaplaň? Ol deňimden geçip barýar, özem gül ýalak derisi bar. Birden aňyma şeýle bir pikir geldi. Men gaplaňy bir depemde kert gaýadan aşak oklap biljegimi bildim. Ol indi yzyna öwrülip bilmeýär. Sebäp yza öwürler ýaly ýer ýok. Men gaýadan ýapyşyp durşuma çep aýagym bilen, ine, şeýdip depip goýberdim. Gatyrap dependirin-dä, badyma tas özümem aşak gaýdypdym. Gaplaň: «Eý, adam, bu näme etdigiň?» diýip, ýüzüme şeýle bir seretdi welin, şol garaýyş häzirem göz önümden gidenok. Gaplaň gitdi uçuda arlap. Hawa, ol şeýle bir arlady, ol şeýle bir arlady. Ät galanyň arryldysy-da. Ýöne, soň baryp görsem, hamyny sypyrar ýaly bolmandyr, gaplaňyň her tikesi bir ýerde ýatyr. He-he-he.

Ýelli paryň bu gürrüňine özünden başga hezil edip gülen bolmady, gaýtam Koşmannam, Nyýazam başlaryny aşak saldy.

Koşmann başlan gürrüňini dowam etdirdi:

– Gökdepe urşuna gatnaşan hanlaryň köpüsi soň Rossiýa gulluk edip başlady. Halk olary halamady. Bize bolsa halkyň halaýan adamlary bilen işleşmek gerek. Halkyň halaýan adamy kimler? Artyk han ýalylar! Olar bolsa biziň bilen işleşmeýär. Men bilýän, gaty gowy bilýän. Alyhanowy hem, Garypjanowy hem türkmenleriň ýigrenýändigini bilýän, emma bize dil bilýän gerek. Dil bilýän türkmenler bizde juda az. Gowy dil bilýänleriň käbirini bolsa türkmen ýigrenýär, asla görmek islänok. Düşünýän, türkmende seniň ýaly dil bilýän ýigitler ýok däl, bar. Örän sowatly, gündogaryň, Ýewropaň sowadyny çykanlar hem bar. Olar köp zatdan çetde durmak isleýärler, olar halkyň gözünden düşmek islänok... Emma, hany, aýt, şeýdip gidip oturylsa, biz näme etmeli! Siziň halkyňyzy dil bilýär diýip mydama gelmişekler bilen edara etmelimi?!

Men seni Mommak baýyň toýunda görenimden begendim. Düýnki ynsanperwerligiňi görüb-ä hasam haýran galdym. Seniň düýnki bolşuňy görüp, Walter Skottyň, Žan Poluň, Nowalisiň gahrymanlary bilen duşuşan ýaly boldum. Seniň arassa dünýäňe meniň gözüm gidýär. Ynansaň, men seniň gapyňda hyzmatkäriň bolup hyzmat etmäge taýýar. Meniň seniň dünýäňe giresim, şol dünýäde ýaşasym gelýär. Ýöne meniň ýaşaýan dünýäm juda ýowuz. Ynan maňa, Nyýaz, ynan.

– Men size ynanýan.

– Ýok, sen maňa ynanmaýarsyň. Seniň maňa nebsiň agyrmaýar. Raýat ata-enesine, patyşa garşy çykmary däl. Her kişi ata-enesiniň, patyşanyň pikirini oňlaman biler, ýöne içinden. Pikirini daşyna çykarmak bolmaýar. Garşy çykman ata-eneňi, patyşany hormatlamazlyk. Munuň özi adamy diňe betbagt eder. Aslynda adam ata-enesine, patyşa bagtly bolmak üçin garşy çykýandyr, ýöne beýle kişini Allatagala gürrüňsiz betbagt edýär. Türkmenler hem, şol sanda hut sen hem Nikolaý patyşanyň permanyna kaýyl bolmary. Şirlere garşy çykmandan ajalyň ysy gelýär. Araba münseň, arabaçynyň heňine hiňlenmeli, ýogsam arabaçynyň seni ýolda düşürmegi mümkin. Siziň tekepbirligiňiz diňe özüňize zyýan edýär. Seniň döwletiň edarasynda işlemegiň gerek. Özem türkmen halky üçin gerek. Türkmen halkynyň kösenmezligi üçin gerek.

Meniň ýerimde özüni goýup gör!.. Hanha, Şagadam tarapda rus dilini bilýänlerem, sowatlylaram bar, olary hem getirsek, siz halamaýarsyňyz!.. Şeýle dälmi? – diýip, naçalnik nurana ýylgyrdy. Annanyýaz Koşmannyň gürrüňlerini diňläp, onuň wezipe-iş hödürlemekçi bolýandygyny aňdy.

Uýezd naçalnigi biten adamdy, iki baka ýöräninde jaýyň poly aşak çöküp, käbir ýeri jygyldaýardy. Uýezd naçalnigi çekmesini döwürp kiçijek bir kitap çykardy-da, Annanyýaza uzatdy:

– Al, okap gör, ruslar türkmenler barada nähili beýik pikirde! Gökdepe urşunda ýekeje-de dönük çykmandyr diýip tutuş Sankt-Peterburg haýran galýar. Bu kitap alymlaryň türkmeni öwrenip ýazan kitaby. Rus ofiserlerine gollanma kitap bu!

Annanyýaz gabak astyndan daýysyny synlady. Daýysynyň ýüzünden bir ýylgyryş aýrylmanka ikinji ýylgyryş döreýärdi. Ikindinara imisala kölde balyjaklaryň turuzýan tolkunjyklary ýaly, ýylgyryş yzyna ýylgyryşdy...

Annanyýaz Koşmanny diňläp oturyşyna, ony içgin synlady, onuň islegi-maksady barada oýlandy. Elbetde, onuň häzirki oturan kürsüsünde uzak oturýan adam ýok. Her üç-dört ýyldan, käte bir ýyldan täzelenip dur. Bu hakda Nyýaz Bagdatdan geleni bári, gör, näçinji gezek eşitdi. Koşmanndan öň şu kürsüde oturan adamlar nähili adamlar boldukan? Ýeri, nähili adam bolanda indi saňa tapawudy näme? Seniň maňlaýyňdan çykany-ha, ine, şu deşli pyýada. Näme gep-gürrüňiň, arza-şikayatyň bolsa, şu kişi bilen düşünişmeli. Öz-ä jany-çyny bilen gürleýär. Düşünişmek, düşündirmek isleýär. Ýaramaz adammy? Aňynda oslagsyz dörän bu sowala Annanyýaz jogap bermäge biraz ikerjiňlendi. Özüni alyp barşyndan, gep-sözünden, hereketlerinden çen tutsaň-a ýaramaz adama meňzemeýär. Asyl ýaramaz adam diýmäge Annanyýazyň dilem barjak däl. Dil – ýüregiň dilmajy dälmi näme? Bu adam harby däl-de, mugallym bolmaly eken. Çünki onuň ýüregi mugallymyň ýüregi, düşündirmek isleýär. Özem bu adam köp zat bilýär. Bu adamdan Orsyýet, Ýewropa barada, Ýewropaň ylmy-bilimi, medeniýeti, sungaty barada kân-kân zatlary öwrense bolsun gerek. Men bu adama sowatlylygy üçinem hyzmat etsem ýalňyşmaryn. Bu adamyň maksady näme? Megerem, ol özüne ynanylan wezipäni ödejek bolýandyr, iş oňarmady diýen ada galmazlyk üçin çalyşýandyr.

Annanyýaz birden Abdyllany ýatlady. Ol babatda ýalňyş pikir edendigi üçin ýatlady. Hut şonuň üçin hem Koşmann barada anyk pikire gelmekden saklandy.

6.

Gapydaky nobatçy girip:

– Jenap polkownik, geldiler – diýip, habar berdi.

Dessine-de dolmaç aýal bilen ak palçykdan ýasalan ýaly, on-on iki ýaşlaryndaky owadan gyzygajaz içeri girdi. Polkownik gollaryny galdyryp:

– Hany, gözünüzizi ýumuň – diýdi.

Ak mapraç aýal gözlerini ýumup, durşy bilen ýylgyryşa öwrüldi. Uýezd naçalnigi eplenip goýlan gaplaň hamyny alyp, silkip aýalynyň gerilgi gollaryna goýdy. Ak mapraç aýal şadyýan ses bilen:

– Älhepus, munuň janyňa parap barýan ýumşajykdygyny! Owadandygyny görsene! Hakyky deri, özem gowy eýlenen! Nähili gowudygyny – diýip, gaplaňyň hamyny ýüzüne sypap gördi. Bu sowgada begenip, özi bilmezden çirkinje ses eden, bili ýarym gysym, eteklerine çenli epin-epin owadan köýnekli eýjejik, ýaňy ýetişip, göze görnüp ugran gyzjagaz ejesiniň elinden gaplaňyň derisini aldy...

– Kaka! Kaka jan!..

– Bu gaplaňyň hamyny sypyryp şu ýerik getiren kimdir öýdýäňiz? Ä? Gaplaňyň garşysyna ýekme-ýeke çykan kimdir öýdýäňiz? Dagda özünü patyşa hasaplap ýören gaplaňyň garşysyna çykan ýigit, ine, öňüňizde dur! Bu sowgady şu ýigit getirdi. Gaplaňy dagda awlan gaplaň ýürekli beg ýigit – diýip, uýezd naçalnigi Annanyýazy görkezdi.

Natalýa Iwanowna Annanyýazyň iki golundan tutup, ýaňagyndan emay bilen ogşady. Kebelek ýaly owadan gyzyjagaz hem ejesinden kem galman, Nyýazyň beýleki ýaňagyndan ogşady. Nyýaz çym-gyzyl bolup tas çaşypdy, posalardan hem sowgadyndan jyda düşürilen Ýelli baý bolsa ýüzünü egşidip, ýüreginiň agyrysyny ýüzüne çykaryp, hapa bolup durdy...

Kebelek ýaly owsunyp duran gyz:

– Dogrudan-da gaplaňy siz awladyňyzmy? Gorkmadyňyzmy? Batyr ýigit!.. Batyr!.. Berekella! – diýip, utanjyndan çym-gyzyl bolan ýigide sowal yzyna sowal berip, kakasynyň ýanyna baryp, onuň hem ýaňagyndan ogşady:

– Sen muny maňa sowgat edersiň-ä! Bu maňa gerek, kaka!

– Saňa, gyzym, saňa!

– Saňa ýaş ýigit ýañadan gaplaň awlap, hamyny sypyryp berer! – diýip, Natalýa Iwanowna gyzyny gižzeledi.

Ýelli par aşaklyk bilen ýegenine garap, göz gypyp goýberdi hem türkmençe:

– Daýyň bilýändir, kimi näme bilen awlamalydygyny! – diýip pyşyrdady.

Uýezd naçalnigi aýalyna ýylgyryp garap:

– Natalýa Iwanowna, ine, meniň saňa waspyny ýetiren ýigidim – diýdi. Aýaly Annanyýaz Aýdan aşak düşdi diýlen ýaly geň galyp, mährem nazaryny ýigidiň gözlerine dikip:

– Siz hakda adamym maňa gürrüň berdi – diýdi. – Adamymyň gürrüňi boýunça men sizi dogry göz öňüme getiripdirin.

– Bu ýigit asylzada maşgaladan. Kakasy obaň arçyny. Abraýly arçyn. Başga birini bellejek bolduk. Obaň adamlary bizi diňlemegem islemedi. Men muny özüme işe çagyryan. Men häzirlikçe Nyýazy milli meseleler boýunça geňeşdar edýärim... Sen, Annanyýaz, kakaň bilen gürleş. Düşündir! Hökümet bilen duşmançylykda ýaşap bolmaz. Kakaň dana adam diýip eşidýän, dünki bir doňzuň¹ eden gabahat işini unudyp, dost bolmak gerek!.. Bir milletiň içinde ýagşysam bolýar, ýamanam. Bu

türkmen halkynda-da şeýledir: sizde-de ýagşam bardyr, ýamanam. Onsoň bir ýamanyň ýüzünden türkmen, ýa orus ýaman diýmek bolmaz-a.

– Bilýäňizmi näme, jenap naçalnik – diýip, Annanyýaz dillendi: – Meniň Abul Himmet Keskiogly diýen mugallymym bardy. Siziň gep-sözüňiz, hereketiňiz hakyt şoňa meňzeýär. Geň galýan, mugallymym-a musulman, sizem hristian. Heriňiz

¹ Gökdepede gyrgynçylyk eden Skobelew göz önünde tutulýar.

bir dinden, ýöne siziň boluşlaryňyzda bir almany iki bölen ýaly meňzeşlik bar. Elbetde, meniň mugallymym hortap adamdy...

Koşmann Annanyýazyň bu sözüne hoş bolup ýylgyrjaklady.

– Ýaş ýigit, onuň sebäbini men bilýän – diýip, Natalýa Iwanowna biraz sägindi: – Meniň adamym harby adam däl, ol şu ýere gelmezden öň Sankt-Peterburgyň gündogary öwreniş institutynda mugallym bolup işleýärdi. Zakaspide işlemek üçin gündogary bilýän, gündogaryň dilini bilýän hünärmenler gerek diýip, haýyna-waýyna bakman, adamymy şu ýerik işe ugratdylar. Bizem zyndan geldik.

– Ynha, indi düşnükli – diýip, Nyýaz makullaýjylyk bilen baş atdy.

– Kakam arap dilini suwara bilýär – diýip, Koşmannyň gyzy Oksana gürrüňe goşuldy.

– Ine, munyňyz-a meniň üçin hasam täsinlik.

– Ýaş ýigit, meniň adamymdan entek köp täsinligi öwrenersiňiz.

Polkownigiň diýseň kaşaň geýnen, gurjak ýaly enaýyja gyzy Annanyýazdan gözlerini aýyrman seredýärdi. Ol seredeni bilen kanagatlanman, Annanyýazyň gapdaljygyna gelip oturdy:

– Siz nähili daýaw, dogrudanam siz hiç zatdan gorkýan dälisiňiz?! Siz mençe dört esse bar...

Gyzyň halysalla ýürekden aýdan bu sözlerine Annanyýaz çalaja ýylgyrdy:

– Biziň neberämiziň ählisi şeýle süňni iri adamlar.

– Bilýäňizmi näme? – diýip, Ýelli baý howlukmaç dillendi: – Şirden diňe bir çaga önýär, ýöne tilkilerden, şagallardan dört-baş çaga bolýar. Annanyýazyň neberesi-de edil şir neberesi ýaly. Annanyýaz ýeke dikrar. Annanyýazyň kakasam, atasam, ondan aňyrsam ýeke.

– Ownuk, tilki-şagallaryňky ýaly bolandan, goý, şiriň çagasy ýaly ýeke bolsun – diýip, Natalýa Iwanowna Annanyýaza ýüzlendi: – Annanyýaz, siz ýaňy gürrüňiňizde öz mugallymyňyzy ýatladyňyz. Siz nirede okadyňyz?

– Annanyýaz jan Bagdatda okady. Özüm iň abraýly medresäni – uniwersiteti gutardy. Okuwyny gutaryp gelenine onçakly köp wagt geçenok.

Oksana Annanyýaza gysmyljyrady:

– Annanyýaz, siz haýsy dilleri bilýäňiz?

– Annanyýaz ýegenim ýetmiş iki dili bilýär.

– Ýetmiş iki diýdiňizmi?

– Hawa, hawa, dünýäde ýetmiş iki sany millet bar, Annanyýaz ýegenim, ana, dünýäň ähli milletleriniň dilini suwara bilýär. Arap, pars dilini-hä edil öz ene dili ýaly bilýär. Meniň Annanyýaz ýegenimiň belli bahasy ýokdur!

Ýelli paryň bu sözlerini diňe Oksana däl, Koşmannam, onuň aýaly Natalýa Iwanowna-da geň galyp diňleýärdiler.

– Men bu ýigidiň ýönekeý ýigit daldigini görenimden aňdym – diýip, Koşmann özünden göwnühoş ýylgyrdy: – Bu ýigit özünden iki esse uly pilmahmydy edil dag agdaran ýaly gübürdedip ýykdy. Ýer goduklap gitdi. Görün-ä, bu ýigit diňe bir beden taýdan däl, sowat-bilim babatda-da beýik eken-ä! Natalýa Iwanowna, Annanyýazyň eden ýene bir täsin işini aýdyp bereýin. – Koşmann gürrüňini süýjütmek üçinmi, nämemi, sözüne dyngy berip, bir aýalynyň, bir-de gyzynyň ýüzüne ýylgyrjaklap bakyp dymdy.

– Kaka, aýtsana bahymrak!..

– Ökde adamyň mydama duşmany ýetik bolýar. Adamlar özünden barlynyň, özünden ökdäniň bolmagyny islemeýär. Annanyýazyň okuwdan gelenine köp wagt geçmedik-de bolsa, eýýäm duşmany ýeterlik bar. Süýrgünortan Annanyýazy öz mülkünde bir nekgende baş ädim aralykdan atypdyr. Ýöne bu ýigit ýöne-möne ýigit däl, onuň goragçy perişdesi bar. Şol goragçy perişde hem Annanyýazy göni gelen ajaldan alyp galypdyr. Ok çep egnine degipdir.

Oksana ýerinden turup, Annanyýazyň egnine çişerilip seretdi. Başyny ýaýkap, hyrçyny dişledi.

– Heý, size-de ok atyp bolarmy? Size ok atan nekgendäni öldürmeli!

– Gepem şonda-da. Men ol nekgendäni atmakçydym, ýöne düýn Annanyýaz ýanyma gelip: «Jenap naçalnik, şol nekgendäni türmeden boşatmagyňyzy haýys edýän. Men ol nekgendäni özüme janpena edinjek» diýdi. Men Annanyýaza garşy çykyp bilmedim. Özüme galsa-ha, ol nekgendäni atjak!

Ak mapraç zenan aňk-taňk bolup, eşiden gürrüňini göýä akylyna sygdyryp bilmeýän dek, gözlerini petredip esli salym Annanyýaza seretdi oturdy:

– Ýaş ýigit, siz oňarmansyňyz. Ýylan ýylandyr, her näçe gowy görseňiz-de, ýylan bir gün hökman çakar. Ýagşylygyň gadyryny ähli kişi bilmegi başaryan däl. Ol nekgende siziň ýagşylygyňyzyň gadyryny bilmez, bir gün sizi hökman gapyl galdyrar.

– Ol sizi öldürip, gaçyp gider – diýip, Oksana odandy.

– Ol eýýäm gaçdy.

– Men aýtdym-a! – Koşmannyň bar keýpi, göçgünliligi zym-zyýat boldy: – Ony hökman tapmaly! Ol, goý, türmede çüýresin.

– Kaka, derrew tapyp türmä dyksana ol haýyny! – diýip, Oksana naýynjar dillendi.

– Görýäňizmi, meniň gyzymyň hem size ýüregi awaýar. Ýagşylygyň gadyryny bilýän, ýagşylygyňa ýagşylyk bilen jogap berýän kişilere är kişiler diýmeli. Gep seniň ýagşylygyňa ýamanlyk, haýynlyk bilen gaýtargy berýänleriň barlygynda. Sen howsala düşme, biz ol näkesi hökman taparys – diýip, Koşmann Annanyýaza göwünlik berdi.

– Jenap başlyk, men ol ýigidiň ýanyma geljekdigine ynanyan. Ol häzir ynsaby bilen darkaş guraýar. Ynha, görersiňiz, bu gün bolmasa, ol ertir geler.

– Ýaş ýigit, sen janyňy töwekgellige salma. Sen akylly bolsaňam, bu dünýä akylly däl, ol seniň bilen şeýle bir samsyk oýun eder welin, puşeýmanyň ýer tutmaz.

– Natalýa Iwanowna dogry aýdýar. Sen seresap bol. Ýedi ýyllap okapsyň. Öwrenen zatlaryňy indi sen peýdalanmaly. Onsoňam, Annanyýaz, sen Gündogaryň ylmyny öwrenipsiň, indi saňa Ýewropaň ylmyny öwrenmek gerek. Meniň hem senden köp zatlar hakda sorasym, senden köp zatlar öwrenesim gelýär.

Annanyýaz minnetdarlyk bildirip baş atdy.

– Munuň ýaly resmi ýagdaýda däl-de, Annanyýaz bilen çay başynda duşuşmak gerek. Men Annanyýazyň Gündogar ylmy baradaky gürrüňlerini diňlemek isleýän. Men bir ýerde-hä okadym, dünýäniň iň beýik açyşlary ilki Gündogarda edilipdir, üç-dört asyr soň ol açyşlar Ýewropada edilipdir. Nýutonyň kanuny diýýäs, ol hakda ilki Gündogar alymlary aýdypdyr diýýärler. Başga-da dünýäň köp-köp meşhur açyşlary ilki Gündogarda açylypdyr.

Hälden bäri sesini çykarman oturan Annanyýaz Natalýa Iwanownanyň ol sözlerini eşidip, tisginip gitdi. Çünki bu zenan Annanyýazyň iň wawwaly, ýedi ýyllap ýüregine sygdyryp bilmän ýaşan meselesiniň üstünden bardy. Ol başga näme hakda gürlense-de dymardy, ýöne bu mahal ol dogumlandy, çalaja arçynyp ýerinden galyp, otlukly gürlledi:

– Natalýa Iwanowna, siz örän dogry aýtdyňyz. Yslam alymlary Sabit bin Kurra we Betrujy Bütindünýä dartylma kanunyny Nýutondan baş asyr ön açýarlar. Türkmen alymy Biruny Amerika we Ýaponiýa hakda Hristofor Kolumbdan baş ýüz ýyl ön öz eserlerinde ýazypdyr. Ýeriň dartyş güýjüni, Ýeriň öz okunyň daşyndan aýlanýandygyny, Günüň daşyndan aýlanýandygyny, Ýeriň togalakdygyny deliller bilen subut edip, Ýeriň aýlanyş tizligini dünýäde ilkinji bolup hasaplan onunjy asyrda ýaşan al-Biruny bolsa-da, bu açyşlar Nýuton bilen Galileýiň atlaryndan tanalýar. XII asyrda Ibn-i Hulle Mawseri, XIII asyrda türkmen alymy Mahmyt Kaşgarly özleriniň düzen kartalarynda ýer şarynyň togalakdygyny nygtapdyrlar, emma ýewropalylar bolsa 1492-nji ýyla çenli dünýäni düz hasaplap gelipdirler. Ibn Sina on birinji asyrda dünýäde ilkinji bolup Garagum çölünde ýüregi şowly operasiýa eden lukman. Ibn Sina operasiýada näsaga ukladyjy derman bermegem ilki bolup tapýar. Ýene bir ýönekeý mysal: ýewropalylar on sekizinji asyra çenli süýtde gatyk edip bolýandygyny bilmändirler. Gündogarlylar bolsa üç müň asyr bäri gatyk içýär. – Annanyýaz uzak güremezlik üçin dymdy, ýogsam bu mysallary has uzaldyp biljekdi. – Siz meni bagyşlaň. Men bu zatlary dünýä ylmyndaky adalatsyzlyklar üçin aýtmadym. Ýok, ähli zat Allanyň işi, ykbal işi. Dünýäde däl, öz öýünde eden işiň bilinse, oňa ýetesi näme bar. Ýöne bag bolmasa, ýa бага барýан adam yok bolsa, bilbilligiňden ne peýda?! Her bir zada baha berip bilýän siziň ýaly adamlaryň bardygyna men, dogrymy aýtsam, biçak begendim.

– Biz bilbiliň gadyr-gymmatyny bilýändiris, dynç günü günortan sagat on ikide biz sizi öýümize günortanlyk naharyna çagyryjars – diýip, Natalýa Iwanowna örturdy.

– Hökman barars, gelneje, hökman barars. Annanyýazy özüm elin öýüňize elterin – diýip, Ýelli par guş bolup uçarly göründi.

Annanyýazy ak mapraç Natalýa Iwanownanyň, gyzy Oksananyň owadanlygy, Gün garasyny görmedik deýin akmeňizligi, terligi, näzikligi, mähir-muhabbetliligi haýrana goýdy. Annanyýaz:

– Bagyşlaň welin, ors zenanlarynyň ählisi siz ýaly üýtgeşik owadanmy? – diýip, Natalýa Iwanowna ýüzlendi.

Natalýa Iwanowna bu söze jak-jaklap güldi.

– Hoş sözüňiz üçin sag boluň. Hakykatdan hem ors zenanlary dünýäde iň owadan zenanlaryň hatarynda durýan bolsun gerek. Osip Zigmundowicz maňa owadanlygym üçin öylendi, owadanlygyma aşyk boldy. Ýöne Orsyýetde şeýle bir owadan gyzlar bar welin, olary görseňiz, hakyt özüňizden gidersiňiz. Olar Zemin perzendi däl-de, ylahy perilerdir öýdersiňiz. Ýöne türkmeniň zenanlaram dünýäň owadan zenanlarynyň hiç birinden peslär ýaly däl.

Annanyýazyň göz atuwynda ýaňagy meňli owadan gyz janlandy.

– Dogry aýdýarsyňyz, türkmeniň gözelleri ylahy gözeller.

– Siziň aýalyňyz barmy? – diýip, Oksana gyzyklandy.

– Annanyýaz entek öýlenenok, ýöne bahym öýermekçi.

– Halaýan, söýüşýän gyzyňyz barmy?

Annanyýaz bu sowala gyzardy, sowaly jogapsyz galdyrdy.

– Beýle görmegeý ýigidiň gyzy birem däl, kändir. Musulmanlarda dört aýal almaga rugsat berilýär – diýip, Koşmann özüniň howlukmaçdygyny duýdurdy.

– Dynç günü biz size garaşars – diýip, Oksana dillendi.

Annanyýaz çakylyk baradaky pikirini bilmekçi bolýan dek Koşmanna seretdi.

– Aýalym dogry aýtdy, biz sizi günortanlyk naharyna çagyryjars. Meniň gowy kofam bar. Siz entek kofe içip gören dalsiňiz. Men sizi kofe bilen hezzetlärin, hezil edersiňiz – diýip, Koşmann hoşlaşyp, Annanyýazyň elini gysdy.

– Eý, şirden önen şir! Men size sabysyzlyk bilen garaşaryn, on ikiden gijä galaýmaň – diýip, Oksana Annanyýaza näzli bakdy.

Hoşlaşyk uzaga çekdi. Hoşlaşylandan soň hem köp gürrüňleriň başy agyrdyldy.

7.

Gyzar ikindi boluberende uýezd naçalnigi Nyýaz bilen Ýelli baýy ugratdy. Aýaly ajaýyp sowgat üçin ýene Nyýazyň ýaňagyndan ogşap, enelik mähri bilen gujagyna gysdy. Kebelek ýaly pyrlanjyrap duran gyzjagaz bolsa, uzyn barmakly näzijek eljagazyny uzadyp, Nyýaz bilen elleşip hoşlaşdy...

Edähet boýunça Kasym garaýagçynyň ogly bulary öýlerine paýtunly eltip gaýtmalydy. Ýelli par baýaryň ýanynda hiç zat diýip bilmese-de, paýtun ýola düşen badyna pert-pert perman berdi:

– Ýagşy ýigit, sen galyber.

– Bolmaýar! Maňa jenabym öýlerine eltip gaýt hormatly myhmanlary diýip tabşyryk berdi, bolmaýar.

– Hormatly myhmanlar bolsa saňa jogap berýär. Biziň wajyp maslahatymyz bar. Sen şu ýerde dur-da garaşyber paýtunyňa, sagat ýarymdan geler – diýip, aňyna-maňyna bakman, ýigidi düşürdi. Paýtunçy bolsa sakgallak rus adamydy, indi Ýelli par ýazylyp-ýaýrap gürläp biljekdi. Gürledem:

– Ýegen, gördüňmi, daýyň edibersini! Baýaryň, aýalynyň, gyzyň eddil ýürejiginden turaýandyryn, ýöne! – diýip, gollaryny kelemenlendirip, öz işine wazaň berip agzyny köpürjikledip, gürrüň bermäge başlady. – Zaňňar! Ýaňkyja jennetiň melegi ýalyjak gyzyň posasy bir gyzyň galyňyna degmeýärmí? Mura-mugt posa alyp, sag bolam aýdaňok daýyňa!.. Beýle näzijek gyz dagy ogşanynda özüm bolsam-a pagyş-para erärdim...

– Goýsana, daýy, onuň ýaly gürrüňleriňi.

Ýelli par haýran galdy:

– Sen, näme, pagyş-para eremediňmi? Sen! Sen... aklyň bir ýerindemi? Sen kakaňa çeken damaryňy unut! Koşmann bilen dogan okaşaly. Bize ondan peýda kän, düşüňäňmi? Döwlet guşy depämize gondy. Ojagaş gyz ýaňagyňdan ogşanyndan syn kyldym men... Ojagaş gyz pagyş-para eredi seni göreninden, ol tä biz gaýdýança sünňüni hem saklap bilmedi!.. Sen meň diýenimi et! Sypdyrma ojagaz gyzy! Ol gyzjagazy ikinji aýalyň edin, ýa bolmasa üçünjiň edin, ýöne ony sypdyrma! Ertir ýene bir gaplaňyň hamyny alýarys... birigün ýene bir gaplaňyň hamyny... Ol gyz bagt guşy, ýegen jan!

– Men dagyň ähli gaplaňyny ýalaňaç goýmaly-da onda?!

– Gaplaňa däl-de, gyza nebsiň agyrsyn seniň. Sen gaplaň awlamak islemeseň, men gaplaň awlajak başga bir goç ýigidi taparyn. Gaty arkaýyn bol! Gel, ikimiz açyk gepleşeli onda. Gaplaň hamyny tapmak meniň bilen. Ýöne sen, birinjiden, baýaryň geňeşdary bol! Kakaňa gulak asma!.. Är türkmen bolmak diňe kakaň ikiňe galan däldir! Örän dana, artykmaç adam eken, baýar. Özem rastyny aýdýar. Haýsydyr bir çalgırt gepleýän gelmişekler türkmen bilen orsuň arasynda gezýär. Baýar bolsa saňa dilmajym ýa attutarym bol diýmedi, geňeşdarym bol diýdi, ýegen!.. – diýip, Ýelli baý çirkin gygyrды, hatda çilimini kükedip barýan paýtunçy hem tisginip yzyna garanyny duýman galdy: – Kakaň seniň köne pikirli... Kakaň ýurdy berdik diýip içine urup, ahmyr bilen ýanyp-köýüp ýör. Şeýdip ýörse, uzak ýaşamaz ol. Öler ol. Men onuň ýüzünde öliniň reňkini gördüm. Muny saňa men aýdýan. Ynha, görersiň, daýym dogry aýdan eken diýersiň. Kime gerek bu tozap ýatan çölüň!

Paýtun tä Gypjaga barýança Ýelli par joşup-joşup akyl berdi, Annanyýaz bolsa bir golunda gyzyň ýakymyny saklap, bir ýaňagynda gyzyň posasynyň mährini duýup,

soňam akdaşyäkly gözi ýyldyrymly gyzy göz öňüne getirip, süýji hyýallara gark bolup barýardy. Ol başga dünýädedi...

– Ata-babalaryma düşünemok – diýip, Annanyýaz içki pikirini çalaja daşyna çykardy. Annanyýaz bu sözleri pyşyrdap diýen ýaly aýdan hem bolsa, Ýelli baý eşidipdi. Eşidibem ör-gökden geldi.

– Bu ara ata-babalarymyz nireden düşdi? Sen ata-babalaň nämesine düşüneňok?

Annanyýaz içki pikirini daşyna çykaranyna utanyp, çym-gyzyl boldy. «O gyz meniň aňmam üýtgedip ýör-ow» diýip oýlandy. Annanyýaz beýle pikire gelmezçe dälidi. Sebäp ol özüne erk etmegi başaryardy ahyryn. O jadyly garaýyşly gyz onuň enterpelegini aýlapdy. «Ata-babalaryma düşünemok» diýmesi ýöne ýere dälidi onuň. Ýüregiňi şeýle heýjana salýan, mähir-muhabbetden dörän, gudratdan dörän gyz-gelinlere näme üçin kembaha garamaly?! Ä? Näme üçin? Annanyýaz, ine, şuna – ata-babasynyň ylahy gözelleri erkek kişilerden pes görmekleriniň sebäbine düşünenokdy. Muny akylyna sygdyryp bilenokdy. Olar akyl-pähim babatda erkeklerden pesmi? Annanyýaz ejesine çuň hormat goýýar. Kakasynyň ejesiniň maslahatyna gulak asýandygyny bilýär. Ejesi akyl-parasadyň öýi ahyryn onuň! Ýok, ýok, ýok, gyz-gelinleri kemsitmek, olary satmak bolmaýar. Olary söýmek gerek! Gyz-gelinleri aýaňda götermek gerek! Hana, Annanyýaz Garahan döwi nätdi?! Garahan döwi Annanyýaz şol gözleri ataşly peri-peýkeriň jadylyna jadylanyp, ämert güýç-kuwwatlanyp ýykdy ahbetin! Ýogsam Garahan döw aňsat-aňsat ýykyljak adam däl-ä! Ýigidiň maksat-myrady, Magtymguly şahyr aýtmyşlaýyn: gyr at, gözel ýar, ok-ýarag! Gözel gyza kembaha garamak ýigidiň maksat-myradyna kembaha garamak dälmidir eýsem?!

Eý, Alla jan! Ýalbarýan, meni şol gözel gyza gowşur. Şol gözel gyz meniňki bolsun. Diňe meniňki bolsun! Men ony aýamda saklaryn!

Dördünji bab

HOWSALA

1.

Annanyýaz öýe gelende beýik tagta sekiniň üstünde Artyk han bilen Babahan baý gümür-ýamyr edip oturan eken. Aýyň ýagtysy dünýä kümüş şöhlesini ýaýradyp, ylla gündizlige öwrensoň, oturanlaryň keşp-keşmeri açyk görünýärdi. Annanyýaz Babahan baý bilen ikelläp görüşdi, baý halyny sorady, ol jogap berdi. Babahan baý Bäherdendendi, aňyrdan Agöýlüden gaýdýan kowum-hyştdandy, onuň üstesine-de, ol Annanyýazyň daýysydy, Artyk hanyň aýaly Aýnabat ejäniň uly doganydy. Ýöne Artyk han bilen Babahanyň ýakynlygy bu garyndaşlyk sebäpli dälidi, garyndaşlygam, dostlugam gaty aňyrdandy, Babahan baý bilen Artyk han ýaş ýigit wagtlary birnije söweşlere bile gidip, gylyç syrpy, ganly, gowgaly günlerde synagdan geçen adamdy.

Käte Babahan baý: «Men Artyk hana ömür bergidar, ol meni ölümden alyp galdy» diýip nygtardy. Artyk han Babahan baýy nirede, nähili ýagdaýda ölümden alyp galdy, ine, bu Annanyýaza syrlydy. Bu hakda Babahan baý-a gürrüň bermeýärdi, Annanyýaz hem aýgyt edip sorap bilenokdy. Ýöne olary birleşdirýän zat, Annanyýazyň çaky boýunça, ýürekdeşlik bolmaly. Sebäp Babahan baý gelse, kakasynyň süňni ýeňleýär. Özem olar ýazylyp-ýaýrap, şeýle bir hoşwagt söhbet edýärler welin, olaryň haçan ýatýandygyny-da biler ýaly däl. Ýarygijede-de olaryň gürrüňleri tükenenok. Özem olar hökman awa çykýarlar. Bir hepde çemesi awda bolup, göwün solpusyndan çykyp gelýärler. Bu sapar nähili bolarkan?!

– Annanyýaz jan, tüweleme, tüweleme! Batyr kakamy gören ýaly bolaýdym... Ýene Alla ýarym garyş boý berse...

– Näme, baý, oňa suw boýlatjakmy? – diýip, Artyk han güldi.

– Suw boýlatjak däl, ýöne sähelçe ösäýse, Taňryguly batyr bolaýjak, tüweleme! – diýip, Babahan baý dessura görä «tuf, tuf» diýdi.

Ejesi öýdeniçerlere siz oturyberiş diýip, ogly Annanyýaza ilki elin çay, yzysürede, elin naharyny getirdi. Ene mydama ýalňyz ogluny, göýä hiç kime ynanmaýan ýaly, özi elin naharlardy. Ýöne onuň bu yhlasy ynanmazçylykdan däl, bu enäniň küýsegidi.

Artyk han bilen Babahan baý bolsa Annanyýazyň gelmegi bilen arasy kesilen gürrüňlerini dowam etdirdiler.

Babahan baý ýuwaşjadan häлки аýdyp oturan gürrüňine başlady:

– Aç gaplaň kowalaýarmyş. Pygamber gaçýarmyş, gaplaň kowýarmyş. Görgüli Allasyny-da çagyrmaga ýetişmeýärmiş. Şol gaçyp barşyna ýol hem gutaraýýar. Anha, alnynda bir kert gaýa, aşakda hem deňiz möwç urup tolkunyp ýatanmyş. Pygamber Allany çagyryp, deňze towusjak bolýar weli, görse, deňizde hem saňňy-saňňy dişlerini ýalpyldadyp, mähnet bir adamhor balyk agzyny açyp duranmyş. Pygamber Allany çagyryp, towsupdyr balygyň agzyna. Pygamber balygyň hatap ýaly agzyna ýetip barýarka, perişdeler kakyp alyp asmana bakan äkidýär. Pygamberden soraýarlar: «Sen zzynda gaplaň – bir ajal, öňünde çaykanyp ýatan däli deňiz, agzyny açyp duran balyk, näme diýip, balygyň agzyny saýladyň?» Pygamber: «Gaplaň haramdyr, wagşydyr, balyk halaldyr, men ölümleriň içinden halalyny saýladym» diýip jogap beripmiş... Men, Artyk, soňky döwür halallyk bilen haramlygyň diwary gowşapdyr, garym-gatym boljak bolup dur diýmekçi bolýan. Pul, baýlyk öňem-ä bardy, ýöne onuň üçin syrtyny ýalaňaçlajak ýokdy. Soňky döwür pul türkmen-de hökmürowan bolup ugrady diýmekçi bolýan.

– Haý, Babahan, wawwaly ýerden bardyň...

– Gökdepeden öň-ä juda bir beýle däl, türkmeni türkmençilik, ynsap dolandyrardy. Türkmen üýtgedi. Türkmen juda üýtgedi. Türkmen öňki türkmen-ä däl. Artyk, bize näme boldy?

Bir salym dymyşlyk peýda boldy. Artyk han, yzyndan Babahan baý, yzyndan Artyk han ýüzi gyrawlap duran, köpürjikli düýe çalyny içdiler.

– Babahan, sen mamla! Gökdepeden soň türkmen üýtgäp ugrady. Dogrymy aýdaýyn, men bu hakda köp oýlanýan. Durmuş iman, ynsap akymy bilen giderdi. Indi akaba emele, tilsime, pula öwrüldi. Bu gün şu üç zat durmuşy durmuş edýär. Türkmen üçin, türkmeniň türkmenligini, aňyrdan gelýän durkuny saklamagy üçin täzelik bu. Adam herki zada öwrenişýär, biz-de öwrenişeris. Men bir zady anyk bilýän: türkmeniň zalymy ýaly zalym, türkmeniň ýagşysy ýaly ýagşy bolmaz... Öňki döwri ýatla, Babahan, heý syrgyn arasynda, ýa oba arasynda uruş-goh bolup, adam öldürilen ýeri barmydy? Bolmazdy. Ýaş ýigitler toýda-tomguda sözleri azaşyp, iki tarap bolup uruşsalar-da, endamyň gurşugyny ýazyp, tamam bolardy. Ýaşulular ýaraşdyrardy, iki tarapam. Bolany!.. Gökdepeden soň, ine, şu Gypjak obasynda maýdaly-irili özara uruşda ölenler on üç adam! On üç adam! Obaň arçyny bolup oturyp, obadaşymyň hiç birisini ak patyşanyň žandarmeriýasynyň öňüne salyp goýbermek islämok. Onsoň egnime gaty uly günä-sogaby almaly bolýan. Şol goh-dawalar, göwnüme bolmasa, aşaklyk bilen ýörite edilýän ýaly bolup dur. Gözüň bilen görüp, eliň bilen tutmasaň, şeýtdiňiz diýip aýdyp hem bolanok. Şeýle bir çökder-çökder göçümler edilýär welin, teý akylyňa sygar ýaly däl.

– Haý, Magtymguly aga aýtmaýarmy: «Dünýä ýüzi ýetmiş iki bölekdir, Bir bölekden goşma özge bölege» diýip. Soňky döwür azgynlyg-a köpeldi, ynha şony bendesiniň ýanynda hem aýdyp biljek, beýlekisiniň ýanynda hem. Ozallar her obada bir ýa iki neşebent bolardy. Olaram garry-gurty ýa söweşde murdar ýaralanyp, öljeği aýan bolan adamlardy. Indi her obada aýalyň aýbaşy esgisi ýaly hapa adamlar – nije arak içýän, nije humarbaz, nije tirýeki bar...

– Entek näme görýäň, Babahan. Bu zatlary ilkiň öňüne düşende biler ekeniň. Obaň garamaty gerdenimde bolansoň, günde-günaşa görüp-bilip ýörün. Hanha, Nury gyşyk öýünde humar oýnadyp, meýlis gurup başlady. Bir ýola öýe çagyryp aýtdym, ikinji ýola üstüne baryp aýtdym, goý pis işiňi diýip. Üçünji gezek ýaşululary, kethudalary jemläp aýdyp gördük, etmedi. Men hem obadan göçürmeli diýip perman çykardym. Perman çykardym, emma Nury gyşygy obadan çykaryp bilmedim. Uýezdde «Bolanok, sen onuň işini diňe žandarmeriýa berip bilýäň» diýdiler. «Onuň öýünde žandarmyňam, harbylaryňam, köplenç, gelip humar oýnaýar» diýýän. Uýezd ýolbaşçylary arçyny däl-de, Nury gyşygy goraýarlar, goldaýarlar. «Şonuň bilen deň bolmasana, görmedik bolaýsana» diýýärler maňa. Talap edýärler. Arçyna näme çäre gör diýseň görjekler, ýöne Nury gyşyk tetellileriň welin, towugyna tok diýmek bolanok. Onsoň Nury gyşyk arçyny äsgerenok, permanyna-da pitiwa edenok. Sebäbi ol uýezd ýolbaşçylary bilen bir adam. Onsoň, pikir edip gör. Hökümet ýagşylyga, imana däl-de, haramylyga ýol berýär, meçew berýär. Onsoň, türkmen görgüli üýtgemän eýsem nätsin?!

– Kaka, hedaýat¹ ýoluny unudan, abraý lybasyny taşlan Nury gyşyk ýalylar öýünde meýlis guraýar, lüle çekýärler, şerap, arak içýärler. Žandarmeriýa-da olary gapjaýar. Iki-üç gün gözenege dykyp hem boşadyp goýberýär. Ýok, olary ýöne boşadanoklar. Olar hökümediň jansyzy, içalysy bolup gaýdýarlar. Ine, onsoň

Gypjakda asgyrsaň, Aşgabatda özüňden gowy bilip oturandyrlar. Olar pis pişesini ýöretjek bolup, adamsatar hem bolýarlar...

– Ynha, gepiň dürsüni Annanyýaz aýtdy – diýip, Babahan Annanyýazyň gepini makullady.

Garrylygyň togsan dokuz alamaty bar diýýärler. Şol togsan dokuz alamatyň birem zeýrenjeňlik bolmaly. Annanyýaz kakasynyň, daýysy Babahan baýyň zeýrenmesine gynandy. Allatagalanyň eçilen döwründen, eçilen ýaşayşyndan zeýrenmek külli günä. Allatagala bizi rast şeýle döwürde dünýä inderdimi, diýmek, biz şu döwürde ýaşamaga mynasyp adamlardyrys. Bu ýaşayşy maňlaýyňa sylmaly. Zeýrenmek Haktagala hoş gelmez. Nähili döwür, nähili ýaşayş bolsa, şony bolmalysy ýaly, Allatagalanyň peşgeşi hökmünde kabul etmeli.

¹ Hedaýat ýoly – halallyk ýoly.

Göýä Annanyýazyň içki pikirini aňlan deýin:

– Goýalyň olaryň gürrüni, şol pisleriň adynam tutmalyň, umytly ojakda gürrüňinem etmeliň – diýip, Artyk han sag goluny herekete getirdi.

Artyk hanyň bu gürrüni goýalyň diýmesiniň sebäbi bardy. Ol sebäp hem durmuşdan, ýaramaz adamlardan zeýrenilse, oglunyň halamaýanlygydy. Näme diýse-de, sesini çykarmaýan Annanyýaz birem däl, hakyt iki gezek kakasyna sypaýyçylyk bilen «ýalňyşýandygyny» ýañzydypdy. Artyk hana gönülemek gerek däl, ol sähel yşarat bolsa-da aňyp dur ahyryn. Artyk han oglunyň dünýäsine düşünýärdi, ol dünýägaraýyş bilen ogluna durmuşyň gaty agyr düşjegini-de aňlaýardy. Aňlamaz ýaly däl: ylym-kitaby dünýä hemem ýalaňaç dünýä ýer bilen Çozgundag gerşi ýaly parhly. Ýöne Artyk han oglunyň garaýşyny özüniň üýtgedip-özgerdip bilmejekdigini aňypdy. Elbetde, oglunyň garaýşyny Durmuşyň özgertjegine ynanýar hem bu ynanjyna hopugýar. Eý, Hudaý jan, durmuş öwretsin, ýöne müçükdirmän, maýyrman, beterinden betere sataşdyrman öwretsin! Çünki Annanyýazyň kalby durmuşa çykjak gyzyň aýnasy deýin arassa, päk, näzik. Ol diňe sünnetlere hem mustahaplara (sogap işlere) sygynyp ýaşayar.

– Hawa-la, ýagşy ruhlaryň gezelenje çykan çagy ýagşy gürrüň edilse gowy! – diýip, Aýnabat eje-de adamsynyň sözünü makullady.

Annanyýaz kakasy bilen Babahan baýa seredip, edilýän degdim-gaçdym gürrüňlerden çen tutup, aralykda nämedir bir zadyň bardygyny duýdy. Sebäp oturanlar näme gürrüň etseler-de, ýürekden däl-de, ýöne bir dymyp oturmazlyk üçin edilýäne meňzeýärdi. Esasy gürrüň, meger, başga bolmaly. Bu ýerde uly bir mesele bolmaly. Babahan baýyň bu gürrüňler üçin Bäherdenden ýöriteläp gelmejekdigini Nyýaz gowy bilýär. Onsoňam, Babahan baýyň üç günläp myhman bolup gidenine entek on günem bolanok. Ol geçen sapar Nyýazyň okuwdan geleniniň hormatyna maşgalasy, çagalary bilen gelipdi. Elbetde, olar Nyýaz okuwdan gelende toý edenlerinde hem gelipdi, ýöne toýda arkaýynçylyga didarlaşyp bolýarmy näme!

Babahan baý toýda çagalary bilen üç gün myhman bolupdy. Mundan on gün öňem gelip, üç gün myhman boldular, Aşgabada baryp geldiler.

Babahan baý bu gezek ýeke gelipdi. Ýa Aşgabada iş bilen geläýdimikän?

Annanyýaz özüne aýdylmaýan bir gürrüňiň bardygyny açyk duýýardy. Sebäp näme hakda gürrüň edilse-de, gürrüň gyzyp gidiberenokdy. Kakasy bilen Babahan baýyň degdim-gaçdym gürrüň edip oturan wagtlary ýok ahyryn, olar mydama göçgünli söhbet gurýarlar ahyryn!

Aýnabat eje uly mejimede palow getirip goýdy. Bugaryp duran palowy görüp, Annanyýaz uzynly gün ylgap, ýadandygyny, aýgandygyny duýdy. Kakasy bilen Babahan baý ýaňy naharlanandyklaryny aýdanson, Annanyýaz palowy ýeke iýmeli boldy. Onuň şeýle bir iýesi geldi: palow Aýyň ýagtysyna lowurdap görünýärdi. Ýöne ýaşulularyň ýanynda edep saklap, birki gezek iýdi-de, mejimäni ejesine uzatdy. Babahan baý palowçyldy. Şonuň üçin Aýnabat eje dogany gelende derrew palow bişirmegiň ugruna çykardy. Özem palow bişirmegi hiç kime ynanmazdy. Babahan baý şeýle bir palow iýerdi welin, dok hem bolsaň işdäň açylyp iýesiniň gelibererdi. Özem Babahan baý her sapar palowyň taryhy hakda gürrüň bererdi. Onuň gürrüňlerini ençeme gezek diňläp-diňläp ýat tutupdylar.

– Hezreti palowyň döreýşiniň taryhyny siz bilýän dälseňiz – diýip, Babahan baý her gezek gürrüňiniň başynda gürrüňini süýjütmeň üçin dymardy. – Men bolsa bilýän, isleseňiz, gürrüň bereýin. – Hiç kim «Gürrüň ber» diýmän dymardy, dymyşlygy Babahan baý haýyş hökmünde kabul edip gürrüňine başlardy: – Biler bolsaňyz, hezreti palow aşy oýlap tapan, döreden ibn Sinadyr, ýagny Lukman Hekimdir. Lukman Hekim bu tagamy derman hökmünde döredipdir. Hakykatdanam palow dermandyr. Onuň ilki ady «palowaş». Palowaş sözünüň her harpy bu tagamy bişirmek üçin gazana salynýan zatlaryň baş harplaryndan alnan. P – harpy pyýaz, ýagny sogan sözünüň baş harpy; a – harpy aýaz, ýagny kăşir sözünüň baş harpy; l – harpy lahm, ýagny et sözünüň; o – harpy olio, ýagny ýag sözünüň; w – harpy wet, ýagny duz sözünüň; a – harpy ab, ýagny suw sözünüň; ş – harpy hem şaly, ýagny tüwi sözünüň baş harplary...»

Babahan baý bu sapar palowaşyň taryhyny gürrüň berjek bolmady. Ol töwir etdi. Ol Annanyýazyň birki käse çay içip, nepesini durlaryna garaşdy. Annanyýaz çay içip bolanson:

– Nyýaz, daýyň seni alada edip, ýörite gelipdir – diýip, Artyk han ogluna ýüzlendi.

– Hawa, hawa, düýn eşitdim. Eşidibem haýýatym göçdi, dessine bəri ugradym. Heý, onuň ýaly-da bir iş ederlermi, Nyýaz jan?!

– Ýalňyşmasam, gürrüň Abdylly barada barýar?

– Adyny näbileýin men. O tetelli mahlukdan adam bolmaz, beýlekem. Seniň arkaňda Alla bar, seni Alla gorapdyr, ýogsam geleňsizligiň sebäpli nämeler bolsa bolardy. Gel, boljak iş boldy diýeli, hemme zat gowulyk bilen gutarypdyr. Soňundan seniň ol pelidi türmeden çykarmaň näme? Ýanyňa aljak bolmaň näme? Men-ä Artyk

hana-da düşünemok: «Annanyýaz ýaş oylan däl, etjek işini bilýändir» diýýär. Heý, bilýäniň etjek işimidir bu?

Babahan baý gürledigisaýy gaharlanýardy, gaharlandygysaýy hem sesine agram berip gürlýärdi. Annanyýaz öýdäkileriň ählisiniň Babahanyň gürrüňini durşy bilen gulaga öwrülip diňleýändigini aňdy. Ejesi görnenok welin, Annanyýaz çak bilenräk ejesiniň duran ýerini anyklady.

– Daýy, meniň bir ynanjym bar: meniň bilen ýüzbe-ýüz bolup, ýüregime, kalbyma diň salyp, maksadyma düşüňip, soň maňa el göterip bilýän bolsalar, onda meniň bu dünýäde ýaşanymyň ähmiýeti ýok.

– Heý, mundanam bir gürrüň bolarmy?! Sen nä pygambermi? Beýle sada gürrüň etme! Özüň üçin ýaşamasaňam, sen diýip ýaşap ýören kakaň üçin, ejeň üçin özüňi gora. Ýok et töwegelligiňi. Sen entek durmuşy bileňok. Durmuş kitapda ýazylyşy ýaly däl. Onsoňam sen hakyky adamlar gürrüňini edýän, Nyýaz. Köpegiň guýrugynda ýag hem güýç bolmaýşy ýaly, o tetelli pelitlerde ynsap-sahawat, adamçylyk, ýagşylyga ýagşylyk bilen jogap bermek diýen ýaly zatlar bolmaýar. Wah, olar emr we nehiý¹ zatlary-da bilýän adamlar däl-ä. Gepiň küle ýeri, o pelitler adam däl. Pul üçin metjidi otlajak pelitler bar. Pul üçin perişdäni kerçim-kerçim edip öldürjek pelitler bar. Özem şeýle adamlar türkmeninde bar. Düşün, sadagaň bolaýyn! Bagdatda okan zadyň bir ýaňa, ýalaňaç durmuş bir ýaňa. Men başda ýöne ýere puluň gürrüňini etmedim. Men ol gürrüňleri durmuşa çuň düşünmegiň üçin etdim. Kakaň bilen ejeň ömürleriniň bar manysy sen bolmaly,

¹ Emr we nehiý – Allatagalanyň buýruklary we gadagan eden zatlary.

sen öýli-işikli, çagaly-çugaly bolup, bularyň tekgesi bolmaly, sen bolsa ömrüňi töwegellige salýarsyň. Bu dünýä adam bendesiniň hakyly ýetmeýär, bu dünýä biziň pikir edişimiz ýaly däl. Dogry dälmi, Artyk?!

– Gaty dogry aýdýaň – diýip, Aýnabat bike oturanlara ýakynlaşdy.

– Artyk, ýa sen ogluň pikirini unaýaňmy?

– Annanyýaz indi kämil çykan ýigit, ederini özi biler. Üç ýaşar at sygyryp suwa ýakylmaýar.

– Wah, ol-a kämil çykan ýigit eken, adamyň bütin ömrüne akyl-maslahat gerek. Bize-de akyl gerek. Köp gerek. Annanyýaza kylanyňy kyl diýip, ugruna seretmezlik bolmaýar. Artyk, ine, şu ýerde ikimiziň aýry-aýry adamlardygymyzy duýýan, başga ähli meselede biziň pikirlerimiz bir çykýar. Häzir zamana çatanak ahyryn, Artyk, sen ogluňy bile-göre ajalyň eline berme.

– Annanyýaza hiç zat bolmaz.

– Sen nireden bilýaň hiç zat bolmajagyny. Gara şaýy üçin adam öldürmegi it öldürençe görmeýänler kän ahyryn bu zamanda. Kimiň durmuşy gowy bolsa, şonuň duşmanam kändir. Gowy ýaşaýaňmy, diýmek, saňa görüplik edýän, ýigrenýän hökman tapylar. Bu durmuşyň kanuny. Goý, sen ömründe ýekeje adama ýamanlyk etme, diňe ýagşylyk et, seni, ilki bilen, ýagşylyk edenleriň ýigrener.

– Babahan, sen-ä dünýäni gapyşdyrdyň...

Annanyýaz gürlmeli dældigini, Babahan baý bilen düşünişip bilmejekdigini aňdy. Onsoňam özüňkini dogry, özgäniňkini nädogry hasaplap oturmagam dogry däl ahyryn. Babahan baýyň diýýänleri dogry çykdy ahyryn. Annanyýazyň pikiriçe, Abdylla sadyklyk bilen boýun sunmalydy, Annanyýaz üçin ölüme gitmeli bolsa-da ikerjiňlenmezden gitmelidi.

Abdylla nätdi?

Ol Annanyýazyň ynamyndan peýdalandy. Türmeden çykdy. Onuň üçin sagbolam-a aýtmady. Annanyýazyň beren atyny münüp, gije zut gaçdy. Onuň gaçandygyny eşidende Annanyýazyň ýüregi urmasyny birsalym goýdy. Annanyýaz dem hem alman, doňan dek esli durdy. Aşgabada gidende, Aşgabatdan gelýärkä Annanyýazyň öňünde bir pikir köwsar urdy: «Ynha, öýe bararyn, barsam, öňümde Abdylla başyny aşak salyp durandyr. Ol meniň ýanyma gelip: «Gaçyp gidenim üçin günämi geç. Kābir adamlar bilen hasap-hesibim bardy, şol hasabymy geçip geldim. Indi galan ömrüme men seniň sadyk guluň boljak» diýip, aýagyna ýykylmalydy.

Ol öýdeniçerden: «Abdylla gelmedimi?» diýip, howlukmaç sorady. Öýdeniçeriň baş ýaýkamasy Annanyýazyň bar umydyňy puja çykardy. Şol günüň ertesini bolsa Abdyllanyň demirýoluň gyrasynda bukulyp, Annanyýazyň gelerine garaşandygyny, onuň ýanyndaky üç janpenanyň bardygyny görübem zut çöle siňip gidendigini habar berdiler. Bu habar Annanyýazy oýa batyrdy. Abdyllanyň özüni gapylykda ýoklamak isleýändigine düşündi. Onda-da aňyndan Abdylla aýrylmady. Onuň özüne düşünmegini, wepaly janpenasy bolmagyny juda isledi.

Aldanmak erbet, ynamynda aldanmak iki esse erbet.

Nyýaz ölümden gorkanok. Ýok, ol ähli zatdan beter kakasyndan öň ýogaljakdygyna, kakasynyň bu urga çekip-çydap bilmejekdigine gynanýar.

Adam görgüli bu dünýäni akyllynyň ýetişiçe görýär.

Adam görgüli bu dünýäni akyllynyň ýetişiçe düşünýär.

Gör, näçe akylدارlar bu dünýäni akyl ýetirjek bolup, akyllyna çolaşyp geçip gidipdir.

Seýdiniň «Kim bar diýse, şu dünýäniň wepasy, Akmakdyr, tentekdir, dälidir dāli» diýip odanmasy ýöne ýere dāl. Köňül beren dünýäsiniň biwepalygynyň, ýowuzlygynyň odanmasy.

Akyl ýaşamaga päsgel berýär.

2.

Babahan baý ölemen awçydy. Artyk han Bäherdene baranda ony hökman awa äkiderdi. Olar bir hepde aw ederdiler.

– Erkek kişi mahal-mahal awa gidip gan görüp durmalydyr. Gan görmeýän erkek zenanlaşýandyr – diýip, nygtamagy Babahan baý gowy görýärdi.

Bu türkmeninde ata-baba gelýän ynanç. Annanyýaz bu ynanjyň ýöne ýere döremändigine, hakykatdygyna ynandy.

Annanyýazyň göwnüne bolmasa, bu günki awa gidişlik diňe özi üçindi. Iki goja Annanyýazyň howsala, dowla düşmezligi üçin ýörite awa çykýan ýalydy. Awda iki goja, gör, ýene Annanyýaza öwüt-ündew etjekdirler. Ähli aýdylmaly zatlar aýdyldy ahryryn. Indi näme aýtmak isleýärkäler?!

...Annanyýaz kakasy bilen Babahan baýyň yzyndan boz bedewini maýdalyna sürüp, baýyrlara, uzaklara seredip barýardy. Göwnüne bolmasa, haýsydyr bir baýryň depesinden ajaly – Abdylla zompa çykaýjak ýalydy.

– Annanyýaz! – diýip, Babahan baý çalaja üzeňňä galyp, yzyna öwrüldi-de, Annanyýaza ýüzlendi: – Sen ýeke dälsiň. Abdylla ýaly pelitleri saňa ýakynlaşdyrmarys, gaty arkaýyn bol. Ol nejisi özüm elin öldürerin. Türkmeni öldüreni üçin türkmenek ak patyşa hiç zat diýenok. Gorkmagyn!

– Men gorkamok, daýy! – Annanyýaz çasly aýdan bu sözüne çalaja gyzardy. Bu sözüni kakasynyň halamazlygynyň mümkindigini Annanyýaz hakydasynda aýlady.

Şonuň bilen gürrüň gutardy.

Ýol daga barýardy.

Hanha, topardan öňde üç tazy – Garagulak, Algyr, Ýolbars barýardy. Olar basalaşyp oýnaýardylar, atlar ýakynlaberende bolsa, ýene öňe okdurylýardylar. Tazylar baýyrlaryň ýüzüni ysgap aw gözleýärdiler. Peýwagtyna oturan guşlar olar ýakynlaberdigi güsürdeşip asmana göterilýärdi.

Artyk han tazylaryň bolşuny, asyl tazylaryny biçak eý görýärdi. Tazylaryna ýal berlişine, köplenç, özi esewan bolardy. Awa gitjek günü ýakynlaşdygysaýy Artyk hanyň aladasy artardy, tazylaryň idisini artdyrardy. Tazylaryň ýokary towsuşlary Artyk hana hasam hoş ýakardy. Aýnabat eje welin, adamsynyň tazylaryň ýanynda görünmegini asla islemezdi. Ol diýmesine hiç zat diýmezdi, ýöne onuň bolşundan Artyk han duýardy. Artyk han niçik tazylaryň ýanyna bardygy Aýnabat eje rahat oturyp bilmezdi. Töweregine garanjaklap nähilidir bahanajyk agtarardy. Ýa özi kesellän bolardy, ýa içerde bir garaşylmadyk ýagdaý ýüze çykardy. Ýa kimdir biriniň agyr näsagdygyny ýatlap: «Kakasy, pylany neresse «Artyk han görünmedimi?» diýip zordan soranmyş, görgüli soňky demini alyp ýatyrmyş, şonuň halyndan habar alyp gelseňiz-ä gowy boljak, ýaňyja ogly gelip, Artyk han biziňkä baryp gaýdyp bilmezmikä?» diýip ýalbaryp gitdi. «Ýaňyja-da öz-ä size gitjek bolup otyrды» diýdim men-ä. Ýa-da Artyk hanyň gowy görýän adamlarynyň biriniň yzyndan öýdeniçerleriň birini ugradardy. «Bar, Artyk han gyssagly çagyryar. Nahary ýeke iýesim gelenok, maňa ýoldaş bolsun diýýär diýdi» diýmegini tabşyryp, dessine biş-düşüň aladasy bilen bolardy.

Aýnabat eje aw etini onçakly halap baranokdy. Özi hiç wagt aw etinden datmazdy. Aw nahary üçin gazany, çanak-çemçesi aýrydy. Ol bu zatlary Artyk hana duýdurman ederdi. Özi aw etiniň ýanyna aňsat-aňsat barmazdy. Aw etinden dürli tagamlary taýýarlaýan aşpez bardy. Aşpez öýden aýry duran myhmanhananyň gapdalyndaky aşhanada tagam bişirerdi. Ol bu bişirýän tagamlaryndan Aýnabat ejä hödür hem etjek bolmazdy. Hödür etse, özüniň halanmajakdygyny bilip duran aşpez näme üçin hödür etsin.

Artyk hanyň iki sany elguşy – laçyny bilen garçgaýy hem bardy. Bu iki elguşuň idisi hemem üç tazynyň idisi üçin Nepes joş ýörite meşgullanýardy. Nepes joş Artyk handan baş-alty ýaş kiçidi, boýy kelteräk bolsa-da, daýaw, deşli göwresi durşy bilen dogumdy, gujurdy. Ol diňe awuň dünýäsi bilen ýaşaýardy. Aw hakda gürrüň edilende dünýäni unudardy hem göwni göterilse, ýekedyz oturyp, aw bilen baglanyşykly wakalary joşup-joşup gürrüň bermäge başlardy. Onuň berýän gürrüňleriniň baş gahrymany – baş awçysy Artyk handy. Nepes joş has joşanda, gürrüňe gyzyk bermek isleýändir-dä, elbetde, gürrüňine ýalanam goşup goýbererdi. Nepesiň çala ýalan garyndyly gürrüňlerini gülüp, hezil edip, Artyk han diňlärdi. Onuň adyny mydama awçy diýip tutardy.

Nepes joş yzdan hyzmatkärler bilen gelýärdi. Ol ähli kişiden yzdan çep elinde garçgaý göterip gelýänem bolsa, aňy gaty öňdedi. Nepes joş eýýäm hyýalynda deräň içindedi, awa başlapdy. Kimiň näme etmelidigini hyzmatkärlerе görkezme berişdirýärdi. Iki sany dag goçy bolsa gapdalynda eýýäm ýatyrdy. Halypa bilen myhman biraz gezim edýänçä, düşege geçýänçä atylan dag goçundan şara edip ýetişmeli. Eger oňa ýetişmeseň, seniň awçy lakamyny götermäge hakyň ýok. Awçy awy arassalamaga, onuň gerekli ýerinden kakmaç taýýarlamaga ezber bolmaly.

Annanyýaz Bagdatdan geleni bäri üçünji gezek awa barýar. Olar öň her gezek bir hepdeläp awda bolupdylar. Soňky gezek ol kakasy bilen Çozgundag gerşine çykypdy.

Annanyýaz tanyş baýyrlara seredip barýardy.

Daglar adama rahatlyk berýär.

Daglar beýik. Daglar beýikligi bilen rahatlanmagy, dymmagy, giň bolmagy kalbyňa guýýar.

Dagda bolup geleniňden soň dag giňligi seriňden aňsat-aňsat aýrylmaýar.

Annanyýazyň nazary birden çep tarapda doňup galdy.

Hanha, baýyrlaryň aňyrsyndan görünýän beýik baýyryň üstünde bir atly kişi dur.

Ol atly Abdylady.

Annanyýaz boz bedewine gamçy çaldy. Sähel salymda Annanyýazyň bedewi topardan saýlanyp, Abdyllanyň görnen tarapyna süýnüp gitdi. Nämäniň nämedigine derrew düşünen Durdy kalaý Rejep bilen Annanyýazyň yzyndan at goýdy.

Artyk han bilen Babahan göýä hiç bir zady duýmaýan dek, göz astyndan giden ýigitleri synlap, äwmän barýardylar. Olar biri-birinden içki howsalasyny ýaşyrmaga, giňlige salmaga çalyşýardylar. Yöne ýigitler uzaklaşansoň çykan tüpeň sesi diňe bir iki gojany däl, ýöräp barýan atlary-da ürküzdi.

– Boş ok! – diýip, Babahan baý öňe seredip barşyna seslendi.

– Dogrudanam, ok boş geçdi.

– Ok nyşana degende sesi häzirki ýaly şaňňy bolmaýar, sesi güňlenç bolýar, özem gysga bolýar. Aňsat hem ýaňlanmaýar. Gara möjekden habar ýokmy? Şoňa aýtmaly: goý, tapsyn, kerçim-kerçim etsin. Ol pelidi hökman, hawa, hökman öldürmeli.

– Aý, ýok, Gara möjege aýtmak bolmaz. Goý, ol ganhoram bolsa ölmesin.

– Ýok, ýok, Artyk, ol pelidiňki diňe ölümdir. Gara möjek nämäniň-nämedigine düşünse, etmeli işini özi biler.

– Ölse-de, daşrakda ölsün. Bizden bir tapmasyn. Ölümine biz bir sebäp bolmaly onuň.

– Ine-dä, biz türkmenleň bolşumyz. Pelidiň pälinden başga bir ýerde tapmagyny isleýäs. Beýle geçirimlilik etseň, ertirki gün depäni hapalarlar.

Artyk han sesini çykarman Annanyýazyň giden tarapyna seretdi. Annanyýazyň ýigitleri bilen gelyändigini görüp, biraz rahatlandy.

Annanyýaz başyny aşak salyp, topara goşuldy. Ol iş bitirmän – Abdyllany ele salman gelşine utanyp, örtendi. Näme diýjegini bilmedi.

– Hiç ýerde ýok, edil ýere giren ýaly – diýip, Durdy çozgun Annanyýazyň diýip bilmedik sözlerini aýtdy.

– Wah, şol ýere giräýse bolmajakmy? Onuň ýaly pelide Ezraýylam elini hapalamaz eken – diýip, Babahan baý ahmyrly dillendi.

Olar jülgä baryp girenlerinde Gün daglaň aňyrsynda galypdy, jülgede Günüň batany duýulýardy.

Jülge salkyndy.

Hana oýtakda, dört-baş adam görünýär. Olar öňden goş-golamlary araba ýükläp gaýdan Allanyň ýolbaşçylygyndaky hyzmatçy topar bolmaly. Olar eýýäm üç çadyr dikipdirler. Odun ýygnap ýetişipdirler. Depe bolup duran odunyň gapdalynda belentden ot ýakypdyrlar, düşek ýazylypdyr.

Teke halysynyň owadandygyny görsene!

Dünýä gowyny tanaýar. Dünýäň köp-köp köşklerini teke halylary bezeýär ahyrn.

Hawa, oduň daşyna hem älemgoşar düşelen ýaly lowurdap dur.

Gözýetimden kakmajyň ýuwdundyryň ysy gelýär.

Düşlegdäkiler edip oturan işlerini goýuşyp, gelenleriň öňünden çykdylar, atlaryny tutdular, Annanyýaz Dagaran atly bedewinden towsup düşdi-de, ilki kakasynyň, soň Babahan baýyň atdan düşmegine tekge berdi.

Artyk han düşlegdäkileriň hal-ýagdaýyny soraşdyrды, soňam çadyryň ýabaly agajynda oturdyran laçynyň kellesinden başlygyny aýyrды. Laçyny eline aldy. Ýüreginiň üstünde goýup, onuň ýürek urgusyny diňledi.

Nepes joş garçgaýyny göterip, ylgap Artyk hanyň ýanyna geldi:

– Bir zat bolupmy, han aga?

– Bolan zat ýok, ýöne laçyndan awa taýýarmy-dälmi, şony soraýaýyn diýdim.

– Awa taýýar-la, bulara geregi aw.

– Annanyýaz, laçynyň ýüregini diňläp gör, näme diýýär – diýip, Artyk han elindäki laçyny başlygy bilen ogluna uzatdy.

Laçyn ürküp, alapasyrды turuzды. Nepes joş çalasynlyk bilen laçyny eline aldy.

Artyk han hezil edip güldi:

– Elguşuň senden ýadyrgaýar, nädip aw etjek-how sen? Entegem özüňe öwrenişdirmänsiň-ä.

Annanyáz özünü aklamak için: «Öz-ä elguşlar maňa öwrenişipdiler» diýmekçi boldy, ýöne özünü aklamagy sadalyk saýyp, dymdy. Özünü aklamak günäni boýun almazlyk ahyryn.

Annanyáz laçyny Nepes joşdan aldy, laçynyň ýüreginiň urgusyna diň saldy, soňam laçynyň başlygyny geýdirdi. Artyk han ellerini hereketlendirdi, «Laçynyň başlygyny geýdirme, goý, ol biraz başlyksyz bolsun» diýmekçi boldy, ýöne ol bu pikirinden el çekdi.

Kakasynyň bir zatlar diýmekçi bolandygyny aňan Annanyáz laçyny Nepes joşa berdi:

– Kaka, maňa bir zat aýtmakçy bolduňyzmy?

– Ýok, ýok, näme edesiň gelse ediber. Bu gezek Babahan ikimiz seniň myhmanyň. Şeýle dälmi, Babahan?

– Çozgundagda ak pata beren bolsaň, indi Annanyáz näme etse, biz lepbeý diýmesek bolmaz. – Babahan baý göwnüjoşluk bilen ýylgyrjaklady: – Artyk, hany, indi näme edeli? Şeýdip duralymy, ýa düşege geçiberelimi? Ýa biraz gezim edip, soň düşege geçelimi?

– Ony näme üçin menden soraýaň? Ony Nyýaz jandan sora.

– Hä-ä! Nyýaz jan, biz näme edeli?

– Siz, ine, şu adamlar arzyly myhmany – diýip, Annanyáz hyzmat edip ýören adamlary görkezdi: – Biz siziň hyzmatyňyzda. Myhmanlarymyz tarhandyr. Näme etjek diýseler, ediberýärler. Biz myhmanlara görä bolarys.

– Görýän welin, Nyýaz jan bize per berjek däl, ýör, biş-düş taýýar bolýança biraz gurşan aýaklarymyzy ýazaly – diýip, Artyk han Babahan baý bilen gezim etmäge ugrady.

Düşlegdäkileriň serleri galady. Şadyýandylar. Obadan getirilen semiz işşek eýýäm böleklenipdi, börtme etmek üçin gazana salnypdy. İşşegiň jylka ýerlerinden kakmaç taýýarlanýardy.

Nirede, haçan atylandygy belli däl, ýöne üç sany kākilik orta āberilmek üçin taýýar edilipdi. Kākilikler semiz eken, şeýle bolansoň, olaryň eti oduň ýagtysyna lowurdap, işdāni açýardy.

Annanyáz kakasy bilen Babahan baýyň biraz gezim etmek baradaky pikirini öz ýanyndan makullady. Olar biraz gezim edýānçāler Annanyáz düşlegiň ýagdaýy bilen tanşyp ýetişip biljekdi. Saçagy ol özi bilen getiripdi. Ol haýdan-haý oduň başynda kakasy nirede otursa, amatly boljakdygyny anyklady, şol ýere goşa düşekçe ýazdy.

Hiç kime hiç zat öwretmegiň geregi ýokdy: her kim öz etmeli işini bilýärdi.

Birinji gezek dāl ahbetin!

Kakaňa hyzmat etmekden lezzetli zat ýokdur. Kakaň her bir hereketi seniň göwnüňi dokundyrýar. Annanyazyň kakasyndan gözünü aýrasy gelmedi. Oturanda-da, ýazylp-ýaýrap gürrüň edende-de Annanyáz kakasyndan gözünü aýyrmady. Kakasy jany-teni bilen hyzmat edesi, ýaranasy geldi. Aslynda Artyk hana oglunyň ýaranjak bolmasy gerek dāldi, oglunyň öz yzyna eýe bolmagy, aman-esenligi ýeterlikdi.

Annanyáz oduň başyna ýygnanyşanlary synlap, sesini çykarman otyrды. Ol Artyk hanyň, Babahan baýyň gürrüňlerini diňleýärdi.

Nepes joş agşam joşdy. Artyk han bilen ýaşlykda bu ýerlere güzer salyşlary, Taňryguly batyry aňk edişleri hakda joşup-joşup gürrüň berdi. Annanyazyň bir gulagy mesawy gürrüňi diňleýän bolsa, bir gulagy daş-töweregindedi.

Irden laçyn tebil tapdy. Garagulak gulaklaryny hüşerdip, garaňkylyga siňip gitdi. Ýolbars bilen Algyr onuň yzyndan eňdi.

Annanyáz geň galdy: ol laçynyň başlygyny geýdiripdi ahyryn, kimdir biri laçynyň başlygyny çykarypdyr. Ol nämäni bilmese-de, laçynyň awa çykjak gününüň bir gün öňünden başlykly bolmalydygyny bilýärdi. Ol mydama-da başlykly bolmaly. Laçyn ünsüni başga zatlara bölmeli däl. Ol dury nazar bilen awuna topulmaly. Onuň nazary dürli zatlara düşüp dursa, awa iniş takyklygy peselýär. Ol bu hakda diňe bir kakasyndan däl, Nepes joşdan hem ençeme gezek eşidipdi. Eger, şeýle bolsa, laçynyň başlygy gije näme üçin aýrylýar? Oturanlary goramak üçinmi? Awçylar günüň tüp yssysynda ýatmakçy bolanlarynda elguşlarynyň başlyklaryny aýryp, daňsysz goýýandyklaryny bilýär. Annanyáz bir awçy ýatyrka üstünden gelen bir nätanşyň kelleçanagyny bürgüdiň paçak-paçak edendigini, elguşlaryň iň sak sakçylardygyny kän gezekler eşidipdi. Belki, laçynyň başlygy onuň sakçylyk etmegi üçin aýrylandyr?!

Laçynyň tebil tapmagy bilen gürrüňiň arasy bölündi. Üç-dört kişi tazylaryň giden tarapyna atylyp gitdi.– Abdylladyr, garaňkylykdan peýdalanmak isleýändir – diýip, Nepes joş howatyrlandy.

– O pelidi her etmeli-hesip etmeli ele salmaly, näme maksadynyň bardygyny bilmeli.

– Maksady düşnükli onuň.

– Annanyáz ony tanamasa näme?! Heý, tanamadyk adamyň janyna kast edibermek bolarmy? Annanyáz adamçylyk etdi. Ony türmeden boşatdy. Gowy bedew berdi. Indikisi näme onuň?

– Kimdir biriniň elinde oýnatgy ol, kimdir biri oňa lomaýja pul wada berendir.

– Kimkä şol lomaýja pul wada beren?

– Wah, meniň ähli zatdan beter şony bilesim gelýär-dä. – Babahan baý garaňkylygyň içinde näme etjegini bilmän elewredi.

– Men-ä Illew gubernatyrmyka diýýärin. Onuň Artyk hanyň abraýyna gözi gidýär – diýip, Durdy kalaý janykdy.

Hiç kim onuň janykmasyna goşulmady.

Annanyáz duranlara duýdurman yza çekildi. Ol öňündäki kerkawlaryň arasy bilen depä tarap ugrady. Ol depä çykyp töweregine garanjaklady. Onuň bar maksady nirä barsa yzynda bukdaklap ýören Abdyllanyň gözüne ilmekdi. «Goý, atsyn! Meniň ölümim bilen bir zatlar üýtgeýän bolsa, goý, üýtgesin. Meniň ölmegim bilen kimdir birine gowy bolýan bolsa, goý, gowy bolsun» diýip, Annanyáz öwran-öwran içini gepletди.

– Abdylla! Men bärde! Bukdaklap ýörme. Mende ýarag yok! Gel bärlik! – diýip, Annanyáz gygyrды: – Bar maksadyň meni atmak bolsa, gel bəri, at meni!

Annanyýazyň sesi jülgede gat-gat bolup, birnäçe gezek ýaňlandy.

– Annanyýaz, edýäniň näme seniň? Aşak otur! – diýip, Durdy kalaý zähresi ýarylan ýaly bolup gygyrdy. Ol Annanyýaza tarap ok bolup atyldy. Biraz wagtdan soň olar dolanyp geldi. Durdy kalaý adaty endigine görä dillendi: – Men aýtdym-a. Aýtdym-a men, Abdyllany hökman öldürmeli diýip. Meniň aýdanymy etmediň-dä.

Durdy kalaýyň bu sözlerine ýagşydan-ýamandan hiç kim jogap bermedi.

Artyk han oglunyň bolşuny halamady, ýöne hiç zat diýmedi.

– Biziň tazylarymyz, laçynlarymyz bu töwerege keseki birini getirmez, siz arkaýyn oturyň – diýip, Artyk han ilki bolup aşak oturdy. Şondan soň meýlis uzaga çekmedi: ertir aladaňdan çykylyjak awa taýýarlyk görüldi.

3.

Artyk handa on sany tüýdük bardy. Ol tüýdükleriň ýolda nämedir bir zadyň aşagynda galyp döwürmezligi üçin demirden gaby bardy. Tüýdükleriň sugunyň, piliň süňkünden ýasalanam, gamyşdan ýasalanam bardy.

Tüýdükleriň her birinden haýsydyr bir haýwanyň sesine meňzeş ses çykýardy. Artyk han ol tüýdükleri «Aldaw tüýdükler» diýip atlandyryýardy.

Näme awlamak islense, on tüýdügiň içinden degişli aldaw tüýdügi alyp çalybermelidi. Haýsy haýwan azaşanda, höwürini agtaranda nähili ses edýändigini awçylar bilýärdi. Bu tüýdükleriň altysy Artyk hana kakasy Taňryguly batyrdan miras galypdy. Galan dördüsiniň ikisini Artyk hanyň özi ýasapdy, ikisini bolsa, hindistanly täjirden satyn alypdy. Eý, Hudaý jan, türkmeniň bilýän zatlarynyň köpdüğine seretsene! Türkmen tebigatyň dilini bilýär!

Üstüne Gün düşürüp ýatýan janly-jandar ýok (Elbetde, adamdan başga!). Jahan entek oňly ýagtylyp-ýagtylmanka ähli guş-gumursylar saýraşyp ugraýar. Turaçlar saýranlarynda gulaklary eşitmeýär. Şonuň üçin daňdan diňe aw guşlary awlanýar.

Günortan keýikler, aýraklar, dag goçlary güzere suwa gelýär. Günortan keýikler, dag goçlary awlanýar.

Gün ýaşyp gelýän çagy towşan awlamaly.

Awuň lezzeti awlan awyň etinde däl.

Awuň lezzeti awuňa garaşyş pursatynda, iň lezzetli pursatam awuňa topulyşynda, awuňy tapyp ele salşynda.

Ýogsam Artyk hanyň süri-süri maly bar. Et mätäçligi ýok.

Gep, kalbyňy dokundyrmakda.

Gep, özüňden, öz dünýäňden çykyp, ganatlanmakda.

Awda her awçy ganatlanýar.

Awda her awçy hyjuwyny egisýär.

Awda her awçyň dünýäsi tämizlenýär.

Aslynda, Allatagala bendesini batyl hem wagşy edip ýaradypdyr. Adamyň manyly ömrüniň ählisi Allatarapyn berlen iki aýratynlygynyň üstüni örtmek üçin çalyşmadyr.

Adamyň körlügi – bu dünýäni bilmeýänligi, ýanyndaky zatlary-da görmeýänligi, köp-köp zatlara düşünmeýänligi. Ýöne adam bende mydama bu dünýädaki ähli zatlary görenden bolýar, bu dünýädaki ähli zatlara düşünenden bolýar.

Allatarapyn berlen wagşylyk sypatyny-da adam bende mydama ýaşyrmak üçin çalyşýar. Ol özüni wagşy däl edip görkezmek üçin çalyşýar, özüni ýagşy adam, wagşylyga garşy göreşýän adam edip görkezmäge çytraşýar. Adam wagşylykdan lezzet alýar. Aw adamyň wagşy hyjuwyny egismek üçin iň amatly çykalga.

Awdan soň adam has rahatlanýar, has geçirimli bolýar, sahatly, mylaýym bolýar, mährem bolýar. Nurana, ruhobelent bolýar.

Bir hepdä çeken aw düşlegdäkileri biri-birine has ysnyşdyrды.

Abdylla, howsala aradan aýrylypdy.

Düşlegiň gürrüni käkilikleriň, dag goçlarynyň, keýikleriň nädip ele salnyşy hakdady. Garagulak, Algyr, Ýolbars hakda-da, garçgaýyň, laçynyň awuny kakyp goýberiş, her hili geň-enaýy boluşlary hakda-da näçe gürrüň edilse-de az ýalydy.

Babahan baý her gün öýlän eline gazma dutaryny alyp, damana ýoluna başlardy. Ähli göçgünli gürrüňler bir ýanady, Babahan baýyň gyz-gelinli, toý-baýramly, bedew at, kesgir gylyç hakdaky aýdymalary bir ýanady. Bagşyny on üçünji perdäniň aýdymalaryna çykarjak bolup, etgelçiler häsini, howuny ýetirýärdiler, ýöne Babahan baý ýokary perdäň aýdymalaryna ýakynlaşmaýardy.

Damana ýoly – dynç alyş ýoly.

Damana ýoly – rahatlyk hüwdüsi.

Damana ýoly – göçgünlilik ýoly.

Damana ýoly – dowamly ýol.

Ýokary perdedäki aýdymalary köp diňlemeli däl, olar adamy agyr oýa batyrýar, olar adama güýçli täsir edýär. Ýok, bu düşlegde kellä, ýürege agram bermeli däl, bu ýerde kellä, ýürege ýazylanlyk, rahatlyk bermeli. Ana, şol ýazylanlygy, rahatlygy damana ýoly berip bilýär.

Babahan baý aýdymyň sözlerini döwüp-döwüp pessaý aýdýardy. Bir söz üç-dört döwürme, üç-dört urga bölünýärdi, ýok, bir söz owaza öwrülip, ýüregiň urgusy boýunça bölünýärdi, ýüregiň urgusyna öwrülýärdi. Babahan baý ikinji agşam «Döwletýary», üçünji gije «Seýpelmelek–Methaljemaly» aýdyp, Magrupyny tirsegine galdyrypdy. Altynjy gün diýlende gezek Annanyýaza ýetdi. Ol «Bibijandan» «Könegüzere» ýetdi. Ol dünýäni unudyp, joşup-joşup saz çaldy. Babahan baý: «Hany, Bagdat türkmenleriniň ýapbaldak, damana meňzäp duran ýolundanam gaçyraly-la. Soňky döwür olarda täze saz barmy? Köne sazalaryny senden soň men çalaýyn» diýdi.

Ýokarky perdeden birden aşak düşmek Annanyýaza ýokuş degdi.

Ýöne okuw ýyllary – ýaşlyk ýyllary Artyk han üçin-de, Babahan baý üçin-de ýakymlydy. Talyplyk aýdymalary bar, ol aýdymdar deňiz tolkunlaryny ýadyňa salýar. Her setir setiriň yzyndan, tolkun tolkunyň yzyndan ýetip gelşi deýin gelip, kalbyň heýjana salýardy. Göwnüň şol tolkunlaryň arasynda ýüzüşe çykýar. Annanyýazyň ýuwaşjadan aýdym aýtmasyňa ýa Babahanyň göwni ýetmedi, ýa-da hyjuwyny bäs

gelip bilmedi, Annanyýaza goşup, aýdym aýtmaga başlady. Meger, Annanyýaz onuň hyjuwyny açyp goýberdi. Ol sesini aýajak bolup durman dikine gygyrdy.

Artyk han uzak saklanyp bilmedi: ol hem aýdyma goşulyp gygyrmaga başlady. Aýdymyň üç ýerden göçgünli aýdylmagy düşlegdäkileriň ýüreklerini heýjana salýardy. Nepes joş aýdymyň sözlerini bilmänden soň, diňe aýdymyň gaýtalanýan ýerine hemem jukguldysyna goşulyp kellesini yrap, gözlerini ýumup ikidyz otyrdy.

Şol gije daňdana çenli serden geçildi. Eýýäm olaryň her günki daňdan turýan wagty bolaýypdyr. Şeýle-de bolsa gözleriň awusyny almak üçin başlaryny ýassyga goýdular. Ol gün ertir, günortan awa çykylmady. Aw eti ýeterlik bardy.

Öýlän beýik çynaryň aşagyndaky salkyn düşlegde her dürli datly tagamlar taýýarlandy.

«Özüň bişirip iýseň, tagamy üýtgeşik bolýar» diýip, Artyk han bilen Babahan baý duzuny, tagamyny alyp malgam bolan dag goçunyň etinden çişlik bişirmäge durdular. Ojar odunyň közi ýiti bolansoň, malgam bolan etiň sähel geleň etmeseň köýjek bolup dur. Iki sakgaldaş özlerine seredilýändiginem bilip-duýup durlar. Çişlik bişirip bilmedi, köýdürdi diýip masgara bolmak bolmaz.

Artyk han nahar başynda Agöýli serdar hakda gürrüň berdi. Annanyýaz Agöýli serdar hakda öňem öňli-soňly köp gürrüňler eşidipdi. Ýöne ol Agöýli serdar hakda şeýle giňişleýin gürrüňi öň eşitmändi.

Bir ýerlerde möjegiň zaryn-zaryn uwlamagy depe saçyňy düýrükdirip ugrady. Entek möjegiň şeýle zaryn uwlamasyna awçylaryň biri-de gabat gelmändi.

Awçylar möjegiň uwlaýan ýerine ugradylar.

Iki möjek – är-aýal süreniniň agzynda durdular.

Üç sany möjek çagasy bolsa daşarda serlip ýatyrdy.

Ene möjek öli çagajyklarynyň kä onusyny, kä beýlekisini baryp ysgaýardy-da, temegini dik ýokaryk tutup aýylganç uwlaýardy. Erkek möjek bolsa, göýä bu zatlara parhsyz ýalydy, ol ene möjegiň elewremesine seredip, hereketsiz durdy.

– Hany, ýörüň, bu ýerden gideliň – diýip, Artyk han bukudakylara ýüzlendi: – Ene möjek häzir awdan gelipdir. Çagalarynyň öldürilendigini kimden görjegini bilmän, häzir hars urýar. Bize gözi düşse, ol hökman çagalarynyň ölümünü bizden görer. İn gowusy, daşrak bolalyň.

Awçylar ýuwaşlyk bilen yzyna öwrüldiler. Ýolda Durdy kalaý Artyk hana ýüzlendi:

– Han aga, möjegiň çagajyklaryny kim öldürdikän?

– Möjek diýen janawar gaty namysjaň bolýar – diýip, Artyk han elindäki inlis başataryny egninden asdy: – Ene möjek öňki ýyllar başga bir erkek möjek bilen bile bolardy. Bu ýyl ýanyndaky başga bir erkek möjek. Bu möjek öňki erkek möjekden rüstem gelen bolmaly. Şeýle ýagdaýlarda urkaçy möjegiň başga bir möjek tapmasyny namys bilip, köplenç, erkek möjek awa gidilen wagty peýläp ar alýar. Beýle ýagdaý möjekleriň arasynda bolýan zat.

– Wagşy diýseň, wagşy eken.

– Wah, Durdy jan, adamyň wagşylygynyň ýanynda möjegiň wagşylygy witjik.

Ene möjek entegem uwlaýardy.
 Ene möjek uzynly gün zaryn-zaryn uwlady.
 Erkek möjek welin, ýeke gezegem uwlamady.
 Ýok, bir gezek uwlady, ýöne ol uwlama däl, ýasamady, gaty pessaýdy.
 Bir hepdä çeken dynç alyşdan, awdan ähli kişi hoşaldy. Üýtgeşik bir aw bolmadyk-da bolsa, wagtlaryny hoş geçiripdiler, gowy dynç alypdylar.
 Babahan baý dagdan gaýdasy gelmeýän ýaly, öwran-öwran yzyna seretdi.
 – Bir zadyňy galdyrdyňmy? – diýip, Artyk han ýola düşülende Babahan baýdan sorady.
 – Galdyran zadym-a ýok weli...
 – «Weliň» näme?
 – Welimmi? – diýip, Babahan baý biraz dymdy: – Türkmeniň daglarynyň berekedi egilipmi ýa göwnümemi? Göwnüme bolmasa, daglar birmahalky daglar däl ýaly bolup dur. Biziň şu düşlän ýerimizden başga ýerde çynar görnenok. Öň daglar gür tokaýlykdy. Arçalar, kerkawlar köpdi. Jülgelerde çynarlar bolardy. Indi keliň saçy ýaly. Öň süri-süri keýikler gezerdi. Ýöne, her näme-de bolsa, awumyz-a ganly boldy. Annanyýaz-a mergen eken, ýeke okam sowa geçmedi. Haçan mergenligi öwrenip ýörsün, Annanyýaz, sen?
 Annanyýaz ýylgyrjaklap Babahan baýa ýakynlaşdy.
 – Okuwa gitmezden öň kakam meni bu ýerlere gaty köp gezek alyp gaýdypdy.

4.

Jülgeden çykylan ýerde birgiden harby atlylar gaýda-gaýmalaşykdy. Olary görüp, awçylar toparý saklandy.
 – Artyk, uruş turan bolaýmasyn? Aw bilen ber-başaý bolup, dünýäden bihabar galan bolaýmaly? – diýip, Babahan baý geňirgenmesini-howsalasyny daşyna çykardy.
 – Işimiz gaýtdy, ýene uruş turandyr! – diýip, Nepes joşun ýüzi duw-ak boldy.
 – O nämäniň urşy? Goýsaňyzlaň howsala düşmäňizi – diýip, Artyk han giňlige saldy.
 Annanyýaz kyrk-elli çemesi esgerli harby toparýň näme edýändigini anyklamak üçin öňe saýlandy.
 Harbylar dagyň eteginde düşläpdirliler. Olar ýola düşjek bolýardylar. Hana, öňden alty-ýedi araba eýýäm ugrapdy.
 Arabalaryň üstündäki keýik maslyklaryny görüp, Annanyýaz nämäniň-nämedigine düşündi: harbylar awdan şähre barýardylar. Olar dagdan çykan ýerlerinde düşläp naharlanypdyrlar. Olaryň ýakan otlary tüsseläp durdy.
 Annanyýaz yza öwrüldi.
 – Awdan gelýärler.
 – Bä-ä – diýip, Artyk han haýran galdy. – Şol arabalaryň üstündäkileriň bary keýikmi?

– Esgerleri diňe aw eti bilen naharlaýarlar ahyryn – diýip, Annanyýaz jogap berdi. Nazary biygtyýar öz arabalaryndaky ondan gowrak saýgagyň arassalanan etinde saklandy. Adam başyna bir saýgakdy. Artyk han: «Awdan geldik diýip, öýüňize boş barsaňyz bolmaz» diýip, hyzmat edenleriň hersine bir saýgak, Nepes joşa iki saýgak araba atypdy.

Harbylaryň arasyndan dört atly Artyk han daga tarap gaýtdy.

Annanyýaz öňden gelýän atlyny dessine tanady: ol Illewdi – Ilmyrat Aždarowdy. Onuň gelşi haýbatlydy. Ol gele-gelmäne gykylyklady:

– Näme edip ýörsüňiz bu ýerde?!

Harbylary Artyk hanyň ýakynyna getirmezlik üçin Annanyýaz üç ýigidi bilen öňe saýlandy.

– Nireden gelýäňiz diýýän men size? Näme, döwlet agdarylyşygyny etjek bolýaňyzmy?

Annanyýaz ajy ýylgyrdy:

– Aý, döwlet agdarylyşygynyň gürrüňini etmek nämä gerek, nökeri sen bolsaň, döwletiň özem uzak durmaz, agar.

– Näme diýdiň, näme, näme?!

– Ah-ow, gubernator, onça paýhynlyk etmäge Hudaýdan gorkmadyňmy? Ynsabyňy ýuwdaýdyňmy?

– Sen ak patyşaň işgärine akyl öwretmek isleýäňmi? Näme diýjek bolýaň sen?

– Gürleşjek bolsaň, gykylyklama, adam ýaly gürleş.

– Näme diýjek bolýaň? Ä? Näme diýjek bolýaň?

– Nireden gelýäňiz? – diýip, Illewiň ýanyndaky äýnekli ofiser Annanyýaza ýüzlendi.

– Awdan gelýäris.

– Bagyşlaň, biz sizi serhet kesensiňiz öýtdük.

– O nähili serhet? – diýip, Durdy kalaý geňirgendi.

– Bular serhedi näbilsin, beýlekini näbilsin – diýip, Illew salgyt ors dilinde başky hörpünde gürlledi.

Äýnekli ofiser arabanyň içine göz aýlady-da, atyny yzyna öwürdi. Ýanyndakylar ugransoň, Illew salgyt ýeke durmagy birhili gelşiksiz gördümi ýa-da gorkdumy, nämemi, atyny yzyna öwürdi:

– Nyýaz, jikgerme! Gözüňi türmede açdyryn. Seniň bilen aýratyn hasaplaşmasam bolmaz – Illew özünden barha daşlaşýan ýoldaşlarynyň yzyndan at saldy.

Illewiň yzyndan hyrçyny dişläp seredip duran Artyk han ahmyrly dillendi:

– Ak patyşany zor görmeli: türkmeniň şirini türkmeniň körmüşi bilen awlaýar. Türkmen ilinde türkmeniň alasamsygynyň eli bilen ot gorsaýar. Şu-da ökdelik, syýasat, Babahan.

– Beýle samsygy gündagdaka bogup öldürmeli.

Harbylar nämendir bir zada garaşýardylar. Meger, ýene araba gelip goşulmalydyr. Harbylar öz aladalary bilen başagaýdylar, olaryň arasynda edip oturan

işini goýup, Annanyýaz dagyny synlap duranlary-da bardy. Illew olar geçip gidýänçä ýeňsesini öwrüp durdy.

– Ýeňsesindenem samsykdygy bildirip dur – diýip, Babahan baý loh-lohlap güldi: – Şuny dogmak üçinem bir görgüli aş saýlandyr.

5.

Artyk han aw eşigini, gerekmejek zatlaryny arabanyň üstüne atyp, Babahan baý, Annanyýaz bilen göni çowkan oýnalýan ýere ugrady.

Adamlar eýýäm ýygnanyşypdy.

Oýnuň bir tarapynda Guwak baý, beýleki tarapynda Annanyýaz durdy. Her tarapda alty atly bardy. Topy urmak, özem takyk urmak üçin türgenlik gerekdi, çalasyňlyk gerekdi, alty çowkançynyň düşünişip, goldaşyp oýnamagy gerekdi. Top urjak salajynyň¹ takyk işletmegi başarmak gerek.

Oba arçynyň oýunda aksakgallar bilen oturýan aýratyn ýeri bar. Artyk han Babahan baý bilen jaýlaşykly oturdy.

Oýun ýaňy başlananda Artyk hanyň öýdeniçeri ylgap geldi. Öýdeniçeriň gara dere batyp gelenini gören Artyk han bir şum habar bilen gelendir öýdüp yerinden laňna galdy.

– Han aga, bagyşlaweriň, öýüňize myhman geldi.

– Myhman?!

– Hawa, han aga, myhman geldi.

Eý, Alla jan, kimkän ol gelen? Gelenleriň kimdigini öýdeniçer nä bilsin. Bilýän bolsa aýdardy ahyryn. Artyk han öýdeniçeriň titröp, aljyrap durşundan gelenleriň ýöne-möne adamlar dældigini aňdy. Artyk han ýanyndaky ýaşululara öýüne

¹ Salajyn – çowkan oýnalanda pökgi urmak üçin ulanylýan uzyn taýak. «Diliňi salajyn goýberme» diýen aňlatma çowkan oýnunyň uzyn taýagy bilen baglanyşykly döran bolmaly.

myhman gelendigi sebäpli gitmeli bolandygyny aýdyp, atyna atlandy.

Annanyýaz hem salajynyň başga birine bermeli boldy.

Annanyýaz howluda şol tanyş kaşan paýtuny – Koşmannyň paýtunyň görenden tanady.

Artyk han öňde ýöröp bargähe girdi.

Içerde Koşmann ýeke däldi.

Içerde giň saçagyň başynda Koşmann aýaly, gyzy bilen çay içip otyrdy.

Artyk hanyň mylaýym ýylgyryp içeri girenini gören Koşmann yerinden galdy:

– Muhammet daga barmasa, dag Muhammediň ýanyna gelýändir. – Ýewropapisint kişiniň arassa arapça gürlemegi Artyk hany-da, Babahan baýy-da haýrana goýdy, çünki olaryň ikisi-de arap dilini suwara bilýärdiler.

Olar gadyrly salamlaşdylar. Saglyk-amanlykdan soň, yerine geçip oturan Koşmann näme üçin gelendigini düşündirmäge durdy.

– Men dünýä halklarynyň döp-dessurlaryna aýratyn sarpa goýýaryn. Halklaryň döp-dessurlaryny içgin öwrenip, şeýle bir pikire geldim: haýsy halky içgin tanajak bolsaň, şol halkyň ruhy derejesini anyklajak bolsaň, ilkinji nobatda, şol halkyň döp-dessurlaryny öwrenmeli. Halkyň döp-dessurynda taryhy ýatyr, medeni, ruhy derejesi görünýär. Men türkmen döp-dessurlarynyň inçeligine haýranlar galýaryn. Siz öz döp-dessurlaryňyzyň içinde ýaşap ýöreniňizden soň, anyk bir ünsem berip durýan dälsiňiz, ýöne keseden seredeniňde siziň döp-dessurlaryňyz teke halysy ýaly owadan, inçe. Meniň aýalym türkmen obasyny görmek isledi, ol Annanyýazyň nähili ýaşadygyny görmek isledi. Gyzym Oksana, oglum Mihail Sankt-Peterburgda okaýarlar. Ynha, gyzym okuwynyň iki aýlyk dynç alşynda gezelenje geldi. Men gyzymy Köpetdaga gezelenje äkitdim. Garagum çölüne äkitdim. Ekzotika! Gyzym ertir Sankt-Peterburga ugraýar. Gitmezinden öň, goý, türkmen maşgalasynyň ýaşayşyny görsün diýip pikir etdim. Aýalym bilen gyzyma siziň milli keteniňizi geýdirdim. Walla, ketenide erkekleriň aýgyrlygyny oýarýan üýtgeşik bir buzgunç ys bar.

Koşmannyň arapça gürleýşini oturanlar henizem haýran galyp diňläp otyrdylar. Haýran galmazça-da däl: Koşmann arapçany diýseň süýji gürleýärdi. Onsoňam jylka orsuň arapça gürleýşi akylyňa sygar ýaly zat däl. Olar nämä garaşsalar, orsuň arapça gürlemesine garaşmandylar.

– Siz arap dilinde beýle arassa gürlemegi nireden öwrenip ýörsüňiz? – diýip, Babahan baý geňirgenmesini daşyna çykardy: – Walla, çynym, siz şeýle bir gowy, şeýle bir süýji gürleýärsiňiz. Siz Arabystanda okadyňyzmy?

– Ýok, men Arabystanda bolamok. Men arap dilini Sankt-Peterburgda öwrendim. Men institutda arap dilinden mugallym, ynanjym boýunça prawoslaw, dünýäm-aňym boýunça musulman. Bu ýerlere gelerin diýip meniň ýatsam-tursam pikirimde-de ýokdy, ýöne, hökümet hökümet bolýar. Gitmeli diýse, gitmeli, gitmeli däl diýse, galybermeli. Biziň hemmämiz öz döwletimiziň sadyk esgerleri. – Koşmann bir salym dymdy: – Eden hyzmatlaryňyz üçin sag boluň. Bizi örän gowy garşyladylar. Ilki buz ýaly çal bilen hezzetlediler. Eýýäm iýip-içen zadymyz kän. Siziň milli tagamlaryňyzyň ählisi üýtgeşik gowy. Iýip-içip doýar ýaly däl. Eden hyzmatlaryňyz üçin sag boluň. Rugsat bolsa, biz indi gaýdaly, Artyk han.

– Siziň hormatyňyza söwüş edip otyrys. Tagam datman gitseňiz bolmaz.

Bu söz Koşmanna hoş ýakan bolarly, dessine Artyk hanyň sözlerini aýalydyr gyzyňa arapçadan terjime edip berdi.

– Ýatyp-turýan otaglaryny, aşhanalaryny, teblehanalaryny görüp bolmazmykan? – diýip, Natalýa Iwanowna adamsyna ýüzlendi.

– Bolar, bolar – diýip, Annanyýaz hyzmatyny hödürledi. – Isleseňiz, men sizi ýaşayşymyz, maşgalamyz bilen tanyşdyraýyn. Elguşlarymyzy, tazylarymyzy, bedewlerimizi görkezeýin. Mülkümüzizi görkezeýin. Jykyrymyzy, degirmenimizi, harazymyzy görkezeýin. Oňa çenli bolsa saçağy täzelesinler.

– Siz gelýänçäňiz biz naharlandyk, kemi ýok.

– Ýok, indi aw etinden bişirýän tagamlarymyzdanam iýip görüň. Gaty üýtgeşikdir, tagamlydyr. Ýörüň, men sizi, ilki bilen, ejem bilen tanyşdyraýyn.

– Seniň ýaly batyr ýigidi dogran türkmen enesini göresim gelýär – diýip, Natalýa Iwanowna Annanyýazyň yzyna düşdi.

Koşmann Artyk handyr Babahan baý bilen içerde galdy.

Koşmann özüni Sankt-Peterburgda ýaly duýýan bolarly: yslam dünýäsi, yslam dünýäsiniň täsin taryhy hakda «öz okuwçylaryna» – Artyk han bilen Babahana gürrüň bermäge başlady. Onuň berýän gürrüňleri «iki okuwça» belli bir derejede tanyşdy, ýöne başga diniň wekiliniň musulmançylyga guwanyp gürrüň bermesi olar üçin has täsirlidi, geňdi, ýakymlydy.

Annanyýaz Natalýa Iwanownany ejesi bilen tanyşdyrды.

– Perişde ýaly ejeňiz bar eken. Siziň ejeňizi görüp, öz ejem ýadyma düşdi – diýip, Natalýa Iwanowna birden gözlerini gubarlandyrdy.

– Bu urkaça näm boldy, oglum?

– Sizi görüp öz ejesini ýatlady. Siz onuň ejesine gaty meňzeşmişiňiz. Size perişde ýaly ene eken diýýär.

Annanyýaz myhmanlaryny mülküne aýlady. Eken baglaryny görkezdi. Teblehana aýlady. Bagda erik kändi. Erikler sowulypdy. Almadyr enarlar şahalarynda sallanyşyp durdylar. Eneli-gyz bagyň içinde gezmek gezdiler. Düzüm-düzüm al-gyzyl almalar, enarlar lowurdaşyp durdy. Aýratyn bir teläriň aşagynda kişdeler serlip goýlupdy. Kişde biçak kändi. Eneli-gyz kişdelerden, almadyr enarlardan gözlerini gandyrmak isleýän ýalydylar.

Eneli-gyz türkmen keteni köýnegini geýipdirler welin, olar – aýratyn hem tyňkyja Oksana – has-da görklenen ýaly bolupdylar. Annanyýaz keteni köýnegini öň beýle ýakyndan synlap görmändi. Bu gün türkmen ketenisiniň owadanlygyna, ýiti reňkine haýranlar galdy. Bagda işläp ýörenler Annanyýazyň iki sany aýal maşgalanyň öňüne düşüp, olar bilen içgin gürrüň etmesini geňläp seredýärdiler.

Annanyýaz eneli-gyzy sekiz ganatly ak öýe eltdi. Ol öýde elguşlary saklanýardy.

Annanyýaz elguşlaryň başlyklaryny geýdirdi. Elguşlar haýbatlydy, garçgaýyňam, laçynyňam haýбаты eneli-gyzyň howuny basdy. Annanyýaz elguşlaryň ýetişdirilişi, mydama ortasy gyzyly reňk mataly albaýda guşlara iým-et berlişi, awa öwredilende bolsa, asmana göterilen elguşlar görer ýaly iým iýýän albaýlaryny bulaýlap çagyrylýandygy, mydama iým iýýän albaýyny göreňde elguşlaryň ok bolup aşak inýändigini, bu guşlar bilen towşan, sülgün, kākilik awlap bolýandygy barada gürrüň berdi. Wah, elguşlar hakda, tazylar hakda gürlmeli bolsa, Nepes joşa gezek berläýse! Ýöne soralmadyk zady aýdyberip bolýarmy näme! Ýöne seniň joşup gürlmegiň ýeke bir özüňe-de bagly däl. Seniň joşup gürrüň bermegiň üçin gürrüňdeşiň magnit bolmaly, ol seniň içki joşgunyňy, gürrüňleriňi özüňe çekmeli – gürrüňdeşiň häňi ýetirmeli, seni goldamaly. Gürrüňdeşiň seni sowuk-sala diňlese, joşup gürläp bolmaz. Annanyýaz joşup gürläýärdi. Sebäbi onuň her bir sözünü uly gyzyklanma bilen diňleýärdiler. Eneli-gyz üçin Annanyýazyň her bir aýdýan sözi täzelikdi, geňdi, gyzyklydy.

Birden Natalýa Iwanowna Annanyázyň sözünü böl-di:

– Annanyáz, meniň türkmen dilini öwrenesim gelyär.

– Haý, size kyn düşäýmese.

– Men käbir sözleri kagyza orsça ýazyp geldim. Sen şol orsça ýazylyan sözleriň türkmençe aýdylyşyny ýazyp berip bilmezmiň?!

– Käşgä. Men size mugallym bolmaga-da taýýar.

Natalýa Iwanowna ýanyndaky kiçeňräk gara ýalpyldawuk sanajyndan kagyz bilen galam çykardy.

– *Salamälik, sag-aman geldiňizmi?*

– *Sag boluň, geldim.*

– *Men türkmen döp-dessurlaryna, türkmen aristokratiýasyna çäksiz uly hormat goýýaryn.*

– *Türkmenleriň kalby halylary ýaly owadan.*

– *Men sizi söýýärim.*

Natalýa Iwanowna ýazylynlary okady. Annanyáz dogry aýdylmagy üçin her sözi, sözlemi iki-üç gezek gaýtalamaly boldy.

– Annanyáz, biz siziň ýaşaýşyňyz bilen tanyşdyk. Sag bol. Örän gowy ýaşaýşyňyz bar eken. Nesip etsin.

– Sag boluň.

– Myhmançylyga çagyrsam, Sankt-Peterburga bararmysyňyz?

– Bararyn, Natalýa Iwanowna, hökman bararyn.

– Sankt-Peterburgdan uzak bolmadyk ýerde biziňem siziňkiden kiçeňräk mülkümüz bar. Biziň myhmanymyz boluň.

– Hudaý halasa bararyn.

– Hudaý sizi halar. Siz biçak gowy ýigit. Siz batyr ýigit. Biz size aýratyn hormat goýýarys. Ýöne meni bir zat geň galdyrýar.

– Sizi näme geň galdyrýar, Natalýa Iwanowna?!

– Siz ýigrimi iki ýaşap entegem öýlenmänsiňiz. Türkmenleriň köpüsiniň ýigrimi iki ýaşynda iki-üç aýaly, birgiden çagasy bar.

– Men şu ýyl öýlenip, ol kemçiligimi düzederin, Natalýa Iwanowna!

– Gelinligiňiz barmy?

– Bar...

– Näçe sany?

– Häzir-ä bir...

Türkmen milli eşigi şeýle bir sünnä dokalanyndanmy ýa täzeligindenmi, eneli-gyz täze geýimlerinde şeýle bir owadan görünýärdiler. Asyl eneli-gyzyň bar kemi şu türkmen geýimleri eken. Olar türkmen eşiginde öňki owadanlygyndan juda owadanlaşypdyrlar, ezizleşipdirler. Zenanlyk näzikligi hasam artypdyr. Eneli-gyzdan gözüni aýrar ýaly däl-di, wah, şularyň ikisem meniňki bolaýsady diýdirýär olar.

Türkmen zenanlary, köplenç, gyzyly bilen ýaşyl reňkli eşik geýýärler. Bu iki reňk bahar paslyny, bahar paslynyň gyzyly gülälekli ýaşyl meýdanyny ýada salýar. Türkmen zenanlary ýylyň ähli paslynda erkek kişilere bahar gözelligini, bahar joşgunyny

ýatladýar. Asyl türkmen zenanlarynyň özlerem bahar pasly deýin owadan, bahar pasly deýin göçgünli, mylaýym, kalbyňy heýjana getirýän eýjejik, bahar gül-gunçalary deýin owadan, päkize. Türkmen zenanlary erkek kişiler üçin goşa bahar, goşa owadanlyk, goşa joşgunlylyk.

Başga dinli, başga milletiň wekiliniň milli türkmen eşigindeligini Annanyýazyň biçak göwnüni göterdi. Olar bilen has ysnyşmak isledi. Ýöne özüne ejesiniň mukytlyk bilen seredýändigini, dogrusy, olar bilen gürleşýändigini halamaýandygyny aňdy.

Näme üçindir, Natalýa Iwanownanyň gyzy hem ilki gezekki görnüşdäki ýaly bilesigeliji, şadyýan däldi. Ol asyl gürlemek islemeýän ýalydy. Ejesi onuň göwnüni götermek üçin aşa yhlas edýärdi:

– Oksana, sen näme bilmek-soramak isleýäň? – diýip, Natalýa Iwanowna gyzyna ýüzlendi.

Oksana egnini ýygryp, sowuk jogap berdi:

– Ýok, hiç zat soramak islämok...

Bäşinji bab

GEÇEN GEÇDI, GELJEKDEN HABAR BER!..

1.

Wagt suw deýin köp zatlary ýuwup aýyrýar: wagtyň geçmegi bilen adam hakydasyndaky zatlar hem ýatdan çykýar, käsi bir günden çykýar, ikinjisi iki günden, käsi bir aýdan, ýene biri bir ýyldan çykýar, ýöne wagt her näçe geçse-de, onuň hakydadan aýryp bilmeýän zatlary bolýar. Annanyýaz üçin hem kakasy Artyk han bilen haja giden günü bütün ömrüne ýadyndan çykmaýan gün bolsun gerek. Meger, ol bu güne aşa yhlas bilen garaşanlygy üçindir, meger, obada sapak beren Esedulla ahunyň haja baryp näme etmelidigi, Mustansir uniwersitetinde nähili sowallaryň beriljekdigi hakda gaýtalap-gaýtalap aýdandygy we bu zatlara aşa uly wajyplyk berendigi üçindir, meger, kâbesi Aýnabat ejäniň gidilmeli gün ýakynlaşdygysaýy zowzanaklamasyny artdyrandygy üçindir, meger, oba adamlarynyň «Hajyňyz kabul bolsun! Bagdatda okaňda, Annanyýaz jan, Kesearkajy ýüzügara edäýmegin, ahunyň ýüzügara edäýmegin, gaýtam, Kesearkaçdan okuwa gelýän oglanlar hajyrow, üşükli, ine, ähli okuwçylar Annanyýaz ýaly sowatly, Annanyýaz ýaly akylyja bolaýsa» diýsinler diýip, gaty köp gezek sargyt-ündew edenligi üçindir. Meger, entek jahan ýagtylmadyk bolsa-da, gypjaklylaryň ählisiniň üýşüp gelip, ak pata berip, olary ýola salanlarynda tolgunandygy üçindir, meger, Bagdatda okanda mydama hakydasynda obadan çykyp gaýdan gününü ömrüniň iň täsirli, iň tolgundyryjy günü hökmünde öwran-öwran ýatlanlygy üçindir, meger, bu zatlaryň hemmesi üçindir. Ýöne Annanyýaz magat bir zady-ha bilýär: elkinlikde geçen ýedi ýylynyň tas her bir günü

obadan çykyp gaýdan säheri – ähli gypjaklylaryň ellerini galgadyşyp: «Sag gidip, aman geliň!» diýmeleri Annanyýazyň hakydasynda möhür basylan dek bolup orun alypdyr.

Annanyýazyň baýtaly mundan bir aý çemesi öň münüş öwredilen baýtaldy. Münüşe werziş bol diýip ony bir aýyň içinde tas atdan düşürmändiler diýen ýalydy. Asyl Annanyýazyň özi atdan düşmändi.

Ganatly bedew diýilmesi ýöne ýere däl, bedewe münseň ganatlanyp uçuberesiň gelýär. Annanyýazdan hem baş beter, haja gidýänine begenýän dek, bedewi ümdüzine çapasy gelýärdi. Annanyýaz atyň rişdesini çeke-çeke üzere getiripdi, kakasyndan öňde gitmeli bolýardy.

Türkmen atlarynda on üç, dünýäň galan atlarynda on iki gapyrganyň bardygy, dünýäde türkmen bedewlerine taý geljek bedewiň ýokdugy, Süleýman pygamberiň türkmen atlaryna seredip, okamaly namazyndan gijä galandygy, eždatlarymyzyň käbir näsag adamlary ata mündürüp bejerendikleri, dälileri-de ata mündürüp, akyllyna aýlandyklary hakda Annanyýaz kän-kän gürrüňleri eşidipdi. Ondan başga-da, arap atlarynyň, inlis atlarynyň uzak ýörişden soň dynç almaklary üçin on iki sagat gerek bolsa, türkmen bedewlerine bir sagadyň ýeterlikdigini eşidip buýsanypdy. Onsoňam bedew bolanda ukusyny ýatyp däl-de, aýak üstünde alýar.

Ynha, indi näçe günüň içidir, özlери ýadasa-da, münüp barýan bedewleri ýadanok, ýadajaga-da meňzänok. Artyk han Annanyýazyň at hakda oýlanýandygyny aňyp şeýle diýdi:

– Bedew münýän adamyň ýanyna kesel gelýän dälidir. Atdan düşen türkmen müň dert-hassalyk tapar, ata mündügem bar derdi-endişesi aýrylar gider. Biler bolsaň, adamyň çep tarapyndan bir gapyrgasy kemdir, ana, gapyrgadan Jebraýyl perişde aýaly ýaradypdyr diýýärler, ýöne adamyň şol bir kem gapyrgasy türkmeniň bedewindedir. Türkmenleriň at bilen badaşanlygynyň aňyrsynda şol gapyrga hikmeti ýatandyr. Özi bilýän dälidir, ýöne bedew eýesini birgiden bela-beterlerden gorap-penalap ýörendir...

2.

Annanyýaz bu gün çöle dowar yzyndan çykypdy. Onuň ýanynda Durdy kalaý, Rejepdir Allan bardy. Olar hem seslerini çykarman barýardylar. Olaryň münüp barýan bedewleri eýeleriniň pinek edip baryşlaryny aňyp, gaty parahat ýöreyärdiler. Atyň üsti göýäki bir sallançak ýalydy.

Atyň ýöreýşi, säher çagy Annanyýaza mundan ýedi ýyl öň kakasy bilen obadan haja aladaňdan çykyp gidişini ýatlatdy. Şol gezek obadan çykanlarynda hem hiç hili gürrüňçilik bolmandy. Artyk han diňe obadan çykylanda: «Ýa, Hudaýa hudawende, özüňden medet, bendeleriňi ýalkaweri, ýollarymyz açyk, zyýaratymyz kabul bolsun!» diýip, dileg edip, göýä öýüň daş işiginde berlen patany az gören dek, täzedan aýat okapdy. Şondan soň Artyk han tä Ýaraja çenli ýeke agyzam gürlämändi.

Olaryň ýanynda üçünji at hem bardy. Ol atda goş-golamlar, iýip-içer ýaly azyk-nygmatlar, ýatar ýaly ýorgan-düşek bardy. Bir meşikde suw alypdylar. Atyň esasy

ýüki süýtli külçelerdi. Olar islän ýerlerinde düşläp, açyk meýdanda ýatyp, dynç alyp, ertesi aladaňdanlar ýene ýola rowana bolýardylar.

Ýol Artyk hana tanyşdy, Annanyýaz üçin welin täsinlikdi. «Soň bu ýollary özüň ýeke geçmeli bolarsyň, şonuň üçin ähli zady gözüňe siňdirmäge çalyş» diýip, kakasy aýdanson her bir barlan ýer hakda, oba hakda Annanyýaz kakasyndan soraýardy, kakasy bolsa ýaltanman-irinmän gürrüň berýärdi. Annanyýaz kakasynyň her oba, her dag, her dere hakdaky gürrüňlerini ýatda saklamaga çalyşýardy, kakasynyň gürrüňini öz ýanyndan birki gezek gaýtalaýardy.

Haja barýan ýoluň her deresi, her öwrümi türkmen taryhyny ýatladyp dur. Gör, allahaçanlar – Oguz handan hem iki müň ýyl öň şumer adyny göteren türkmenler, ine, şu ýol bilen türkmen ilinden – Ýefrat we Tigr derýalarynyň aralygyna göçüp barypdyrlar. Baýgara Hyratda mazarynyň üstünde: «Hyradyň taryhy – türkmeniň taryhydyr» diýen ýazgy galdyrmagy buýrupdyr. Merhumyň soňky wesýetini ýerine ýetiripdirler. Bu ýazgy türkmeniň bu ýerde ýaşandygyny, hökmürowan bolandygyny göýä subut etmek isleýän ýaly, oňa bolsa hiç kim ynanmak islemeýän ýaly duýgy galdyrýar.

Nimrut dagynda Antioh patyşanyň daşdan ýasadan hudaýlarynyň 8-10 metr beýiklikdäki äpet heýkelleri henize-bu güne çenli saklanyp galypdyr. Antioh patyşa öz heýkelinem ýasadypdyr. Ol äpet heýkelleriň arka ýüzünde bolsa Antioh patyşanyň şu sözleri bar: «Men hakyky hudaýlara mynasyp ýadygärlik galdyrmagy buýurdym: Zewse – Ahuramazda; Apollona – Miträ – Geliosa – Germese; Artagna – Gerakla – Arese...» Antioh bu ýeriniň keramatly ýer bolmagyny isläpdir, hudaýlaryň käsiniň ýüzüni gündogara, käsiniň ýüzüni günbatara öwürüp, dünýäň hökümdarlygynyň şu ýerden başlanmagyny isläpdir.

Hemedanda Bisütün dagynyň gaýasynyň ýüzünde pars, elam, akkad dillerinde mundan iki ýarym müň ýyl öň Dariý şeýle ýazgy galdyrypdyr: «Gepleýär Dariý, patyşa gepleýär: Marguş ýurdy pitneçi boldy. Marguşlylar Frat atly bir marguşlyny özüne serdar edindiler. Şonuň üçin men Didarşiş atly parsa – öz guluma, Bahdiniň satrapyna çapar gönderdim we aýtdym: «Bar, özüni meniňki däl hasaplaýan goşuny derbi-dagyn et!» diýdim. Onsoň Didarşiş goşun çekip gitdi we marguşlylar bilen urşa girdi. Ahuramazda maňa medet berdi. Ahuramazdanyň ýalkawy bilen meniň goşunym pitneçi marguş goşunyny kül-peýekun etdi. Gepleýär Dariý, patyşa gepleýär: şondan soň marguş ýurdy meniňki boldy».

Nuh pygamberiň türkmenlere miras edip beren ýedi yklymynda, gör, näçe uruş, gör, näçe gyrgynçylyk bolupdyr. Eý, Alla, ýedi yklymyň, heý, gan dökülmedik ýeri berin galdymykan?

Annanyýaz üçin Käbä barýan ýol giden geň-taňlykdy, ýöne bilim-sowatdan mas ýüklenip ata mekanyna sary gaýdanda welin, bu menzil başga röwüş aldy. Mundan ýedi ýyl öň gözellig bolup görnen her depe, her oba indi Annanyýaz üçin başga röwüşde – durmuş bilen, taryh bilen baglanyşykly röwüşde göz atuwynda janlandy. Bu toprak üçin jan alnyp-jan berlipdir. Häzirem şeýle. Onuňam sebäbini ýedi

yklymyň haýsy menziline düşleseňem akyl ýetirmek üçin üýtgeşik bir üşük zerur däl.

Alaň-açyk meýdanda çay gaýnatmak isleseň, jagrama gözläp, odun-çöp gözläp ýörmeli däl: topragyň bir garyş gumuny aýryp ot ýaksaň, ot gije-gündiz alawlap dur. Ýeriň aşagy durşuna nebit-gaz. Eý, Hudaý, türkmen topragynyň käbir ýerinde asyl-ha ýatyp hem bolanok. Ärsarybaba gyry diýjekmi, Kirkugyň Hazaçay sährasyndaky kerwen ýolunyň ugrundaky Babagürgüri diýjekmi, ýerasty baýlyklar – uranlar, altynlar gür-gürläp ses edip, edil igdäniň astynda ýatan ýaly rahat ýatyrmasa nädersiň? Türkmende meşhur bir rowaýat bar. Şol rowaýatda bir garyp ýigit baýdan galla soramaga barýar. Baýyň içerisine giren garyp ýigit ojakbaşynyň üstünde dyz epýär. Sähel salym oturan ýigidiň birden ýüregi ersip, howalanyp ugraýar, soňam özi bilmezden: «Eý, baý, ikimiz guda bolaly, sen maňa gyzyňy ber» diýýär. Oturanlar derrew garybyň üstüne topulyp düýt-müýt etjek bolýarlar. Şonda baý ýigitlerini saklap, garyp ýigide ýüzlenýär: «Eý, ýigit, hany, ýeriňi üýtget, beýleräk geç!» diýýär. Beýleräk geçen ýigit akylyna aýlanyp, telek söz diýenini akylyna sygdyryp bilmän, ýöne elewräp durmuş. Garyp ýigidiň birden üýtgemesiniň sebäbiniň ojakbaşynyň aşagyna gömülgi altyn-kümüşdendigini baý bilýär. Wah, bu rowaýat dogrudyr, ýöne Annanyýaz üçin welin, bu bir emelsiziň döreden ýöntemje rowaýaty. Sebäbi türkmen topragynyň ähli ýeri hazyna ahyryn! Asyl türkmen halky altyn-tyllanyň üstünde ýaşaýar, meger, şonuň üçindir, türkmen mydama altynyň üstünde oturan dek badyhowa halk, han halk. Türkmeniň göwün tutumam gala. Mert. Annanyýaz atabalarynyň bir aýlyk menzilde ýazylyp-ýaýrap oturan ýerleriniň giňligine, baýlygyna, gözelligine haýranlar galdy.

Ýöne her ýeriň öz aladasam bar. Amyderýanyň ýokary akymynda owgan epegi diýen harasat bar, ol ähli ekiniň zer-zaýa edýär. Balkanda, Pendide üznüksiz şemal öwürýär. Emma Bagdadyň humaýaž atlandyrylýan epegi owgan epeginiň, Meşedi-messerian şemalynyň çeni-çaky däl. Humaýaž harasady günbatar çöllüklerinden çäge, Erbil düzlüklerinden çagyl gatyşdyryp, şeýle bir köwsar urýar welin, hiç bir zadyň çeni-çaky däl. Özem wagty bilen gutarmanam bilenok. Her bir zadyň çeni-çaky ýagşy, ýöne Bagdadyň humaýažynda şol çäk, şol çen ýok. Ol ýapyk gapyňdanam, ýapyk penjiräňdenem içerik girip, aňkaňy aşyryp bilýär.

Annanyýazy uzak ýol ýadatmandy, ýogsam soňy gelmeýän ýol ýadadaýjak ýalydy. Artyk han ogluna ýetişibildigidinden türkmenleriň baran ýerlerindäki bitiren işleri hakda gürrüň berip gidip barýardy. Annanyýaz gürrüň diňledigiçe kakasynyň juda köp zatlary bilýändigine, kakasyny has ýakyndan tanamandygyna göz ýetirýärdi.

Annanyýaz her bir derede, her bir oba-şäherde eždatlaryny görýärdi. Hakykatdan hem haýsy döwlete barsa-da, küren gurap oturan türkmen obalarynyň üstünden barýardy.

Türkmeniň ata-baba gelyän edehädi bar: ol nirä göç etse, diňe goş-golamy bilen gaýdanok, obasynyň adynam alyp gaýdýar. Oguz derýasynyň aşak akymynda Kerkuk atly şäher adyny göterip oturan türkmenler uly göçde topar bolup gaýdyp, ynha,

Yrakda uly bir il bolup otyrlar. Uly ile-de öz göçüp gaýdan ýeriniň adyny – Kerkuk dakypdyrlar.

Ynha, olar ata-babalarynyň göç edip gaýdan ýoly bilen barýarlar. Mahmyt Gaznaly-da, Togrul beg-de, Alp Arslan-da, Mälik şa-da, Soltan Sanjar-da, ondan has öňki, ondan has soňky türkmenleriň men-men diýen är ýigitleri-de şu ýoldan menzil aşypdyrlar.

Onuň okamaly Bagdat şäherine, asyl Bagdat şäheriniň düýbünü tutmaga 762-nji ýylda abbasyalaryň ikinji halyfy Abu Jaafar Mansur gelýär, ol Merwden halyflygy hem alyp gaýdýar. Onuň ýeke özi gaýtmadyr ahyryn. Ol öz ýany bilen Marynyň üç müň ylym adamyny hem alyp gaýdypdyr. Görnükli ulamalar, alymlar, şahyrlar Marydan, ine, Bagdada barýan şu ýol bilen ýola sygman sürlenişip gidipdirler.

Ýol ýuwarda, ol ynha bu mahal hiç kim bu ýoldan geçmedik ýaly ümsüm dur.

Marydan Bagdada geçirilen halyflyk Marynyň – esasan, türkmen alymlarynyň, adamlarynyň hasabyna dolandyrylyp başlanýar.

3.

Artyk han hajdan gelip, Bagdadyň Harun ar-Raşit köçesindeki belent küňreli kaşan howluda – Seýit çozgunyňkyda düşläpdi.

Seýit çozgun Annanyýaz dagyň tisedeşidi. Seýit çozgunyň atasy Agöýli serdar bilen Bagdadyň Mustansir medresesine bile okuwa gelipdiler. Gowy okandygy üçin Seýit çozgunyň atasy Abdylly çozguny medresede işe alyp galypdylar. Agöýli serdar welin bu ýerde hernäçe haýyş edilse-de, öý, baýlyk wada berilse-de galman, Ahala gaýdypdy. Ýöne şondan bäri çozgunlylar Bagdada okuwa gelseler, ilki bilen, Seýit çozgunyň – Seýit ibn Abdylly ahunyň ýanyna gelerdiler. Seýit çozgun hem edil atasy ýaly Mustansir uniwersitetinde mugallymçylyk edýärdi.

Artyk hany gören Seýit çozgun begenmek begendi. Gatnaşyk saklaýan türkmen dostlaryny çagyryp, toý tutdy, söwüş etdi.

Ýat ýurtda türkmen dāp-dessurynyň saklanyşyna, gapydan gelýän selleli-selleli adamlaryň «Essalowmaleýkim, Artyk han, türkmen ilinden hoş gelipsiň, sapa gelipsiň» diýip, arassa türkmençe gürlmekleri Annanyýazy haýrana goýupdy. Gelenleri ata Watan gyzyklandyrýardy: olar Annanyýazyň kakasynyň gürlmegini, türkmen durmuşy, ýaşayşy hakda içgin gürrüň bermeklerini isleýärdiler. Olary türkmen ilinde soňky döwürde nähili täzelikleriň bolandygy, orslar bilen gatnaşyk, aýratynam, Gökdepe galasy gyzyklandyrýardy. «Türkmen ili» diýen jümle Nyýazyň gulagyna täsirli eşidildi. Özüniň, obadaşlarynyň Gypjak, Kesearkaç diýip atlandyryp ýören ýerlerini, gör, alyslarda nähili atlandyrýan ekenler. Nyýaz gelenleri synlady. Olar Artyk hanyň her bir sözünü eşrepi deý ezizläp diňleýärdiler. Olaryň Artyk hanyň her bir habaryna, her bir sözüne biçak gadyr-hormat goýup diňleýişleri Annanyýaza başda diýseň geň göründi. Gökdepe galasy, pajygada pida bolan ärler hakdaky gürrüňleri bagdatly türkmenler başlaryny ýaýkaşyp, hyrçlaryny dişleşip diňleýärdiler. Olaryň boluşlaryndan Annanyýaz many agtarýardy.

Bir hepdeläp Seýit çozgunyň öýüniň adamy egilmedi.

Sekizinji gün Seýit ahun türkmen dessuryna eýerip, Artyk hanyň habaryny aldy. Hajynyň kabul bolmagyny beýik Biribardan dileg etdi.

– Musulmançylyk parzymyzy berjaý kylmak üçin Gypjakdan çykdyk. Hudaýa şükür, zyýarat etdik. Indem seniň huzuryňa oglumy getirdim. Birmahal çozgunlaryň güzer salan ýoly bilen geldim. Taňryguly batyr meni edil Annanyýazyň ýaşyndakam öýden alyp çykypdy. Muhammet aleýhyssalamyň doglan ýeri bolan Mekge-i Mukerrem şäherine, ol ýerde hem Beýt-i Mugazzama bolan Kábä togap edip, Beýik Perwerdigäriň pazly keremine hamdu-sena aýdyp, zyýarat edip, soňam meni ine, şu öýde okamagym üçin goýup gidipdi. Indem men kakamyň eden işlerini gaýtalaýaryn. Allaha ýüzde mün şükür edýän, bir meniklije ogul berdi. Ilki epdegi çykdy. Hudaýa şükür, arap dilinem, pars dilinem bilýär. «Şemsini», «Kafini», «Haşini» bir ýarym ýyl bári öwrenip ýör. Gurhan çykýar. Köp aýat-dogalary ýatdan bilýär. Galanynam özüňiz ýetirseňiz diýip ýumşumyz bar.

– Kāşgā şeýle ýumşuň köpräk bolsady, Artyk han – diýip, Seýit çozgun guwanç bilen Annanyýazy synlady: – Nesip bolsa, bu goç ýigide şükür ganaty birle köp-köp zatlary öwrederis. Gelen günüňizden bári men ogluňy göz astyndan synladym, Artyk han. Tüweleme, göz degmesin, Allatagala seniň hamdu-senaňy kabul eýläp, lutfu-kerem eçilip, ähli gep-gürrüňe ýarym sözde düşüňip otyran ogul beripdir.

– Hoş sözüňe sag bol, Seýit.

– Meniň ömrüm çagalar bilen. Şeýle bolansoň, men haýsy çagadan näme çykjagyny dessine duýýan. Seniň ogluňa özüm eýe çykaryn, medresä-de ýerleşdirerin. Öz ýanymda ýaşadarynam, okuwyny tamamlayança göz-gulak hem bolaryn. Sen gaty arkaýyn bol. Ogluňy gaýgy etme. Sen ogluňy ýedi ýada däl, öz çozgunyňa tabşyrýansyň, Artyk. Sen maňa ynan!

– Wah, Seýit jan, men gapyňy ynananymdan soň açdym.

– Meniň hem Annanyýazyň ýaşynda oglum bar. Ady Kyýas, goý, Kyýas bilen Annanyýaz dost bolsun.

– Dogan bolsun – diýip, Artyk han goşdy.

– Hawa, dost-dogan bolsunlar. – Seýit çozgun ogluny çagyryp getirdi. Çaganyň edep-terbiýe görendigi bildirip dur. Ol içerdäkiler bilen gadyrly salamlaşyp çykdy. Soňam Annanyýazyň ýanyna baryp oturdy: – Bu gün Kyýas Annanyýazy Bagdada aýlasyn. On üçünji asyryň ýadygärliklerinden Zubaýdanyň türbetini, Bab al-Bastani derwezesini görsünler. Onsoň Musa al Kadimiň türbetini görüň, Altyn metjidäm, Al-Gazalyň minarasynam hökman görüň.

– Kyýas, doganyňa suky¹ hem görkez – diýip, Artyk han dillendi.

– Ýok, olar bu gün suk görüp ýetişmezler. Suklaryň üçüsini², goý, ertir görsünler.

– Azaşmazlar-da hernä?!

– Türkmende azaşjak ogul dogrulmaýar.

Artyk han makullaýjylyk bilen baş atdy.

– Seýit, sen meni arkaýyn etdiň. Sag bol, Alladan gaýtsyn.

– Men saňa söz-wada berdim. El waadatu daýnun³. Bowed rowşen desýe dana benure şemge danaýi⁴, Annanyýaz jan, ynha görersiň, Gypjaga ahunlyk derejesini alyp, ullakan ulama bolup barar.

– Men seniň öňünde bergidar.

– Ýok, ýok, ikimizem beýik Biribaryň öňündäki parzymyzy ýerine ýetirýäris. Sen meni çykdaja goýýandyryn öýdüp göwnüňe getirme, Artyk. Şa nakasa malun min sadaktin⁵. Hemme zadyň aňyrsynda beýik Biribar bardyr. Ol haýyr iş üçin çykaran bir zadyňy on esse edip gaýtaryp berýändir.

Artyk han ullakan bir düwünçegi Seýit çözgunyň öňünde goýdy.

¹ Suk – bazar (*arapça*).

² Bagdadyň bazary bölekler bölünýär: suk al-bazzazin – mata bazary; sul al-ahziýa – aýakgap bazary; suk al-libas – egin-eşik; suk al-safafir – demir bazary.

³ El waadatu daýnun – wada bergidir (*arapça*).

⁴ Bowed rowşen desýe dana benure şemge danaýi – Dananyň ýüregi bilimiň şeminiň nurundan rowşen tapar (*parsça*).

⁵ Şa nakasa malun min sadaktin – Sadaka bermekden mal kemelmez.

– Ýok, ýok, sen on-on baş çaga getireňog-a – diýip, Seýit çözgun tyllanyň köplüğine haýranlar galdy.

– Men oglum üçin çykdaýdan gaçjak adam dälde. Goý, oglum wakfyň¹ hasabyna däl-de, kakasynyň pulunyň hasabyna okasyn...

Artyk han ýalňyz ogly Annanyýazy Seýit çözguna tabşyryp, oba gaýtmak bilen boldy:

– Annanyýaz jan, men seni, ynha, ynamdar adama, öz çözgunyma tabşyryýaryn. Sen Seýidiň aýdany bilen bol. Onuň saňa ýamanlygy ýokdur. Ol seniň ylymly-bilimli adam bolup ýetişmegiň üçin çalşar. Men Seýide on ýyla ýeter ýaly çykdaýyň berendirin. Sen hiç bir zadyň aladasyny etmän, diňe hünär öwren, ylym öwren. Ylym saňa ikinji ata-ene deýin hossar çykar, seni bolçulykda ýaşadar. Onsoň hem sünnet² – halallykdyr, bagta elter. Beýik Biribaryň pazly keremine mydama hamdu-senada bol. Ejeň ikimiziň gözümüz, ýüregimiz şu ýerde, seniň bilen bolar. Gitjek wagtyň ýol harjyňy Seýit berer.

– Hawa, hawa, ähli ýol çykdaýyňy kakaň üç-dört esse edip berdi. Gitjek wagtyň saňa iki baýtal alyp berip, ugradyp goýbererin – diýip, Seýit ahun Artyk hanyň sözlerini makullady.

– Annanyýaz jan, senden tamamyz uludyr, sen on ogluň ornuny tutmalysyň. Ejeň ikimiziň janymyz sendedir.

Artyk han atynyň rişdesinden tutup durşuna bir meýdan ýalňyz ogluna seredip, gözünü dokundurmakçy bolýan dek, sesini-üýnünü çykarman seretdi durdy, soňam Annanyýazy garsa gujaklady. Annanyýaz kakasyna: «Kaka jan, men

¹ Wakfy – musulman dini edaralaryndaky ýeňillikleri berýän şahsy emläk.

² Sünnet – pygamberiň ýoly.

ynamyňzy ödärin, ýüzügara etmerin» diýmekçi boldy, ýöne damagy hykga doldy-da, gürläp bilmedi. Artyk han hoşlaşyp, yzyna garaman gitdi.

Annanyýaz kakasynyň yzyndan tä gözden ýitýänçä seretdi, ol kakam yzyna öwrülip ýene bir gezek hoşlaşyk yşaratyny eder öýdüp tama etdi. Ýöne Artyk han yzyna birjik-de garaman gitdi.

Şol günden başlap, Annanyýazyň durmuşynda täze elkin durmuş başlandy. Kakasy barka şähre, suklara aýlanyp göreni gören boldy. Bazaryň gohy üýn alşar ýaly däl, her kim harydyny satjak bolup adamlary dükanlaryna çagyrdy. Bazar Annanyýazda güýçli täsir galdyrypdy. Ol asuda durmuşdan gelipdi. Onuň ýaşan durmuşynda beýle goh-gykylyk ýokdy. Bazar gohy hakda eşiden rowaýaty onuň aňyna berk ornady. Şol rowaýatda bir oğlan baý gyzyna aşyk bolýar. Baý oglana «Bagdadyň bazarynyň sesinden gaty gygyryp, bazaryň ünsüni özüňe çekip bilseň, hiç zadyň gerek däl, bar baýlygym bilen bilelikde gyzymy bereýin» diýipdir. Oglan synanyşýar, ýöne bazardakylaryň ünsüni özüne çekmegi başarmaýar, şonuň üçinem gyza öýlenip bilmeýär.

Annanyýaz soň bazara gitmedi, asyl şähre, suklara aýlanara onda wagt-da bolmady. Onuň bar wagty Mustansir uniwersitetinde, kitaphanada geçdi. Göräýmäge, bir dynç günü bardy, ýöne şol dynç günü kitapdan başyňy galdyrmaz ýaly, öýe birgiden ýumuşlar berýärdiler. Onsoň dynç günün hem edil beýleki günler deýin, bar wagtyň okuw bilen geçmeli bolýardy. Kyýas bilen bir howluda ýaşasa-da, onuň bilenem ikiçäk gümür-ýamyr edişmäge wagty ýokdy, diňe bir Nyýazyň däl, Kyýasyň hem wagty ýokdy. Onuň hem bar wagty okuw bilen geçýärdi.

Mustansirde Nyýazy Abul Himmet Keskiogly atly asly türkmen mugallymy okadýardy. Abul Himmet sabyrlydy, sowatlydy, okuwçylarynyň dünýäsine düşünmäge çalyşýardy. Ýaşy altmyşa ser uran hortap mugallymyň ýadamasy-ýaltanmasy ýokdy. Nyýaz bu mugallym, heý, gije ýatýarmyka diýip oýlanýardy. Sebäbi onuň aňynda okadýan okuwçylaryndan, okadýan sapagyndan başga hiç zat ýokdy. Onuň maşgalasy-da, çaga-çugasy-da ýokdy. Ýaşayan hüjresinde kitapdan başga meniňki bolsun diýer ýaly ýekeje-de zat ýokdy. Abul Himmet «Meniň baýlygym – siz, meniň perzentlerim – siz» diýip nygtamagy gowy görýärdi. Dogrudanam, onuň elinde okan adamlar on ýyldan, ýigrimi ýyldan soň hem eziz mugallymynyň halyndan habar almaga gelip durýardylar. Abul Himmet okadyp goýberen uçurymlaryny edil öz perzentlerini gören dek mähir-hormat bilen gujak açyp garşylaýardy. Gelenleri okadýan okuwçylarynyň ýanyna alyp barýardy. Okuwçylaryna uçurymynyň nähili okandygy barada birin-birin gürrüň bererdi. Uçurym mugallymynyň ýatkeşligine haýranlar galardy.

Mugallym taryh hakda, aýratyn hem türkmen taryhy hakda gürrüň bermegi gowy görýärdi. Nyýaz sapakdan soň edilen gürrüňleri, ýüregine jüňk bolan sözleri depderine bellik etmäge başlady. Onuň kalbynda ulamalar deýin, Bagdatda uly hyzmatlar görkezen türkmen gerçekleri hakda kitap ýazmak hyjuwy joş urdy. 1055-nji ýylda Togrul begiň Bagdada gelşi, soltanlyk edişi, halyf Kaim Ömrüllahyň oňa ýedi yklymyň soltany diýip ýedi don geýdirişi, Togrul begiň halyfyň gyzy Seýidä

öýlenişi: yslam taryhynda ilkinji gezek pygamber öwladyna başga milletiň wekiliniň öýlenmegi hakda Annanyýaz gaty kän kitaplardan okady. Seljuk türkmenleri hakda ýazylan kitaplary juda kändi. Bagdadyň mydama türkmen döwleti bolandygyna buýsandy. Akgoýunly türkmenleriň, Garagoýunly türkmenleriň, Osman türkmenleriniň bu ýerde agalyk eden ýyllaryny aňyna ýazdy. Muhammet bin Suhuň, Zeheýr Türkmeniň, Mübärek Türkmeniň, Wasyf Türkmeniň, Ýahýa bin Dawut Hursy Türkmeniň, Abu Süleýli Pereç Hadym Türkmeniň, Afşin Haýdar bin Kowus Türkmeniň, Ynak Türkmeniň, Buga Kebir Türkmeniň, Aş Nasyň abbaslylar hanedanlygyndaky hyzmatlaryny, Mosuldaky, Bābegiň gozgalaňyny basyp ýatymakdaky, Wizantiýa ýörişdäki, abbaslylara garşy her hili dildüwşükleri basyp ýatymakdaky hyzmatlaryny içgin öwrenipdi. Bagdatda hökümdarlyk süren türkmen döwletleriniň taryhyny-da çuň öwrenmäge başlady. Diňe bir serkerdeleriň däl, ylmyň dürli ugurlary boýunça abyrsyz uly işleri bitiren, öz adynyň yzyndan «Türkmen» diýen sözi buýsanç bilen goýan türkmen ulamalarynyň bitiren işlerini-de öwrenmäge başlady, olaryň ýazan kitaplaryny çintgäp-çintgäp okady. Abul Himmet: «Ähli zady aňda saklap bolanok, gowy gören jümleleriňi ýazyp goý, soň olar saňa durmuşda gerek bolar» diýensoň, Nyýaz öz gowy gören jümlelerini depdere ýazdy.

4.

Ýedi ýylyň içinde Nyýaz on sany galyň depderi doldurdy. Ol bu depderlerini eziz saklaýardy. Depderine ýazan senelerini, maglumatlaryny, jümlelerini ýatdan bilýärdi. Ýazan depderlerini ýat tutmasy al-Gazalynyň ylym ýolundaky başdan geçirmesi bilen baglanyşyklydy. Al-Gazaly Gürgenden dogduk diýary Tusa ylym öwrenmek üçin gidip barýarka talaňçylara sataşýar. Talaňçylar onuň kitaplaryny we ders bellikleri ýazylan depderlerini alýarlar. Şonda al-Gazaly: «Allanyň ýygyna meniň depderlerimi gaýdyp beriň. Olaryň içinde meniň ylmym ýazylygy» diýip ýalbarýar. Talaňçylaryň baştutany: «Depderleriň alnany bilen boş galýan bolsaň, nähili alym boljak?» diýýär. Şondan soň ylym depderleri ýitäýende-de kösenmez ýaly, al-Gazaly ähli ýazanlaryny ýat tutýar. Annanyýaz hem al-Gazalynyň dünýäsine girmäge çalyşýardy. Elbetde, al-Gazaly ýaly on bir ýyllap derwüşçilik edip gezip biljek däl. Ýöne onuň pähimleri, pelsepeleri Annanyýaza ýakyn duýulýardy. Şeýle bolansoň, Annanyýazyň depderlerinde al-Gazalynyň, esasan, «Yhýau Ulum ed Din», «Bidaýetul-hadaýe», «Tahafutul-Felasife», «Al-Mustasfa min ylmyg-usul», «Hakykatul-ruh» kitaplaryndan jümleler bardy. Gowy gören jümlelerinden dolan bu depderleriň birinjisi yslamyň esaslary hakda, ikinjisi türkmen taryhy hakda, üçünjisi Bagdat bilen türkmenleriň baglanyşyklary hakda, dördünjisi we bäşinjisi fykh¹ hakdady... Onunjy depder bolsa, Annanyýazyň ýedi ýylyň içinde döreden şygryrlaryndan doludy. Nyýaz kimdir biriniň depderlerini okajak bolmasyny, näme üçindir, gaty ýokuş görýärdi. Aýratynam, onunjy depderini kimdir biriniň okamagyny islemeýärdi. Bir gezek özi ýokka onuň şygrylar depderini bile okaýan dostunyň okandygy üçin hakyt ýakalaşypdy. Şeýle bolansoň, Annanyýazyň depderlerini özi

ýokka hem okamakdan heder edýärdiler. Ýöne ol birinji depderini dostlaryndan onçakly ýaşyryn saklamaýardy. Käteler birinji depderinden ol-bul zatlary okap hem bererdi. Annanyýazyň birinji depderiniň başky iki sahypasynda şeýle ýazgy² bardy:

¹ Fykh – yslam hukuk ylmy.

² Ýazgy arap dilindedi.

– Allatagala asmandan Zemine bir ýüz dört kitap gönderdi. Şonuň dördüsi mukaddes boldy: Töwrat – Musa pygambere; Injil – Isa pygambere; Zebur – Dawut pygambere; Gurhan – Muhammet pygambere inderildi.

– Dünýäde dört zat atasyz dünýä indi: Adam ata; How ene; Ysmaýyl üçin gurban edilen goç; Salyh pygamberiň daşdan çykan düýesi.

– Ata-eneňe ýürekden hormat goýmazlygyň iň uly biabraýlykdygy, günäsinin çökderdigi Gurhanyň bir ýüz on bir aýatly Ýusup süresinde ýatlanýar, onda Ýusubyň kakasynyň ýanynda atdan düşmän salam berendigi üçin pygamberlik derejesinden mahrum edilendigi aýdylýar.

– Musa pygamber Allatagala ýüzlenip: «Eý, beýik Biribar, men üç zatda nägileligim bar» diýipdir. Biribar: «Aýt!» diýipdir. «Aýtsam, birinjisi, saglyk beripsiň, soňundan syrkawlyk bermän näme?» diýipdir. Beýik Biribar: «Syrkawlyk bermedik bolsam, hiç kim meni äsgermezdi» diýipdir. «Jenneti ýaratdyň, dowzahy ýaratmanyňda bolmadymy?». «Hiç kim menden gorkmazdy». «Diriligi ýaratdyň, soňundan öldürmän näme, eý, Beýik Biribar?» Musa pygamberiň bu sowalyna Beýik Biribar «Onda meni hiç kim tanamazdy» diýip jogap beripdir. Ynha, dünýäň manysy. Beýik Biribar, diýmek, özüni tanatmak üçin ölümi ýaradypdyr, özüniň äsgerilmegi üçin syrkawlygy, özünden gorkulmagy üçin hem dowzahy. Dünýä şu üç zadyň daşyndan aýlanýar. Bendesi hem Beýik Biribara meňzejek bolýar. Eý-ho... Adamyň gursagynda şeytan bar, ol, gör, nämeleri höwes etdirmeyär. Aslynda Allatagala özüni öwdürmek, wasp etdirmek üçin adamy ýaradypdyr. Dünýäde iň süýji lezzet özüniň öwürmegiňdir, wasp edilmegiňdir. Bendesi hem özüniň öwürmegini isleyär. Öwginiň lezzetini, güýjüni, gudratyny hiç bir zat bilen çalşyp bolmaýar.

– Üç zat üç zatsyz hiçdir: görmegeý kişiniň akyly bolmasa; alymyň amaly bolmasa; baýyň jomartlygy bolmasa hiçdir.

– Sekiz jennet bar: Daryslam; Darulkarar; Dadujemal; Jennetunahym; Jennetulgirdag; Jennetulmah; Jennetulgadin; Jennetutgaýa. Ýedi dowzah bar: Hawiýa; Hunama; Sakar; Sahyr; Dazaý, Jahým; Jähennem.

– Adamyň günädir sogabyny ýazýan perişdeler adamyň iki pilçesiniň arasynda ýerleşýärler. Olaryň galamy adamyň dili. Türkmen ýöne ýere «Dil¹ – gala, dil – bela» diýenok.

– Dünýäde jenneti Şetdat döretdi.

– Aýaly Jebraýyl ýaratdy.

– On sekiz mün älemiň – alty mün haywanlardan; alty mün her dürli otlardan; alty mün her dürli guşlardan ybaratdyr.

- Dünýäde üç pygamber – Ýunus, Güzaýry, Jerjas ölüp direlen pygamberlerdir.
- Dünýäde bir ýüz ýigirmi dört mün pygamber bar.
- Allatagalanyň adama esasy ündän häsiýeti sabyrly bolmakdyr. Beýik Biribar älemi bir günde-de ýaradyp bilýär, ýöne ol adamlara sabyrly bolmagy öwretmek üçin älemi alty günde ýaratdy.
- Jennetden ýere düşende gökgarga Adam atany iýmit bilen üpjün edipdir; garlawaç Ybraýym pygamberiň oduna suw getiripdir; Hüýpüpik Süleýman pygamberiň ilçisi bolupdyr. Şonuň üçin hem ýarganaty, hüýpüpigi, garlawajy, gökgargany öldürmek günädir.
- Musulmançylygyň esasy wesýeti: Hudaýa gulluk et; ölümiňi ýadyňdan çykarma; Hudaýdan gork; hiç kişini ynjytma!

¹ «Dil – bela, diş – gala» diýen nusgasy-da bar.

– Allatagalanyň razylygy ata-enäniň razylygy bilen amal bolýandyr.

Nyýaz kitap yzyna kitap okap bir pikire geldi. Yslamyň yslam bolmagynda dag deý duran ärlər – türkmenler. Yslamy ýok etmek üçin dokuz gezek edilen haçly ýörişleri yzyna serpikdirenler – türkmenler, «Yslamyň din gylyjy – türkmenler» diýip araplaryň nygtamagynyň aňyrsynda nähili uly wakalaryň ýatandygyna Nyýaz haýranlar galdy. Türkmenleriň yslamda ylmyň ösmeginde, sungatyň, edebiýatyň, medeniýetiň kämilleşmeginde bitiren hyzmatlaryny ýazmaga birki ömür ýetjek däl. Diňe XIII asyrdaky ulamalary hem sanap tükeder ýaly däl, ýok, baş-alty asyryň beýik türkmen şahsyýetleri däl, diňe bir asyryň şahsyýetlerini öwrenmek asla on-on baş kitaba sygar ýaly däl. Nyýaz kitaphanadan VIII asyryň ulamalary hakdaky kitaplary, olaryň döreden kitaplaryny okap ugrady. Ol VIII asyr ulamalarynyň, şahyrynyň eserleriniň diňe käbirini okady. Jarji Zeýdan «Yslam ylymlarynyň ulamalarynyň, şahyrlarynyň, hafyzlaryň, müfessirleriň, muhaddyslaryň, fakyflaryň aglabasy arap bolmadyk musulmanlardy, aýratyn hem türkmenlerdi»; Ibn Haldun hem: «Geň galaýmaly, musulman alymlarynyň galabasy arap bolmadyk adamlardy – türkmenlerdi. Araplardan ylma ýüzlenen kişiler örän azdyr. Dogrusy, araplar medeniýetden daş düşen ýagdaýdadyr. Medeniýeti şol döwürde diňe mewalylar¹ düzýärdi. Grammatikaçylaryň, hadysçylaryň, fykhçylaryň köpüsi mewalydy, aýratyn hem türkmenlerdi» diýip ýazypdyr. Nyýaz bu setirleri okansoň görnükli türkmen ulamasy, şahyry Zamahşarynyň: «Eý, araplar, geliň menden arap dilini, arap

¹ Mewaly – arap bolmadyk halk.

edebiýatyny öwreniň!» diýip, emawylaryň¹ önünde gygyrmasynyň sebäbine düşündi. Abdylly bin Mübärek, Süleýman bin Tarhan, Mugtemir, Japar Türkmen, uly Faraby, kiçi Faraby ýaly ilkinji türkmen muhaddyslary öwrenen Nyýaz türkmenigine buýsandy. Bagdady Halypa Mansuryň Hommat Türkmeniň salgysy, goldawy bilen paýtagt edinendigi, kiçeňräk obany ajaýyp şähre öwrendigi baradaky kitaby okady.

Nyýaz, esasan, ylymdaky, yslandaky dürli ugurlary, akymlyry içgin öwrenmek isledi. Nass² näme? Muhaddys³ näme? Jerh we tagdyl⁴ näme? Mugtezile we jehmiýýe⁵ näme? Kadaryýýe⁶ näme? Mürjiýýe näme?⁷ Nyýaz ylma näçe çuň aralaşdygyça ylym şonça giňäp, ummana öwrülip barýardy. Ibn Sinanyň, Aristoteliň, Muhammet al-Gazalynyň eserlerini öwrendi. Al-Gazalynyň Bagdatdaky meşhur «Nyzamyýe» medresesi, ol medresä ýolbaşçylyk edişi, şägirtleri, ýazan eserleri barada has içgin gyzyklanyp ugrady. Al-Gazalynyň pikirleri ony özüne imrindirdi. Hyýalynda al-Gazaly bilen jedele girdi. Nyýaz al-Gazaly minarasynyň ýanynda peýwagtyna gezim etmegi, ol ýerde al-Gazalynyň dünýäsine girmegi gowy görýärdi. «Wah, al-Gazalyny ýekeje gezek görüp bolsady» diýip içini gepleýärdi. Oňa öz pikirlerini aýtmak isleýärdi.

¹ *Emawy* – araplar.

² *Nass* – ysalam hukugynda Gurhan bilen hadysa aýdylýar.

³ *Muhaddys* – hadysçy, hadys alymy.

⁴ *Jerh* – hadys usuly ylmynda rawyny tankytlap, onuň gowşaklygyny ýüze çykarmak; *tagdyl* – hadys usuly ylmynda rawynyň dogruçylygyny ýüze çykarmak.

⁵ *Mugtazile* – yslanda akyla örän uly üns berip, Allanyň kyýamat gününde görüljegini, sypatlaryny ret edýän mezhep; *jehmiýýe* – mugtaziläniň bir goly. Bu mezhep dünýäde adamyň hiç zada ygtyýarynyň ýokdugyny öňe sürýär.

⁶ *Kadaryýýe* – kadary, ýazgydy inkär eden sünnülikden aýry mezhep.

⁷ *Mürjiýýe* – imany amaldan aýry kabul eden sünnülikden aýry mezhep.

Gazalynyň «Adamlar köp zatlara garşy çykýarlar. Munuň sebäbi adamlarda garşy çykýan zatlary hakda hiç hili düşüňjeleriniň ýoklugynda» diýen pikiri hakda köp oýlanypdy. Şeýle hem mugallymy Abul Himmetiň Gazalynyň: «Üstüne howp abanan kişi üçin özüni ýyrtyjy ýolbarsyň penjesinden halas edeniň il içinde meşhur, atly-abraýly adamdygynyň ýa-da meşhur atly-abraýly däl adamdygynyň ähmiýeti ýok. Esasy zat ýyrtyjydan halas bolmak. Edil şeýle hem adamlaryň çyr-çytyr at-owazasy ile dolan halypadan bilim öwrenmäge ymtylmaklarynyň sebäbi nämekä?» diýen sözlerini köp gaýtalamasynyň hikmeti hakda köp oýlanypdy. Nyýaz mugallymy Abul Himmetiň özüniň meşhur halypalarça bilim bermegi başaryandygyny, emma adynyň il içinde meşhur dældigini nygtamak isleýändigine düşüňýärdi.

«Gazaly ýalňyşanda-da ynandyrmagy başarýar» diýip, Nyýaz ulamanyň ussatlygyna haýranlar galýardy.

Abul Himmet onuň sapakdan daşgary nämeler bilen gyzyklanýandygyny gözden salmazdy. Kä gijeler ogrynlyk bilen Nyýazyň hüjresini synlardy. Bir gezek gelşiksiz ýagdaý ýüze çykypdy. Abul Himmet Nyýazyň haçan ýatýandygyny anyklamak niýeti bilen hüjräniň daşynda garaşypdyr. Ol Nyýazyň şeminiň öçerine garaşypdyr. Ýöne şem wagty bilen öçmänsoň, ýaşy durugyşan garry mugallym irkilipdir. Munuň üçin şol günün ertesi mugallyma mazalyja käýýäpdiler. Abul Himmet hakykaty aýdyp bilmändi. Oňa bolsa: «Çem gelen ýerde ýatyp ýörsüň» diýip käýýäpdiler. Nyýaz nämäniň nämedigine düşündi, ýöne onuň-da edip biljek çäresi ýokdy. Bu waka üçin Nyýaz özüni müýnli duýdy. Mugallymyndan ötünç soramagyň hem ebeteýini tapmady. Bir zat diýse, mugallymy gaharlanaýjak ýaly duýuldy durdy.

Medresede mewaly sünni ýigitleriň tapawutlanyp okaýandygyna Nyýaz buýsanýardy. Zamaňşarynyň çagyryşyny hakydasynda aýlap, arap dilinde dürs, süýji gürleşmäge, sözleri owazly aýtmaga çalşardy. Okuwa yhlaslylygy medresede derrew bilindi. Okuwynyň ikinji ýylynda uniwersitetde mugallym edip işe alyp galmak barada gürrüň gozgaldy, teklip edildi. Bu meselede Seýit çözgunyň kömegi gerek boldy, özüniň Bagdatda galyp bilmejekdigini, obada özüne garaşylýandygyny, ýeke dikrardygyny ol dile almagy gelşiksiz gördi. Bu zatlar hakda ýolbaşçylar bilen düşünişmegi Seýit çözgundan haýyş etdi.

5.

Seýit çözgun, hakykatdanam, garyndaşlyk ýakynlygyny edýärdi, Nyýazyň okaýşy bilen her hepdede, her günde diýen ýaly gyzyklanyp, nämeleri okaýandygyny anyklap durýardy. Nyýaza duýdurman, ony okadýan mugallymlar bilen gürleşýärdi. Nyýaz hakda bir hoşamaý söz eşitse, ýylgyrjaklap, guş deý uçaýarly görünýärdi. Ýöne Nyýaza hiç zat diýmeýärdi. Bar gürrüňi ogly Kyýasa aýdýardy. «Şu gün Nyýaz hakda pylan mugallym şeýle-şeýle hoş sözleri aýtdy» diýip, birin-birin gürrüň berýärdi, Kyýasa senem Nyýaz ýaly gowy oka diýip her sapar sargaýardy. Ol bu gürrüňi Nyýazyň üstünliklerine Kyýasyň gözi gitsin, goý, olam has gowy okamaga çalyşsyn diýen pikir bilen gürrüň berýärdi. Oglunyň okaýşyndan mugallymlaryň has hoşal bolmaklaryny isleýärdi. Ýogsam Kyýas ýaramaz okamaýardy, gowy okaýardy.

Kyýas kakasynyň gürrüňlerini gelip, Nyýaza gürrüň berýärdi. Seýit çözgunyň bolşuna düşüş Nyýaz onuň keýpihonlugyndan bir hoşamaý sözüň aýdylandygyny aňýardy. Seýit çözgun her ýyl üç bolup – Nyýaz, Kyýas bilen haja gidip gelderdi.

Nyýaz wagtyň geçmegi bilen Bagdada öwrenişip gidäýjek ýalydy welin, teý öwrenişip bilmedi. Obasy, mährem kyblasy, mährem kâbesi göz atuwyndan her hili pursatlarda-da aýrylmady. Oba oglanlary bilen aýak ýalaň, baş açyk ylgan, oýnan günlerini ýatlady. Sähel sypyndygy hem hakydasynda obany ýatlap, süýji ýatlama berlerdi. Okuwyny gutarjak gününü sanardy.

* * *

Annanyýaz okuwy tamamlamasyna bir ýarym ýyl galanda Hanguly atly herrikgalaly bir ýigit bilen ysnyşdy. Garaýagyz bolansoň, Annanyýaz oňa türkmenidirem öýtmändir. Olar özaralarynda arapça gürleşipdiler. Hanguly şeýle bir şoh, şeýle bir ruhbelent ýigit eken. Onuň bu sypaty Annanyýazyň göwnünden turupdy.

Bir gezek olaryň gürrüňi Bagdadyň döreýşi hakda gidýär. Şonda olaryň ikisem Marydan göçürilip getirilen türkmen ulamalary, gurluşyk ussalary hakda aýtmaga başlaýarlar. Şol ýerde-de olar biri-biriniň türkmenigini, özem biriniň Gypjakdandygyny, beýlekisiniň hem goňşy galadandygyny bilýärler. Şol gündenem başlap, olar aýrylmaz dosta öwrülýärler. Soň görüp otursalar, olaryň ikisinem Seýit

ahun okuwa ýerleşdiripdir, ýöne tanyşlyk okuwa garalla bolar öýdüp, olary tanyşdyrmandyr.

Hanguly Annanyýazdan bir ýyl soň okuwa gelipdir. Olar aýry-aýry ugurlar boýunça okaýardylar. Şeýle-de bolsa olar sapaklaryna bile taýýarlyk görerdiler. Bile okuwa giderdiler, okuwdan hem bile gaýdardylar. Seýit çozgun olaryň tanşandygyny bilensoň, ikisiniň ýanyna çagyrdy: «Siz bu ýere okamaga, öwrenmäge geldiňiz. Sonuň üçin bir gününüzem boş geçirmäň, özem türkmen dilinde gürleşmäň, arap dilinde gürleşň. Oba baranyňyzdan soň türkmençe gürleşiberersiňiz, häzir welin türkmençe gürleşmäň» diýip, Seýit ahun berk tabşyrdy. Iki dost ahunyň tabşyrygyny berjaý etdiler. Ýöne türkmen dilinde gürleşmäň diýlensoň, ene dilinde gürleşmek höwesli süýjedi. Olaryň şeýle bir ene dillerinde gürrüň edesleri geldi. Olar diňe ýolda türkmençe gürleşmeli, galan ýerlerde türkmençe gürleşmeli däl diýip, öz aralarynda ylalaşdylar.

Nyzamyýe köçesi baýlaryň ýaşaýan köçesidi. Ýoluň iki tarapy hem owadan-owadan jaýlardy. Jaýlaryň birinji gaty giden dükandy. Dükanlarda guşuň süýdüne çenli bardy.

Bir gezek Annanyýaz bilen Hanguly okuwdan gelyärkäler bir garynlak kişi olaryň yzyndan gygyrdy. Ol täjiriň ady al-Aly eken. Ol gaty galagopludy. Al-Aly iki dosty öýüne çagyrdy.

Annanyýaz bilen Hanguly täjiriň howlusyna girenlerinde, olaryň ilki nazarynyň düşeni gözüňe söweýin bir saý ahalteke bedewi boldy.

– Men sizi köp wagt bäri synlaýaryn. Siz ir bilen okuwa gidýäňiz, öýläň, ine, şu wagtlaram okuwdan dolanýarsyňyz. Siz mydama şu ýoldan geçeniňizde öz araňyzda haýsydyr bir dilde gürleşip geçýärsiňiz. Eger, ýalňyşmasam, siz türkmen ýigitleri bolmaly, özüňizem türkmen dilinde gürleşýän bolmaly?!

– Dogry – diýip, Annanyýaz Alynýň sözlerini makullady, onuň nähilidir bir üýtgeşik habar aýtjagyny aňdy.

– Siz at tanaýaňyzmy?

– Elbetde, tanaýas, özi türkmen bolup, heý, at tanamazmy?! Ine, siziň bu atyňyz türkmen aty. Ahalteke aty. Özem ikiýaşar.

– Atlar iki ýaşdan soň aýlawla goşulýan eken. Men bu ata Dagarany diýip at goýdum. Özem Dagarany mundan ýarym ýyl öň türkmensähraly bir türkmen täjirinden satyn aldym. Gerekli zada pul gysganylmaýar. Türkmensähraly täjir hem ony bagabatly¹ täjirden satyn alan eken. Men pul seçip duramsoň, ol aty maňa ýigrimi dinara satdy. Men at bilen gyzyklanýan. Aýlawlara gatnaşýan. Meniň dört sany arap atym hem bar. Olar hem gowy. Ýöne türkmen atyna dünýäde taý geljek at yok. Türkmen aty patyşalaryň münýän aty. Aýlawlaryň bezegi, özüni oňaran täjir hem türkmen atyny edinýär. Dagarany entek aýlawla çykaramok, çykarsam baýrak aljagymy bilip durun. Ýöne Dagaranyň bir kemi bar.

– Nämе kemi bar? – diýip, Hanguly atdan gözünü aýyrman Ala sorag berdi.

– Dagarany maňa hiç öwrenişip bilenok. Muňa bir zatlar-a bolýar. Oňly iýenok, suwy hem arap atlary ýaly içiberenok. Oýunam ediberenok. Mydama diňşirgenip dur.

Siz her sapar öýümiňiň deňinden gürleşip geçeniňizde Dagaran keýerjekläp uçýjak bolýar. Siziň türkmençe gürleşmäňiz Dagarana şeýle bir hoş ýakýar, şeýle bir hoş ýakýar. Ol siziň haçan deňimizden geçjekdigiňizi bilýär. Siz geçip gidýänçäňiz durşuna gulaga öwrülip durýar. Ne suw içýär, ne iým iýýär. Asyl ol dünýäni unudýar, durşy bilen gulaga öwrülip size garaşýar. Ýalňyşýan bolaýmaýyn diýen pikir bilen men Dagarany şu duran ýerinden ho aňyrrakda, köçäniň gürrüňleri eşidilmezräk ýerinde daňyp

¹ Bagabat – Änew.

goýup gördüm. Siziň gelmeli wagtyňyz ýakynlaberdi welin, edil guduz açana döndi. Dyzap-dyzap, teblesini goparyp, ine, şu ýere gelip diňşirgenmäge durdy. Gaçjagam bolanok. Üstüne eýer atanyňam bilenok. Siz gürleşip geçip gideniňizden soň Dagaran biraz rahatlanýar, suwam içip ugraýar, iým berseňem iýýär. Ýalňyşmasam, bu janawer türkmençe gatnaşyk isleýär. Şonuň üçinem men sizi öýe çagyrdym. Men sizden haýyş edýän, her gün okuwdan gaýdyşyn meniňkä gelip Dagaranymyň ýanynda türkmençe gürleşiň. Türkmençe gürläniňiz üçin men size hak töläýin. Ýene bir aýdan aýlaw başlajak. Şoňa çenli Dagarany ýaryşa taýynlamak isleýän.

– Biz size seýisçilik edip berip bileris – diýip, Annanyýaz Alyny rahatlandyrmaga çalyşdy.

– Ýigitler, haýyş edýän, hany, öz diliňizde Dagarana bir hoşamaý söz aýtsaňyzlaň diýip, Aly özeleni.

– Näme aýtsakkak? – diýip, Hanguly ýylgyrjaklady.

Dagaran hüşerildi. Ol başda arapça gürleşilen-de bolsa, Annanyýaz bilen Hangulydan nazaryny aýyrman, seredip-seredip dokunjak bolýan deýin tegelenip duran gara gözlerini birjik-de kesä sowanokdy. Hangulyň türkmençe gürlemesine Dagaran gozgalaň tapdy. Megerem, ol her günki türkmençe gürleşip geçip gidýänleriň şu iki ýigitdigini aňan bolarly. Dagaran gorky-ürküsiz Annanyýaz bilen Hangulyny ysgady.

– Görüň-ä, görüň, ol sizden ýadyrganok. Ýogsam Dagaran ýanyna ýat adam getirenog-a. Sizi birinji gezek görýän-de bolsa, edil köne gadyrdanlary ýaly kabul edýär. Eý, Hudaý, durmuşda kän-kän gudratlary gördüm, ýöne atyň şeýle bolşuny welin, ömrümde görmändimem, eşitmändimem. Walla, biri şu ahwalaty gürrüň berse-de, ynanmaryn, «jypdyryň» diýerin.

Annanyýaz Dagaranyň sekilinden sypalap, birmahalky ýat tutan makalasyny edil goşgy okaýan deý labyzly aýtmaga durdy. Dagaran dymp etmän, gözlerini süzüp, aýdylýan sözleriň tagamyny, şirin-nabatlygyny endamyna siňdirmekçi bolýan deýin, durşuna gulaga öwrülipdi. Annanyýaz makalany howlukman okaýardy, makalanyň Dagarana täsir edişinden lezzet alýardy:

«Eý, öýünden-ilinden aýrylan! Garalykdan meşhurlyk gazanan garganyň çünkümi ýa-da seniň bu hor-homsy aýraçylyk halyň, haýsy has garadyr? Ol adamyň haly nähili garalmasyn, çünki ol dogan-garyndaşdan, dost-ýardan uzakdadyr. Ata-

enesinden aýra düşen adamyň saçy-sakgaly neneň agarmasyn?! Ol hor-homsulygy hiç ýeňip bilmez. Sebäbi hiç kim oňa goldaw bermez. Aýraçylykda bolan adam hiç wagt yzzat görmez we rahatlyk ýassygyny ýassanmaz. Ýüzi-gözi mydama horluk we kösenç tot-tozanynyň içindedir.

Diňe özüne «aýlanyp-gezip ýören, köpi gören tejribeli, edermen adam» diýdirmek üçin watanyndan jyda düşüp, öý-işiginden, çagalaryndan, maşgalasyndan daş düşüp, ýurtma-ýurt gezip, daglarda, çöllerde özüni mähnetden-mähne atмага razy bolan kişä akyllý we parasatly diýip bolmaz.

Hawa, gam-gussasy çekip-çydardan çökder diýäýmeseň, aýraçylyk syýahata we gazanja sebäpdir. Ýöne ynsany mähnedine çolaşdyrýandyr¹ ...»

Annanyýaz Dagaranyň hoşuna geler diýen pikir bilen Magrupynyň «Bedew» atly goşgusy aýtmaga durdy:

¹ Abylkasym Zamaşarynyň «Altyn halkalar» kitabynyň «Aýraçylyk hakynda» atly makalasyndan.

Kakdyryp nalyn kümüşden,
Iýmiti dürli iýmişden,
Yüwrüşi artykdyr guşdan,
Bahar öwsen batdyr, bedew.

Goç ýigit münse üstüne,
Jyzasyn alsa destine,
Dest berip möwlam dostuna,
Ýigide gaýratdyr, bedew.

Döwletýara ýoldaş boldy,
Agyr günü syrdaş boldy,
Maňa hemdem serdeş boldy,
Ýalňyza zürýatdyr, bedew.

Dagaran duranlaryň asyl-ha garaşmadyk gudratyny görkezdi. Ol goşgy gutaransoň, yzly-yzyna hokrandy.

– Dagaran sagbol aýdýar – diýip, Hanguly hezil edip güldi.

Dagaran boýunlaryny talawladyp, gürläýjek-gürläýjek bolýardy. Aly öwran-öwran: «Aperin! Aperin!» diýip gaýtalady.

Dagaranyň bolşy Annanyýaz bilen Hangula biçak güýçli täsir etdi. Olar bu ahwalata kökerildiler. Annanyýaz Dagarany özi bilen ykbaldaş saýdy. Herhal, ýene bir ýarym ýyldan Annanyýaz obasyna barar, adamlar bilen türkmen dilinde gürleşer, ýöne Dagaran indi türkmen obasyny görmez, türkmen dilini eşitmez. Annanyýaz bilen Hanguly gidensoň, kim onuň bilen türkmençe gürleşsin. Aly haçana çenli türkmen tapmaly. Işsiz adam ýok.

Annanyýaz Dagaranyň ýagdaýyna gynanmak gynandy. Ýöne onuň edibiljek kömegi ýok.

Iki dost Alynyň haýyşyny kanagatlandyrmaga söz berdi. Aly hem olaryň hyzmatyny göz önünde tutup, sahylyk bilen açıldı.

Annanyýaz dagy her sapar baranda Dagaran rişdesini üzere getirip olara bakan ümzügýärdi, türkmen dilinde hoş sözleri eşidip ugranynda, her bir sözi eşitmän galmakdan heder edýän dek butnaman diň salýardy.

Aly begenjine guş deýin uçajjak bolýardy.

– Bilýäňizmi, bu gün Dagaran bilen türgenleşik geçdik. Gaty gowy. Şu gidişimiz bilen gitsek, nesip bolsa, aýlawda hökman baýrak alarys. Ynha, görersiňiz. Meniň ýüregim aňýar. Dagaran wagtyhoş, iýminem iýýär, güýjem toplaýar. Bedew bedew bolanda, ine, Dagaran ýaly bolýar. Dagaran mydama size garaşýar, siziň geleriňize howlugýar. Siz gelip gideniňizden soň ol şeýle bir rahatlanýar, şeýle bir rahatlanýar, heý-de goýaýyň – diýip, Aly ýetişibildiginden joşup gürleýärdi.

Annanyýaz bilen Hanguly işlerine yhlasly çemeleşdiler. Kä günler Dagaranyň huzuryna dutarly bardylar. Oturyp, uly mähelläniň önünde çykyş edýän dek, yzly-yzyna joşup-joşup saz çaldylar, aýdym aýtdylar.

Dagaran aýdym-sazy biçak gowy görýärdi. Bir gezek Dagaran aýdym diňläp durka gözünden paýradyp ýaş döküp aglady. Hakyt aglady. Eý-ho! Dagaran aglady! Aly görgüli bedewiň gözýaşyny elýaglygy bilen süpürýär. Elýaglyk öl-myžžyk boldy.

Dagaran Annanyýaz Magrupy şahyryň ilki «Bedew», soňundan «At ýagşydyr» diýen aýdymyny aýdanda aglapdy. Annanyýazyň özem bu aýdymy gowy görýärdi. Aýdymyň sazyny dördünji arka atasy Annamyrat begiň döredendigini bilýärdi. Ol bu sazy diňe bir atasynyň döredendigi üçin däl, ýok, bu sazda türkmen ýigidiniň zerurlyklary hakda aýdylýandygy üçin gowy görýärdi. Onuň göwnüne, bu aýdym hut özi üçin döredilen ýalydy. Bu aýdym ýokarky perdelerdäki aýdym däldi, pessaý perde aýdymdy. Pessaýlygy bilenem kalbyňa, janyňa paraýan aýdymdy. Gelip-gelip bu aýdymy Dagaranyň gowy görmegi Annanyýazyň diýseň hoşuna geldi. Ol aýdymy gaýtalap-gaýtalap aýtdy:

Ýigide on baş ýaşynda söýgüli arwat gerekdir:

Andan soň köňlüniň hoşy, ýarag bilen at gerekdir.

Atdyr ýigidiň ýoldaşy, oguldyr döwletniň başy.

Gyz-da bolsa köňül hoşy, ýigide zürýat gerekdir.

Magrupy, bilgeniň söýle,

Goç ýigitniň waspyn eýle,

At bilen ýaragy şaýla,

Duşmana haýbat gerekdir.

Täjirler hasabynda aňsat-aňsat ýalňyşmaýarlar. Aly hem ýalňyşmady. Hasaby dürs çykdy. Aýlawlarda baýrak yzyna baýrak aldy.

– Çykaran çykdaýjymy üç esse edip ýerine saldym. Nesip bolsa, ýene kân-kân gazanaryn. Bu zatlar üçin men, ilki bilen, size minnetdar. Sag boluň, sag boluň – diýip, Aly täjir Annanyýaz bilen Hangula zyýapat berdi, halat-serpaý ýapdy. Hersine bir düwünçek pul-da berdi.

Aly täjir Seýit ahuny ýakyndan tanaýan eken. Ol begenjine ähli bolan wakalary gürrüň beripdir.

Annanyýaz bilen Hanguly Seýit ahun käýýär öýdүpdiler. Ýöne Seýit ahun olara käýemändi:

– Eşidip, şol täsin türkmen atyny görüp gaýtdym. Türkmençe gürlesem, tisingip gitdi, janawer. Türkmen dilini bilýär ol – diýip, Seýit çozgun ogly Kyýasa-da şol bedewi görüp gaýtmagy maslahat berdi.

Dagaran iki çapyşyk möwsümüne gatnaşdy. Iki möwsümde-de Dagaran aýlawy baglady. Bagdadyň ilatynyň bar gürrüňi Dagaran saý bedewi hakda boldy.

Okuwyny tamamlan Annanyýaz Dagaran bilen hoşlaşmak üçin Alynyň öýüne bardy. Aly adaty şadyýanlygy bilen Annanyýazy garşylady, ony Dagaranýň ýanyna alyp bardy. Annanyýaz Ala okuwyny tamamlandygyny, ertir irden Ahala – öýüne gaýdýandygyny aýtdy. Aly Annanyýaza ak ýol arzuw etdi, ak pata berdi.

– Dagaran bilen ysnyşjak bolsaň, bir gapdan suw iç – diýip, Annanyýaz Ala maslahat berdi. – Dagarana bermekçi suwuňdan ilki özüň aňryň aldygyndan agzyňy basyp iç, soňundan Dagarana ber. Suw gudraty ikiňizi aýrylmaz dosta öwürer.

Annanyýaz soňundan Dagaran bilen hoşlaşdy.

Dagaran ullakan gözlerini Annanyýazdan aýyrman seredip dur.

– Gitjek diýip, sen Dagaraný-ha gynandyrdyň. Menem gynandym. Ýöne meniňki bilen deňşdireniňde, Dagaranýň gynanjynyň çökderdigini duýup durun men – diýip, Aly Dagaranýň boýnundan gujaklady. – Nesip bolsa, Annanyýaz jan, suwy Dagaran bilen mydama bir gapdan içerin. Bagdat illerine gelseň, biziň gapymyz seniň üçin açykdyr, gelseň, depämiň üstünde ornuňy bolar.

Annanyýaz şol gün mugallymlary bilen, aýratyn hem Abul Himmet Keskiogly bilen, Seýit ahun bilen hoşlaşdy, olara çäksiz minnetdarlygyny bildirdi. Kyýas bilen suklara aýlanyp çykdy. Ol ýedi ýyldan soň arkaýyn bazara aýlandy. Aňynda mundan ýedi ýyl öňki Kyýasyň aýdan rowaýatyny ýatlady. Ýok, Annanyýaz ol rowaýaty ýedi ýylyň içinde unutmandy, ol rowaýaty gaty kân gezekler ýatlapdy, ony ýegre dosty Hangula hem gürrüň beripdi.

– Biçäre oylan sukuň ünsüni çekmek üçin gygyrmak gygyrýar, ýöne ol hiç kimiň ünsüni çekip bilmeýär, netijede hem ol söýen gyzyňa öýlenip bilmeýär. Göwnüme bolmasa, biziň her birimiz şol aşyk oylan. Biz maksadymyza ýetmek üçin gygyrýarys, ýöne bizi hiç kim eşidenok.

Bazar – bu pany dünýä.

Aşyk ýigit – adamzat.

Bu rowaýatda bu dünýäň bar manysy ýatyr.

Men bu rowaýatda ýaşayşyň barja manysyny görýärim – diýip, Annanyýaz Kyýas bilen Hangula ýüzlenipdi. Olar üç dost bolup tä daň atýança pelsepe otaryp oturypdylar.

Annanyýaz daňdan asly gilýanly bile okan dostlary Ilhan hem Muhammet bilen ilki Mazenderana, soň Gilýana gitmekçidiler. Ilhan bilen Muhammet Annanyýaza her dürli miweli daragtlaryň üç ýyllyk bolan nahallaryny satypdylar. Söwda mundan bir ýyl öň – Ilhan bilen Muhammediň kakalary Bagdada ogullarynyň yzlaryndan hallaryndan habar almaga gelenlerinde edilipdi. Indi Annanyýaz üçin ýörite saklanylýan şol nahallary Ahala aşyrmalydy. Ulaglar ýeterlik bardy. Seýit ahun Artyk hana beren sözünde durupdy.

Jahan ýagtylmanka Ilhan bilen Muhammet Annanyýazyň şäheriň gyrasynda kireýine ýaşayan öýüniň üstünden gelmelidiler.

Garaşylýan pursat geldi.

Üç dost goş-golamlaryny göterip daş çykdylar.

Garaşylmadyk ahwalatlar haýrana goýýar. Adamyň durmuşynda garaşylmadyk ahwalatlar seýrek bolýar. Megerem, seýrek bolýanlygy üçin haýrana goýýandyr. Üç dost hem esli salym gözlerine münkürligi bar deýin çişerildiler durdular.

Annanyýaz haýran galmasyny daşyna çykardy:

– Eý, Aly, sen bizi nädip tapdyň? Bagdat uly ahyryn?

– Sizi men tapamok, sizi Dagaran tapdy – diýip, Aly jogap berdi. – Sen gaýdaňsoň howluda rahatlyk ýitdi. Dagaran uzak gije özem ýatmady, bizem ýatymady. Şo-ol kişňäp, çarpaýa galyp, hokrandy durdy. Ýüpüni üzjek bolýar. Uýanyň yzy endamyny gara gan etdi. Janawer ganynyň akýanynam bilenok, öljeğim bilenok. Däliredi asyl. Meger, seniň dolanyp barmajagyňa soňundan düşünen bolarly.

Dogrudanam, uýan Dagaranyň kellesini gara gana boýapdyr.

Bu mahal Dagaran parahat durdy.

Gaty arkaýyndy.

– Täzededen hoşlaşmaly bolupdyrys-ow – diýip, Annanyýaz Dagaranyň ýallaryny barmaklary bilen daraklady.

– Ýok, Annanyýaz, Dagaran seniň ýanyňa hoşlaşmaga gelenok – diýip, Aly ardynjyrady.

– Baý-bu, gep, gör, nirelerden gelip çykdy – diýip, Hanguly ýylgyrjaklady.

– Annanyýaz jan, men bu bedewi saňa ak ýüregimden sowgat berýän. Siz biri-biriňize mynasyp. Men atam tanaýan, adamam. Hanguly ikiňiz türkmeniň Dagarany. Hawa, hawa, Hanguly ikiňiz türkmen iliniň Dagarany, är ýigidi. Eger Alladan üç zat dileg etmeli bolsa, dilejek üç zadymyň üçüsem şu ýerde bar: ilki siz ýaly doganym, siz ýaly oglum bolsa hemem Dagaran ýaly bedewim bolsa, meniň üçin ondan aňyrda zat ýok. Hanguly ikiňizi özüme dogan saýýaryn. Geçen döwür içinde men hem meniň maşgalam siz bilen gaty ysnyşdy. Meni ýatdan çykarmaň. Men sizi mydama ýatda saklaryn. Dagaranyň seniň ýanyňda mes boljakdygyna ynanyryn, Annanyýaz. Seniň

ýaly ýigide Dagaran ýaly bedew gelişýär. Özüňe mynasyp bedewiňi münüp ýaşa, Annanyýaz...

– Aly, hoş sözüň üçin sag bol, ýöne men Dagaranyňy mugt alyp biljek däl, meniň ýanymda ýeterlik pulum bar. Men Dagarany alan bahaňa satyn alayyn – diýip, Annanyýaz Ala ýigrimi altyn dinar berdi.

Aly begenjine Annanyýazy ýene gujaklady.

* * *

– Halypa, seniň nirelerde gezip ýöreniňi aýdaýynmy? – diýip, Durdy kalaý çasly gygyrdy.

Ylla birinji gezek görýän dek Durda tiňkesini diken Nyýaz nämäniň-nämedigine – özüniň Bagdatda däl-de, dostlary bilen çölün içinden barýandygyna düşündi-de, çalaja ýylgyryp baş atdy:

– Hany, aýt, nirede?

– Bagdatda, Harun ar-Raşit köçesi bilen Mustansire sary düwdenekläp barýaň, eliňde-de kitap bar öýdýän. Uzagrak bolansoň eliňdäkini açyk görüp bilemok-da, içigargalmys.

– Ýok, bilmediň.

– Bă, eýýäm Mekgä dagy ýetäýdiňmi?

– Haý, Durdy, senden bilgiç çykmaýar. Onuň ýaly juda jogapkärli zatlary menden soraň ahyryn.

– Ana, soran ekenik-dä, senden.

– Sorasaň, men halypaň nirededigini takyk aýdyp beräýerin. Men san bilmesem bilmerin, ýöne halypaň içindäki zatlaň sanyny weli takyk aýdaryn. Ah-ow, men halypamyň içine öz aýalymyň synasyna beletligim ýaly belet ahyryn. Biziň halypamyz häzir Hanguly baý bilen dünýäni unudyp, al-Nyzamyýýe köçesi bilen ýöräp barýar, birdenem olaryň yzyndan garny önünde asyl-asyl bolup gelýän äpet bir daýaw baý kişi gygyrýar. Ol baý kişiniň adyna al-Aly ibn Kaimyllah diýýärler, «Oglanlar, mähriban oglanlar, hany, bir dakga aýak çekseňizläň!» diýip, al-Aly hashas edip, olaryň yzyndan ylgap ýetýär. Al-Alynyň beren atynam, ynha, önümüzde halypamyz münüp barýar.

– Äl, seniň biläýşiňi! Nyýaz ol ýerden eýýäm gaýtjak bolup ýör – diýip, Rejep gürrüňi alyp göterdi.

– Haý, azajyk küş bermedik bolsam-a geljegem ekeniň asyl – diýip, Durdy hezil edip güldi. – Halypam, geleňde meni gujaklaýsyň teý ýadymdan çykanok.

– Sen maňa dogry düşün, Durdy. «Towşana dogduk depe» diýip, ýöne ýere aýdylanok. Towşan görgüli her näçe hatarlam bolsa, bir depe aşyp-aşman ýene dogduk ýerjagaşyna gelýändir, kysmatyna kaýyldyr. Ors gelensoň Eýrana aşan bir teke gürrüň beripdir: «Haýwan diýilýär, ana, şolar hem ýurtdan aýyrsaň bolmajak eken diýip, düýeler titreşip, hiç zat iýip-içmän hyrsyzlaşdylar, ýaraly ýolbars ýaly, kimiň üstüne özüni zyňyp bagyr awusyny kimden çykarjagyny bilenoklar, göçüp

gaýdan obamyza tarap bakyp ýöne bagyryşyp durlar, itlerem ýürege düşgünçlik bilen ýabşynyşyp gelen tarapyna bakyp üýrýärler, dowarlaram şeýle. Teý sen goýaý, ýöne baran ýerimiz yzan-da-çuwanlyk. Meniňem ýüregim agzymdan çykyp barýar». Şol adamyň düşen gününe kim düşünmese-de, men düşünýän. Ynan, Durdy jan, günümi sanap ýaşadym. Näler gaýtjak welin, kakamyň keşbi göz önüme gelýär-de, pys bolaýýan.

6.

Birden çölün içinde depe saçyňy düýrükdirýän aýylganç ses ýaňlandy:

– Saklanyň! Saklanyň diýýän!

Depeleriň arasyndan bir atlynyň gelýändigini görüldi.

– Haýbaty dagy nähili-aý onuň. Öz-ä ýeke, bizem dört kişi, şonda-da bize haýbat atýar.

– Eý, halypa, men onuň sesi çykmaz ýaly edeýin-le – diýip, Rejep inlis başataryna ok sürdi.

– Gaharlanmasana, Rejep jan. Belki, kömege mätäçdir – diýip, Annanyýaz Rejebi köşeşdirmäge çalyşdy.

– Kömege mätäç bolsa, haýbat atmasyn-da.

– Saklanyň diýýän men size! – Atly Annanyýaz dagyň daşyndan aýlandy.

– Haýbatyň-a dünýäni çepbe çöwräýerli görüňär seniň – diýip, Durdy kalaý nätanys atla nägileligini ýañztydy.

– Siz Annanyýazmy?

– Annanyýaz bolanda saňa näme? Mus-muslama-da, derrew habaryňy aýt, ýogsam maňlaýyňdan üçünji gözüňi özüm elin ýasap berýän häzir – diýip, Rejep nätanys atlyny nyşana aldy.

Durdy kalaý Rejebiň tüýsüniň üýtgäp barýandygyny görüp, Annanyýaza ýüzlendi:

– Annanyýaz, aýtsana oňa, ýok etsin ýaragyny.

– Rejep, aýyr ýaragyňy!

– Garaşyp bizar-peteňimiz çykdy biziň. Indi bir janlyrak boluň. Yzyma düşüberiň!

– Nirä gitmeli? Näme üçin gitmeli? Hany, düşnükliäk edip aýtsana, dogan – diýip, Annanyýaz nätanşa ýüzlendi.

– Siz, näme, kazymy?

– Kazy-ha däl.

– Onda meniň yzyma düşüberiň.

– Aý, çölün içinde kellesi şemalla duşanymyzyň zyýany ýok. Mundan beterinden Hudaý saklasyn – diýip, Annanyýaz ýoluny dowam etdirdi.

Nätanys atly gaharyna hapa sögündi. Türkmen bedewe aňsat-aňsat gamçy urýan däldir welin, ol atyna yzly-yzyna gamçy çalyp, Annanyýaz baýyň önüne geçdi.

– E-eý, adam dilinde aýdylýar saňa! Sen Annanyýaz baýmy?

– Ýeri, onsoň?

– Adamlar saňa ertirden bári garaşyp otыр. Ýör, indi garaşdyrma-da.

– Kim ol garaşýan?

– Baranyňda görersiň. Ýa gorkýaňmy?

– Gorkýan adam çöle çykmaz – diýip, Rejep öňe-öňe omzady.

– Onda näme, ýörüň-dä. Kimiň garaşýandygyny iki depe aňsaňyz görersiňiz. Maňa tabşyryk şeýle: «Annanyýaz baýy ýanymyza alyp gel» diýdiler. Wessalam!

– Ýörüň, ýigitler! – diýip, Annanyýaz nätanyş atlynyň yzyndan at saldy: – Ah-ow, dogan, hany, düşnükliäk aýtsana, çölün içinde – bu jelegaýlarda oba-gara barmy?

– Oba-gara ýok, ýöne size garaşyp oturanlar bar.

Nätanyş atly yzyna garaman atyny çapdyryp barýardy.

Annanyýaz arkaýyndy, özüne çölün içinde kimiň garaşyp biljekdigi barada oýlanýardy. Onuň göwnüne bolmasa, iň ýakyn dostlarynyň biri garaşýan ýalydy. Ynha, şu depeden ýene birki depe aşarsyň welin, öňünden ýaýylyp ýatan oý çykar, ol oýuň içinde onuň ýegre dostlary meýlis gurap oturandyrlar. Ýöne olar näme üçin bu ýerde meýlis guraýarlar. Meýlisi hökman çöle çykyp guramalymy? Olar meniň bu ýerdedigimi nädip bilýärkäler? Belki, bize Abdylly öz hemşerileri bilen garaşýandyr? Öňümüzde bukulyp ýatan bolsa nä bilýäň?! Aý, ýok, Abdylly bukulyp ýatyp atardy, wessalam. Onuň meniň bilen gürleşmek nämesine gerek?

– Halypa, Abdyllyň ýanyna barýan bolaýmaly? – diýip, Allan dillendi.

– Wah, şu çölde öňümden şol nejis çykaýsady! Halypa entek duruň diýmänkä ýazzy maňlaýyndan başatarymyň baş okunam gysganman goýberjek – diýip, Rejep ot aldy.

– Bize geliň diýer ýaly, näme, Abdyllyň ejesi gyzmyşmy? – diýip, Durdy kalaý egnindäki başataryny eline aldy. – Ätiýaçly bolaýalyň-la. Ýöne yzyna düşüň diýip biljek duşman-a bizde ýok.

Annanyýaz aňynda köwsar uran sowallaryna jogaby garaşylmaýan oýa baransoň tapdy.

Oýda ýigrimi töweregi atly bardy.

Her kim bir iş bilen başagaýdy.

Oduň gapdalyndan giň edilip ýazylan düşekde üç-dört kişi tirsekläp ýatyrды.

Öňden gelýän nätanyş atly:

– Annanyýaz gelýär – diýip, gygyryp aýtdy.

Düşegiň üstünde tirsekleşip ýatan dört kişi keremara ýerlerinden turdular. Olaryň içinde harby ofiser hem bardy. Hyzmat edip ýörenler bolsa, kileň esgerlerdi.

– Atyşarys – diýip, Rejep iňlis başataryna ok sürdi.

– Oh-o-o, Annanyýaz geldi – diýip, kimdir biri gygyrды.

Bu ses dostlukly seddi. Rejepdir Allan dessine ýaraglaryny ýygnamak bilen boldular, Durdy kalaý welin ätiýajy elden bermän, öňüne kese basan ýaragyny donunyň syny bilen örtüp durды.

Annanyýazyň atyny tutdular.

Annanyýaz gözlerine ynanmajak boldy: onuň önünde ýegre dostlary, ençe wagt bári küýsöp ýören dostlary durdy. Annanyýaz Hangulyňy garsa gujaklady. Ondan aňyrdan duranlar – ýaşlykda Aşgabatda oglanlaryň gimnaziýasynda okan ýoldaşlary Muhammet Geldi, Annageldi Salyh dur, köşüli Gurban Sähet bilen bile okamadygam bolsa, onuň bilen telim ýola düşüşypdy.

– Meniň düýşümmi ýa bu görýänlerim hakykatmy? – diýip, Annanyýaz duranlar bilen ýekän-ýekän gujaklaşyp salamlaşyp çykdy.

– Annanyýaz jan, seniň bu görýän adamlaryň düýşüne-de girip biljek adamlar, huşunda-da bolup biljek adamlar – diýip, Annageldi Salyh Annanyýazyň egnine kakdy.

– Siz bu ýere nädip düşdünüz, hany, düşündirsenizlän?

– Hany, ilki jaýlaşykly ornaş, soňundan saňa ähli zady jikme-jik düşündireli – diýip, Hanguly Annanyýaza oturmaly ýerini görkezdi.

– Maňa aýratyn hormat goýup aýnatjak bolýaňyzmy? – diýip, Annanyýaz gat-gat ýazyylan düşekçä geçdi.

– Kim aýnasa-da, sen aýnamarsyň, Nyýaz jan – diýip, Muhammet ýaşlyk dostuny boýdan-başa synlady. – Bă-ă, Nyýaz jan, ers-mers bolaýypsyň-aý. Gimnaziýada okamyza-da kiçi dälde welin, sekiz ýylyň içinde tanalmaz ýaly ullakan adama öwrüläýipsiň.

– Tüweleme diý – diýip, Hanguly Muhammediň sözünü bölde.

– Tüweleme, tüweleme, göz degmesin – diýip, Muhammet sözünü dowam etdirdi. – Men sen hakda köp gürrüň eşidýän. Gimnaziýada sapak berýändigim eşitdim. Ullakan bag döredendigiňem eşitdim.

– O nähili eşitdim, baryp gördüm diý – diýip, Hanguly ýene Muhammede düzediş berdi.

– Hawa, hawa, baryp gördüm. Tüweleme, tüweleme, ýene üç-dört ýyldan ol bagyň içinde azaşan adam yzynam tapyp bilmez. Gözüň gitdi, gowy bag döredipsiň.

Içi byjyklar barýan bolarly, ýene Hanguly gürrüňe goşuldy:

– Hawa-la, adam jennetim, dowzahynam özi döredýär. Seniň Annanyýazyň jenneti diýip göreniň, Annanyýazyň dowzahy bolsa nä bilýän?

– O nähili?

– «O nähilisi» ýok onuň, Annanyýaz ertirden ýarygijä çenli şo bagyň içinde gara der saçar. Güwä geçip biljek, dowzahda Annanyýazyň işleýişçe işlenilýän däl. Bagyň jennetmi-dowzahmy diýip, Annanyýazyň ýanynda gelen şol üç ärmämetden pyşyrdap sorap görüň. Derrew aýdarlar. Diňe özi däl, ýanyndakylaram gije-gündiz işledýär ol. Jennet dowzahy görensoň döredýär. Jennet azaplardan, gara derlerden döredýär. Annanyýaz bu dünýä işlemek üçin gelipdir. Annanyýaz bu dünýä jenneti bag döretmäge gelipdir, ýöne onuň döreden bagy özüne, neberesine nesip etmez diýen gorky maňa rahatlyk berenok...

– Hanguly, sen gülmek üçin gelipsiň.

– Gülseň, Annageldi jan, dünýä seniň bilen gülyär, aglasaň, sen ýekesiň, ýalňyzsyň. Ýekeligiň bolsa, Hudaýa-da gowy dældigine ynanýaryn.

– Her kimiň öz ýoly bar. Her näme diýseňem, adam barybir, gitmek islän ýoluny saýlap alýar. Hanguly, hany, sen dursana bir salym. Men Annanyýaza aýtmak islän zadymy bir aýdaýyn. Teý meni gürlädeňok sen – diýip, Muhammet Annanyýaza ýakyn bardy: – Annanyýaz jan, daňdan Hanguly öýümize bardy, ýörüň hemmämiz Annanyýazlara myhmançylyga gideli diýip. Bu nökerlere nädip ýok diýjek. Ýanynda Geldimyrat bir giden nökeri bilen. Polkownik bolaýypdyr. Onsoňam Annanyýazyňka gitmeli diýilse, näme üçin ýok diýjek?! Bolýa diýdik. Bardyk seniňkä. Çöle gitdi diýdiler. Bagyňy gördük. Soňam, ynha görşüň ýaly, Annanyýaz gelse, göreris diýip, ine, şu ýerde mesgen tutup seniň geleriňe garaşyp otyrys. Baş-altı ýerde Geldimyradam esgerlerinden garawul goýdy, Annanyýaz göründigi haýyna-waýyna bakman şu ýere alyp geliň diýip.

– Ediberşimi nähili gördüň, Nyýaz jan? – diýip, Hanguly adaty göçgünliligi bilen jak-jaklap güldi.

– Ediberşiniň ajap gördüm.

– Haý, Nyýaz, seniň maňa gözüň öwrenişipdir.

– Wah, gözüm öwrenişip bilenok-da.

Hanguly gözünü ýaşardyp güldi:

– Ýok, ýok, seniň maňa gözüň öwrenişipdir, Nyýaz jan. Meniň öňümde ýedi бүкүлүп çest berýärler-how. Özüm ol indi öňki gören ofiseriň däl.

– Aňdy öz-ä...

– Aňanyň bolmaýar, Nyýaz jan, bilip goý. Seniň ýegre dostuň Geldimyrat Hoja ogly bu gün Zakaspi guberniýasynda general-gubernatordan soň käte başınji, käte altynjy orunda duran ullakan adam.

– Onda Zakaspi guberniýasy özümiziňki boluberen eken-dä.

– Bolaram ol, enşallasa. Men, näme, sizi şu ýerik goýnuň bir tokga etini iýdirmek üçin çagyrandyr öýdýäňizmi? Eti öz öýüňizde-de iýip bilýäňiz. Ýygnanmagymyzyň aňyrsynda, dogan jan, ullakan maksat ýatyr.

– Geldimyrat dogry aýdýar. Ol aýdýar: «Geçen geçdi, geljekden habar ber». Dogry, geçen geçdi. Gökdepe syndy. Ýöne Gökdepe syndy diýip, gol gowşuryp oturybermek bolmaz. Çykalga gözlemeli. Özbaşdaklyk almaly. Döwleti edara edip biljek sowatly-bilimli adamlar bolsa bizde ýeterlik bar – diýip, Muhammet ýaňy joşup gürläp ugrapdy, onuň sözünü Hanguly böl-di:

– Geldimyrat jan, şu giň çölüň içinde çiniňi iki sagatlyk maňa bersene. Nökerleriňe aýtjak zatlarым bar.

– Bar seniň diýeniň bolsun, men Hanguly, sen polkownik.

– Jenap aşpez esgerler! Meni diňläň! Esasy garaşylan adam geldi, indi nähili tagamlaryňyz taýýar bolsa, gypynç etmän getiriberiň. – Hanguly oturan yerinden gygyryp tabşyryk berenini az gören dek, elleri bilen nahary getiribermelidigini alamatlandyrdy: – Halmyrat jan, seni adamlaryň öňünde nahar goýluşyna gözegçilik etmek boýunça ýolbaşçy belleýän. Eger tüňçeler boşasa, çanaklar boşasa, derrew esgerlere aýt, goý, olar täzedən getirsinler.

Hanguly birden Annanyýaza ýüzlendi: – Nyýaz jan, sen «Gökdepe» diýen goşgyňy, soňam «Eý, türkmen» diýen goşgyňy okap bersene.

– Goýsana, Hanguly.

Hangulyňyň o sözünden soň Annanyýazy gününe goýmadylar. Ýerli-ýerden: «Hany, goşgulaňňy oka!» diýip, üznüksiz aýdyp duranlaryndan soň, Annanyýaz iki goşgy okady. Goşgyny diňlänler agyr oýa-gussa batdylar.

– Bu goşgulaňňy bagşylara bersene, goý, türkmeniň ýüregi lertzana gelip, ykbaly hakda çuň oýlansyn, aýaga galsyn – diýip, esli wagta çeken dymyşlykdan soň Gurban Annanyýaza ýüzlendi.

– Yok, ýok, Gurban jan, bagşylara berip biljek däl. Meniň şahyr adyny göteresim gelenok. Öz içki duýgularym bular. Wagt geler, belki, nesillerim okap kitap ederler. Bu, elbetde, olaryň öz işleri.

– Nyýaz janyň ýigrimiden gowrak depderi bar, köpüsem goşgy-gazallar. Parasatly pikirler.

– Okap göreli-le.

– Haý, Gurban jan, sen görýän welin piliň gulagynda uklap ýörsün, ol-a okamak ekeni, olary elläniňi görse-de, Annanyýaz Annanyýaz däl-de, ýyrtyjy şire öwrülýär. Depderlerine el degirseň halamaýar, gaty pynhan saklaýar.

– Gurban jan, meniň bilen köpräk oturyp-turuşsaň, soňundan saňa ol depderleri okamagyň zerurlygy bolmaz. Ol depderler meniň içki oýlanmalarym, pikir-hyýallarym. Olaram, nesip bolsa, saňa gürrüň beräyerin.

– Okatmajakdygyny sypaýyçylyk bilen aýtdy dälmi? – diýip, Hanguly Gurbana baş atdy: – Sen ýöne diňläniňe ýüzde bir müň şükür edip oňay.

– Bä-ä, Nyýaz jan, sen meni aňk etdiň. Goşgyňy diňläp türkmen digime hem-ä begendim, buýsandym, şu günki kysmatymyza bolsa gyýyldym. Sen juda rast aýdýaň, çykalgasyz zat bolmaýar, oýlansak, hökman çykalga-da taparys, ýöne hökman özbaşdak döwlet bolmaly. Rast, aýdyşyň ýaly, ýedi yklymy edara edip ýaşan bolsak, näme üçin Nuh pygamberden miras galan türkmen topragynyň on başdan bir bölejigine özümüz eýe bolup bilmeli däl.

– Gepem şonda-da – diýip, Annanyýaz otlukly gürlledi: – Doganlar, şu günki Hangulyňyň gurnan oturyşlygyny men Allatarapyn diýip bilýärim. Hanguly janyň ömri uzak bolsun. Är işini bitirdi. Men şeýle duşuşygy, özem it-guşuň, del göz-gulagyň yok ýerinde aç-açan duşuşmagy, iç döküşmegi küýsöp ýördüm. Türkmen ruhdan düşmek bolmaýar. Al-Gazaly: «Hudaý adamlary päl-niýetleridir edýän işleriniň gowulygy, ýa-da erbetligi boýunça birleşdirýär» diýýär. Diýmek, Hudaý bizi il-güne gowulyk, sogap iş etmegimiz üçin birleşdirýär. Hudaý mydama bizi goldar, doganlar. Biz geçeni geçdi bilip, geljegini, özbaşdaklyk almagyň aladasyny etmeli. Halk üçin men başymy goýmaga taýýar. – Oturanlar ýerli-ýerden Annanyýazyň sözlerini gaýtaladylar: «Halk üçin menem başymy goýmaga taýýar». – Türkmen topragy türkmeniňki bolmaly.

...Çölde gurnalan meýlis-mejlis üç gije-gündiz dowam etdi.

1904-nji ÝYL

Altynjy bap

ATA KÜÝSEGI

1.

Annanyýazyň Mustansirde her güni ýyla dönen bolsa, oba gelensoň her bir ýyly bir gün deýin tiz geçdi. Ol ir ertirden giç agşama çenli bir ýerde duranokdy, asyl etmeli işlerine ylgabam ýetişer ýaly däl. Iliň üzüksiz ýüz tutmalary köp wagtyňy alýardy, her bir ýüz tutmanyň aňyrsynda edilmeli işlere üç-dört bolup ylganynda ýetişip bilseň zor boldugyň. Özem her gelen meniň işim hökman bitäýmelidir, Annanyýazyň meniň işimden başga aladasy ýokdur, ol bar işini taşlap meniň işimi hökman edäýmelidir öýdýän ýalydy. Ýöne Annanyýaz, hernäçe ylgasa-da, özünde ýadawlyk duýmaýardy.

Ýigrimi alty tanaplyk mülküne baranda – Mazenderandan getirip eken dürli ir-iýmişli daragtlaryň nahallarynyň arasynda bolanda göwni hasam göterilýärdi. Getirilen üç ýyllyk nahallar geçen iki ýylyň içinde birlän-ikilän hasylam wada berýär. Göm-gök öwsüp duran sagdyn nahallar al-ýaşyl güllere bürendi. Ol gülleriň hemmesiniň hasyla durmajagyny Annanyýaz bilýär. Goý, ýekejesi bolsun, ýöne bolsun.

Nahallary getirýärkä, ilkinji hasylyndan kakam jan bilen ejem jana bir dadyrsam diýip, ýürekden arzuw edipdi. Ol arzuw Annanyýazyň aňynda birsyhly gaýtalanýardy. Öýlenmek barada gürrüň gozgalanda: «Kaka, şu nahallardan size ýekeje miwe iýdirsem, ana, ondan soň öýlensem, göwnüme makul boljak» diýipdi. Elbetde, bu söz Artyk hanyň öz göwnüne-de makul bolan bolsun gerek, ogluny o diýen howlukdyryp durmandy, ýöne Aýnabat ejäniň welin, ýeke-täk küýsegi bardy: ýeke demlik pursat hem soňa goýman, haýdan-haý Annanyýazy öýermeli. Göni dokuz aý dokuz gündenem jägildäp bir goç ogul dünýä inmeli. Göýä Aýnabat eje şu islegine ýetip bilmän bu dünýäden gözünü açyp, ahmyrly ötüp gidiberjek ýalydy. Alladan bir meniklije, asyllyja maşgalany isleýärdi. Durda: «Sen Annanyýaz jandan osmakladyp sorap gör, belki, göz astyna alyp ýöreni bardyr. Maňa aýtmaga utanyp ýörendir. Goý, ol utanmasyn. Gyz saýlamak ilde-günde bar zatdyr. Ýogsamam özüm tapyp bereýin» diýýärdi. Aýnabat eje özüm tapyp bereýin diýse-de, ynha indi näçe ýylyň içidir ýalňyz dikraryna mynasyp ýar gözleýärdi, ýöne tapyp bilenokdy. Ýogsam birje günem garaşjak däl. Aýnabat eje ýalňyz dikraryna Zemin gözellerini mynasyp görenokdy. Onuň ogly üçin juda üýtgeşik, çensiz-çaksyz owadan, çensiz-çaksyz edepli, çensiz-çaksyz asylly perizat gerekdi. Ol öz göz önüne şeýlekin getirýän gelnine entek hiç bir ýerde duş gelmändi. Aýnabat ejäniň ogly ýöne-möne ogul däl, ol gaty üýtgeşik ogul,

beýle üýtgeşik ogluň gelnem juda üýtgeşik perizat bolmaly. Oňa gelin boljak ylla ylahy perizat bolmaly! Hany ol?

Aýnabat ejä ýañagy meňli gyz hakda Durdy hiç zat aýtmady. Nädip aýtsyn? Aýtsa, ol Aýnabat ejäniň şol gyzy tapjak bolup sargaryp-soljakdygyny bilýärdi. Ýöne Ahal ili giň, ol gözeli Ahalyň haýsy ojagyndan gözlejek? Iň gowusy, ol peri-peýkeri başga ýol bilen gözläp tapmaly, ana, ondan soň ol gyz hakda Artyk hana-da, Aýnabat ejä-de aýtsa bolar.

Ol gyzy tapmak üçin bolsa wagt gerekdi.

Geçen iki ýylyň içinde Annanyýaz, iş-endişesiniň biçak köpdüğine garamazdan, göreşli toýlary şeýle bir gowy görýän bolup çykdy. Pylan ýerde uly toý bar diýilse, Annanyýaz özüne gelişmeýän ýeňillik bilen üzeňňisine towsup dur. Annanyýazyň şeýle toýçul bolmagyny Artyk han-da, Aýnabat eje-de geňlemesine geňlediler, ýöne ýedi ýyllap obada bolmansoň, toý-märekä intizar bolandyr diýip pikir etdiler. Annanyýaz ýoly uzak görmedi: toý Änewde bolsa-da, Tejende ýa Kakada bolsa-da, Bäherdende ýa ýene bir ýerde bolsa-da, ähli möhüm işlerini soňa goýup, bezenip-beslenip ýola düşdi. «Ýaşlyk ýelginidir-dä, soň kem-kem galar». Ýogsam göreş görjek diýip birki günläp ýolhelägi bolmak Artyk han üçin geňdi. Artyk hanyň özem ýedi ýyl Bagdatda okap gelipdi. Ýöne gelensoň nirede toý bar diýip, oba aşmandy.

Her döwür bir döwür-dä!

Eger, aýtmaly bolsa, Artyk hanyň Annanyýazyň bolşundan nägile zatlary az däl, elbetde, az bolanda-da, köp bolanda-da, üýtgedip biljek zadyň ýok. Ýöne birinden, wah, birinden däl, ýalňyz perzendinden köp zatlary tama edýärsiň, köp zatlara garaşýarsyň. Isleýşiň ýaly bolmagyny isleýärsiň, çünki ol seniň dowamatyň ahryyn.

Artyk han oglunyň ylmyny çykyp gelmegine sabyrsyzlyk bilen, gününü sanap garaşypdy. Ogly dolup-daşyp gelende Artyk han gözüne gubar çayyp, çäksiz begenip-tolgunyp, ogluny, diňe bir ogluny hem däl, küýsäp garaşan bagtyny, küýsäp garaşan geljegini, öz ornuny tutjak umydyň gujaklapdy. Uly ili ýygnap, at çapdyryp, göreş tutduryp, il-güne toý beripdi.

Toý – Allanyň ýalkawydy.

Şondan köp wagt geçmänkä, Annanyýaz Mommak baýyň toýunda men pälwandyrýn diýip orta çykypdy.

Heý, ahun derejesindäki begzada göreş tutjak diýip orta çykarmy? Bu habary eşidip Artyk han mojuk gynanypdy.

Heý, Annanyýaz nire, göreş nire?! Heý, muňa näme diýip, näme aýtjak?!

Artyk han ogluny göz astyndan synlaýar. Ol oglunyň titiligini o diýen halap baranok. Annanyýazyň egin-eşigi üçinem ýörite bir hyzmatkär gerek. Ol her gün ýuwulgyja eşik geýmek isleýär, dolagyny günortan çalyşýar, gününe iki jüp dolak gerek. Mydama perişde ýaly arassaja gezjekmiş.

Okuwdan gelende baş sany daýaw gatyra mas ýükläp, miweli nahal getirdi. Örän gowy. Ol nahallary bir günde ekip gutaryp bolýar, goý, bir gün bolmasa iki gün, üç gün, ýöne Annanyýazyňky ýaly ýigrimi sekiz gün-ä däl. Nahallar göni hatar edilip

ekilmeli. Her nahalyň arasy baş gez bolmalymyş. Şu ölçegden ýeke barmak aralygy-da üýtgetmeli dälmiş. Ol her nahaly oturtjak bolanda mülkün ileri çetinden bir seredip gördi, gaýra çetinden bir seredip gördi. Özem topragy talhan edip çykdy. Onuň edip oturan işini göreniňde başyň aýlanyp, irigip gidýärsiň. Özem oňa özgäniň eden işi makul däl, onsoň ähli işi özi etmäge girişer.

Onsoňam Annanyýazyň aňynda: «Allatagala entek-entekler menden amanadyny almak üçin Ezraýyly ibermez. Göni atylan ok maňa degmez» diýen berk ynanjy bar. Heý, bu dünýäde wepa barmy näme? Awa gidilende depäň üstüne çykyp, Abdyllyany çagyryr: «Gel, meni atyp bilýän bolsaň at» diýýär. Birinji gezek oky sowa geçene jany ýanyp ýören o deýýus, näme, aýap goýar öýdýäňmi?

Iller Annanyýazy synlap: «Tüýs Artyk han!» diýýärler. Ine, Artyk hanyň şuna birneme jany ýanýar. Oglunyň her bir zatda, her bir işde özi ýaly çasbaň bolmagyny isleýär.

Elbetde, Artyk hanyň oglundan kanagatlanýan, ogluna göwnüniň ýetýän ýerlerem az däl. Ol sowatly, özem toý-märekede, adamlaryň üýşen ýerlerinde adamlaryň ünsüni çekmegi, özüni diňletmegi başaryr. Gürlände süýji gürläýär. Köp bilmek, sowatlylyk bir zat, sowatly bolup süýji gürlmek düýbünden başga zat. Süýji, labyzly, şireli gürlmegi başarmasaň, adamlary imrindirmeseň, mün sowatly bolanyňdan ne peýda?! Gowy-gowy pikirleri süýjüje edip aýdyp bilmedik erkek kişiniň çykan sowadynyň bahasy bir apbasy. Hanha, Koşmann, şol kişi sowadyny çykan ulama. Aşgabatda, Aşgabadynyň golaý-goltumyndaky obalarda sowatly kişi, arap dilini bilýänlerem, ors dilini bilýänlerem az däl, ýöne ol üç at gaýtarym aralygy geçip Gypjaga Annanyýazyň ýanyna – bize hemsöhetlige gelýär.

Sözünde mähir bolmaly.

Sözünde, özüňde mähir bolmasa, ýanyňa adam gelmez.

Artyk han mydama ogly hakda oýlanýar. Il-günden ogly hakdaky gürrüňleri diňleýär. Käbir kişileriň ýanyna ýörite baryp, ogly hakda sorayr. Oglunyň ähli zady özbaşdak çözmegini isleýär. Haýsydyr bir meseläni Annanyýaz özi bilen maslahatlaşjak bolanda Artyk han hötjetlik bilen dymýar. «Ana, men öldüm, şonda nätjek? Menden hiç zat sorama, özüň pikir et, özüň netije çykar» diýip, Artyk han şeýlekin aýdaýmaly zatlaram aýtmaýar.

Ol ýakyn gelen ajalyna özüni taýýarlaýar.

2.

Gökdepeden bäri gursagynda göterip ýören güllesi Artyk hana her ýazda has azar berýärdi. Käteler yza ony özünden giderýärdi. Saglygy ýeterlik aladady. Şonuň üçin ol obaň arçynlyk garamatyny egninden aýyrjak bolup ençeme gezek çalşypdy, ýöne halk onuň arçynlykdan çykmagyny kes-kelläm islänokdy. Öňküsi ýaly işläp bilmeýänligi üçin ol örtenýärdi. Köp işleri ogluna ynanypdy. Ol indi köp wagtdan bäri haraza-da baryp görenokdy. Soňky gezek baranda, ol köp zatlaryň üýtgändigini görüp rahatlanypdy.

– Haraz harazdyr-da, muny her gün sypap-sermäp, süpürip-syryp ýörmegiň näme zerurlygynyň bardygyna biz-ä, teý, düşüňýän däliris. Haltalary şeýle taýlaýmaly dälmiş. Halta haltadyr-da. Ýok, haltalary epleşdirip, rejeleşdirip, biri-biriniň üstünde görer göze gelşikli edip goýmalymyş. Daşda-içde hiç bir ygym-sygymlyk bolmaly dälmişin. Aý, Artyk han, ogluň özüňdenem betertipçil – diýip, sakgaldaşlarynyň käbiri Artyk hana arz ederdi. Artyk han sakgaldaşynyň sözünü makullardy, käbirine Annanyýaz bilen gürleşmäge, beýle maýdaçyl bolma diýmäge söz bererdi, ýöne ol bu babatda ogluna ýagşydan-ýamandan hiç bir zat aýtmazdy.

Arçyn bolsaň, ilin öňüne düşseň, esasy ýaragyň hoşamaý sözün bolmaly. Adama ýarajak, hoş geljek, göwnüni göterjek sözleri aýtmaly. Wah, Artyk hanyň Annanyýaza aýtmak isleýän sözleri, bermek isleýän öwüt-ündewleri kän. Ýöne ol oglunyň ýüregine düşmekden heder edýär.

Soňky günler Artyk han uzynly gününü daşary çykman, myhmantamynda geçirýär. Ol ýatmak islänok, ýöne ysgyn-deramaty, saglygy bolmansoň, köp isleglerinden el çekmeli bolýar. Dynç günü çowkan oýnuna gitmekçi däl, ýöne ogly gelip, özelenip duransoň, «Tomaşa etseňiz, göwnüňiz göteriler» diýensoň, ogly bilen oýna gitdi. Dogrudanam, oýna tomaşa edip dünýäsi giňedi. Sakgaldaşlary topar bolşup onuň ýanyna geldiler.

– Arçyn, biz-ä deňnene edäýsek, hemsöhbət gursak diýip öýüne bardyk, senem öýünden gaçyp gaýdyberipsiň – diýip, Başım hoja ýylgyrjaklady.

– Wah, men size garaşdym-la, ýöne wagtynda barmadyňyz. Onsoň, Annanyýazyň raýyny ýykmaýyn diýip gaýdyberdim. Hany, birmeýdan oýny görelin, deňnenäni soň etsegem ýetişeris.

– Çowkandan içine düşýän zat ýok. Namazşama çenli oýun görsek, soň mal soýup, tagam taýýarlajak bolsak, ýarygije bolar – diýip, Başım hoja gözlerini güldürdi.

Esedulla ahun bilen Geldi baý Başım hojanyň sözlerini baş atyşyp makullady.

Näme diýiljek bolunýandygyny aňan Artyk han hezil edip güldi:

– Bä-ä, onda nätsekkäk? Yusup, şunuň ýaly ýagdaýda sen hökman bir gowy çykalga tapmagy başarýaň. Hany, aýt pikiriňi.

– Men aýtsam-a, arçyn, bir adam biş-düşün aladasynda bolsun. Siz barýançaňyz ähli zat tap-taýýar bolsa gowy bolarmyka diýen pikirim bar.

– Ýusubyň bal ýalak gowy pikiri bar.

– Ýusup baý şeýle pikir eden bolsa, sizem ony goldaýan bolsaňyz – diýip, Artyk han sakgaldaşlaryna ýüzlendi: – Goý, onuň özem etmeli diýen zadyny etsin.

Esedulla ahun bilen Oraz han seslerini çykarman garaşyp durdylar.

– Hakyky gürrüňi, Artyk han, biz-ä senden eşitdik.

– Oglanlar, gül ýaly pikir bilen öýe baran bolsaňyz, myhmantamda menden-ä siz köp bolýaňyz, mal soýup, biş-düşün aladasy bilen bolubermeli ekeniňiz-dä.

– Wah, Artyk jan, öňki ýagdaý bolsa, biz gypynçsyz başlardyk. Bir daýaw tokly-da satyn aldyk, ony aşhanaň gapdalyndaky tuda daňybam goýduk, ýöne...

– Ýönäň näme?

- Aý, dogrymyzy aýtsak, Annanyýazdan utandyk.
- Annanyýazdan näme üçin utanýaňyz.
- Aý, Annanyýaz jan bize «kakamyň dostlary» diýip gaty uly hormat goýýar. Onsoň ol: «Hiç hili sala salman edip ýören zatlary nähili-aý bu ýaşulularyň. Bular ýaşula däl-de, çaga meňzeýär» diýip, geň görer öýdüp saklandyk. Birden Annanyýaz biz hakdaky pikirini üýtgedäýmesin diýip, seniň ýanyňa gaýtdyk.
- Artyk han loh-loh güldi:
- Be, adamy gowy görübem utandyryp bolýan eken-ow.

3.

Annanyýazyň aňynda köp gaýtalanýan pikirler bardy. Ol şu pikirleriň kölegesi bilen ýaşabermeli, şonda ýalňyşlyk bolmaz diýip, öz-özünü ynandyrmaga çalyşýardy. Ol janyny barlap görmekçi bolýan dek, aňyndan aýrylmaýan şol pikirleri Hanguly bilen hem maslahatlaşypdy. Hanguly Annanyýazyň ol pikirlerini diňläp hezil edip gülüpdi.

– Uludan tutýaň, uludan!

Tutumyň uly bolmagynyň zelesi ýok, iň esasy zat adam anyk bir pikire gulluk edip ýaşamaly, şonda ýaşayyş ýeňil bolýar. Pikir durmuşda peýdasyz bolsa, onuň gowulygy ýalandyr. Bagdatdan gelenden bári nähili ýol bilen gitjekdigini Annanyýaz, megerem, anyklan, öz göwnüne jaýdarlan bolarly.

– Sahylyk duşmanam dost edýär, ýedi ýady – ýakyn; dinsizi dinli edýär.

– Adamlary söýmek üçin olardan hiç zat hantama bolmaly däl.

– Özüň hakda adamlar arasynda gürele: güreleş, özüňi öwürügiň bolar; içiňi dökmek – özüňi masgaralamak, kimdir biriniň özüne nebsiniň agyrmagyna hantama bolma.

Ine, şu üç pikir Annanyýaz baýyň bütün ömrüne aňyndan aýrylmady, sebäp ol şu üç pikire gulluk etdi. Ilki başda bu üç pikir kyn düşen-de bolsa, soňundan ol häsiýete öwrüldi, ganynda orun aldy.

Şu üç pikir Annanyýazyň içki dünýäsiniň gapysyna öwrüldi. Annanyýaz baýyň edim-gylymy, adamlar bilen gatnaşygy şu üç pikirden baş alýar, şu üç pikir bilen çöşlenýär.

Artyk han oglunyň durmuşa has çuň düşünmegini isleýän bolsun gerek, oňa geçen akyldarlaryň öwüt-ündewlerini, başdan geçirmelerini gürrüň bererdi. Ol, aýratynam, Baýhakynyň Mahmyt Gaznalynyň taryhy hakdaky pars dilindäki kitapdan parçalary okap bermegi gowy görerdi. Ol «Bilimnamany-da», «Syýasatnamany-da»¹ tas ýatdan bilýär diýlen ýalydy.

Artyk han Baýhakynyň öwüdini ýatdan bilýärdi. Ýöne şonda-da kitaba sereden bolardy: «Patyşalyk howply işdir. Dünýäde jan howpy, ahyrýetde iman howpy bardyr. Hudaýdan

¹ «Bilimnama» – Ýusup Has-Hajyp Balasagunlynyň (XI asyr) «Gut etgu bilig» ady bilen meşhurlyk gazanan kitaby. «Syýasatnama» Nyzamylmülküň (XI asyr) meşhur eseri.

gorkmagyň gerek. Hudaýdan gorkuda bolsaň, Hudaýyň bendeleri-de senden gorkuda bolarlar... Ýurdy mal bilen saklap bolar. Eger sende pul, mal we baýlyk bolmasa, hiç kim seniň buýrugyňy ýerine ýetirmez. Mal-emläk diňe abat etmek, çäre görmek, akyl ýetirmek bilen ele geler. Hemme adama özüňi aldyrmak üçin jan çek. Bilgin! Olaryň göwünlerini ýagşylyk hem sahylyk bilen awlarsyň. Özüň ýaly adamlary diňe ýok zatlaryny bermek bilen boýun egdirmek bolar. Jomart bolmalysyň. Adamlar seni ýagşy görer ýaly, rehimdarlygyň we geçirimliligiň gazabyňdan köp bolsun. Emma ogry bilen günäkäriň günäsini hergiz geçmegin. Nirede berk tertip-düzgün bolmasa, şol ýer dagamak bilen bolar. Tertip-düzgünü, adamlaryň halal ýaşamagyny birinji orunda goýgun». Annanyýaz kakasynyň bu zatlary ýöne ýere okap bermeýändigine oňat düşünýärdi. Göni akyl bereniňden kimdir biriniň pendini gaýtalamagy Artyk han, meger, has täsirli hasaplaýan bolarly. Artyk han Mälikşanyň Müsüre barşyny hem gürrüň bermegi gowy görýärdi. Gürrüň bermegem başaryardy. Edilýän gürrüňe diňleýjiniň ynanmagyny isleseň, ilki bilen, özüň ynanmaly. Mälikşa dyza çöküp, Allatagala ýüzlenipdir: «Eý, Beýik Biribar! Sen maňa Magrypdan Maşryga çenli aralyga hökümdarlyk etmek bagtyny berdiň, men seniň önünde dyza çökýän. Ýöne sen bir bendäni Müsür ýurduna patyşa bellediň welin, ol «Men Hudaýdyryn!» diýip, ýere-göge sygmajak bolýar, şol akylyndan azaşany akylyna aýlamaga maňa rugsat ber».

Artyk han, näme hakda gürläse-de, örän täsirli, süýjüdp gürlärdi. Onuň aýdýan zatlary göz önünde janlanyp barýardy. Kakasynyň gürrüňlerini diňlänsöň Annanyýaz baý uzak wagtlaп oýlanyp gezerdi, kakasynyň aýdan zatlaryny serinde elekden geçirerdi. Özüçe many çykarardy.

Allatagala berdim diýip bermese, baýlygy gazanaýyn diýip hars urup gazanyp bolmaz. Baýlygy, mertebäni Allatagala berýär, özem baýlygy mertebäňe görä berýär.

Annanyýaz çagasynyň bolmasyna sabysyzlyk bilen garaşýardy. Perzent onuň özüne gerekdi, ýöne kakasynyň bolşundan dowamatyň zerurlygyny, gyssaglydygyny has açyk duýýardy. Kakasynyň şol arzyly güne garaşyp, diňe agtyk barada oýlanyp ýaşaýandygyny duýýardy. Duýmaz ýaly hem däl. Artyk han näme hakda gürrüň etse-de: «Perzende ýüzüň düşensoň...», «Nesip bolsa, sen-ä kaka bolsaň, menem ata bolsam...» diýip söze başlady, gürrüň arasyna hökman şu pikirini goşup gürlärdi. Bir gezek bazardan bir enaýyja çaga eşigini alypdyr, ony aýalyňa berip: «Aýnabat, ýygnapjyk goý, agtygymyz bolanda önünden çykyp duran zat bolar. Geýindirersiň welin, şap bolaýar. Türkmende dogulmadyk çaga önünden zat alyp goýmaklyk halanylmaýanam bolsa, gözüme yssy göründi-de alaýdym. Teý ýanyndan geçip bilmedim» diýipdi. Artyk han ýanyny ýere berip, halys egbarlanda: «Hudaýyň islänidir-dä, agtyk görüp bilmän gitmeli boldum-ow» diýip haşlady. «Kaka jan, Hudaýyň nesibeli günü uzakda däl, ynha görersiňiz. Agtyk hökman görersiňiz. Nesip bolsa, agtygyňyzy özüm şu oturan ýeriňize getirip görkezerin» diýip, Annanyýaz kakasyny köşeşdirmäge çalyşdy. Dünýä gury gelip boş gitmekden¹ Hudaý saklasyn. Adam bu dünýä kök urmak isleýär. Nesil adama rahatlyk berýär.

«Adam başy daşdan gaty» diýlip ýöne ýere aýdylmandyr. Adamyň derdini dağlar-daşlar çekip bilmän lerzana gelmesi hem ýöne ýere däl. Adamyň çekenini dağlaram-daşlaram,

¹ Magtymguly.

poladam çekip bilmez. Bu adamzat taryhynda oraşan bolan hakykat. Artyk hanyň başdan geçiren hunabalaryny – mysaly uzakdan gözlejek bolmak nämä gerek! – daga salsaňam, demre salsaňam çekip bilmez. Älemdäki ähli zatlaryň, ähli janly-jandarlaryň çekip-çydap bilmejek zatlaryny adam çekýär, has anygy, Artyk han çekdi. Onuň ömri jebir-jepalarda geçmedimi eýsem?! Gör, ol näçe obadaşynyň wagşyýana öldürilenini gördi, olary öz elleri bilen jaýlady. Ol, gör-ä, Gökdepe üçin, türkmeniň tugy üçin ajal bilen ýüzbe-ýüz darkaşlara girdi.

Artyk han çekdi!

Artyk han ähli sütemleri, jebri-jepalary, gabahatlyklary gözi bilen görüp, egni bilen çekdi!

Ol ýan bermedi!

Oňa hiç zat agyr düşmändi.

Ýok, Artyk han agyr kysmaty agyr bilmändi, ýüksünmändi.

Ýöne agtyga ýüzi düşmände welin, ejizledi.

Artyk han bu küýseğini hernäçe ýaşyrýandyryn öýtse-de, Annanyýazyň syzgyr ýüregi syzdy, duýdy.

Annanyýazyň göz atuwynda türkmen adamynyň merdana keşbi janlandy. Ahillesiň gowşak ýeriniň dabanyň aşagynda bolşy ýaly, türkmen merdanasynyň hem gowşak tarapy göründi.

Ýedinji bap

SYRLY SYÝAHAT

1.

Artyk han Annanyýaz bilen Ýelli paryň hem gitjekdigini bilip:

– Haý, ogul, näme, sen täjir bilen ýola, molla bilen ile gitmeli dældigini bilmeýädiňmi? – diýdi. Aýnabat eje adamsynyň pikirini oňlamady:

– Goýaweri, kakasy, Ýelli baýyň söwda-satyg diýip barmadyk ýeri-ýurdy barmy? Tanşy-bilşi köpdür, ýoldaşlyja bolany allanäme – diýip, oglunyň elin ýoldaşly bolandygyna begenýändigini nygtady.

Aşgabatdan otlamünmelidi. Annanyýazyň hemem oňa ýoldaş bolup gidýän Ýelli paryň biletlari alnypdy, uýezd naçalniginiň esgerleri olaryň küpesine baş sany uly çemodan bilen üç-dört halta gawun getirdiler. Küpede uýezd naçalnigi öňem telim

gaýtalan sözlerini – bu zatlaryň elin gowşurylmalydygyny ýene çintgedi. Sankt-Peterburga ak patyşanyň hasabyna gezelenje gidýän diňe Annanyýaz däl, gidýänler otuz-kyrk adam bardy. Türküstan ülkesiniň her obasyndan atly-abraýly adamlar ugradylýardy. Maksat düşnükli: Ülkäniň çar künjeginiň mertebeli adamlary ak patyşanyň ýurdunyň gaty uludygyny, ýurduň şäherleriniň owadandygyny, baýdygyny, iň esasan hem çensiz-çaksyz güýçlüdigini görüp, obadaşlaryna öz haýran galmalaryny gürrüň bermeli. Ana, şol gürrüňleri diňländen soň türkana türkmen akylyna aýlanyp, mugyra gelmeli, ak patyşanyň edenine kaýyl bolup, näme diýse, gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetirmeli. Bu syýasaty gurnajylyk soňunyň netijeli boljagyna gaty berk ynanyrdylar.

Otluda türkmenleriň, garamaýaklaryň münmeli wagony bilen ak patyşanyň raýatlarynyň wagony aýrydy. Barjamly adamlaryň wagony-da aýrydy.

Bir otluda gidýän hem bolsalar, Annanyýaz bilen syýahata gidýän otuz-kyrk baýyň münen wagonlary-da aýrydy. Naçalnik Annanyýazyň syýahatçylardan aýrydygyny öwran-öwran nygtady.

Annanyýaz baý gezelenje gitmeli bolaryn diýip asyl pikirem etmändi. Sankt-Peterburga-da gitmek niýetinde ýokdy. Ýogsam türkmen baýlarynyň, kethudalarynyň Sankt-Peterburga gitjekdigi hakda telim ýola eşidipdi. «Gitmek isleýänmi?» diýip, Koşmann ondan iki gezek ýöriteläp sorady. Annanyýaz gitjek dældigini aýtdy. Şonuň bilenem gürrüň gutardy. Gitmek isleýänler welin köpdü. Ýöne... Gepem şol ýönedi. Ýöne bir gün Koşmann olaryň öýüne ýöriteläp bardy.

– Meniň Sankt-Peterburga iberjek dört-bäş çemodan ýüküm bar. Gidýänleriň içinde ynamdar adam ýok. Onsoň senden haýyş etmegi ýüregime düwdüm. Ýüklerimi otla ýükläp berjek. Sankt-Peterburga baraňda oglum bilen gyzym öňünden çykar. Seni myhman alarlar. Şähre aýlarlar. Sen gidýän topardan aýratyn bolarsyň. Gaýrat et, meniň ýükümi Sankt-Peterburga aşyryp ber. Onsoňam çagalarymyň saňa hormaty uly. Olar saňa hyzmat etmek isleýärler. Ähli zadyň mugt – diýip, Koşmann ilki Annanyýaza ýalbardy, soňundan Artyk handan haýyş etdi.

Grafiň raýyny ýykamazlyk üçin razylyk beripdiler.

Ýok diýip bilmänligi, «Ýok!» diýen ýeke sözi aýtmagy başarmandygy üçin Annanyýaz baý gidip barýardy.

Dünýäde iň kyn zat «Ýok» diýmek bolsun gerek.

Dünýäde iň kyn zat adamyň raýyny ýykmaq bolsun gerek.

Ýüz ýüzden, ýüz otdan yssy.

Türkmene ýok sözünü aýtmak gaty kyn.

Annanyýaz baý polady ýumşak bolansoň, onuň aňsat-aňsat ýok diýmeýänliginden, adamyň ýüzüne durmaýanlygyndan, gör, näçe adamlar peýdalandylar.

Ýene, gör, näçe adamlar peýdalanarlar!

Annanyýaz otluda köp zatlar hakda oýlanmaga pursat tapdy. Şu güne çenli boş wagty bolmady. Güni ylgawda geçdi. Annanyýaz oýlanmaga, köp zatlary seljerip-dökmäge pursatyň boljakdygyna begendi. Bagdatda okan ýyllaryny ýatlady, birdenem

gama batdy. Ol, näçe gözlenilse-de, näçe wagt geçse-de, tapylmaýan ýaňagy meňli gyzy ýatlady. Özem wagt geçdigisaýy Annanyýaz ol gyzy köp ýatlaýardy. Annanyýaz görlüp-eşidilmedik harasada uçrapdy, ony ýyldyrym urupdy, gara ýel bolsa köwsarladyp, ony bir asmana alyp gidýärdi, bir Zeminde düşürýärdi, oňa hiç ýerde-de rahatlyk ýokdy.

Ol gidip barýar... Gara gözleri, şar gara gözleri ýyldyrymly gyzy goýup gidip barýar.

Ol men diýen ýaşynda ýalňyz duşan gudratyny goýup gidip barýar.

Ol şar gara gözleri ýyldyrymly gyza duşaly bäri başga bir dünýäniň goýnuna doldy. Ol dünýäde oý-pikirler şirindi-şekerdi, ol dünýäde Annanyýaz ganat baglap uçup ýördi. Onuň gijeleri süýji düýşe, gündizleri ajaýyp hyýala aýlanypdy. Ol hyýalyň, düýşüň içinde ganat kakyp perwaz urýardy. Ynha, ol şeýle gudratly bagtyndan daşlaşyp barýardy...

Nähilidir bir ýiti tyg onuň jigerini para-para edip kesişdirýärdi, ýoňsuz yza çydamadyk jiger çirkin gygyrýardy.

Bagry gara dag ýaly nagra dartyp bagyrýardy...

Ol bagtyny taşlap gidip barýar. Näme diýip gidip barýar? Ol maňlaýyny penjiräniň erňegine urup, özüni günertleýärdi, käýinýärdi.

Ýeri, ol bu gezelenje gitmäninde näme elinden gelýär?

Ol gyzyň kimiň gyzydygyny bilmesen, hiç bolmanda, obasynyň haýsydygyny bilmesen, adyny ýa kakasynyň adyny bilmesen, nireden taparsyň, ol gyzy?

Toý-tomgy bolaýmasa, daşda-içde gyz-gelne duşjak gümanyň barmy?

Gyzlar türkmeniň töründe otыр, gyzlar türkmeniň ýüreginde otыр!

Kesekiniň ýüreginde oturan gyzyny nädip agtaryp taparsyň?!

Annanyýazyň şar gara gözleri ýyldyrymly gyzy gören obasynda – Akdaşayakda geçen iki ýyl içinde kän toý tutuldy.

Annanyýaz ýanynda Durdyny, Allandyr Rejebi alyp, ol toýlarda her gezek köweň-söweň edip, daş-töwerege esewan etdi, emma ol gyz ýok! Ýok! Ölseň-de, ýitseň-de, ol gyz ýok!

Eýse, her toýda gözi ýyldyrymly gyz bolarmy?!

Sag ýaňagy meňli gyzy iki ýyl agtaryp tapmadylar, ýöne oňa derek Durdy bir çykalga tapdy. Annanyýaz hem oňlady. Olar Ýelli paryň ýok wagtyny peýläp, Ýelli paryňka bardylar.

Ýelli paryň Orsýetden getirýän harytlary Gökdepe bilen Änew ortasynda ähli obada satylýardy. Ýelli par her obada bir ýa iki adam tutup, harydyny şoňa berýärdi, ol adam hem belli bir haka ýerläp berýärdi. Garaz, her obada Ýelli paryň öz dükany bardy. Harytlary Ýelli par paýlasa, pullary aglaba Ýelli paryň aýaly Jemeje ýygnaýardy.

Jemejäniň hakyky ady Jemalsoltandy, özem ozal ýogalan garry ejesiniň adyny göterýärdi. Garry Jemalsoltan ejä bolsa Gypjagyň ýerden ýöräni Jemeje diýerdi. Ýelli paryň maňlaýyna ýazylan Jemalsoltan çagalygyndan başlap Jemeje boldy galyberdi.

Annanyáz bilen Durdy ýagşy-ýagşy sözleri paýradyp Jemejäniň ýanyna bardylar. Ondan-mundan gürrüň etdiler. Annanyáz wagt arap:

– Daýza, men daýyma göreşde alan baýragymy gyr bedew bilen agyr halyny sowgat beripdim weli, ol alybam gaýtmandyr-la, ýa menden öýkeläp-zat edip ýörmi? – diýdi.

– Wah-eý, Nyýaz jan, aljagyny bilse, heý, daýyň öýkelärmi?! Nebsiniň eşegi bizi masgara edipdir ahbetin... Mura-mugt gyr bedew bilen agyr halyny az görüp, Artyk hana: «Bu baýrak Allanyň beren baýragy! Ol öýünde dursun, il-gün görsün, sen, ýegen, gowusy, bahasyny beräý olaryň» diýipdir. Artyk hana-da siz belet: «Ýelli baý, baýragy almasaň, at bilen hala özüň baha kes-de, puluny alaý» diýipdir. Wah, ol doýmaz-dolmaza geregi şol-da, iki atyň, iki halyň bahasyny alyp gaýdypdyr. Artyk hana görünmäge ýüzüm ýokdur, hazan almyş Ýelliň derdinden...

– Nesip etsin alan bolsa, toýňuza ýarasyn! Artyk handanam çykmalý bor ahyry – diýip, Annanyáz sypaýysyradý. Bu söwdalary bilmänden soň oňaýsyz ýagdaýa düşdi.

Dessine özüne bir aýratyn ýumuş bardygyny süňni syzan Jemeje, gollaryny owkalap, olary düşege geçirdi.

Durdy ýagdaýy beýan etdi.

Durdy Jemejä toýa gidişlerini, göreşe çykyp baýrak alyşlaryny, şol toýda hem üýtgeşik bir gyza duşandyklaryny, oňa-da Annanyázyň hak aşyk bolandygyny aýdyp berdi. Jemeje:

– Berekella! Akdaşaýaklardan iki gyz algymyz hem bardyr biziň – diýip, gürrüňe başlamak boldy. Durdy:

– Gelneje, şol gyzy tapmaly sen! – diýdi.

– Wah, adyny, obasyny bilmeseniz, tapyp bolarmyka?

– Tapyp bolar, ol örän üýtgeşik gyz – diýip, Durdy suratlandyrmaga başlady. Annanyázyň ýüzi laplap ýanýardy, gyzarýardy, bozarýardy, emma gark bolanyň sypaldan haraý gözleýşi ýaly, ýeke-täk ýol Jemejedi, ýöne Durdynyň ol beýan edişi bilen Jemeje ýiten sygry hem tapyp bilmeýär. Annanyáz:

– Jemeje, Durdyny diňleme, ynha, men ony aýnada göreniň ýaly edip bereýin – diýip, suratlandyryp başlady. Ellerini kelemenlendirip, süýjüdiş gyzy suratlandyrdy, Jemeje aýnada gören ýaly boldy:

– Gulmyradyň gyzy ýaly gyz diý-de, goý-da, oglan!

– Wah, Jemeje, Gulmyradyň gyzy Ogulbibini oňa çorulyga-da ýaramaýar, ýok, ýok, ol bir gara tünçe ýaly bela. Meni diňle – diýip, Annanyáz ýañadan suratlandyryp başlady.

– Owadan, şeýle bir owadan, Aýyň parçasyndan ýasalan ýaly... Sag ýañagynda iki sany garaja meňi bar, ylla Demirgazyk ýyldyzy ýaly ýanyp dur...

– Meňimi? – diýip, Jemeje geň galyp sorady.

Durdy hem Annanyáza gyzy suratlandyrmaga kömekleşdi, ahyry Jemeje olaryň gyz suratlandyryşyndan gözlenýän gyzy takmynan göz önüne getirdi.

– Waý, ýegen, Gynnanyň gyzy ýaly diý-de, goý-da!

– Kim ol Gynnanyň gyzy?

– Nury gyşygyň heleýi Gynna näme?

– Men-ä Gynna ejäniň gyzynyň barynam bilemok – diýip, Annanyýaz haşlady.

– Goý, goý, ýegen, ol görgülijik saňa görünjek bolup öýňüziň ýanyndan günde ýüz ýola suwa geçýär. Suw daşap-suw daşap syrgynlaryny gark aldyрмаýanyna men haýran. Uly il ony bilýär, senem o gyzyň barynam bilemok diýen bolýaň.

– Jemeje, ynha seret, edil şujagaz ýerinde birem däl, iki sany meňi bar, biri hünji ýaly, beýlekisi iki hünji ýaly. Maňlaýy giň, gaşlary pelpelläp uçjak-uçjak bolup dur. Kirpikleriniň uçlary çowluja, boýy hem özge gyzlardan bir ýarym, iki garyş uzyn...

– Beýleki gyzlardan iki garyş uzyn... Kersene dagy çykyp duran däl-dir-dä.

– Nädyň-äý, Jemeje, ol ýerde kersen näme işleýär?! Nireden geldi-aý beýle murdar pikir?

– Ýegen, soranymy aýyp bilme, beýleki gyzlardan iki garyş dagy uzyn bolsa, bagtyň geldigi. Birinjiden, men uzyn gyzlary soramaly, uzyn gyzlaryň hem ýaňagy meňlisini... Meň çep ýaňagyndamy, sag ýaňagynda? – diýip, Jemeje ýyrş-ýyrş etdi.

– Sag ýaňagynda...

– Sag ýaňagynda iki meňi bar bolsa, ol gyzy beýläme geçirdim hasap et, ýegen, gitdigim, tapdygym bil!

– Tapsaň, gadyryňy biljekdirin, daýza jan! Bir gyzyň bahasyny berip, orsuň iň gowy şaý-sepini ýalpyldadyp alnyňda goýaryn...

– Waý, ýegen jan, bu zamanyň gyzynda-gyrnagynnda baha barmy näme? Sen daýzaňdan arkaýyn bol-da, maňa etjek serpaý-senediňi arkaýyn alyber. Eger artygrak alsaň, bahasynam beräýerin. Men käbir adam ýaly gysganç däl-dirin.

– Ýo-ýo-ýo! Jemeje, şu gepi bir sen bilýaň, bir men bilýän, birem ýokarky bilýär. Ýöne meni masgara edip oturyberme!.. Jemeje, diliňe bir berk bolaweri! Artyk han eşitse, başymdan gyljy salar!

– Artyk han eşitse, menem sylap goýmaz. Emma Artyk han eşitmez. Gaty hatyrjem bolgun.

Jemeje ertesi, aýdyşy ýaly, ýola düşdi. Oba-oba aýlanyp haryt satdyrýan öýleriniň bikesi bilen ondan-mundan gürrüň eden bolup, gözi ýyldyrymly gyzy sorap başlady. Öýüň eýesi aýalam, näme, bir gepiň baryny bilip, änigine-şänigine ýetmän goýýarmy? Garaz, Jemeje iki ýarym aýyň içinde on baş oba bardy, boýy uzyn, sag ýaňagy iki meňli gyzlaryň adyny, atasynyň adyny ýazyp bir depder etdi. Ol Annanyýaza belet, onuň diýen gyzyny tapyp bilse, gönenip galjagyny bilip dur.

Gyzlaryň sany otuzdan geçdi. Işini çig etmejek bolup sag ýaňagy, çep ýaňagy meňli gyzlary bir başdan ýazdy.

«Hiç ýerde aýtmaweri» diýip, bukuly gep aýdylan aýallaryň sany hem altmyşdan geçdi...

Ine, indem Annanyýaz bilen Ýelli baý alys bir ýurda otly bilen barýar, ýöne olaryň otly bilen geçen menzilini Jemeje paý-u-pyýada sag ýaňagy meňli gyzyň gözleginde geçirdi. Iki erkek kişi ýadady, Jemeje ýadamadam, asyl.

Annanyýaz irikgä bolup oturyşyna Jemejäni ýatlaýar. «Jemeje ol gözel gyzy tapdymykan? Öz-ä taparyn diýdi. Söz berenson, sözünde tapyljak bolar-a ol. Arkaýyn bol, maňa berjek serpaý-senediňi alyber. Gelyänçäň, men guda-da bolup goýaryn diýdä! Tapjagyna azda-kände ynamy bolmadyk adam beýle ynamly gürlemez-ä! Aý, Jemeje zor-a! Wah, ony özüm tapjak bolup serimsal bolup ýörmän, başda Jemejä aýdaýmaly ekenim. Onda bireýýäm ol gyz meniň dulumda bolardy. Ol özüne bähbitli bolsa, ýedi gat ýeriň aşagyndaky zadam tapar. Onuň tapmalysy bolsa, obada ýaşap ýören gözel gyz. Özem onuň ýaly owadan, özem ýaňagynda onuňky ýaly goşa meňli uzyn boýly gyz başga ýogam. Onsoň näme tapman! Jemeje Akdaşayaga baryp sorar, baran ilkinji öýünde-de oňa: «Bä, seniň ol diýýän owadan, ýaňagy goşa meňli uzyn gyz diýýäniň-ä pylanynyň gyzy. Ýör, men saňa olaryň öýlerinem görkezeýin» diýip, Jemejäni şol gözleri ataşly gyzyň öýüne elter. Ol gyzam Annanyýazlardan sawçy, sözaýdyjy gelerine garaşypjyk oturandyr. Sebäp ol meni tanandyr, aşyk bolanymam bilendir. Allatagala erkeklere güýç, zenanlara duýgurlyk beripdir. Zenanlar erkegiň gözüne seredenden içindäkini bilipjik durlar ahyryn. O gyz Garahan döwi gübürdedip ýykmagyma özüniň sebäp bolandygynam bilýändir. Duluma geçiremsoň, ol bu hakda hökman aýdar. Eý, Hudaýjan, ol gözel gyz haçan duluma geçerkän?! Ol gyzy nädip tapyp bolarkan?! Wah, Akpamygyň çöregi bolsa, ol çörek meni şol gözel gyzymyň gaşyna eltsel!»

Otly on sekiz sagatda olary Şagadama eltdi. Ol ýerde bir gije dynç alyp, bular Aždarhana barýan ýük gämisine mündüler. Aždarhana ýolagçy gämisi hepdede bir ýola gidýardi. Ýola belet, her bir işe gaýym Ýelli baý dessine tanyşlaryny ylgadyp ýük gämisini tapdy. Olar ýük gämisi bilen dört ýarym gün diýlende Aždarhana baryp düşdüler.

2.

Ýelli baý Aşgabatdan Şagadama çenli äpet deňiz barada, onda turýan kyýamat gaýlary barada, arak içäýmeseň çydap bolmaýandygy barada gürrüň berme kemini goýmady. Emma Ýelli baýyň aýdan kyýamat gaýy bolmady, ýöne deregine gaýda halas edäýýär diýip alan ýedi-sekiz çüýşe aragyny weli içip keýpden çykdy.

Ýelli baý özüniň kimdigini görkezjek bolup pul seçýardi. Gämi durup-durmanka iki sany deňizçi ýük arabasyny agtarmaga gitdi, çünki gämi ýük gämisi bolandan soň deňiz wokzalyndan başga ýerde durýardy. Emma ol ýere hem Ýelli par beletdi.

Garaz, bir sagadyň içinde dört arabany mas ýükläp, Annanyýaz bilen Ýelli par ýüküň yzyna paýtunly düşdi. Özem her dem:

– Ýegen, ýüke eliňi degirme, begsiň, göteren götersin! Puluň işleýän ýurdudyr bu Ajdarhan! – diýip, Ýelli baý nygtaýardy. Ol özüni akylyly, ugurtapyjy görkezmäge çalyşýardy. – Annanyýaz jan, adamy üç zatda tanap bolýandyr. Meniň üç zat diýýänimiň birinjisi uzak sapardyr. Saparda kimiň kimdigi gaty açyk tanalýandyr. Şonuň üçin türkmen mydama «Namarda ýoldaş etmesin» diýip dileg edýändir. Ynha, ikimiz uzak ýola ýoldaş bolduk. Sen meni has ýakyndan tanarsyň. «Haý, Ýelli

kakamyň gadyr-gymmatyny bilmändirin, Ýelli kakam perişde ýaly adam eken. Ýelli kakamy depäme täç edeýin» diýersiň. Onsoň, adam tanamagyň ikinji ýoly aluw-satuwdyr. Pul diýip bir bela-beter bar, ol dosty duşman, duşmany dost etmegi başarýar. Aluw-satuwda diňe bir haryt däl, eýsem kimiň kimdigi, ynsap, messep hem terezä münýär. Käbir kişi hažžyk-hužžuk edip, sadarak adamyň ýagyryňligini otlap goýberýär. Diňe bir gezekki bähbidini bilýän, diňe adamy her edip, hesip edip ütmeli diýýän kişi uzak gidip bilmeýär, baýlyk hem toplan bilmeýär. Seniň bilen bir gezek söwda eden ikinji gezek söwda etmäge ýaýdansa, onda seniň bagtyň ýatdygy. Seniň Ýelli kakaň welin, aluw-satuwyň gözünü bilýär, gözünü. Seniň Ýelli kakaň diňe Gypjaga däl, tutuş Kesearkaja gerekli adamdyr, ähli kişi meni gowy görýändir, daşyma bal çalnan ýalydyryn, nirä barsam: «Ýelli jan-da, Ýelli jan» bolşup, nirede oturtjaklaryny bilýän däldirler. Näme üçin? Sebäbi men ile bolsun edýän. Men süýji dilim bilen satýan zadymyň daşyna bal çalyň, harydymyň waspyny ýetirýän. Onuň üstesine iki-üç esse artyk bahalajak bolup duramok. Bir manadym iki bolsa, maňa başga gerek däl, alyp biljegimi bilip-görüp dursam hem alamok. Onsoň, adam tanamagyň üçünji ýoly goňsuçylykdyr. Goňşularymyň ählisinden sorap göräý, seniň Ýelli kakaňdan närazy adam ýokdur. «Kyýamat günü goňşudan» diýleni, men goňşularyma mydama dadymlyk berip durýaryn. Men göz edýän. Goý, olar meniň waspymy ýetirsinler diýýärim. Olar meniň waspymy ýetirip dursalar, men gazanjymy taparyn. Dünýäde meniň ýaly gowy goňşy gündiz eliň maşally agtarsaňam tapmarsyň. Gowy ýoldaş – ýoluň ýarysydyr. Meniň bilen ýoldaş bolsaň, içiň gysmaz. Wagtyň laçyn guş deýin çalt uçar. Ýoldaşyň ýaramaz bolandan ýoluň ýaramaz bolany gowudyr.

– Ýelli daýy, sen-ä gömlüp ýatan hazyna ekeniň.

– Wah, Nyýaz jan, men hazynadyryn. Ýöne türkmen söwda-satyg edýän adamy halanok, türkmen söwdagäri ütüji biysap hasaplaýar. Men türkmeniň o hili pikir edýän adamlaryndan däl. Oba baranymyzdan soň Ýelli daýy diýip meni diliňden düşürmersiň. Ynha, görersiň. Hany, ýör yzyna düş, men saňa akylyňa-huşuňa gelmejek, Ýelli daýyňdan eger-eger garaşmadyk zatlaryňy görkezeýin.

Annanyýaz:

– Daýy, biz niräk barýarys? – diýip sorady.

– Baraňda görersiň, ýegen!

Bardylar, Annanyýaz gördi: şäheriň demirgazygynda özbaşyna bir howly. Derweze açylan badyna öýdeniçer gelip görüşi.

Ýelli baý öýdeniçere tabşyryk berip, Annanyýazy alyp öýe girdi. Öýdeniçer eýýäm çay-suwy taýynlapdyr. Hemmesem Ýelli baý bilen gara gadyr. Bir salymdan alty-ýedi ýaşlyja oglanjyk ylgap gelip, Ýelli paryň gujagyna dolup, ogşap bolubilenini boldy.

Annanyýaz bilmezlige salyp, Ýelli pary göterip goýberdi:

– Daýy, bujagaz oglanjyk kim? Özi çyparja diýmeseň, tanyş ýüze meňzeýär.

– Öz daýyjygyňdyr bu. – Ýelli par hezil edip güldi, soňam oglanjyga ýüzlendi: – Atam, hany, ýegene, ýaragyňy görkez bakaly.

Oglanjyk werziş bolara çemeli, türsüjegini çekip, jüllüjegini görkezdi, sünnet edilipdir. Annanyýaz türkmen dessurny saklap, oglanjygyň her eline bir gyzyl ýigrimi manatlyk imperialy berdi.

– Haý, berekella! Tüýs türkmen bolupdyr.

– Bujagaz oglanjyk, Atajan, atamyň ady dakylanjam... Jemejäniň öweý ogly, kakasynyň bolsa hak ogly!

– Jemeje biläýse-hä ýüregi ýarylar, görgüliň.

– Jemejeň bilse, ol-a ärsiz galar, menem Jemejeňsiz. Anha, ýegen, türkmen şeýdip täzeçe ýaşamalydyr. Goý, Artyk han köne türkmen boljak bolup kösensin ýörsün. Goý, Jülge pälwanyň ogly Gadam pälwan türkmen boljak bolup kösensin ýörsün!.. «Ýurdum! Ýurdum!» diýen bolup! Ýurt bormy ondan! Gündiz siňeğiň ýurdy, gije çybynyň ýurdy! Ana, kimiň ýurdy ol! Jokrama yssydan ýaňa dem alyp bolanok. Türkmen şol ýakyp-ýandyryňan jöwzasyna «güneş» diýen bolup giňlige salyp bilýän millet.

– Sen, daýy, meniň bilen gan-da-pyçak bolmajak bolsaň, türkmene hapa sürtjek bolma. Seni, sen ýalyalary öz arasynda sygdyryp ýörenine şükür et. Jemejeden başga-da aýalyň bardygyna şükür et.

– Daýzaň bir däldir, daýzalaryň bardyr, ýegen!.. Daýyň şol apgyrdyny basyp ýören gara heleý diýip hars urýandyr öýdýärmiň? Daýzalaryň bardyr, nesip bolsa, haýsy şähere barsak... Gadym zaman bir baý aýtmaýarmy ogluna: «Baý bolsaň, her şäherde bir jaý edin!» diýip... Akmak ogly bolsa bar baýlygyny berip, her şäherden bir jaý alýar!.. Ýelli paryň bolsa her şäherde jaýlyja heleýi bardyr, ýegen!

– Daýy, ors dilini nirede beýle suwara öwrenip ýörsüň?

– Onuň syry bar, Annanyýaz jan – diýip, Ýelli par ýylgyrjaklady: – Dil öwrenmegiň aňsatja ýoly bar.

– Aýtsana, bizem ol syry bilip goýaly.

– Dil dile degmese, dil öwrenip bolmaz.

– Bä-ä, munyň-a nakyla-da meňzäp dur.

– Ýelli baýyň her sözi pähimdir, nakyldyr.

– «Dil dile degmese, dil öwrenip bolmaz» diýdiňmi?

– Hawa, diýdim. Ýelli baýyň dili haýsy milletiň wekiliniňkä degse, şol dilde suwara gürläp durandyr onsoň. Men saňa bir akyldar pikiri, özümiň uýýan, ýörelge edinen bir pähimli pikirimi aýdyp bereýin – diýip, Ýelli par ýeli ýeten ýelken deýin bat aldy: – Bu ýalançynyň şatlygy, manysy alty zatdadyr. Meniň alty zat diýýänim nämeler? Birinjisi, baýlyk; ikinjisi, tut ýaly berk jan saglygy; üçünjisi, üzümiň suwy ýalyjak başga milletden bolan oýnaş; dördünjisi, asylly, görmegeý, ugrunda peýanpetek bolup ylgap ýören päkize aýalyň; bäşinjisi, kakasynyň diýeninden çykmaýan, «Tüýs kakasyna çekipdir, tüweleme, asylly hem akylly» diýip il içinde baha kesilýän ogul; altynjam, adamy adam edýän, mertebesine mertebe goşýan peýdaly bilim. Ine, şu zatlary gazanyp bilen adam bu dünýäde iň bagtly adam. Seniň kakaň dünýäň şu alty bagtynyň başisini edinen adam.

– Galan biri haýsy?

– Äl, bilýän dälşiň-ow, Nyýaz jan. Meni gepletjek bolýañmy? Kakaň halal adam. Musulmançylykda «Erkek kişi ýoldan geçip barýan aýal maşgala gözüniň gyýtagy bilen bir gezek seretse, günä gazandygy, iki gezek seretse, zyna etdigi» diýip, bir gep bar. Seniň kakaň şu gepe uýup, günä gazanman ýaşan adam.

Öýdeniçer nahar getirdi, dürli-dümen getirdi. Bir çüýşe arak hem orta goýuldy.

– Ýegen, içeli! «Ýurdumy aldyrdym» diýip ýörmeli däl, ýurduňy alsalar, ýurt eýesiniň ýaşayşy ýaly ýaşa! Ýöne maňa-ha, dogrymy aýdaýyn, gowy boldy. A-how, ak arak bilen ak mätäşgä ýurt bereniňe degýär-how. Ha-ha-ha!

Keypler köklenip, dünýäsi ýazylan Ýelli par:

– Ýegen, şü baýar bolköýnegiň ýüküni açyp göräýmesem, meniň ýüregim ýarylar – diýdi.

Annanyýaz bolmaz diýdi. Ýelli par ýalbardy. Ahyry çydamadyk Annanyýaz:

– Me, açyp gör-de, ynjal, daýy! – diýdi.

Ýelli par bir uly çemodany açdy, içindäki zatlary görüp, haýran galmakdan ýaňa gözlerini tegeläp doňdy galdy. Çemodanyň içindäki zatlar Ýelli paryň düýbünden pikir etmedik zatlarydy: okara, çemçe, susak, ik, ýumak, dokmadarak, garaz, türkmeniň hojalygynda ulanýan köne esbaplary, gurallary. Ikinjini açdy: kiçijik haly horjun, ýüň jorap, ýüň ellik, keteniden bir geýimlik, guşak.

Üçünji çemodan gyrmyzy don, silkme telpek, ädik, mesi...

Garaz, baş çemodanyň goşuny orta dökseň bir baýyň öýüniň goş-golamy, geýim-gejimi, atlaryň eýeri, alagaýyşy, jylawy boljakdy...

Ýelli par buduna urdy, şapladyp-şapladyp urdy, lampa çökdi!

– Wadaryg! Wadaryg! Wadaryg!

– Hä, näm boldy, daýy?

Wah, ne gözel gaplaňyň hamy gitdi! Wah, wah, wah! Mamamdan galan köne kerseni bersem, göwnüni awlap bolýan nekgendä ne gözel gaplaňyň hamy gitdi! Wadaryg!..

3.

Baý dul aýala öýlenen Ýelli par rus baýarlaryna meňzejek bolup, aýagyna öý çepegini, ýalaňaç egnine sütüklü ýektaýyny geýip, öýde hanlyk satýardy, dul aýalyň öýdeniçerine, hyzmatkärine dürli görkezmeler berýärdi. Ol ýeke öýliniň horazy ýaly gopbaryp, Annanyýaza öz ökdeligini görkezjek bolup çytraşýardy. Daýysynyň maksadyna düşüňän Annanyýaz ony ugruna kowup, uguny ýekeleýärdi. Ýelli para Annanyýazyň her sözi tenekar deýin hoş ýakýardy, özüniň ökdedigine Annanyýazyň düşünmegini isleýärdi.

– Häý, daýy, sen ters ugurdan giden ekeniň-ow!..

– Daýyň barýan ýoly rastdyr, ýegen. Daýyň bilýändir bu dünýäniň gapysy kanda, penjiresi kanda... Beg ýa han bolmak üçrip, ýanyň sapançaly, at üstünde gan döküp gahrymanlyk görkezmeli! Ol ýol türkmene ýapyldy. Seniň kakaň nämä diýip uly-uly emellere geçmedi?.. At münüp, gylyç syrды... Ak patyşan adamlary at münen

türkmenе gabak astyndan seredýär, gabak astyndan... Daýyň bolsa, ynha, hä diýmän ullakan emelleriň birini eýeläýer... Zamana üýtgedi, zamana. Adamlaram üýtgedi, dogrusy. Türkmeniň birmahalky batyrlygy bu gün ýüreginden diline geçdi. Geçmişi bilen öwünäýmese, ýa batyrsyrap boş haýbat ataýmasa, aslynda hiç zat ýokdur. Geçä sakgal ir çykýar. Başarýan zadymyz akyl satmak. Baýa batyrlygyň geregi ýok. Ýogsam biziň kimligimiz bahym belli bolardy. Emma emelde, pulda gudrat bar, gudrat. Gerek bolanda Musa pygamber deňziň içinden suwy serpip, adam geçer ýaly ýol ýasaýar. Isa pygamber deňziň üstünden ýöreyär... Pulum bolsa pul düşäp men howadan ýöräp Hudaýyň ýanyna barmaýanmy?!

– Bă, paňlaýaň-ow...

– Meniň tiräm paňlardan ahyryn. Türkmen diýmek paň diýmek dälmi näme?

– Ýygnan pullaryňy az görýäňmi? Iller-ä saňa tütjar baý diýýär, islese, Ýelli baý Nyşapur, Yspyhan ýaly baý şäher gurup biler, harjy ýeter diýýärler. Aşgabad-a Ýelli baýyň gysymynda diýýärler.

– Yak-heý, ýegen, sen daýyňy çüýrük baýdyr öýdýärsiň... Ýok, men tapanjamy ýygnap, Karun boljak bolamok. Men ýygnan pulumy özümiň keýpi-sapam, gowy ýaşamagym üçin harç edýän. Ýygnap nädeýin men. Daýyň tapanjasyny kime iýdirýär, anha, hol daýzaň ýaly zyba ak mapraç aýallara iýdirýär...

Annanyýaz aýakly garpyz ýaly zyba aýala seredip ýylgyrdy:

– Hä, daýy, pul düşäp baran ýeriňem şol tultujak daýzamyň ýany bolsa, bolupdyr, bolubilipdir...

– Daýyňda onuň ýalydan kändir, görersiň, nesip bolsa, görersiň... Gäminiň ýadawlygy bir aýrylsyn bakaly, entek nämeler görýärsiň... – diýip, Ýelli par ýeserlik bilen göz gypyp goýberdi: – Iýmeli, içmeli, söymeli, guçmaly dünýädir bi! O dünýä äkitjek zadyň ýok. Ölseň, endamyňdaky kiriňe çenli ýuwup aýryp galýarlar. Ýöne, Annanyýaz, Hudaýdan gizlemedigimi sendenem gizlemäýin.

– Ýeri, ýeri?!

– Meniň size gözüm gidýär...

– Biziň nämämize gözüň gidýär, baý aga?

– Maňa «Baý aga» diýdiň. Dogry, men baý. Sizem baý. Ýöne näme üçin il arasynda sizi-hä hormatlaýarlar, meni hem ili ütüp ýören söwdagär hasaplaýarlar, maňa hormat goýmaýarlar. – Ýelli par birden gaharlandy: ýa içen aragy kellesine urdy, ýa-da aňyrsynda baslygyp ýatan ahmyryny daşyna çykardy. Ol önünde duran çüýşäni diwara bat bilen urdy. Çüýşe çym-pytrak boldy: – Ine, adalatsyzlyk. Meniň şuňa janym ýanýa, janym. Men ile ýagşylyk edýän, gerek diýen zadyny tapyp bermek üçin ýurt sökýän. Onsoň meniň ýurt söküp birine eden ýagşylygym-a söwdagärlik bolýar, Artyk hanyň iňňän gözi ýaly eden kiçijik işem dag deýin sogap, ýagşylyk bolýar. Meniň size gözüm gidýär, men sizi ýigrenýärim.

Şondan soň Ýelli paryň ýeli ýatdy. Ertesi turup, «ýadyna düşmeýän samahyllamalary» üçin üznüksiz ötünç sorady.

– İçsem, degşip, bolgusyz sözlerem aýdybermäm bar meniň. Sen menden aýyp-syn etme, Annanyýaz jan.

Annanyýaz Ýelli para ýagşydan-ýamandan hiç zat diýmedi.

Baş gün diýlende Annanyýaz bilen Ýelli par ýola düşdi, niredesiň Moskwa diýip... Haýran galmaly ýeri, bularyň goş-golamy ozalkydan hem köpelişdi. Ýelli par halylarynyň üçden birini Ajdarhanda galdyryp, deregine iki esse başga-başga ýük alypdy. Annanyýaz goş-golamlary soranynda Ýelli täjir:

– Bular Sarisyna baranda iki esse gymmatlaýar. Täjiriň gapjygy doly bolmagy üçin, ol aýak ýoluna hem boş gitmeli dälir! – diýdi.

Annanyýaz başga dünýä düşüpdi. Türkmen ýurdunda meýdanlary tilkiniň hamy ýaly sap-sary görünse, bu ýerde niräňe baksaň, ýaşyl düzdi ýa tokaýlykdy, ýa owadan ýazy burk urýan baýyrlıkdy.

Hanha, ýaşyl, del tokaýlygyň içi bilen sag ýañagy goşa meňli gyz seýkin basyp ýylgyryp gelýär. Onuň dyzyndan geçip duran şar gara ýylan ýaly saçlary owsun atýar, ol ýöräniňde çolaşmaz ýaly sag eli bilen dört örümi hem bir tarapa sowup ýörelýär.

Ýañagy goşa meňli gyz birde al-ýaşyl baýyrlaryň ýüzi bilen gelse, birde aňyrsyna-bärsine göz yetmeýän äpet derýanyň ýüzi bilen ýöräp gelýär. Annanyýaz «Ýer ala, ýurt ala» diýleni-dä! Gurbany boldugym bu derýa bir seret, heý, bu derýa ýaly derýa Kesearkaçda bolaýanda bolmaýarmy?» diýip, içinden gyýyldy.

Ýelli par bilen Annanyýaz baý adamlar üçin niýetlenen, ähli amatlyklary bolan wagona münüp bilmediler. Beýle wagona diňe ýerli baý-begler münmeli. Başga milletiň wekilleri garyplaň wagonynda gitmeli diýdiler. Etjek alajyň ýok, kemsidilmä kaýyl bolmaly. Annanyýaz dagy goşlary ýanymyzda saklajak, ýaman gözden gorajak bolup kösenip ýörmäli diýen niýet bilen otlynyň goş-golam saklaýan bölümüne tabşyrdylar. Ýelli baý şondan soň arkaýynlaşyp, ýol ugra mahal-mahal arak içip, Annanyýaza Orsýet barada joşup-joşup gürrüň berýärdi:

– Gözi gök, mazy ýaly saryja adam görsek, orsdur öýder ýörerdik, ýok-laý, mundan beýläniň halkynyň bary diýen ýaly jylk sary!.. Ors weli gaty az! Tatar diýermiň, nogaý diýermiň, başgyr diýermiň, çuwaş diýermiň, garaz, at tapyp bilseň, Magtymguly atamyzyň diýýän ýetmiş iki milletiň köpüsi şu ýerde bar. Anha, hä diýmän Harabaly astansyýasynda durar! Harabaly! Adyny görýärmiň... Ors, ynha, bu derýa-da Wolga diýýär, bu ýeriň halklary bolsa aglaba atil diýýär. «Ata il» diýmekmiş. Biler bolsaň, bu at oguzlaň dakan adymyş. Bu ýerleriň halky et garyndaşyň bolmasa-da süňk garyndaşyň dagy bardyr!.. Orsça bilmesen-de, söwda-da edip bolýar. Bu ýerleriň ýerli adamlary kileň öz Kesearkajymyzyň adamlaryna meňzeýär.

Sarisyna çenli Ýelli par Annanyýazy gaty heläk etdi. Ir ertirden agşama çenli, eňegine jaň dakylan ýaly gepleýärdi. Gürleýärdi, arslan bolup arlaýardy, arak-şeraby ýeten çagy, başyny ýassyga goýdugam, haraz bolup harlaýardy. Eý, Hudaý, beýle-de bir hor çekmek bolar eken! Golaý-goltumdaky ýolagçylaryň hem bizar-peteňi çykýardy, ýöne olaryň biri münýärdi, biri düşýärdi, iş Annanyýazda bardy.

Sarisynada Ýelli pary garşy aldylar. Ýük arabalary hem taýynlapdyrlar. Bu şäherdäki mätäşgesi hem dalmynyp alnyndan çykdy. Ýelli baý bolsa özüniň ýene bir

aýalyny ýegenine, onda-da ylymdar, söýgüli ýegenine görkezip bilenine monça boldy. Müň bir sargyt edip, otly ugraberende, ol Annanyýaz bilen hoşlaşdy...

4.

Ýelli baý galansoň, gara ýel ýatan ýaly boldy. Asyl otlynyň tigirleriniň sesi hem gelip başlady. Ýalňyz özi galan Annanyýaz bolsa hyýallara berlip, mydama ýylgyryp duran ýaňagy goşa meňli gyz bilen duşuşdy.

Annanyýaz gidip barýardy...

Nämälim, görülmedik ýurduň içi bilen gijesi ýok, gündizi ýok, gidip barýardy: gitdigçe-de ýatsa düşüne girýän, oýansa, hyýalyndan çykýan gyzdan daşlaşyp barýanyňa gynanyp, hopugyp, uludan dem alýardy, özüne käýinýärdi. Kimdir biriniň diýeni bilen ýurt söküp, alys ýola çykanyna ökünýärdi. Ol yzyna gaýdyp barýança goşa meňli gyzdan jyda düşäýjek ýalydy. Göz atuwynda gelnalyjy janlanýardy. Hana, bir giden atly goç ýigitler. Hana-da, üstüne kejebe ýüklenilen düýe. Kejebede şol peri-peýker gyz otyr sülüräp. Ol kimedir birine durmuşa çykýar. Gyzyň garaýşynda nägilelik, ahmyr bar. Gyz: «Men saňa kän garaşdym, Annanyýaz jan. Demimi sanap garaşdym, yzymdan sawçy ibermegiňe garaşdym. Sen bolsa bir paryň yzyna düşüp barsagelmeze barýaň. Hoş gal, eý, geleňsiz oglan!» diýip zaryn gygyrýar. Gyzyň sesi küpäň içine ýaňlanyp giden dek, Annanyýaz töweregine garanjaklady, hiç kim ýok. Öwhüldäp gaýta-gaýta dem aldy, ýüregi göýä içinden çykyp gelyän ýalydy. Bir ýerde oturyp, bir ýerde durup sabyr-takady ýokdy. Eger gyza duşuşjagyny bilse, ol zymdyrylyp barýan otludan towsup düşmäge kaýyldy. Şol gyza gowuşmak üçin ol hemme zada kaýyldy. Annanyýaz özüne göwünlik bermäge çalyşýardy. Ýöne gowy hyýaldan, gowy pikirlerden münkürlük, ýaramaz pikirler rüstem çykýardy. Aňynda, aňynyň nirededir bir ýerlerinde «Her näçe urunsaňam, indi saňa ol gözeliň didaryny görmek ýok!» diýip, içýakgyç pikir köwsar urýardy. Şol ýaramaz pikiri basmarlamak niýeti bilen Annanyýaz özüne zor salyp, ähli zady gowulyga ýormaga, özüne göwünlik bermäge çalyşýardy.

«Ýeri, sen gaýtmadyňam-da, nädip taparsyň, adyny, obasyny bilmeýän gyzyňy?! Sen ol gyzy tapman aýralyga sezewar bolmaly bolduň! Ýogsa iki ýylyň içinde tapardyň. Ýogsa şol gyz öz obaňdan bolsa bolmaýarmy? Hiç bolmanda, Akdaşayakdan ýa Garadaşayakdan bolsa bolmaýarmy? Kesearkaçda oba kän, haýsy birine aýlanyp göreş tutup çykjak. Bar, oba-oba aýlandyňam-da, ol gyz mydama göreş tutulýar-ow diýip, her bir göreşe baryp ýörjek gyzmy?» Birden Annanyýazyň ýüreginde jigleme peýda boldy: «Ol gyz Mommak baýyň ýakyn garyndaşydyr! Hökman garyndaşydyr! Ýogsa ýat obadan gelen gyz ýat obanyň göreşine bararmy? Barmaz!.. Wah, çig süýt emen Adamzat!.. Daýzama: «Sen goşa meňli gyzy Mommak baýyň ýakyn garyndaşlarynyň içinden agtar» diýip aýdaýanyňda bolmaýarmy?»

Annanyýaz penjiräniň ýanyndan aýrylyp lampa aşak çökdü...

Goşa meňli gyz baradaky pikir, duz ýaly, içiňden iýip barýardy, ýalyn ýaly daşyňdan çirkizip barýardy. Annanyýaz hasratly pikirlerinden daşlaşjak bolup, ýene penjiräniň ýanyna bardy. Zor bilen pikirlerini üýtgetmäge dyrjaşdy. Ol aňyrsy-bärsi

ýok tokaýlyklary, sansyz-sajaksyz obajyklary, şäherleri synlap barşyna, Orsýediň giňdigine haýran galdy: «Ýeri, şunça uly owadan ýurduň barka, biziň ýurtta körün barmy? Ýaman ýeri, tomsuň jöwzasyna çydaman halys garört bolup gowrulyp ýörler. Onsoň burnunyň üstüne kagyz ýelmeşip, Gün gyzyp başladygy, jaýly-jaýynda busýarlar... Päli giden bolmaly! Bäri-bäri nebsiňi, doýmaz-dolmazlygyňy bu ýurt dolduryp biljek ahyry! Niçe gün bäri ýol söküp gidip barýan, ýene niçe gün ýol sökmeli!..»

Annanyýaz pikir derýasynda gulaçlap, öz-özi bilen gürleşip, goşa meňli gyzy hyýalynda janlandyryp Sankt-Peterburga baryp ýetdi.

Annanyýazy garşy aldylar, özem edil wagonynyň gapysynda. Onda-da kim garşy aldy? Ýañagyndan emäý bilen posa alyp, alan posasy üçin gyzaran gyz garşy aldy. Özem ýanynyň birnäçe adamy, yükçüleri bilen.

Ol gyz örän könedan gelýän dostuny garşylan ýaly ýene emäý bilen Annanyýazy öpdi, özem iki ýañagyndan öpdi. Annanyýaz özüniň iki ýañagynda hem gyzyň lebleriniň yzynyň möhür ýalyjak bolup durandygyny ilem görýändir öýdüp gaty utandy. Gör-ä, geçen iki ýylyň içinde gyz ers-mers çykypdyr-a! Eýjejik gyz türkmençe gürlledi. Hakyt türkmençe gürlledi:

– Nyýaz, salamälik!

Annanyýaz geň galyp salamlaşdy.

Eýjejik gyz ýene türkmençe gürlledi:

– Sag-aman geldiňizmi?

Annanyýaz näme diýjegini bilmeýän dek, Oksana seretdi durdy. Eýjejik gyz sowalyny gaýtalady.

– Nyýaz, sag-aman geldiňizmi?

– Geldim, hiç hili kösenmän, gowy geldim.

– Men türkmen dilini gowy görýärin. Türkmenler gowy. Men türkmen dăp-dessurlaryna, türkmen aristokratiýasyna çaksiz hormat goýýaryn.

Oksana türkmençäni şeýle bir çalgırt gürlledi, Annanyýaz öz ene dilini ilkinji gezek çalgırt eşidenindenmi, ýa näzenin gyzyň mylaýym sesindenmi, ýüregi endiräp gitdi. Türkmen sözleri onuň gulagyna mukam bolup eşidildi, näziklik bolup duýuldy.

Annanyýaz Oksananyň bu sözleri ýat tutandygyna begendi, guwandy. Natalýa Iwanownanyň bu sözleri ýazyp alan pursatyny ýatlady. Ýatlady-da ýylgyrды, megerem, Oksana-da şol pursaty ýatlan bolsun gerek, mähir-mylaýymlyk bilen ýylgyrды.

Annanyýaz ýene haýsy sözlemleri ýazandygyny ýadyna salmaga çalyşdy. Ýatlady. Ýatlabam Oksana sowal berdi:

– Türkmenleriň kalby nähili?

Oksana göýä şu sowala garaşyp duran ýaly, örän howlukmaç jogap berdi:

– Türkmenleriň kalby halylary ýaly owadan.

– Gaty eziz gürläýän. Ýakymly gürläýän. Sag bol, sag bol, Aksona.

Oksana geňirgendi:

– Näme üçin Aksona?

– Adyň türkmençe Aksona bolýar.
– Aksona, Aksona – diýip, Oksana öz ýanyndan birki ýola gaýtalady: – Nyýaz, onda sen maňa mydama Aksona diý, bolýamy?!

– Bolýar, Aksona.

Gyz ýanynda saýawan göterip duran görmegeýden daýaw ýigidi görkezip:

– Tanyş bol, meniň doganym Mihail Osipowich Koşmann. Ýöne Mişa diýäýmeli. Mişa uniwersitetde okaýar. Dünýäň taryhyny öwrenýär. Maňa-da mydama taryhdan gürrüň berýär. Menem taryhçy bolýan basym – diýip, jykyr-jykyr güldi: – Tanyş bol, Mişa, Nyýaz! Gaplaň awlaýan ýigit!

Mihail Annanyýazyň elini berk gysdy:

– Maňa Oksana Türkmenistan barada, siz hakda kän-kän täsirli gürrüňler berdi. Oksana Türkmenistany biçak halapdyr. Ol Aşgabatda bolan günlerini uzynly gün gürrüň bermekdenem ýadamaýar.

Gyz bagtdan dolup-daşyp jedirdeýärdi. Bu mahal yükçüler Annanyýazyň beren hat-petegi bilen ähli yükleri alyp araba basypdylar.

Annanyýaz, ýumşak leblije kebelek ýaly ak gyz, Mişa üçüsi stansiýanyň giň aýmançasynda duran kiçijek ýeňil maşyna münüp ýola düşdüler. Howa garalyp, ýagyş sepeläp ugrady. Mişa saýawany gerip, gapdalynda oturan gyzy penalady. Oksana bolsa jedirdäp, türkmen topragynda gören geň-taňlyklary barada agzynyň ýetişdiginden gürrüň berýärdi.

– Bilýänmi näme, türkmenleriň gaty täsin döp-dessurlary bar – diýip, Oksana Annanyýazdan eşiden gürrüňlerini ýadynda galyşy boýunça Mihaile gürrüň bermäge durdy: – Men türkmen öýüne myhman bolup gördüm. Myhman alnyşym, öýüň döp-dessurlary meniň hiç mahal ýadymdan çykmaz. Türkmen ezizlän myhmanyny öýüniň töründe oturdýan eken. Myhmanlary oturan ýerlerine seredip, nähili derejedäki adamdygyny tanap bolýar. Törde, öý eýesiniň sag tarapynda iň tanymal ýa-da iň hormatlanýan myhman oturdylýar, öý eýesiniň çepinde sag tarapdaky myhmandan derejesi boýunça biraz aşakdaky myhman oturýar. Öý eýesi myhmany garşylaýar, aýratyn hormat hökmünde myhmanlar bilen iki eli bilen elleşip salamlaşýar. Öýe girmezden öň myhmanlar ähli ýaraglaryny öý eýesiniň görkezen ynamdar adamyna tabşyryp, soň içeri girýärler. Myhman töre geçýänçä öý eýesi, öýüň agzalary dik durup, myhmany hormatlaýar. Myhmany ýeke galdyrmak edepsizlik hasaplanýar. Myhmanyň ýanynda içini gysdyrmazlyk üçin suhangöý kişileriň biri, ikisi hökman oturýar. «Myhman ataňdan uly» diýen nakyl bar. «Myhman oňlasa, atyňy soý» diýýärler. Aty bolsa, türkmen iň ýakyn dosty, gardaşy hökmünde gowy görýär.

Kakam gürrüň berdi: bir gezek Lomakin bir oba myhman bolupdyr, mal soýup, ony milli tagamlar bilen hezzetläpdirler. Ol malyň ýumşajyk böwregini has gowy görüpdir. «Bäý, gowy eken» diýipdir. Uzynly gije Lomakini diňe böwrek bilen hezzetläpdirler. Ertesi Lomakin daş çykyp görse, kyrk-elli goýnuň läşi serlip ýatyrmyş. Lomakin gije böwregi alnan, doly soýulmadyk mallary görüp, dilinden sypdyran sözüne biçak gynanypdyr, gynanaňda näme, boljak iş bolansoň. Lomakin-ä

bir baýyň myhmany bolupdyr, ýöne türkmen garyp bolsa-da, öýüne myhman gelse, iň soňkuja malyny soýup myhmany hezzetleýär.

Türkmen hiç zat aýtmaýar, ýöne saýry myhman bolsaň, özüňden bilmeli zatlaryň bar: näme iýesiň gelyändigini aýtmaly däl, näme berilse iýmeli. Aýallarynyň ýüzüne seretmek gadagan. Türkmen gaty gabanjaň halk. Türkmen aýal namysyny özüniň mertebesi hasaplaýar. Namysyna şek ýetirdenden ölenini ybaly görýär. Şonuň üçin myhmany hernäçe hormatlasa-da, depesine täç etse-de, aýalyňa hyrydar göz bilen bakandygyny bilse, edil goýun soýan ýaly pyhlydyp damagyny çalaýýar.

Myhman öýüň içindäki zatlar barada öz pikirini aýtmaly däl. Eger öýüň bir zadyny myhman gowy görse, öý eýesi onuň gaty gymmatbaha zatdygyna seretmezden, sowgat berýär. Türkmen myhmany döwlet, bagt hasaplaýar. Myhmana eden hyzmaty üçin Allanyň ýalkajakdygyna ynanýar. Myhman almak sogap. Türkmenleriň arasynda hiç iş etmän, ömrüňi myhmançylykda bol-telki geçirip boljak. Eger yzyňdan duşman öldürmek üçin kowup gelyän bolsa, türkmeniň haýsam bolsa bir öýüne giräýmeli. «Meni myhman aljakmyň?» diýmeli. Öý eýesi «Gelen döwlet, gözüm üstüne ornuň bar» diýer. Ana, onsoň sen hiç kimden gorky-ürki etmän töre – myhmanyň ýerine geçip otury bermeli. Öý eýesi duşman bilen düşünişer. Düşünişip bilmeşe, duşman bilen söweşe girer. Iň soňky demine çenli seni gorar, öler, ýöne duşmanyň haýbatyndan gorkup seni duşmanyň eline berip goýberäýmez. Özem ol myhmanyňy daş işikden ugratmak bilen çäklenmeýär. Esli aralyga çenli ugradar. Eger ýol hatarly bolsa, onda türkmen myhmanyňy onuň barmaly ýerine çenli ugradypdyr. Türkmen üçin myhman adaty adam däl, keramatly adam, Alladan gelen wekil.

– Sen-ä göni türkmenleriňkä myhmançylyga gidibermeli etdiň.

– Men çynymy aýdýan, Mişa. Türkmen myhman bolsaň, ömrüne görmedik sylag-hormatyňy görersiň. Özem türkmeniň myhmansöýerliginiň uzyn taryhy bar. «Awestada» mätäji myhman almadyk türkmen berk ýazgarylýar: «Goý, ol syrat köprüsinde ejir çeksin» diýilýär. Syrat köprüsinde ejir çekenden türkmen mätäji myhman alanyny gowy görýär.

– Oksana, seni türkmenler jadylapdyr. Seniň aňynda türkmenlerden başga zat ýok.

Oksana Mihailiň degişmä salyp aýdan bu sözlerini ýokuş gördi. Onuň şadyýan ýüzüne gynanç çalyldy. Oksananyň öýkeländigini Mihail-de, Annanyýaz-da duýdy. Mihail öz ýalňyşyny düzetmek üçin çalyşdy:

– Oksana, sen türkmenleri türkmenlerdenem gowy tanaýarsyň. Sen türkmenler boýunça janly ensiklopediýa. Seniň gürrüňleriň boýunça dünýäni aňk etjek roman ýazyp boljak. Türkmenler hakda kimiň nämedir bir zat bileşi gelse, göni senden soramaly. Saňa türkmenşynas professor diýen belent at bermeli.

Mihail bu sözleri çyn ýürekden aýtdy, ýöne, megerem, Oksana bu sözlere kinaýa hökmünde düşünen bolsun gerek, köşeşmedi. Şondan soň hiç kim gürlmedi. Uzak wagtlap dymyşlyk hökmürowanlyk sürdi.

Olar daş ýol bilen ýedi wýorst¹ çemesi ýol geçdiler, tokaýlyk tamamlanyp giden giň ýaýlaly meýdanda oba göründi. Obanyň çetinde iki gat haýbatly howluly jaýa ýetiberenlerinde Oksana:

– Ynha, biziň mülkümüz, bu oba biziň obamyz, daýhanlar biziň daýhanlarymyz, biz gadym asylly dworýan, siziňçe beg bolýarmy? – diýip ýylgyrdy.

Annanyýazy gowy garşyladylar. Birneme öwrenişenden soň Mihail edep bilen Annanyýazyň telpeğini görmegi sorady, arasynda Oksananyň aýdyşy ýaly, türkmeniň telpeğine el degirmegiň bolmaýandygyny, türkmeni äsgermezlik etdigiň bolýandygyny aýdyşdyrdy, owadandygyny nygtady.

Annanyýaz çemodanyny açyp, öňi bilen, Oksana bir geýimlik gök keteni, bir geýimlik ýaşyl keteni, ýene bir geýimlik gyrmyzy reňkli keteni, Oksananyň ejesine bir bilezik berdi. Beýleki çemodanyndan çykaryp, Mihaile bir ak silkme, gyrmyzy don, sapy keýigiň şahyndan edilen hanjary sowgat hökmünde bagyş etdi. Mihail guş bolup uçup, telpegi geýip, ullakan aýnanyň öňüne baryp, hanjary guşagyna gysdyryp ýylgyrýardy. Öýde bar bolan adamlar hezil edip oňa tomaşa edýärdiler.

¹ Wýorst – 1,06 kilometre deň bolan uzynlyk ölçegi, bu uzynlyk ölçegi gadymy türkmenlerde çakyrym ölçegi bilen deň gelýär.

5.

Aksona lowurdap duran gara gaýyş ädigi Annanyýaza sowgat berdi:

– Şu ädigi gowşurmaga gaty sabyrlylyk bilen garaşdym – diýip, Aksona tolgunmasyny ýaşyrmaga çalyşdy.

– Ýok, maňa hiç zat gerek däl, Aksona. Sag bol, sen muny Mihaile beräý.

– Men yrym edýän!..

– O nämäniň yrymy?

Annanyýaz Aksonanyň balkyldap duran gözlerine nazary düşenden ýalňyşlyk goýberendigine, eger ädigi almasa, Aksonanyň juda gynanjakdygyna, aglajakdygyna düşündi. Ol aýal maşgaladan sowgat almagy gelşiksiz hasaplaýardy. Ol özüne basalyk berip, ädige el uzatdy, minnetdarlyk bildirdi. Ädigi goşlarynyň içinde goýjak boldy welin, Aksona ýene özelendi:

– Nyýaz, haýyş edýän, geýip görsene! Belki, kiçi geler.

Annanyýaz mundan iki ýyl owalky wakany – Koşmannyň aýaly, gyzy bilen öýlerine gezelenje baryşlaryny, şonda Aksonanyň Annanyýazyň çokaýyny iki-üç gezek garyşlap ölçändigini ýatlady. Şonda bu çepiksije gyzygazyň bu gyzyklanmasyny geňläpdi. Bu ädik baradaky pikir şol gezek dörän bolmaly diýen pikir Annanyýazyň aňynda peýda boldy, şonuň üçin gaty ynamly gürlledi:

– Laýykdyr, erkekler ýalňyşyp biler, ýöne zenanlar, onda-da seniň ýaly owadan zenanlar hiç wagt ýalňyşmaýarlar.

Ädik Annanyýazyň aýagyňyň ölçegi alnyp tikilen ýalydy, laýykdy. Annanyýaz Aksonanyň göwni üçin aýagyndaky ädigiňi çykaryp (ýogsam aýagyndaky hem täzedi,

ony Koşmann ýörite sowgat beripdi), Aksonanyň beren lowurdap duran gaýyş ädigini geýmeli boldy.

Annanyýazyň içini it ýyrtýardy, ol aňyrsy üç günden yzyna gitmelidigini aýdýardy, emma Aksona bilen Mihail göwni bir ýaly, Annanyýaza görkezmeli ýerleri, Annanyýazyň hatyrasyna edilmeli banket-meýlisleri ýazyşdyrýardylar.

Annanyýaz Mihaile Ermitaży görmek isleýändigini, şol ýerde Wereşaginiň çeken bir suratynyň bardygyny, ol suratyň türkmenleriň Gökdepe pajygasy hakdadygyny, şol suraty satyn almak isleýändigini, hiç bolmanda şol suratyň göçürmesiniň gerekdigini aýtdy. Mihail-de, Aksona-da myhmana Ermitaży görkezmegi söz berdiler. Mihail oňa başga bir teklipl aýtdy:

– Men seni kakamyň dosty bilen tanyşdyraýyn. Sen entek ors dworýanini bilen türkmençe, parsça, arapça gürleşip gören dalsiň. Ol seniň bilen Orta Aziýa halklarynyň ähli dillerinde gürleşer. Ol saňa türkmeniň taryhy hakda bilmeýän köp zatlaryňy aýdar. Onsoňam saňa uniwersitetiň kitaphanasyny görkezeýin. Gündogaryň golýazmalaryny görkezeýin.

Bu teklipl Annanyýaza geň göründi. Alymyň türkmen taryhy, türkmen halky hakda nämeleri aýdyp biljekdigi oňa biçak gyzyklydy, diňe bir gyzykly däl, möhümdi, derwaýysdy. Ol türkmeniň taryhy hakda näme bilýär? Hökman bilmeli. Hökman taryhçy alymy diňlemeli.

Mihail bu hakda teklipl eden-de bolsa, gaty haýal gopýan ýalydy.

Haçan gidýäs? – diýip, Annanyýaz iki-üç gezek Mihaile ýüzlendi.

– Howlukma! Men Wasiliý Wladimirowiç bilen habarlaşdym, ol ertir sagat on bire wagt belledi.

6.

Annanyýaz başga dinliniň türkmen halky hakdaky pikirini bilmäge howlugýardy. Wagt pyşdyl tizligi bilen geçýärdi. Ol uzak gije şöwür çekip garaşdy: peterburgly mugallym türkmen halky hakda näme aýdarkan?!

Annanyýaz duşuşyk takyklygyna geň galdy. Bellenilen wagtdan bir minut irem barmaly däl, gijem. Mihailiň zol-zol sagadyna seretmegi Annanyýazyň howuny basdy. Ýaşy bir çene baran garry mugallymy – Abul Himmet Keskiogly ýaly peşeneli gojany görmekçidi. Ýok, onuň duşuşan kişisi özünden on bir ýaş uly, durşuna dogum bolup duran, ýüzi nurana adamdy.

– Peterburgda hakyky beg türkmeni görerin öýdüp pikir etmändim – diýip, Wasiliý Wladimirowiç türkmençe çalgırt gürläp salamlaşdy: – Biziň ilde hoş gördük, sapa gördük. Ýeri, içiňiz-ä gysýan däl-dir-dä? Siz Aşgabatda ýaşaýaňyzmy?

– Ýok, Gypjak obasynda, Aşgabatdan onçakly uzakda däl.

– Änewdemi?

– Nusaýyň gapdaljygynda.

– Nyýaz Bagdatda ýedi ýyllap okapdyr, arap, pars dillerini suwara bilýär.

Mihailiň bu sözünden soň alym pars dilinde gürläp ugrady:

– Haýsy ulamanyň eserlerini özüňe ýakyn saýýarsyň?

– Muhammet al-Gazalynyň.
– Düşnükli. Men seniň nähili dünýäde ýaşaýandygyna düşünýän. Örän gowy. Gegel Gündogaryň akyldarlarynyň içinde al-Gazala aýratyn sarpa goýupdyr. Men onuň traktatlaryny okap çykdy. Biziň toplan golýazmalarymyzyň içinde al-Gazalynyň ähli şygrylary, eserleri arap dilinde saklanýar.

Olar tirkeşip golýazmalar saklanýan ýere bardylar.

Annanyýaz golýazmalar beýle köpdür öýtmädi. Ol golýazmalaryň aňyrsyna bäsine göz ýeter ýaly däl. Özem ol bir däliziň, otagyň içinde däl, bir giden otaglaryň, dälizleriň içindeki golýazmalar, kitaplar petige degip durdy.

– Şu golýazmalaryň köp bölegi, hawa, hawa, köp bölegi türkmen halkynyň taryhyna degişli. Türkmen taryhy hakda ýazylyşy ýaly, hiç bir halkyň taryhy hakda-da şeýle köp ýazylan däl. Türkmen taryhy gaty köp dillerde ýazylypdyr. Häzir türkmen halky gaflat ukusynda. Ýene on-ýigirmi ýyldan bu golýazmalary biz türkmenlere gyzyly pula satyp ugrarys.

– Näme üçin satmaly, Wasiliý Wladimirowiç, bu golýazmalary, kitaplary siz türkmenlerden alypsyňyz ahyryn – diýip, Aksona gürrüňe goşuldy.

– Elbetde, türkmenlerden alanlarymyzam az däl. Ýöne biz bu kitaplary mugt almadyk.

– Gyzyly pul tölediňizmi?

– Ýok, biz bu kitaplary mugt diýen ýaly aldyk. Käsini mata, ganda çalyşdyk. Şeýdibem, biz türkmenlerdäki hazynalary halas etdik. Häzirem kitap, golýazma ýygnaý ýörüs. Şeýdip, bu golýazmalary, kitaplary ýitip gitmekden halas edýäris. Bu gün bu golýazmalaryň ýerlerde gymmaty, arzysy ýok, sebäbi ile bir kesemen çörek zerur. Açlyk, gahatçylyk geçer, ana, şonda ruhy hörege mätäçlik ýüze çykar.

Sen, dogan, özüňiň türkmenligiňe buýsan. Seniň halkyňyň şöhratly, baý taryhy bar. Şeýle şöhratly, şeýle baý taryhly halkyň geljeginiň hem şöhratly, baý boljakdygyna men ynanýaryn.

Tas iki sagada çeken söhbetdeşlikde Annanyýaz az gürläp, köpräk diňlemäge çalyşdy. Wasiliý Wladimirowiç joşup gürlädi. Türkmen taryhyna aýratyn hormat goýýandygyny hoşlaşyp durka-da gaýtalady. Duşuşykdan soň Nyýaz ganatlanan ýaly boldy.

Mihail-de, Aksona-da, Nyýaz-da alymyň gürrüňlerini serlerinde aýlap, maşynda sesini çykarman gitdiler.

7.

Şol günüň ertesi Mihaildir Aksona Nyýaza Ermitaży görkezmek üçin ýola düşdüler.

Mihail özüniň myhmanynyň rus nakgaşlaryny tanaýandygyna haýran galdy. Olar ahyry Wereşaginiň¹ suratlarynyň asylan zalyna bardylar. Wereşagin uly suratkeşdi, ýöne ähli çekýän suratlary uruş baradady. Mihail çaky Wereşaginiň suratlaryny gowy

bilýän bolmaly, ol Annanyýazy her edip-hesip edip, başga suratçylaryň zalyna äkitjek bolýardy. Annanyýaz:

– Wereşaginiň Gökdepede çeken suratyny görüp gitmesem bolmaýar. Haýys edýän, şony görkeziň!

Mihail Annanyýaz birdenkä şol suratyň üstünden barar öýdüp gorkýardy. Indi bolsa oňa bahana galmandy.

Mihail Annanyýazyň öňüne düşüp şol suratyň goýlan zalyna bardy.

Mihail Wereşaginiň urşa garşy protest bildirýän nakgaşdygyny, бүтін ömrüne rus goşunlary nirede söweşe, şol ýere baryp urşuň pidalary barada surat çekip, rus intelligensiýasynyň kalbynda samoderžawýäniň alyp barýan

¹ Wereşagin W.W. (1842 – 1904 ý.) rus žiwopisçisi-batalisti.

urşuna ýigrenç döredýändigini barada gürrüň berýärdi, Oksana tassyklaýardy.

Haý-haýly suratyň alkymyna bardylar.

Anha, Gökdepäniň tanyş ýerleri, ynha-da on sany aksakgal türkmen başaşak asylyp goýlupdyr, suratyň aýtymyny urşuň ýalny, tüssesi tutýar.

Imisala zalda Aksonanyň uludan dem alandygy eşidildi. Annanyýaz suratyň ýanynda uzak wagtlap durdy, ýeke-ýeke synlady. Ahyry Aksona pyşyrdap:

– Arasynda tanaýanyň barmy? – diýip sorady.

Annanyýaz baş atdy, bir salymdan:

– Şu gojalaryň biri meniň babam bolmaly! – diýdi: – Sen tanaýanyň barmy diýýärsiň? Heý, olaram tanaman bolarmy? Olar her bir türkmeniň ýüreginde mukaddeslik bolup ýaşaýarlar. Magtymguly han, Sopy han, Myrat han, Gajar han, Begmyrat han hakda, olaryň nähili edermenlik görkezip söweşendigi, nädip ölendigi hakda ýaňy dil biten çaga-da bilýär. Kerimberdi išan, Orazmuhammet, Hanmämmed atalyk ýaly serdarlaryň nädip öldürilendigini türkmen hiç wagt unutmaz. Meniň babam Begmyrat han, ine, şu goja bolmaly...

Annanyýaz babasy Begmyrat hany görmändi, çünki olar şindi Annanyýaz dogulmanka wepat bolupdylar, ýöne Annanyýaz aksakgallaryň her birine siňe syn edip, enesiniň gürrüň berşinden babasynyň keşbinden alamat agtardy. Annanyýazyň enesi Sülgün eje kakasy Begmyrat han hakda agtygyna örän kän zatlary gürrüň beripdi. Şonuň üçinem Annanyýaz Begmyrat hany dessine tanady.

On sany goja dar agajy ýaly iki sütünä kese goýlan pürsden asylypdy, kimsiniň sag aýagyndan, kimsiniň çep aýagyndan. Her bir aksakgalyň gözlerinde gahar-gazap ýalyn bolup çabraýardy, kimsiniň syrylan başynda gan bardy, kimsiniň döşünden gyrgyz gan akyp durdy.

On sany türkmen aksakgaly, hanlaryň maslahaty bilen urşy bes edeli diýip rus harbylarynyň sürenine töwella giden gojalar Gökdepe pajygasynyň depesinde sallanyp durdy.

Başaşak sallanyp durdy!

Türkmeniň dünýesi başaşak dünderilipdi!..

Ýolda Mihaildir Oksana ýene Wereşaginiň urşa garşy çykýan nakgaşdygy barada bolşuna görä ýuwmarlap gürlədiler. Annanyýaz:

– Wereşagin, urşa garşy bolsa garşydyr, emma ol Gökdepä baranynda ýesir düşen türkmeniň suratyny çekmek isläpdir. Türkmenen ýesir hem tapylmandyr, maslyk hem. Ahyry şu gojalar türkmen halkynyň adyndan ýaraşyk baglaşmaga töwella barýarlar. Hut Wereşaginiň haýyşy boýunça-da bular başaşak asylýar, ol şeýdip urşa garşy «protest» bildirýär. Şeýle... Bu surat barada türkmenler bilýär. Hut general Skobelewiň permany bilen hem bular başaşak asylýar...

Bularyň içinde meniň atam Taňryguly batyr hem bolmaly eken, emma ýola düşenlerinde meniň atamy: «Sen gal, sen gerek» diýip, Sopy han bilen Myrat han galdyryp gidipdirler. Bu gojalar on iki bolmaly eken. Bir goja özüni asdyrmajak bolup bir harbynyň bokurdagyny çeynände öldürilipdir.

Olar dymyp ýola düşdüler. Ýolda Annanyýaz:

– Meniň kakamyň ýeke sargydydy şü: şol aksakgallary görüp gel, nämä berilýän bolsa satyn al – diýdi: – Mihail, senden haýyş: Wereşaginiň özüni tapýarmyň, biljek däl, şol surat näçä durýan bolsa, men satyn almaly. Men şol surat bilen barماسam bolmaýar. Meniň kakamyň tabşyrygy şeýle!

– Seniň Peterburga gelmegiňiň syry, gör, nirede eken – diýip, Oksana Annanyýazyň ýüzüne syrly bakdy.

– Nyýaz, men-ä, dogrymy aýtsam, Wereşaginiň suratyny alyp gitmegiňe garşy. Nämä üçindigini aýdaýyn. Bu surat türkmen halkynyň ýarasyny gozgar, halky gahar-gazaba atlandyrrar, iki halkyň arasyna wehim salar. Men seni synladym, şol suraty göreňde ýüzüňdäki gan çylgymlyry mesaňa boldy, tirpildedir durdy. Ýumruklyryň düwüldi. Sen suratyň önünde urşa taýýar söweşijä öwrüldiň. İn gowusy, bu suraty äkitme, Nyýaz.

– Men kakama söz berdim.

– Saňa düşüňän. Häzirki ýagdaýda sözünde duranyňdan durup bilmedigiň iki tarap üçinem müň esse ybaly. Biziň suratyň ýanyndan gaýdanymyza iki sagat bolup barýar, ýöne sen henizem özüňe gelip bileňok.

Nyýaz Mişanyň sözlerine nämä jogap berjegini bilmän dymdy. Ýok, onuň jogaby taýýar, ýöne onuň bu barada jedelleşesi gelenok. Maksat aýdyň: suraty alyp gitmeli. Goý, türkmen halky Gökdepe pajygasyňy öz gözleri bilen görsün...

– Nyýaz ertir gaýdýar, geliň, şu gün tokaýa gideliň – diýip, Oksana ýigitlere ýüzlendi.

– Men garşy däl – diýip, Mihail Oksanany goldady.

– Nyýaz, siz nähili görýäňiz?

– «Myhman öý eýesiniň guly». Siz nämä diýseňiz, men şonuň bilen bolaryn.

– Sen islänokmy?

– Aksona, siziň şeýle bir gözel tebigatyňyz bar. Meger, jennet siziň tebigatyňyzdan gözel däl. Jennetiň hüýr-perileri hem senden owadan däl. Onsoň jennete gitmekden ýüz öwürmek ýa gitmejek bolmak asla akyla sygmajak zat. Men siziň tebigatyňyzdan, tokaýlaryňyzdan asla ganyp-doýup bilemok. Tokaýlygyň

howasy-da jana tenekar. Ajal ýassygynda ýatanam şu tebigatyň howasyndan birmeýdan dem alsa, hökman aýaga galar.

– Nyýaz, sen Sankt-Peterburguň özüňde uly täsir galdyrandygyny nygtaýarsyň, Wasiliý Wladimirowiçiň gürrüňlerinden köp zatlary öwrenendigiňi, göz ýetirendigiňi nygtaýarsyň. Ondan köp zatlary öwrenmeli, onuň gürrüňlerini kän-kän gezekler diňlemeli diýýärsiň. Tebigatymyzyň jennetdigini nygtaýarsyň. Peterburg seniň üçin, dünýägaraýşyňy, ylmyňy artdyrmak, baýlaşdyrmak üçin juda zerur. Belki, sen bizde hemişelik galarsyň? Uniwersitetde seniň üçin iş tapylar. Sen arap, pars dillerini bilýärsiň. Orta Aziýa dillerinden okadar ýaly hünärmenler uniwersitete entek köp gerek – diýip, Mihail soragly nazaryny Annanyýaza dikdi.

– Mişa dogry aýdýar, Nyýaz. Seniň ýaşamaly we döwran sürmeli ýeriň Peterburg – diýip, Oksana Mihailiň pikirini goldady: – Mişanyň pikiri dogry. Bizde ähli dine uýmaga ýol berilýär. Peterburgda musulmanam az däl. Bazarlarymyzda kyleň musulmanlar.

– Nyýaz, men-ä seniň ornuňda bolan bolsam, Peterburgda galardym.

– Wah, Mihail jan, dünýäde jenneti mekanlar, jenneti zatlar kän. Ýöne Allatagala her bendesini mynasyp gören ýerinde dünýä inderýär. Allatagala meni Ahalda dünýä inderdi, ömrümi men şol ýerde geçirmeli. Siz Wasiliý Wladimirowiçiň gürrüňlerini diňlediňiz ahyryn. Ol: «Hakyky jenneti mekan – türkmen ili» diýdi. Ol: «Hakyky jenneti halk türkmen halky» diýdi.

– Nyýaz, saňa hiç kim türkmen adyňy aýyr diýenog-a. Peterburgda-da türkmen bolup ýaşap bolar.

Annanyýaz dymdy. Onuň aňynda golýazmalar, gadymy kitaplar peýda boldy. Ol golýazmalaryň obalardan ýygnaýşy, sandyk doly kitaplar, golýazmalar üçin ujypsyzja tölegiň tölenişi edil janly sahnada bolup geýän deýin, Annanyýazyň göz önünden geçdi.

Eý, Hudaý jan, ol golýazmalar haçan türkmen halkyna ýetiriler?

Eý, Hudaý jan, haçan başga-başga dillerdäki türkmen taryhy hakda ýazylan golýazmalar, kitaplar terjime edilip türkmen halkyna ýetiriler?!

Eý, Hudaý jan, haçan türkmen halky ezeli, gadymy döwürlerdäkisi ýaly erkana, bagtana, bolçulykda, ruhana ýaşar?

Haçan?!

Haçan?!

Haçan?!

Annanyýaz öz-özüne kasam edýärdi: türkmen halkynyň geçmişdäki deýin şöhratlanmagy üçin janyny orta goýmaga taýyn. Geçmişi beýik bolan halkyň geljegem beýik bolar! Geljeginiň beýik bolmagy üçin näme etmeli? Men gije-gündiz der dökmäge, ähli başarnygymy, ylmymy orta goýmaga taýýar. Ýöne nädip halky sowatly, ylymly, çäksiz köp golýazmalary okar, buýsanar ýaly edip bolar? Nädip türkmen halkynyň ruhy dünýäsini baýlaşdyryp bolar? Nädip Sankt-Peterburg ýaly şäherli bolup bolar?

Nädip?

Nädip?..

Sekizinji bap

ÖWRÜMDEN AŇYRDA NÄME BAR?!

1.

Gökdepe pajygasy hakdaky suraty satyn almak Annanyýaza başartmady, sebäbi iki dogan bolan Wereşaginleri paýtagtdan tapaýmak kyndy. Birisi hemişe söweş gidýän ýa şoňa meňzeş ýabany, wagşyýana ýerler-de goş basyp, elkin ýatyp surat çekse, beýlekisi süýt önümlerinden dürli peýnirleri ýasap, Ýewropany aňk etmek aladasy bilen daşary ýurtlaryň birinden gelse, ikinjisine gidýärdi.

Mihail çykalga tapdy: ökde nakgaşlaryň birine Wereşaginiň «Gökdepe ilçileri» suratynyň nusgasyny taýynlatdy.

Annanyýaz kakasyna, ejesine, ilen-çalanlaryna, sowgat baryny alyp, goşuny mazaly tutupdy. Arasynda gönenenleriň biri hem Ýelli baýyň aýalydy, goşa meňli gyzy gözleýän daýzasyna ol örän owadan gulakhalka bilen gülýaka alypdy.

Annanyýaz Moskwa otly bilen geldi, soňra Moskwadan Astrahana gaýdýan ýolagçy otlusyna mündi...

Astrahanda türkmenler, azerbaýjanlar, gazaklar, özbekler kändi. Başga ýurtlaryň adamlaram kändi. Haýran galaýmaly, Annanyýaz bu şäherde, näme üçindir, özüne ýakynlyk duýdy. Göwnüne bolmasa, ol birmahal göçüp giden şäherine dolanan ýalydy. Şäheriň köçelerini, jaýlaryny ol göýä öň gören ýalydy, Annanyýaz bu ýakynlygyň sebäbine düşünmedi. Özüni Aşgabada gelen ýaly duýdy, ýöne Aşgabada ýetmek üçin öňde menzil köpdi.

Annanyýaz Astrahanyň gämi duralgasyna gelip, goş-golamlaryny gapdalynda goýup, oturgyçda ýaňy oturypdy. Niýeti biraz dynç almakdy. Bolmady: megerem, onuň gelerine garaşylyp durlan bolmaly, on-on baş sany žandarmeriýa çar tarapdan onuň üstüne topuldy.

Annanyýaz nämäniň-nämedigine düşünmän galdy. Garşylyk görkezmelimi? Näme üçin? Düşünişip bolmazmy? Onuň bilen ýeke agyzam gürleşilmedi, köp wagtdan bäri garaşylyp durlan jenaýatkäri ele salýan dek, žandarmeriýa gaty okgunly hereket etdi. Olar Annanyýazyň üstüne gazap bilen topuldylar. Dessine-de paýtuna mündürüp, şäher bölümüne getirdiler.

Žandarmeriýa işgärleriniň bolşy Annanyýazy biçak geň galdyrdy: olar nämedir bir zatlary gözleýärdiler. Annanyýazyň goş-golamy giň otagyň içinde akan-dökän bolup ýatyrdy. Wereşaginiň suratyna bir-birden syn edýärdiler.

Birki sagada çeken özara düşünişmelerinden soň maýor çinli, çep gözi hally, ak mapraç kişi Annanyýazyň gaşynda oturdy.

– Hany, listowkalaryň?

– Haýsy? Nämä? O nämäniň listowkasy? – diýip, Annanyýaz geňirgendi.
– Maňa towşan mönlüginä etme. Sende «Marselýozaly»¹ listowkalar bolmaly. Men mönsüreyän adamlary halamok. Bilbil bolup saýrarsyň!

¹ Marselýoza – fransuz rewolýusiýasynyň aýdymy. 1792-nji ýylda döredilen bu aýdym Orsyýetde, Aşgabatda meşhurdy.

Annanyýaz nämä garaşsa-da, takdyryň beýle öwrümine garaşmandy. Ol ykbalyň bu oslagsyz öwrümini nämä ýorjagyny bilmedi. Kelebiň ujuny agtardy – özüniň geljekdigi, listowka getirjekdigi hakdaky habary kim ýetirdikä? Ony bu ýerde tanaýan adam ýok ahyryn. Onda listowka-da ýok ahyryn! Bu zatlar gurnalan bolmaly. Atan oky sowa geçensoň, Abdylla şeýle misginsokarlyga ýüz uran bolaýmasyn?

Annanyýaz haýran galdy: häzirki bulam-bujarlyk ýagdaýynda-da, hana, sag ýaňagy goşa meňli gyz birgeňsije ýylgyryp dur. Onuň ýylgyryşynda giňlik, göwünlik bermek bar. Ol ýylgyryşda ähli zadyň soňunyň düzüw boljakdygyna ynam bar. Ýöne sag ýaňagy goşa meňli gyz Annanyýazyň düşen halyny näbilsin. Ýeri, sen dadyňy kime ýetirjek?

Oba ýetmegi arzuwlap barýan Annanyýaz garaňky zyndana atyldy.

2.

Dym-dyrslyk.

Görüp otursa, Annanyýaz beýle ümsümlikde oturyp görmän eken. Ýöne ol käteler alagaraňkyja ümsümlikde oturmagyň pikirini edendigini hakydasynda aýlady: «Ine, Nyýaz jan, hiç iş etmän, hiç ýerik gitmän dynç al!» diýip, Annanyýaz öz-özüne ýüzlendi. Ýok, beýle mejbury ýagdaýda dynç alyp bolmaz.

Adam mydama maksadyna ýetmek üçin ber-başaгаý. Aslynda Allatagala bendesini maksadyna ýetip bilmez ýaly edip ýaradypdyr. Maksadyna diňe Allatagala ýetip bilýär. Adam maksada ýetmegiň diňe arzuwyny edip bilýär. Ömür – maksada ýetmek üçin ylgaw meýdany. Annanyýaz önünde goýan maksatlary barada oýlandy. Göräýmäge, maksadyňa ýetmek o diýen kyn hem däl ýaly. Ýöne seniň islegiň bolanok. Düýpden başga-başga zatlar bolýar. Adam ähli zada kaýyl gelmeli bolýar. Onuň kaýyl gelmekden özge alajy-da ýok. Ine, ol garaňky zyndandan nädip çyksyn. Perýadyny obasyna nädip ýetirsin. Bu ýerde-hä onuň sözünü diňlemek isleýän-de ýok.

Onuň kakasy üçin ýöriteläp getirýän suraty aýak astyna düşdi. Annanyýazyň gözünüň alnynda suraty ýyrtdylar, bölek-bölek etdiler. Heý, bu suraty türkmen halkyna görkezip bolarmy?! Bu surat iki halkyň arasyna çöp atyp biljek surat! Goý, bu suraty türkmen halky görmesin! Goý, ol surat hakda, Gökdepe pajygasy hakda türkmen halky hiç zat bilmesin.

Rast, bilmeli bolsa, onda Gökdepede ýeňlendigini bilmek bilen çäklensin.

Annanyýaz ejesiniň zarynlamasyny hakydasynda gaýtalady: «Jan oglum, ýedi ýyllap didaryňa zar boldum, günümi sanap garaşdym, indi beri gözümde uzaga

gitme. Bir ýerik gitseň, ýüregim dowul tapyberýär. Ýene gitjek diýýäň welin, ýüregim ýolda bir ýaramaz zadyň boljagyny syzýan ýaly bolup dur».

Annanyýaz juwan ýaşda juwanamerik bolup ölüp gidibermek islänokdy. Ol ýaňy ýaşap başlady, ol ýaňy durmuşa girişip ugrady. Ol öz ýedi arkasyna belet, Allatagala özüniň janyny alyp Artyk baýy çürkär ýaly, onuň hiç hili etmişiniň ýokdugyny, ýedi arkasynyň-da hudaýlykly adamlar bolandygyny Annanyýaz öwran-öwran hakydasynda aýlady. «Men entek-entekler ölmeli adam däl. Agöýli serdar segsen ýedi, Annamyrat beg ýetmiş üç, Taňryguly batyr ýetmiş sekiz ýaşapdyr. Allatagala biziň neslimize uzak ýaş berýär. Ýok, meni tiz goýbererler. Men Gypjaga bararyn» diýip, Annanyýaz pyşyrdady.

Ol, hernäçe howluksa-da, bir aý gowrak, has takygy, otuz üç gün garaňky zyndanda ýatmaly boldy.

3.

Bir gün garaňky gatlyşyberende Annanyýazy zyndandan çykardylar.

Daşarda Ýelli par ýylgyrjaklap durdy:

– Nyýaz jan, meniň gudratymy gördüňmi? Men zyndandanam boşadaýýandyryn görseň – Ýelli par gara gadyr bolup Annanyýazy gujaklady.

Annanyýazyň Ýelli pary görüp barja keýpem uçdy.

– Be, Ýelli aga, siz nire, bu ýerler nire?

– Haý, Nyýaz jan, sen meni tanaňok.

– Siz meni nädip tapdyňyz?

– Astrahandan Aşgabatda habar ýollapdyrlar. Sen hakda maglumat sorapdyrlar. Telegrammany okap, seni Stabrowskiý, Ärsak Hajyýew¹ ýaly rewolýusionerdir öýdüp, Koşmannyň tas ýüregi ýarylypdy. Annanyýazyň rewolýusionerdigini bilmändirin diýip ot aldy. Koşmanna seniň gowy adamdygyňy täzedan düşündirmeli boldy. Öýüňize barypdyr, soňam Artyk han ikisi menden haýyş etdiler, «Astrahana baryp gel» diýip. Menem, näme, Artyk han üçin, seniň üçin ölüme gitmelem bolsa taýýar adam. Seniň türmä düşendigiňi eşidib-ä meniň

¹ L.Stabrowskiý, Ärsak Hajyýew 1905-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynda Aşgabatda RSDRP-niň toparyny döredendigi üçin türmä basylýar we türmede sütem edilip öldürilýär. Şol ýyllar bu iki rewolýusioner il arasynda gaty meşhurdy.

gözüme uky gelmedi. Göni eňdim bári. Astrahanda, ýegen jan, meniň abraýym uludyr. Diňe Gypjak bilen Aşgabatda meniň hormatym-abraýym ýok. Astrahanda meni depesine göterýärler. Bu ýeriniň ähli žandarmeriýasy men bir zat diýsem, dyp edip bilmez. Sözüň kanundyr, ine, türmäň başlygynyň paýtunyny görýärmiň? – Ýelli par Annanyýazy paýtuna mündürdi. – Otur, otur. Bu türmäň başlygynyň paýtuny. «Gidýänçäň şu paýtun seniň hyzmatyňda» diýdi ol. Bu paýtun Artyk hanyň pulunyň güýji bilen dur.

– Meni kimdir biri satypdyr!..

– Ýok, ýok – diýip, Ýelli par birden dowla düşüp gygyrdy: – Seni hiç kim satan dälidir. Ýok, ýok. Sen hiç zat bileňok. Bu ýerde nätanys adamyň ählisine şübhe bilen seredýärler. Sen-ä göni Sankt-Peterburgdan gelýän adam. Ol ýerde gozgalaň boldy ahyryn. Onsoň ol ýerden gelýänleriň ählisini barlaýarlar. Seniň ýanyňda bolsa Gökdepe urşy hakda surat bar eken diýdiler.

– Siz ony nireden bilýäňiz?

– Menmi? Men bilýän!.. – Ýelli par çalaja sakyndy: – Hany, bu gürrüňleri goýaly-la. Esasy zat, sen türmeden çykdyň. Seni kim çykardy? Men çykardym. Sen maňa sag bol aýt. Türmäň başlygy senden nämeleriň çykandygyny gürrüň berdi. Portreti alyp galjak diýdi. Goý, alyp galsyn. Gerek däl. Häzir dynç alaly. Ertir gideris. Sen meni diňle. Näme diýsem, şonuň bilen boluber. Şonda hor bolmarsyň. Sen Ýelli kakaňy tanaňok. Ýelli kakaň zordur seniň.

Şol günün ertesi Annanyýaz Ýelli baý bilen ýolagçy gämisine münüp, iň gowy kaýutada ýerleşip, niredesiň, Şagadam diýip ugrady. Ýelli baýyň birnäçe araba ýüki bardy, aýratynam başga hili ýüki Annanyýazy geň galdyrdy, ýöne Ýelli para bilesigelijiligini bildirmedi. Ýelli baýyň ýanynda üç sany ýaş aýal maşgala bardy. Ýelli baý olaryň kimdigini Annanyýaz sorar diýip şunça garaşdy, emma ol soramady. Ahyry Ýelli baý agşamlyk ol aýal maşgalalary görkezip:

– Ýegen, hanha peri-peýkerler. Aşgabada çenli halanyň bilen boluber – diýdi.

– Daýy, ogryn lülehanalaryňy az görüp, sen, näme, Aşgabatda jelephana hem açjak bolýarmyň?

– Nätdiň-äý, Nyýaz jan! Mende lülehana bolmaz, jelephana-da bolmaz!

– Sen, daýy, kimi aldasaň, aldap bilersiň, emma meni aldap bilmersiň. Men işe başladygym seniň Aşgabatdaky lülehanaňy ýaparyn.

Ýelli baý Annanyýazyň sözünü degişmä salan bolup, jykyr-jykyr edip güldi:

– Sen ýaparsyň, sen Artyk hanyň ogly. Artyk hanam ömür türkmene nusgalyk boljak bolup heläk boldy. Nury gyşygyň lülehanasyny ýapjak, Nury gyşygy obadan kowjak diýibem ile gep boldy, Nury gyşyga dişi ötmedi. He-he-he! Siziň ýoluňyz nädogry. Görogly begiň aýdyşy ýaly, bu ýalançyda iýip-içip, münüp-guçup geçen ýagşy. Siz bolsa bu dünýä ömürlük gelen ýaly. Döwrebap bolmalydyr, ýegen, döwrebap! Gör hany, galyň-galyň baýlary, ederini bilýär. Hersiniň ençe aýaly bar. Baýar bir käse şerap uzadyp iç diýse, baýyňam içip otyr, işan agzamlaryňam... Derýanyň tersine ýüzmek gerek däl! Pul gürlände Hudaýam dymýandyr. Dünýäni pul dolandyrýar. Pul hökmürowan. Hem-ä Hudaýa, hemem pula sygynmak gerek.

– Bu gyzlary näme diýip alyp barýarsyň? Satýarmyň?

– «Käpirler jem bolup ýykdy Kābāni, Ýezit gitdi agajyny satmaga» diýmeýärm, Sāhet şahyr¹...

– Diýmeýär, ony Magtymguly diýýär.

– Ýelli baý ederini bilýän baýdyr. Ol etjek işini ýedi däl, müň ölçäp edýändir. Özem ýurduň kada-kanuny esasynda işleýändir. Kanundan çykyp hiç iş edýän dälidir. Ak patyşa türkmen baýlaryna dürli milletden bolan owadan-owadan zenanlaryň berilmegini isleýär.

– Ak patyşa isleýär diýýänmi?

– Elbetde, ýogsam, heý, şeýle işler ederinmi? Meniň bu zenanlary alyp gaýdanymy ak patyşa bilýär, ak patyşa goldaýar. Zakaspi gubernatoram bilýär, Aşgabat uýezdäm bilýär. Meni goldaýarlar. Sagbol aýdýarlar. Ak patyşa türkmenleriň diňe keýpi-sapada bolmagyny isleýär. Gör, nähili gowy zat! Gör, nähili hormat. «Türkmen gany özge milletleriň gany bilen garyşmalydyr» diýip, Lomakin aýtdy. Bu habary eşidip, türkmen baýlary kän hoşal boldular. Ak patyşa alkyş aýdýarlar. Men beýle owadan gyzlary getirişim birinji gezek däl. Gör, näçe gezekler daşadym. Baýlar öňünden puluny berip, her hilijesinden sargaýarlar. Birine inçe billi horjasy gerek, birine kelte boýlusu, owadanjasy gerek. Kime ýaňagy hallyjasy gerek. Kime akjasy, ýaşjasy gerek. Nähili gerek diýilse, şol hilisini tapmak meniň bilen. Ine, bu gözelleri Gyzyrlabat baýlary sargady. Gyzyrlabat baýlary. Anha, ýaşamany bilýän baýlar. Bulardan bolan ogul-gyzzar derrew bir derä şir bolar. Sebäbi türkmeniň gany türkmenе ýat bolan gan bilen garyşýar. Şeýle garyşyklykda doglan çagalar dogumly, ärdemli bolýarlar. Ökde bolýarlar. Onsoňam bulardan önen çagalaryň daýylary bar,

¹ Sähet işan Mährujy. 1891-nji ýylda Gökdepaniň Ýylgynly obasynda doglan, 1929-njy ýylda Eýrana göçen şahyr.

daýylary!.. Orsuň içinde erkek az! Erkek az bolsa-da, orsuň ýetmeýän ýeri ýok, uruşmaýan ýurdy ýok. Men-men diýen ýigitler okdan-gylyçdan ölüp gidýär, bu görgüliler, onsoň, näme etmeli... Ene-atasy-ha ikinji aýal edip berseňem, bir çörek berjek, egnini ýapyp, aýal edinjek adama berseňrazy.

– Äl, daýy, seniň bilýäniňi melgunam bilýän dälidir.

– Haý, ýegen, siz piliň däl, towşanyň gulagynda uklap ýörsüňiz... Muzapber beý dagy ýigrimi ýyl bäri Orsýetden harydyň gapdaly bilen bulary getirip satyp ýör. Biz, näme, agzymyzdaky rysgy şol gelmişege aldyrmalyмы? Anha, seret, bar alan harydym bir ýana, bular bir ýana. Gyzyrlabada baryp bildigim, eýesi taýyn. Hol garagözelejigi bar-a, ana, şol kimedir öýdýärsiň?! Seýitmämmet ahun üçin. Hawa. Hawa. «Türkmenе meňzeşjesi bolsun» diýip, öliniň sargydyňy etdi. Özem musulman bular. Dili-de türki...

Annanyýaz Ýelli para seredip başyny ýaýkady oturdy, ondan bihabar Ýelli par:

– Kakaňa-da köp aýtdym: «Öýlen, ýaşajyk birine öýlen! Ýekeje ogluň bar, Hudaý berse, ýene ogluň, gyzyň bolar» diýip... Etmedi. Etmedi... Artyk hanam köne türkmenligine ölüp gitjek adam-da!.. Türkmençilik gutardy... Puluň, baýlygyň zamanasy başlady. Töwerek-daşyňa bak, ýegen: puldar baýarlar bilen türkmen baýlary äbede-jüýbedir...

Annanyýazyň Ýelli baýyň bu gürrüňlerine ýüregi bulandy, gaýdyp ol Ýelli para barmysyňam diýmän duýgular dünýäsine – gaýry bir dünýä gitdi. Ol dünýäde bolsa nazary jadyly goşa gara meňli gyz ýylgyryp durdy. Ýurda golaýlaşdygysaýy, ol hyýalynda gyza golaýlaýardy. Birden-bire-de, ol gyz tapylmaz diýen heder onuň jiger-bagryny mynçgaýardy.

Iň lezzetli söýgi ýetilmedik söýgi, iň gowy iş edip bilmedik işiň. Adam mydama ýetip bilmedik menziliniň, alyp bilmedik almasynyň datly armany bilen ýaşaýar. Dünýä – wysal bolmadyk arzuw. Dünýä – hoşroý zenan. Adam görgüliniň öňünden owadan zenan özüni güjeňläp gidip barýan ýaly. Adam hem şol owadan zenana el ýetirmek üçin ýüwrüp ömrüni geçirýär. Dünýä çapuw meýdany. Mundan ýöräp däl, adam ogly ylgap-çapyp geçýär. Bir pursatlyk ömürde adamyň etmek isleýän işlerem kän, juda kän. Adam munda kän-kän mal-mülk edinmek isleýär. Adama kän gerek, dünýä doýsa-da adam ogly doýmaýar. Allanyň sygan dünýäsine bendesi sygmaýar.

Annanyýaz duýgulara gark bolup, hyýallar deňzinde ýüzüp, gijesi-gündizi goşa gara meňli gyz bilen jilwe taşlaşyp Gypjaga geldi.

4.

Artyk han Nyýaz sapara ugrajak bolanda zynharlap-zynharlap: «Tumary ýanyňa algyn, ogul, başyňa bir çykgynsyz iş düşende kömege ýetişer» diýdi. «Aý, kaka, barjak ýerim belli, etjek işim belli. Hiç hili gorkuly zat ýok, meni alada etmäň. On-on baş günden gelerin, nesip bolsa» diýip, Annanyýaz kakasyny köşeşdirmäge çalşypdy. «Nyýaz, sen maňa gulak goý, tumary ýüksünme, onda agram ýok, meniň ýüregim bir näsazlygyň boljagyny syzýar» diýipdi. Nyýaz hezil edip, kakasynyň örtenmesine gülüpdü, tumary ýany bilen äkitmäge söz beripdi. Söz berse-de, oglunyň tumary ýany bilen äkitmändigini Artyk han duýdy. Özem Nyýaz giden gününüň ertesi duýdy. Tumary Annanyýazyň goýan ýerinden kösenmän tapdy. Şonda onuň dünýäsi gapyşdy: özüni ogly bilen ebedilik hoşlaşmaga mejbur bolan dek duýdy, oglunyň gara gana bulaşyp ýatan keşbi gözatuwynda janlandy. Başy hyr berip aýlanyp, ýanyny ýere berdi. Öňem bir o diýen saglygy bolmadyk Artyk han beýik Biribardan oglunyň aman gelmegini dileg etdi. Gijesine-de gözüne uky gelmedi.

Graf Koşmannyň paýtunyny göreňde aňynda pelesañ urýan pikirleriniň dogry çykanyna has-da ynandy. Ol paýtunyň ýanyna nädip towsup baranyny özi-de duýman galdy:

«Nirede? Näme bolupdyr?»

«Aý, bolmajasy bir iş-ä bolupdyr, Artyk han! Bir çykalga tapmasag-a boljak däl...»

«Wah, wah-heý, ýalňyz oglum!» diýip, Artyk han bir ah urdy. Artyk hanyň ýüzüne sereden Koşmannyň haýýaty göçdi:

«Aý, Artyk han, bolşuň nähili seniň? Beýdip ýaka ýyrtaryň ýaly ogluňa çalan döw ýok ahyrn!»

Artyk han sesini-üýnünü çykarman, lampa aşak oturdy.

Graf Koşmann Artyk hanyň ýerinden turaryna esli salym garaşyp durdy. Koşmann özüni gaty oňaysyz ýagdaýda duýdy, çykalga gözledi:

«Ogluňy Astrahanda rewolýusionerdir öýdüp saklapdyrlar. Onuň jany sag, ýöne ony alyp gaýtmaly».

Artyk han birden ýerinden galdy. Ol Koşmannyň sözlerine ynanmaýan ýaly seretdi durdy. Türkmen salykatlylygy oňa ýol bermedi, ýogsam ol Koşmanny garsa gujaklajakdy. Ol agraslygyny saklap dymdy.

«Astrahandan telegramma geldi. Olar ogluň hakda maglumat, häsiýetnama sorayarlar. Men häsiýetnama ýazyp bereýin welin, ogluňy alyp gaýtmaly».

«Heý, onuňam bir gürrüňi bolarmy? Men ony depäme göterip alyp gaýdaryn. Heý, onuňam müşgili bolarmy?! Ony ýüksinmerin, derrew giderin, başga kişä ynanmaryn. Iň esasy zat, jany sag bolsa bolýar maňa».

«Ýok, ýok, sen gitme. Ýelli baýy ugradyp bolmazmy?»

Olar şol gün Ýelli pary hat-petekli Astrahana ugradypdylar.

Ýelli par gidensoňam Artyk han rahatlanyp bilmändi, gününü sanap geçirýärdi, ne iýip, ne içip bilýärdi. Haçan görseň, aýbogdaşyny gurap, doňan dek otyrды.

Nyýaz gelse, berk käýemeli diýen pikire geldi. «Aý, ýok, gelen ýeri bolýar» diýip, Artyk han öz-özüne garşy çykdy. Özem içini ýakmak isleýän ýaly, gündiziň günortany Abdylly iki gezek oba geldi.

Özem egninde Durdy kalaýyň beren çäkmeni.

Annanyýazyň beren ýabysy, başatary bilen hiç hili müýni ýok ýaly bolup, obaň içinden peýwagtyna geçip gidendigini eşidende, hernäçe ýarawsyzam bolsa, Artyk han bir böküşde ata mündi. Gitdi diýlen tarapa, iňlis başataryna ok sürüp, ok bolup gitdi.

Abdylly edil ýere giren ýalydy. Durdy kalaý Allandyr Rejep bilen obaň golaý-goltumyny barlap geldiler. Ýaşyldepäň töwereklerine aýlandylar. Sebäp Abdyllynyň Ýaşyldepäň ýanyndaky guýudan suw içip duranyny birki gezek gören adamlar bardy.

Abdyllynyň görünmegi Artyk hanyň hasam kejebesini daraldýardy. Şol alasarmyk pikir bilenem wokzala ugrady.

Otly ýer sarsdyryp geldi.

Ýeriň sarsgynynamy, ýa intizar garaşan perzendini görjekligi üçinmi, Artyk hanyň ýüregi sarsdy.

On altynjy wagondan üç-dört ýolagçydan soň ýylgyrjaklap düşen ýalňyz didesini gören Artyk hanyň dodagy tirpilded, ýüreginiň gürsüldisi artdy. Garrap ýüreginiň sary gidipmi-nämemi, ol özüne erk edip bilmän elewräp dur. Ol şeýle intizarlyk bilen garaşan ogluna bakan howlugaýmaly ýalydy, ýöne özüne erk edip bilmeşe nätsin! Onuň ýanyndakylar, hana, eýýäm onuň bilen salamlaşyp, daşyny gallap durlar. Hana, ogluna käýejek Artyk han bolsa, ýeke ädimem öňe ädip bilmän galpyldap dur.

Meger, Annanyýaz kakasynyň nirededigini soran bolsun gerek, üm bilen Artyk hana bakan seretdiler. Annanyýazyň nazary bilen Artyk hanyň nazary duşuşdy. Artyk han endiräp-endiräp gitdi. Ol hyrra yzyna öwrüldi-de, atyny goýup gaýdan tarapyna bakan gönükdi. Ol yzyndan ýalňyz dikrarynyň intizarlyk bilen gelýändigini, biynjalyk edeni üçin ötünç soramak isleýändigini bilse-de, yzyna birem garaman zut gaýtdy. Goý, ötünç soramaga ram etmesin. Ol Taňryguly batyryň agtygy ahyryn!

Ýalňyz ogly gaýdyp gelen Artyk han supra ýazyp, oba toý berdi.

Türkmeniň gylygy-da bu, bahana tapsa, toý eder, ile zyýapat berer, saçak ýazar, ili-güni bilen iýer. Gypjagyň ýerden ýöräni, goňşy obalardan Artyk hanyň gatnaşýanlary, atly adamlary gelýärdi, aýdym-saz edilip, şagalaň asmana göterilýärdi. Annanyýaz utanýardy, ol gala hem alyp gelmändi, ol Kap dagyndan geçip Agaýunus hüýri hem alyp gelmändi, döwler bilen söweşip, hazyna hem getirmändi.

5.

Aýnabat eje ogluny adamyň azyrak ýerine çekip:

– Annanyýaz jan, ejeň-ä bir iş edip oturyberendir. Men guraýyn, saňa sala salman, maslahat-geňeş etmän, Bäherdenden bir ýer bilen guda bolaýandyryn. Özem atly-abraýly maşgala. Gadam pälwan diýip ogullaram bar eken. Sen ol pälwan bilen Akdaşayakda göreşem tutanmyşyň...

Annanyýazyň depesinden gaýnag suw guýuldy, ol kalbyndaky sarsgyny ejesine bildirmejek bolup, özüne zor salyp ýylgyrdy, emma ejesiniň aýdan sözleri ene sözleri däl ýaly bagryny, jigerini gyýym-gyýym edip gitdi. Annanyýaz gepläýse, syryny ejesiniň duýjakdygyny bildi, ýöne, hany, uçutdan kelemenläp, ýeriň teýine gidip barýarkaň tap-da gep tapýan bolsaň. Barybir, özünden rüstem geldi:

– Kakama bir sala saldyňmy, eje? – diýip, ol ýylgyrdy.

Aýnabat eje aýasy bilen oglunyň gerdenini sypap durşuna:

– Kakaň-a «Biz bir ata-ene borjuna bitireli, biziň halanymyzy halamasa, soň özi ýene öýlenibersin! Allanyň resuly hem oňa rugsat berýär» – diýdi.

– Aý, bolupdyr, eje! Ikiňiziň halanyňyz maňa-da bolar.

Duýgur ene ýüregi oglunyň öz raýyny saklap, ene hatyrasy üçin söz urýandygyny dessine duýup, elewräp başlady:

– Wah, balam, özümem beýle-beýle bolar öýtmändim. Daýyň Babahanlaryňka bardyk. Wah, gudaçylyk niýetimde-de ýokdy. Bar zat birden boldy. Bir hoşsurat maşgalany görüp, sypdyrasym gelmedi. Söz aýtmasam dünýä baýlygyny elden gidiräýjek ýaly duýdum. Ynan, gyzy görüp, oglum, nädip guda bolanymam bilemok. Kakaň guda bolanymy eşidip, başda gaty gaharlandy... Nädeýin, balam, şeýle boldy... Ykbalyňdandyr-da... Sen nähili gelin isleýändigini aýtmadyň. Jemeje-hä gyz agtarýan diýdi. Onuňam sözüne pitiwa bermedim. Özüm-ä o gyzy bir görenimden haladym. Tüýs maňa gerek maşgala. Göwnüme, hakyt bir güman gitdi: eger guda bolman gaýtsam, ol gyzy başga kişi kejobeläp äkidäýjek ýaly duýuldy. Gijä galaýmaýyn diýip guda boldum. Jan balam, görüp dursuň, kakaň hem ýaradar, ýarpy adam-da... Agtyk söýüp, gelne-ogla buýsanjak zamanamyz geldi-dä, oglum... – diýip, Aýnabat eje gyňajynyň çowy bilen gözüne dolan ýaşlary sylmaga durdy.

Ata gözleri dagda, ene gözleri deňizde ýerleşýär!..

Ene gözleri Hazar deňzi ýaly aýy deňze gark boldy. Annanyýaz ejesiniň egninden gujaklap:

– Eje, eje, sen gözyaş etmeli eje dälşin, goý! Goý, men özüm aýdaýyn diýip ýördüm, meniň aýagymy duşaymasaňyz, gaçyp giderin diýip... Heý, ogluna guda bolan adamam bir hapa bormy, eje! Seniň halan maşgalaň maňa bolýar, bolýar, eje!..

Annanyýaz ejesini köşeşdirýärdi, ýöne gursagynda turan tupany, harasady kim köşeşdirsin, kim?

Ol tupan aslynda köşeşjek tupan dälidi.

6.

Annanyýaz adamlaryň gözünü güýdüşdirip, ikindi şamy garalyp ugrandan atyna atlanyp zut gitdi, onuň niräk gidenini, kim bilen gidenini hiç kim – Durdy kalaý hem görmän galdy. Ol garaňkylygyň ruhy ýaly bolup gitdi, ol içinden öz-özi bilen gürleşýärdi, ýok, dogrusy samrap barýardy.

Hol öňde bolsa dört örüm saçlaryny owsundyrýp, gaşlaryny pelpelledip, giň maňlaýly, çowly kirpikli, jady gözli, goşa meňli gyz ýylgyryp Annanyýazy çagyryýardy. Ol gyz üçin garaňky-da ýokdy, adamlaryň gaflatly dünýäsi-de. Ol göýä daňyň sazyndan ýasalan ýaly päkizedi, çeşmäniň owazyndan ýasalan ýaly näzenindi, hyýaldan ýasalan ýaly, bir-de asmanda gaýyp ýördi, bir-de Zeminde, bir-de golaýyna gelip, Annanyýazy jadysy bilen mežnun edýärdi. Annanyýaz gaýypda bolan gyzyň dem alşynam eşidýärdi, gyzgynynam duýýardy, ýüreginiň gürsüldisini bolsa öz gursagynda duýýardy.

Ol hyýalynda ýaşaýan goşa meňli gyz bilen hoşlaşmaga gidipdi, emma ýene duşuşyp, hyýal deňzinde ýüzüp, süýjülikden eräp, aýlanyp-dolanyp aýdym-sazyň owazy asmana ýetýän öýlerine geldi.

Gaýypdan gelýän gyz onuň bilen hoşlaşmady. Ol gyz: «Men seniň ýüregiňde baky ýaşaryn. Goý, sen isleseň, bäherdenli gyza ýa tejenli gyza öýlen, men barybir, seni söýerin. Men seni ýadymdan çykarmaryn. Ýöne sen hem meni hergiz ýadyňdan çykarmagyn» diýip, birenaýy ýylgyrys bilen Annanyýaza ýüzlenýärdi. Annanyýaz onuň bu sözlerini makullaýardy, unutmazlyga söz berýärdi.

Annanyýazyň jiger-bagrynyň awusy ýüregini, tutuş göwresini sarsdyryp lorsuldaýardy. Gyz elden gidip barýardy, alaçsyz, ardurja!..

Annanyýazyň göz atuwynda Mommak baýyň toýunda talap bildirip, ortadan aýlanan Gadam pälwan janlandy. Diňe Gadam pälwan däl, ýaňagy goşa meňli owadan gyz, mähelle, göreş... Ähli bolup geçen wakalar birin-birin göz önüne geldi.

«Eger uýasyna öýlensem, Gadam pälwan bilen hem gatnaşyk saklamaly bolaryn. Her sapar ony görenimde bolsa, şol ýaňagy goşa meňli owadan gyzy ýatlaryn. Eý, Hudaý, maňa ol gyzy hyýalymdan bús-bütün çykaryp taşlamak miýesser etmejek öýdýän» diýip, Nyýaz içini gepletidi.

Dagaran Gypjakçaýyň boýuna gelip saklandy. «Essalowmaleýkim, suw aga!» diýip, Annanyýaz köne türkmen edehädine eýerip, akar suwa salam berdi. Türkmen ynanjyna görä, bimahal suw başyna barmaly däl, barsaň hem salam berip barmaly. Beýik Taňry älemi ýaratjak bolanda, ilki bir dür ýasaýar. Ana, şol dürden hem suwy,

suwdan hem älemi, ýeri ýaradýar. Taňry ilkinji derýany ýaradanda suw Taňrynyň didaryny görüpdür. Şonuň üçin hem suw mydama: «Hakyň didaryny ýene bir görsem» diýip, asman şekilini bagryna basyp, şol akar durarmyş.

Annanyýazdan hiç hili hereket-alamat bolmanyndan soň, bedew şildiräp akyp ýatan buz ýaly suwdan teňneligini gandyrmaga durdy. Annanyýaz-da ýanyp-lowlap duran ýüregine delalat gözläp, atdan düşdi-de, uzynlygyna süýnüp, kellesini buz ýaly suwa çümürdi, tä teňneligi ganýança şypakerdem suwdan içdi.

Suw Annanyýazy kökerdi: göýä suw ondan: «Näme hasratyň bar, aýt, belket, kömegim-hemaýatym deger?!» diýen ýaly, onuň janyna hoş geldi. Özem bu düşünje oňa kimdir biri tarapyndan aýdylýan ýalydy. «Allatagala näme arz aýtmak isleýän bolsaň, suwa aýt, seniň arzyňy Allatagala bahym ýetirip biljek ýeke-täk gudrat – suwdur» diýip, kakasynyň aýdan sözleri hakydasynda köwsar urdy. Suw – Allatagalanyň ýerdäki wekilidir.

Annanyýaz şol gözel gyza aşyk bolan iki ýylynyň içinde bu güzere gaty köp gezekler gelipdi. Her gezegem suwa öz arzyny aýdypdy.

Näme üçin aýtmasyn?! Suw – ata, ýer – ene. Onsoň oňa ýagşylyk etjek bolsa, ilki bilen, atasy hem enesi etmeli...

Ýöne üýtgeýän zat bolmady. Oňa atasy hem, enesi hem kömek etmekden ejiz geldi.

Buz ýaly dury suwdan Annanyýaz teňnelik bilen içdi. Suw göýä şeker-nabatly ýaly süýjüdi. İçin ýangynyny egisýärdi.

Şildiräp akyp ýatan Gypjakçaý Annanyýazyň inň ýakyn syrdaşydy.

Annanyýaz kakasynyň her bir halkyň keşp-keşmeri, içki dünýäsi, edimgylymlary ýaşaýan ýerlerindäki derýalaryň, çaýlaryň, ýaplaryň suwlaryna meňzeşdir. Halky derýalaryndaky suwlary boýunça tanapdyrlar. Soň halky her obasyndaky tamdyrlarynyň sany boýunça tanapdyrlar. Haýsy obada tamdyr köp bolsa, şol oba agzaladyr. Haýsy obada tamdyr az bolsa, şol oba agzybirtir. Haýsy obada guýy köp bolsa şol oba agzaladyr. Haýsy oba bir guýudan, bir çeşmeden suw içýän bolsa, onda şol obaň adamlary bitewi bir synadyr.

Gypjakçaýyň kenary uçmahy lezzet berýär. Bu ýeriniň howasy-da jana ýakymly. Suw Annanyýazyň deňinden oba bakan zymdyrylyp barýar. Annanyýaz kakasynyň: «Oýlanmak isleseň, çeşmäň kenaryna baryp oýlangyn, dürs jogaby, ana, şonda taparsyň» diýen sözlerini ýatlady. Ýeri, Gypjakçaýyň kenary şol gözel gyzy tapyp berjekmişi? Haý, Annanyýaz, Annanyýaz! Giň bol. Birahat dünýäde rahat ýaşap bilmejigiň düşnükli zat, ýöne birahat dünýäden rahatlyk gözleme-de, birahat ýaşayşa ram etjek bol, Annanyýaz. Bar, öýüňe!

7.

Ýelli paryň aýaly Jemeje ertesi başarmadyk işi üçin Sankt-Peterburgdan getirilen ajaýyp sowgady alyp, Gypjaga sygmady. Töwerek-daşky obalara sygmady, Aşgabada gitdi, Aşgabada-da sygmady.

Barly adam-da. Artyk hanyň toýy soňky hepdä çenli sowulmady. Ýakyn-daşdan gelen boldy durdy, garaz, üç-dört sany uly gazan Hudaýyň beren günü ataryldy. Anna günü Artyk han ata-babasyny ýatlap, olaryň hormatyna sadaka berdi, yzy hem toýa sapyp gitdi.

Toý golaýladygysaýy Annanyýazyň dünýäsi daralýardy, dem almaga howa ýetmeýärdi. Ol ýüreginiň kenara zyňylan balyk ýaly urunýandygyny duýýardy. Aşyk-magşuklar munuň ýaly yşka düşende jeýhun bolup däliräp çöle çykyp gidýärler. Hakyň yşkyna düşen derwüşler «hüw» diýip, diwana bolup ýurtdan çykyp gidýärler. Şahyrana, şahandaz Annanyýaz hem dünýä sygmaýardy, emma ol Gypjakçaýyň kenaryndan özge hiç ýerik gidip bilmeýärdi, sebäbi onuň beg gany bardy.

Gursagyndan hanjar dikilende «wah» diýýänden beg bolýarmy?

Lowlap duran gyzyly oda atylanda «wah» diýýänden beg bolýarmy?

Ol-a söýgüsimiş, hyýalynda jadylyan gyzmys, Annanyýaz gursagyny iki ýaryp jigerini, bagryny sogrup alanlarynda hem «wah» diýjek ýigit däl, beg ýigitdi, ol bir gyzy diýip akylyny ýitirse, ondan beg bolarmy?

Emma ol akylyny ýitiripdi, huşundan jydady, näme edip, näme goýup ýörenini bilmeýärdi. Günleriň bir günü daglara gidip şerapdan doýup, nagra dartyp ýaradar gaplaň ýaly uwlaýynam diýip gördi.

Emma!..

Emma ol Artyk hanyň ogly ahyry! Ýekeje adamyň ýanynda syr berse, bolmajagyny ol bilýär ahyry!.. Dünýä deýin beýik, giň daglara syryny aýtmaga Annanyýaz ejap etdi.

Göwün diýip bir zat bar, ol jady gözli goşa meňli gyzy diýip ýetim çaga ýaly hünügirýan aglaýardy. Hatda mahal-mahal Annanyýaz bagyryp aglaýan jigeriniň sesini özgeler eşidýän bolaýmasyn diýip tisginip gidýärdi.

«Pylan obada goşa meňli gyzy bar eken, ýöne boýy jürdegiň boýy ýaly, pylan obada goşa meňli gyzy bar eken, ýöne gözleri mawy eken» diýip, Ýelli paryň aýaly oňa otuza golaý gyzyň adyny berdi, ýöne gyzy-gelinlerden bir garyş saýlanyp duran dört örüm saçlary dyzyndan geçip ýören gyzy weli tapmady. Wah, owadan-owadan gyzlar Kesearkaçda kân, juda kân. Ýöne olaryň köpüsinde meň ýok. Meňi baryňkam iki däl-de, bir. Jemeje şol arzyly gyzy tapyp bilmändigine gynanmak gynandy. Ýöne nätsin?! Ynha, ol sowgady alyp gideli bári görnenok. Durdy kalaý Jemeje hökman şol gyzyň gözlegine çykandyr diýip dostuny köşeşdirjek bolýar. Ýelli paryň aýaly bolsa bu mahala dogup-döräp gulagyna dakyp görmedik ummasyz gymmat bahaly gulakhalkasyny dakynyp, oba-oba aýlanyp, haryt satdyrýan öýlerinde ysyrgasyny güjeňleýärdi.

Annanyýazyň gursagynda bolsa şindizem bir inçejik tama bardy, ýöne ol tama hem öli tamady. Ýelli baýyň aýaly ol gyzy tapaýanda-da boljak iş bolupdy, indi etjek alajyň ýokdy...

8.

Ruhgüni irden toý başlady.

Öýlänara ençe paýtun bolup şäherden uýezd naçalnigi we onuň işdeşleri sowgat-serpaýly toýa geldiler. Olary düşege geçirdiler. Uýezd naçalnigi Artyk han bilen uzak söhbetdeş boldy...

Aýdym aýdyldy, saz çalyndy, gelnalyjy geldi, ýaglyga towsuldy, aýlaw bilen göreşi bolsa ertire goýupdylar...

Artyk han hanlara mynasyp toý tutdy. Gatnaşygy giň, tanyş-bilşi köp adam-da! Şagadamdan, Marydan, Tejenden, Lebapdan gelen myhmanlaram köpdi. Ençeme ýerde bagşylar aýdym aýdýardy. Her kim islän bagşysyna barybermelidi.

Annanyýaza Esedulla ahun nika gyýmaga başlady.

Ahunyň her gapdalynda bir pyýada kazy. Ol pyýada kazylaram ýöne-möne adamlar däl. Olaryň biri Esedulla ahundan göwresi iki esse uly bolan, mapraç ýüzünden ýag damaýjak bolup duran, ýüzi-gözi nurana Döwlet ahun. Ikinjisem ahunlar ýaly geýnen, gyrçaw ak sakgal-murty ýüzüne gelşip duran deşli Başım hojady. Bu üç goja Artyk hanyň ýegre dostlary.

Elbetde, nikany mollalaram gyýyp bilýär, ýöne Artyk han ýalňyz oglunyň nikasyny Allanyň hemem türkmeniň nazar salan nazarkerde adamlarynyň gyýmasyny, pyýadakazylyk etmegini yrym edýärdi.

Annanyýazyň özi-de dört-baş toýda nika gyýypdy. Şonuň üçin nika gyýyş dessurynda edilmeli, aýdylmaly ähli zatlary Annanyýaz baş barmagy ýaly bilýärdi.

Durmuşyňyz şu suw ýaly süýji bolsun diýen yrym bilen bir pyýalada süýjüli süýjülik suwuny berdiler.

Süýjülik suwundan ilki öýlenýän ýigit üç owurt içmeli.

Annanyýaz üç owurt içdi.

Haýran galdy.

Onuň ýadyna öýden atly çykyp gidip Gypjakçaýdan ýüzün ýatyp içen suwy düşdi.

Onuň häzirki üç owurt içen suwy şol Gypjakçaýdan ganyp içen suwy ahyryn. Süýji. Bu suw näme üçin şol suw içişligi ýatlatdykan?!

Bu käsedden Annanyýazdan soň gelin hem üç owurt süýjülik suwuny içmeli.

Wepalylyk, agzybir ýaşamak, bagt, döwletlilik arzuw edilip uzadylan süýjülik suwuny çatynjalar bir käsedden içmeli.

Bu bitewilik suwy!

Bu ysnyşdyryş suwy!

Bu suwy içensoň, biri-birini tanamaýan bolsalar-da, ysnyşyp gidiberýändirler. Munda süýjülik suwunyň gudraty bar.

Süýjülik suwunda Esedulla ahunyň, pyýadakazylaryň güwä geçmegindäki dileg-arzuwlary bar.

Annanyýaz gapdalynda oturan gyza imriner gider. Bu ata-baba bolup gelýän zat. Dünýä – damja.

Damjaň ýer şaryna meňzemesi ýöne ýere däl. Bu Allatarapyn ähli zatlaryň damjadan başlanýandygynyň alamaty.

Annanyýaz bu pursatda aňynda peýda bolan pikirlerge geň galdy.

Ol bar ünsüni Esedulla ahuna gönükdirmäge çalyşdy.

Nika gyýyldy.

Annanyýaz jaýyň içindäkileriň şagalaňynda öýe Aý bolup dolan gelnine ädigini çykartdy. Guşagyny çözdürdi.

Annanyýaz gelni ädik çykarýarka-da, guşak çözyärkä-de göz astyndan synlady. Göýä onuň bolşy şu gyssagarada gelnini synlap ýetişmese, soň synlamaga wagt asla bolmajak ýalydy. Alagaraňkylykda gelniň ak hynaly gollary Annanyýazyň hoşuna geldi. Diňe gelniň ellerimi? Ýok, gelniň uzyn boýy-da, dogumlylyk bilen ädik çykaryşy-da, aňsatlyk bilen guşak çözüşi-de Annanyýazyň hoşuna geldi.

– Annanyýaz, hany, gelniň ýüzünem bir bize görkez. Belki, gelniň bir gözi kördür.

– Gelniň ýüzünü göreli. Hany, nähili gelin aldyňkaň, oglan.

– Bir gara mürşük gelin alan bolaýma, oglan.

Garasaý, Annanyýazyň deňi-duşlarynyň hersi bir zat diýýärdi. Wah, gelniniň nähili ýüzüniň bardygyny Annanyýazyň özüniňem göresi gelip böwregi böküp dur. Ýöne özgeleriň ýanynda gelniniň ýüzüne seredip durmagy gelşiksiz gördi. Gyz-gelinler üçin bolsa, ol gelniniň atynan kürtesini galdyryp, görkezdi. Özüm üç ýola dagy görkezmeli boldy. Garry-garry daýzalara näme diýersiň, ana, şolaram gelip gelniň ýüzünü görmesem, jaýyňdan çykjak däl diýşip durlar. Ýeri, olara nädip ýok diýersiň.

Annanyýazyň özi görmese-de, gelniniň ýüzüne seredenlerden çen tutup, owadan gyza öýlenendigini aňdy. Elbetde, ejesi ogly üçin hele-müçük gyza guda bolmaz. Gelniň ýüzüne seredenleriň ýüzlerinde gözügidijilik alamatlaryny Annanyýaz duýup-görüp dur.

– Tüweleme, tüweleme, hakyt peri diýilýänleri ekeni bu gyz-a.

– Aýnabad-a ylgap-ylgap ahyr bir perigatançla duşupdyr, gyz. Allanäme, göz degmesin.

– Hudaý diýen ýeriň bar eken seniň, Annanyýaz.

Türkmeniň parasadyna telpek goýaýmaly. Ine, gyz durmuşa çykanda türkmen onuň üstüne kürte atýar. Näme üçin?

Kürte atynmak – syrlylyk. Mukaddesleşmek!

Kürte atynyp, ähli gyzlar deňleşýär.

Owadan bolmadyk gyzlar hem ömürlerinde bir gezek iň owadan gyzlar bilen deňleşýär.

Kürtäniň astynda ähli gyzlar owadan!

Kürtede gyzyň ýüzi görmenok.

Görksüzräk gyzlaram juda owadan bolup – kürte atynyp durmuşa çykýarlar.

Kürte – türkmeniň pähim-parasady.

9.

Bir salymdan gelinli, Annanyýazly jaýyň gapysy açylyp, Annanyýaz ilkinji duşan aýala ejesini çagyrttdy. Bu geňlikdi, jahan ýagtylman gelniň jaýyndan çykmaly dälidi. Oglunyň özüni çagyranyny eşiden Aýnabat eje içinden Hudaýyna ýalbaryp, birde doga okajak bolup, birde pirlere ýykylyp, elewräp, elewreýäninem ile bildirmejek bolup ýetip geldi. Ejesiniň aýak seslerini eşiden Annanyýaz dessine gapyny açyp ejesini içeri saldy.

Aýnabat ejäniň janynda jan galmandy. Ol öz saýlan gyzy Annanyýaza ýaran dälidir diýip dälirärlidi.

Annanyýaz ejesini gujaklady, göterip üç-dört ýola daşyndan aýlady. Şindi başy gupbaly, ýöne hülle ýaglyk atylyp, ýüzüne ýukajyk şal çekilen gyz gyýk garap ýylgyryp otyrды.

Annanyýaz:

– Eje, eje jan! Janym-jigerim, ejem! Sen Hydyr atamyň, ýa ýagşyzadamyň, eje, ýa Allanyň keremi barmy sende, eje? Bu gyz bilýärmiň, kim? Meniň düýşümde gören gyzym! Bu gyz bilýärmiň kim? Akdaşyňakda göreşe çykamda gözleri bilen jadylan gyz! Eje, men muny ýitirip, iki ýyl bäri aglap ýördüm, sen muny nädip tapdyň, eje?! Bu meniň bagtym, eje!

Annanyýaz ejesini ýerde goýup, gelnine seretdi:

– Hanha, ýaňagy goşa meňli, gözleri jadyly gyz! Bu gyz bilen meni Hudaýym Mommak baýyň toýunda duşurdy, şol toýda hem jyda düşürdi. Gör, Allanyň gudratyny, ynha munam sen tapyp gelipsiň, eje jan! Men bagtyýar, eje!

Aýnabat eje öýden ganat baglap uçup, al-asmana ýedi öwrüm edip, bagtyýar ojağynyň depesinde uçdy ýördi, uçdy ýördi...

Dokuzynjy bap

ÝARYSY SÜÝJI, ÝARYSY AJY DÜNÝÄ

1.

Keremli Allatagala älemini, dünýäsini, asmanyny, Zeminini ýaradyp, öz perzendi bolan Adam ogluny bagtyýar etmek isläpdir. Ajaýyp jahanyň gözelligini döredipdir. Bu gözellikden meniň ýaradan perzendim lezzet alsyn, şu gözelligiň gujağynda erkana ýaýnasyn diýipdir. Üsti ak garly, jülgeleri dumanly daglara başyňy aýlandyрман seredip bolýarmy näme? Gara bulutlardan şaglap-şaglap ak ýagşylaryň ýagşy ne gözeli! Ýazlaryň ýaşyl maýsa bolup dünýä sygman joş urşy ne gözeli! Ýelleriň mylaýymlyk bilen boýunlara oralysyna maýyl bolman, dünýäniň gözelligine, duýgularynyň sazlaşygyna maýyl bolman seredip bolýarmy näme?

Bagtdan sorapdyrlar:

– Bagt, näme sen?

Bagt aýdypdyr:

– Gidenimden soň bilersiň?

– Gideniňden soň biljek bolsak, sen nämä gerek?

– Onda dünýä seret, il-ulsa seret, özüňe seret!

– Seniň nähili hikmetleriň bardyr?

– Men gelemde ýazlaryň gelşi ýaly dünýä sygman gelerin, çabgalaryň gelşi ýaly däli sillere atlanyp gelerin. Körler meniň şuglamy görer, kerler meniň owazymy eşider, lallar meniň dilim bilen gürlär, aýaksyzlar meniň gudratymdan ylgar, ganatsyzlar meniň ganatym bilen uçar. Mende Allatagalanyň keremli möhüri bardyr.

Annanyýazyň gelnalyjysy bedibagtlyk getirmäge gidipdi, çünki Annanyýaz sag ýañagy goşa meňli gyzy ýitirip, dünýäde başga bagtyň ýokdugyna ynanýardy. Emma gelnalyjy onuň ýitiren bagtyny tagty-rowana salyp aldy geläýdi!

Annanyýaz bagtdan ýaña al-asmanda uçup ýördi, Artyk hanyň, ýüz ýaşy arka atan Sülgün enäniň, perişde ýaly ejesiniň ýanynda salyhatly ýigit bagtyýardygyňy, uçup ýörendigini bildirmejek bolup derde galýardy, emma heý, gudratly bagt yşk bilen bile geler-de, bildirmän bilermiň?

Annanyýaz asman bilen Zemin arasynyň bagtdan, yşkdan lummurdap, enwer ysyny kükedip, şirwan perdesiniň datly sazyny ýaýradyp, beýhuş edip barýanyňy bilýärdi, ol bagt gizlederden uludy, bukardan şuglalydy!

Ahala toý beren döwletli maşgala has bagtlydy. Annanyýazyň bagtyny ene süňni, kalby bilen syzýan, görýän ejesi-de, kakasy Artyk han-da bagtyýardylar. Annanyýazyň takdyryndan ýyldyz bolup dogan bu ýaş gelin – goşa meňli gyz Gypjagyň döwletli maşgalasyna örän uly bagt getiripdi, özem bagtdan ýaña asman bilen Zemin arasynda uçup ýördi.

Annanyýaz toýdan on-on baş gün geçenden soň ýene Gypjakçaýyň kenaryna bardy.

Annanyýaz suwa seredip haýran galdy.

Hakyt haýran galdy.

Şildiräp akyp duran Gypjakçaýyň ýüzi ownujak-ownujak tolkunjyklardan hakyt bägülün keşbini çekäýipdir.

Suwuň ýüzi durşuna güle meňzäp akyp ýatyr.

Towlanyp-towlanyp akýan suw gül-gunçalaryň keşbini çekip, Annanyýazy bagty bilen mübärekleýän ýalydy.

Hakyt şeýledi!

Suw şildir-şildir edip gülýärdi, begenýärdi.

Annanyýaz suwy ýüzüne sylldy.

Annanyýaz suwa tagzym etdi.

2.

Adam ogly dostuna-doganyna, ýagşy görenine «Hernä, ýüz ýaşasyn-da!» diýip arzuw edýär. Ak gyňaçly Sülgün ene bolsa ýagşy adamlaryň dileg edýän ýüz ýaşyna ser urupdy, emma uzak ýaşyny ýük bilmän dünküldäp, ähli işiň bir gyrasynda bardyr. Pişege bat berip, güp ýaýyp ýörendir bir görseň, bir görseň, düýe ýa sygyr sagyp ýörendir, bir görseň, saýgyç alyp ýüň saýyp oturandyr. Artyk han ejesini işletmejek bolup, goňşy-golam aýallara öý işine kömek edersiňiz diýip, hakyny artykmajy bilen berýärdi. Sülgün ene galyp duran iş ýok bolsa-da, galdaw adam iş tapynýar. Ol:

– Keremli Alla jan ýeke söz diýse asmanam, Zeminem dörejek, emma ony hiç kime ynanman, elin özi ýaradypdyr ahyry! Dünýäniň bezegi işdir, iş edýän adam ýagşydyr, sagdyr, mähribandyr, iki dyzyny gujaklap oturan adamdan Hudaý saklasyn – diýerdi.

Sülgün ene dek oturyp bilmeýärdi. Toýuň apyla-sapylasy sowlup, gelen-giden azalansoň Annanyýazyň gelnine sapak berip başlady:

– Senem meniň balamsyň, Annanyýazam meniň balamdyr. Seniň gelen şu öýüň seniň öz öýüňdir. Mähirlije, mylakatlyja, işlije bolsaň, garylyp-gatlyp gidersiň – diýip, öwüt bererdi hem gelni özüni akmak hasaplaýandyr öýdäýmez ýaly, sypaýyçylygy ýetirerdi: – Saňa ejeňem öý işini, el işini öwretme kemini goýan dälidir! Bilýänsiň, bilýäniň bilip durun, ýöne bilýän diýmeli dälidir, öwrenibermelidir. Bu dünýäniň işini bilip tükederden köpdür. Hanha, Hudaýym saklasyn, döwletli öýde adyny hem tutmaly dälidir. Ýelli paryň aýaly ökde, oba-oba gezip söwda et diýseň, gybat et diýseň, öňüne adam düşürmez, emma nahar diýip bişirýänini Annanyýazyň tazylary Garagulagam, Ýolbarsam iýmez! Ýelli param, özem pul diýip hallan atyp, sermenişiň ýörler, emma baýlykdan ne peýda, datlyja nahar-şor iýmejek bolsaň, baýlykdan ne peýda, öýüň malýatagy ýaly bolsa! – Sülgün ene öýüň rysgaly hakda, nahar-şor hakda, tapanjaňy päkize, tagamly edip iýmek hakda sapagyny dowam etdirýär: – Akylly myhman derwezäňe ýetmänkä öýde nähili adamyň, kimiň ýaşaýandygyny biler. Öýi-öwzary, hojalygy päkize kişiniň kalbam päkizedir, nahary süýjüje maşgalanyň rysgalam artykmaçdyr. Gazana tapan etiňi atanyň bilen nahar bolaýanok. Nahara elin tagamam, kalbyň tagamam, mähriňem siňmelidir...

Ondan soň Sülgün ene guda boljak ýeri «Geliberiň» diýensoň gelni Aýnabadyň yzyna düşüp özüniň gidendigini, gelniň ejesini ýanyndan goýbermän oturdandygyny, ony ýönelige etmän, geljekki gelniň nahar edip bilşini biljek bolup ýörite şeýdendigini aýdyp hezil edip güldi. Annanyýaz:

– Sen onda, ene, gelniň ençeme ezmaýyşdan geçiren ekeniň-ow, assyrynlyk bilen – diýip, lah-lah güldi.

– Weý, ýogsam näme. Gördüm, balamyň haly çitip, dokma dokaýşynam, nahar bişirip, öýüne seredişinem gördüm. Men saňa bir zat aýdaýyn, Annanyýaz jan, aýalda utulan adamyň depesinden gyzył guýup dursaňam bagtly edip bilmersiň, aýaldan bagty çüwen adamy depesinden külpet ýagyp dursa-da, bedibagt edip bolmaz!

3.

Jemejaniň yzyndan gybatyny-gürrüňini ederligi ýok. Kim gürrüňini etse, soňundan ökünmeli bolýar. Sebäbi gybatyny etseň, özi üstüne geläýýär. «Pylanynyň adyny tutma, geler» diýýän yrym bar. Şu yrym Jemeje babatda dörän yrym bolsun gerek. Adynyň tutulanyna bir käse çay içer salym geçenok, hana, gürrüňler süýjöp baly akýan çagy moýmul-moýmul edip, Ýelli baýyň aýaly Jemeje geldi. Onuň döşünde Annanyýazyň ýat ýurtdan getiren gülýakasy, gulagynda tylla gulakhalkasy bar. Ol Annanyýazyň gelni üçin iň köp jepa çeken adam hökmünde günde wagt tapdygy gelip gidýärdi. Maşgalanyň ýanynda başga adamyň ýokdugyny bilip, keýpi göterilen Jemeje hoş bolup:

– Sülgün ene, Annanyýaz jany bagtly etjek bolup meniň gören görgülerimi bir gören bolsadyň, meniň toýnagymdan başlap kekejime çenli gyzyldan ederdiň – diýip, depderini açdy. Sülgün ene haýsydyr bir hasap-hesibi bardyr öýdüp çaklady, ýöne Ýelli paryň aýaly bilen olaryň hasabam bolmaly däl, hesibem. Jemeje Annanyýazdan rugsat alyp, bolan wakalary bir çetinden gürrüň berdi. Annanyýazyň goňşy obada göreşde iň uly pälwany ýykyşyny, bedew at sylag baýrak alşyny, ors baýarynyň sapançasyny ýadygärlik berşini, elbetde, bu işlerde Ýelli baýyň uly hyzmatynyň bardygynam ýadyndan çykarman aýdyp berdi.

– Wah, ony Ýelli aýdyp-aýdyp ýat tutdurdy – diýip, Sülgün ene güldi.

– Ene, Ýelliniň bilmeýän zadyny aýdyp berjek men... – diýip, Jemeje galkdy.

– Goýaweri, Jemalsoltan, Ýelliniň, heý, bilmeýän zady barmydyr?

– Bardyr, bardyr!.. Annanyýaz şol göreşde özünden baş esse agyr, daýaw pälwany nädip ýykypdyr? Ony Ýellem bilenok, Artyk hanam! – diýip, Jemeje Annanyýazyň şol göreşde sag ýañagy goşa meňlije gyzy görendigini, ol gyzyň bendiwan edendigini, emma ol gyzyň haýsy obadandygyny Annanyýazyň bilmeýändigini gürrüň berdi. Görün-ä bu bolýan zatlary, Annanyýazyň ýykan pälwanam Nurgözel janyň hakyt süýtdeş agasy eken-ä! Nurgözel bir jilwede öz doganyny ýykdyraýypdyr-a.

Jemejaniň üýtgeşik başarnyklary kän, ýöne şol başarnyklarynyň içinde ilki göze ilýäni köp geplemegi, özem geplände sakynman, sözleriniň arasyny kesmän üznüksiz gürlmegi. Käbir adamlar gürlänlerinde säginip-säginip gürläýärler, şol säginmede-de, köplenç, sözüni eliňden alýarlar. Ýöne Jemeje bir gürlöp ugradygy sözüni keser ýaly däl, sebäp üznüksiz gürläýär, özem garaçyny bilen gürläýär, özem howlukmaç gürläýär. Jemejaniň howlukmaçlygyny gören adamlar: «Hä, bu daýza-ha gaty howlukmaç gürläýär welin, howlukmaç işi bar öýdýän, häzir habaryny howlukmaç aýdyp gitjekdir» öýdýär. Ýöne bir gelensoň, onuň düşegi ýumşamak bilen, bir başlasa, Gün ýaşyança dynman gürlöp bilýär. Özem gürlän çagy çayam içmeýär, çünki çay owurtlasa, aýtjak sözlerine päsgel berjek. Jemejaniň beýle başarnygynyň goňşy-golama peýdaly tarapy-da bar, goňşy gelinler çagalary teý aglaberseler, Jemejaniň ýanyna ýelk ýasaýarlar. Jemejaniň sesini eşiden iň aglak çagalaram

sallançaklary üwrelip, hüwdi eşiden ýaly köşeşmek bilen bolýarlar, agylaryny unudyp, derrew myrlaşyp ýatyp galýarlar.

Ýöne Jemeje bu gün, hakykatdanam, gyssanmaç eken, iki sagatdan artyk gürlemedi. Gaýtjak wagtam näme üçin gelendigini aýtdy:

– Sülgün ejem, Aýnabat dogan, Aýdan ýalkymly, Günden nurana, gyz-gelinleň arasynda mähir-muhabbetiň dogum-asyly bilen şöhlelenip duran Nurgözel törüňize hem nur bolup geldi, hem gözellig bolup geldi. Nurgözel jan adyna mynasyp maşgala. Enşallasa, köpelip-örňäp Artyk han çozgunlaň neberesine dowamat berer. Men eýýäm düýşünem gördüm, pygamber ýorgudynam bildim. Aýnabat jan senem gyz saýlap bilýän ekeniň, Annanyýaz janam gyz saýlap bilýän eken. Enşallasa, uluja arkadagym Sözenjany illendirsem, gelinligi, Aýnabat jan, saňa saýlatjakdyryn. Nurgözel jan öýňüze alaçaly ýag deýin goşulyp-garylyp gidensoň, goňşy-golamlar täze gelnimiz Nurgözel jany ýöriteläp dessur boýunça çagyryp, hezzet-hormat edip, öňüňizden geçdiler. Wah, men guraýyn, Nurgözel jany ähli goňşy-golamdan, dogan-garyndaşdan öň biz çagyrmaly welin, dünýäň baýlygynyň guýrugyndan tutjak, tütjar baý boljak bolup, Ahal alasynda gars kakýan, bir gün-ä bu gumak ýollaň içinde öýe ýetmän gatap galaryn, özem maslygym hem üç-dört günsüz tapylmaz, Ýelli baýam meniň gözlegime çykandan, baş köpügiň yzyna düşenini mün bir esse ybaly görer. Wah, men oňa beled-ä. Ynha, men ahyr ýüregimi bire bagladym: ertir Nurgözel jany alyp, biziňkä çakylyga baryň. Dessurymyzy gijä galdyranym üçin aýyplaşmaweriň. Ertir gelin çakylyk etjek.

Jemeje gitdi welin, birden hasarat, apy-tupan sowulan ýaly boldy, birden öýe ümsümlik aralaşan ýalam bolsa, onuň üznüksiz sesi gulaklarda ýaňlandy durdy. Asyl Jemeje özi gitse-de, sesini goýup gidipdir-ä ol. Onuň sesi gulaklardan gitjege-de meňzänok.

Aýnabat eje bilen Sülgün ene ýaltanman, aňyrdan gelýän däbe görä dogan-garyndaşlaryňka, goňşy-golamlaryňka Nurgözeliň öňüne düşüp salama bile gidýärdiler. Salamdan, çakylyklardan gelnensoň, Aýnabat eje gelnini içeri-daşary bilen tanyşdyrýardy. Sülgün ene Aýnabat gelni bilen Nurgözel babatda etmeli işlerini özara ylalaşan ýaly, ol sähel sypyndygy Nurgözele türkmeniň gadym zamanlarda dessur bolan bir däbi barada gürrüň berýärdi. Aýnabat eje öň eşiden hem bolsa, gelni Nurgözel bilen oturyp, gaýyn enesini diňleýärdi.

– Ýurt giň, il-ulus köp. Kādaýym Alla ýalkap birewiň maşgalasynda Aýdan ary, Günden nurly, perizatdan artykmaç Allanyň nazar eden gyzy dünýä inýär. Beýle gyz kemala gelende il-ulusň serdarlary, kethudalary şol gyza mynasyp ýigidi agtaryp başlaýarlar. Öz ilinde ýok bolsa gaýry obalardan, etraplardan. Şeýle ýigidi tapyp serdarlar, hanlar, kethudalar ak pata berip, gudaçylyk edip nazarkerde ýigit bilen perizat gyzyň nikasyny gyýdyryp azymtoý tutýarlar. Ol gyzyň galyňyny, toý harajadyny hanlar çekýär. Ol ýigit bilen gyz bir maşgala bolansoň, köpi gören, köp bilýän hekim aýaly olara eneke belleýärler. Şol iki nazarkerdeden bolan çagany ýörite bakyp-bejerip, sowat berip, tälim öwredip, gaýratly ýigit edip ýetişdirýärler. Ana, şol ýigit iki goşun garpyşyp, söweşäýmeli bolanda ýekme-ýeke söweşe çykarylýan ýigit

bolup ýetişýär. Zamanalar üýtgedi, indi bir ýerde görkli-görmekli maşgala bar diýilse, baý men diýip maýyp-müjrübe çenli şol maşgalany duluna geçirjek bolup gara heläk! Anha, köne ata-baba dessur şeýledi. Men hemme zatdan beter şu dessuryň galyp barşyna gyýylyan.

Annanyýaz enesine ýartyja käse gyzgynja çay guýup uzatdy, ene çaly kāsani goluna alyp, perenjā bürenip, keseräk oturyşyna gaýma gaýap, tahya tikip oturan gelnine, dag ýaly bolup oturan Annanyýaza buýsanç bilen garap:

– Balalarym, men bu gepi ýönelige aýdyp oturandyr öýdäymän – diýdi. – Hanha, ejeň otyr, Allanyň emini, garry ataň Taňryguly batyr ölmezinden alty aý ozal Artyk hany, gelni, meni gapdalynda oturdyp bir gören düýşüni aýdyp beripdi. Menem şony häzir size gürrüň bereýin.

Gökdepe galasy synmazyndan dört ýyl ozal Taňryguly batyr üýtgeşik bir düýş görýär. Düýşünde oňa ýagşyzada ýaly bir kişi: «Batyr, gollaryňy uzat» diýýär, batyr gollaryny uzadýar. Taňryguly batyr seretse, ýalaňaçja ogul bābejik ýagşyzada ýaly kişiniň gollarynda dābşeneklāp durmuş. Batyr gollaryny uzadýar. Batyr ýagşyzada şekilli kişā taňryýalkasyn aýdaýyn diýse, eýýām ýanynda hiç kim ýokmuş. Batyryň iki mähnet penjesiniň aýasynda bolsa şamçyrag ýaly ullakan ot şugla saçyp durmuş. Ylla kelle ýaly şamçyrag bir-de al-ýaşyl ýalyn öwsüp, bir-de şamçyrag ýaly nur saçyp ýanýarmyş. Geň ýeri, otdan ne eli bişýärmiş, ne otdan tüsse çykýarmyş. Şamçyrag onuň penjesinde garaňky gijā nur saçyp dünýäni ýagtyldýarmyş. Batyr: «Şol şamçyragyň ýagtysyna asmanda uçup ýören perişdeleri gördüm» diýip gürrüň berdi. Ol bu düýşden soň gidip täret kylyp, namaz okaýar, ýedi gün geçeninden soňam siziň babaňyz, meniň kakam Begmyrat han dagynyň ulamalary jem bolup otyrka düýşüni aýdyp berýär. Ýatan ýeri ýagty bolsun, babaňyz Begmyrat han:

– Batyr, ylahy düýş görüpsiň, sen üç gün purýja ber, belkem, Alladan bir hikmet bolaýady-da. Bu düýş ýöne ýorup goýberilýän düýş dāl – diýipdir.

Dördünji gün diýlende batyry ýanyna çagyryp:

– Batyr, pygamberler ýorgudy bolsun, şu diýen sözlerim hem Allamyň agzyna salan sözleri bolsun-da hernä: seniň maşgalaňda bir patyşa ýigit döremeli! – diýipdir.

Batyr oýa batýar-da:

– Begmyrat aga, döwleti bolmadyk halkda patyşa nireden bolsun? – diýipdir.

Hernä soňumyz gelsin-dä. Elbetde, çözgunlaň ýagdaýy hiç wagtam erbet dāl. Çözgunlar Allaň halan adamlary-da.

Her öýüň öz aýratynlyklary bolýar. Her öýüň öz syry bolýar, ýagşy görýän, ýaramaz görýän zatlary bolýar. Artyk hanyň öýüniňem öz kada-kanunlary bar. Ol kada-kanunlar erkek kişiler üçin bir aýry, aýal maşgalalar üçin bir aýry.

Öýdäkileriň ählisiniň ünsi Artyk handa. Onuň sözi söz. Ol bir zat diýdigi, gutardygy, dessine onuň aýdan sözi ýerine ýetirilýär. Artyk han aňsat gaharlanmaýar, gaharlansa welin, garşysynda duran, gaharyny getiren özüň bolma.

Artyk hanyň öz otagy bar. Oňa Sülgün eneden başga arkaýyn girip bilýän ýok. Otagyň içini syryp-süpürmeli bolanda, Aýnabat eje, köplenç, adamsy nirädir bir ýerik

gidende edýär. Onda-da otagdaky zatlaryň hiç birisiniň hem ýerini üýtgetmek bolmaýar. Eger goýan zady ýerinde bolmasa, aýalynyň üstüne gygyrmaga başlaýar.

Artyk han her gün daňdan turup, ejesiniň ýanyna barýar, oňa Taňry salamyny berip, hal-ahwalyny soraýar. Beýlekilere gezek bermek üçinmi-nämemi, Artyk han enesiniň hal-ýagdaýyny soransoň, ertirlik namazyny okajak diýip, öz otagyna gidýär. Artyk han gidensoň içerik Sülgün enäň ýanyna Aýnabat eje gelni Nurgözel bilen Taňry salamyny bermäge gelýär. Köp wagt geçmänkä-de Annanyýaz gelýär:

– Ene jan, salowmaleýkim!

– Äliksalam, geldiňmi, balam? Sag-aman ördüňmi? – diýip, Sülgün ene çöňňelişen nazaryny guwanç bilen agtygyna diker: – Wah, seniň enejan diýen dilleriňe döneyin. Boýuňa döneyin seniň. Tüweleme, tüweleme. Taňryguly batyryň agynjak ýaşlygy-da...

Annanyýaz enesiniň ýanynda oturyp degdim-gaçdym gürrüň eder. Artyk han içerä boýnuny uzadar.

– Siz oturyberiň. Bir käse çay içer ýaly, men Döwlet ahun bilen Oraz hany alyp geleyin.

Ýok, bu zatlar diňe bir ýa iki gün bolan zatlar däl. Allatagalanyň her gününüň daňdany Artyk han ertirlik çayyny ýeke içmezlik üçin ümi alyşýan goňşy-golamlaryndan birki sanysyny yzyna düşürip getirer. Ýa-da, öňünden aýdyp, onuň özüni ertir bir käse çay içmäge çagyrlar, ana, şol çakylygyna gider.

Türkmen, özüni oňarýan türkmen aňsat-aňsat günün üç wagtynda-da çayynam ýeke içmez, naharynam ýeke içmez. Çay içilmek üçin ýa biri gelmelidir, ýa biri çagyrylmalydyr, ýa-da biriniňkä gitmelidir. Artyk hanyň çay içeli diýip çakylykçy gidip ýörmek zerurlygy ýok, öýdäki öýdeniçerler kimi çagyrmaly bolsa, bir bökende çagyryp gelip biljekler. Ýöne muňa Artyk han rugsat bermeyär. Elbetde, elin çagyryp, yzyňa düşürip gaýtmagyňam lezzeti barsa bardyr. Artyk hanyň ýörite çagyrmagyny dosty-ýarlarynyň mertebe bilýän bolmaklary-da mümkin. Ýogsam ýaşı bir çene baran kişä, onuň üstesine-de, näsag kişä ýol sökmek aňsadam däl. Sebäp goňşy diýlende-de, barylmalý aralyk tas müň ädimlik bar.

Döwlet ahun bilen Oraz han öz çozgunlar syrgynynda duldegşir otyrlar. Olara barmak üçinem, elbetde, öz ýigrimi alty tanaplyk mülküniň üstünden geçip, aşaklygyna ýöremeli.

Bäşim hoja bilen Ýusup Aýly Artyk hanlaryň ýokary tarapynda, olar gara goňur syrgynynda otyrlar. Bäşim hojalar-a gatyraç gygyrsaň sesiňem ýetip dur.

Esedulla ahunyň, Geldi baýyň öýleri Artyk hanyň öýüniň gaýra – demirýol tarapynda, olar ireý tiresinden.

Artyk han bile çaylaşjak adamlaryny yzyna tirkäp gelýänçä Sülgün ene agtygy Annanyýaz bilen gümür-ýamyr edip, ertirlik owkadyny edinerler. Aýnabat eje bolsa myhmanlaryň oturjak ýerlerine saçak ýazdyrar, käseleri kül bilen ýuwup arassaladyp, lowurdadyp goýar. Her dürlüje nogul-nabatlary taýynlar. Saçak kör garganyň saçagy ýaly dürli nygmatlardan doludyr.

Artyk han ertirlik çayyna kimleri alyp geljekdigini ýöne ýere aýdanok. Ol sözleriň aňyrsynda birgiden zatlar ýatyr.

Ol sözleriň aňyrsynda Artyk hanyň:

- ýene näçeräk wagtdan näçe adam bilen geljekdigi;
- adamlar gelýänçä saçakda nämeleriň bolmalydygy we nämeleriň bolmaly dældigi;
- adamlara kimiň hyzmat etmelidigi;
- Artyk hanyň bu gün näme isleýändigini ýatyr.

Sülgün ene ogly Artyk hanyň kimler bilen geljekdigini aýtmasynyň manysyny agtygyna tirip bermegi gowy görýär.

– Balam, türkmeniň pähim-parasady ganynda bolsun gerek. Türkmen türkmenе ata-baba arka gany boýunça baha berip gelipdir. Munuň ýaly zadyň sebäbine towugyň beýnisi ýaly beýnili aýallar gaty giç düşünýärler. Türkmen tire-taýpanam ýöne ýere tapman eken, soň kakaňdan eşidip otursam. Her tire-taýpaň ganynyň sypatyna görä at beripdirler. Ine, biz teke tiresiniň çozgun taýpasyndan. Özümüz akgoňura degişli bolýas. Bize çozgun diýilmesi hem ýöne ýere däl eken. Çozgunlar gaty galjaň hasaplanýar. Özlerem hötjet hasaplanýar. Bir iş etjek diýdimi, hiç kime rahatlyk bermez. Çozgunlar garagoňuryň harlary bilen, köplenç, oňuşmandyr. Sebäp harlar paňlar tiresinden. Paňlar diýilmesem öwünmegi gowy görýänligi üçin. Paňlar öwnüp başlasa, çozgunlar çydap bilmän olaryň badyny alypdyrlar, paňlygyny ýüzlerine basypdyrlar. Onsoň harlar çozgunlara: «Çozgunlar – köpbilmişler» diýipdirler. Sebäp çozgunlar gyzlarynam mollada okadýarlar. Ana, onsoň harlar bilen toý-märekeде henek atyşýarlar.

Kakaň çaya harlardan bolan dostlary Başım hoja bilen Ýusup Aýlyny çagyrsa, onda bilip goýaý: kakaň ir bilen gülki isleýär. Pöwhe-pöwhe gürrüňler isleýär. Kakaň, adatça, agyr geçen gününüň ertesi harlar syrgynyndan adam çagyryr.

Kakaň ir bilen bir döwletli işiň başyny tutjak bolsa, onda öz çozgunlaryndan Döwlet ahun bilen Oraz hany, ireý syrgynyndan hem Esedulla ahun bilen Geldi baýy çagyryandyр.

Eger olar gelse, ertir çayyna gyzgynja süýt içýärler. Başım hoja bilen Ýusup Aýla bolsa ýalbarybam süýt içirip bilmersiň. Olaryň halaýany bal. Biziň balarylarymyzdan ýylda otuz çelek bal alynýar. Şol otuz çelegiň onusyny kakaň Başım hoja bilen Ýusup Aýla ýörite saklaýar. Nädip ýürekleri göterýär olaryň, olar baly çay içen ýaly içip otyrlar.

Başım hoja bilen Ýusup Aýlynyň özlerinden öň gülküleri geler. Döwlet ahun bilen Oraz hanyň bolsa özlerinden öň sesleri gelýär. Hana, Döwlet ahun Oraz hana nämедir bir zady janygyp-janygyp düşündirýär, Oraz hanam özünden alty-ýedi ýaş kiçi bolan Döwlet ahunyň sözlerini makullap, per bererli däl, olam öz sözünü makul etjek bolup aldygyna janygýar. Ara sähel böwşeňlik aralaşanda Artyk han gürläp ugrady. Artyk han başlan gürrüňini soňlaman ogluny çagyrdy:

- Annanyýaz, gel senem biz bilen çaylaş ahyryn.

Annanyýaz köp garaşdyrman daşaryk çykdy. Döwlet ahundyr Oraz han bilen gadyrly salamlaşdy.

Döwlet ahunam, Oraz hanam Hywanyň Şirgazy medresesini tamamlap gelen adamlardy. Oraz han altmyş ýaşlaryndaky hortap adamdy, Döwlet ahun elliden geçen peşeneli kişidi. Mor sakgaly onuň ýüzüni has atýüz görkezýärdi. Oraz hanyň ýylanyň guýrugy deýin jaýtaryp duran murty bardy. Murt hortap kişini haýbatly, hyrsyz görkezýärdi.

Artyk han Annanyýazyň oba durmuşyna öwrenişmegini isleýärdi. Şol niýet bilen ertirlik çayyny-da, günortanlygyny-da, agşamlygyny-da Annanyýazsyz geçirmeýärdi. Aslynda-da, musulmançylyk boýunça sünnet edilensoň, oglana zenanlaryň arasynda naharlanmak bolmaýar. Ogul sünnetden soň naharyny atasy bilen edinmeli. Artyk han her bir zat barada Annanyýazyň pikiriniň bolmagyny isleýärdi.

Artyk handa berk ynanç bardy: döwür-döwran her näçe agyr, her näçe çylşyrymly bolsa-da, Annanyýaz aman-esenlikde, bolçulykda örnäp uzak ýaşamaly. Artyk han käte howlugardy, göýä oglunyň üstüne nämälim bir wehim ýakynlaşyp gelen ýaly duýardy. Şonda aňynda berk ornan ynam oňa tekge bererdi. Barybir, ol nähili howsala düşse-de türkmen hanlaryna muwapyk agraslyk, giňlik bilen daşyna çykarmazdy. Annanyýaz kakasynyň howsalasyny başga ýerlerden: özüniň daş-töweregindäki adamlara kakasynyň berýän tabşyryklaryndan, şol tabşyryklardan soň daş-töweregindäki adamlaryň alabasga düşüp gozgalaň tapyşlaryndan, özüne bolan hüşgärligi artdyryşlaryndan duýardy. Şeýle ýagdaýda Annanyýaz nämäniň nämedigini çintgejek bolup durmazdy. Onuň üçin esasy zat düşnükliidi. Ýöne soňky döwür Artyk han näsagdy.

Her gün agşamky adata öwrülip giden hemsöhbetler indi bir aý bäri galypdy. Gelýänleriň köpüsi daş işikden gaýtmaly bolýardy:

– Han agamyz ýaňyja irkildi – diýip, öýdeniçer sypaýyçylyk saklardy.

Bu söz türkmende aňrujy ýagdaýy bolsa aýdylýan söz däl, ýöne halysalla çykgynsyz ýagdaý bolanda aýdylaýmasa. Artyk han geleniň ýanynda düşekde bolmagy gelşiksiz hasaplaýardy, ýagdaýy ýetirse-ýetirmese, dikelip oturmaga çalyşýardy. Dikelip oturmaga-da ýagdaýy ýetirmänsoň, agyr ýagdaýa düşerdi. Onsoň onuň ýagdaýy hasam agyrlaşardy. Ana, şonuň üçinem Artyk han, köplenç, ýeke galardy.

Artyk han horlanyşyny oglunyň görmegini asla islemeýärdi. Beýleki adamlara seredende, Artyk han özüniň ýagdaýynyň gowudygyny Annanyýazyň ýanynda tekrarlap has kösenerdi.

– Annanyýaz, sen kakam keseldir öýdüp göwnüňe getiräýmegin. Hudaýa şükür, ýagdaýym gowy meniň. Ýöne biraz dynjymy alaýaýyn diýdim.

– Kaka, Aşgabada keselhana gideliň, ýagdaýyňzy lukmanlar bir görsün. Ana, şolar näme diýse, şoňa görä bolubereli.

– Ýok, ýok, ogul, maňa onuň ýaly söz aýtma. Men ölsem, öýde ölerin. Ýöne başga dinlä ýakynlaşmaryn.

Annanyýaz kakasynyň ýakyn sakgaldalarynyň üsti bilen töwella etdi, kakasyny Aşgabat keselhanasyna äkidip, derdini anyklamak isledi. Wah, onuň derdi belli: Gökdepe pajygasynda döşünden urlan okuň azary. Ýöne ol oky nädip aýryp bolar?!

Annanyýazyň aňyndan şu pikir Bagdatda-da, Sankt-Peterburgda bolanda-da, Ajdarhanda-da aýrylmandy. Lukmanlara ýüz tutup görüpdü. Olaryň ählisiniň pikiri deňdi: anyklamaly, kesip gülläni aýyrmaly.

Ele degen ok, iki bölünen süňküň gysyk bitişi, çygly howada azar berişi hakda-ha soňky döwür gürrüňem edilenokdy. Çünki ondan beteri bardy.

Ýanyna baranda kakasynyň özüniň ýagdaýynyň gowudygyny ynandyryjak bolup kösenmezligi üçin Annanyýaz soňky günler kakasynyň ýatan otagynyň daş işiginde bir çugdam bolup sarsman oturardy. Onuň mydama daş işikde başyny aşak salyp, dymyp oturmasyna öýdäkiler, öýdeniçerler öwrenişip gidipdi.

Annanyýaz daş işikde oturan-da bolsa, aňy, düýrmegi bilen içerdedi. Ol durşuna gulaga öwrülip oturyşyna kakasynyň her demini eşidip otyrды. Kakasyna sähel bir zerurlyk çykса, böküp yerinden galýardy.

Annanyýaz Muhammet daga barmasa, dag Muhammediň ýanyna barýandygy hakdaky türkmen pähimine eýerip, Aşgabatdan bir azeri lukmanyny alyp geldi. Lukman Artyk hany uzak barlady. Oňa öliniň soragyny berip, aňkasyny aşyrды. Ýürek bilen aşgazanyň aralygynda gülläniň bardygyny, şol gülle aýrylmasа, Artyk hanyň uzak ýaşap bilmejekdigini, ýyllaryň geçmegi bilen gülläniň duran yeriniň ýarasynyň ulalandygyny aýtdy, Aşgabada keselhana äkitmek üçin azeri lukmany Artyk hana ýalbarmak ýalbardy.

– Hudaýyň islegi şeýle bolandyr, Hudaýyň beren ömründen artyk bir günem ýaşap bolmaz. Alladan mün kerenrazy, juwanamerк etmedi, baş ýylymy pygamber ýaşyndan artyk ýaşadym. Alla sylasa ýaş berýär. Meniň sylagym ýetdi. Hoja Ahmet Ýasawy pygamber ýaşyndan soňky ömrüni ýerdöle gazyp, ýokary çykman, galan ömrüni yerin aşagynda geçiripdir. Her kesde Ýasawynyň gaýraty yok, mende-de yok.

– Entek uzak ýaşarsyňyz, ruhdan düşmäň. Entek siz Göroglynyň yüz ýigrimi ýaşyny ýaşamaly.

– Men ömrümdenrazy, münde birrazy. Wah, maňa Göroglynyň yüz ýigrimi ýaşy gerek däl, maňa Magtymgulynyň islän segsen ýaşy¹ bolýar. Biziň neberämize Biribar maňa çenli uzak ýaş berip geldi. Bu Biribaryň ýalkawynyň alamaty. Alla ýalkasa ýaş berýär. Ýogsam olaryň ýaşyna yetip ýörenem yok bu zamanda. Olar ömürleriniň in soňky günlerine çenli huşuny ýitirmändirler.

Artyk hanyň ruhy belentdi. Ol ýarawsyzlygyny ýaşyryp, ýanyna baranlara hoşamaý söz aýtmaga, degşip-gülüşmäge çalşardy. Ol hökman bir geňje gürrüň tapardy.

Annanyýaz daş işikde oturyп kakasynyň gürrüňlerini diňledigiçe kakasyna bolan mähri, hormaty artdy. Baryп, kakasyny gujaklasy, baryп, bagyryp-bagyryp aglasy geldi. Ol kakasy bilen ýakyn günlerde hemişelik hoşlaşmaly boljakdygyny duýýardy. Bu duýgy onda Orsýete gidip gelen

¹ Ýalan dünýäde ýörmäge,
Döwlet ber, eşret sürmäge.
Ömür ekläp, gün görmäge,
Segsen ýyl pursat islärin.

güni ýyldyrym bolup aňyna ornapdy. Şondan bärem bu wehim güýjemese gowşanokdy. Şonda ol kakasynda Ezraýylyň penjesiniň yzyny görüpdi, ajalyň ýakynlandygyny duýupdy. Ol ençe güzapdan soň mähriban ojagyna dolanandygyna begenmek begense-de, ajal wehimini duýup, iki oduň arasynda galypdy. Uly toý berlen-de bolsa, Annanyýaz näme edip, näme goýanyny, kim bilen näme hakda gürlleşenini bilenokdy. Kakasyndan birjik-de gözüni aýranokdy. Ol hakyky janpena öwrülipdi.

– Ogul, ejeň iki gözüňi dört etmegiň ugruna belli-külli çykandyr, nesip bolsa, derrew toýmuzy toýa ulaşdyrally – diýip, Artyk han adamlar sabanda ogluna ýüzlendi.

– Kaka, siziň ýarawlygyňyz ýog-a, toýy biraz sagalanyňyzdan soň edäýeli. Häzir gyş düşdi, howa-da sowuk.

– Türkmen diňe gyşda öýlenýändir, ogul, gyşda öýlenýändir. Gyşyň gijeleri uzak bolýar. Taňryguly batyr gyşda öýlenendir, biler bolsaň. – Artyk han lah-lah güldi: – Men seniň gözleriňden okap otyryn, sen kakama bir zat bolar öýdüp gorkýaň. Ýok, gorkma, men bu ýyl öljek däl, nesip bolsa. Indiki ýyl maňa bir agtyk ýasap beriň, ana, şondan soň Ezraýyl goş-golamyny alyp gelibersin arkaýyn.

Toý güni Artyk hana Hudaý tarapyn güýç-kuwwat geldi. Ol hiç zat bolmadyk ýaly, ýazylyp-ýaýrady. Üç gije-gündiz myhman garşylap, myhman ugratdy. Annanyýaz gözlerine ynanmady: kakasynyň asyl kesel bolmadyk ýaly sagdynlygy onuň göwnüne ýalan ýalydy.

Kakasynyň aýak üstüne galmasy Annanyýaz üçin goşa toýdy.

Toýdan soň Artyk han ýene düşege geçdi.

– Men aýtdym ahyryn saňa, ogul. Sen basga düşüp oturma, haçan öljegimi bilýärim men. Güýz bir agtyk göreýin, ony elime alyp maňlaýyma sylaýyn. Çozgunlarda, adatça, birinji çaga ogul bolýandyr. Nesip bolsa, seniň çagaň köp bolar. Besdir, Agöýlünden bári ýeke şiriň doglup gelmesi. Artyk hanyň neberesi küren bir oba bolsun. Çöp bolsun, çör bolsun, köp bolsun...

Ol Dört tirkeşler aýynyň 7-sine daňdan Allanyň amanadyny tabşyrdy. Ol bu dünýäden gözüni açyp gitdi. Annanyýaz kakasynyň gözleriniň açyklygynyň sebäbine düşünýärdi: sebäbi Artyk han şeýle bir agtygy bagryna basyp, bu ýalançynyň lezzetini almak, özüni ömrühoş duýmak isläpdi. Ol bu islegine ýetjegine biçak ynanýardy. Ýöne Ezraýyl garaşmady.

Bu dünýä bendesiniň däl-de, Eýesiniň – Allanyň isläni bolýan dünýä. Annanyýaz kakasynyň soňky ýyllar agtyk görmek, ysgamak küýsegininiň şeýle bir güýçli bolmasynyň sebäbine teý düşüniş bilenokdy. Bu küýsegiň aňyrsynda nämedir bir zat gizlenip ýatan bolaýmasyn?! Annanyýaz bu hakda köp oýlanýardy.

Kakasynyň islegi wagt geçdigisaýyn Annanyýazda-da güýçlenip ugrady.

Ýyl yzyna ýyl geçdi.

Ýöne sabysyzlyk bilen garaşylan gün gelmedi.

Sülgün ene-de, Aýnabat eje-de ot-elek boldy: olaryň etmedik emi, barmadyk tebibini, ýykylmadyk-sygynmadyk öwliýäsi galmady. Aýnabat eje özüni günäkär saýyp saçyny tüýdýärdi. Käteler bolsa, içi-içine sygman möňňüripler aglaýardy. Şeýle ýagdaýda Sülgün ene kömege ýetişýärdi:

– Gelin, bolşuň näteňet seniň? Näme, howlugyp, ölüp-öçüp barýaňmy? Allajanyň sähetli günü bardyr, ana, şol gün Artygyň Myrady dünýä iner. Çozgunlaryň tohumyna howlukmaçlyk gelişýän däl. Hany, özüň aýt, Annanyýaz jany näçe ýyldan soň dogurdyň?

– Wah, birinji çagam durmady, ýöne Annanyýaz jany üç ýyldan soň dogrupdym.

– Ine, gördüňmi, Nurgözel janam senden uzaga çekmez. Men baş ýyl garaşypdym, baş ýyldan soň meniň Artyk jana ýüzüm düşüpdi. Baş ýyldan soň. Baş ýylyň içinde gaýynataň maňa ýekeje gezegem aý söz aýtmady. Meni mydama lälilik çaga saklan ýaly saklady. Gowudan gowyny geýdirdi, tagamlydan tagamlyny iýdirdi. Hamyla bolanyndan soň-a müzdesini men edindi. Elimi sowuk suwa urdurmady, dört sany bibi çykan aýaly meniň hyzmatymda goýdy. Olar meni ýuwundyrýdylar, geýindirdiler, näme iýmek isleýänimi sorap, guşuň süýdem bolsa tapyp getirdiler. Üç-dört sany öýdeniçer mydama häh diýende mäh bolup, ata atlanmaga taýýar bolup durdy, olar gerek diýlen zady, dünýäniň aňry çetinde bolsa-da, tapyp getirdiler. Men dokuz aý dokuz gün aýratyn idi-yssywatda saklandym, asyl ondan soňam hiç bir zatda mätäçlik duýmadym. Artyk jan göwrämdekä zenanlar ýanymda oturyp, ýagşydan-ýagşy gürrüňler etdiler, çagajyk içde bolsa-da ähli zady eşidip ýatandyr, goý, onuň kalbyna ynasanperwerlik, päklik, giňlik, ruhanalyk çaýylsyn diýdiler. Taňryguly batyram eline dutar alyp, günde-günaşa şirinden-şirin sazlary çaldy, «Göroglyny» ýatdan bilýän eken. Hamyla bolýançam men gaýynataň dutar çalýanynam, dessan-aýdym aýdýanynam bilmändirin. «Goý, oglum Görogly beg deýin gözsüzbatyr, mert, gaýduwsyz bolsun!» diýýär. Kä gijeler Göroglyny diňläp uka batýardym. Oglumyz bolsa adyna Muhammet dakjakdyk, ýöne çaga çyrçykly boldy, çep goltugynda bir artyk etjagazy bardy. Şeýle bolansoň, il ünsüni çekmesin, göz degmesin diýen niýet bilen Artyk diýen at dakdyk. Ynanaýyň, çaga üçin niçe alada-yhlas eden-de bolsa, oglum diýip bir gezegem çagany eline almady, bökdürmedi. Gujagyna almady. Muny özüne kiçilik bildi. Ýöne ol öz Annanyýaz – agtygy dünýä inende welin, ony elinden düşürmedi. Megerem, «Ogul – süýt, agtyk – gaýmak» diýilmesi şonuň üçindir. Çozgunlaryň erkekleri ogullaryna hamraklyk etmezler.

Artyk han ömrüniň soňunda agtyk küýsedi, biçak küýsedi. Ýöne, hany, haýsy bir isläniň bolup dur. Haýsy islegiň bitjegini, haýsynyň bitmejegini Allajanyň bir özi ýagşy bilýändir.

Ýöne çozgunlar asyla aýratyn üns berýändirler. Olar maşgala edinjek bolsalar, mün ölçäp bir kesýändirler. Olar guda boljak öýlerini howlukman birkemsiz öwrenler. Guda boljak ýeriniň ýedi arkasyny baş barmagy deýin öwrenmän saçak eltäýmezler. Nurgözel jany görenimden asylzada maşgaladandygyny bildim. Edep-

ekramyndan, nazaryndan, oturyp-turşundan bildim. Dessine-de Nurgözeller barada sorap ugradym. Ýalňyşman ekenim, bular aňyrdan gelýän asylly baý, ig maşgalalardan, togtamyşlardan eken. Taňryguly batyr bilen Nurgözel janyň atasy Jülge pälwan Garrygala urşuna-da, Marydaky gajar-saryk urşuna-da bileje gatnaşypdyrlar, şol döwürde olaryň içen suwlary aýry geçmändir. Japarguly diýlen ýelemýüwledin gaçgak bolup Garaoglanlarda gizleneni şu günki ýaly ýadymda. Tekeler ony adamdyr öýdüp penaladylar, ol ýerçeken bolsa, aýagy ýer tutansoň, duz iýen ýerine gan çaykamaga gelipdi. Adamyň asly bolmasa, her zada garaşybermelidir. Biziňkileriň gyzyň ýedi arkasyna gowy göz ýetirip, soň toý etmeleri örän makul. Hudaýa şükür, Aýnabat janam Oraz baýyň üç ogluň içinde ýeke gyzydy. Tikin-çatynam, biş-düşem gulpajygyny tasadyp ugrandan öwrenipdir.

Annanyýaz enesiniň gürrüňlerini diňledigiçe köp zatlara düşündi, kakasynyň agtyk görmek islegini ýatlady. Hyýalynda täze dünýä inen perzendini ak guş ýaly edip, gundaga dolap, kakasyna görkezdi. Kakasy yhlas bilen garaşan agtygyny eline alyp, ýazylyp-ýaýrady. Agtygyny ysgap-ysgap bagryna basdy. «Ynha, indi meniň bu dünýäde armanym ýok. Men bilýän, bu ýigit Agöýli çozgunlaryň nesline mynasyp ýigit bor».

Ýedi ýyldan soň öýe çäksiz şatlyk geldi.

Hemmeden beter Sülgün ene bilen Aýnabat eje begendi.

Artyk han ýurduny täzeländen ýedi ýyldan soň myradyna ýetdi.

Öýe ata myrady geldi.

Ogul öýe ady bilen, ata myrady bilen Atamyrat geldi.

Ogul elden ele geçdi:

– Tüweleme, tüweleme, hakyt Annanyýazyň özi bolaýypdyr bu çagajyg-a.

Sülgün ene haýdan-haý çowlugynyň eljagazyna alaja daňdy.

Asyl türkmeninde ýaş çaga mazarlyga eltilmeýär, ýöne Annanyýaz garaşdyryp-garaşdyryp dünýä inen dikraryny çileden çykansoň, garaňky gatlyşyp gelýän uçurlary kakasynyň huzuryna äkitdi. Gorka-gorka äkitdi. Özem hiç kime aýtman, at üstünde oturyp görsün diýip enesindenem, ejesindenem, aýalyndanam ogryn äkitdi.

Annanyýaz bedewini Ymam Kasym öwlüýäsiniň daşynda goýup, çagajygy bilen kakasynyň mazarynyň ýanyna bardy.

– Kaka jan, salowmaleýkim, men ogluň Annanyýaz, agtygyňy görme-görşe getirdim. Gorkma, gorkma, kaka, Hudaý ähli zady görüp otyr, hiç zat bolmaz. Sen bu çaga biçak garaşdyň, kaka. Çagaň adynam dakyp gaýdan ekeniň. Bu çozgun seniň myradyň – ata myrady. Şonuň üçinem adyna Atamyrat goýduk.

Çagajyk gözlerini tegeläp ümsümjik ýatyr, aglajagam bolanok.

Annanyýaz bu eden töwekgelligine soň-soňlaram birhili howpurgady, ýöne ol kakasyna beren sözünde durdy. Artyk han agyr ýatyrka Annanyýaz hakykatdan-da söz beripdi: «Dogry aýdýaň, kaka. Ilki ogul bolar. Men ony hökman size salama getirerin. Ynanaý, ynanaý, kaka». Ýedi ýylyň içinde Annanyýazyň aňyndan şol beren sözi ýeke gün hem aýrylmandy. Annanyýaz beren sözünde tapylyp, biraz rahatlanan hem bolsa, çagany mazarlyga eltmeli däl ahyryn diýen ses nirelerdendir bir ýerden

gelip, aňynda pelesañ urýardy. Ol özüniň bu işini ýeke kişä hem aýtmady, asyl aýtmakçy hem dälidi. Sebäbi ol özüne düşüniler öýdenokdy.

Özüne düşünilmegi welin, ýaşayyşda gaty möhüm zat eken.

Kakasy ýogalandan soň onuň ýüki has agyrlaşypdy. Ýogsam kakasy dirikä köp işlere öwrenişipdi. Ýöne şol bir edilýän işler bolsa-da, olaryň agramy goşalanan ýaly boldy. Megerem, kakasy ýüküň ýarysyny öň öz gerdeninde saklan bolarly. Kakasynyň kyrky berlensoň günde-günaşa gelýän adamlaryň gelmesi galypdy. Indi giň myhmantamda başga-başga adamlar oturýardy. Edilýän gürrüňlerem, köplenç, işewür kişileriň gürrüňleridi. Annanyýaz köp oýlanmaly boldy. Durmuş oňa köp zatlary öwretti.

Annanyýaz hem ýeke oturyp çay içmeýärdi, ýeke oturyp naharlanmaýardy. Ol aňyrdan gelýän ýoly ýöredýärdi.

Ertir ir bilen turup enesine, ejesine salam berýärdi, olaryň hal-ahwallaryny sorardy. Soň Durdy kalaý dagy bilen salamlaşardy, olar bilen gümür-ýamyr ederdi, şu günki etmeli işleri hyzmatçylara, öýdeniçerlere, janpenalara tabşyryk bererdi. Diňe Nepes joşa eýt-beýt diýmek gerek dälidi. Ol her günki etmeli işlerini bilýärdi. Garagulak, Ýolbars, Algyr atly tazylaryny, elguşlaryny ýallar, iýmlär. Ol Nepes joşy görseň, awa gidiberesiň gelerdi.

Guwak baý, Gündogdy baý, Ýakup baý Annanyýazyň iň ýakyn gatnaşyk saklaýan adamlarydy. Olar her gün diýen ýaly Annanyýaz bilen bile çaylaşardylar, bile naharlanardylar. Olaryň arasyna çakylygy bolsa-bolmasa Ýelli par hem käteler gelerdi. Hiç kime gezek bermän gürlärdi.

Guwak baý Bagdat medresesini Annanyýazdan üç ýyl öň gutaryp gelipdi. Gündogdy baý bilen Ýakup baý bolsa, mundan alty ýyl öň Buhara medresesini gutaryp gelipdiler. Annanyýazyň gatnaşyk saklaýan adamlarynyň tas hemmesi diýen ýaly özünden baş-on ýaş uly adamlardy. Onuň üstesine-de, ählisi sowatly adamlardylar.

Bagdat medresesini özi bilen deň tamamlan dostlary Hanguly bilen Berdi Hydyr bolsa Annanyýazyň iň arzyly dostlarydy, myhmanlarydy. Olaryň gelen günü öýde toýdy, baýramdy.

Annanyýaz baýlyk toplajak bolup hars urmazdy. Şonda-da döwleti-baýlygy çogup durdy.

Kanagatdan uly baýlyk bolmaz. Annanyýazda kanagat atly baýlyklaryň ulusy bardy. Kanagatly bendä Biribaryň özi berýärdi, kowalap almaly dälidi.

Soňky iki-üç ýylyň içinde dowarlaryň-da, gylýallaryň-da sany ep-esli artdy. Ýylkylar has köpeliydi.

Garly aga ýetmişi sermäp ýör, ol ýylkylaryň hojaýyny, baş seýsi. Ol ýylkylary dagda ogullary bilen bakardy. Näçe aty seýisläp, näçesini satmak boljakdygyny hem Garly aga çözerdi. Annanyýaza:

– Şu ýyl şunça aty sataýsagam sürä bildirmez – diýerdi.

Ak patyşa ýurdy alanyndan soň bolsa, bedew atyň arzysy artyp, hyrydary köpeldi. Ýurtdaky özüni oňaran adam begler ýaly bezemen at münjek, özem ahalteke

bedewini! Özünü oňaran hojaýyn Orsýetdäki baý dogan-garyndaşlaryna bedew sowgat etjek. Ondan daşgaram, Aşgabada gelip-gidýän adamlaryňam hetdi-hasaby ýok. Günde-günaşa diýen ýaly aýlaw. Aýlawda at çapýarlar, hyrydarlar at saýlaýar, seýisler bedew ýetişdirýär!

Annanyýaz baý Garly ýylkybanyň maslahaty bilen ýylkysyny ýylyň-ýylyna köpeldýärdi. Artyk hanyň hiç mahal ýetmiş-segsenden geçmeýän ýylky sürüsi iki esse dagy köpelipdi. Annanyýaz baý olaryň düşewündine zar däl, ýöne şol ýylkylara gözünü dikip oturan garyndaşlary az däl ahyry! Baý kim, dogan-garyndaşyny, öz syrgynyny baý ýaşadýan baý!

Annanyýaz syrgynynyň adamlaryna bolsun diýýärdi. Ekin ýerinde hem dogan-garyndaşlary, öz obasynyň garyby işleýärdi. Iller ýerini ýarpasyna ekdirse, Annanyýaz: «Bize üçden birem bolar» diýerdi, ýyl gurak gelse, ýa ekin bolmasa, öz almalysyny hem almazdy, üstesine mezillik kömegini ederdi, ogluny öýerýän dogan-garyndaşyna karz-kowalsyz gelin edinip ýygnanyşar ýaly edýärdi.

Aşgabadam, Merwem gurulýardy. Baýramalyda Patyşa mülkünü, ilkinji böwrek keselhanasyny elektrik ýsygy bilen üpjün etmek üçin Hindiguş bendi bilen suw elektrik stansiýasy gurlupdy. Merwde, Guşguda, Baýramalyda, Duşakda, Gyzyrlabatda, Bäherdende, Krasnowodskide elektrik ýsygy bardy. 1900-nji ýyla çenli ýigirmä golaý pagta arassalaýjy zawod türkmen pagtasyny çigitden arassalaýardy, edil şonçarak hem çigit ýagyny çykarýan zawod bardy.

Takygyny aýtsaň, bir müň dokuz ýüzünji ýyldan türkmeniň garyby gowaça ekip, çigit ýagyny iýip başlady, soňra türkmeniň ählisi garyp bolup, ählisi çigit ýagyny tapsa hoş boldy, çigit ýagyny bir asyrlap, üç garyn iýen türkmen bir asyrda ownady, asyrlardan aşyp genefonduny ýitireňkirledi, sagdynlygyny ýitirdi, keselbent halk boldy. Oňa türkmenleriň her taýpasy bir hili at berýär: bir ýerde zawut ýagy diýseler, bir ýerde çigit ýagy, ýene bir ýerde pagta ýagy diýýärler! Türkmen 1900-nji ýyldan tapan ýerine gowaça ekdi, çigit ýagyny iýdi.

Şu mahal Şagadamdan ugran demirýol Guşga barypdy, bir şahasy Marydan Çärjewe ýetipdi. Demir ýoluň ýakasynda bolsa demirýolda gatnaýan otlulara hyzmat etmek üçin uly-kiçi duralgalar gurulýardy. Otly näme tapsa iýip duran ýaltanyň öküzi ýalydy. Orsýetden kömür getirmek gymmat düşýärdi, şonuň üçin ojardyr sazagyň bol sebitlerinde ýörite ojar ýygýan adamlar bolup, olar belli-belli duralgalara ojar daşýardy. Ojaryň ýok ýerinde dagdan arça daşalýardy, arçalar kesilip, otlynyň pejine atar ýaly edilýärdi.

Garasaý, durmuş özgerýärdi. Durmuş agyrlaşýardy. Allatagalanyň ýarysyny süýji, ýarysyny ajy edip ýaradan dünýäsiniň ajysy artyk gelyärdi. Wah, il öz güzeranyny dolajakdy, ýöne salgytlar halkyň halys aňkasyny aşyrýardy.

Il-gün Illewi betbagtlyk, açlyk, şumluk hökmünde görýärdi. Illew salgyt ölse, ýurt düzeläýjek ýalydy...

1917-nji ÝYL

Onunjy bab

TÜRKMENIŇ PUL HAN BILEN DARKAŞY

1.

Türkmenmi?

Ol soňky demini sanap ýatan-da bolsa: «Hudaýa şükür, ýagdaýym gowy» diýer, soňam hiç bir ah-wahsyz takga jan berer. Türkmen özüniň näsagdygy bilen zeýrenmegi namys hasaplar.

Türkmenmi?

Dünýäni pul bilen satyn alyp bolar, ugruny tapsaň, türkmeni ýeke hoşamaý söz bilen mugt alyp bolar, ýöne türkmeni pul bilen satyn alyp bolmaz. Gerekligine oňa pul gerek, ýöne pul üçin bir zat etmegi özüne kiçilik biler, juda kiçilik biler. Türkmen üçin pul hiç zatdyr, pula satylmak türkmende dönüklük bilen deňdir. Türkmen döneninden ölenini mün esse ybaly görer.

Türkmenmi?

Türkmen ýagşylygy bilenem, ýamanlygy bilenem parhlydyr. Duşmany gözýaş dökse, türkmen onuň ýanynda oturyp duýgudaşlyk eder, gözýaş döker, elinden gelen goldawyny gaýgyrmaz, barja baýlygyny soňuny gaýgyрман gözýaş dökene berer goýberer. Türkmen ertesini gaýgyrýan dälidir. Türkmen üçin ylla ertir ýok ýalydyr. Türkmen iň gowy görýän kişisiniň tekepbirligini çekip-çydap bilmez, mertebesine sähel çirk ýetiren kişi eý görýän kişisi bolsa, geçirimlilik etmez, gursagyndan urar hanjary. Bu etmişi üçin türkmen sähelçe-de müýnürgemez.

Türkmenmi?

Türkmen bir söz beren bolsa arkaýyn bolaý, işiň bitdigidir. Beren sözünü ýerine ýetirse, ummasyz zyýan görjekdigini bilip-görüp duran bolsun, öýsüz-owzarsyz galsyn, maýyp-müjürip bolsun, tapawudy ýok, ol öz türkmen mertebesiniň hatyrasy üçin beren sözünü bitirer. Bu zatlaryň üstesine türkmen saňa sagbolam aýdar. Her bir işiň soňundan sagbol diýmek türkmen üçin edehätdir.

Türkmenmi?

Türkmeni gorkuzaryn öýtme, çünki türkmen dünýä inende gorkydamarsyz dünýä inýändir.

Türkmenmi?

Türkmen rast bolanok diýdimi, soň şol işiň bolýanam bolsa, bolanok.

Türkmenmi?

Türkmeniň ýanynda ýalanyň çykmasyn, çyksa-da, yzyňy garaman gaç, soň ol jelegaýlarda dagy-duwara görünme, ýogsam yzynyň näme bilen gutarjagyny men-ä aýtmayyn, Hudaý janam görkezmesin.

Türkmenmi?

Türkmen bagty ýatanyň çyn hossarydyr. Bagtyň ýatsa, yzyňdan kowgy kowsa, türkmen öýüdigini bildigiň bes, göni giribergin. Türkmen betbagtlygyňy özüne alyp, öz bagtyny saňa berer. Seniň üçin döş gerip, duşman bilen gaýduwsyz göreşer. Dokuzyňy düzüw, betbagtlygyňy bagta öwürübem seni ýola salyp goýberer. «Bir gün duza mün gün salam» diýer, «Myhman ataňdan uly» diýer. Öýüne baran myhmany türkmen Allatagalanyň ýanyndan gelen wekil hasaplar...

Annanyýaz wagt-wagt medrese mugallymy Abul Himmet Keskioglundyň türkmen aýratynlyklary hakdaky ýokarky joşgunly sözlerini ýatlaýar. Ol gürrüňleri diňlände Annanyýazda özüniň türkmenigine bolan buýsanç-guwanç örboýuna galardy. Ol şol duýgy bilen okardy, ýaşardy.

Annanyýaz özbaşdak durmuşa aýak basyp köp zatlara akyl ýetirdi, durmuş oňa ýowuzlyk bilen köp zatlary öwrettdi. Abul Himmetiň ganatly sözleri bilen ýaşayan Annanyýaz ýyl geçdigisaýy birmahalky türkmen bilen şu günki türkmeniň arasyndaky tapawuda haýranlar galyp howpurgady.

Hakyt howpurgady!

Okuwa gitmezinden öňki türkmen bilen ýedi ýyldan soňky türkmeniň arasynda düýpli tapawut bar.

Kän tapawut bar!

Türkmen üýtgeýär!

Halk özgerýär!

Gürrüň bir ýa iki adam hakda däl, gürrüň halk, millet hakda barýar.

Bu günki syrty kül üstündäki, göwni Kap dagyndaky türkmen haramy keýpe aşa göwün beripdir.

Bu gün türkmen Pul hanyň önünde dyza çökýär.

Bu gün türkmen Pul hanyň önünde ejizleýär!

Ýok, ýok, türkmen jadylanypdyr!

Türkmen gaflat, jady ukusynda ýaşayar.

Bu gün...

Dur, dur, Annanyýaz!

Saklan, Annanyýaz!

Türkmene beýle garaýyşdan saklan!

Ähli döwürde, ähli heňňamda, ähli eýýamda är ärdir, şir şirdir, tilki tilkidir, towşan towşandyr.

Daragta başga agajyň şahasyny sapyp başga hasyl alyp bolar. Erik daragtynyň bir şahasyna alma sapyp bolar. Yöne sapylan şahadan miwe alyp bolýandyr, emma nahal alyp bolýan däl, sapylan daragtyň dowamaty bolýan däl.

Şir bir gün tapdan düşüp biler. Şir bir gün, bir aý keselläp biler. Yöne onuň keselledigi şiriň başga bir ýyrtyja öwürüldigi däl. Näsaglan şir bir gün ýene

garysyna galar, şirligini eder, dag-dereleri endiredip arlar. Onuň arryldysyny eşiden şir kesellände şirlik satan şagallardyr tilkiler titreşip, öz ketdine gelerler.

Millet on-ýigrimi ýylda özgerýän dälidir. Türkmeniň türkmenligi her türkmeniň ganyndadyr, türkmeniň türkmenligi her türkmeniň süňňündedir. Adamyň edimgylymy, garaýşy üýtgär, ýöne onuň gany üýtgemez, ýöne onuň süňňi üýtgemez. Eýýamyň bir öwrümünde ýene türkmeniň gany, türkmeniň süňňi milleti asylky sypatyna getirer.

Allanyň adam edip dograny adam bolar.

Allanyň ýyrtyjy edip dograny hernäçe yhlas etse-de, hernäçe sypata girse-de, iki aýakda ýörese-de, Adam bolup bilmez.

Annanyýaz aňynda köwsarlaýan pikirleri bir uşlyba düzmäge çytraşdy: hernäme diýseňem, Annanyýaz, türkmen özgerýär.

Heňnam özgerýär.

Döwran özgerýär.

Türkmen gatnaşyklary özgerýär. Türkmen Gökdepe pajygasyndan öň asyl mümkin däl hasaplan zatlaryny bu gün adaty bir zat hasaplaýar.

Bu gün haýsy milletdendigi belli bolmadyk saýry gelin-gyzlar Aşgabatda köpeldi. Ol saýry gelin-gyzlar bilen aýşy-eşretde bolmagyň üçin ençeme gapylar döredi. Ol gapylar bolsa, ýylyň, gije-gündiziň ähli pursatynda saly gowşak müşderileri üçin mydama açyk. Hawa, ol gyz-gelinleriň saklanýan ýerleri bar. Her özüni oňaran türkmenleriň arasynda bu gün şol saýry zenanlary aýalynyň üstüne aýal edip alyp ýörenlerem kän, baş-on saýryny paýtuna mündürip, obama-oba aýlanyp, gazanç edip ýörenlerem bar. Olardan dörän çyparja, buýra saçlyja çagajyklar eýýäm Aşgabatda köpelip ugrady.

Eý, Hudaý jan! Ol çagajyklar ertirki gün kim bolarkan?! Olaryň gara der döküp, gazanç etmejekdikleri-hä hak.

Köpelip ugrady.

Sebäbimi?

Sebäbi düşnükli onuň: Pul!

Ýaşamak üçin pul gerek. Ýöne baş mün ýylyň içinde pul türkmen üçin birinji derejeli zat bolmandy.

Pul türkmen üçin soňky derejeli zatlaryň biridi.

Türkmende puluň guluna öwürülen adam geň görlerdi, ýekirlerdi.

Asyl türkmen durmuşynda pul ýokdy.

Türkmen bugdaý eker, mal saklar.

Diýmek, çöregi, eti üpjün.

Eger çörekdir etden başga geým-gejim gerek bolsa, onda gerekli zadyny galla ýa mala çalşar.

Wessalam!

2.

Pul baş mün ýylyň içinde iň seýrek ulanylan söz bolsun gerek!

XIX asyryň ahyrlaryndan başlap, türkmen gatnaşygynda pul diýen düşünje örneđi.

Ol derrew Depegöze öwrüldi.

Baş müň ýyllap pisint edilmedik Pul işikden töre geçdi!

Ol ilki Pul boldy.

XX asyryň başynda ol Pul hana öwrüldi.

Pul han – hanlaryň hany!

Ýelli par şeýle düşünjä uýýar: «Pul han gürlände Allatagala-da dymar!»

Kimiň kimdigini Pul han kesgitleýär!

Nämäniň nämedigini Pul han kesgitleýär.

Pul han islese, dogan bilen dogany duşman edip bilýär.

Pul han islese, duşman bilen duşmany dogan-dost edip bilýär.

Pul han näme edeýin diýse, edip bilýär.

Pul han näme etmäýin diýse, etmän bilýär.

Gurhanda hak aýdylýar: Adam hasap öwrenip ýalňyşdy!

Türkmen haýsy ugra ýykgyň etse, şol ugruň düýbüni deşmän goýmaýar.

Türkmen haýsy zady küýse, şol zatdan doýman-ganman goýmaýar.

Pul han türkmeniň türkmenligini eşik sypyran ýaly sypyryp ýör.

Pul han, gör, kimleriň ejabyňy sypyryp ýör.

Halallyk türkmeniň tugudy ahyryn!

Türkmen halallygyny döwletsiz-de bolsa, ýedi asyrlap saklady!

Sekiz asyrlap türkmen ilinde adat bilen türkmençilik hökümdarlyk-serdarlyk edipdi, türkmeni köp-köp bela-beterlerden aman-esen alyp galypdy.

Bu gün Pul han türkmeniň adatyny aýak aşagyna taşlady.

Bu gün Pul han türkmeniň türkmençiligini aýak aşagyna taşlady.

Eý, Hudaý jan! Özüňden medet! Türkmen nire barýar?

Utanç-haýanyň üstüne Pul han kölege salýar, pena bolýar.

Näme çyksa, şäherden çykýar.

Oba adamlary şäheriň her bir hokgasyny höwes bilen kabul edýär.

Şäherde lülehanalar köpelip ugrady.

Gypjagyň barjamly adamlary ir ertirden obadan çykyp diňe lülehanada keýpi-sapada bolmak üçin ugrady. Garaňky düşensoň hem hil bir iş eden deň oba dolandy.

Gypjagyň erkek kişileriniň gylla ýarysy ir bilen şähre ugraýar. Köp kişi harydyny bazara çykarýar.

Şäherde dürli kârde işläp ýörenem az däl.

Ýöne diňe keýpi-sapa üçin gidýänlerem az däl.

Şäherde jalaýlyk satylýar.

Şäheriň ähli köçesinde, ähli edarasynda, bazarlarynda hökman gypjaklylar bardyr.

Gökdepeden öň Gypjagy Gypjak ekleýärdi.

Bu gün Gypjagy Aşgabat şäheri ekleýär.

Öň Gypjagyň eklenç çeşmesi ekerançylykdy, maldarçylykdy, bu gün eklenç çeşmesi – şäher.

3.

Artyk han ýogalandan üç aý geçensoň, oba täze arçyn saýlamak üçin ýygnanyşyk boldy. Oňa obanyň ähli adamy gatnaşdy.

Illew salgyt şäher kethudalarynyň öňüne düşüp geldi. Ol görgüli kethudalara ýaranjak bolup maýmyn bolýardy. Oba adamlarynyň ýedi бүкүлүп başlyklara baş egmegini talap edýärdi.

Ýöne baş egýän bolsa oňa türkmen diýiljekmi?! Türkmen ýaranjaňlyk etmez. Önem etmedi. Indem etmez. Ýaranjaňlyk baýlyga eltyän in ýakyn ýol. Ýöne türkmen bu ýoly Oguz han eýýamynda petikläpdi. Ýaranjaňlyk – türkmen üçin adamçylyk mertebäm ýok, meni hernäme etmek isleseň ediber diýýänler. Gypjaklylar Illew salgydyň, Ýelli paryň, Hojaberdi baýyň ýallak-ýullaklygyna seňrigini ýygryp seredýärdiler, olary adamçylyk mertebesini ýitiren, gutaran kişiler hasaplaýardylar.

Ýygnanyşykda syrgyn-syrgyn bolup oturan gypjaklylar biragyndan Annanyýazy arçyn görkezdiler. Taňryguly batyram, Artyk han hem arçynlyk eden döwürlerinde obanyň abraýyny goradylar. Obanyň adamlary goňşy obalardan ýaşaýyş üpjünçiligi, agzybirligi babatda ýokary boldy. Olar gije-gündiz diýmän obadaşlarynyň aladasyny etdiler. Artyk hanyň ogly Annanyýaz hem öz neberesine mynasyp asylly, sowatly, adamkärçilikli kişi bolup ýetişdi. Ol obaň ýagdaýyny özgeden sorap eşitmeli däl. Artyk han nähoşrak bolansoň, soňky döwür arçynlyk endişesini Annanyýazyň özi ýerine ýetirdi. Tüweleme, göz degmesin, gül ýalak oňarýar.

Aşgabat kethudalarynyň pikiri başgaçady: olar asla Annanyýazy arçyn bellemek islemeýärdi. Çünki ol Illew salgydyň we gaýry ýolbaşçylaryň tüýdügünde saýramak islemeýärdi. Onuň her meselede öz pikiri, öz garaýşy bardy. Ol nädogry bir pikir aýdylsa, öz sözünüň, pikiriniň dogrudygyny subut etmek üçin nähili derejedäki ýolbaşçydygyňa seretmezden gaşyňa geçip, özüniň mamladygyny düşündirmäge başlaýar. Onuň gaharlanmazdan, mylaýymlyk bilen, mähir bilen ýylgyrybraga aýdýan sözleriniň garşysyna çykar ýaly däl. «Hawa, sen dogry aýdýarsyň» diýeniňi duýman galýarsyň. Ýöne dogry söz gerek däl. Dogry gelýän baýlyk gerek, dogry, göni gelýän bähbit gerek. Ýygnanyşygy Artyk hanyň kyrky berlensoňam geçirip bolýardy. Ýöne üç aý giç geçirilmesiniň sebäbi bar. Özem bir sebäbi bar. Ol sebäp hem gypjaklylary nädip boýun sunar ýaly, Annanyýaz baýy arçyn goýmaly diýip ýer depip durmaz ýaly etmeli? Nädip Hojaberdi baýy arçyn bellemeli? Ine, şu meseläni çözmek üçin her gün diýen ýaly kä Nury gysygyň, kä Ýelli baýyň, kä Illew salgydyň, kä ýene biriniň öýünde, kä Aşgabat kethudalarynyň huzurynda on-ýigrimi adamyň gatnaşmagynda geňeş geçirildi. Kimiň çykyş etmelidigi, çykyşynda nämeleri aýtmalydygy anyklandy. Çykyş etmeli adamlar öz aýtmaly sözleri bilen ilki öz syrgynlarynyň öňünde çykyş etdi. Köp kişilere dünýäň zady wada berlip, Annanyýazyň garşysyna ses bermegi haýyş edildi. Ýöne bolmajak bolsa, bolmaz eken. Başda bir giden zat wada berlensoň, Annanyýazyň garşysyna ses bermäge söz beren kişi baýlykdan ýüz öwürüp, sözünü

yzyna aldy: «Aý, ynsabym çatanok, siz meni bagyşlaň. Gaýtam sizem Annanyýazyň garşysyna çykmaň. Il-gün diýip gije-gündiz ylgap ýör-ä ol. Bizden başga aladasy ýoga onuň. Obamyzyň adamlary diňe çozgunlaryň hasabyna bolçulykda, agzybirlikde ýaşaýar. Annanyýazy arçyn bellemesek, Gypjakdan bereket gider, gaýrat ediň, sizem Annanyýazyň arçyn bellennmegini goldaň» diýip, özelenip durandyr. Bular ýalylaryň yzyna it salyp, ýenjip-ýenjip bar ahmyryny şol görgülilerden çykarjak bolýardylar.

4.

Illew salgyt adamlaryň boluşlaryna geň galýardy, aşgabatly ýolbaşçylaram geň galýardy: näme üçin adamlar öz bähbitlerinden adalat üçin ýüz öwürýärler? Iň esasy zat öz bähbidiň dälmi näme? Olaryň Annanyýaz baýdan görýän peýdalary näme? Hojaberdi baýyň hödürleýän baýlygy her maşgala esli wagtlap ýetjek ahyryn.

– Pul hanyň güýjüne taý geljek güýç ýokdur. Hojaberdi baýy arçyn bellemek üçin biziň saýlan ýolumyz dogry ýol. Goý, Hojaberdi baý gysgançlyk etmesin, pul seçsin, wessalam – diýip, Illew salgyt ynamly gürlledi.

– Ilmyrat jan, dogry aýdýaň. Taňrynyň başarmadygyny pul başaryandyr. Goý, Hojaberdi jan gysyklyk etmän, silkinsin. Menem goşant goşaýyn. Hojaberdi üçin her ses beren syrgyn ýaşulusyna baş kile gant, baş gadak tüwi bereýin.

– Men Hojaberdi üçin her ses beren syrgyn ýaşulusyna bir jübüt ädik bilen bir geýimlik mahmal mata bereýin.

– Baý-ba, munça zat bilen-ä hakyt Hüňkar patyşanam köşgi-eýwany bilen satyn alyp bolar – diýip, Illew galkyjaklady: – Onsoňam Hojaberdiň özüniňem gypjaklylara eçiljek zady bardyr-a.

– Bar, bar – diýip, girdeneje Hojaberdi howlukmaç samrady: – Bar, bar. Siziň özüňizem boş goýmaryn.

– Biziň baýragymyz aýratyn bolmalydyr-how – diýip, Illew jak-jaklap güldi: – Eýse, ile berjek tüwüdir gandyňyz bilen oňajjakmy?

– Ýok, ýok, Ilmyrat jan, siziň baýragyňyz gaty üýtgeşik bolar. Hojaberdi ýagşylygyň gadyryny bilýän baýdyr – diýip, Nury gyşyk şelaýyn gülümsiredi: – Nesip bolsa, saýlawdan soň Hojaberdi jan sizi aýratyn çagyrmak isleýär, halat-serpaý ýapmak isleýär.

– Ynanýan-la...

Üç aýa çeken geňeşler Pul hana bil baglamaly diýen pikirde jemlendi.

Saýlawda uly şowhun-wazaň berdiler, göýä her kişä dünýäň ýarpy zady berlip goýberiläýjek ýaly jar çekildi. Türkmen mydama-da bilesigeliji, del zada gyzygýar. Gypjaklylar hem günorta başlajak saýlawda ir ertirden bardylar.

Obada ýygnak ýa geňeş geçirilse, suw paýlansa, adatça, Annanyýazlaryň mülküniň ileri tarapyna – Ýaşyldepaň ýanyndaky giň çäýirlyga ýygnaýşyrlar.

Bu çäýirly meýdançada käteler çowkan oýnalardy, bu meýdançanyň adamsyz wagty bolmazdy.

Meýdançanyň çem gelen ýerinde oturybermelidi, Çünki meýdança çaýyr bilen örtülendi, ýadap otursaň dagy çaýyr goşa düşekçäniň üstünde oturan dek ýumşak, jana ýakymly duýulýar.

Şol gezegem adamlar çaýyrlyga (gypjaklylar bu meýdançany «çaýyrlyk» diýip atlandyrýardylar) bardylar.

«Ah-ow, halaýyk, bu gün Hojaberdi baý tarhanlyk edýär. Bu günki arçyn saýlawyna, ine, şu görýän zatlaryňyzy Hojaberdi baý size mura-mugtuna bermek üçin getirdi. Geliň-de, alyberiň! – diýip, Ýelli par gygyrdy: – Hemme kişä ýetjek. Howlukmaň. Öňünden aýdaýyn: her saýlawça Hojaberdi baýdan baş gadak tüwi, baş gadak gant, bir jübüt lowurdap duran ors ädigi, bir geýimlik mahmal mata, erkek kişiler üçin bir köýneklik mata. Ine, bu bolsa, hakyky ýüpek mata. Men muny Orsýetiň Iwanoba diýen şäherinden ýörite getirdim. Hojaberdi baýa-da üstüne ýeke apbasy hem goşman alanja nyrhymdan satdym. Alyberiň, toýlarda geýiň!»

Yöne sowgatlar her saýlawça däl-de, her syrgynyň kethudasyna ýetjekdi. Şonuň üçin hem sowgatlar syrgynlaryň kethudalaryna ýöriteläp gowşuryldy. Yöne sowgat paýlaýanyň haýyna-waýyna seretmän, sowgatlardan alan kişilerem az däl. Adamlara gowy görünjek bolup, Hojaberdi murtam, Nury gyşygam, Ýelli param hiç kime azgyrylyp bilenokdy. Çaýyrlyga jemlenenleriň içinde nämäniň-nämedigini anyk bilenlerinden soň sowgat alman oturanlaram bardy. Olar başlaryny aşak salyp, gohuň haçan turjagyna garaşyp otyrdylar.

Saýlawy geçirýänleriň keýpleri kökdi. Nury gyşyk bilen Ýelli par öwran-öwran Hojaberdi baýyň elini gysyp, egnine kakyp ýylgyrjaklaşýardylar.

Ine, Aşgabatdan garaşylýan kethudalar geldi. Olaryň arasynda Illew salgyt hem bardy. Ýelli par bilen Nury gyşyk Illewiň öňünden ylgadylar, oňa ähli zadyň gülalagüllükdigini habar berdiler.

Illew özüne ýetirilen habaryň gylyny gymyldatman başlyklaryna ýetirdi. Özlerine göwünleri aşa ýetýändigini ulumsylyk bilen gadam uruşlaryndan, hereketlerinden duýlup-görnüp duran başlyklar görkezilen ýere bakan keremara ugradylar.

Ilmyrat salgyt adamlaryň öňüne geçip, elini ýokary göterdi. Oturanlaryň hümrüldileriniň, hyşy-wuşylarynyň ýataryna garaşdy. Içini ýakaýyn diýýän ýaly, hyşy-wuşy ýatmady, her kim gapdalyndaky ýoldaş bilen gelenler hakda, gelenleriň kimlerdigi, nähili wezipe eýeleýändigini, häsiýetiniň nähilidigi barada gürleşýärdi. Illew salgydyň edil gapdalynda oturan şilliň uzyn, sokur gözli kişi bolsa, mapraç ýoldaşyna maňlaýy sakar sygrynyň geçen ýyl gysyr galandygy, bu ýyl buka goýanda ät galmazlyk üçin nätjegini bilmeýändigini hakda zarynlap gürrüň berýärdi.

Illew salgyt hyşy-wuşylary basmak üçin gygyrybrak söze başlady:

– Gypjaklylar! Bu gün siziň obaňyzda uly dabara! Öň obaňyzda arçyn Artyk Taňryguly ogludy. Gowy adamdy, ýatan ýeri ýagty bolsun. Biz ony hormatlap üç aýlap saýlaw geçirmedik. Artyk arçyn soňky ýyllar näsag boldy. Netijede, köp işleriň başyna barylady. Bu gün sizde täze arçyn saýlanlyýar. Öz adamyňyz, öz baýyňyz. Hojaberdi baý. Hany, Hojaberdi, gel bärlik. Ýakynrak gelsene! Ine, täze arçyn.

Hojaberdi bu gün size näme üçin süýji paýlady? Näme üçin? Näme üçin ýüpek paýlady. Näme üçin? Bu zatlaryň manysy bar, adamlar! Hojaberdi size gadak-gadak süýji paýlamak bilen: «Eziz obadaşlar, men arçyn bolsam, her gününüz şu günki peşgeş beren gandym ýaly süýji bolar» diýdigidir. Hojaberdi näme üçin bu gün size ýüpek mata bilen mahmal mata paýlady? Näme üçin? Manysy bar onuň. Hojaberdi şeýle diýýär: «Şu gün meni arçyn göterseňiz, geýjegiňiz ýüpek bolar» diýýär. Täze ädik berip geýjegiňiz täze ädik bolar, görenleň gözi gider diýýär. Baş gadak tüwi berip, her gün iýjegiňiz jüýjelije, ýaglyja palow bolar» diýýär.

Illew salgydyň gapdalynda sowgat berlen gantdan işdämenlik bilen iýip oturan Nepes joş doňdy galdy. Ol göýä agzyna haram zat alan ýaly şadyýan ýüzi boz-ýaz boldy. Agzyndaky süýji bölegini çykarjagyny-çykarmajagyny bilmän, esli salym durdy. Ýok, ol Hojaberdiniň arçyn bolmagy üçin-ä bu süýjini iýip bilmez. Eý, Hudaý jan, elindäkileri-hä häzir yzyna gaýtaryp bolar. Ýöne eýýäm aňra geçiren süýjüsini nädip bolarka?

Nepes joş agzyndaky gant hernäçe süýji bolsa-da tüýkürinip yerinden galdy:

– E-e-eý, Illew gubernatyr, bu näme diýdigiň boldy seniň?

Birden oturanlaryň öwzaýy bozuldy: megerem, halaýyk nämä garaşsa-da, beýle zada garaşmadyk bolarly. Geň galmakdan ýaňa ýogynly-inçeli, pessaýly-haýbatly ümlükler töweregi gaplap aldy:

– E-eý!

– Näme, näme?..

Illew salgyt «Gelmesin diýeniň alnyňa geler eken» diýip, nakylpisint bir pikiri gaýtalamagy gowy görýärdi. Ana, şol nakylpisint aňynda arslan-syrtlan bolup tüweleý turuzdy, ýüregini ýiti dyrnaklary bilen dilim-dilim, gyýkym-gyýkym etdi. Illew salgyt mölterilip: «Bu näme etdigiň boldy? Hany, «Hemme zat gülala-güllük» diýip aýtmadyňyzmy näme?» diýen terzde Nury gyşyk bilen Ýelli baýa seretdi.

O görgüliler nätsinler?!

Durlar başlaryny aşak salşyp.

– Ah-ow, biziň arçynymyz bar. Annanyýazdan başga arçyn gerek däl bize.

– Annanyýaz baýdan başga arçyn bolmaz.

Illew gubernator çykalga gözledi, birhili naýynjar halda oturanlara ýüzlendi:

– Ah-ow, gypjaklylar, agzalalyk gerek däl. Artyk han diri gezip ýören bolsa, bize saýlaw geçirmegiň geregem bolmazdy...

Nepes joş Illew salgydyň sözünü bölde:

– Eý, gubernatyr, Artyk han ýogalanam bolsa, saýlaw geçirjek bolmagyň geregi ýok. Halk Annanyýazy bireýýäm arçyn saýlady.

– Biz-ä Annanyýazyň arçyn saýlanyşy barada eşidemzok, Nepes, düýşünde göreniňi huşuňdadyr öýdüp ýörme – diýip, Nury gyşyk şelaýyn gürledi.

– Eý, Gyşyk neşe, demiňi içiňden al, ýogsam senden ýaňa gypjaklylaň jany ýanyp dur, sen gül ýaly ýigitleri neşekeş etdiň. Artyk han dogry aýdypdy «Nury Perdäni obadan çykarmaly» diýip.

– Hany, gep kesekleşmäni goýalyň! Hemmämiz eteklerimizdäki daşlarymyzy döküp, oba bähbitli gürrüň edeliň. Annanyýaz entek ýaş. Ýaňyja öylendi. Entek dört-baş ýyl obada işlesin, çagasy-çugasy bolsun. Soň, wagty gelende, Annanyýazy arçyn belläýeris. Häzirki pikir şeýle: Hojaberdi baý Gypjaga arçyn saýlanmaly. Bu meniň pikirim däl, adamlar. Bu pikir ýokardan geldi. Hökümet hökümet bolýar. Menden size maslahat: hökümetiň aýdany bilen bolsaňyz, ýalňyşmarsyňyz. Men-ä size gowusy bolsun edýän. Hökümet islände ýüň gazygam ýere sokup bilýändigini ýatladaýyn. Ine, Aşgabatdan gelen ýolbaşçylar – diýip, Illew salgyt peşeneli-peşeneli kişileri uly dabara bilen birin-birin tanyşdyrmaga durdy. Ýöne doly tanyşdyrmaga ýetişmedi. Sowgat alnan zatlar başly-barat Illew salgydyň öňüne taşlandy. Asyl onuň sözünü diňleýän ýokdy. Muňa Illew salgydyň jany ýanýardy, eger şu mahal eline ýarag berilse, oturanlaryň ýekejesini-de galdyrman pürreläp çykjakdy. Ol her düwünçek öňüne düňküldäp düşende ýumrugyny berk ýumup, hyrçyny dişläp, gaharyna titir-titir edýärdi. Ýüzündäki gan çylgymlary ýarylaýjak-ýarylaýjak bolýardy, gan çylgymlarynyň tirpildileri uzakdanam duýulýardy.

Bu mahal çykyş edýän köpelipdi. Her kim bir zat diýýärdi. Çykyş edýänleriň pikirleri dürli-dürli bolsa-da, olaryň içinde Hojaberdi baýy goldap çykyş edýäni juda azdy. Çykyş edýänleriňem diýýän sözleri ynandyryjy däl, zoraýakdan çykyş edýändigini, ýalan sözleýändigini mesaňa duýulýardy.

Illew salgyt gapdalyndaky meslekdeşi Gurban taýlaga janyýangynly içini dökdi:

– Walla, ak patyşanyňam bilmeýän zatlary kän. Ak patyşa türkmeni adamdyr öýdýär. Oňa geňeş salýar. Wah, menden sorasa aýtjag-a! Türkmen akyl soralmaly millet däl bul. Akyl sorasaň hetden aşýar bul, özüni tas Hudaý dälidirin öýdenok bul. Türkmeni gepletmeli däl, hawa, gepletmeli däl. Kimi arçyn saýlasaň gelse, göni arçyn saýlamaly. Wessalam. «Hany, araňyzdan kimi arçyn saýlasak gowy bor?» diýip soradygyň Hudaýyň urdugy biläý. Türkmeniň özünden başga hiç kime göwni ýetenog-a. Nähili diýip sorasaň, türkmen Hudaýyňam müň kemini tapar. Özünden başga Hudaý bolmaga mynasyp kişi-de ýokdur. Wah, ak patyşa maňa bir ygtyýar berse, türkmeniň baryny pürrelärin.

– Özüňem türkmen-ä? – diýip, Gurban taýlak Ilmyrat salgydyň synyndan çekdi.

Uýezd naçalnigi Illew salgydy gazap bilen ýanyna çagyrdy, baş-başdaklygyň nämedigini sorady.

– Bu samsyk eşekler Hojaberdi baýy arçyn saýlamajak bolýarlar.

– Näme üçin?

– Adam däl-ä bular.

– Öz halkyň barada beýle ýaramaz gürrüň etmesene...

– Wah, jenap naçalnik, men bu enesi ýalamadyklary tanaýan ahyryn. Bulara ýagşylyk paramaýar, bulara Skobelew ýaly daramaly.

– Ýok, ýok. Sen maňa anyk aýt, näme üçin gypjaklylar Hojaberdini arçyn saýlamak islänoklar?

– Wah, aýtdym-a men, jenap naçalnik, nagan bilen bulaň iki gözlerini üç etmeli.

– Bular näme isleýärler?

– Bular obaň öňki arçyny Artyk Taňryguly oglunyň ogly Annanyýazyň arçyn bolmagyny isleýärler.

– Örän gowy! Örän gowy. Men ol ýigidiň biçak medeniýetli, sowatly, başarjaň, guramaçy ýigidigi barada eşitdim. Il isleýän bolsa, il başyny galdyrmasa, salgytlaryny wagtly-wagtynda tölese, bize bolany, bize başga zat gerek däl. Goý, öňki arçynyň ogly bolsun.

– Ýok, ýok, jenap naçalnik! Beýtmeseňizläň. Men Hojaberdi baýa söz berdim. Siziň bilenem maslahatlaşdym. Sizem razylyk berdiňiz.

– Ilýa, düşün, meniň üçin birinji orunda türkmen obalarynyň baş galdyrmazlyklary, salgytlaryny wagtly-wagtynda tölemekleri durýar. Pul soň. Görýäňmi bu adamlary, eger bular baş göterseler, soň olary seniň dostuň berjek parasy bilen saklap-durzup bolmaz.

– Jenap naçalnik, siz bu tüntawlara üns bermäň. Ýeke agyz söz: «Şu günden başlap, Gypjagyň arçyny Hojaberdi baý» diýiň, wessalam. Ýeke adam hem siziň garşyňyza çykyp bilmez. Siz Nury Perdänem gowy görýäňiz-ä.

– Nury Perdäni? – diýip, jenap naçalnik birgeňsi ýylgyrdy, ýuwdundy.

– Hojaberdi baý Nury Perdäniň hem dosty. Özem gaty baý adam. Hojaberdi baý her saýlawça birgiden zady sowgat berdi. Biz gelýänçäk Nury Perde her saýlawça baş gadak gant, baş gadak tüwi, dört-baş geýimlik ýüpek mata, erkekler üçin ofiser ädigini, birlaý egin-eşik sowgat berdi. Jennetde ýaşadaryn diýip söz berdi.

– Onda näme üçin bu oturanlar galmagal edýärler? Näme üçin alan sowgatlaryny yzlaryna gaýtaryp getirýärler. Hany, sen meniň gürlejekdigimi ygylan et.

Illew salgydyň keýpi gaçdy. Ol hüňürdenip hapa-hapa sögündi. Gapdalynda duran Hojaberdi baý bilen Nury gyşyga pyşyrdap habaryny aýtdy:

– Enesi ýalamadyk bu çyparyň-a heleýleýär.

Nury gyşyk Illewe göwünlik berdi:

– Ilmyrat jan, beýle-beýle zatlary, mundan beterlerinem göre-göre, düzede-düzede gelýärsiň-ä sen. Alla seniň bilendir.

– Hany, göreýin.

– Men ynanýan, sen düzedersiň, Ilmyrat jan.

Illew salgyda Nury gyşygyň sözleri giňlik berdi. Ol hälki çykyş eden ýerine baryp, ýene ellerini ýokary göterip, gürlemekçidigini mälim etdi:

– Adamlar! Mähriban gypjaklylar! Uýezd naçalniginiň size hormaty uly. Ol size salam berýär, ol siziň janyňyzyň sag, dokuzyňyzyň düzüw bolmagyny dileg edýär. Häzir olaryň Aly jenaby siziň önüňizde nutuk sözleýär.

Jylk sary, lowurdap duran ullakan äýneginiň aňyrsynda gök gözleri gülüp duran, harby eşikli deşli kişi apañ-apañ basyp Ilmyrat salgydyň ýanyna geldi.

– Türkmenler! Gypjaklylar! Zakaspi gubernatorlygyndan size salam bolsun. – Polkownik bu sözleri aýdyp, oturanlaryň elçarpyşmalaryna garaşdy, ýöne Illewden başga el çarpan bolmady. Uýezd naçalnigi nutugyny dowam etdi: – Ahalteke okrugy Aşgabat uýezdiniň Gypjak obasynda öňki arçyn Taňrygulyýewiň aradan çykanlygy zerarly täze saýlawlary geçirmegi we arçynlyga – Polkownik elindäki kagyzlaryny

esli dörüp, gerekli adam adyny tapansoň sözünü dowam etdirdi: – Hojaberdi Pürli ogluny hödürlemegi maňa ynandy. – Polkownik töweregine garanjaklady: – Hany, Hojaberdi baý. Äh-ä! Gel, gel, ýakynyma gel. Ine, biziň hödürleýän adamymyz. Bu kişi siziň öz obaňyzdan. Mülk ýeri bar. Birnäçe serkar suw paýy bar. Eşidişime görä, Hojaberdi baý her saýlawçy üçin ep-esli çykdaýy edipdir.

Adamlar ýerli-ýerden gygyryşdylar:

– Gözboýagçylyk.

– Ýelli baýyň çüýräp giden harytlary!

– Sowgat berlen atyň dişine seredilmeyär – diýip, Ýelli baý ör turdy: – Mugt berildi, alyň-da oturyň-da, at dakan bolmaňyz näme, haý, gadyr bilmezler.

– Bize Hojaberdi baýyň arçynlygy gerek däl. Ol Nury gyşygyň öýünden çykanog-a.

5.

Polkownigi diňlejek bolýan ýokdy, ýogsam görgüli özünü diňletjek bolup elini kelemenledip gördi. Gaty-gaty gygyryp gördi. Peýdasy bolmady. Polkownik türkmenleriň birden öz üstüne topulmagyndan heder edýärdi. Şeýle bolansoň ol özüne gorag üçin alyp gaýdan ýigrimi sany ýaragly esgerine ümläp, hüşgär bolmalydygyny, sähel howp abansa, rehimsizlik bilen atyşyga başlamalydygyny duýdurýardy. Ol Gypjaga gaýtmazyndan öňem esgerlere hüşgär bolmalydygyny telim ýola nygtapdy, olaryň ýaraglaryny, ok üpjünçiligini elin barlapdy. Şeýle-de bolsa, ol rahatlanyp bilenokdy, işe başlanyna bir aý bolup-bolmanka şum habar bilen demir tabytda dogduk diýary Twere dolanmak islänokdy.

Illew salgyt naganyny çykaryp, birki gezek ýokary atdy.

Ok sesi saýlawa gelenleriň ünslerini bir paýyz çekdi. Polkownik ara düşen böwşenlikden peýdalanyp, Illew gubernatyra ýüzlendi:

– Näme etmeli?

– Saýlawy ýene bir güne geçirýäs diýmeli. Soňunam özüm aýdaýyn. Jenap polkownik, meniň aýdanym bilen bolsaňyz, hiç wagt ýalňyşmarsyňyz. Hiç hili gozgalaňyň bolmajakdygyna men kepil geçýän. Ant içýän, jenap polkownik, gozgalaň bolmaz. Men beled-ä! Siz bu ýerde öz iliniň tazysy bilen aw etmeseňiz ýalňyşarsyňyz. Biler bolsaňyz, men size ýagşylyk edýän. Özem gaty uly ýagşylyk. Özem mura-mugt.

Illew gubernatyr ýeňdi.

Saýlaw soňa geçirildi.

Soňam saýlaw bolman, Illewiň maslahaty boýunça Hojaberdi arçyn bellendi.

Wessalam! Illew gubernatyr ýeňdi.

Nury gyşyk ýeňdi.

Ýelli par ýeňdi.

Hojaberdi ýeňdi.

Ýok, Pul han ýeňdi!

SABYR DÜÝBI SAP ALTYN

1.

«Sabyrly gul Kābā ýeter» diýýär türkmen. Sabyrlylyk hem şükürlilik türkmenе muwapyk häsiýet. Ähli keramatly kitaplar, Muhammet aleýhyssalam sabyrlylygy ündeýär. Türkmen sabyrlylyk hakda birgiden pähim döredipdir, sabyrly kişiniň dura-bara şat boljakdygyny nygtapdyr. Annanyýaz baý hem haýsy işiň başyna barsa howlukmazdan, gaýa-gopuzlyk döretmezden çemeleşýär. Kābir kişi «Annanyýaz baý ýaly arkaýyn bolaýsaň, onuň arkaýynlygy bu dünýä hemişelik gelen ýaly» diýip, onuň sabyrlylygyny arkaýynçylyk, äwmezlik, ýaýallyk saýyp keşigýär. Dogrudanam, onuň kābir bolşy dünýäni suw-sil alaýanda-da topugyna-da çykmaýak ýaly, şonuň üçinem hiç bir zada geleň edip barmaýan ýaly görünýär.

Aslyýetinde Annanyýaz baý görer göze şeýlekin arkaýyn, şeýlekin giň, ýöne bar howsalasy-aladasy içinde. Onuň içinde harasat turýar. Döwür-ýagdaý onuň dünýäsine bütinleý ters gelýär.

Ýurt açlyk çekýärdi.

Ýurt açka sen mele-myssyk çöregi nädip bokurdagyňdan geçirjek?!

Aşgabada barsaň, ähli çatrykda el serişip duran, açlygyndan ýaňa bugdaýreňk ýüzleri gök öwüsýän, egni eleşan geýimli öz garagöz türkmenleriň endam-janyňy lerzana salýar.

Öýüne gelseň, gapyňda mydama yzlary çaga-çugaly adamlar yzan-da-çuwanlykdyr.

Adamyň bahasy püçege çykyp barýar.

Wah, ähli zatda baha bar, adam görgülide baha ýok.

Bu gün gülmäge ejap edilýär.

Bu gün köçeler sopy dünýäsine giren al-Gazaly deýin açlyk çekýänlerden doly. Bir tapawut – köçedäkiler çöregi tapman aç gezyärler. Olary göreňde Annanyýaz baý al-Gazaly-nyň dünýäsi bilen öz ýaşaýan anyk dünýäsini mizana salýar.

Bu gün al-Gazalynyň garaýyşlarynyň ählisi durmuş bilen heňdeş gelenok.

Bu gün Bagdatdan getiren garaýyşlaryňa, pikirleriňe gulluk edip ýaşap boljak däl.

Döwür täze garaýyşlary öňe sürýär.

Açlygyň öz kanuny bar.

Nan – Hudaý.

Adam hiç wagtam ýalňyşmasyn. Annanyýaz baý ýalňyşmajak bolýardy. Sāhel ýalňyşlygyň tüwmaýak galmagyňa sebäp boljak. Onuň tüwmaýak galmaga haky ýok. Şonuň üçinem ol her bir ädimini ýedi ölçäp däl, müň ölçäp bir kesmeli. Ol maşgalasynyň öňünde jogapkär. Ol öýünde hyzmat edip ýören adamlaryň öňünde jogapkär. Ol obadaşlarynyň öňünde jogapkär. Jogapkärçilik eklenç-endişe bilen

baglanyşykly. Onuň öýündäkiler bol-telki durmuşa öwrenişen. Bu gün olary tötege baglap bolmaz. Artyk hanyň telim ýola gaýtalan pentleri Annanyýazyň aňynda gaýtalanyp durdy: «Bilgin! Adamlaryň göwünlerini ýagşylyk hem sahylyk bilen awlap bilersiň. Özüň ýaly adamlary diňe ýok zatlaryny bermek bilen boýun egdirmek bolar. Hökman belent hümmetli bolmalysyň. Hümmet adamda ot ýalydyr, ol beletlik talap eder». Annanyýaz ýagşylygy hem sahylygy adamyň goşa ganaty hasaplardy. Şol goşa ganatyň bolmasa, uçup bilmersiň, uçup bilmeýän guş har-zar bolýandyr, elgarama bolýandyr. Adamlar ýagşylyk hem sahylyk görýän ýerine barýarlar. Durmuşyň, ýaşayşyň talaby şeýle. Adamyň kimdigi, mertebesi ýagşylyk hem sahylyk edip biliş derejesi bilen kesgitlenýär.

Annanyýaz, adatça, özi, durmuşdaky orny hakda köp oýlanýardy, öz-özüne sowal berýärdi: «Annanyýaz, sen kim? Bu dünýäden islegiň näme? Maksadyň näme? Gatnaşyk edýän adamlaryň kim?» Annanyýaz özüniň bu sowalyna özünden başga hiç kimiň jogap berip bilmejekdigine düşüňärdi:

Annanyýaz – Allatagalanyň eçilen amanadyny il içinde metdi-masgara etmän ýaşap geçmek isleýän ätiýaçly kişi. Ençe günläp gar ýagyp, ähli ýerleri doňduryp taşlanda Taňryguly batyryň: «Meniň mallaryma, çopanlaryma hiç zadam bolan däl, olar tükeldir. Çünki halal zady Alla goraýar» diýşi, baryp göründe onuň sözleriniň hak çykyşy Annanyýaz baýyň kalbynda ýaşayar, onuň özi hem halallygy Alla goraýar diýen ynanç bilen ýaşayan kişi. Bu ynamy ony hiç mahal ýüňsakgal edenok. Bereket-rysk Alladan. Annanyýaz baý-da Allanyň sahawaty bilen bereketiniň-ryskynyň gadyr-gymmatyny bilip, olary eşrepi deýin hatyralap hyzmatyndakylara sahylyk bilen eçilýär. Allatagala ähli bendelerine bereket-rysky paýlamaga ýetişmeýärmiş, şonuň üçin hem belli-belli saý kişileriniň üsti bilen ähli bendelerine risk paýlarmyş. Annanyýaz baýyň üsti bilen Allatagala ençeme gypjakla risk-günemalyk paýlaýar. Bu pikir gaty köp adamyň – sünneti-hidaýat ýoly bilen barýanlaryň ählisiniň pikiridi. Annanyýaz Allahy hikmete ynanýardy, şol ynanjy esasynda hem öz hojalygynda hyzmata duran gypjaklylaryň hak-heşdeklerini kem etmeýärdi. Ol her hepdede ýöriteläp obadaşlarynyň öýlerine baryp, bir çäýnek çäýyň başynda olaryň rozugär-endişesi bilen ýakyndan tanşyp gaýdýardy, olaryň etsem-petsemelerini diňleýärdi. «Baý malyny bahyl gysganar» diýlişi ýaly, Annanyýaz baýyň ile-güne sahawatyna janlary jyzar bolýanlar oňa nagyl okardylar. Bir gün Ýelli par gelip nagyl okap gitse, bir gün Hanguly oda-köze düşýärdi. «Bu dünýä ikimize ýat, amanat dünýä, bu rehimsiz dünýä baýlygyňa görä mertebe berýär. Bu gidişiň bilen barja baýlygyň soňuna sogan ekersiň. Onsoň saňa Taňry salamynam bermezler. Häzirki goýulýan hormat, ynanaý, Annanyýaz, pulsuz bolsaň goýulmaz. Adamlar häzir senden sahylyk tapansoňlar üzeňniňden on geçýärler, baýlygyň bolmasa, sen hiç kime gerek däl, diňe mal däl, adamlaram biri-biriniň gözlerinden suw içýärler, rahatlyk tapýarlar. Ol özüniň içki pikirlerini Hangula açýardy, oňa içini dököýärdi. Käte olaryň garaýyşlary çapraz gelýärdi. Mydama gülmegi, şatlanmagy halaýan Hanguly Annanyýazyň dünýewi pelsepeleri sebäpli ýeke gezegem jak-jaklap

gülüp bilmän gidýärdi. Ýyl geçdigisaýy olaryň gürrüňleriniň gülküleri egsilip, agras gürrüňlere ramlaşyp barýardy. Meger, her ýaşyň öz aýratynlygy bolýanlygy üçindir?! Hanguly gidensoň, Annanyýaz ýene öz-özünü terezä salardy. Özüni bu dünýäde tikenli meýdandan aýakýalaňaç ylgap barýan deýin oňaýsyz duýýardy. Ýyllar Bagdatda okalan zatlary elekden geçirip berýärdi. «Adamlary ýagşylyklaryň we sahylygyň bilen özüňe garaşly edip bilersiň» diýip, kakasynyň aýdan sözleriniň hakdygyna Annanyýaz has açyk göz ýetirýärdi. Ol öz ýakynyndakylar hakda hem köp oýlanardy, olara düşünmek isleýärdi.

Ine, Durdy, Allan, Rejep. Bu ýigitler Annanyýaza wepaly. Näme üçin? Annanyýazy gorasalar, hiç hili bela getirmeseler, bu olaryň gowy ýaşamaklarynyň kepili. Olar ähli zatdan beter Annanyýaza bir zat bolmagyndan heder edýärler. Olar häzirki işlerini ýitirse, kim olara eklenç üçin bir döwüm çörek berer? Hiç kim! Öýdeniçer Seýitli-de, Nepes joş-da Annanyýazyň işiniň rowaçlygyny dileg edýärler. Obada ýetmişden gowrak kişi baý adyny göterýär. Olar näme üçin Annanyýazyň arçyn bolmagyny isleýärler. Sebäbi olaryň ählisiniň öz bähbidi bar. Annanyýaz baý polady ýumşak, içgaralygy, ýamanlygy ýok, başarsa adama ýagşylyk etjeklerden. Onsoň Hojaberdi murt ýaly, iki egnine agyz urup duran, garny doýsa-da, gözi ömür-ha doýmajak kişiniň arçyn bolmagy olar üçin gaty amatsyz. Annanyýazyň ýagşy sypatlary hemem sahylygy äpet bir gudrata öwürlip özüne imrindirýär, özüne çekýär. Baýlykda mähir bar. Baýlykda owadanlyk bar.

Jyzlanyň bir günlük ömri bar. Adam ömri hem jyzlanyň ömründen ybaly däl. Zamahşary adam ömrünü dört basgançaga bölýär. Ol dört basgançagyň ikisi çagalyk bilen garrylyk, manyly ömre goşsaňam boljak-goşmasaňam. Ýaşlyk basgançagy hem ümbilmezlik bilen bihuda geçýär. Adam dört basgançagyň diňe ýekejesinde ömrüň, durmuşyň manysyna düşüňip, tagamyny alyp, hars urmaga başlaýar welin, ol adama gaty azlyk edýär. Bu basgançak hem adam ogly eýlesine-beýlesine seretmäge ýetişmänkä geçip gidýär. Adam ogly jyzlan ömründe, gör, näçe zatlara ýetişmeli, näçe işleri etmeli. Adam kämil çykyp bu dünýäde ýaňy bir iş edýär welin, şol wagt ol bu dünýäde özüniň çig palçykdan ýaradylandygyny, ýene topraga garylmaga gitmelidigini, özüniňki hasaplap hars uran dünýäsiniň amanatdygyny bilmeli bolýar. Munda-da sünneti-hidaýat ýoly sabyrly bolmagy, sabyr düýbünüň sap altyndygyny nygtaýar. Annanyýaz baý durmuş hakda oýlananda, köplenç, bagdatly ýigidiň baý gyzyna aşyk bolşy, baýyň «Bagdat bazaryna baryp, adamlaryň ünsüni çekip bilseň, gyzymy bereýin» diýmesi, biçäre ýigit bazarda hernäçe gygyrsa-da, hiç kimiň ünsüni çekip bilmändigini hakdaky rowaýaty hem-de Artyk hanyň aýdyp beren Ependiniň ogly bilen eşekli goňşy oba gidişi hakdaky rowaýatyny ýatlardy. Soňky döwür Annanyýaz baý üçünji bir rowaýaty-da wagtal-wagtal ýatlamaga başlady. Ol rowaýaty ýatlamasy ýöne ýere däl. Ol rowaýatda Annanyýaz Artyk öz durmuşyna ýakynlyk duýýardy. Ol rowaýat ýolbars hakdady. Ýolbars öz çagajyklaryny ähli ýyrtyjylardan, ähli awçylardan goraýar, hatda ýolbars çagajyklaryna howp dörese, bir topar esgeri hem parçalar. Emma ir bilen turup görse, çagajyklaryny olaryň burunlaryndan, gulaklaryndan giren garynjalar öldürendir. Garynjalar ýolbarsyň çagasynyň etini has

tagamly, has datly hasaplaýarlar. Elbetde, süýji, datly zatlar, köplenç, elýeterden ýokarda bolýar. Elýeterden ýokardaky zada ýetmegiňem öz süýjüligi bar. Görün-ä, ýolbarsyň ähli yhlasy biderekdir. Ýogsam ýolbars garynjalardan gaçyp, köplenç, gamyşlyklaryň içinde ýatýar. Garynjalar ýolbarslary gamyşlygyň içindenem tapýarlar.

Ýolbars awlaýan garynjalar köpelipdir. Kimiň atany belli däl, pylanyny ýoldan gelýärkä pylan ýerde atyp öldüripdirler diýen gürrüňler günde-günaşa eşidilip durdy. Abdylla hem şol garynjalaryň biri ahyryn. Aýratynam, şäherde öldürilýän adamlar kändi. Öldürilýänler ýönekeý adamlar däl, il içinde sylanýan-hormatlanýan atly-abraýly, gurply adamlardy.

Pitige münende ömür has süýjär eken...

Güýjüňe masaýynmak sadalyk.

Baýlygyňa masaýynmak sadalyk.

Ýolbars garynjadan gan aglaýarka, güýçden ne peýda.

Ýolbarsy gan agladan garynja eýsem baýyň baýlygyny towsa göterip bilmezmi?!

Ýaşamak üçin güýçden, baýlykdan başga-da gerekli zatlar kän.

Juda kän.

2.

Ýyllaryň öz hasap-hesibi bar, ýadamasy-ýaltanmasy bolsa ýok. Ol öz etmeli işleri bilen gümra. Wagt gije diýmän, gündiz diýmän çotuny kakyp otыр. Şeýdip, 1917-nji ýyla ýetdi.

Bu-da geçer.

Geçmeýän ýekeje zat-da ýok.

1917-nji ýyl!

Dünýä durşuna goh bilen galmagal.

Geçen ýyllar içinde Kesearkaçda, Gypjakda, Aşgabatda kän zatlar özgerdi.

Hawa, gaty kän zatlar özgerdi.

1912-nji ýylda ak patyşanyň magaryf ministrliginiň uzak ülkelerde ýerli milletden bolan mugallymlary mugallymçylyk işinden boşatmaly diýip permany çykansoň, Annanyýaz baý Aşgabat gimnaziýasynda mugallymçylyk etmesini goýupdy. Şonda-da ol, gör, näçe oglana hat-sowat, arap-pars dillerini öwretti.

Türkmende, Hudaýa şükür, sowatlylyga, ylyma bolan teşnelik bar.

Ýaşlar dünýäniň kän-kän dillerini öwrenmek isleýärler. Ýaşlary okatmakdan Annanyýaz çäksiz rahatlyk-many tapýar. Annanyýaz baý soňky ýyllar arap, pars diline teşne çagalary öz öýünde okatmaly bolupdy. Onuň öýünde çagalary okadýandygyny Aşgabadyň degişli adamlary eşidip, atly-ýaragly topar-topar bolup gelipdiler. Türkmenistanda arap, pars dilleriniň öwrenilmegi, bu dillere teşnelik hökümetde uly gorky döredýärdi.

Uly gorky!

Bu eden-etdiligi üçin Annanyýaz baýy türmä basmaly diýip, Nury gyşyk iki ýana hars urupdy. Ýöne Nury gyşykdyr Hojaberdi arçyn hernäçe gynansalar-da, çaga okadýan diýip Annanyýaz baýy türmä basmandylar.

Bu gürrüniň ula ýazmagyndan heder edipdiler. Annanyýaz baýyň arkasynda Gypjak dur.

Ondan soňam hökümetiň öz dert-aladasam özüne ýeterlikdi.

Annanyýaz baý öz işi bilen meşguldý.

Ol işleýärdi.

Onuň ýanyna çar ýandan adamlar gelýärdi. Ol gelýänleriň köpüsiniň aladasy il-gündi.

Täze döwlet gurmak gürrüni indi baş-on ýyl bäri galanokdy.

Annanyýaz baý gelýän-gidýänlerden, okuwçy okatmakdan sähel sypyndygy bagynda işleýärdi.

Annanyýaz Taňryguly batyryň küýsän bagyny ýetişdirdi.

Annanyýazyň bagynda on baş görnüşli ir-iýmiş bar.

Näme üçin on baş?

Annanyýaz on baş ýaşda haja gidenini göz önünde tutdumykan?!

Ýa başga bir sebäbi barmykan?!

Annanyýaz her gün sebäpli-u-sebäpsiz бага girmese, ynjalyk tapanokdy. Ol hiç zat etmese-de, bagyň içinde biraz gezim ederdi.

Gyşyň örküjinde, gar ýagyp, ähli ýeri duw-ak bolup ýatsa-da, Annanyýaz kakasynyň sowgat beren possunyny geýip bagyň içinden aýlanardy.

Gyşda käbir üzüm nahalyny, nar nahalyny ýere gömüp goýardy, şeýdip, olary sowuk urmadan gorardy. Eden işinde köst goýmaýan-da bolsa, Annanyýaz baý üzüm, nar düýplerini ýaltanman gözden geçirerdi.

Hawa-da, Allatagala her bendesini bir küýde ýaradypdyr. Allatagala her bendesine bir keýp-gyzyklanma beripdir. Allatagala Annanyýaz baýa bagbançylyk müždesini beripdir. Aslynda Annanyýaz baýyň eline orak ýa pil almak zerurlygy ýok, hyzmatkärleri, öýdeniçerleri, bagbanlary oňa iş galdyranoklar. Ýöne Annanyýaz baý işsiz oturyp bilmeýärdi.

Zümerret deýin gögeren bag-bakjalar – bereket hazynasydy.

Hasyl ýetişensoň, hyrydar alyp-satarlar Annanyýazyň ýanynda köpelyärdiler.

Hasyl döwri oba adamlary hem hyzmata durýardylar, gazanç edýärdiler.

Annanyýazyň eriginiň kişdesine hyrydar hasam köpdi.

Nişapurly Hasan beý alabaharda gelip, önünden geljekki kişdäniň ujundan puluny tolöp gidýärdi.

«Hasan beý, sen beýtme. Entek erik güllänok, hasyla duranok. Sen eýýäm kişdäniň puluny hödürleýärsiň. Sen entek gyşyň nähili geljegini bileňok. Belki, gyş gazaply gelip, erikleri sowuk urdy-da, şonda näme? Men saňa söz berýän, hasylymy saňa bereýin, ýöne maňa pul galdyrma».

«Nyýaz jan, men seniň sözüňe ynanýan, ýöne saňa pul goýup gitsem, yüregim suwluja bolýar. Sen maňa ýok diýme» diýip, Hasan beý özelenmek özelenirdi.

Bagdan gelýän girdeji Gypjagy ekläre ýetjekdi. Şeýle bolansoň bereket çeşmesine Annanyýaz aýratyn yhlas edýärdi.

Allatagala bereýin diýse, gapy ýapyk bolsa, tüýnükdenem uzadyp berýär. Allatagala berdim diýip bersin. Allatagalanyň bermedigini kowalap, hars urup, haramylyk edip gazanyp bolmaz. Gazananyň hem uzak durmaz, hümmeti bolmaz. Günüňe kanagat edip, ýaşayyş ugrunda işläp ýörseň, Allatagala bendesini hor-zar etmeýär. Ýöne soňky ýyllar ynsap torbasyny öňüne atyp, gije-gündiz hars urýanlar köpelişdir. Olar her hili ýol bilenem eliňdäki tötegiňi aljaklar. Ynsap aradan gitse, äjut-mäjutlyk başlanar diýlen köne gürrüň Annanyýazyň ýadyndan çykmaýar. Dünýäniň üýtgewine sowukganlylyk bilen syn edýär. Käte onuň akylyna sygmaýan zatlar başyna gelýär.

3.

Geçen ýyl Hojaberdi murt ýanyna geldi. Hal-ahwal soraşmadan, degdim-gaçdym gürrüňlerden soň Hojaberdi arçyn esasy gürrüňine geçdi:

«Annanyýaz, sen obada, diňe bir obada däl, Kesearkaçda iň barjamly, iň hormatly adamlaryň biri. Köp adamlara kömek-ýagşylyk edýäň. Gapyňdan dileg salyp gelenleriň içinde dilegini bitirmedigiň ýok. Menem-ä bir haýyş bilen geldim, göreýin, meniň haýyşymy näderkäň?»

«Arçyn, gürrüňi uzakdan aýlaman göni aýdyber!»

«Aýtsam, seniň harazyň bar...»

«Hawa, bar, ýeri onsoň?»

«Şondan seniň görýän peýdaň-a ýok».

«Aýdyber, aýdyber!»

«O harazyňdan adamlar mura-mugt peýdalanýarlar. Sen şol harazyňy maňa beräýseň».

«Näme üçin?»

«Men oba arçyny. Beýle uly zatlar oba arçynynyňky bolsa gowy. Onsoňam men ondan peýda görjek. Häzir diňe kilwan peýda görýär. Mugtuň gadyry ýok. Üwelýän gallanyň dördten birini men üwäp berenim üçin aljak. Sen maňa dogry düşün, arçyn bolsaň, çykdaýyň biçak köp bolýar eken. Her gelen barlagça, her gelen ketdä bir zatjagaz emlemeli. Olar gelende bir zatjagaz alaryň diýip gelýäler. Onsoň mende-de aňyrsy görünmän duran baýlyk ýok. Üstüne damyp durmasa, deňizem gutarýan eken».

Hojaberdi murt bilen bolan şol duşuşykdan üç-dört aý geçensoň, Annanyýaz baýyň ýanyna Illew salgyt gelipdi.

«Habarlyja gelendirin, Annanyýaz».

«Aýdyber».

«Sen maňa dogry düşün. Men seni mydama gorap gezýän. Ýogsam: «Annanyýazyň Kesearkaçda abraýy uly, özem tütjar baý. Ony abraýdan düşürmeli, salgydyny köpeltmeli» diýip, maňa mydama aýdýarlar. Men her gezek Annanyýaz

meniň doganymdyr, näme diýesiniz gelse, maňa diýiň. Masgaralasyňyz gelse, meni masgaralaň. Näme salgyt salsaňyz maňa salyň, ýöne Annanyýaz Artyk ogluna azar bermäň diýip ýalbarmak ýalbarýan. Özüm hažžyk-hužžyk edip öňlerinden geçýän. Kesearkajy köp-köp salgytlardan, bela-beterlerden goraýaryn, ýöne biziň tekelerimiz meniň hyzmatym üçin sagbolam aýtmaýarlar. Men-how, jüt galdym. Bar alýan aýlyk-günlügimi hem agalaryma iýdirip-içirýän. Olaryň bar pikiri-maksady almak, ýolmak, baýlyk toplamak. Menden başga türkmenе bolsun diýýäni ýok...»

«Hany, sen Mustapaňy aýt!»

«Ynha, senem şeý diýýäň. Men-ä senden sagbol hantama. Edýän ýagşylyklarymyň gadyryny biläýermikäň öýdýän, ýok, bilmekden-ä geçen, Mustapaňy aýt diýýän».

«Habarlyja geldim diýmediňmi?»

«Ýok, sen maňa dogry düşün. Dileg salyp gelendir öýtme. Men adamçylyk edýän. Men türkmençilik edýän, ýanyňa gelmänem alyp bilýän men. Ýöne beýdemog-a. Görüp dursuň-a. Men adamçylyk edýän. Wezipämi, güýjümi görkezjek bolamok. Ýogsam kim meniň garşyňa çykyp biler? Hiç kim. Ýöne men adamçylyk edip ýanyňa geldim. Il içinde, näme üçindir, seni hormatlaýarlar. Menem hormatlaýaryn. Nägile bolsaň, özüň al, al diýiprazylyk bildirmeseň, men aljak däl. Men şonsuzam günümi görýän. Ýöne sen bir döwletmen adam. Döwletiňden ýoksun diýip aljak bolýan...».

«Nämäni aljak bolýaň? Düşnükliäräk gürlесеne, Illew».

«Illew däl, Ilmyrat!»

«Meniň üçin-ä sen Illew gubernatyr».

«Haý, Annanyýaz. Sen okuň nireden uruljagyny bileňok. Sen kimiň özüňe dost, kimiň özüňe duşmandygyny bileňok! Eger hakykaty bileňde sen meni depäňe täç ederdüň. Men ähli zadý saňa aýdyp ýöremok. Hany, aýt, seni öldürtjek bolan kim? Abdyllyany üstüňe ýollan kim? Seni, biler bolsaň, Aždarhanda-da ýoklap bolýardy. Seni Aždarhan türmesinden boşadan Ýelli baýdyr öýtme, ýok, seni şol türmeden boşadan mendirin. Ýöne men minnet etmek islämok, minnet edeni halamogam. Ýöne men bu zatlary bilip goýmagyň üçin aýdýan. Sen Ilmyradyň özüňe nähili hormat goýýandygyny bileňok. Sen Ilmyradyň özüňe nähili ýagşylyklar edendigini bileňok. Sen Ilmyradyň özüňi nähili howp-hatarlardan aman alyp galandygyny bileňok. Seniň garşyňa näçe gezekler dildüwşükler boldy. Men seniň garşyňa çykmak islänleriň köpüsini zyýansyzlandyrdym. Entek Abdylla ele düşenok. Ol ele düşse, onuňam jezasyny bererin. Eger ele salsaň, şony ilki meniň elime ber, men ony bilbil ýaly saýradaryn. Sen ony saýradyp bilmersiň. Seniň ýanyňda ol ölse-de gürlemez. Hawa, hawa, ölse-de gürlemez. Sen Abdyllyany tanaňok. Ony men tanaýan. Ol hakyna tutulýan ganhor. Onuň ýanynda adam öldürmek siňek öldüren ýaly bir zat. Ol ganhory seniň garşyňa taýynladylar. Ol seni mydama yzarlap ýör. Seni gapylylykda basmak isleýär. Ony iýdirip-içirip ýören adamlar bar, biler bolsaň. Olar seniň duşmanlaryň. Men seni şol duşmanlaryňdanam gorap ýörün».

«Hany, sen geleniňde habarly gelen ýalydyň-la?»

«Elbetde, habarly geldim. Ýöne men seniň käbir zatlary bilmegiňi isleýärim. Goý, seniň göwnüňe gelmesin, Ilmyrat hiç bir ýagşylyk etmän sorayandyr öýdüp. Ýok, men eden ýagşylyklarymyň müňden biri, hawa, hawa, müňden ýekejesi üçin sorayaryn. Men seniň etmişleriň üstüni ýapyp ýörendigimi-hä aýtjagam däl...»

«Dur, dur! – diýip, Annanyýaz dikeldi: – Bu gürrüňi nagt et. Men nähili etmiş edipdirin. Meniň näme etmişim bar? Men etmiş eden bolsam, sen onuň üstüni örtme. Maňa seniň ýagşylygyň gerek däl. Etmiş eden bolsam, men günämi çekjek. Özem göni žandarmeriýa baryp, özüm jeza berilmegini talap etjek».

«Goýsana, Annanyýaz, men seniň etmişini boýnuňa goýmaga gelmedim. Teklip bilen geldim...»

«Habaryňam, teklibiňem etmişimi ýekän-ýekän aýdanyňdan soň diňlejek. Ondan bärde men seniň ýeke sözüňem diňlejek däl. Hany, aýt!»

«Gyzybermesene, Annanyýaz. Özüňi perişdedirin öýdýäňmi? Biziň hemmämiz günäkär bu dünýäde. Eşidýäňmi, biziň hemmämiz etmişli. Etmişsiz, günäsiz ýekejede adam ýok dünýäde».

«Sen meniň haýsy etmişimiň üstüni ýapdyň? Hany, aýt, haýsy etmişimiň? Men näme etmiş edipdirin?»

«Äl, bilýän dälsiň-ow».

«Bilemok, bilsem soramazdym».

«Salgydy doly tölemeýändigini, gazanýňy, mallaryň sanyny doly bermeýändigini, näme, Ilmyrat bilýän däldir öýdýäňmi? Ilmyrat hemme zady bilýär. Ýöne Ilmyrat saňa juda hormat-gadyr goýýandygy üçin bilmedikden-görmedikden bolýar».

Illew salgyt ýalňyşandygyny bildi.

Bildi, ýöne giç bildi.

Illew hujum edip, Annanyýaz baýy mugyra getirip, Aşgabatdaky sekiz dükanynyň dördüsini özüne sowgat-para hökmünde dilemekçidi. Ol dileg salyp baran adamyna her hili şyltaklar atyp, özüni ýagşylyk edip ýören ýeke-täk halasgär-howandar hökmünde görkezip näme haýyş etse, kaýyl bolar ýaly edýärdi. Ol Annanyýaz baýy hem ilki biraz gorkuzmak isläpdi. Ol ussat çykan tilsimini ulanypdy. Ähli kişi babatda bolup duran, iş bitirip gelen tilsimi bu gezek pys çykdy, Annanyýaz babatda zyýanly çykdy.

Illew salgyt Annanyýaz baýyň beýle gaharlanyşyny öň görmändi, meger, ol öň beýle gaharlanan hem dälse dälidir. Annanyýaz baý hiç mahal gözboýagçylyk etmändigini, galan ömrüne-de etmejekdigi, bu töhmedi üçin Illewiň jogap bermeli boljakdygy, Gypjak obasynyň töleýän salgydyndan-da gowrak salgydy her ýyl ýeke özüniň töläp oturandygy, şeýle ýagdaýda Illewiň ýene gara don ýapmak isleginiň adalatsyzlykdygy, salgytlaryň halys aňkasyny aşyrandygy hakda janygyp-janygyp gygyrdy.

Illew salgydyň meslekdeşi Gurban taýlak ine-gana çay-çörek edineris diýen ynam bilen atyny Annanyýaz baýyň teblehanasynyň ýanynda daňyp, ýaňy «Söwdügimi» sykylykda çalyp, taýýar iýmden iýmlejek bolup başagaýdy, ýöne

birden Annanyáz baýyň janykmasyny eşidip ýimini taşlap, atlarynyň daňysyny boşadyp, ýuwaşjadan köçä bakan ökje ogurlap ugrady. Gurban taýlak gulaklaryna teý ynanyp bilmedi. Wah, ynanasy gelmedi. Illew salgyt Gurban taýlagy bu ýerik bal kölüne batyryp getiripdi ahyryn: «Annanyáz baýy entek edişimi bir gör. Ol bizi nirede oturdyp, nädip ýaranjagyny bilmez. Ol bize şeýle bir eçiler, şeýle bir eçiler. Näme eçilse, topulyp durmagyn, dokrak bolgun» diýip, Illew salgyt ýolboýy sargyt edipdi. Häzir-ä öz üstlerine gahar-gazap sürünýär.

Illew ýalňyşandygyny has açyk bildi.

Bu ýagdaýda Annanyáz baýdan dört sany dükanyňy peşgeş ber diýip sorap bolmaz. Iň gowusy, gürrüňi soňa goýmak. «Sen maňa nädogry düşündiň, Annanyáz. Nädogry düşündiň. Elbetde, salgyt köp salynýar. Men seniň halaldygyňy bilýän. Bilýänligim üçinem seni hormatlaýaryn. Men saňa gelenimden aýtdym-a seni hormatlaýaryn diýip. Men näme üçin seni hormatlaýaryn, sylaýaryn? Elbetde, halallygyň üçin. Senden ikilik çykmaýagyny bilýärim men. Ony uly ilem bilýär. Haý, bolmady, men seniň bilen otury, ine-gana gürrüň etjekdim. Ýöne, görýäň-ä, iş köp, mydama ýetişiksiz günde. Şonda-da hökümete ýaranyp bilemok. Meniňkem aňsat däl, Annanyáz jan. Sen maňa dogry düşün. Men häzir seniň ýanyňdan gidip, kyrk iş etmeli, kyrk ýere barmaly. Men onda gaýdaýyn. Seniň bilen soň bir öwrümde arkaýyn otury, çaylaşaryn-da. Görüp dursuň, iş köp. Men senden on-on baş ýaş uly, şonda-da men seni öz agam ýaly görýärim. Annanyáz, walla, senem bir töwra adam-how. «Ilmyrat jan, ýagdaýlar, iniler nähilidir?» diýip, käte bir çaya-salama öýe baraýmaly ahyryn, Barsaň, depäm gök direjek...»

Annanyáz baý Illew salgydyň hiç zat bolmadyk ýaly, ýylgyrjaklap gitmesine myrryhy atlandy.

4.

Adamyň keýpsizligini aýy der aýyrýar. Der bilen ähli dert-aladaň-da çykyp gidýär. Annanyáz biraz işlemek, derlemek üçin бага bakan ugrady, ýöne, görse, Durdy kalaý teblehanada nämedir bir zada gara başyna gaý bolup ýör. Iým berýändir diýse, ýa suw berýändir diýse, häzir wagty däl. «Eý, Allajanlarym, näme boldukan?» diýip, Nyýaz içini geplet-di. Ýa Illewiň Gurban taýlagy bir iş goparyp gidiberdimikän? Durdy bolan işi özi düzetjek bolýarmykan?

– Durdy, ah-ow, Durdy!

Durdy kalaý özbaşyna «Ýarowjana» hiňlenip, Dagarany eýerläp durdy.

– Başlyk, ugur hanjak?!

Dagaran birden tisginip, gozgalaň tapdy.

– Haý, doganjan, Dagaranyň zähresini-ä ýardyň. Asgyrynan-üsgürinen bolup, gelýäniňe bir alamat beräýmeli-ä. Bu at janaweriň ýüregi towşanyň ýüregi ýaly ýaradylan ahyryn. Allatagala bedewe ähli zat berse-de, aşgazan bilen ýürek bermändir. Ä, näme, indi şu zatlary men saňa öwretmeli boldummy?

– Ugur hanjak diýýän?!

– Haý, halypa jan, saňa hyýalymda ýaňy inirdäp-käýäp ugrapdym, doly içimi sowatmaga ýetişmedim, walla.

– Men-ä towugyňa tok diýemok, şonda-da göwnüňi tapyp bilmeýän bolsam, onda gel bilelikde käýäli.

– Muhammet al-Gazaly näme diýýär?

– Sen, näme, Muhammet al-Gazalyny okadyňmy?

– Hawa, okadym.

– Men-ä seniň eliňe kitap alyp okap oturanyňy göremok.

– Haý, sen-ä! Meniň kitap okaýşym illeňki, seňki ýaly däl. Başgaça. Sen, mysal üçin, kitap okaýaň. Şeýle gerek? Dogry. Onsoň men seniň okan kitabyňy okajak bolup gözümiň köküni gyryp oturamok-da, okan kişiň, ýagny seniň gürrüňiňi diňläýýän. Gürrüňleriňi diňledim, hany, sen maňa al-Gazalyny okamansyň diýip biljekmi, onsoň.

– Biljek däl. Seniň okaýşyň meniň okaýşymdan kem däl. Ýöne al-Gazaly näme diýýär?

– Ol samsyk bilen sanaşmaly däl diýýär. Her asylsyz, çöpdüýbi bilen agzyňy deňäp ýörme, meniň mähriban şägirdim, mähriban Durdymyrat çözgunyň halypasy Annanyýaz Artyk han ogly diýýär.

– Başlyk, çaşynyň gözlerine seredip, nämedir bir zatlara düşünsem, belket, düşünerin, ýöne Dagarany eýerlemek bilen al-Gazalynyň, samsyk bilen sanaşmagyň manysyzlygynyň näme baglanyşygynyň bardygyna teý düşüňip bilemok. Çynym.

– Köp okan adamlar agyrrak gürläýmesem barsa bardyr. – Durdy kalaý keýp edip, gözlerini ýaşardyp güldi: – Entek ýadyňdan çykaran zatlaryňy menden «okamalam» bolarsyň.

– Başlyk, nirä şaýlanýaň? Aýtjakmy ýa ýok?

– Wiý, seniň habaryň ýokmy? Düýn aýtmadymmy?

– Hany, daňylgy duran atyňy oýnatmasana.

– Ýok, halypa jan, meniň gara çynym. Ýör gideli, ýogsam gijä galarys.

– Başlyk, hany, dürüşdeli tapmaçalaňy aýyl-saýyl edip aýtsana.

– Aýtsam, düýn Hanguly çakylykçy iberipdir.

– Düýn men öýdedim, ony men görmedim-ä.

– Aý, ol çakylykçy gaty howlukmaç eken, Köşä geçip barýan, häzir Annanyýaz kakama duşuşsam, çay içip git, duz dadyp git diýip, meni saklar. Iň gowusy, men gideýin, habarymy bolsa saňa aýdaýyn diýdi. Menem bolar diýdim. Hanguly «Ertir günortan Annanyýaz Durdymyrat jan bilen myhmançylyga gelsin. Bir semiz işsegi soýup, hyzmat etjek. Saz çalyp berjek, aýdym aýdyp berjek» diýipdir. «Selbinýaz» sazyna goşmaça iki sany kakuw tapdym, onam Nyýaz jana çalyp berip göwnüni göterjek diýipdir.

– Öýe biri gelse, men görmeli ahyrn...

– Haý, halypa jan, ynanmaly adamyňa ynanmazlyk edýaň. Meniň saňa ýalan bergim barmy? Men Illew gubernatyr däl, men Durdy, Durdymyrat jan. Meniň bilen damana äheňinde gürleş. Hany, gideli-le, halypa jan.

- Hangulyň şu çakylygyna, näme diýseňem, şübham bar.
- Illew gubernatyr seni zäherläp gitdi. Entegem aýnalaňok. Näme, Hanguly, barsaň myhman almaz öýdýäňmi? Gowy garşylamaz öýdýäňmi? Gideli, gideli, göwnüň açylar.
- Ýeri, bolýa, gideli. Ýöne, hany, sen aýt, maňa näme üçin ýaňy içinden käýäp otyrdyň?
- Hä-ä, ýaňymy? Dogry-da, walla. Seniňem bärden gaýdýan ýerleň bar-aý, Allakessin. Men-ä saňa ylmyň-bilimiň syrtyňy deşen pähimdar adam diýip senalap-penalap ýörün, senem Illew salgyt ýaly näteňenäletleriň sözüni söz saýyp, ýeňsedamaryňy çapgyýassygy ýaly gataldyp ýörsüň. Mezeňleň balagy ýaly giň bolsana, walla.
- Sen meniň rahatlanmagym, göwnümi açmagym üçin Hangulylaňka äkitjek bolýaň, şeýlemi?
- Şeýle ekenem-dä, şonda gitmeli dälmi? Ýöne men hakykaty aýdýan. Hanguly häzir gül ýalak bugaryp duran palowy öňüne alyp, iýmän, saňa garaşyp oturandyr. Nahary, aýratynam, palowy garaşdyrmak bolmaýar. Bahym gideli.
- Hany, onda men donumy getireýin.
- Halypa jan, sen Illewiň nemesini kädä gabap ugraňda men donuňy Nurgözel gelnejemden alyp, şu ýerik getirip goýdum-a. Ine, donuň.
- Be, seniň meni äkitjegiň çynyň-ow, ýör onda – diýip, Annanyýaz donuny egnine geýmäge durdy. Şol mahal at aýaklarynyň dükürdisi eşidildi.

5.

Sesi öňden gelen atylaryň özlerem geldi. Olar iki sany žandarmeriýa eşiklidiler. Olary gören Annanyýaz geň galdy: «Eý, Hudaýa Hudawende, Illew salgyt eýýäm Aşgabatdan žandarmeriýany ibermäge nädip ýetişdikän? Onuň gidenine köp wagt geçenok ahyryn?» diýip, Annanyýaz içini geplettdi. Betbagtlyk ýeke gelmeýär, ýeke gezmeýär diýýärler. Şum habar hem ýeke gelmeýän bolmaly. Yürekbulaýjylyk hem ýeke gelmeýän bolmaly. Illew salgydyň yürekbulamasy bir ýyla ýeterlik ahyryn.

Annanyýaz gelenlerden general-gubernatoryň ýanyna gyssagly barmalydygyny eşidende, çykgynsyz ýagdaýa galdy:

– Durdy, başlyk, sen göni Hanguly baýyň ýanyna git, «Annanyýaz gyssagly Aşgabada gitmeli boldy, ol gelip bilmeýär» diýip aýdyp gaýt diýip, Annanyýaz Dagarana atlandy.

– Aý, men-ä senden aýry bolup biljek däl. Hanguly baýy alada edinmesene.

– O nähili alada edinmäýin?! Bir adam söwüş edip, saçak ýazyp saňa garaşýar. Senem oňa barmasaň, nähili bolar? Ýaňy özüň aýtdyň-a?!

– Hiç hilem bolmaz. Ýör, arkaýyn gidiber. Hanguly dostuň babatda bir düşünmeýän zadym bar meniň.

– Meniň-ä Hanguly babatda düşünmeýän zadym bir-ikiden kän, ýöne seniň bar düşünmeýän zadyň bir bolsa, onda seni zor görmeli.

– Hanguly bu dünýä baky gelen ýaly, ol şeýle bir şahandaz-şoh, suhangöý ýigit. Onuň ýanynda mydama gülüp, şatlanyp oturmaly.

– Hany, sen mus-muslaman, göni düşünmeýän zadyňy aýtsana.

– Hanguly biraz öwünjeňräkmi ýa göwnümemi?

– Hakyky türkmen-dä.

– Ol özi hakda hoş sözüň aýdylmagyny, öwülmegini juda gowy görýär.

– Sebäbini bilýäňmi?

– Häлки düşünmeýän diýen zadym, ine, şü-dä.

– Allatagala Adam atany näme üçin ýaradandygynyň sebäbini bilýäňmi?

– Aýtsaň bilerin, aýtmasaň nireden bileýin.

– Allatagala Adam atany özüni wasp etdirmek üçin ýaradypdyr. Hangulyň o häsiýetiniň köki gaty aňyrdan gaýdýar. Hanguly hem garagoňurlardan. Garagoňuryň aňyrsam paňlar bolmaly. Paňlardan bolup kemgöwün gezse, öwünmese, asyl gelişmez.

– Onda Allatagala ilki türkmeni döreden bolsun gerek.

– Hany, sen bu gürrüňi goý. Derrew Hangula habar ýetir.

– Sen-how, Durdy habar ýetirdi diýip düşünäýsene. Hangulyňyň garaşmajagyna men kepil-how.

– Sen meniň gaharymy getirjek bolýaňmy?

– Men Hanguly baýa habar ýeter ýaly ederin, sen arkaýyn bolaý.

– Eger habar ýetmese, onuň ýüzüne men nädip serederin.

– Arkaýyn seredibergin. Ol senden jinnek ýalagam gaty görmez.

Annanyýaz şübhe bilen Durdy kalaýa seretdi. Durdy kalaý göýä Annanyýazyň seredýändigini görmeýän ýaly, äwmezlik bilen öňe seredip barýardy.

Harby çakylykçylar howlukmaç barmalydygyny nygtap, atlaryny gorduryp barýardylar.

6.

Annanyýaz içeri gireninden soň, ýygnak başlandy. Oňa diňe Ashabat uýezdiniň naçalnigi bilen Annanyýaz, žandarmeriýanyň naçalnigi, harby ştabyň naçalnigi, General-gubernatorlykda işleýän Kulyýew atly türkmen, şeýle hem general-gubernator bilen Gizlin kanselýariýanyň täzelikde işe bellenen başlygy bardy.

Annanyýaz beýle tutumly ýygnaga özüniň gatnaşdyrylmagyna gaty geň galdy, emma ýygnak başlanyp, mesele orta atylanyndan soň, oňa bary düşnükli boldy.

Üç günden soň öýläň Bamydan bäriniň arçynlary, baýlary Aşgabada ýygnaga çagyryldy. Her obanyň arçyny, her obadan bir atly baý-beg.

Bu ýygnaga-da Gizlin kanselýariýanyň gara geýnen başlygy gatnaşdy. Adatça, resmiligi halamaýan uýezd naçalnigi orta çykyp, diwara çüýlenen karta nazaryny aýlap gürläp başlady, dilmaç terjime etdi. On baş minut çemesi gürläninden soň ol Annanyýaza söz berdi. Annanyýaz:

– Aksakgallar, ýaşulular, ýaňy baýar ýagdaýlary doly düşündirdi. Wasly dogan-garyndaşlarymyzyň ýagdaýy ýaramaz. Hywa hanynyň azary bir tarapdan, Amyderýanyň suwunyň ýetmezçiligi ikinji tarapdan, wasly türkmenler horluk çekýär – diýip, ýagdaýy jikme-jik düşündirdi. Ol kyrk minut çemesi kagyza seredip, ýagny Gizlin kanselýariýanyň taýynlan resminamasy esasynda gürledi. Tilkilerden Aýmyrat baý:

– Annanyýaz, inim, meniň baýara bir sowalym bar, aýdaýynmy? – diýdi.

– Aýdyber, Aýmyrat aga.

– Men baýaryň gep saluwyndan aňlap otyryn, ol wasly garyndaşlarymyz eýle-beýle diýip, baýlara dileg saljak bolýar. Ýöne meniň Wasdan gelenime bir hepde-on gün boldy, siziň aýdyp duran zatlaryňyz ýok ol ýerde. Amyderýanyň suwy hem gaty bol bolupdyr, hasylam bol alypdyrlar, keselçiligem ýok.

Bagyrlý Nejep baý bilen Keleteden Baýmyrat baý hem özleriniň ýakynda Wasda bolandyklaryny, ol ýerde ilatyň dok ýaşaýandygyny aýtdylar.

Annanyýaz ýylgyrды:

– Aýmyrat aga, sen Wasa baraňda olaryň kime näçe salgyt töleýändigini sorap gördüňmi? Sorap görmeli ekeniň! Salgytlaryň sany ýigrimi başe ýetýär. Ýylyň ähli aýynda birnäçe gezek salgyt tölemeli. Daýhanlar ýerden altyn öndürende-de ol tölemeli salgytlara ýetmeli däl. Biz zora uçradyk, ula duşduk, emma ol garyndaşlarymyz ejize golasty bolup, kiçä gulluk edýär.

– Düşündik, Annanyýaz. Rast aýdýarsyň, diliň bir, ýurduň bir, pygamberiň, Hudaýyň birkä, başymyzy bir etjek bolmaly! – diýip, ýerli-ýerden baýlar ör turup aýtdylar.

Annanyýaz:

– Biz olara goşun kömegini berip bilmeýäris, sebäbi dünýä goh turzar, ýöne ynha, pul-baýlyk ýollasak, ol garyndaşlarymyza arka durjakdygymyzy bildirsek, olaryň almajak galasy bolmaz!

Ýarajynyň arçyny Arslan Mäter ýerinden turdy:

– Annanyýaz, baýarlar döwletli gürrüň, döwletli iş etjek bolýarlar. Wasa, Lebaba kerwen gurap, gatnap ýörmegiň özi nämä degmeýär.

– Annanyýaz jan, sen ýöne jan başyna nämä bermelidigini belli etseň bolýar – diýip, ýene bir baý ýerinden turdy.

– Ýaşulular, jan başyna diýilýän zat ýok! Anha, hanlar-begler otyr, baýlar otyr, bu mesele ýurt meselesi. Her baý ýagdaýyna seredip nämä berip bilse beräýmeli: pul ýa-da altyn-kümüş.

– Mal bolmaýarmy?

– Mal bolmaýar.

Bir hepdeden soň Gizlin kanselýariýanyň naçalnigi Annanyýaz bilen general-gubernatoryň kabinetine gireninden:

– Ýigit iş bitirdi. Diňe Ashabat uýezdinden gelen baýlyk meniň çakymdan üç esse köp! – diýdi.

General-gubernator başyny silkip diýen ýaly Annanyýaza garady:

– Zorluk eden-ä dälşiniz-dä...

– Ýo-ýo-ýok, Alla saklasyn!

– Türkmen aç-açanlygy gowy görýär. Eger men maksadymyzy aýtmadyk bolamda, her kim muny «Hökümet sypaýylyk bilen talaňçylyga başlady» diýerdi.

– Dogry edipdir, bassyr-ýussurlyk gerek däl. Biziň maksadymyz asylly. Wasylaram, lebapylaram, bularam bir türkmen. Bir türkmen bir ýurt bolmaly, bir halk bir döwlete gulluk etmeli.

– Biz ýigrimi günün içinde getirilmeli diýip möhlet goýduk. Entek ýaňy bir hepde geçdi. Yene geler.

– Annanyýaz, kerwene baş bolmagy saňa tabşyrjakdyryn. Ilki bilen-ä puly jemlemek kyn, jemläniňden soň hem ony saklamak kyn. Şu ýigid-ä eteginde namaz okap boljak ýigit diýeniň ertesi gün ýüzügara edäýýär. Pul üýtgemejek adamy hem üýtgedäýýär. Annanyýaz, men puly görende Hydyr azsa-da, seniň azmajakdygyň hakda graf Koşmanndan eşitdim. Şonuň üçin men seni kerwenbaşy bellemegi ýüregime düwdüm. Öňünden ýol taýýarlygyňy görüber – diýip, general-gubernator gürrüňi jemledi.

Annanyýaz oýlanýardy, ykbalynyň birden üýtgesini akyl terezisinden geçirmäge çalyşýardy. Diýilýän, aýdylýan sözlere ynansaň-a, onda ediljek bolunýan iş Allatagalanyň, bendesiniň halajak, ýalkajak işi. Galanynam, näme, Taňrynyň özi bilýändir. Esasy zat: ýalňyşmaly däl.

Ömrüň soňunda adamlaryň ýüzüne müýnsüz, ýazyksyz seredip bilýän bolsaň, adamlar senden minnetdar bolsalar, onda ol ömri ömür hasaplasa bolar.

On ikinji bap

GAHRYMANY GÖREŞ DOGURÝAR

1.

Annanyýaz baý uly toý tutýardy. Bu toý diňe Annanyýaz baýyň toýy däl, tutuş Gypjak obasynyň toýudy. Taňryguly batyryň aýaly Sülgün ene laýyk ýüz ýaşapdy, ol mydama:

– Nowruz baýramyndan on ýedi gün geçeninden soň dünýä inipdirin – diýerdi.

Annanyýaz baý oba kethudalary bilen geňeşip, aprel aýynyň başine toý sähedini belläp toýa başlapdy. Bagşyly-göreşli, at çapyşykly uly toýa töwerekdäki obalaryň galabasyndan adamlar gelipdi, Sülgün ene etrabyň sylagly enesidi. Annanyýaz baý toý saçagyny bagynyň içinden ýazypdy. Bagynyň içinden çemeli ýer tapylyp, hatar-hatar gazanlar atarylypdy.

Annanyýazyň bagy ýylyň bu pasly jennete gaýra dur diýdirýärdi. On baş görnüşli miweli daragtlar al-elwan güle bürenipdi. Birkemsiz timarlanan, aşaklary

tertipli giň baglyk Kesarkajyň başga bir ýerinde ýokdy. Elbetde, obalarda bag ýok daldi, ýöne olaryň hiç birisem Annanyýazyň bagyna taý gelip biljek daldi. Älemgoşar öwüşginli güller göreniň göwnüni göterýärdi. Toýuň baş bagsysy Annanyýaz baýyň ýegre dosty Sähet şahyrdy. «Annanyýazyň bagyny şeýle bir mukamdan, aýdymdan gandyraýyn, ynha, netijesini hasylynda görersiňiz. Bag bu ýyl, nesip bolsa, ömründe bermedik hasylyny berer» diýip, Sähet şahyr welilik satyp damana ýolundan süýjüden-süýji, şirinden-şeker aýdyma gygyrýardy. Onuň şirin owazy bilen bäsleşýän dek, Annanyýaz baýyň bilbilleri-de üznüksiz saýraýardylar.

Obanyň içi bilen bagyň içiniň tapawudy düýpgöterdi. Bagyň içine girseň, hakykatdan hem başga dünýä, özüni hakyt jennete düşen ýaly duýýarsyň. Howa hoştap, jana parymdy.

Saçak nazy-nygmatlardan, tagamlardan doludy, näçe iýip-içseň hem saçak egsilerli daldi. Toýa gelen adamlara edilýän hyzmat hem hoşuňa gelerliklidi.

Garry aýallar bir ýerde ýygnanyşyp deprek kakýardylar. Depregiň düňk-düňki galady, adamlaryň göwünlerini joşa getirýärdi, hyjuwlandyrýardy. Düňk-düňkler adamlary söweşe galkyndyrýan ýalydy, galkyndyrýardy asyl. Depregiň sesi adamlaryň ýürekleriniň urgulary bilen deň gopýardy.

Sülgün enäniň özem toýlarda aýallar bilen deprek kakardy. Ýöne ol bu gün deprekçileriň etgelini ýetirýärdi, sag bol aýdýardy. Sülgün ene yüz ýaşy arka atyp, özem dury akyly-paýhasy bilen, ak gyňajyny galgadyp toýa gelenler bilen hal-ahwal soraşyp, gelenlere minnetdarlyk bildirip ýördi. Ol janly hakyda hazynasy bolup, bir asyryň wakasyny doly bilýärdi. Ilçilik, ýetimem bolýar, ýesirem bolýar, kakasyndan aňyrsyny bilmeýän hem bolýar. Şolar ýaly Sülkün enäniň ýanyna gelerdi. Ýüzünden perişde nury ýagyp duran mähriban aýal: «Seniň ataň, ýazlaga çykylanda doglupdy. Şol ýyl ýazam doýumlyk bolup, ataň dünýä inen günü baý-baý ýagyşam ýagypdy. Ataň adyna Ýagmyr diýip at dakjak hem boldular, mamaňyň enesi Zyba pakyr, imany hemrasy bolsun, doganoglanynyň ady Ýagmyr, muňa Silgeldi diýäýseňiz näder?...» diýipdir. Şol gün gije sil gelip, köp obalary weýran hem edipdi» diýip, ýylyna çenli aýdyp berip oturandyr. Ogul öýerjekler, gyz çykarjaklar gudasynyň aslyny soraşmaga hem gelerdiler. Hatda Gara möjek hem baş-alty ýyllykda garry enä birläý köýneklik mata, bir gyňaç serpaý getirip, öz aslynyň kimlerdendigini biljek bolup gelipdi. Gara möjek Gökdepe urşunda bary-ýogy iki ýa üç ýaşynda eken. Ne kakasynyň, ne ejesiniň, ne obasynyň adyny bilýär.

Sülgün ene belli bir zat diýmän, geçmişden-geljekden, ondan-mundan gürrüň edip, Gara möjegi gürläp-gürläp ahyry:

– Janym, rastyny Alla bilýändir, ýöne seniň oturşyň-turşuň, gepleýşiň Meretli batyry ýatladyp dur. Meretli batyr men gupajygymy tasadyp ýören gyzjagazkam pygamber ýaşyny Hudaýhalan adamdy. Sen şolaryň nebereleriniň içine bir aýlan, garrysynda-ýaşynda sen kybaby bolaýsa gerek.

Artyk han bolsa enesiniň bu gürrüňinden soň Gara möjege Meretli batyrdan galan kowum-hyşdy ýeke-ýeke sanap berdi.

Iki-üç aý geçeninden soň Gara möjek Annanyýaza gabat gelende:

– Meger, Sülgün ene mamla bolsun gerek, Annanyáz. Meretli batyryň ýedi-sekiz çowlugy, on sekiz gowlugy bar eken. Heý, ynanarmyň, maňa meňzeş üç sany gowlugy bar, maňa juda meňzeş, hatda seslerem. Emma men hem sizden diýip, nädip aýdyp bilersiň – diýip, gama batdy.

Bu gün Gara möjegem daňdandan bári aýak üstünde. Toýda bekewülçilik edýär.

– Sülgün ene, ömrüňiz uzak bolsun! Siz Allatarapyn ýalkanana aýal. Adamyň ýaşı ýüze ýetende perişdä öwrülýärmiş diýýärler. Ine, siz bu gün perişdä öwrülen gudrat. Siz biziň perişdämizsiňiz – diýip, Gara möjek Sülgün enä köpräk hoşamaý söz aýtmaga çalyşýardy. Gara möjek dolup-daşyp birgiden sowgatly gelipdi.

Barly adamyň toýam bir başga, jomart adamyň tutumam bir başga. Sülgün enä diýip gelen sowgatlar bir jaýa sygmady. Toý keywanylarynyň hasaby ýitdi, sebäbi, adatça, türkmen toýlarynda ýörite beýemçi aýallar kimiň näme sowgat getirendigini takyk bilýärdi, toýdan gideniň toý düwünçegine öz sowgadyna barabar sowgat salýardy. Beýemçi keywany aýallar hasabyny ýitirdi, köpi gören Annanyáz onuň şeýle boljagyny bilýärdi. Türkmeniň sylagly-sarpaly enesine ummasyz köp sowgat geljegini bilip, Ýelli paryň gat-gat jaýlaryna basylan harytlardan sowgat berip bolaýjaklaryny sanawa alyp, Ýelli paryň myhman jaýyna basdyrypdy. Tükel Orsýetden gelen gymmatbaha matalar, köwüşler, ýaglyklar, şaý-sepler Sülgün enä sowgat getiren adamlara, aýallara serpaý edilýärdi.

Sülgün enäniň toýunda kim gönendi, il gönendi, ýöne has gönenen weli Ýelli par boldy. Ol harytlaryny ile satýan bahasyndan hem gymmat aýdyp:

– Ýegen, adam namart bolýar-da, men bulary Sülgün enemiziň hatyrasyna mugtuna bermeli, ony-ha başaryp biljek däl, ýöne ýarym bahasyna bereýin – diýip, ile berýäninden bir ýarym esse gymmat bahany urdy, Annanyáz baý ýöne ýylgyryp oňady. Ýelli par bir ýerde aýalyňa üç ýyllyk girdejisini edinendigini aýdyp magtanypdyr. Dogrudyr şol.

Sülgün enä gelen sowgat-serpaýlar tutuş Gypjak ilatyna uçdantutma paýlanynda hem tükenjek däl, küde bolup ýatyrdy. Ýelli par:

– Sülgün enä gelen sowgatlary hem maňa sataýyň, onça mata-marlagy Sülgün ene-hä beýlede dursun, Sülgün enäniň nebereleri hem ýüz ýylda geýip tükedip bilmeýär – diýip, arzan aljak boldy. Emma Ýelli paryň ol diýeni bolmady. Toý sowlansoň hyzmat edenler üçin toý tutuldy, toýda bolsa hyzmat etmedik gypjakly barmy? Sülgün ene ol sowgatlaryň tas ählisini öz eli bilen obadaşlaryna paýlady...

Toýa gelenler üýtgeşik mähriban, hemmä ene diýdirip bilen bu aýala, Allanyň arzylap, ýüz on ýaş beren Sülgün enesine ýene ýüz ýaşamagy arzuw edýärdi. Ýaş gelinler çagajygynyň başyndan sypadyp çagasynyň uzak ýaşamagyny yrym edýärdi. Sülgün ene bolsa ýylgyryp:

– Häý, ýalançynyň dälje ýelinden doýma barmy? Bessir, indi maňa uzak ýaş dilemäh, batyr gatyrganyp ýörendir, maňa garaşyp – diýip gülýärdi-de – Allajan ömür berip bildi, ýöne, ynha, şu Atamyrat jany-da öz elim bilen öylendiräýsem – diýýärdi. Atamyraýyň boýnundan gujaklaýardy: – Göwnümiň galasy, balam, golumyň hasasy, balam!..

Garasaý, Sülgün enäniň toýy öňli-soňly bir hepdeden hem uzak boldy. Aprel aýynyň on ikisine Gypjakda arçyn saýlawy bolmalydy, emma şol gün toýda hyzmat edenlere söwüş berip, sag bolsun aýdylany üçin arçyn saýlawyna baran adam bolmady.

3.

Gizlin

Bukja 875

Aňtaw – 8

HABAR 129*

18.1.1917 ý.

Meniň Annanyýaz baý bilen hiç hili duşmançylygym ýok. Ondan gören ýamanlygym hem ýok. Wah, siz menden az gürlmegi, esasy zatlary aýtmagy talap edýärsiňiz. Meniň welin şeýle bir köp zatlary aýdasym gelyär, ynanyň, meniň aýtmak isleýän zatlarymyň içinde esasy däl bolmasa näme.

Annanyýaz baý tekeleriň çozgun tiresinden. Çozgun goňurlar ýaly däl, goňur dynç alanda dynç alan şekilli alar, ýöne çozgun bu dünýä iki geljek ýalydyr.

Annanyýaz baýam bir ýerde duranok. Hepdäniň üç gününde oglanlaň gimnaziýasynda arap dersinden sapak berýär. Men ogryn onuň sapak geçýän ýerine baryp gördüm. Okadýan oglany bary-ýogy on dört-on baş ýaşlaryndaky on dört-on baş sany okuwçy. Annanyýaz baý sapakdan soň üç-dört okuwça goşmaça sapak geçibem ýürek-bagyrlaryna düşýän eken. Oglanjyklaryň ýüzlerinden Annanyýazy ýigrenýändikleri mesaňa duýulýar.

Siz maňa dogry düşüniň. Annanyýaz baý barada ony-muny bilmek üçin ýanyna barar ýaly däl. Öýlerinde-hä

* Ors dilinden türkmen diline terjime edildi.

alabaý diýip äpet bir iti bar. Onuň üstesine üç sany tazysam bar. Meýdana çykda-da, Durdy kalaý diýen «iti» ýanynyň iki sany «güjügi» bilen mydama daşyny gallap dur. Item olardan ybalydyr. Salamlaşaýyn diýip, Annanyýazyň ýanyna baryberseň, ol iki güjüklü it gözleri bilen endam-janyňy persala edäýjek bolýar. Gimnaziýada onuň aýdan ýeke sözüne-de düşünmedim. O netikaza Hudaýyň haky üçin ýekeje sözi hem türkmen dilinde aýtmady.

Men gimnaziýada Asadulin diýen bir mugallym bilen tanyşdym. Ondan osmakladyp, türkmen mugallymlarynyň barlygy-ýoklugy hakda soradym.

Asadulin bir sagatlap Annanyýaz baýy öwmek öwdi, ony hakyt ymam Kasymyň bari ýanyndaky ymam etdi oturyberdi ol. Janym ýandy, ýansa nädeýin. Annanyýaz baý Asaduline wagty-wagtynda para-peşgeş berip duran bolmaly. Öz ýetişdiren, öz

bagymdan diýip oňa üzüm, alma, injir eltip beryändir. Şäherli mydama aç. Näme berseň, teperrik edinýär.

Annanyýaz nejisde adamlary özüne imrindirmek gudraty güýçli. Onuň bilen sähel salym gürleşseň, aňryňda nämäň bar bolsa getirip berip, dogan okaşasyň gelip dur-how. Asadulin-ä meniň aňkamy aşyrdy, bizar-peteňimi çykardy. Içim agyrýar diýip, ýanyndan zordan gaçyp gaýtdym.

Men göni gimnaziýanyň başlygynyň ýanyna bardym.

– Jenap başlyk, sizde Annanyýaz Artyk diýen bir türkmen işleýärmí? – diýip soradym.

Ol derrew baş atdy:

– İşleýär, işleýär – diýdi. Görsem-baksam o peläket hem Annanyýaz ýigrenjini öwäýerli görüldi. Men öňürttdim:

– Siz Annanyýaz Artyk ogluny ýakyndan tanaňzok, men welin ony baş barmagymdanam gowy tanaýan – diýdim.

Başlyk derrew meniň kimligim bilen gyzyklandy.

– Meniň kimdigimiň ähmiýeti ýok. Meniň adymy bilenizi bilen garnyňyz doýmaz. Siz men hakda däl-de, Annanyýaz Artyk hakda köpräk biljek boluň. Ynha, siziň ýanyňyzda size rehim inip, doganlyk kömegini etmäge gelen otýr. Men size öňünden duýdurýaryn, Annanyýaz Artyk siziň janyňyza kast edip, wezipäňizi eýelemek işleýär.

Elbetde, men bu habary başlyga ýöne ýere aýtmadym. Esasy bar. Esasy diýýänim, Annanyýaz baýyň barjamly adamlaryň oganlary üçin gimnaziýa ýolbaşçy bolmak işleýändigini ýüregim syzýar. Annanyýaz nirä barsa, ýolbaşçy bolýar. Onuň ata-babasy hem şeýledi. Olaryň tohumy mydama han ýa serdar, ýa arçyn, ýa başlyk. Ol häzir obada hat ýüzünde arçyn däl, ýöne Gypjakda Annanyýaz baýa sala salynman çöp başy hem gymyldamaýar. Bu adam baran ýerini alýar.

Meniň-ä dogry sözüüm bar. Hakykaty aýtmasam, hiç rahatlygym bolmaýar. Bu habary men, näme, diňe pul hantamalygym üçin aýdandyr öýdäňizmi, eger şeýle pikir edýän bolsaňyz, onda gaty ýalňyşýaňyz.

Deňlik bolsun. Deňlik bolmagy üçin hem Annanyýaz Artyk ogluny ýoklamaly. Bu babatda men nähili kömek etmeli bolsa taýýardygymy aýdýaryn.

Abdylla diýen bir kellekeser Annanyýaz baýy öldürmegiň kastynda elkin gezip ýör. Ýöne Durdy kalaý diýen iki sany güjükli it Annanyýaz baýy Abdylla kellekesere öldürmäge hiç hili mümkinçilik berenok. Men-ä Annanyýaz baýy öldürmek üçin ilki Durdy kalaýy iki güjügi bilen gümlmeli diýip pikir edýärim.

Nikolaý patyşaň ömri uzak bolsun, ol 1912-nji ýylda meniň göwnümden turýan iş etdi. Ol ähli okuw mekdeplerinden ýerli milletden bolan mugallymlary işden çykarmaly diýip perman berdi. Netijede, Annanyýazy we Annanyýaz ýaly adamlary mekdeplerden işden kowdular. Nikolaý patyşa oňardy. Annanyýaz baýyň hakyndan çykdy. Ýogsam ondan her zat çykar. Ýöne, ine, näçe ýylyň içidir, Annanyýaz baý gimnaziýadan kowulsa-da, öz öýünde baý adamlaryň çagalaryna arap we pars dillerini öwredýär. Çagalara arap we pars dilleri nämä gerek? Çagalara ors dili

gerek! Hawa, ors dilini öwretmeli. Annanyýaz baýyň çagalara näme üçin arap we pars dillerini öwredýändigini uly il bilýär. Ol Nikolaý patyşa garşy adam.

Annanyýaz baýyň jezasyny bermeli. Goý, ol çagalara arap we pars dillerini öwretmesin.

Şu habary bermäge hiç kim meni mejbur etmedi. Men habary öz islegim boýunça berdim.

*Ýazga geçiren Lawrow T.I.
18.1.1917 ý.*

Gizlin

Bukja 875
Habarçy 24

HABAR 139*

17.06.1917 ý.

Öten agşam Annanyýaz Artyk oglunyň öýüne alty sany myhman geldi. Olar Gündogdy baý, Eset molla, Ýalkap baý, Hanguly baý, Sähet işan şahyr, Rejep Gylyç, Guwak baý.

* Habar türkmen diline terjime edilende kem-käsleýin gysgaldyldy.

Gelenlere Annanyýaz baý eçildi: ýörite bir işşek soýdy. Ýogsam aw etem ýeterlik bardy.

Ilki käkilikler gowrulyp saçaga getirildi.

Soň keyik etinden gowrup getirdiler.

Soň keyik etinden kebab edip getirdiler.

Soň täze işşegiň öýken-bagry äberildi.

Soň işşegiň gapyrgalaryndan çekdirme edip getirdiler.

Soňundan ýeňiljek nahar diýip unaş içdiler.

Unaş içilip otyrka Annanyýaz baý oturanlara şeýle diýdi:

– Şükür edeliň, ak patyşanyň biz baradaky pikiri gaty üýtgeşik. Ol bizi özündenem baý hasaplaýar.

Mydama gülmegi gowy görýän Hanguly baý ör-gökden geldi. Ol:

– Annanyýaz baý, sen nireden bilýäň ak patyşanyň bizi çaksyz baý hasaplaýandygyny? – diýip, Annanyýaz baýy gepletmek üçin sorady.

Şol mahal Guwak baý meniň edilýän gürrüňi diňlemegimi islemän, elime iki sany boşan çanagy uzatdy. Ol:

– Me, bulary daşaryk äkit – diýdi.

Men çanaklary elime alyp, Annanyýaz baýyň jogabyny eşitmek üçin sägindim. Men nireden bileýin, Guwak baýyň özüme beýle dykgat bilen seredip durandygyny, ol

böwrüme şeýle bir batly hürsekledi welin, tas zähräm ýarylypdy, içindäki nahary doly gutarmadyk elimdäki çanaklaryň hersi bir ýana gapgaryldy:

– Näme, aňkarylyp dursuň, sen gürrüň diňlemäge geldiňmi ýa hyzmat etmäge?

Men nämäniň-nämedigine derrew düşündim, özümi ele almak üçin çalyşdym. Oturanlardan öwran-öwran ötünç soradym.

– Elbetde, hyzmat etmäge geldim. Annanyýaz baýa hyzmat etmegi, siz ýaly atly-abraýly, derejeli adamlara hyzmat etmegi özüme çäksiz uly bagt bilýärim men. Meniň gep-gürrüň bilen işim ýok. Eşiden gürrüňimi žandarmeriýa satmak bilenem işim ýok. Men bir päk ýürekli halal adam – diýdim.

Annanyýaz baý meni goldady, adymy tutup: «Bu ýigit halal ýigit, gep-gürrüň bilen işi ýok» diýdi.

Annanyýaz, hakykatdanam, meni gowy görýär, menem ony erbet göremok. Ikimiz biri-birimize ýakyn adamlar. Ýöne men hakykty dostlukdan ýokarda goýýaryn. Hakykty aýdanyň üçin Nyýaz menden nädip gaty görsün.

Men çanaklardan düşege dökülen naharlary syryp-süpürüp başladym. Şondan soň Annanyýaz baý göýä hiç zat bolmadyk ýaly gürrüňini dowam etdirdi:

– Ak patyşa türkmenleri hazynasy näçe alsaň köpelyän çeşmedir öýdýär. Ýogsam ýylyň dowamynda, heý, ýigrimi baş gezegem salgyt salmak bolarmy?! Ak patyşa halys geday galayan eken. Ýigrimi baş sany salgyt! Dünýäň hiç bir ýurdunda-da ýokdur şeýle köp salgyt salynýan ýeri.

– Ýigrimi baş däl bolaymasyn-how? – diýip, Sähet şahyr akylylyk bilen ak patyşany goramaga synanyşdy.

Oturanlar ýerli-ýerden «Ýigrimi baş-de-ýigrimi baş» diýişdiler.

Soň oturyp, «jaý salgydy, tüsse salgydy, patyşalyk salgydy», suw salgydy, ýer salgydy, at salgydy, mal salgydy diýip ýeke-ýekeden sanap çykdylar.

– Hywada gyz salgydam girizilipdir. Bizde heniz gyz salgydy ýok, şoňa şükür edäýmeli – diýip, Hanguly baý şükür edenden bolýar. Ol mydama içýakgynç gürrüň edegen.

– Isfendiýar hanyň dokuz sany nikaly, kyrk sanam nikasyz aýaly bar. Nämemiş, tagt mirasdüşer ogly Temirgazy Töre ýogalandygy üçin keýp çekip derdini egisjekmiş. Bu salgydy üçin Jüneyit han onuň nemesini kädä gabady ahyryn – diýip, Hanguly baý aýtdy.

– Şeýle salgyt salynsa, Jüneyit han ýaly ar-namys üçin serden geçjek ýigitler bizde-de bardyr – diýip, Guwak baý göýä gyz salgydynyň namysyna galan ýaly titir-titir edýär. Onuň gan inen gözleri birden maňa düşdi. Men atlyp öýden çykdim. Çanaklar içerde galdy. Soň ol çanaklary Durdy kalaý daşary çykardy.

Ak patyşanyň edenine kaýyl bolmazlygyny Annanyýaz baýda irden bäri bardygyny men takyk bilýärim.

Annanyýaz baý ak patyşa garşy öz töweregine adam ýygnamak isleýär.

Men şu habaryň ygtybarlydygyna kellämi goýýaryn.

Nähili netije çykaryljakdygyny, elbetde, degişli edaralar biler.

Şu habary bermäge meni hiç kim mejbur etmedi, habary men öz islegim boýunça berdim.

*Habary ýazga geçiren
Maýerson F.
17.06.1917 ý.*

* * *

1917-nji ýylyň aprel aýynyň on ikisine Gypjakda arçyn saýlawy geçmelidi. Adam barmany üçin ol gün saýlaw bolmady. Ýene-de arçyn saýlanmak isleýän Hojaberdi murt Annanyýaz baýyň ýanyna gelip, Aşgabatdan gelen komissaryň haýyşyny aýtdy.

Annanyýaz baý:

– Geçiriberiň saýlawyňyzy, toýumyzy, Allanäme sowduk – diýdi.

Aprel aýynyň on dördünji güni Gypjagyň çäýirlyk atlandyrylan ak meýdanyna üýşen jemende ýene arçyn saýlap bilmedi.

Annanyýazyň yzyndan üç-dört gezek çakylykçy geldi. Emma Annanyýaz saýlaw barmady, sebäbi şindi alysdan gelen myhmanlardan gitmedigi bardy.

Bu mahal dünýä bulaşypdy. Öz patyşasyna biwepalyk eden buržuaziýa Nikolaý ikinjini tagtyndan el çekmäge mejbur edipdi. Onuň ornuna Wagtlaýyn hökümet ýurduň başyna geçip, Kerenskiý onuň ýolbaşçysy boldy. Üç ýüz ýyllap Russiýany dolandyran Romanowlaryň maşgalasynyň golundan tagt gidipdi, emma ýurtda özgeren zat bolmandy. Ozalky çinownikler reňkini-sypatyny üýtgedip, ýurdy edara edýärdi. Zakaspi oblastynda dolandyryan general-gubernator A.N.Kuropatkin indi demokrat bolupdy. Zakaspi oblastynyň naçalnigi N.K.Kalmakow Sankt-Peterburgda bolan wakalary, hiç bolmanda ýerli halkdan pynhan saklamak üçin, mümkin bolan çäreleri geçirýärdi. Bardy-geldi türkmenler baş galdyraýsa gerek bolar diýen heder bilen jeza beriş otrýadlaryny döredýärdi.

Aşgabatda, Gyzyrbatda, Krasnowodskide, Merwde syýasy galkynyşlar möwç alýardy. Eziz han Tejeni sorap otyrды. Gurbanmämmet serdar Wasda sekiz asyrdan soň ilkinji gezek türkmen döwletini yglan edipdi. Gökdepede, Gyzyrbatda, Maryda, Çärjewde rus çinownikleriniň täsiri azalyp, ýerli hanlar ýañadan ata atlanypdy.

General-gubernator A.N.Kuropatkin janhowluna her ýola başyny urup görýärdi. Ol ýerli halklaryň göwnüni awlamak üçin Zakaspi oblasti diýen ady «Türküstan ülkesi» diýip çalşyrdy. Ýerli ilatyň obalarynyň han-beglerini ymykly öz tarapyna çekmek üçin demokratik usulda saýlawlar geçirip başlady.

Ilkinji saýlawlaryň biri hem Gypjakda geçýärdi. General-gubernator Gizlin kanselýariýanyň, žandarmeriýanyň, jansyzlaryň maglumatlaryna esaslanyp, Gypjagyň ozalky arçynyny aýyrmaly diýen karara gelipdi. General-gubernatora indi baýlyk gerek däl, ozalky toplan baýlygyny, wezipesini goramak üçin halk gerekdi, halk bilen dem alýan arçynlar gerekdi, özüne wepaly hanlar-begler gerekdi.

Ilaty ýedi müňe golaýlan Gypjak obasyny arçyn saýlawy ençeme böleklere bölüpdü. Ululy-kiçili dokuz bölek bolan ilatyň saýlawy gatnaşýan erkek adamlary dürli bähbitler üçin birleşip bilýärdi, ýene bölünýärdi, ýene birleşýärdi.

Garaz, Gypjak obasynda syýasy hadysa möwç urýardy.

Halys ýadawdygyna garamazdan, çakylykçy yzyna çakylykçy gelip duransoň, Annanyýaz baý ýygnaga barmagy ýüregine düwdi. Ol şu gün ýygnaga barmasa, erte baryp biljek däl. Ol general-gubernatoryň tabşyrygy boýunça Wasa kerwen äkitmelidi. Toýdan öň ol ýol şaýyny taýýarlap goýupdy.

Annanyýaz ýygnaga barmak üçin donuny geýnyp daş çykdam welin, ýolda Gara möjek görüldi. Onuň gapdalynda ýene bir at bardy. Onuň üstüne bolsa bir adam keseligine basylypdyr.

Gara möjek gelip, Annanyýaza baş atyp, dabaraly salam berdi:

– Annanyýaz baý, ine, men seniň ýagşylygyň gadyryny bilmedik, saňa ýarag çenän pelidi – Abdylla ganojagy getirdim. Men muny öldüribem bilýädim, ýöne, gel, Annanyýaz baýa diri halda eltip bereýin. Belki, öz hasaby bardyr diýdim. Ynha, ganojak. Nätsen öz işiň – diýip, Gara möjek gapdalyndaky atyň üstünde kese ýatan, eli-aýagy daňylan Abdyllany atyň üstünden agdaryp goýberdi. Ilki baryp ýere kellesi degen Abdylla näýynjar ses etdi.

– Gara, sag bol, uly iş etdiň.

– Wah, bu enesi ýalamadyk gadyr bilmez eken – diýip, Durdy kalaý Abdyllany taýly gezek depdi.

– Annanyýaz, öňkiň ýaly dözümsizlik etjek bolsaň-a, öňünden aýt, onda edil şumat möjek soýan ýaly edip damagyny çaljak munuň. Läşinem hiç kim tapmaz ýaly, tapsa-da hiç kim tanamaz ýaly ederin.

– Gara, sen esasy etmeli işiň etdiň. Indi sen arkaýyn bolaý. Men munuň bilen hasaby Garagumuň jümmüşinde edeýin. Ertir, nesip bolsa, kerwen bilen Wasa gitmekçi. Men munuň bilen Garagumuň jümmüşinde hasaplaşaryn. Durdy, sen bu gadyrbilmezi ambara salyp goý. Ertir ýanymyz bilen äkideris. Şuny saňa tabşyryan.

– Munuň bilen özüm nagt gürleşerin. Ikinji gezek menden gaçaýmaz bu, arkaýyn bolaý – diýip, Durdy kalaý Abdyllany süýrüp ugrady:

– Men aýtdym-a Abdylla hökman ele düşer diýip. Siz maňa ynanmadyňyz. Bu nejisi Garanyň ele saljagynam aýtdym-a men. Ýamana ýol ýok. Aýtdym-a men. – Arman, Durdy kalaýyň sözüne hä beren kişi tapylmady.

Annanyýaz baý Gara möjege minnetdarlyk bildirip yzyna ugradansoň, özi çayyrlýga tarap yöneldi.

Ýygnak gidýärdi. Emma sustdy. Belli bir adamy saýlap bilmän, birek-biregiň göwnüni ýykyp, birek-biregiň ýüzüne gelip, damak ýyrtan adamlar bu günem arçyn saýlap bilmejekdiklerine ynanypdylar.

4.

Her tiräniň, syrgynyň adamlary bir topbak bolup aýratyn otyrdy. Mähelläniň önünde ýygnak geçirmäge gelen üç-dört kişi gaty janygyp gürleýärdi. Ýöne olaryň sözüne pitiwa edýän ýokdy. Her topar öz kethudasynyň tabşyryşy ýaly dymyp otyrdy. Ýygnagy imi-salalykda geçirmegi başlyklaryna wada berip gelen Illew bolubilenini bolýardy. Gypjaklylary «Başlyklardan utanyň ahyryn!» diýip, utandyrjak bolýardy. Meger, utandyrjak däl-de, gorkuzjak bolýan bolsun gerek. Ýöne Illew salgydyň yzyna düşüp gelen başlyklardan gypjaklylar ne utandylar, ne-de gorkdular, ne-de olary diňlediler.

Illew salgydyň oda-köze düşüp jowranmasy, gaharlanmasy ýöne ýere däl. Öňler ýygnak, saýlaw geçirilende belli-belli adamlar gürlärdi. Garagoňur köplük bolansoň Gündogdy baý gürlärdi, ol özüne göwni ýetýän, sözi söz baý. Ondan soň ireý tiresi gürlär, ireý tiresinden soň har tiresi gürlär. Çozgunlar akgoňura degişlidir. Akgoňur bilen garagoňuryň arasynda basdaşlyk barsa bardyr, ýöne duşmançylyk welin ýok.

Ýöne bu günki adamlaryň bolşy bir ýyl mundan öňki ýagdaý bilen deňeşdireniňde-de tapawutly.

Oba kethudalary barka hiç kimden ses-selem çykmazdy. Ähli kişi öz tire kethudasynyň aýdýan sözüne kaýyl bolar oturardy. Bu gün welin beýle däl. Kethudalaram-a gürlemesine gürleýär welin, sähel barjamly kişilerem öz pikirini aýtjak bolup gara heläk. Wah, olarda üýtgeşik pikirem ýok welin, şeýle bir gürläsleri gelýändir-dä, elbetde. Öň beýle baş-başdaklyk üçin berk çäre görlerdi. Bu gün, ana, şol çäre-jeza gowşady. Gürländigi üçin özüne gep gelmejegini bilen garagoňurlylaryň, çozgunlylaryň, ireýlileriň, harlaryň wekilleri gowur turuzýardylar.

Nury gysygyň aýagy köze bişýän ýalydy, bir ýerde duranokdy. Her kimiň gulagyna bir zatlar diýip çawuş çakýardy.

Hojaberdi arçynyň welin adaty howalasy ýokdy. Ol, meger, takdyryna ten beren bolarly. Ol-bul görkezme berse-de, Nury gysyk ýaly oda-köze düşenokdy.

Hojaberdiniň üstünden iki ýylyň içinde arza köp düşüpdi. Aşgabatdan şol arzalar bilen köp sanly derňewçiler hem gelipdi. Her gezegem Hojaberdi dili gysga bolupdy.

Gypjagyň deňinde otly ýoluň duralgasy, bölünip berlen ýeri bardy. Şol ýeri suwarmak üçin Aşgabat uýezdiniň ýörite permany bilen Gypjakçaýdan iki suw paý bölünip berlipdi. Hojaberdi arçyn, ana, şol iki suw paýy arçynlyk eden ýyllarynyň içinde öz haýryna peýdalanyň gelipdir. Bu bilinmese-de, bilinmeli däl. Ýöne adama bela gelse, kesekiden gelenok, ilki özünden, özem iki barmak dilinden gelýär. Demirýoluň yeriniň iki suw paýyny oturylyşykda Hojaberdi dilinden sypdyrypdy. Dilinden sypdyran gününüň ertesem barlagçy gelipdi. Hakykaty nädip gizlejek?! Demirýolunyň birki tanaplyk yerine asyl suw barmadyk, ol ýerde ekin ekilmedik bolsa näme?! Bu maglumat çişirilip-çişirilip general-gubernatora çenli ýetirilipdi.

Her gezek Illew salgyt gönenerdi. Hojaberdiniň üstünden ýazylan arzany «ümsüm» etmek üçin mazalyja para-peşgeş alardy.

Hojaberdi arçyn arzany Illewiň ýazdyrýandygynyň, soňundanam şol arzany «ümsüm» etdim diýip, para-peşgeş alandygynyň üstüniň açylandygy barada il

arasynda gürrüň ýaýrapdy. Şonuň üçin adamlar assyrynlyk bilen Hojaberdi murt bilen Illew salgydy synlaýardylar.

Hojaberdi bilen Illew salgyt ýanaşyk otyrды. Onçakly ýürekdeş görünmeseler-de, mahal-mahal özara gürlüşýärdiler. Oba adamlarynyň çaky boýunça olar ýeke agyz gürlüşmelem, ýanaşyk oturmalam däldiler. Olar özara gürlüşmäge başlanlarynda oba adamlarynyň ählisiniň nazary Hojaberdi arçyn bilen Ilmyrat salgyda gönügýärdi.

5.

Annanyýaz baý geldi.

Oturanlar baş atyp Annanyýaz baýa salam berdiler.

Annanyýaz baý obaň kethudalary, ýaşululary bilen salamlaşyp, çozgunlaryň hataryna baryp oturды.

Gündogdy baý söz aldy:

Adamlar! Biz üýşüp, Annanyýazdan arçyn bolmagyny haýyş edeliň. Öz obasy üçin gerek bolsa, Annanyýaz gujur-gaýratyny gaýgyrmaz. Adamlar, obamyz üçin gowy boljagyny edeliň. Annanyýazy arçyn saýlalyň. Goý, ol arçyn boljak däl diýip, ýer depip durmasyn. Razylyk bersin. Annanyýazyň nähili adamdygyny, aslyny size tanatmagyň geregi ýok. Annanyýaz baýy hemmämiz tanaýarys, hemmämiz hormatlaýarys.

Oturanlar ýerli-ýerden Gündogdy baýy goldady.

Uýezd naçalniginiň orunbasary, wekili Annanyýaza ýüzlendi:

– Annanyýaz Artyk ogly, obadaşlaryňyz sizi arçynlyga hödürleýärler. Men şu ýere gaýtmazymdan öňinçä general-gubernatorymyzyň siz baradaky pikirini hem maňa aýtdylar. General-gubernator siz hakda örän gowy pikirde eken.

Bu habary eşiden Illew salgydyň ýüzi gor deýin agardy, gözleri tas hanasyndan çykypdy. Ol «eşitdiňmi?» diýýän terzde Hojaberdi murta seretdi. Hojaberdi murtuň murty salpardy, özem aşak bakdy.

– Agöýli çozgunlar ata-baba abraýly-hatyraly, il-gün üçin dörän neberedir. Taňryguly çozgunyňam, Artyk çozgunyňam Gypjagyň adamlary üçin eden ýagşylyklaryny sanap tükedip bolmaz – diýip, Nury gyşyk nämäniň-nämedigini, özüne howpuň abanyandygyny aňyp, goranyşa geçdi: – Annanyýaz janyňam ömri uzak bolsun. Annanyýaz jan ýalaňaja don, aja nan berip ýören adam. Külli Utamys, külli Togtamys Annanyýaza alkyş aýdýar. Annanyýaz jan, men saňa gije-gündiz alkyş okap oturandyryn.

Uýezd naçalniginiň wekili Annanyýaz baýy orta çagyrdy.

– Adamlar, meniň ýüregim siziň bilen. Men arçynlygy goýup, diňe öz hojalyk aladalarym bilen güýmenip ýörmejegimi, ýörmändigimi hemmähiz bilýänsiňiz diýip pikir edýärim. Men ömrümi obaň adamlarynyň bähbitlerine bagyş etmekçi. Taňryguly batyram, Artyk hanam Gypjagyň adamlarynyň bolçulykda ýaşamagyna ömürlerini bagyş eden adamlar. Menem öz pederlerimiň ýoly bilen gitmekçi. Ýöne soňky döwürde arçyn hakyky arçyn däl. Arçyn oba adamlary bilen geňeşip, bir karara gelýär

welin, başgalar seniň gelen kararyňy uýezde baryp, başgaça çözüp gelyärler, onsoň sen oýnatgy bolup galýarsyň. Ine, Nury Perde, ol obaň ýaşulularynyň pikirinem, arçynyň pikirinem diňlänok. Onuň özi obada hem han, hem arçyn, hem gubernator. Suw paýlanyşygy onuň üçin hiç zat. Nury kime suw bermek islese berýär, kime berenok. Mirap görgüli-hä indi dagdy bolupdyr. Uýezdde-de arçyny däl-de, Nuryňy diňleýärler: «Nury bilen oňşup işle» diýýärler. «Nury Perdä gulak as» diýýärler. Nury Hojaberdiniň arçyn bolmagyny isledi. Bu zatlaryň üstesine-de Nury öýünde neşe satýar. Lülehana döretdi. Adamlarymyz, aýratynam, ýaşlarymyz zaýalanyp barýar. Eger şu gidişine gitse, men obanyň ýene bir ýyldan nähili güne düşjegini göz önünde getirip bilemok... Adamlar, biz Nurydan öýkeläp ýörmän, üýşüp, onuň bilen gürleşmeli, pis pişesini goýdurmaly. Elbetde, Nuryňyň Aşgabatda meslekdeşleri kän, ýöne häzir döwür üýtgedi. Goý, Nuram üýtgesin. Obamyz bir maşgala ýaly ysnyşykly bolmasa, bolçulykda ýaşap bilmeris. Gypjak – öýümüz. Öýümüzü goramak her bir gypjaklynyň borjy.

Adamlar ýerli-ýerden gygyrmaga başladylar:

- Nury Perde obanyň ýaşlaryny zäherleýär!
- Bar bela-beter Nuruda!
- Nuryňy obadan çykarmaly!
- Nuryňy obadan çykarmaly!

Annanyýaz uýezd naçalniginiň wekiline öz pikirini orsça gaýtalady. Ýöne gürrüňinde Nury gyşygyň obadan çykmagynyň däl-de, obada haramy keypleriniň satylmagynyň bes edilmeginiň hökmanydygyny, zerurlykdygyny nygtady.

Wekil ýeňil dem aldy:

- Obaň, ýygnagyň bar meselesi şu dälmi?
- Hawa, bar meselämiz şu.
- Baş üstüne, baş üstüne. Obadan çykaryp kowuň, nirä gitse, soňa gitsin, jähennemiň dik düýbüne gitsin. – Wekil gyzykly bir oýna tomaşa etjegine begenýän ýaly, hezil edip ýylgyrdy, soňundan hezil edip güldi.

Eý-ho! Adamlaryň başly-barat gygyryşmaları Gypjak obasynda hiç mahalam şeýle belent, şeýle dowamly bolan däldir.

Ýedi ýüzden gowrak erkek kişi Nury gyşygyň öýüne bakan gönükdü.

Iliň güýji – siliň güýjündenem ýowuzrak eken. Sähel salymyň içinde Nury gyşygyň ähli goş-golamy on sany araba ýüklenildi. Galan zatlary ýedi ýüz adamyň hersi eline aldy, arkasyna aldy, garasaý, aldy: Nury gyşygyň oturan ýerinde bir sagatdan soň derde ýaraýjak ýekeje üpdük zat-da galmady. Ähli kişi Nury gyşygyň goş-golamyny alyp demirýoluň deňine getirdi. Şol ýerde-de Nury gyşygyň ähli zatlary düşürildi.

Nury gyşyk, dogrudanam, zat baryny jemläb-ä bilen eken. Hanha, Nury gyşygyň zatlary obaň çetindäki Ýaşyldepe ýaly bolup görünýär. Göýä bir depe iki depä öwrülen ýaly.

Iki depe goş-golam.

Her döwrüň öňe çykarýan adamlary bolýar eken. Türkmen jemagatynda mertlikde, batyrlykda, gaýduwsyzlykda özgelerden parhlanýan är ýigitleri öňe çykardy. Ol är ýigitler türkmeniň agyr gününde-de, toý-tomguly günlerinde-de ilin umyt baglap, hatyralaýanlarydy. Olar öz bähbitlerini körbolsun edip, iliniň, jemagatymyň bähbidi diýip ylgardy. Döwlet jylawyny gowşatdy welin, ilin önüne düşýän adamlar üýtgedi. Nury gyşyk, Hojaberdi murt, Illew gubernatyr, Ýelli baý tetelliler ilin önüne düşýän adamlar boldy bu gün. Türkmende: «Süri yzyna öwrülende agsagy-togsagy öňde bolar» diýen pähim bar. Diýmek, türkmen ugruny üýtgedipdir, onda-da agsak-togsaklar öňde bolaýdylar. Olar jemagatyň gowşak ýerinden hazyna çolpusyny urmagy başardylar. Eýtdiler-beýtdiler, belli bir derejede baýlyk topladylar. Baýlygyň hem öz kanuny oýny bar. Baýlygy ýüze ýeten ony müňe ýetirmek üçin hars urýar. Müňe ýetensoň ony on müňe ýetirmäge çytraşýar. Soň ýüz müňe ýetmeli. Baýlyk ýüz müňe ýetensoň, hökümdarlyk gerek. Patyşa bolmak gerek. Bu baýlygyň basgançak kanuny. Ýelli pary güretseň, oňa arçynlyk kiçiräk görünýändir. Onuň uýezde hökümdar bolasy gelýär. Özem ol bu küýsegini gizläp-ýaşyrybam durmaýar. Hojaberdi arçynlygy birinji basgançagy hasaplapdy. Ol etraba başlyk bolmak isläpdi. Bu maksadyna ýetmek üçin Illew gubernatyr bilen, gör, näçe gezekler kelle degirişip maslahat edipdi. Ýöne, näme, bu günki gören ýolbaşçyň ertir ýok.

Hojaberdi-de, Illew-de, Nury gyşyk-da durmuşyň bu günki tüweleýine asyl-ha garaşmandylar. Olar «Bagtymyz ýatdy!» diýip, öwran-öwran gaýtalaýardylar. Ýatan bagty nädip ör turuzmaly? Bagtyň wezipede bolsa, onda bagtyň ýatmasy müşgil däl. Bagtyňy bir zada baglamaly däl. Annanyýaz göz astyndan «Bagtymyz ýatdy!» diýişýän kişilere gynandy.

Oba adamlary ýeňil dem alyp, keýpihonluk bilen oba dolandylar.

Oba kethudalary Annanyýazy ýeke-ýekeden mübärekdiler, oňa işde şowlulyk arzuw etdiler.

Annanyýaz adamlaryň arasynda edilýän gürrüňlere diň salyp barýan ýalydy, ýöne aslynda ol içki pikirleri bilen gümrady. Ol şu ýerden göni бага barmak isledi, şol ýerde düşek ýazyp, ýazylyp-ýaýrap oturmak, öňdäki etmeli işlerini hakydasyndan birin-birin geçirmek isledi. Hangulynyň yzyndan çakylykçy ibermeli, goý, gelsin. Adam begenen günü, gynanan günü mydama ýegre dostuny küýseýär. Ýöne oturyljak ýer – bag Annanyýazda düşündirmesi kyn bolan oňaysyzlyk döredýär. Ol oňaysyzlyk bagyň jenneti ir-iýmişlere sahy bolmagy, ýöne bagdan çykan ýeriňde hor-homsy, el serişýän adamlaryň günsaýyn köpelmegi. Bagyň içidir berekedi bilen daşarysynda sazlaşygyň ýoklugynda. Annanyýazyň hökümetiň işine ulaşmasy birle bagyň idisiz galmasy-da daşda däl. Annanyýaz arçyn bellenmesini, näme üçindir, бага palta salynma hökmünde duýdy. Ýeri, bu duýgy-howatyrlanma Annanyýaz baýda näme üçin, näme esasda döredi. Annanyýaz baý bu duýgy-howatyrlanma örtenmesine jogap tapmady. Ol öz-özünü köşeşdirmäge çalyşdy: «Eý, Annanyýaz dogan, Allatagala saňa öz-özün, öz maşgalaň, öz dünýäň bilen meşgul bolmagyň üçin laýyk on iki ýyl möhlet berdi. Bu az möhlet däl. Seniň kakaň, ataň, ähli pederleriň ömürlerini il-gün üçin bagyş etdiler, il-günüň alkyşlaryny aldylar, ýalkandylar. Ynha sen bu gün uly ýola

düşdün, Annanyýaz, pederleriňe mynasyp bolmaga çalyş. Artyk hanyň Nury gyşygy obadan çykarmak, şeýdibem, obanyň neşe-ajal merkezini ýok etmek islegi-de amal boldy. Nury gyşygyň obadan kowulmagy bilen oba arassalanarmy, arassalygyny saklarmy, bu entek belli däl. Ýöne türkmeniň gadymdan gelýän ýoluny eşrepi deýin saklamak, obanyň sagdynlygyny, agzybirligini goramak seniň borjuň, Annanyýaz. Döwür ýylsaýyn däl, günsaýyn özgerýär. Ýene Gökdepe pajygasy ýaly pajyganyň ysy gelýär. Äpet harasadyň ýakynlaşýandygy duýulýar. Aşgabada barsaň, adamlar bilen gürlleşseň, şol tupanyň ýakynlaşýandygyny hasam açyk duýýarsyň.

Eý, Hudaý jan, näme bolsa-da, türkmene gowusy bolsun. Kynçylykdan gaçmarys, halka gowy bolsa bolýar...»

6.

Gün ikindä golaýlaberende iki sany ýaş oglan ylgaý baryp, Sülgün enä buşlady:

– Sülgün ene, Annanyýaz kakamy arçyn goýdular!

Sülgün ene bu söze ör-gökden geldi:

– Näme, ol öň arçyn dälmi?!.

Birinji kitabyň soňy.

DÜŞÜNDİRİŞLER

² Bagdadyň bazary böleklere bölünýär: suk al-bazzazin – mata bazary; sul al-ahziýa – aýakgap bazary; suk al-libas – egin-eşik; suk al-safafir – demir bazary.

¹ El waadatu daýnun – wada bergidir (*arapça*).

² Bowed rowşen desýe dana benure şemge danaýi – Dananyň ýüregi bilimiň şeminiň nurundan röwşen tapar (*parsça*).

³ Şa nakasa malun min sadaktin – Sadaka bermekden mal kemelmez.

⁴ Wakfy – musulman dini edaralaryndaky ýeňillikleri berýän şahsy emläk.

¹ Sünnet – pygamberiň ýoly.

¹ Fykh – yslam hukuk ylmy.

² Ýazgy arap dilindedi.

¹ «Dil – bela, diş – gala» diýen nusgasy-da bar.

¹ *Mewaly* – arap bolmadyk halk.

² *Emawy* – araplar.

¹ *Nass* – yslam hukugynda Gurhan bilen hadysa aýdylýar.

² *Muhaddys* – hadysçy, hadys alymy.

³ *Jerh* – hadys usuly ylmynda rawyny tankytlap, onuň gowşaklygyny ýüze çykarmak; *tagdyl* – hadys usuly ylmynda rawynyň dogruçylygyny ýüze çykarmak.

⁴ *Mugtazile* – yslamda akyla örän uly üns berip, Allanyň kyýamat gününde görüljegini, sypatlaryny ret edýän mezhep; *jehmiýýe* – mugtaziläniň bir goly. Bu mezhep dünýäde adamyň hiç zada ygtyýarynyň ýokdugyny öňe sürýär.

⁵ *Kadaryýýe* – kadary, ýazgydy inkär eden sünnülikden aýry mezhep.

⁶ *Mürjiýýe* – imany amaldan aýry kabul eden sünnülikden aýry mezhep.

¹ Bagabat – Änew.

¹ Abylkasym Zamahşarynyň «Altyn halkalar» kitabynyň «Aýraçylyk hakynda» atly makalasyndan.

¹ «Bilimnama» – Ýusup Has-Hajyp Balasagunlynyň (XI asyr) «Gut etgu bilig» ady bilen meşhurlyk gazanan kitaby. «Syýasatnama» Nyzamylmülkün (XI asyr) meşhur eseri.

¹ Magtymguly.

¹ Wýorst – 1,06 kilometre deň bolan uzynlyk ölçegi, bu uzynlyk ölçegi gadymy türkmenlerde çakyrym ölçegi bilen deň gelýär.

¹ Wereşagin W.W. (1842 – 1904 ý.) rus žiwopisçisi-batalisti.

¹ Marselýoza – fransuz rewolýusiýasynyň aýdymy. 1792-nji ýylda döredilen bu aýdym Orsyýetde, Aşgabatda meşhurdy.

¹ L.Stabrowskiý, Ärsak Hajyýew 1905-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynda Aşgabatda RSDRP-niň toparyny döredendigi üçin türmä basylýar we türmede sütem edilip öldürilýär. Şol ýyllar bu iki rewolýusioner il arasynda gaty meşhurdy.

¹ Sähet işan Mährujy. 1891-nji ýylda Gökdepäniň Ýylgynly obasynda doglan, 1929-njy ýylda Eýrana göçen şahyr.

¹ Ýalan dünýäde ýörmäge,
Döwlet ber, eşret sürmäge.
Ömür ekläp, gün görmäge
Segsen ýyl pursat islärin.

* Ors dilinden türkmen diline terjime edildi.

* Habar türkmen diline terjime edilende kem-käsleýin gysgaldyldy.

ANNANYÝAZ ARTYK

BIR ÖMRÜŇ KYRK PURSADY

Roman

Ikinji kitap

Birinji bap

SYÝASAT KERWENI

1.

Garagum – türkmeniň saçagy. Türkmen bu saçagyň daşyna egele bolup ýaşaýar.

Garagum – türkmeniň galasy. Türkmeňe duşman bolup, Garaguma giren özüň bolma, Hudaý saklasyn. Tokaýa ýolbarsyň süýdünü sagyp almak üçin kim baryp biler?!

Garagum – mizan terezi. Ahaldan Wasa kerwenli barjak bolsaň, bir hepde azlyk edýär. Bir hepde ýol söken her bir adam Allatagalanyň türkmeni niçiksi ezizländigi, söýendigi – uç-gyraksyz ýer-ýurt berendigi barada oýlanýar. Allatagalanyň türkmeniňki diýip beren ýeri diňe Garagum çölümi näme, Garagum türkmenime bolsun diýip, Allatagalanyň beren ýeriniň diňe on dördten biri ahyryn!..

Garagumuň mizan terezisidiginiň hikmeti şunda: çöl gujagyna gireniň kimdigini takyk kesgitlep berýär, mertmi ol, namartmy ol, çydamly-sabyrlymy ol, çydamsyz-dargursakmy ol?

Bu gün Garagum ýetmiş düýe kerweniň önünden saçak bolup çykdy.

Bu gün Garagum ýetmiş düýe kerweniň gala bolup daşyny gallady.

Bu gün Garagum ýetmiş düýe kerweni, onuň ýanyndaky kişileri mizan terezisine mündürdi.

Garagum kimiň kimdigini, nämäniň nämedigini Wasa barylýança takyk ölçär.

Garagum köpi gören garry danalara meňzeýär. Ol gujagyna giren kişisini, wagt sarp etmezden, bada-bat tanaýar.

Garagum – mizan terezi bu gezek hem ýalňyşmady.

Ýetmiş düýeden ybarat kerwen Ahaldan Wasa barýar.

Kerwenbaşy Annanyýaz Artyk ogludy. Onuň ýanynda Durdy kalaý, Allandyr Rejepden başga ýedi sany rus esgeri, on iki sany türkmen ýigidi bardy. Annanyýazdan başlap ählisiniň ýaragy guratdy.

Dogrusy, Annanyýazyň ýurt söküp Wasa gidesi gelmändi. Öz obasynda-da, Aşgabatda-da onuň dert-endişesi ýeterlikdi. Ýöne onuň asgyn tarapyndan barypdylar: ony ýörite çagyryp, Wasdaky agyr ýagdaý hakda ogryn gürrüň beripdiler:

– Bize gelip ýeten habara görä, Wasda adamlar gallasyz, açlykdan ýaña gyrylýarlar. Biziň hökümetimiziň ähli türkmenlere – ähli doganlarymyza kömek edesi gelýär. Goý, ähli türkmenler täze döwletiň bar aladasynyň adamlardygyny, ähli kişini bol-telki ýaşatmakdygyny, açlyga ýol bermejekdigini bilsinler. Bu ýüki ynamdar adamyň wasylara ýetirmegini isleýäris.

Ýeri, ýagdaý şeýle bolsa, nädip ýok diýip biljek? Şol ýerde kösenip ýatan ganym duşmanyňam bolsa, aç gyrylsyn, ölsün diýip bilmersiň-ä.

Türkmeniň haýsy tarapyndan barmaly? Türkmeniň ýok diýip biljek zatlary nämeler? Türkmeniň kes-kelläm göwnemejek zatlary nämeler? Megerem, general-gubernatorlykda türkmeniň umumy gylyk-häsiýetleri ilik-düwme öwrenilen bolsun gerek. Çünki general-gubernatorlygyň wekilleriniň gürrüňlerini diňläniňde ýüregiňi bire baglap, näme diýilse ýok diýerin, kaýyl bolmaryn diýip baranam bolsaň, bir çay içerlik salymyň içinde näme diýilse kaýyl gelip, baş atyp oturan bolýarsyň. General-gubernatorlygyň üç-dört sany hoşamaý sözli, pagta bilen damagyňy çalmagy başaryan nazarkerde ýigitleri Annanyýazyň göz aýtymyndan gidenok.

Megerem, dünýäni hoşamaý söz dolandyryýan bolsun gerek.

Dünýä-durmuş özgerýär, demsaýyn özgerýär.

Annanyýaz düýn şu wagtlar Gypjakda geçirilen arçyn saýlawyndady. Bu günem, gör-ä, Garagumuň gujagyna girip barýar.

Bu kerweniň ýüküniň ýarysynyň Ahalyň barjamly adamlaryndan ýygnaandygyny, galan ýarysynyň Orsýetden gelendigini bilýän Annanyýaz ýüküň hak eýesine, was türkmenlerine ýetmegini gara çyny bilen isledi. Ine, şu isleg hem ony ata atlandyrypdy.

Howa sergindi, ýektaý dony hem çykarýasyň gelip durdy.

Garagum... Äpet Garagum çöli... Mes-mele çägeler, örküç-örküç alaňlar, sazaky, selinli, ojarly, çetili çölüstan... Garagumda Hudaý bar. Garagumda Hudaýyň ýakyndadygyny duýup bolýar. Täleýine görä bendesini Garagum – Alla goraýaram, gerek bolsa ýowuz daraýaram.

Annanyýazyň agyr kerweni çöl bilen garyşyp gitdi. Düýeleriň reňki-de, ýigitleriň çäkmenleriniň reňki-de çöl bilen reňkdeşdi. Garagum çöli örküç-örküç bolup geçmişden geljege barýan kerwen ýalydy.

Kerwen menzilme-menzil ýol söküp, kerweni çekip barýan ineriň jaňy bilen ýatan dünle çöli oýaryp gidip otыр. Garagum çöli rus esgerlerini hopukdyryp başlady, iki gün, üç gün ýol geçildi, olaryň ikisi atyny Annanyýazyň aty bilen deňläp:

– Ýetip gelýärismi? – diýip soraýardy. Annanyýaz hem her gezek myssa ýylgyryp:

– Ýetip barýas, ýene başje gün ýol söksek, barýas, nesip bolsa...

Ilki-ilkiler türkmeniň menzil diýýäni-ni sanaýan esgerler soňra gün sanap başladylar. Günlerem birmeňzeşdi, çölüstanyň görnüşem birmeňzeşdi, ýöne duýgur adamlar her günüň, aýratynam, gijäniň düýnkä garanda çigräp barýandygyny duýýardylar.

Kerwen göýä gyşa barýan ýalydy, ýok, kerwen Wasa barýardy.

Daşogza galaba türkmenler Was diýýärler. «Türkmeniň öňem Was, soňam Was» diýlen nakylam köp ulanýarlar, çünki Daşoguz tüýs ekerançylyk üçin ýaradylan ýerdi. Daşoguz Hywa hanyna ýarym garaşlydy. Tutuş Hywada, şol mahalky hywaly taryhçylaryň maglumatyna görä, 571 müň gektar ekilýän ýer bardy, şonuň 165 müň tanap ýerini türkmenler ekýärdi hem şol ýerlerde oturýardylar. Türkmenler 40 müň tanap ýere galla, 30 müň tanap ýere ýorunja, 23 müň tanap ýere gowaça, 20 müň tanap ýere jöwen, 10 müň tanap ýere şaly, 7 müň tanap ýere gawun-garpyz, şonçarak ýere künji, 6 müň tanap ýere zygyr, 6 müň tanap ýere mäs, 5500 tanap ýere atlar üçin arpa ekýärdiler. General-maýor S.M.Susanin Üstýurduň üsti bilen Orenburga, ondanam Ýewropa bazarlaryna gidýän gawun kaklary, aýratynam, Fransiýada bal ýaly gawun kakyndan fransuz konýagyny öndürýändikleri barada öz ýazgylarynda ýazypdyr.

Elbetde, bu ekilýän ýerler takyk ýerler däl, çünki hiç haçan Was ýeri saýynlap ölçelmändi, Hywa hanynyň bilmeýän, emma ata-baba ekilip ýörlen ýerlerem köpdü. Gürrüni edilýän ýerler, esasan, salgyt tölenýän ýerlerdi.

Was mydama bolçulygyň ýurdy hasaplanyp gelýärdi. Kesearkaç, Balkan Was bilen ýygy aragatnaşykda. Tutuşlygyna diýen ýaly maldarçylyk bilen meşgullanýan balkanlylar Üstýurduň üsti bilen gatnap, Wasdan galla önümlerini, şaly, künji ýagyny, zygyr ýagyny, mäs-noýba diýen ýaly ak-gök ekinleriň hasylyny satyn alardylar. Kesearkaç bolsa gurakçylyk ýyllary Wasdan däne getirerdi. Käbir dilewarrak adamlar:

– Çyn daýhan bolup, berk duraýmasaň, hasyly köp alaýmasaň, Wasdan getiren dänäň arzan düşýär – diýýärdiler. Ugrunda-da bardy, Wasda üç put¹ bugdaýyň iki manada durýardy. Ahalda ortaça atlar hem ýüz, ýüz elli manatdan satylýardy. Ýylda ýekeje atyň bahasyna Wasdan bugdaý satyn alsaň, getirmäge ençeme düýe gerek bolýardy. Kesearkaçda bolsa näme köp, at köp.

Goýnuň bahasy üç manatdan geçmeýärdi.

Ahalda, Balkanda dört-bäş haly dokamaýan öý ýok diýen ýalydy. Her ýylda her hojalyk öz öndürýän halysyny Buhara çykarsa, ortaça her haly elli-altmyş manatdan geçip durdy, diýmek, her hojalygyň dokaýan halysynyň bahasy ep-esli mal bolaýýardy. Dowar köpdü. Muňa kerwen bilen Daşogza, ýa Mara, ýa Çärjewe gidýän adamlar şeýle göz ýetirýärdiler. Bir menzil geçip-geçmänkäň guýa duşýardyň, her guýy bolsa iki-üç sürini suw bilen üpjün edýärdi. Annanyýazyň kerwenem

¹ 1 put – 16,4 kilogram.

ýolboýy çem gelen guýuda düşläp, huruşlyk mallary çarwalardan satyn alýardy. Ady satyn-da, çarwalar iýerlik toklyny süýjä, çaýa, mata-marlaga çalyşýardy.

Ese-boýa galaly bäri Was bolçulygy barada gürrüňlerden ganyp ulalan Annanyýaz Wasda gytçylygy göz önüne getirip bilmeýärdi.

2.

Kerwen üç menzil aşansoň, Annanyýaz baý düşlegde ýesiri bilen ýüzbe-ýüz gürleşmegi ýüregine düwdi. Durdy kalaýa Abdyllany ýanyna getirmegi tabşyrdy.

Annanyýaz garşysynda başyny aşak salyp duran Abdyllany içgin synlady. Onuň bilen dostlaşyp bilmändigine gynandy.

– Hany , çay-çörek edin.

– Çay-çörek nämäme gerek atyljak bolsam?! Süýräp ýörüp nätjek? At-da, dyn-da!

– Maňa akyl berme-de, çörek iý.

– Seniň çöregiňi iýsem, namart bolaryn.

– Nämä, sen özüňi merdindirinem öýdýäňmi? – diýip, Durdy kalaý oturan Abdyllanyň egnine batly depdi. Abdyllanyň agzy gum garbady.

– Hany, ýör, ýoldan çete çekileli. Bar islegiň ölmek bolsa, men seni şol islegiňe ýetireýin – diýip, Annanyýaz eline başataryny aldy.

Abdylla öňde, Annanyýaz baý yzda.

– Siz şu ýerde galyň. Munuň bilen özüm haklaşaryn – diýip, Annanyýaz Durdy kalaýa ýüzlendi.

– Bizem yzragyňda bolaýaly?!

– Ýok, ýok, bir geçä sekiz tekäniň geregi ýok.

Durdynyňam, Allanyňam Annanyýaz baýdan galasy gelmedi, ýöne aýdylansoň, ony etmeseň bolmaz ahyryn.

Durdy kalaý bilen Allan göwünli-göwünsiz düşlegde galdy.

Abdyllany öňüne salyp, Annanyýaz baý depeden aşdy.

Olar gidip barýardylar. Esli ýörelensoň Abdylla saklandy:

– Ölmek üçin maňa şu ýeri gowy boljak.

– Ýöre, ýöre. Sen öz islän ýeriňde däl-de, meniň islän ýerimde ölersiň.

– Ýok, men şu ýerde öljek!

Annanyýaz baý başataryň gundagy bilen Abdyllanyň ýagyrnysyna hürsekledi.

Abdylla hyk etdi-de, ýuwdunyp, ýene ýoluny dowam etdi.

– Saklan!

Abdylla saklandy:

– Men seniň nämä diýmekçi bolýanyňy bilýärin.

– Aýt!

– Sen kimiň özüňi öldürtmek isleýändigini bilmek isleýäň.

– Dogry. Aýt, mert bol!

– Sen adam satmak mertlik diýmekçi bolýaňmy?

– Men günäsiz adamy öldürmek namartlyk diýmekçi bolýan. Ýa nädogrumy?

– Sen meniň nämä isleýänimi nä bilýäň?

– Sen nämä isleýändigini harazyň ýanynda görkezdiň ahyryn.

– Seni Hudaý gorady. Seniň arkaňda Hudaý bar. Meniň atan okum hiç wagt sowa geçmeýärdi.

– Seni türmeden çykardym. Meniň ýagşylygyma ýamanlyk etmäh nämä?

– Sen hiç zat bileňok.

– Meni öldürjek bolup, peýläp ýöreniňi bilýän, maňa şu ýeterlik.

– Men seni tanadym, Annanyýaz. Men ýalňyşypdyryn. Men saňa söz berýän. Indi saňa çenäp ok atmaýyn, ýöne sen meni öldürme. Men senden aman dileýän. Sen meniň bilen deň bolma. Meni goýber. Meniň hasaplaşmaly bir adamym bar. Ol diňe meniň duşmanym däl, ol seniňem duşmanyň.

– Kim ol?

– Adyny aýdyp biljek däl. Saňa ol hökmanam däl. Sen parahat ýaşa. Ýöne sen bir zady bilip goý. Sen Aşgabatda gaty köp adam üçin örän gorkuly adam.

– Meniň gorkulylygym nämeden ybarat?

– Meniň düşünişim boýunça, sen gaty ökde adam bolmaly. Sen gaty sowatly adam bolmaly. Käbir kişiler seniň patyşa bolaryňdan gorkýar. Sen patyşa bolsaň, olar özlerine erbet bolar öýdýärler. Şonuň üçinem saňa garşy iş görýärler. Sen meniň sözlerimi geňleme. Hawa, hawa. Birden döwür-döwran üýtgeşe, seniň ilň öňüne düşmegiňden, Nurberdi han ýaly ähli türkmenleriň hany bolmagyňdan gorkýarlar.

– Ýeri, başga näme pyrryldakyň bar?

– Meniň hiç hili pyrryldakym ýok. Ykbalym seniň eliňde. Sözümi diňlemek islemeseň, meni at-da goýber. Eger men häzir ölsem, yzymda gynanjak senden başga ýekeje-de adam ýok. Mende hossaram ýok, öý-öwzaram ýok, garyndaşam ýok. Öýüm asman, ýorganym şemal.

– Abdylla, aýt, Annanyýazy öldür diýip aýdan adam kim? Şuny aýtsaň, men seni öldürmän goýbereýin.

– Seni Aždarhanda satan adam.

– Kim ol?

– Maňa adam sat diýme. Men mert öleýin, at meni. Bu durmuşdan bizar boldum. Ýaşasym hem gelenok. Meni durmuşyň bu azaplaryndan dyndar. Ýöne ölemde adam satman, mert öleýin. At derrew. Atjak bolsaň, ýeňsämden atma. Göni döşümden at! Ajala göni seredip, ajalyň öňünde mert durup ölmek isleýärim.

– Mertlik sözüni diliňe alma. Mertlik senden gaty daşda.

– Ýok, mende diňe mertlik bar. Başga mende bu dünýede hiç zadam ýok.

– Onda sen gyltyma kowalaşypsyň, sende mertlik ýok. Sen meniň mertligime namartlyk bilen jogap berdiň. Sen nire, mertlik nire!

Abdylla birden ellerini salgap, nämedir bir zatlary aýtmakçy boldy. Ol özüne zor salyp, hyrçyny dişledi, dymdy.

– Men mertdirin. Ynha, at meni, men ölümden birjigem gorkamok.

– Kelemäni çöwür!

– Men kelemämi müň gezek çöwürdim. Meniň kelemäm bireýýäm çöwrülen. Arkaýyn atyber.

– Hany, ýöre!

Abdylla ýoluny dowam etdirdi. Ýene üç depe aşdylar.

Abdylla birden sägindi.

Tüpeň sesi eşidildi.

Arassa asman.

Inlär siňek ýok.

Eli başatarly Rejep ok bolup Annanyýazyň deňinden geçip gitdi. Nämäniň-nämedigine düşünen Annanyýaz baý Rejebiň yzyndan ylgady. Onuň yzyndan ýetip, özüni onuň üstüne oklady. Olar esli salym basalaşdylar. Aşak düşen Rejep Annanyýaz baýyň üstüne gygyrdy.

– Goýber meni, goýber.

– Ýok, ýok!

– Atmajagyňy bilýädim, atmajagyňy bilýädim. Sen dözmeseň, özüm dözerin. Şo doganyny nemedéýini özüm öldürmesem, rahatlyk tapmaryn. Goýber meni.

– Rahatlan, Rejep, rahatlan. Gel, düşünişeli.

– Men şo enesini nemedéýini ataýyn, ana şondan soň näçe isleseň, men seniň bilen düşünişmäge taýýar. Sen oňa dözmezlik edýäň. Ol saňa dözmezlik etmez. Ol adam däl-ä.

– Indi atjak däl diýip söz berdi.

– Heý, onuň ýalynyňam sözi bolarmy? Alla-an! – diýip, Rejep ýatan ýerinden dikine gygyrdy.

Allan bilen Rejep Annanyýaz baýyň ýalbarmasyna-özelenmesine bakman, onuň el-aýagyny daňyp, Abdyllyanyň yzyny yzlap, çöle siňip gitdiler.

Annanyýaz baý Allan bilen Rejebiň daňysyny onçakly kösenmän çözüp, keremara ýöräp depä çykdy.

Ol takdyryna ten berip, aşak çöküp, giden janpenalarynyň gelerine garaşdy.

Durdy kalaý gelip onuň gapdalynda çökdi:

– Nyýaz, meni bagyşla.

– Hä?!

– Men bilmän Abdylla jany depip-depip urdum. Uranym üçin senden ötünç soraýan. Wah, bilmändirin, bilen bolsam, işsek soýup söwüşlärdim, halat-serpaý ýapardym oňa.

Birden başataryň sesi çölün ümsümligini sarsdyryp gitdi.

– Maksadyňyza ýetdiňiz dälmi? Adam öldürmek günä ahyryn, başlyk.

– Wah, bilmändirin. Häzir Allan bilen Rejep bir gelsin bakaly. Eden günä işleri üçin men olaryň petigulasyna ýelmäp, berk käýärin, gözlerinde ot ýakaryn.

Annanyýaz Durdynyň teýeneli sözlerine jany ýanyp, onuň üstüne towusdy. Olar basalaşyp aşak gaýtdylar. Birmeýdan basalaşyp, hersi bir ýerde asmana bakyp, seslerini çykarman ýatdylar.

– Başlyk! – diýip, Annanyýaz asmana bakyp ýatyşyna dillendi.

– Bir ýeriňi agyrdaýan-a däldirin?!

– Bir käse çay içeli. Bar, tüňçäni suwdan dolduryp köze goýsana.

Durdy kalaý ýerinden turup, üst-başyny kakýşdyrdy. Soňam baryp, Annanyýaza elini uzatdy. Durdy ýerinden turan Annanyýazyň üst-başyny kakmaga durdy.

– Üst-başymy özüm kakaryn, bar, çayyň ugruna çyksana.

Durdy kalaý çayyň ugruna çykdy. Tüpeň sesi çykansoň Annanyýazyň ýüzi garört bolupdy.

Annanyýaz baý Allan bilen Rejebiň gelyändigini görüp, olara çïnerilip-çïnerilip seretdi. Onuň ünsüni çeken zat Rejebiň elindäki köwüşdi. Olar ýanyna gelenlerinde Annanyýaz baý Rejebiň elindäki köwüşüň Abdyllanyň köwüşüdigini tanady. «Haý, naýynsaplar! Onuň aýagyndaky köwüşüňem sypyryp alyp gaýdypdyrlar».

Annanyýazda ilkinji gezek Rejebe ýigrenç döredi. Ol özüne zor salyp, Rejebe, onuň elindäki köwşe seretmezlige çalyşdy.

– Ugralyň! – diýip, Annanyýaz kerwene bakyp gygyrdy.

Pinekleşip ýatan kerwençiler ýol şaýyny tutup ugradylar.

– O nähili bolýar-aý, men çay gaýnadyp otyryn-a?! – diýip, Durdy kalaý elewredi.

– Çaýy soň içeris. Häzir gideli, şu ýerde durmalyň.

Kerwen ugrady.

Durdy kalaý dagyň dergazaplygy ähli kişä täsir etdi. Hiç kim gürelemeyärdi. Ýogsam esgerler özaralarynda gülşüp, degşip, aýdym aýdyşyp, ala gykylyk edýärdiler. Ýaşy könelişenräk adamlar bolsa, atlaryny biri-biriniňkä ýakyn sürüp, ýol kesmek üçin döwrüň öňe çykaran adamlary hakda rowaýatpisint wakalary süýjüdp gürrüň edýärdi.

Annanyýaz öz pikirlerine gümrady. Ol mahal-mahal Abdylla hakda oýlanýardy. Ol hakda oýlandygyça öz-özüne haýran galýardy. Näme üçin ony öldürmediň? Annanyýaz mydama bolşy ýaly, her gezek Abdylla hakda oýlanmaga başlanda ony ilkinji gezek harazda görşi, bolan wakalar göz atuwynda janlanýardy. Onuň üýtgeşik aýdan sözi ýok. Annanyýaz öz-özüne düşünmek isleýärdi. «Näme üçin men Abdyllany ýigrenip bilemok? Ol ganhor ahyryn. Ol satlyk ahyryn. Sen onuň nämesini gowy görýäň, eý, Annanyýaz?!»

Annanyýaz özüne beren sowalyňa jogap tapanok. Ýaňy Abdyllanyň aýakgabyny taşlap gaçandygy, tapdyrmandygy hakda Rejebiň jibrinmesini eşidip, Annanyýaz öz ýanyndan begenendigine-de düşünenok. Ol gör, näçe ýyl gorkuda, howpda ýaşady. Annanyýaz nirä gitse, ol nejis ganhor ho alysdan peýledi ýördi. Ol Annanyýazy gaplylykda öldürmek isledi. Durmuşda ýagşylygyň ok bolup çabrap gelip, ajalyňa sebäp bolýandygyny Annanyýaz gaty köp gezekler gördi. Ýöne Annanyýaz bir düşnüksiz güýjüň bardygyny duýýardy. Ol güýç diňe bir Abdylla babatda däl, başga käbir zatlarda-da öz hökmürowanlygyny ýöredýär. Annanyýazyň Abdylla babatda ikerjiňlenmesi yokdy: janyny jähenneme ibermeli, çölüň jümmüşinde maslygyny möjeklere şam etmeli, wessalam. Ol başataryna ok sürende haýbat üçin däl, yok, yok, hakykatdan hem Abdyllany atmak üçin ok sürüpdü. Ýöne Abdyllany öňüne salyp kyrk-elli ädim ýöränlerinden – bir depe aşanlaryndan soň, «Annanyýaz, öldürme. Goý, ýaşasyn. Öz günäsine indi düşüner ol. Seni öldürmek üçin yzyňa düşmejegine arkaýyn bolay. Belki, bu ýigit ak patyşanyň dikmeleriniň birnäçesini öldürer. Seniň üçin, il üçin Abdyllanyň ak patyşa garşy göreşmegi bähbitli ahyryn» diýip, aňyna owaz geldi. Onuň içki meni bu sözleri bilbil deýin, zol-zol gaýtalady. Annanyýaz bu pikire başda ur-tut garşy çykdy. Ýöne içki güýç rüstem geldi: onuň erk-ygtyýaryny

eline aldy. Annanyýazyň Abdyllany uzaga äkitmesiniň sebäbi hem yzdan ýöräp barşyna oýlanmaga, öz içki menini razy etmäge wagt utmak üçindi.

Annanyýaz atyň üstünde uzaga seredip barşyna Abdyllany öldürmändigi üçin özüni aklamaga delil gözleýärdi. Düýpli delil tapman, ol öz-özüni kötekläp ugrady.

– Adam öz içinde edil özi ýaly bir pelidi hem ýaşadyp ýör. Ol saňa mydama ýaşamaga päsgel berýär. Ol öz duşmanyň. Duşmany uzakdan gözlemek nämä gerek...

3.

Kerwen ahyry çölün ol başyna çykyp, Üstýurda düşdi. Üstýurt diýseň, Üstýurtdy. Eýläňe-beýläňe göz ýetmeýän şyr takyrlykdy. Şu takyrlyk bilen Günüň ýaşýan ýerini nazarlap gidiberseň, Şagadama, ondanam Müňgyşlagyň üsti bilen Ajdarhana gidip bolýardy.

Kerwen ahyry Üstýurduň ol kenaryna bardy. Üstýurt Was topragyndan otuz-kyrk metr belentlikde ýerleşýärdi. Dik gaýa bolup Üstýurt tamamlanyp, aşakda Was topragy başlanýardy. Hanha, Tüni derýanyň gurap galan hanasy, hanha atyzlar, çil yzlary bildirip duran uç-gyraksyz ekinzarlyklar... Ýöne Jeýhun derýasy ornuny üýtgedeli bäri bu ýerlerden döwran sowlupdy.

Annanyýaz sesini çykarman gör näçinji gün gidip barýardy. Her düşlenende ol başyny aşak salyp, gürrüňçilige goşulmaýardy. Ýöne üç günden soň, Ürgenje ýakynlap, Annanyýaz biraz açylyşdy, galjaňlaşdy. Ol ýanyndaky saý bedewli ýigide ýüzlendi:

– Gözüň ýitidir, siňe seret, hanha şu tarapa, Günüň dogýan ýerine, Ürgenjiň howalaly minarasy görner...

Ýigit sag goluny gözüne kölege edip alyslara garady:

– Häliden bäri haý-haýly minaranyň sudury bir-de gözüme ilýär, bir-de ýitip gidýär. Hanha – diýip, ýigit kölege edinen goluny uzatdy.

Ýol tükeniksiz-de bolsa täsirlidi, jepaly-da bolsa öz lezzeti bardy. Geçen ýyl gurak gelip, hywaly türkmenler, özbekler, garagalpaklar suwdan birneme kösençlik çekipdirler, ýöne tebigat öz ýalňyşyny ýerine salýan ýaly, bu ýylyň güýzi ygally gelipdi, Üstýurt ýaşyl haly ýazylan ýalydy. Onda-munda keýik sürüleri, saýgak sürüleri görünýärdi. Towşan diýeniň boldy, çopan-çolukdan gaýry adam garasyny görmeýän, çopan-çoluklardan hem azar iýmeýän towşanlar, gorkakdygyna garamazdan, o diýen gaçaýynam diýmeýärdi, kerweniň adamlary hem olary awlamaýardy, sebäbi uly kerweniň adamlaryny doýurmak üçin köp towşan gerekdi. Onsoňam türkmenler «gatygulak» diýip, ony onçakly halamaýardylar.

Gün etegini ýere berer uçurlary Annanyýaz kerwene düşlemegi teklipt etdi.

– Düşläýeli, odunly ýer eken – diýip, Durdy kalaý Üstýurduň kert kenarynyň etegine garady.

Wezir galasy bu ýerden görünýärdi. Annanyýaz gala seredip:

– Şu galany iň soňky gezek ýykan Soltansöýün patyşa bolmaly – diýip, Durdy kalaýa taryhyň bir sahypasyny gürrüň berdi.

Durdy kalaýy Köneürgenjiň minarasy has geň galdyrypdy:

– Çingiz hanyň goşunlary şol minarany bir nämälim beladyr diýip gorkup gaçypdyrlar weli, haý-haý, howalasy belent minara eken-ow – diýdi.

– Onuň bir mahal altyndan gupbasy hem bolupdyr, ýaňky adyny tutan haramölmüş jeňbaz han minaranyň esli ýerini ýykyp, altyny alypdyr – diýip, Annanyýaz baý düşlegde çay başynda Ürgenç hakda gürrüň bermäge başlady. – Bir zaman Wasyň patyşasy bar eken, onuň hem Genç atly ogly bolupdyr. Şazada Genç düşürgäp, düşünde Görogly begiň Agaýunusa aşyk bolşy ýaly, bir gözele aşyk bolýar. – Annanyýaz sözüne dyngy berdi, şol mahal ýaş kerwençi:

– Iliň çagasy-ha hüýr diýýär, melek diýýär, düşünde-de tapaýýar bir zady, biz bolsa garybyň gynagyna-da zar, ýakamyzy gäzledip, ýagyrnymyzy şorladyp ýörsegem, ylgasagam tapýan zadymyz ýok – diýdi.

Kerwençileriň eşideni gülüşdi. Annanyýaz sözünü dowam etdirdi:

– Hüýr gyzyň atasy ýakasy belli melgun jadygöý eken. Islän adamynyň jynsyny üýtgedip bilipdir, islän ýurdunyň patyşasyny dürli kesele sezewar edip, soňra-da tebip bolup gelip, köp pul aklyk alyp patyşany derdinden gutarypdyr. Garasaý, töwerek-daşyna gün bermändir. Kakasyndan dogagöýlügi, jadygöýlügi kemsiz öwrenen, kakasyndan ozduran gyz Genç atly ýigide magşuk bolandygyny aýdýar. Genjem patyşanyň ogly, hüýr gyz üçin janyny berjek zaňnar, atlanyp, ýaraglanyp hüýrň gözlegine gidýär. Gyzyň atasy aždarda bolup Genjiň önünden çykýar. Genç ony öldürip, hüýri alyp gaýdýar...

Esger ýigitleriň biri degişmek isledi:

– A-haw, Annanyýaz baý, ol melgundan ozduran jadygöý bolsa, aždarda öwrülip, ýuwarda bolup bilýän bolsa, nädip Gençden ýeňilýärmiş?!

– Aý, inim, nädip ýeňilenini men aýdyp biljek däl, sebäp olar urşanda men ýanynda ýokdum... – diýip, Annanyýaz ýylgyrdy. Adamlar gülüşdi. – Hüýr gyzyň hazynasy laýyk üç kerwen bolupmyş, kerwenbaşynyň çekip barýan düýesi şähre gireninde, yzdaky düýe ýaňy gyzyň ýurdundan ugrapdyr, biliberiň onsoň kerweniň nähili uly kerwendigini. Anha, şolar ýaly kerwenden laýyk üç kerwenmiş. Genç patyşa bolup, gyza öýlenip bir kerweniň göwher-zerini köşgüne basýar, bir kerwenini halkyna paýlaýar...

– Üçünji kerwen galdy, Annanyýaz baý – diýip, bir saly suwa gidip barýan gygyrdy, Annanyýaz baý onuň aýdanyny eşitmeyän ýaly, minara nazaryny dikip, esli mahal dymdy:

– Haý, dogan, üçünji kerwen-de saňa-maňa garaşyp duran däl. Üçünji kerweniň tyllasy şäherde çaşyp ýatyr diýsem, ynanmarsyň.

– Ynanman!..

– Genç patyşa tutuş Wasyň ýerini sürdüripdir, üçünji kerweniň göwher tyllasyny tohum sepdiren ýaly sepdip, ýene terslin-oňlyn sürdürip: «Bu tyllalar, geljekde ýere hyzmat etjek neberelerimiziňki» diýipmiş. Muňa-da ynanmazmyň, Pälwan han.

Pälwan diýilýän ýeser ýigit başyny ýaýkady.

– Ynanmaýan bolsaň, gal Ürgenç topragynda, ýer al, mülk edin, sür, ekin ek, ýene sür, altyn tapmasaň, meniň bilenim ýalan. Wasylaryň ýer ekip altyn tapmaýany ýokdur, baraňsoň soraşdyryp göräý.

– Haý, altyn tapýan bolsa, Ahaldan biz kerwen çekip bugdaý eltmezdik.

Annanyýaz baý:

– Äl-äý, jedel tapsaň, altyndan galjak ýigit ekeniň-ow... Gep altynda däl, gep Genç patyşanyň bir kerwen altyny geljekki nesillerimiň paýy diýip ýere sepdirip sürdürşinde... Dana rowaýat... gör adamlary ýere ýapyşar ýaly edişini... Ýere ýapyşan bolsa, baý bolýandyr, inim... – diýdi.

4.

Gün günorta boluberende agyr kerwen Gulbeker hanyň obasynda düşledi. Obanyň ýerden ýöräni Ahaldan gelen kerweni görmäge üýşdi. Ahallylaryň Wasda açlykmyş diýip, kerwenläp galla getirendigine geň galdylar. Kimdir biriniň:

– Wasda açlyk bolan günü dünýäniň o başyndan kyýamat inip, Ysrapyl zoguny çalyň başlar. Ysrapyl zoguny çalaýmasa, Wasda açlyk bolmaz!

Onuň sözünü eşiden Annanyýazyň göwrümi giňäp, ýüzüne mylaýymlyk çayýldy. Haýsydyr bir ýomudyň çuwalyň agzyny açyp:

– Wä, ahally garyndaşlarymyzyň getiren dänesi dym gyzył bugdaý, muň ýaly bugdaý o tükim tawuklara bereýs-däýt – diýenini eşidip, Annanyýaz hezil edip güldi.

Açlyk ýok! Açlyk bolmasa, Allanyň ýalkadygy bu zaman!..

Ahally myhmanlary han hezretlerinden-de ýagşy myhmanladylar. Ýomutda han adyny göterýänler Ahaldan ýöriteläp galla getirip garyndaşlyk edenlere taňryýalkasyn aýtmaga geldiler. Ýomutda bolsa han köp, her urugyň, her taýpaň, her ulurak obanyň öz hany bar, her hanyň öz ýakynlary bar, öz bagşysy bar. Her han açlyk barmyş diýip eşidip, doganlyk goluny uzadan ahallylara öz zyýapatyny berip, öz bagşysyny eşitdirjek. Galaba-da dessan aýtdyrýarlar.

Bulara zyýapat bermäge bir Jüneýit han gelmändi, onuň bolsa öz sebäbi bardy. Öten ýyl Hywa hany Seýit Rahym hanyň päli azyp Hojeýlä gyz salgydyny saldy. Hojeýliniň halky bu masgaraçylyga çydap bilmän, Seýit Rahym hanyň daýysyna arz etdiler, ol hem arzçylara ýolbaşçy bolup, Hywa hanyna töwella gitdi. Töwella baranlar müňden hem geçýärdi. Galaba garagalpaky, özbeklerdenem, az-owlak türkmenem bardy.

Hywa hany olaryň töwellasyny almady, dyzmaçlarynyň ýüzlerçesini gübürdedip zyndana basdyrdy. Hojeýliniň bir bölek ýaşulusy Bedirkende Jüneýit hanyň üstüne gelip arz etdi. Ozaldan hem içini hümläp, Hywa hanyna-da, basybalyjy ors baýarlaryna-da, mundan ýigrimi-otuz ýyl ozal bolan erbet gyrgynçylyga gahar edip, tüpeňini ýaglap oturan Jüneýit han dört müň atla baş bolup Hywa garşy ugrapdy.

Wasda ýaşaýan türkmenleriň iki müň iki ýüz elli atlyk ýeri bardy, beýle diýmek Hywa hanynyň gullugynda durýan iki müň iki ýüz elli nöker wasly türkmen diýmekdi. Şol 2250 atlyk ýer 67500 tanap bolýardy. Türkmenler atlyk ýerlerden, ýagny otuz müň hektara golaý ýerden otuz müň tylla golaý salgyt töleýärdi, Hywa

hany bolsa nökerleri hakyna, aýlyga tutýardy. Hywa hanynda atly gulluga durmak, birinjiden, mertebedi, ikinjiden, baýlykdy. Hywa nökeriniň haky galaba üýtgäp dursada, ýokary aýlykdy. Üstesine mugta ýakyn atlyk ýerler: ek, ekdir, kärendesine ber, öz işiň!

Beýleki daýhanlaryň ýer salgydy hem ujypsyzdy.

Türkmen obalary, esasan, Gazawat, Şabat, Gylyçnyýazbaý, Ýarmyş, Şamyrat, Hanýap atly uly noburlaryň boýunda oturýardy. Dogry, kä ýyl suw gyt bolýardy, ýabyň ýokarsynda ýaşaýan gaýry milletden bolan daýhanlar suwdan gyssalar, aşakda ýaşaýan türkmenler Hywa hanyna salgyt tölemekden boýun towlaýardylar. Han üçin gazna zerur ahyry, ol ýokarda ýaşaýanlara öz halkym diýip durmaýar, türkmenleriň suwunyň bol bolmagyny hut özi nazarynda saklaýar, çünki, ýylyň aýagynda onuň gaznasyna pul gelmeli.

Bu ýyl hakykatdan-da suw gytçylygy bolupdy, Jeýhun derýanyň suwy azdy. Suw gytçylygy zerarly ekini gowy bolmadyk türkmenler, esasanam, köneürgençli türkmenler salgyt tölemekden boýun towladylar. Seýit Muhammet Rahym han köneürgençlileri toba getirmek üçin baş ýüz atlyny ýaraglandyryp ugratdy. Emma olaryň garşysyna Salahbendiň ýanynda tamam ýaraglanan dört müň atly türkmen Hywa hanynyň nökerlerini garşy aldylar. Hanyň nökerleri, göz görkezmek beýlede dursun, masgara bolup gelen yzyna gitdi. Edil şol döwürde mas ýüklenen agyr kerwen olaryň üstünden bardy.

Annanyýaz dagynyň baran wagty şol wagtdy.

Ahaldan baran kerwen üçin ýomut garyndaşlar ummasyz begendi. Köpi gören ýaşulular, aksakgallar gözlerine ýaş çaýyp, begendiler, arka tapyndylar.

Annanyýaz Aşgabadynyň tabşyrygyny ýerine ýetirmek üçin esasy hanlar bilen ýeke-ýeke duşuşdy. Aşgabadynyň külli türkmeňe paýtagt boljakdygyny, daşoguzlylaryň öz ykbalyny çözmäge wagt ýetendigini, bu işde Aşgabadynyň, Ahalyň, Lebabyň, Balkanyň, Marynyň ýomut garyndaşlaryna arka boljakdygyny aýtdy.

Bir hepde Wasda myhmançylykda bolan ahal kerwençileri Nejimeddin Kubra baba, gaýry keramatly ýerlere zyýarat edip, yza ýola düşdüler.

Açlyk diýip ýük alyp giden kerwen ýañadan mäsdir künjüden, künji ýagyndan ýüklenip yzyna ugrady.

Annanyýaz pikir ýöredip, içini hümedip, orslaryň alyp barýan syýasatyna hiç düşünip bilenokdy. Orsýet imperiýasyna-da düşünip bilmeýärdi, ýöne Wasa gelip hanlar bilen söhbetdeş bolanyndan soň, barysy düşnükli boldy.

Orsýet imperiýasynda Hywa hanlygy, Buhara emirligi kiçijik ada bolup otyrды. Biri hanlyk etse, birisi emirlik edýärdi, ikisi-de näme gürlejek bolsa geňeşdar ors baýaryna seredip, ol başyny atanyndan soň gürleýän borly. Garaz, ruslara Hywa hanlygy-da, Buhara emirligi-de bähbitdi, çünki ol hanlyklary syndyrmak rus goşunynyň ýanynda hiç zatdy, ýöne owsardan boşan ilaty gul etmek üçin ýene gan dökmeli boljakdy. Jüneýit han, Şammy kel ýaly hanlar-begler ýeke günün içinde üç-dört müň atlyny daşyna jemläp bilýärdi. Rus harbylary üçin ýerli ilaty öwrenýän alymlar türkmenler bilen alagöz bolmaly däldigini ýörite harby ýörelge, syýasat

edipdiler. Türkmeniň her hojalygynda atsyzy, ýaragsyzy ýok. Süýt içmäge sygry ýokdur, aty bardyr, çal içmäge düýesi ýok türkmeniň-de aty-ýaragy bardyr.

Türkmenler ony gylyçgemrenligi üçin, söweş üçin saklamaýardy. Türkmende atyň-ýaragyň bolmasa, seni adam hasap etmeýärler. Atyň-ýaragyň bolmasa sen hiç kim. Gadym zamanlardan bäri türkmen şahyrlarynyň barçasý at bilen ýaragy, merdimerdana ýigidi wasp edip, halkyň ganyna, ruhuna siňip gidipdir. Jüneyit han ýaly han ata atlanyp, bir haýkyrsa, şol dem onuň daşynda ýüzlerçe atly peýda bolýar. Türkmende bolsa han kân. «Arpa tapmaz atyna, nöker tutar syrtyna» diýilmesiniň sebäbi bardy.

Rus harbylary muny ýagşy bilýärdi, Hywa hany bolsa gadymy endigi boýunça sähelçe salgyt ýygnap, ýurdy dolandyryp otyrды. Kakabaş türkmenler, özbekler, beýleki halklar üçin hem Hywa hanynyň ýa Buhara emiriniň tagtda oturany kem däl, sebäbi han gaty gidiberse, Jüneyit han ýaly hanlar Hywa galasynyň daşyny alyp, han bilen gürleşmesi ýaly gürleşýär. Olar ýaragsyz baran töwellaçy görgüliler däl, zyndana ataýar ýaly. Olaryň diýenini etmeseň, gylyjyny ýalaňaçlap, tüpeňine ok sürjek bolşup durlar.

Türkmenler üçinem Hywa hany amat. Öwrenişen ýagyň-da! Üstesine salgydy hem ullakan däl. Baş tanap ýerden bary-ýogy ýeke çuwal bugdaý bilen bir manat elli köpük. Üç sany kel toklyň bahasy bolýar ol pul hem.

Sankt-Peterburg bolsa uly imperiýanyň bir çetinde göze düşen gül ýaly bolup oturan ol hanjagazlary agdarmagy maslahat berip, ýerli gubernatorlary gyssaýar.

Gubernator ýerli ýagdaýa belet bolansoň, alysdaky Merkeze düşündirjek bolýar, her dürli bahana bilen aldap, hanlyklara azar bermän ýör. Bu ýerde utulýan diňe hanlyklar. Olar rus harbylary arkamyzda durandyr öýdüp, ýyl-ýyldan meçew alýar.

Ýykyljak araba kyrk gün önünden jygyldar diýeni...

5.

Annanyýaz baýyň ýazgylaryndan:

Adam görgüli özüni tananok, özi bu dünýäde amanat halyna dünýä at dakýar: ýalançy dünýä diýýär. Dünýä dünýä bolýar, ýöne deňeşdirmeli bolsa, adamyň ýalançylygy dünýäniň ýalançylygynyň ýanynda witjik. Wah, adamyň ýalançylygy bilenem eýdip-beýdip oňsarys diýeli, ýöne il-güne baş bolmak isleýän hökümetiň zypdurun ýalançy bolsa, iň aýylganjy şol eken. Ýalan syýasatly ýalan döwletiň ýalanlaryna ýardam bermegiň sogapdan däldigini bilýärin, ýöne döwür ýalançylyga dolanyp baryar. Ýalançylygyň adaty zada öwrülip barmagy iň aýylganç zat. Şeýtan hökmürowan boldy. Şeýtan türkmeniň dünýäsine puluň arkasyna hopba bolup girdi, özem alaçaly ýag deýin şeýle bir edalyk bilen duýdurman girdi.

Sežde edinyň patyşasy bolmadyk halk bagtly bolup bilmez.

Ors halky patyşasyna kast etdi. Bu ors halkyna gaty gymmat düşsün gerek.

Türkmen haýsydyr bir şahsyýete bitmese, sygynmasa, ýaşap bilmez¹.

¹ Annanyýaz Artygyň ikinji depderindäki birinji ýazgy.

TÄZE DÖWLETIŇ GEŇEŞI

1.

On altynjy ýylyň gozgalaňdyr topalaňlary, on ýedinji ýylda ak patyşanyň tagtyndan agmagy bilen ýerlerde, Aşgabatda milli güýçler galkynyp başlady. On ýedinji ýylyň başyndan bäri Annanyýaz öz ýakyn dostlary bilen dürli guramalara baryp ýygnagyna gatnaşýardy, ýygnakdaky nutukçylardan, ýygnakda goýulýan meselelerden göwni suw içmänem, obasyna gaýdýardy. Ynha, ahyry maý aýynyň başynda milli güýçleri bir gurama birleşdirmek üçin milli güýçleriň geňeşini geçirmek karar edildi.

Geňeş nähili geçmeli, ol nämäni döretmeli, kimler onuň ýolbaşçy düzümine saýlanylmaly?

Guşlukda başlanan ýygnak günorta çenli dowam etdi, belli bir netijä gelmänem arakesme yglan edildi.

Ýygnak Ashabat uýezd jaýynyň gapdalyndaky myhmanhananyň giň bagly-bakjaly howlusynda geçýärdi. Ýurtda bolan özgerişliklerden öňem, soňam gelýän-gidýän myhman ýokdy. Myhmanhana Ýomut hanyň myhmanhanasydy.

Ýomut han Hatam taý bolup eçilýärdi, saçaklar nazy-nygmatdan doludy. Ol ýygnakda öz parasadyny görkezdim hasap edip, häzir rysgal-döwletini görkezýärdi.

Öýle ýene ýygnak işine başlady.

Öýleden soň Magtymguly han söze başlap, öz pikirini aýtdy. Ol oblast komitetini döretmegi teklipl etdi, oňa-da Oraz Serdary başlyklyga görkezdi.

Ýomut han:

– Başlyk meselesini özara ýygnakda çözeris – diýip, münberde duran Magtymguly hanyň sözünü kesdi. Magtymguly han ony ýokuş gördi, ol:

– Men hem ýygnaga goýup durun, Ýomut han – diýdi.

Eziz han¹ münbere tarap ýöräp ugrady, şondan soň ýygnagy alyp baryjy Tejen uýezdinden gelen Eziz hana söz berilýändigini yglan etdi, Eziz han:

– Adamlar! Hanlar, begler, aksakallar! Siziň näme etjeginizi biljek däl, ýöne men Wagtlaýyn hökümediň Tejende edýän eden-etdiligine mundan beýläk ýol berip biljek däl!

Kimdir biri yzdan gygyrdy:

– Eziz han, seniň bar maksadyň Tejende han bolup oturmak, emma biz has ulurak meselä seredip, azajyk aňyrragy görjek bolýarys.

– Han ogul, seniň aňry diýýäniň nire? Ýomut hanyň mülkümi? Men ertirden bäri syn edip, gulak salyp otyryn. Men-ä çynlakaý bir mesele görmedim.

Ýene goh-galmagal başlady.

Annanyýaz baý obadaşlary hem Hanguly bilen bir ýerräkde otyrды. Ol göz astyndan gelenleri, çykyş edýänleri

birin-birin synlaýardy. Öz ýanyndan şükür edýärdi: iki ýüz çemesi wekillere seredeňde synyň oturýardy, peşeneli-peşeneli türkmen merdanalary! Olaryň içinde gaty sowatlylary-da, pähim-parasatlylary-da bardy. Annanyýaz baý türkmen döwlet gursa, bu ýygananlaryň iş başarjakdyklaryna, täze döwleti edara edip biljekdiklerine ynanýardy. Ýygananlaryň içinde Annanyýaz baýyň tanamaýan adamlary-da bardy.

Ýygananlaryň içinde Annanyýaz bilen ýygy aragatnaşyk saklaýan, ony goldaýan adamlar kändi. Olardan Begjan Nazar, Ata Mämmet, Ýaňybaý Myrat, Orazmämmet Wepa, Bekge Berdi dagy Annanyýaza gaty uly ynam bildirýärdiler.

Ahyry Hanguly münbere geçdi:

– Adamlar, men size bir zady aýdaýyn: oblast komiteti diýýäniňiz türkmeniň milli meselesini çözerden juda ejiz gelýär. Eger biz ýene Aşgabat oblastynyň çäginde aýlansak, alan galamyz bolmaz! Biz näme diýip Türkmenistan diýmeli däl? Näme diýip Marydan, Lebapdan, Daşoguzdan wekiller çagyrylmaly däl?

Magtymguly han:

– Hanguly, oňa wagt ýok! Biz ýakyn wagtda gurultaý geçirmeli – diýdi.

Howalaly belent baglaryň kölegesi salkyndy. At gaýtarym meýdana haly – sap teke, ýomut halysy düşelipdi. Isle, tirsek ur, goşa ýassyk çaşyp ýatyr, isle, çay iç, isle, çilim çek. Annanyýaz, Gündogdy baý, Guwak baý, Hanguly, Döwlet ahun, Eset molla, Ýelli par, Hojaberdi murt, Geldi baý, Sähet şahyr ýanaşyk oturyr çay başynda nutuk diňleýärdiler, käbir meselede özara pyşyrdaşyp gürleşýärdiler. Öňde bolsa Ýomut hanyň tatar ussasyňa ýörite ýasadan münberi, münberiň iki gapdalynda setir goýlan stoluň başynda bolsa, baş-altý adam prezidium bolup otyrdy.

Türkmenleriň ilkinji ýygnak-geňeş geçirişidi. Prezidiumda oturan rotmistr Öwezbaýew gürlejege sözem berýärdi, emma ondan söz sorap durýan-da ýokdy. Her kim oturan ýerinden gürleýärdi, ýogsa-da öňe geçip münberiň ýanynda gürleýärdi.

Münberiň gapdalynda ýaňy ýigrimi ýaşlaryndaky Halmyrat Sähetmyrat otyrdy. Ol diýseň görmegeý, hoşgylaw görünýärdi. Ol Aşgabat uýezdiniň magaryf bölümünde işleýärdi. Onuň göze gelüwli ýewropaça geýnişinden, ors sözlerini garyşdyryp gürleşşinden bu ýigit juda sowatlydyr diýen pikir döreýärdi. Ol hiç kimiň göwnüne degmezlige çalyşýardy.

Meselelerem, pikirlerem dagynykdy.

Soňky niçe asyr türkmeniň özi ýaly dagynykdy.

Bir mesele orta atylsa, şol mesele bilen başga meseleler hem garyşdyrylyp gürlenýärdi. Ýygnagyň prezidiumy hem ony adaty bir zat hasaplaýardy.

Her kim öz bähbidini arýardy. Adamlara özüni görkezmäge çalyşýanlaram az däl.

Aýratyn-da Oraz Serdar, howlynyň eýesi Ýomut han, Magtymguly han dagy has köp çykyş edýärdi. Ýöne... şol bir gürrüňlerdi.

– Ahaw, adamlar, menem birki agyz gep aýdaýyn, eger oňlasaňyz – diýip, dürresini sapy bilen gabşyryp tutup, buduna çalajadan kakyp gelýän Gara möjek münbere tarap ugrady. Ol başda ýokdy, meger, gijä galyp gelendir. Ol münberiň ýanyna baryp:

– Öňi bilen, hemmäňize, salawmaleýkim – diýdi.

Erli-ýerden onuň salamyny aldylar. Gara möjek:

– Haw, jemagat, agalar, gadyrdan hanlar, begler, men häliden bári ýygnagyňyza gulak salyp otyryn, özem diňledigiňçe çaşynyň gözüne sereden ýaly bolup, başym aýlanyp barýar. Siz näme diýip ýygnak edýärsiňiz?!

Oraz Serdar:

– Gara han, ýygnagyň matlabyňa düşünjek bolsaň, wagtynda gelmeli!

– Wagtynda bolmady-da! Men dünýä-de bir aý gijä galyp geldim, iller dokuz aý dokuz günde dünýä inýän bolsa, men on aýy dolduryp dünýä indim. Gara gijä galdy diýip, patarraka urup oturmaly däldir ahyry...

– Warsaky otaryp, patarraka urýan ýok, Gara möjek!

– Ýeri, bolýar, warsaka otarmaýan ekeniňiz-dä. Hany, sen şu ýerde başlyk ýaly, maňa düşündir, siz näme matlap bilen ýygnak edip otyrsyňyz?

– Ýygnagyň matlaby milli güýçleriň gurultaýyny geçirmek! Biziň häzirki geňeşimiz geçirjek bolýan gurultaýymyza taýýarlyk.

– Gurultaý!.. Gurultaý diýeniňiz näme bolýar?

– Gurultaý diýenimiz has uly ýygnak bolýar! Gurultaýda türkmeniň milli partiýasyny döretmek meselesi goýuljak! – diýip, Öwezbaýew çürt-kesik jogap berdi.

– Ahaw, adamlar, siz gurultaý edip, gurultaýda-da dawa baryny edip partiýa döredýänçäňiz Wagtlaýyn hökümede bir goç ýigit geçer, partiýaňyzam şol bolar, gurultaýyňyzam. Baryňyzy Sibirden çykarar!.. Ýene bir soragym bar, jenap Öwezbaýew! – diýip, Gara möjek ýylgyrdy: Bolköýnek Kolosawskiý saňa şeý diýýär dälmi?

– Gara möjek, sen ýygnaga serhoş dagy geldiňmi? – diýip, Öwezbaýew gaharyny basyp, gaharyny basyp gürleýändiginem ýüzi-gözi bilen duýduryp gepledi.

Gara möjek:

– Men serhoş däl, haýran galaýmaly, şu gün men serhoş däl – diýdi.

Oturanlar gülüşdiler.

– Sen ýöne maňa partiýa diýilýän zady düşündir.

– Partiýa diýmek, halka, döwlete ýolbaşçylyk edip biljek topar...

Gara möjek geň galdy, meger, geň galandan boldy.

– Jenap Öwezbaýew, millete, döwlete ýolbaşçylyk edip biljek topar alnyňda oturmanmy? Ynha, şol topar... Hanha, Gulmyrat han, Goçmyrat beg, Durdy magsym, Pirnazar işan, Annanyýaz baý, Eziz han... Ine, Halmyrat jan otyr. Durşuna dogum. Bulary Alla han edip ýaradypdyr, sen bulardan başga partiýany nireden aljak? – diýip, Gara möjek ardyndy.

– Partiýa topar, ýöne goýun sürüsi ýa gylýal sürüsi däl, olaryň ýörite bileli bolmaly, ustawy bolmaly, kasamy bolmaly... – diýip, Oraz Serdar oturan ýerinden ýylgyryp gürlledi.

– Oraz Serdar, şu mahal laýyk jaý wagty. Beýlede ak patyşa ýykylyp tagt üstünde göreş gidýär. Han bilen beg gyrlyşanda gul azat bolýandyr! Biz gul, biz bakna, biziň tüýs azat bolaýjak wagtymyz ýygnaç geçirip nutuk sözleşip oturmagyňyz bolmaýar... Wagtlaýyn hökümet näme? Wagtlaýyn hökümet Orsýetde tagt, wezipe üstünde göreşýär. Bu taýda wagtlaýyn hökümet-de ýok, hökümedi gorajak-da ýok. Hanha general-gubernator, naçar galdy. Bar aladasy özüni, maşgalasyny goramak! Ol şu mahal göterilip gitjek, gaçjak, ýöne gaçan badyna talaňa düşerin öýdüp ýör. Ýok, wagtlaýyn hökümet ýok! Pylan ýerde Wagtlaýyn hökümet bar diýiň, men ýer bilen ýegsan edip gelýän şu demde...

– Elli atlym bilen... – diýip, Eziz han Gara möjegiň adatça köp gaýtalaýan sözünü sugşuryp goýberdi. Oturan halaýyk hezil edip gülüşdi. Gara möjek başyny yrap, lahlah gülüp oturan Eziz hana ýylgyryp bakdy-da:

– Han dädem, altmyş atlym... – diýdi.

Adamlar bir meýdan gülüşdi, emma Gara möjek münberiň ýanyndan gaýdarly däl, garaşyp, adamlaryň arasyna imi-salalyk aralaşansoň, ýañadan söze başlady.

– Biziň köpümüz dünýäden bihabar! Hanha, düýn ak patyşa gulluk edýän diýip kasam eden general-gubernator bu gün Wagtlaýyn hökümet bolan bolup otyr. Ol doýdy, ol türkmeni talady, doýdy, ol indi sähel yş tapsa gitjek, Orsýete gitjek. Olar wagtlaýyn hökümedem, wagtlaýyn däl hökümedem gorajak adamlar däl. Ol goşunada janyny ynanyp bilenok, sebäbi goşun satlyk generallara gulluk etmeýär, üstesinde aç halyna!.. Aç, sallatlar aç! Şol aç sallatlar demirýolçular bilen bir birleşse, ana onsoň görersiňiz...

– Kyýamat bolaýarmy, Gara möjek!

– Kyýamat bolar! – diýip, Gara möjek pert-pert gepledi. – Sallatlar aç otyr, hanha baryň talaban gerek bolsa, diňe garnyny doýursaň razy, seniň üçin işlejekler köp. Orsýetden göçürilip getirilenler aç otyr, iki aý bári aýlyk alanoklar! Aç adamlar göterilse, kimiň üstüne gaýdar, dok adamlaryň üstüne!..

– Seň wagtlaýyn hökümetden gorkman, bir süri gallaçdan gorkmaň näme, Gara möjek?

– Men bu ýurdy göz önüne tutamok, Orsýedi göz önünde tutýan! Proletar diýilýän aç millet ýurdy alar, ynha onsoň döwletiňem bolmaz, beýlekiňem! – diýip, Gara möjek gamçy bilen münbere kakdy.

– Ynha, saňa bulagaýçy anarhist! – diýip, Öwezbaýew ýerinden turup, Gara möjegiň ýanyna bardy. Göýä ony ilkinji gezek görýän ýaly, başdan-aýak synlady. – Gara jan, sen ýaly adama anarhist diýilýär. Seniň üçin patyşa-da ýok, hökümet-de ýok, agdar, ýyk, ýumur! Bu ideýaň, inim, örän köne! Biz siwilizowannyý adamlar, biz ýurdy örän adalatlylyk bilen almaly. Baş-başdaklyga ýol berip bolmaz!

– Alýan bolsaň, al-da ýurdy, näme ýygnaç edip otyrsyň?..

– Ýurt diýeniň duşmanyň kellesi däl, gylyç sylyp alyp gaýdybiýr ýaly! Ýurt almak üçin kelle gerek, kelle! – diýip, Öwezbaýew oňa gabak astyndan seretdi. Öwezbaýewiň oňa göwnüýetmezlik edişi daşyndanam görnüp durdy. Ony Gara möjek duýdy, ýöne duýmadykdan boldy. Gara möjek:

– Kelle-de türkmende ýok! – diýdi.

– Türkmende näme diýip kelle ýokmuş? – Öwezbaýew gaharlandy.

– Türkmeniň kellesini Gökdepede apardylar, jenap Öwezbaýew! – diýip, Gara möjek gysyk gürlledi. Gara möjek bilen duşman bolmakdan heder eden Öwezbaýew ýasama ýylgyryp:

– Gara, sen gyssanma, nesip bolsa, seniň bar aýdanyň bolar. Sen gyssanýan bolsaň, öz ýoluň bilen boluber, gerek wagtynda çagyrarys... – diýdi.

Gara möjek goluny salgady:

– Äý, ýygnak edeweriň. Siz döwleti ele alýançaňyz, gazna urulyp gutarýar, size bolsa bir topar aç-ýalaňaç ilat galýar – diýip, ýerine ugrady.

Oraz Serdar ornundan turup, sesine nazym berip söze başlady:

– Inim, Gara, sen türkmençilik etjek bolýarsyň. Syýasat işi inçe iş, wagty gelip bişismese bolmaýar. Seniň ýagşy niýetiň bar, dessine ýurdy alyp, azat, erkin döwlet etmek isleýärsiň. Emma ne döwür, nä zamana! Hanha, ýurdy aldyňam diýeli-dä, kim ýurtda baştutan boljak? Senmi? Kim?

Gara möjek men diýjekdi, ýöne oýna sanyp gülüşerler öýtdi, oturanlara bir laý nazaryny aýlap boldy-da:

– Hanha, Annanyýaz baý otыр, beg ýigit, patyşa bolsa haýsy ýurduň patyşasyndan kem bolar. Hanha, Gaýgysyz otыр, ber ýurdy, dolandyrmasa, as meni dardan! – diýip, Gara möjek ýene birnäçe adamyň adyny tutdy. Olaryň iň soňkusy gökjeli Eýeberdi Leňdi. Eýeberdi Leň hamana tagta mündürilip barýan ýaly ornundan turup:

– Ýok, ýok, men şalygyňyzy, hanlygyňyzy oňarman, adamlar – diýdi. Gara möjek dessine:

– Oňarmarsyň, oňarmarsyň, men seniň adyňy ozalam ýalňyşlykdan tutupdyryn – diýdi.

Polkownik Oraz serdar, rotmistr Öwezbaýew, Ýomut han dagy kah-kah edip gülüşdi. Öwezbaýew düşündiriş berdi:

– Nikolaý Ikinji tagtdan agdarylany bilen tagt boş durandyr öýtmäň, ýoldaşlar, Orsýet örän uly döwlet, Orsýet ullakan umman. Wagtlaýyn hökümet ýok diýip, ynha, Gara möjek gygyryp dur, Wagtlaýyn hökümet ýok bolsa otly yzyna otly azyk, galla gelip durmazdy. Wagtlaýyn hökümete garşy baş göter, ertiriň özünde azyk gelmesi galaýar, birigün hem açlyk başlanar. Hany halk ozalkysy ýaly galla ekýarmi? Ekenok!.. Näme, halk gum ýalasynmy?.. – Ol birsalym ardyndy, elýaglygyny çykaryp, titilik bilen agzyny-burnuny süpürüp, wajypsyrap ýene söze başlady: – Biz döwlet meselesini çözüp otyrys, diýmek, döwlet derejesinde pikirlenip, döwlet ähmiýetli söz sözlemeli. Biz entek milli güýçleriň birligini döretmeli, çekişmeli, bişismeli. Döwlet meselesi ýarag bilen çözülmeyär...

– Sen, halypa, general-gubernatoryň özüňe aýdyp berýän zatlaryny jemagata aýdyp oturma. Saňa general ykjam ynandyrypdyr, türkmenler: «Siziň ýeriňizem ýok, suwuňyzam ýok, halkyňyzam ýok, on öýli bolup hiç haçan döwlet bolup bilmersiňiz» diýip. Ynha, seniň içiňde şol general otyr – diýip, Gara möjek gürlledi.

Oraz serdar:

– Gara, hany sen aýt, seniň pikiriňi diňläli, soňra bize ýygnak geçirmäge päsgel berme! Bol aýt, sen näme etjek!

– Sen çyndan soraýarmyň, serdar?

– Elbetde, çyndan...

– Çyndan soraýan bolsaň, aýdyp beräýerin... Birinjiden, men şu gije banklary urjak. Ertir aç galan goşunlara aýlyk berip, otly-otly edip olary öýlerine ugratjak. Soňra pasalinni bolup ýaşap ýören gaýrylary ata watanyňa ugratjak, üç-dört aýlyk iýjek-geýjegini berip. Wagtlaýyn hökümediň ýolbaşçylaryny gazamat edip, şu güne çenli alan oljalaryny yzyna aljak. Nusaý etraplaryna Annanyýaz baýy, Etege Magtymguly hany han bellejek, Tejene Eziz hany, Sarahsa Hojaguly baýy, Mara Allaberdi hany han, Ýolöten iline Sary hany, Pendä Söýeg batyry, Çärjewi Başım serdary, Kerkä Mergen serdary bellejek. Çärjewdäki Başım serdary, Daşoguzdaky Jüneyit hany we beýleki hanlary çagyryp döwlet maslahatyny etjek. Anha, şonda şol hanlaryň içinde döwleti dolandyryp biljek bir är tapylar! Näme, Halmyrat oňarmaz öýdäňmi? Oňarar. Gül eder.

Ýomut han göýä Hojamyrat Sähetmyradyň han saýlanmagyndan heder edýän ýaly, howlukmaç, howsalaly:

– Biz entek Asgabat oblast komitetini döredip bilmän kösenip otyrys, ýurdy ýigrimi hem ýaşamadyk bir jünnegi sara berip, sen ullakan ýurduň bar meselesini çözdüň oturyberdiň-le – diýdi.

Ýene gopgun-galmagal turdy. Annanyýaz baý orta geçdi:

– Ahaw, adamlar, aksakallar, serdarlar, hanlar! Hany, özüňiz pikir edip görüň, şu bolup oturyşymyz göwnümize jaýmy? Alty-ýedi aý bäri milli güýçler bir ýygnak edýär diýse gelýäris, at heläk, adam heläk. Alty-ýedi aý bärem şol bir gürläýän adamlar, şol bir gep. Mundanam bir ýygnak bormy? Gara möjek hak aýdýar: sallatlar aç, komandirler ençe wagt bäri aýlyk alanok. Olaryň golunda suw ýaly ýarag bar! Suw ýaly ýarag! Bu gün bolmasa, ertir talaňa başlaýar olar! Düýn üç-dört adam bolup demirýolçularyň ýygnagyna hem bardyk. Olar biz ýaly ýygnak edenok! Olar işçi bilen daýhany, demirýolçulary goşuna birleşdirip wagtlaýyn hökümedi ýykmagyň amalyňy agtaryp ýörler. Olar wagtlaýyn hökümedi hökümet hem hasaplanoklar.

– Onda näme diýip ýykмага milt edip bilenoklar! – diýip, Oraz serdar sowal berdi.

– Olar merkezden rugsada garaşýar, serdar. Olaryňky başga, ýöne olar hemmeden öňürdýär. Biz näme diýip oturmaly? Ýurt biziň ýurdumyz ahyry. Aýyn bolmasa wagtlaýyn hökümediň güýji kän diýen bolýas, aýyn bolmasa, wagtlaýyn hökümete garşy baş götersek, galla gelmez diýen bolýarys. Näme müň ýyllap bize otly bilen galla gelipmi? Dagdan aşan ýeriňde her kim gallasyny, azygyny satyp

bilmän heläk. Çölden aşan ýerinde Wasda hem Lebapda galla näçe diýseň bar. Aýyn bolmasa, döwlet başyna kim geçjek diýen bolýas. Näme, indi türkmen heleýleri ýurt dolandyryp biljek gerçeği dogrup bilýän däldir öýdýäňizmi? Başyňyza düşse, şu oturanlaryň her bireni döwleti dolap biler.

Annanyýaz sözüne dyngy bererine mähetdel Öwezbaýew ornundan turup gürlemäge başlady:

– Adamlar, anarhiýany goýalyň. Baş-başdaklyk bolmaz! Entek milli güýçler birleşip hem bilenok, ýönekeýje Ahal meselesini hem çözüp bilenok... Annanyýaz, döwlet meselesi möhüm mesele...

Gündogdy baý ýerinden turdy:

– Ahaw, inimi Öwezbaý, kim geplese, önüne çolaşyp durma ahyry. Eger şu ýygnak diňe seniňki ýa Ýomut hanyňky bolsa, aýt, ýa Ahal meselesi diňe seniňki ýa Ýomut hanyňky bolsa, aýt, onda biz ýygnaga geljek däl! – diýip, pert-pert aýtdy.

– Gündogdy aga, men nähak adam ganynyň dökülmezligini isleýärim! Gara möjegiň yzyna düşüp ertir Asgabada dökülseň, birigün gyrlan adamlary jaýlamaga adam tapylmaz! – diýip, Öwezbaýew dogumly gürledi.

Oraz serdar:

– Gara möjek, seniň pikiriň beýlekilere hem ýokuşýar. Biz döwleti asuda, arkaýyn, gan dökmän aljak bolýarys.

– Sen şeýtjek bolýarsyň, sebäbi sen gan dökmän islendik ýurtda ullakan adam bolup bilýärsiň. Sen hem seniň kakaň Gökdepeden soň uçursyz baýady, meniň weli tohumym tükendi Gökdepede. Anha, seniňkiler bolsa hatar-hatar bolup otыр!..

Ýaşululyk edip Magtymguly han gürlejek boldy, ýöne Gara möjegiň Oraz serdara aýdan sözleri onuň hem bagryndan geçipdi:

– Gara jan, ilini önüne düşüp hanlyk etmek kyn zatdyr – diýip, ol uzakdan aýlap başlady, ýöne Gara möjek ony hem gürletmedi.

– Elbetde, kyndyr, türkmeniň hanlarynam görýäs, baş sany garyp gallaç daýhan bilen suw üstünde gyrlyşjak bolup ýörler... Süýde-gatyga gatnap...

Magtymguly hanyň gany depesine urdy, ol bu mahal ölüşmelidi, çünki, onuň han mertebesi depgilendi, suw üstünde Magtymguly han hakykatdan hem iki aýlap sudlaşypdy. Ýöne, her hal, Magtymguly han özüni ele almaly boldy, çünki, Gara möjek hakykaty aýdypdy, türkmen bolsa kimligine garamazdan hakykatyň tarapyny alýardy. Bu ýerde gürrüni ulaltsa, ol ýene masgara bolaýmalydy, şonuň üçin gowusy içine salyp dymmagy makul bildi.

Annanyýaz baý ýañadan sözläp başlady:

– Adamlar, görýäňizmi, şol bir gerekmejek gürrüňler, gerekmejek gepler. Şu ýygnagymyzyň mundan üç hepde öňdäki ýygnakdan näme parhy bar? Hiç hili parhy ýok. Eger aýgytly bir netijä gelip, ýurduň aladasyny etmejek bolsaňyz, biz ýygnaga geljek däl...

– Siz bolaňyzda kimler bolýar? – diýip, Ýomut han azmly gürledi.

– Biz bolýarys – diýip, Hanguly baý ornundan galdy. Onuň yzy bilen ondan-mundan hanlar, begler, baýlar, wekiller ornundan galdylar. Annanyýaz töwereğine

göz aýlap, prezidiuma garady. – Siz her gezek şol oturan ýeriňize geçip, Ahalyň erki diňe size berlen ýaly gürrüň edýärsiňiz. Ynha, Öwezbaýew, Ahalyň ykbalyny çözjek adamlar, Ahalyň ykbalyny, nesip bolsa, çözerisem.

Annanyýaz baý dagy näçe jan edeni bilen ýene ýygnak öňki ýygnak boldy, hiç bir aýgytly edilen zadam bolmady, gelnen netije-de. Ýogsa Oraz serdar, Ýomut han dagy ör turup, gol çarpyşyp, gelnen netijä wazaň berme kemini goýmadylar.

Ýygnak Magtymguly aýynyň ýedisinde Milli güýçleriň birliginiň gurultaýyny geçirmek barada karar etdi.

Ýygnak gutaranson Ýomut han ýañadan saçak ýazyp, wekillere zyýapat berdi. Annanyýaz baý obadaşlaryna baş bolup, mürähede minnetdarlyk bildirip, oba gaýtmak bilen boldy.

Ata münüljek bolup durka Annanyýazyň ýanyna Gara möjek geldi, ol mylaýym äheňde gürledi:

– Annanyýaz, gardaşym, milli güýjüň galaba adamlary satlyk adamlar. Ynanaý, men köp zady gördüm, bular satlyk adamlar. Bulara ýurt gerek däl, mertebe gerek, bulara türkmeniň erkinligi gerek däl, özleriniň bol, baý durmuşy gerek... Rugsat berseň, agşam... – Ol töweregine garandy.

Annanyýaz:

– Banky ýarjak diýjek bolýarmyň? – diýdi.

– Elbetde, banky ýarjak. Banklar talaňa düşdi...

Annanyýaz uludan dem aldy:

– Sen kimiň pikiri bilen bank urjak bolýarsyň? Öz pikiriň bilenmi?

Gara möjek gyzardy, Annanyýazyň ýüzüne dogry garap bilmän madyrdady:

– Banklar talaňa düşdi... Gijä galýarys...

– Gara, sen köpi gördüň, sen gaýratly adam, emma seniň hemşeriň seniň diýjek adamyň däl. Ol saňa bank urmaga ýardam eder, bankam urarsyň, pulam talarsyň, baýlygam alarsyň, emma seniň şol köpbilmiş hemşeriň Gara möjek baý bolsun diýip azara galmaýar. Sen-ä bank uran adam bolarsyň, baýlygy hem ol alar. Bardy-geldi bulaşsa-da, sen türmä gidersiň...

– Annanyýaz, sen maňa ynanman geçdiň-ow... Ikimiz başga-başga adamlar. Ýöne sen ýene on-on baş ýyldan soň meniň ýolumyň hem erbet ýol dældigine düşünersiň. Häzir welin, sen diňe öz sünnet-hidaýat ýoluňy dogry ýol hasaplaýarsyň. Dünýäde ýol kän.

– Hudaý jan ýene on-on baş ýyldan ikimizi duşursyn – diýip, Annanyýaz baý Gara möjek bilen hoşlaşdy, hoşlaşyp durka onuň ýolunyň nädogrydygyny birki ýola gaýtalady.

Olaryň gürrüňine päsgel bermezlik üçin Halmyrat bir gyrada gürrüňiň gutararyna garaşyp durdy.

Gara möjek hoşlaşyp gideninden soň, Halmyrat Annanyýaz baýyň ýanyna howlukdy.

– Annanyýaz baý, aýak çekseňizläň. Salawmaleýkim.

Maslahatdan öň salamlaşan hem bolsalar, olar ýene gadyrly salamlaşdylar.

– Birki sany jan ynanyşýan ýigitler bolup siziň bilen döwletiň geňişini etmek isleýäris.

– Geňeşden çykdyk ahyryn häzir.

– Ýok, mundan geňeş bolmaz. Meniň aýdýan geňeşim iki-üç adamyň arasynda gizlinlikde bolmaly. Hanguly agam siz barada örän gowy zatlary gürrüň berdi. Diňe bir Hanguly däl, başga-da gaty köp adam siz hakda örän ýokary pikirde. Size hormat goýýarlar. Sözüňizi diňleýärler. Bize siziň kömegiňiz gerek.

– Kömegimmi?

– Hawa, kömegiňiz. Hanguly agam hem Annanyýaz baý näme kömek gerek bolsa eder diýdi.

– Hanguly aýdan bolsa hak aýdypdyr. Onuň hatyrasy üçin näme kömek gerek bolsa, janymy gaýgyrmayn.

– Onda ilki geňeş üçin öýüňize barsak bolmazmy?

– Bolar. Meniň öýüm ähli kişi üçin gije-gündiz açyk – Annanyýaz baý bu sözi aýtsa-da aýtdy welin, nähilidir bir sowuklyk duýdy. Ol hoşlaşyp atyna atlandy.

Annanyýaz baýa obadaşlary bilen Hanguly garaşýardy.

2.

Durmuşda bolmaýan zat ýok. Akylyňa sygmaýan zatlar başyňa gelse, isleseň-islemeseň, ynanmaly bolýarsyň. Annanyýaz baýy aňk eden bir zat welin, бүтін ýaşan ömrüne akylyna sygman geldi. Dünýäniň öwürmelerine aňk boldy. Ol bolan waka hakda Annanyýaz baý hiç ýerde gürelemesligi, hiç kime aýtmazlygy äht etdi¹.

Türkmeniň oblast ýygnagynda Annanyýazy ýolbaşçy etmek pikirini köp adam unapdy. Kimiň nähili wezipä bellenilmelidigi bellidi. Bu pikiri, soňundan Annanyýaz baýyň ýanyna baran kişi-de goldapdy. Annanyýaz baý bu teklibi onçakly goldamadyk hem bolsa, soňundan razylaşypdy.

Ertir ýygnakdy.

Şol gün ýüzüni garaňka tutup, Annanyýaz baýyň öýüne şol kişi barypdy. Ol takmyndan şeýleräk diýipdi:

«Hormatly Annanyýaz baý, saňa şol wezipe hökman gerekmi?»

«Hökman diýen zat ýok. Ýöne il-gün ynam bildirip, rast sen şol ýerde bol diýse, men ýok diýip garşy çykyp dursam gelşiksiz bolar».

«Men size onda näme üçin gelendigimi aýdaýyn. Göni gelen keýigiň iki gözünden başga aýby ýok diýýärler. Meniň hem göni aýtjak sözüm üçin menden aýyp-syn etmäweriň».

«Aýby ýok, arkaýyn aýdyber».

«Dogrymy aýtsam, Annanyýaz baý, men bilýän, sen ol wezipäni il-günüň sözünü ýykmaýak bolup eýelärsiň. Maňa welin, şol wezipe zerur gerek. Eger men şol wezipäni

¹ Hormatly okyjy, Annanyýaz baýyň şol ähtine eýerip, adam adyny tutmaýandygymyz üçin ötünç soraparys.

eýelemesem, onda meniň ömrümiň manysy gutarýar. Men ömrümi rewolýusion göreşe, täze sowetler döwletini gurmaga bagyş etmekçi bolýaryn. Men ikinji bir ömri göz önüme-de getirip bilmeýärim. Şonuň üçin şol wezipäni, aga jan, maňa ber. Isleseň, aýagyňa ýykylaýyn – diýip, ady ýaşyrylýan kişi aýylganç ses edip, Annanyýaz baýyň aýagyna ýykylady.

Daşardaky adamlar ýürekleri ýarylan ýaly bolup içeri girdiler. Ady ýaşyrylýan kişiniň gözýaş döküp oturyşyny görübem, gelşiksiz ýagdaýda daşaryk çykdylar.

«Kömek et, aga jan, kömek et! Seniň ýekeje agyz sözüňe meniň ykbalym çözülýär. Maňa seniň ýekeje agyz sözüň gerek».

«Men saňa nädip kömek etmeli?»

«Ýygnakda çykyp, bary-ýogy ýekeje agyz söz aýtsaň, aga jan, men bütün ömrüm sendenrazy bolaryn. Iliň önünde ýekeje söz aýtsaň, bütün ömrüm men seniň guluň bolaýyn».

«Hany, aýt, men ilini önüne çykyp näme diýeýin?».

«Adamlar, maňa eden ynamyňyz üçin sag boluň. Ýöne ol wezipäni has gowy oňarjak biri bar. Ol ýigidiň ady pylany diýip, meniň adymy tutsaň bolany. Şondan soň meni goldap çykyş etjek üç-dört adam bilen men eýýäm gepleşip goýdum. In esasy zat, siziň ak pataňyz, siziň bahaňyz. Ýygnaga barjaklar size gulak asýan, sizi hormatlaýan adamlar. Aga jan, menden az görmäň, ine, şuny men size ak ýüregimden getirdim – diýip, adyny okyjydan ýaşyryýan kişimiz bir tokga düwünçegi Annanyýaz baýyň önüne süýşürdi.

«Bu näme?»

«Bu häki bir sagbolsunym-da meniň. Elbetde, bu az, ýöne barja-ýokjam şu meniň. Menden az görmäň».

«Derrew düwünçegiňi ýygna. Ýogsam bir ýok diýemsoň, haýyşyňy ömürem bitirmerin. Özüňem öýden kowup goýbererin».

«Bu tyllalary almasaňyzam meniň haýyşymy bitirermisiňiz?».

«Seniň üçin-ä däl, ýöne birmahal seni meniň bilen tanyşdyran dostumyň hatyrasyna haýyşyňy bitirerin».

«Onda-ha hasam oňat. Bu baýlyk özüme galýar».

«Bar, onda gaýdyber!» – Annanyýaz baý ömründe birinji gezek aýdýardy bu sözi. Ol henize-şu güne çenli öýünden adam kowmandy. Birinji gezek adam kowdy. Annanyýaz baý uzak gije çirim etmän çykdy.

Ol ertesi baryp, okyjylardan ady ýaşyrylýan kişi hakda hoş sözleri aýdyp, öz ýerine şol ýigit başlyk saýlansa, has gowy boljakdygyna ýygnaga gelenleri ynandyrdy. Ynandyrmasyyna ynandyrdy, islenişi ýaly-da boldy, ýöne Annanyýaz baý şol günden soň özündäki oňaysyzlygy teý aýryp bilmedi. Ady okyjylardan ýaşyrylýan ýigit hakydasyny eýeledi: göräýmäge, ol erbet ýigidem däl. Daşdan seretseň, gürleşseň, salyhatly. Edepli-ekramly, salamly. Ors dilini suwara bilýär. Gözýetimi-de erbet däl. Başarjaň. Uly wezipä, ýurda baştutanlyk etmäge mynasyp ýigit. Ýöne wezipe diýip, aýaga ýykylmasy düýpden onuň başga keşbini açýar. Şol gün ol öýe baryp, şeýle gürrüňleri etmedik bolsa, oňa derek kimdir birini iberip, şol ýigit saňa

derek saýlansa gowy bolardy diýen bolsa, onda Annanyýaz baý gepsiz-gürrüňsiz şol pikiri unap çykyş ederdi, şonda ol häzirkisi ýaly öz-özünü örtäp ýanyp-bişmezdi. Ol kişi Annanyýazy haýran galdyran bir sözi aýdypdy: «Käbirler-ä Annanyýazy öldürtsene. Ujypsyzja pula adam öldürip berjek ýigitler bar» diýip, şol adam öldürýänleri ýanyma getirdiler. Men bu pikiri göwnemedim. Annanyýaz baý meni gowy görýär. Men onuň bilen dil taparyn». Bu sözleriň hakykatlygyna Annanyýaz ynandy, ol kişiniň maksadyna ýetmek üçin hiç bir zatdan gaýtmajakdygyna göz ýetirdi.

Bu barada hiç kime aýtmazlyga äht etse-de, Annanyýaz baý içki örtenmelerini Hangula gürrüň berdi, ýöne ýanyna gelen kişiniň adyny ýaşyrdy. Onuň adyny aýtmasa-da, Hanguly ol geleniň kimdigini derrew tanady.

– Ýurt ähmiýetli geňeşler, meseleler ýaşyrynlykda, özara çözülýär. Ýygnaklarda bolsa şol ýaşyryn özara çözülen meseleler resmileşdirilýär. Ýygnakdaky jedellerem ilň gözünü güýdüşdirmek üçin edilýär. Dünýäni, döwletleri bähbit dolandyrýar. Täze döwletiň geňeşi – täze adamlaryň – täze bähbitleriň geňeşi – diýip, Hanguly eline dutaryny aldy.

Her halkyň sazy şol halkyň ruhy dünýäsiniň owazy.

Dutardyr gyjak halkyň ahy bolup juda zaryn ýaňlanýar.

Üçünji bab

RYSGAL-BEREKEDIŇ GAPYLARY

1.

Öýdençer Seýitli Gara möjegiň atynyň maňlaýyndan sypap köne dosty bilen duşan ýaly, mährini siňdirip başlady. Gara möjek öýdençeriň beýle hamrak bolup bilşine haýran galyp, kemsindi, ynha Gara möjek şeýdip öz bedewini hem söýüp görmändi, adam beýlede dursun.

– Agam öýdemidir?

Onýança körpeje Atamyrat ylgap geldi. Gara möjek dessine oglanjygyň iki bykynyndan tutup birnäçe gezek ýokaryk bökdürdi. Atamyrat üçünji ýola göge atylyp gidende: «Hanha, kakam gelyär» diýip, buýsançly gygyrdy. Gara möjek Atamyrady bir salym bökdüreninden soň:

– Tüweleme, öňki gelenimden bəri ýarym put dagy agramlypsyň, bir gez hem ösüpsiň – diýdi. Soňam öýdençere ýüzlendi:

– Seýitli jan, atymyň öten ýylky ot-suw görenidir – diýdi. Öýdençer onuň sözüne ýylgyryp:

– Agam, seň meňsepeniň iýjegi päkize körpe bilen arpa bolsun. Laýyk bir ýyllap ot-suw istemez ýaly bakyp bejelerin – diýip, meňsepen bedewi alyp teblehana bardy, eýerini aýryp ullakan kersendäki suwy görkezdi, emma Meňsepen Gara möjegiň aýdyşy ýaly, suwsuzam däl eken, ajam. Öýdençer ýarym gujak ýaňy güle duran ter

ýorunjanyň bogmasyny ýere kakylan teblä ildirdi, ýorunjanyň gülli tarapy bir desse çemen ýaly seçelenip dur. Adam-da bolsaň, agyz urasyň gelýär.

Annanyýaz baý geldi, ol obada biriniň aýdylan janlysyna gidipdi-de, ýaşulular bilen gürrüňe gyzyp, eglenipdi. Barly adamyň öýi-dä, dessine myhmantamyň ileri tarapyndaky goýry saýaly tut agaçlarynyň aşagyndaky haly düşelen sekä çay, nahar gelip başlady. Gysymy kagyz kemptly Atamyrat ejesine aňry-bäri daşaşýardy.

Çay içildi, Annanyýaz Atamyrada:

– Bar, hany gör, palowy ýetişipmi? – diýdi.

– Hawa, kaka, taýýar, men bilýän-ä – diýip, Atamyrat dillendi.

– Onuň ýaly bolsa, bar, oglum, Döwlet bilen Geldi kakaňam çagyryp gaýt. Derrew gelmeli diý. Goý, olaram lukman Hekimiň döreden hezreti dermanlyk aşyndan iýsinler.

Atamyrat zut gitdi.

Sähel salymdan Döwlet ahun bilen Geldi baý ýetip geldi.

– Tagamy garaşdyrmak günä bolar – Geldi baý aňyrdan gelşine dillendi.

Atamyrat önünden taýýarlanyp goýlan mylaýymja suwly kündükde gelenleriň eline suw akytdy.

Atamyrada adamlaryň eline nädip suw akytmalydygy gowy öwredilen bolmaly, ol gaty yhlasly suw akydýardy. Ol iki eli bilen kündügi tutup, biraz eglibräk her myhmanyň eline üç ýola suw akytdy.

Atamyradyň bu hyzmaty üçin Döwlet ahun-da, Geldi baý-da hoş sözünü gysganmady.

Bugaryp duran, gözüňe söweýin hezreti palow öňe alyndy.

– Saçak başynda Atamyrat ýog-a, hany ol? – diýip, Annanyýaz töweregine garanjaklady.

– Kaka, men bärde, siz arkaýyn iýiberiň. Men bu ýerde enem dagy bilen iýerin.

– Utanaňokmy sen?! – diýip, Döwlet ahun Atamyrada ýüzlendi. – Näme, entegem özüňi çaga hasaplaýaňmy? Biz-ä seni sünnetläp, musulman etdik, ähli erkek kişiler bilen deň bolduň diýdik. Indi sen kakaň bilen deň musulman. Şonuň üçin seniň ornuň şu ýerde. Şu sözi men ýene ýatlatmaly bolmaýyn.

Atamyrat öýden özi bilen deňdeş golçany göterip çykdy. Golçany gören Gara möjek:

– Bar-bar meniň jan-jigerim-inim Atamyratdan bar. Ol agasyna näme gerekdigini bilýär. Gör, ony, berekella...

Annanyýaz başyny ýaýkap:

– Äl, tersmillet-ow, Gara möjek, sen! Heý, hezreti palow barka, gowurdak iýerlermi? Gowurdak bir häki alamançynyň, elkin durmuşa werziş bolanyň naharydyr...

– Ýa-heý, Annanyýaz, sen şindem meni adamdyr öýdüp ýörsüň-ow... Ýabany men, ýabanam meni görse, umma gaçar...

Nahary şüwlüm bilen iýdiler. Kişmişli, kişdeli, sarymsak ysy berlen atyň dişi ýaly tüwüden edilen palow palowjan bolupdy. Gara möjek duzuň hormatyny saklap,

birki penje aňyrsyna atyp, soňra ýagly golçany ýanyna alyp, susak bilen öňündäki tabaga salyp, ýagy az, gara eti köp gowurdakdan işdä bilen iýýärdi.

Gara möjek biten pyýadady, uzyndan agajet, at ýüzli ýigitdi. Bir zaman çekgesinden degen gylyjyň yzyndaky tikinler bildirip durdy, şol ýere tüý hem bitmän kündügiň boýny ýaly gyp-gyzyl. Taýpy. Boýny bir garyş, bir ýarym garyş bar diýseňem lap etdigiň däl, kekirdegindäki düwün bolsa hut topaz ýaly. Bilekleri etden däl-de, urgandan ýasalan ýaly. Gara möjek gyzgyn çörek bilen gara eti ýagy-pagy bilen dolap penjesine syganyny agzyna gapgarýar, bir salymdan hem ýuwudýar weli uzyn damarlak boýnundan aňyrsyna kimdir biri ýumruk sokýan ýaly bolýar.

Gara möjek gowurdagyň içinden çykan ullakan omaçanyň etini süläp iýdi, hanjary bilen daşyny gazady, soňra el süpürmek üçin getirilen akja esgini saçagyň gyrasynda goýup, omaçanyň depesinden küdün ýaly ýumrugyny inderdi, Atamyrat gözünü ýumanynam duýman galdy. Küdün ýaly ýumrugyň astynda öwejiň süňki döwüm-döwüm boldy. Atamyrat kakasynyň ýüzüne bakdy.

Çaga çaga bolýar. Ol güýçlini gowy görýär. Annanyýaz ogly Atamyradyň pikirini dessine aňdy, emma syr bildirmezden:

– Äl, Gara möjek, saňa bilip möjek diýipdirler. Süýjedip iýdiň, hany, bärigem uzat golçany – diýip, golçanyň içinden Gara möjegini omaçasyny ýaly omaçany çykardy, daşynyň etini iýip, gyssanman ýanpyçagy bilen süňkünem gazady. Atamyrat bolsa kakasy omaçany döwüp bilmikä-bilmezmi diýip garaşýardy.

Annanyýaz edil Gara möjegini edişi ýaly akja esginiň üstünde goýup, Gara möjek sag ýumrugy bilen uran bolsa, ol çep ýumrugy bilen ýelmedi, süňk pytrap gitdi, Atamyradyň ýüzüne şatlyk çaýyldy.

– Oglum kemsinäýdi... Kemsinmegin, Atamyrat!

– Kakaň ýanynda barka möjek dyp edip bilmez. Kakaň seniň Gadam daýyňam ýykan adam diýip, Geldi baý göçgünli gürläp, barmaklaryndan syrygýan ýagy işdämenlik bilen ýalady.

Atamyrat hiç zat diýmese-de, küpür geplediň diýýän äheňde Geldi baýyň ýüzüne ýylgyryp seretdi.

– Annanyýaz baý, seret, ogluň maňa ynanmazlyk edýär. Näme, meniň saňa ýalan bergim barmy? Biler bolsaň, goç ýigit – diýip, Geldi baý sözüne dyngy berdi: – Ejeň kakaňa: «Eger meniň agam Gadamy ýyksaň, men saňa durmuşa çykмага razy, ýogsam saňa durmuşa çykjak däl» diýipdir. Şonda kakaň ejeňe näme diýenini bilýänmi?

– Juk.

– Sen juk bolsaň, men aýdaýyn saňa. Sebäbi şonda men seň kakaň ýanyndadym. Durdy kalaýam bardy. Sorasaň aýdar.

– Kakam näme diýipdir?

– Kakaň: «Eý, Nurgözel, ol-a agaň Gadam pälwan eken, ýanyna Gara möjegem, Jülge pälwanam goş, men olaryň üçüsinem Kap dagyndan aşyryp zyňaryn» diýipdir, soň olar gelyänçä bolsa, seni alyp gaçyp, Gypjakda ullakan toý tutaryn» diýipdir. Gadam pälwan ýykylanda şeýle bir ýer goduklady welin, ahyrzaman bolaýdymyka

öýdüpdirler. Şonda Akdaşayakda ýedi sany öý ýykylypdyr. Otuz ýedi sanam çaga wagtyndan öň dünýä inipdir. Sen Durdy kalaýyň Mürrük diýen ogluny tanaýaňmy?

– Tanaýan, ol menden uly.

– Ana şol oglanjyk, biler bolsaň, kakaň Gadam daýyňy ýykandaky çykan gürpüldä gorkup, dünýä inen çagajyk şol, hawa, şonda Durdy kalaýyň aýaly hakyt ýedi aýlyk çagasyny dograýypdyr. Soň mundan çaga bolmaz, göz degmesin diýen pikirler bilen ogullarynyň adyna ýaramazja at dakypdyrlar.

Nahara töwir edildi. Öýdençer Atamyrada:

– Atamyrat jan, ýör, begim, Meňsepeni bir ýaza çykaraly – diýdi.

Olar tirkeşip teblehana gitdiler.

Palowdan soň oturanlar ýazylyp-ýaýrap, goşa ýassygy alyp, aýaklaryny uzyn salyp, çay içmäge başladylar. Degdim-gaçdym gürrüňler ýatlamalara ýazdy. Gara möjek tirsek urup, teblehanada Meňsepeni ýuwup duran öýdençere hem Atamyrada syn edýärdi. Gara möjegin gözleri balkyldap başlady, meger, ol çagalygyny ýatlan bolsun gerek.

– Annanyýaz, men söwleri söw-söw syryp, özümden agyr daşly haltalary daşamaga başlan ýyllarym bolaýsam Atamyrat jan ýalydym. Hüseyin kürt diýen kärizgen bardy, onuň kömekçisi Hanguly pildi. Hanguly pil mydama göwünlik berende: «Işle, işle, köşegim, gollaryň daşa döner, göwräň daga döner! Gara iş diýeniň berenini ataň-babaňam bermez. Ynha Hanguly kakaň ýaly pil lakamyny alarsyň, gara güýç bilýärmiň näme? Gara güýç – Hudaý! Hawa, hawa, Hudaý!» diýerdi. Şonda Hüseyin kürt gülüp: «Hudaýy sen bolsaň, dünýesi şeýle bolýar. Ýogsam, heý, şu neressäni dagy zähmete dözüp bolarmy?» diýerdi. «Sen meni diňle, meni. Güýçli bolsaň, dost-da çekiner, duşman-da. Güýçli bolsaň, hemme kişi sylar. Ynha, şeýdip kir ýumrukda daş döwgün» diýip, ýumruk ýaly daşy bir ýumrukda pytradaýardy. Maňa Hudaý gara güýji beripdir, ýöne kelle bermändir. Menem bir, seniň däli öküziňem bir... Saňa Hudaý kelle beren bolsa, güýjem gara zähmet berer. Hiç kemsinmegin!.. Şeýdip gara daňdan söwe girerdim, tä jahan ýagtylýança... Hanguly piliň aýdyşy ýaly dünýä ýadardy, Hüseyin kürt ýadamazdy. Ol işlese, bize-de duruw ýok...

– Seniň kysmatyň-a ýeser, Gara jan!..

– Agşam işden gelemsoň nahar biýrdiler, naharyň gapdaly bilen kä gün azajyk gowurdakdanam dadyrardylar. Ýöne doýa däl-dä... Nije ýyllap arzuw edip gezdim... Gara golça goluma sokup bir doýsam diýip...

Oturanlar onuň gürrüňine myssa ýylgyrdy.

– Hudaý bar, doganlar, siz maňa dogry düşüniň, men şindi gowurdakdan doýup göremok...

– Ýaňam doýman aýryldyňmy? Günä özüňde öňüňde goýlansoň...

– Ýok, doýamok, gözüm doýanok, Annanyýaz. Öýde dagy golça-golça dur... Aşa düşseňem bar... Emma doýup göremok... Esli iýemsoň utanyp goýaýýan...

– Näme utanyp, saňa seredip oturan barmy? – diýip, Geldi baý dag ýaly bolup ýatan Garany içgin synlady.

– Seredip oturandan utanjak adammy men... Adam hökmünde utanyan, özüm-özümnden utanyan, sygyr däl-ä sen, halypa, boldy edäý diýip goýýan...

Gara möjeginiň sözüne hezil edip gülüşdiler. Ýöne Gara möjek ýürekden syzdyryp aýdan sözüne gülünmegini halamady. Şonuň üçinem ol gürrüniň jylawyny başga tarapa çekdi:

– Annanyýaz, men bir zada düşünmedim. Aýtsana, sen öýdençeriňe myhmanyň atynam şeýdip gazaw bilen gazap sabynlap ýuw diýýärmiň?

– Öýdençeremi?... Seýitliniň edähedi şeýle. Örän titi, ýuwunsak... «Bedew at bilen goç ýigit tämiz bolmasa bolmaz!» diýýär. Zandy şeýle onuň, kakasy-da şeýle... Atalaram şeýledi... Işsiz bir pursatam dek oturyp bilmezdiler. Dogrusy, meniň özümem şeýle. Arassalygy, tertipliligi gowy görýän, öýdäkilerdenem talap edýän.

– Bular nähili garyndaşyň bolýar, Annanyýaz...

– Näme diýsemkäm?... Seýitliniň kakasy Garly aganyň kakasy Taňryguly batyra talaban bolupdyr. Atamyň göwnüne ýarandyr-da, ony öýlendiripdir. Şondan bäri bular biziň ýanymyzda... Garly aga iki ogly bilen ýylkymyzy bakýar. Halal adam. Garyndaş-a däl, ýöne garyndaşdan has ýakyn... Uçursyz gowy adamlar...

– Annanyýaz, ýüzüne diýdigim däl, seniň özüň gowy bolaňsoň şeýledir... Hudaýlygymy aýdýan. Mahal-mahal ýüregimiň jöwşeni aýrylyp, adam bolan mahaly «Annanyýaz ýaly doganyň bolsa, döşüne başyňy goýup bir aglasaň» diýýäriň. Bir-de Annanyýaz jan dogan okaşaly hem diýýän içimden, saňa aýtmaga-da utanyan... Ýekelik bir bela, adam öldürmez, öldürmese-de, dirilikde güldürmez diýilýänleri-dä... Ýöne diýeniň bolýarmy näme?

Annanyýaz güldi:

– Meniň doganym bolan bolsaň, men seni rast ýola salardym...

– Hudaýyň bulaşdyrany saňa rastlatmaýmasa... – diýip, Gara möjek güldi.

– Beýdibem-ä gezip ýörüp bolmaz mydama didiwanyň öňünde... Bir gün Gara möjek pylan ýerde öldürilipdir ýa ýaralanypdyr diýip sowuk habar geläýjek ýaly bolup dur. Onsoň Hudaýdan dilegim sen meniň: «Hudaý jan, şol azaşan bendäni bir dogry ýola sal» diýip dileg edýän.

– Annanyýaz, ýöne şu gün Gara ýaly garadan gaýtmaz ýigitler gerek. Özem Gara ýaly baş-altı müň ýigit bolsa, biziň topragymyzda inlisem, orsam gezip ýörmezdi. Türkmen öz topragynyň eýesi bolardy. Gara ýaly garadan gaýtmazlaryň Gökdepede şehit bolanyndan peýdalanýar bular. – Döwlet ahun gürrüňe başlanda ýuwaşjadan başlan-da bolsa, sözsäýyn galkyp ugrady. – Gizlemäýin, Gara gözüm gidýär. Gara meniň ruhum. Gara türkmeniň – Annanyýazyň, Geldiniň, Gündogdynyň, Guwagyň, ýene-ýeneleriň içinde saklap ýören ahmyrlary, göwünleri, Gara biziň batynymyz¹, her kim öz batynyny içinde bogup saklaýar. Biz ertirki günümüzden gorkýarys. Batynymyzy açsak, ertirki gün hökümetiň dikmeleriniň öýümize gan çaykajagyny bilýäris. Biziň gözümüz gorkan, biziň batynymyz gorkan. Onsoň Gara ýaly ýigitlere açykdan-açyk duýgudaşlyk edibem bilemzok. Ine, Gara Annanyýazyň öýünde otyr. Näme üçin? Sebäbi Annanyýaz Garada ýüreginiň bir ýerlerindäki öz içki batynyny görýär. Garany görüp ýüregine tesellelik tapýar. Ýogsam Annanyýaz Gara palow

hödür etmezdi. Garanyň atyny Seýitli şeýle yhlas bilen ýuwup durmazdy. Annanyýaz başyna agyr iş düşse, Garanyň dogan bolup döş gerjegini bilip-duýup dur. Gara jan, seniň ömrüň uzak bolsun. Sen il-gün üçin doglan adam. Ýöne bagtly ederden il-günüň derdi agyr, ýeke özüňe türkmeniň derdine em bolmak başartmaz.

Döwlet ahunyň bu sözleri Gara möjege hoş ýakdy. Ol garysyna galyp, baş atyp, Döwlet ahunyň her bir sözünü eşrepi deýin kalbyna siňdirip durdy. Ol Döwlet ahunyň gürrüňine hiç kimiň päsgel bermezligini, onuň bolsa dowamly gürlmegini isleýärdi. Ol özi bilmezden:

- Ýürejigim bol-a – diýip, öwran-öwran gaýtalaýardy.
- Döwlet, sen Garany-ha ganatlandyrdyň – diýip, Geldi baý Garany synlap güldi.
- Ýok, Geldi, men Garany ganatlandyramok. Gara biziň ganatymyz ol.
- Garanyň ýüregi, maksady gowy, ýöne edýän zatlary nädogry – diýip, Annanyýaz sakgalyny sypady.

¹ Batyn – ruh, jan, göwün.

– Nädogry edýän bolsam, «Gara edýäniň nädogry. Sen eýtme, beýt!» diýip göni aýdyň. Men nä siziň sözüňizi diňlemedimmi? Men serdar küýseýän. Men özümiň serdar daldigimi bilýän. Men türkmenе azatlyk alyp berjek, türkmeni bagtyýar edip biljek serdary küýseýän. Şu küýseg bilen men il-günüň önünde görüňän gaty köp adamyň gapysyndan bardym. Bardym, ýöne erkekdir diýip baranym heleý çykdy, loly çykdy. Diňe bir lolam däl, diňe öz gapjygyny, diňe öz sürüsini bilýän, öz bähbidi üçinem ähli pygyllyklardan gaýtmajak nekgende bolup çykdy. Onsoň men adamlary, il-günüň önünde görüňänleri öz terezime salýan. Hawa, men ýöne gezip ýören adam däl, özüm hiç kim bolsamam şeýdip, adamlary terezä salyp ýörün men.

- Ýeri, onsoň, tereziňde kim bar? Ýa adam galmadymy?
- Geldi baý, sen meniň sözümi ýaňsa aljak bolma. Men häzir ýürekden gürläýän, ýene bir gezek meni ýaňsa alsaň, gapyňa çäge dökmeli bolmaýmasynlar.
- Ynha-da, türkmeniň bolşy. Gara, sen haçan girrikligiňi goýjak?

Gara möjeginiň sözleri, gaharlanmasy Geldi baýyň zähresini ýardy. Ol nämä garaşsa-da, Garadan beýle dergazaplyga garaşmandy. Eý, Hudaý, ýeke oýnam söz üçin bu dünýäden eliňi serip namut gidibermeli bolarmykan?

– Eý, Hudaýuran, sen nä hudaýyň uranyny az görüp, indi meniň urmagymy isleýäňmi? Seni tike-tike, her tikäňem başataryň seçmesi ýaly ederin. Çeýnejek çöpüňi uzakdan gözle! – Geldi baý gaharyna titir-titir etdi.

– Men senden jinnek ýalagam gorkamok. Öläýenimde meniň ýitirýän zadym ýok. Ýöne sen menden gorkýaň. Menden gork. Meniň bilen duşman boljak bolma. Sen meni iki gezek ýaňsyladyň. Ýöne üçünji gezek äsgermezçilik etseň, şu iýen duzumdan ant içýän, hiç hili töwellany alman, tohum-tijiň bilen ýok ederin.

- Sen buz üstünden tozan tapjak bolýaň...
- Ýok, men buz üstünden tozan aramok. Serdar küýsäp, Annanyýazyň ýanyna gelenim, näme, saňa düşnükli dälmi?

– Gara, eger serdar küysäp meniň ýanyma gelen bolsaň, şol öz akyl tereziňde men görnen bolsam, tereziňde men agyr gelen bolsam, onda sen meni diňle. Gepleme! Annanyýazyň gaharlanandygyny gören Gara möjek kaýyllyk bilen baş atdy.

– Goýsaňyzlaň-aý, gül ýaly tagamdan soň diňe gül ýaly gürrüň edeliň diýip, Döwlet ahun töwella etdi. – Gara, sen biraz giň bol.

– Adamyň häsiýeti – onuň ykbaly, ýazgydy...

– Ýazgydy, ykbaly Allatagala berýär ahyryn – diýip, Döwlet ahun Annanyýaz baýyň sözlerine geňirgendi.

– Allatagala bendesine ömür berende onuň ykbalyny häsiýetiniň içine salyp berermiş. Häsiýet – ykbal. Adam bende häsiýetine görä ykbally bolýar. Allanyň beren zadyny bendesi düzedeýin diýip düzedip bilmeýär...

Gürrüňler gyzygyp gidibermedi. Ýogsam Annanyýaz baý ykbal, häsiýet hakdaky gürrüňleri ýöne ýere gozgamandy, şeýle gürrüňleri Geldi baýam, Döwlet ahunam gowy görýärdi.

Annanyýaz baýyň teblehanadaky atlary hokranysýardy, meger, olar özleriniň däl-de, ýat bir bedewiň yhlas bilen suwa düşürilmesini gabanýan ýalydylar. Seýitli bolsa Meňsepeniň arkasyny, endam-janyny gazaw bilen gazap, deriniň ysyny aýryp indem ak köpük edip sabynlaýardy. Gara möjek höwes bilen bedew atyny synlady.

Döwlet ahun bilen Geldi baý gidensoň, Annanyýaz:

– Wah, sen inim bolsadyň... – diýdi.

Gara möjek:

– Käýinmesene, Annanyýaz jan, käýinme. Egri agajy düzederden geçdi... – diýip, ol gapdalyndaky horjundan Atamyradyň aşyk haltasy ýaly haltajygy çykardy.

Annanyýaz:

– Seniň bank urjak gijäň çirim etmän geçirdim men... Seniň hemşeriň ýylan. Ol küýzäniň dykysy ýaly bolup, ganojak!.. Seniň bilen bank urar, talaň eder, ahyry sen başataryň okuny alarsyň, ol baýlygy! – diýdi.

– Görüberýäs kim kimi alar. Men hem pylanynyň erkek eşegi kürreläpdir diýseler, ynanyň ýören akmak adam däl. Durmuş maňa aýy bolup arlamagy-da, şagal bolup uwlamagy-da öwrettdi! Annanyýaz, men maksadyma ýetmän ynjalman! Käýinseň-de, ursañ-da, sögseň-de!.. Al, ynha bu, seniň paýyň!..

– Maňa beýle paý, beýle haram baýlyk gerek däl!

Gara möjek ör-gökden geldi:

– Annanyýaz, diýip duran gepiň netäňet?! Ol nähili haram bolýarmyş, men näme muny ogurlap aldymmy? Dogry baryp, ärlük görkezip aldym...

– Ärlük görkezip aldyň, ýöne ol döwletiňki.

– Döwlet kimden aldy? Menden aldy, senden aldy, ondan aldy. Döwletmi bi? Talaňçy, basybalyjy döwlet bi! Ol ili-güni talaýar, menem ony. «Ogrudan ogurlan halal» diýen ýerem bardyr.

– Maňa öz baýlygym bolýar, Gara!

– Garyp-gasaryňa paýla. Garyp-gasaryň hem ýokmy?

– Garyp-gasardan altyn çyksa, erteki gün olaryň başyna bu baýlyk bela bolup gelmezmi?

– Ýak heý, Annanyýaz, senem ertäni, birigüni gaýgy edip... Ertir bu biçäre halkyň başyna näler geljek... Görgüliler bir gün bagtly bolsa azmy...

– Sen düzeljek däl-ow...

– Annanyýaz, sen sowatly adam. Gowusy, maňa nädip döwlet gurulýandygyny öwret!..

Annanyýaz hoş bolup güldi.

– Äl tapdyň-ow sowatlyny...

– O nä? Mydama gelsem, kitap okap otyrsyň? Kitap okasaň, sowatly borsuň-da.

– Wah, Gara jan, käşgä sowadym bolsady... Ýekeje gün gelmişekleriň minnetini çekjekmi?

Gara möjek saçağyň gapdalynda ýassygyň üstünde duran kitaby goluna alyp saldarlap-saldarlap:

– Şunuň ýaly uly kitaby okap hem sowadym ýok diýmäh näme? Şunuň baryny okap çykdyňmy? – diýdi.

Annanyýaz baş atdy:

– Ençe gezek...

– Eflatun bol-a!

Annanyýaz onuň golundan arapça hatda ýazylan golýazma kitabyňy alyp bir goşgyny labyz bilen okap berdi. Gara möjek goşgy gutaran dessine:

– Asyl seniň mollaň bar eken-ow... Magtymguly... Magtymguly... bagşylaram kän aýdymyny bilýär... Şu kitabyň baryny Magtymguly ýazypmy?

– Hawa...

– Beh, her ýerde, her ýerde işsiz adamlar bar-ow – diýip, Gara möjek kitaby ýañadan goluna alyp saldarlap başyny ýaýkady oturdy.

Garaňky mazaly gatlyşansoň Gara möjek turarman boldy.

Annanyýaz:

– Gara, onyňy alyp git...

– Ýöriteläp niýet edip getirdim. Netimem aýtmaga çekindim. Artyk hana kümmet galdyrt diýjek boldum, gaharyň ger öýtdüm... Sen almasaň, alma, ber, garybyňa ber, dul hatyn, ýetim-ýesire ber...

– Al, diýdim, al!

– Alaýyn, gaýdyp gelme diýseň...

Annanyýaz oňa uzak wagt seredip näme diýjegini bilmän durdy, ahyry:

– Mydama gapym açyk, ýöne bular ýaly «sowgatly» bolsaň däl. Dogan gerek bolsa gel, garyndaş gerek bolsa gel, ýöne bet işleriňe şärikli etjek bolma! Biz başga-başga adamlar, Gara! Meniň ryşgal-berekedimiň gapylary başga – halallyk.

Gara möjek ony gujaklady:

– Sen maňa käýinseň-de göwnüme ýaraýar... Heý, dünýe, heý! Bolýar, Alla ýaryň! Heý Atamyrat jan, munda gel – Atamyrat öýden ylgap çykdy. Gara möjek ony bagryna basyp birnäçe gezek ýokaryk bökdürdi.

– Indiki gelyänçäm bir put agram, gez ýarym hem ösgün!
Gara möjek alynmadyk sowgadyny atynyň ganjygasyndan asyp, meňsepenine atlanyp garaňka siňip gitdi...

2.

Annanyýaz baý bagynyň içinde oturyp, daragtlara seredýär.

Güýz.

Ýapraklar saralyp şahalaryndan gaçyp, ýeri örtüp ýatyr.

Ýapraklar üznüksiz gaçyp dur.

Gyzyllar gyşyň ikinji günü¹ Aşgabady basyp aldy, hökümet çalyşdy. Annanyýaz uzynly gününü Aşgabatda geçirmeli bolýardy. Kä günler-ä öýüne gelmäge wagtda tapmaýardy. Täze döwletiň aladalary, hat-petekleri ýeterlikdi. Ýöne bir zat Annanyýaz baýy iki oduň arasyna salýardy.

«Ýok bolsun, baýlar! Ýok bolsun aklar!» diýip, şäherde şeýle bir gygyryşýarlar, ol gykylykdan ýaňa depe saçyň düýrügip gidýär.

Aklar diýlende, esasan, baýlar göz önünde tutulýar.

Baýlary ýok etmeli. Garyplar ýurdy dolandyrmaly.

Saralan ýapraklaryň şahalaryndan täniş, howada birki öwürüm edip, birsyhly aşak gaçyp durmagy Annanyýaz baýyň kalbyny gussa batyrdy. Annanyýaz baý niçik bu pikiri aňyndan aýyrmak islese-de, teý eýgermedi.

Şahasyndan tänen ýapraklaryň kysmaty şemala bagly. Şemal haýsy tarapa össe, ýaprak şol tarapa gitmeli. Annanyýaz baý özüni daragtlardan gaçyp duran ýapraklar bilen ykbaldaş saýdy. Şemal – ykbal ony nirelerden çykararkan? Ýapraklara seredip oturşyna Annanyýaz baý Hangulyň ýapraklar bilen baglanyşdyryp aýdan bir sözüni-de hakydasynda gaýtalaýar: «Adam öz kemçiliklerini görjek bolmaly. Adam öz kemçiligini görmegi başarsa, onda onuň kemçiligi ýapraklar deýin özünden gaçar».

Annanyýazyň oturan ýerine aýaly Nurgözel bilen ogly Atamyrat geldi.

Annanyýaz baý aýalynyň, oglunyň bolşundan olaryň nähilidir bir möhüm habar bilen gelendiklerini aňdy. Nähili

¹ 1917-nji ýylyň 2-nji dekabry.

habar bilen geldiňiz diýip soramagyň zerurlygy berin barmy? Olaryň näme soramak isleýändiglerini Annanyýaz baý soramasyzdanam bilip dur ahyryn. Ýöne olaryň habaryny almasaň, olaryň göwünlerini galkyndyrmasaň, olarda ertirki güne ynam döretmeseň, olaryň her günü dowzaha öwürüler ahyryn. Annanyýaz baý çalaja ýylgyryp, aýalyňa, ogluna seretdi. Soňam aýdyber diýen terzde ogluna baş atdy.

– Kaka jan, ähli kişi «Baýlary atjakmyşlar. Annanyýaz baýy öldürjekmişler» diýip gürrüň edýär...

– Nurgözel! – diýip, Annanyýaz baý aýalyňa ýüzlendi, ol mydama aýalynyň adyny tutup ýüzlenýärdi: – Senem ogluň pikiriniň yzyna düşüp geldiňmi!

– Wah, kakasy aýallaňňam bar gürrüňi şü.

– Hor bolarys öýdýňizmi?
 – Wah, hor bolmakdan gorkamok, beterinden gorkýan.
 – Betterindenem gorkma, hor bolmakdanam gorkma, Nurgözel. Nesip bolsa, hemme zat gowulyk bolar, il bilen gelen toý-da-baýramdyr.
 – Hemme zadymyzy alsalar, hiç zadymyz galmasa, nädip ýaşarys?
 – Il ýaşap ýör-ä, bizem ýaşabereris – diýip, Annanyýaz baý ogluny boýdan-başa synlady: – Sen pikir edýäň, kakam indi ýarym adam, gazanjymyz pes bolar diýip. Ýok, oglum, biz gazanjy sowadymyz bilen ederis. Men näme üçin zol-zol oka diýip sargyt edýärim. Okap, iýjek çöregiňi tapmagyň üçin aýdýaryn.

Annanyýaz baý aýalynyň gözlerinde biçärelilik gördi. Ogluna guwandy, ol oda özüni urmaly bolsa-da ikerjiňlenmejek ogluna guwandy. Ýöne oňa ýol görkezmeli.

Ýoly özüň tapman durkaň, ogluňa nädip görkezjek?

Olaryň küýsän döwleti-hä bolmady. Türkmenistan döwleti gurulmaly, ol hiç ýere garaşly bolmaly däl, ol azat, bütintürkmen döwleti bolmaly diýip indi aýdýanam ýok. Başda bu hakda gürlänler, gygyranlar mugyra gelip, başyny aşak salyp ýörler. Meger, beterinden Hudaý janyň özi saklasyn diýip dileg edýändirler. Meger, şeýledir. Ähli zat Moskwanyň elinde, Moskwanyň görkezmesi bilen işlenilýär. Nähili wezipä kimiň belenilmelidigini Moskwa çözüär.

Annanyýaz baý oglunyň ýüzüne seredip durşuna oglunyň, aýalynyň göwnüni götermäge çalyşdy:

– Siz mülkümüz alynsa, bar baýlygymyz alynsa, garyp düşeris öýdüp pikir edäýmäň. Mülksüzem biz garyp ýaşamarys, hor ýaşamarys. Biziň baýlygymyz egsilmezdir, bolelin ýeter. – Nurgözel ýeňillik bilen dem aldy: – Biziň ryskymyz – Allatagaladandyr. Biziň arkamyzda Allatagala dur. Bizi Allatagala goldaýar. Rysky bize Allatagala berýär. Siz gaty arkaýyn boluň, Allatagala bizi hor etmez. Biziň neberämize ilin öňünde bolmak ýazylandyr. Ilin öňünde bolmak kyn ýük. Ony her kes başarmaýar. Ana, şol kyn ýüki çekýändigimiz üçinem Allatagala biziň ryskymyzy boldan berýär.

Dördünji bap

ADAM BAŞA IŞ DÜŞENDE TANALÝAR

1.

Howa petişdi, meger, öýlänler öýlänçi geler, meger, agşam ýüzüni gijä tutup ýagyş ýagar. Magtymguly aýynyň başy diýer ýaly däl, dymykdy.

Howluda Atamyrat Aždar atly köpegi bilen oýnap ýördi. Aždar ýaňy bir ýaşyny dolup barýan türkmeniň tüýs gazan kelle köpegidi, emma ynsan hasaby bilen ol iki ýaşapdy. Alla bilsin, haýsy hasapdan, näme maksat bilen beýdilýär, ýöne weli it bir ýylda iki ýaşaýar!

Adamlar şeýle hasap edýärler.

Itler bolsa ondan bihabar. Hatda Aždar hem bihabar, aslynda onuň ýaş bilen işi ýok, şonuň üçinem ol Annanyýaz baýyň ýortmança ogly bilen hezil edip oýnaýar.

Atamyrat Aždar itine sessiz düşüňär.

Aždar hem Atamyrada sözsüz düşüňär, meger, Aždar düşünişmek üçin sözüň derkardygynam bilýän däl.

Adam ogly düşünişmek üçin sözi oýlap tapdy. Sözi oýlap tapaly bärem düşünişip bilmän, günü bir bolsa, urşy iki.

Adam ogly adamdan tapyp bilmedik göwnüni haýwandan tapýar. Ol: «Boýum ýaly boý tapdym, göwnüm ýaly göwün tapmadym» diýip boýnuna-da alýar. Türkmeniň iň arzyly maly – bedew aty. Ol atyny haýwandan, ynsandan ileri görýär. Soňra ol asyly, saýhally itini gowy görýär, arzylaýar, öz nahary bilen naharlaýar.

«It – wepa, aýal – biwepa» diýip, türkmen aganyň naklyly hem bar. Annanyýaz baý bolsa tokar oglunyň boýuna buýsanyp, onuň iti bilen oýnap ýörşüne tomaşa edip: «It diýeniň wepaly bor, oglum, sebäbi ol seniň bilen duz iýýändir!» diýerdi ataň» diýip, Artyk hany ýatlardy.

Annanyýaza kakasyndan Garagulak, Ýolbars, Algyr atly tazylar galypdy. Ol tazylar Annanyýaz bilen kän öwrenişip bilmediler. Ýogsam Nepes joş olary täze hojaýyna öwrenişdirjek bolup biçak yhlas etdi, ýöne ol tazylaryň Artyk hana küýsegi aýrylmady. Käteler üç tazy uzak gije üýrüp, hyňranyp çykýardy. Olar ne öýdäkileri, ne oba adamlaryny ýatyrýardy. Olaryň şeýle bir zarynlap üýrmelerini eşideňde depe saçyň syh-syh bolýardy. Birki işsegi soýup, olaryň önünde goýdular. Ýöne tazylar köşeşmedi.

Wah, haýwanlarda utanç ýok, olar küýseglerini hiç hili gypynç etmesizden aýan edäýärler. Ýöne adam ogly küýseglerini içinde bertige öwürmeli bolýar. Tazylaryň küýsegi Annanyýazyň derdini gozgaýardy. Şeýle bolansoň, tazylaryň göwünlerini tapmak üçin Annanyýaz Nepes joş bilen Ymam Kasym gonamçylygyna gidipdi. Kakasynyň baş ujuna baryp, aýat-doga okady.

Annanyýaz her näçe islemese-de, üç tazysynam Ymam Kasym gonamçylygynyň müjewürine tabşyryp gaýtmaly bolupdy. Sebäp, tazylar ol ýerden, Artyk hanyň ýakynyndan gaýdarly däldiler.

Adamlar adaty zatlara aňsat ynanýarlar, ýöne adaty bolmadyk zatlara welin aňsat-aňsat ynanmaýarlar, «Haý, bu ýigid-ä jypdyrýar-ow» diýip, münkürlük edilýär. Üç tazynyň Ymam Kasym gonamçylygynda galandygy hakdaky ahwalata-da köpler ynanmady. «Aý, bolýa-la. Annanyýaz baý kakasyndan galan tazylary garry görendir, olary täzelemek isländir» diýdiler. Adamlar Artyk hanyň aty babatda-da münkürlük edipdiler ahyryn, ýöne adamlar Artyk hany soňky ýoluna Ymam Kasyma alyp gaýdanlarynda hut öz gözleri bilen görüp diler.

Artyk hany iň soňky ýoluna içerden alyp ugranlarynda teblehanada duran bedew guduzlan ýaly bolupdy. Ol eýesiniň öýden ömürlük alnyp gidilýändigini aňan dek, onuň bilen aýrylyşmak islemeýän dek çarpaýa galyp, ýiti-ýiti kişnäp, öňe – Artyk hana bakan omzap ugrapdy. Onuň ähli zady unudyp, düýrmegi bilen rişdä agram

berşini göreniňde ony rişdäniňem, tebläniňem, teblehananyňam saklap bilmejekdigi düşnükli di.

Şeýle-de boldy. Bedew on-on baş gezek omzanda teblesini goparyp, teblehanany böwsüp, adamlara bakan okduryldy.

Gölegçiler bedewiň näme isleýändigine düşündiler.

Döwlet ahun:

«Tabydy ýerde goýup, biraz çete çekiliň, adamlar. Bu at eýesi Artyk han bilen hoşlaşmak isleýär. Geliň, ata hoşlaşmaga ýol bereliň. Görýän welin, bu at hoşlaşmasa, rahatlanyp biljek däl öýdýän» diýdi.

Adamlar tabydy eda bilen ýörite getirilen çägäniň üstünde goýup, bir gyra çekildiler.

Bedew ýüpüni süýrüp, ok deýin atylyp geldi. Ol merhumyň ýanyna gelip kürtdürüp durdy, yzly-yzyna hokrandy. Töweregine garanjaklap, adamlaryň arasyndan kimidir birini gözledi. Bedew ýene kepene seretdi, ol gorka-gorka kepeni ysgady. Başyny galdyryp, kepeni ýene bir ýola ysgady.

Bedew, meger, rahatlandy, ol doňan ýaly bolup butnaman esli salym durdy. Onuň ullakan gara gözleri ylla doňan ýalydy.

Adamlar atyň bolup durşuna geňirgenip durdylar. Atyň nämedir bir hereket etmegine garaşýardylar. Ýöne atda hereket ýokdy.

Annanyýaz baryp, bedewiň ýallaryny sypap, boýnundan gujaklady.

«Şuňkar jan, rahatlan, Şuňkar jan, rahatlan!» diýip, Annanyýaz birki ýola gaýtalady.

Şuňkar birden gozgalaň tapdy. Ol kişňäp, çarpaýa galdy. Birinji gezek çarpaýa galşyny az gören dek, ol ýene çarpaýa galdy. Tabydyň daşyndan ýorgalap iki öwrüm etdi-de, ýol bilen ümdizüne zut gitdi.

Şuňkaryň toýnaklarynyň sesi ýatýança hiç kimden ses çykmady. Birhaýukdan Eset molla töwerekdäkilere ýüzlendi:

«Götereliň!»

Gölegçiler çalaja tozan turzup, ylgaşlap baryşlaryna Şuňkaryň hälki bolşuny aňlarynda aýlaýardylar. Käbir kişi bolsa, göz astyndan Şuňkary agtarýardy.

Gölegçiler ýalňyşmandy: Şuňkar uzak gitmändi. Ol Ýaşyldepäniň üstünde keýerip durdy. Ähli kişiniň nazary Şuňkara gönükdü.

Şuňkar gölegçiler deňinden geçensoň, olaryň yzyna düşdi. Gölegçileriň arasynda pyşyrdy gaýtalandy:

«Şuňkar aglapdyr».

«O janaweri görüň-ä, suw-sil bolup aglap gelýär!»

«Atyň şeýle aglaýşyny öň görmändim!»

Şuňkar galmasyna Ymam Kasymda galan-da bolsa, soň ol hiç ýerde görünmändi. Yogsam Durdy kalaý iki-üç günläp Şuňkary agtardy, sorap-idedi. Ýöne ony gördüm diýen-de, ol hakda eşitdim diýen-de bolmady.

Ymam Kasymda galan tazylaram gördüm-bildim diýýän ýokdy.

Annanyýaz baý ençe wagt geçensoň, Hangulynyň getiren iki sany güjüjegini höwes bilen kabul etdi. Nepes joş bilen bu güjüklere aw etmegi öwretmegiň aladasy bilen boldy. Atamyrat bolsa iki güjüge eýýäm at dakypdy. Tazylaryň maňlaýy gara sekilisine Aždar, goňur reňklisine bolsa Gapar diýip at dakypdy.

Gapar hyrsyzdy, ol Atamyrat bilen oýnamagy halamaýardy. Ol teblehananyň töwereginden aýrylmaýardy. Onuň bolşy bedewlere garawullyk edýäne meňzeýärdi.

Atamyrat käte Aždara atlanayýaram, Aždar bolsa onuň gollaryndan ýalap, basalaşasy, gaçyp, kowasy gelýär.

Wah, adamlaryň isleglerine-de şeýle aňsat düşünip bolaýsady!..

2.

Atamyrat gapyda gelip saklanan paýtuny duýmady, ýöne Aždar kesik gulaklaryna bat berip, çalaja üýrdi, dessine-de hatarly adam dældigini bilendir-dä, ýa ozaldan gözi öwrenişip ýörenindendir-dä, üýrjegem bolmady. Diňe derwezä bakan ýöneldi. Paýtunçy ýa parsdy, ýa kürtdi, çalgırt dili bilen Annanyýaz baýy sorady.

Atamyrat ylgap öýe girdi:

– Kaka, baýar paýtuny geldi, çagyryňar – diýdi.

– Nähili paýtun? – diýip, Annanyýaz baý ýylgyrdy. – Baýar paýtunydygyny nädip bilýärsiň, Atamyrat?

– Örän owadan paýtun, kaka.

Annanyýaz baý ýektaý donuny goluna alyp gapydan çykyp, egnine atdy, paýtunçy paýtundan düşüp, ylgap gelip salamlaşdy.

– Baý aga, Eziz han size köp dogaýy salam ýollady hem sizi myhman çagyryňar. Maňa alyp gel diýdi.

Annanyýaz baý paýtunça şähre gitjek bolup durandygyny, başga-da işleriniň bardygyny, şonuň üçinem atly barjakdygyny aýtdy, emma paýtunçy özelendi durdy.

– Bar, hanyňa häzir gelýär diýip aýdyber – diýip, Annanyýaz gatyrgandy.

Paýtunçy Annanyýaz baýa bildirmän, ýuwaşjadan uludan dem alyp gitdi.

Annanyýaz baýam, Atamyradam paýtunyň gidendigine ynandy, emma Aždar Aždar-da. Ol Atamyrat bilen oýnamaga höwesek bolman, howlynyň derwezesinden daş çykdy, özem ýeňsesiniň tüýüni hüžžerdip, nämährem bardygyny Atamyrada duýdurdy.

Atamyrat itiniň yzy bilen derwezeden çyksa, paýtunçy dur. Ol wakany kakasyna aýtmak üçin yzyna dolandy, gapa baranda Annanyýaz baý geýnip, haly horjuny goluna alyp öýden çykdy.

Annanyýaz oglunyň habaryny aýtdyrman:

– Durmy paýtun?! Görgüli gidebilmez... Men gideýin, oglum, nesip bolsa, ýassynlar gerin – diýdi.

– Paýtunly gitjekmi, kaka?

– Ýok, oglum.

Meger, paýtun gelenden Annanyáz baýyň gitmeli boljakdygyny duýandyr-da, öýdençer eýýäm onuň dor atyny eýerläp dur.

3.

Annanyáz baý paýtun bilen bir wagtda şähre bardy. Eziz han şähriň Sobor¹ köçesinden bir baý pürsüýäniň howlusyny satyn alypdyr. Aýdyşlaryna görä, ençe ýyllap söwda edip gelýän, söwdasy küşat pürsüýän ýurduň bulaşyp barýandygyny heder edip Maşada göçüpdir.

Annanyáz baý Eziz hanyň myhmany boldy. Han adam, saçagyň üstünde adyny tapan zadyň bar. Bir ýaş ýigit bilen gartaşan tatar aýaly hyzmat edýär.

Eziz hanyň keýpi çagdy. Ol ertirki ähli türkmen etraplaryndan gelen wekillerini gatnaşmagynda geçiriljek ýygnakda milli güýçleriň başlygy bolmasa-da, başlygyň bari ýanyndaky orun özüne berler öýdýärdi. Gürrüň ertirki boljak gurultaýdan daşlaşmaýardy, emma ikiçäk gürrüň gyzyşmaýardy.

Eziz han:

– Annanyáz, men bu günler gije ýatamok. Ähli türkmenleri birleşdirmegini gamyny iýýärim. Tejende bu günler täze ýaşayyş. Men Tejenden iki günlük geldim. Birigün daňdan ýola düşmekçi. Annanyáz, özüň görüp-bilip ýörsüň, ýurduň, halkyň ýagdaýy agyr. Bumat gara kelläni etege salmak gerek – diýdi.

¹ Sobor köçesi – häzirki 2030-njy köçe.

– Kelle etekde, ýöne kellede derek ýok, Eziz han!

Annanyáz baý kiçigöwünlik bilen sözledi, han diýibem aýratyn hormat etdi, Eziz hanyň ýüzi ýagtylyp gitdi. Eziz han:

– Gördüňmi, baý, sen maňa han diýdiň, göwnüm üçin diýdiň, emma göwnüm üçin diýeniňi bilsem-de, göwnüm galkynyp ganatlaryny ýazyp goýberdi... – diýip, içki begenjini daşyna çykardy.

– Ýüzüňem ýagtylyp gitdi – diýip, Annanyáz ýylgyrdy.

– Diňe ýüzüm däl, gursagymam röwşenlenip gitdi. Sen maňa dogry düşün, Annanyáz, men han ýa beg boljak bolup ölüp ýatanlardan däl, ýöne halk hem ýurt aýak astyna düşen çagynda oňa eýe gerek. Halka men arka durmasam, sen arka durmasaň, kim arka durar... Siz bu ýerde şeýdip ýygnakdan ýygnaga gatnaşyp ýörjekmi? Siz haçan aýaga galjak...

– Han bolup, beg bolup aýaga galmak üçin, Eziz han, han bolup dogulmaly.

– Pahaý, gep tapdyň-ow! Sen, näme, Artyk hanyň ogly dälmi? Öz döwründe dabarasy dag aşan Taňryguly batyryň agtygy dälmi? Sen kiçigöwünlik etme, Annanyáz! Men synlap, nazarlap, oýlanyp, ölçerip aýdýan. Sen asylzada ýerden dörän beg ýigit!

Annanyáz baý oýunlyga saldy:

– Men han boljak, meni han göteriň diýjekmi?

– Ony-ha diýip bolmaz, ýöne sen han bolaý hem diýilmez. Men köp oýlandym, halkam menden az oýlanýandyr öýdemok. Töweregiňe gara, ozalky han-begler-ä iliň öňünde gözden düşdi. Olaryň nebereleri, özleri orsa gulluk edýär. Gulluk etmäge yrza adamdan han-da bolmaz, beg-de! Gör ahyry ony, Magtymguly han ýaly asyl han öz daýhany bilen bir gulak suwuň üstünde süýtleşip, gatyklaşyp ýör. Beýlekiler hakda-ha men, iň gowusy, hiç zat aýtmaýyn.

– Ahal imisalalyk. Wakalar bişismese, hiç bir özgeren zat bolmasa gerek.

– Ony gelmişekler ýörite edýär. Ahaltekäni ýörite ilerleýär: salgyt salynsa, Ahala ýarym paý, Tejene, Sarahsa iki paý, Mara üç paý! Pälä alynmaly bolsa, Ahal azat diýen ýaly. Ahaltekäniň ornuna pälä adamy Sarahs bilen Tejen bermeli, Mary, Çärjew, Kerki bermeli. Gelmişek Ahaltekeden gorkýar. Ahaltekäni ilerleýär, Ahaltekäni şeýdibem gaflat ukusynda saklaýar.

– Ahalyň atly adamlaryny bir agza bakdyraýmakda-da iş bar. Hersi bir kelle.

– Meniň gulagyma degşine görä, şol ak patyşanyň bir melgun grafy barmyş, ak patyşaga şol okumyş Eflatun sapak berýärmiş. Ýurtda kime näme diýmeli, kime näme bermeli, şol kesgitläp berýärmiş.

– Hawa-da, birniçe han-beg general-gubernatoryň agzyna baksa, birniçesi graf Dorreriň agzyna bakýar.

– Şeýdibem, agzyna tüpeňiň gundagy degende ukudan oýanar, onsoň bolsa giç bor. Annanyýaz, wagty, aýny wagty häzir. Ynha, ertir, eger maňa sen diýmeseler, men Tejene gidýän. Tejeni duşmandan azat edip, ýurt gurup bilmesem hem duşmanyň toýnagyny sekdirmeýän. Annanyýaz, al eliňe Ahaly, al, senden gaýry han bolubiljegi göremok. Kim gaňyrşyňa gaýtsa-da, ber bir oky maňlaýyndan! Gan dökmän, garşydaşyňy ýok etmän, han bolup bolmaýar. Häzirlikçe Wasda Jüneyit hany, Çärjewde Başım serdary, Kerkide Mergen serdary, Maryda Allaberdi hany, Ahala seni, Tejene meni han bellemeli. Goý, bu birinji tapgyrdaky etmeli işimiz bolsun.

– O nähili tapgyr?

– Garaşsyz ýurt gurmak meselesini, görýän welin, şart-şurt çözüp boljak däl. Örän paýhasly çözgüt tapmasak boljak däl. Şonuň üçin garaşsyz döwletli bolmak işimizi iki tapgyrda çözüp bileris. Birinji tapgyrda her tire-taýpa öz garaşsyzlygyny gazanmaly, gelmişekleri kowmaly, her tire öz aralaryndan ynamdar han saýlamaly. Ikinji tapgyrda bolsa, tire-taýpalaryň ynam bildiren hanlary bir ýere jemlenmeli-de, gurultaý geçirmeli. Şol gurultaýda hem umumytürkmen hanyny saýlamaly. Ol hana ähli tire-taýpa hanlary boýun sunmaly.

Bu babatda ahaltekäniň aýaga galmagy gerek. Gelmişekleriň hažzyk-hužžugyna ymsynmaly däl. Gelmişekleriň size edýän aýratyn sylag-hormaty keseden has gowy görünýär. Men bu zatlary gözüňi güýdüşdirmezligiňiz üçrip aýdýaryn.

– Eziz han, sen ýaňy gelmişek Ahaltekäni ilerläp, arzylap, sypalap, sermeläp gaflat ukusynda saklaýar diýýärsiň. Makul, many gep. Ýöne, gelmişegiň diňe ýaragy gurat däl, akyl-paýhasy hem gurat, okuwy hem gurat. Kakam Artyk han pakyr: «Gelmişek içimize girdi, agzymyz alaryp barýar» diýerdi. Entek ol aýatda wagty dagy toýlaýmaly eken. Häzir Ahaltekede iki bolup bir agza bakjak han-da ýok, beg-de ýok.

Kethuda-da ýok, aksakal-da. Anha, gelmişek Ahaltekeden heder edip, Ahaltekäniň içinden urdy. Dostsyrap, gowy görüp, arzylap, sen-sen diýip. Bu agzalalygy seniň hälki aýdan Dorrer diýen gurrumsagyň etdi. Gaty zor kişi eken ol, elhepus, telpek goýdum. Ol türkmen tire-taýpasyny gowy öwrenipdir.

Eziz han köp salym dymyp oturdy. Hyzmatkär oglanyň getiren suw çiliminiň küýzesine goluny goýup oturyşyna:

– Ynha, indi göwnüme jaý boldy. Taňryýalkasyn! Dürs gep, dürs gep!.. Nije aý bári, ýyl bári ýurdy synlaýan, garaşmaýan ýerinden ot ýaly han-beg çykýar, emma tüýs han-begiň çykmany ýerinden weli... Boldy-boldy...

Ýene dymyşlyk boldy. Bir salymdan pessaý ses bilen Annanyýaz söze başlady:

– Gyşda goýunlar ýaly biri-birine gyslyşyp ýylynmak oklukirpilere mahsus däl, olar biri-birine ýakynlaşsa, tikenleri biri-birine çümýär. Nikolaý patyşa türkmeniň her öňe çykan baýynyň oklukirpi ýaly bolmasyny Dorrer ýaly sowatly graflarynyň üsti bilen iş edindi. Türkmen-türkmene ysnyşmaz ýaly boldy. Özem bu bir günde edilen iş däl. 1912-nji ýylda ak patyşa ýerli milletden bolan mugallymlary gimnaziýalardan, mekdeplerden işden kowdy. Şonda Gaýgysyz Bäherdende, men Aşgabatda mugallymdym. Öň oklukirpä öwrülen türkmeni ak patyşa, bu gün bolsa wagtlaýyn hökümet araba bilen awlaýar. Türkmeniň taryhynda deňsiz-taýsyz gahrymançylyk görkezen beýik ärlər kän, juda kän. Ýöne biz ol beýik ärlər hakda däl-de, Keýmiriň alamançylyk gahrymançylygy hakda bilýäris. Munuň aňyrsynda Dorreriň inçe syýasaty ýatyr. Dorrerler türkmeniň dilini gysga etjek «milli gahrymanlary» bilgeşleýin döredýärler. Graf Dorreriň ýolbaşçylygynda türkmenleri agzala bolar ýaly etdiler. Maksatlaryna ýetdiler, türkmeniň biri-birine göwni ýetmez ýaly, her türkmene ulumsylyk, men-menlik lybasyny geýdirdiler. Graf Dorrer türkmeniň asgyn ýerini birkemsiz öwrenip, şol asgyn ýerinem bela-betere öwürdi. Indi türkmeni jemlemek kyn düşýär. Möjegiň sürüsi ýok, ýöne ýaga topulmaly bolanda birleşýärler. Bize-de birleşmek, her kimiň başarjak işini etmegi...

Annanyýaz baý sözünü soňlamady. Onuň aýtjak zatlary kändi. Ol ýüregini bire baglapdy: ol bägül deýin açylmakçydy, ýüreginde berçin baglan pikirleriň baryny aýtmakçydy. Ýöne Annanyýaz baý garşysynda oturan Eziz hanyň dünýäsiniň öz dünýäsine bap gelmeýändigini aňdy. Ol giden bir sowuklyk ummanyny duýdy. Eziz han şol ummanyň içinde gark bolup barýar. Ýöne ol halas bolmak üçin asmandaky Aýa el uzadýar. Ol häzir Annanyýaz baýy diňlänok. Ol öz dünýäsi bilen başagaý. Hut şonuň üçin hem ol Annanyýaz baýyň sözünü soňlaryna garaşmady. Daýaw göwresine muwapyk bolmadyk ýeňillik bilen garysyna galyp, ýangynly gürlledi:

– Kimiň-kimdiği başa iş düşende belli bolýan eken. Bu gün diňe seniň ýa meniň däl, külli türkmeniň başyna iş düşdi. Näme etmeli? Meniň aňymda mundan başga pikir ýok. Daşymda ynamdar dosty-ýarym köp ýalydy. Ýöne az eken. Duzak syrygyp toýnaga ilende adam hasam hüşgär bolýan eken, mizan terezisine köp bakýan eken. Ýüzüň diýdigim däl, meniň saňa hormatym bar. Ikimiz tas obadaş diýen ýaly. Atababalarymyz ýakyndan gatnaşypdyrlar, biri-birini goldaşypdyrlar. Gezek bize ýetdi. Şu agyr günde janymy kime ynanyp biljekdigim, ýüregime iň wepaly kişiniň kim

bolup biljekdigi hakda oýlanamda, ýüzüň diýip aýtdygym däl, sen ýadyma düşdün. Öten agşam hem men sen barada kän oýlandym. Seniň bolşuň özgeleriňkä meňzänok.

– Nämäm özgeleňkä meňzänok meniň?

– Ähli baýlygyň towsa göteriljek bolup dur. Gyzyllar gelip bizi tuwmaýak goýmakçy bolýarlar. Seniň bolşuň bu gelyň betbagtçylyk akymyndan aman galjaga, bu betbagtlyk ylla saňa dahylly däle meňzeýär. Bu diňe bir meniň pikirim däl. Bu pikiri maňa üç-dört adam aýtdy. Olaryň sözi meniňki bilen deň geldi. Onsoň «Annanyýazy arkaýynlandyrýan bir gowy gädik bar bolaýmasyn? Eger bar bolsa, haýyş edeýin, goý ol menem ýanyna alsyn» diýip pikir etdim.

– Eziz, mende gädik-de ýok, gaçybatalga-da. Alla bizi synaga salýar...

4.

Daşda goh-gowurdy eşidildi. Eziz han gapa tarap gulagyny aýlap diňşirgendi. Çaky, hyzmatkär öýe goýbermejek bolýar, kimdir bireme zor bilen girjek bolýar.

Ol şeýle-de boldy. Gapyda gülüm-ýalym bolup, yrzaýyp Ýelli baý dur, özem eplem-büklem bolup bir-de Eziz hana salam berýär, bir-de Annanyýaza.

Del adamyň gelmegi Eziz hana ýaramady. Üstesine, üstlerine girilmegi, onda-da haýsydyr bir söwdagäriň girmegi onuň mertebesine degdi. Ony Annanyýaz çagyrandyr öýdüp, Annanyýazyň ýüzüne bakdy. Annanyýaz Ýelli para garap:

– Sen bu ýerde näme işläp ýörsün? – diýdi.

– Ýegen jan, seň Eziz han bilen oturanýňy eşidip geldim, hyzmatym gerekdir öýdüp geldim. – Soňra ol gülüm-ýalym bolup hana bakdy: – Han aga, päkize gyz-gelin bar, keýp etseňiz diýip geldim...

– Hä, Eziz han bilen Annanyýaz han haramylyk etmelimi? Sen terezikeş, seni kim iberdi?.. – diýip, Eziz han gazaplandy.

– Hiç kim, üstümde Alla bar!..

– Tüket, seniň ýalyň üstünde-de bir Alla bormy? Kim iberdi? Annanyýaz han, ýa sen çagyrdyňmy?

– Eziz han, men han däl, öz hyzmatymy özüm edýän men!

Eziz han Annanyýaza nämendir bir zat diýmekçi boldy, ýöne dymdy. Ýelli pary gözleri bilen dalap, ornundan turdy, dürre gamçysyny alyp Ýelli paryň peträp barýan garagyna gezedi:

– Dogryňdan gel, köpeýogly, seni kim iberdi? Sen nädip biziň şu ýerde oturanymyzy bilýän?

– Weý, hanlaryň oturan ýerini bilmezdenem bir adam bormy? Özüm bildim, Eziz han, Hudaý ursun!

– Hudaý däl, häzir özüm uraryn seni!

– Siz, näme, myhman gelmegindenem heder edýäňizmi ýa buky bir...

– Gör, bu köpeý oglunyň tapýan gepini! Seniň ak patyşandan gorkmaýan Eziz han gel-gel haram terezikeşden gorkarmy?

– Agam, jan agam, günämi geç! Jan ýaly ýegenime...

– Jan ýaly ýegeniňe ozalam gyz-gelin tapyp berýärmidiň?

– Ýok... – Ýelli par elewraþ, naýynjar halda Annanyýaza bakdy.

– Syddyh! – diýip, Eziz han gygyrdy. Hyzmat edýän ýaş ýigit saňňyl-saňňyl edip içeri girdi: – Sen muny näme diýip goýberdiň?

– Jan ýaly ýegenime aýtmaly habarym bar diýdi.

Ýelli par:

– Jan Annanyýaz jan, meniň gara başymy gutar! – diýip sakawlady.

Eziz han Syddyha:

– Syddyh, hany munuň ýüzüne-gözüne siňe seret. Bu duran jeset ýaly-la.

– Jeset, han aga, jeset!

– Ýogsa-da ýolbarsyň sürenine giren şagalyň başy ölümlü bolar! Bar, muny öňüne sal, gyz-gelnini alyp gelsin. Bir agyz geplese ýa gözi-gaşy bilen düşündirjek bolsa, gysganman, tarhanlyk edip, başataryň baş okuny hem döşünden geçir! Düşdünmi!

– Lepbeý, han aga!

– Han aga, men size ýagşylyk etjek boldum. Üzümiň suwy ýaly perizady huzuryňyza getirdim. Perizat gerek däl diýseňiz, men gaýdyberjek. Men bir söwdagär adam. Göni gelen perizadyň iki gözünden başga näme aýby bolsun?!

– Hany perizadyň?

– Gyzlar daşarda, howlynyň daşynda dur – diýip, Ýelli par elewredi.

Baş minut geçip-geçmänkä Syddyh iki sany aýal maşgalany, Ýelli pary öňüne salyp girdi. Eziz han içki gapydan boýnuny uzadyp, Rozany çagyrdy.

– Roza, bu iki urkaçynyň ähli ýerini barla, şübhe döredýän nämesi bar bolsa, tapyp gel!

Eziz hanyň çaky dogry bolup çykdy. Gelen gelinleriň biriniň ýanynda bir gutujykda zäher bar eken.

Zäherli gutujygy gören Ýelli paryň haýýady göçdi, ol dilden-agyzdan galyp, iki goluny elewredip, agzyny açyp, jan berip barýar. Ol jaýda Syddyh bilen Roza gelinlerden sorag etdi, Ýelli par bolsa sorag etdirmesiz aýdyp berdi.

– Ýomut hanyň attutary aýtdy: iki sany gowy maşgala bar, bar agaňa eltip ber, Eziz han hatamtaý handyr, bir penje altyn eçiler diýdi... Bala-çagamdan tapaýyn bu gelinleri tanaýan bolsam, men bulary tanamasam-bilmesem...

Gelinlerem gutujykdaky zäheri bilmeýän eken. Olara ol uký derman diýlip berlipdir: baý adamlar bilen aýşy-eşretde bolup, soňam puldur baýlygyny talarsyňyz diýlipdir.

Eziz han Syddyha görkezme berdi:

– Iki jelebi bir jaýa sal, bu nekgendäni başga bir jaýa sal-da gulpla! Biziň gürrüňimize päsgel bermesinler...

Ýelli par elewredi...

– Han aga, han aga...

– Ýene bir ýola jyňkyny çykarsa, at-da, zibilhana zyňyp gaýt!

Agyr dymyşlyk boldy, ahyry Annanyýaz içki howsalasyny daşyna çykardy:

– Baý-ba, ynha türkmeniňem baryp ýeten derejesi!
– Annanyýaz, men saňa iň esasy aýtmakçy pikirimi aýdamok entek.
– O nähili üýtgeşik pikir ol?!
– Ol gaty üýtgeşik pikir. Ol ýurduň ykbalyny ymykly çözmek pikiri. Ine, şu pikiri seniň bilen maslahatlaşmak isleýän men. Özem mesele gutarnykly çözülýänçä bu gürrüňiň hiç ýere ýaýramazlygyny isleýän.

– Ynanmaýan bolsaň, aýtma.

– Ynanmadyk bolsam, men seni çagyrmazdym. Men saňa ynanýan. Ýöne aýtjak sözlerimiň gizlindigini şeýlekin bir düşündirmek isledim. – Eziz han oýkanjyrap kän oturdy. Ol birki ýola ýuwardy. Soňundan käsesindäki çäýy başyna göterdi: – Aýtsam, Annanyýaz, ýagdaýlar şeýle: men iňlisler bilen gürrüňdeş boldum. Olar bilen köp zatlary düşünişdimem. Käbir işlerem etdim. Bu barada bahym eşitmegiň mümkin. Güni synyň bilen ýapyp bolmaýar ahyryn. Biler bolsaň, dogan jan, iňlisler bize bal kölüni, şambalany¹ wada berýärler. Olar bilelikde ýurt gurnagy teklip edýärler. Olar biziň topragymyza orsuň gelmegini kes-kelläm islänoklar. Olardan size hiç zat ýok diýýärler. Orsuň özi garyp, öz-özünü ekläp bilenok diýýärler. Özünü oňarmaýan ýurt nädip sizi eklesin diýýärler. Iňlisler bolsa dünýädäki ýeke-täk iň baý, ýeke-täk iň güýçli döwlet diýýärler. Ýöne olaryň döwletimize şarik boljagyny teý oňlap bilemok. Eger şarikli döwlete razy bolmasak, onda ýurdumyz başybitin orsa tabyn bolmaly boljak. Başybitin tabyn bolandan şarikli bolan kem däl ýaly. Ä? Sen nähili görýäň? Meniň öz isleýän döwletimi-hä ýaňy saňa aýtdym. Döwleti iki tapgyrdan ybarat ýagdaýda gurnaly.

Uzak gürlendi. Gürrüňiň arasynda:

– Annanyýaz, men birigün ýene iňlisler bilen duşuşmaly. Mende häzir güýç bar. Häzirki döwürde Tejen meniň elimde. Adamlar meni goldaýarlar. Maňa alkys aýdýarlar. Ygtyýarymdaky esgerlerimiň sany gün-günden köpeliýär. Ähli halk eline ýarag alyp, maňa hyzmat etmek isleýär. Ýöne men türkmenleriň birleşmeginiň zerurlygyny günsaýyn äşgär duýýaryn. Bize birleşmek gerek. Iňlisler goý bize ýarag kömegini bersinler, ýöne biziň bilen halkymyza şarikli hanlyk etjek bolmasynlar. Iňlisler bilen birigünki duşuşygymda ine şuny aýtmak isleýän.

Eziz han gürlände titreyärdi. Ýüzünden buz ýaly der akýardy, yzly-yzyna ýüzüniň derini süpüýärdi.

¹ Şambala – hyýaly jenneti mekan.

Annanyýaz baý Eziz hanyň ýüzünden ajalyň alamatlaryny gördi. Ýok, ýok diýip, Annanyýaz baý öz-özüne garşy çykdy. Eziz hana hiç zat bolmaz. Hanyň goragy ýeterlik. Güýji köp. Arkasynda iňlisler dur. Onsoň kimiň Eziz hana dişi ötsün?!

5.

Ykbal – tapmaça. Ertirki gün saňa näme garaşyandygyny bendesi bilenok, diňe Haktagala bilýär. Eziz han hem iki günden özüniň bagtynyň ýatjakdygyny, inlisleriň allaowarra äkidip atjakdygyny näbilsin?!

Ýöne onuň etsem-petsemlieri kändi. Ol Jüneýit han bilenem egri oturyp, dogry sözleşmek isleýärdi. Onuň özünden başga hiç kime ynanmaýandygy duýulýardy. Otuz ýaşy arka atan, durşuna dogum-gujur Eziz han Annanyýazy Ahala han bolmagy üçin däl-de, özüniň külli türkmen iline han bolmagynda Annanyýazyň ýardamyna, kömegine hantama bolup çagyrypdy.

Annanyýaz ýassynlar gaýdarmandy, gürrüň uzaga çekdi, bir pikirde saklanmak üçin müň pikiriniň başy agyrdyldy. Şeýle-de bolsa, meniňki bolsun diýer ýaly pikir tapylmady. Gije ikilerde Annanyýaz baý Eziz han bilen allaýarlaşyp, Ýelli pary alyp ýola düşdi.

Annanyýaz janpenalary bilen atly, Ýelli par pyýada.

– Sen meniň Eziz hanyňkydadygymy nireden bildiň? – diýip, Annanyýaz baý esli aralyk geçenlerinden soň Ýelli para ýüzlendi.

– Wah, ýegen, siz bir dünýäden bihabar adamlar. Bu mahal ady kethuda, ady han-beg bolan, baý bolan adamyň yzynda adam bar... Pul berilýär, pul! Bu mahal harydyň ýüzüne köz degdi. Bu mahal pul maglumat-da!

– Onda adam satýarsyň-da!

– Ýok, ýok, Hudaý bar... Bilip ber diýilýär, pul berilýär, bilip bermeli bolýar! Puluň önünde durup bolýarmy näme? Puluň önünde aleýhyssalam hem durup biler öýdemok.

– Sen tetellä imansyz diýilýär – diýip, Annanyýaz ýigrenç bilen aýtdy.

Ýelli baý ýakymsyz gürrüňlerden başyny sowmak üçin sag bolsunyna başlady.

– Annanyýaz jan, ata-babaňa sadaga bolaýyn, meni ölümden gutardyň...

Annanyýaz baý Ýelli paryň jöwlan urmasyny diňläp barşyna, Eziz hanyň başa agyr iş düşende kimiň-kimdiginiň tanalýandygy baradaky sözlerini ýatlady. Annanyýaz baý Eziz hana düşündi hem gyýyldy: Eziz hanyň başyna düşen kysmat onuň içki dünýäsini daşyna çöwürdi.

Gije bilen gündize öwrenişip gidipdiris. Ýöne, seredip otursaň, gijäniň gündizligi, gündizligiň hem gijeligi bar. Çünki gündiz, göräýmäge, ähli zat görnüp dur, açyklyk, ýagtylyk. Ýöne gündiz sen adamyň daşky sypatyny görseňem, içki dünýäsini görüp bilmeýärsiň, adamyň içki dünýäsi saňa garaňkylyk bolup galýar. Niçik, adamyň başyna agyr kysmat düşýär welin, adamyň içki dünýäsi – garaňkylyk ýagtylyga öwrülýär. Muny gündizligiň gündizligi diýmän, eýsem başgaça nähili atlandyrjak?! Gije garaňkylyk pynhanlyk. Gije adam ýüregini açmaga ýakyn bolýar.

Diňe Eziz hanyň däl, gaty köp adamlaryň perdeleri sypyryldy. Adamlary tanamak aňsatlaşdy. Ähli zatlar gülala-güllük, bolçulyk bolanda adamlary tanamak kynlaşardy: garaňkylyk örtülip, köp-köp zatlary görüp bolmazdy. Gijäniň-gündiziň, agyr günün – elpe-şelpelikli günün öz aýratynlyklary, öz gije-gündizleri bar. Gije-gündiziň hem öz gündiz bilen gijesi bar: Allatagala ähli zady jübüt-jübütünden ýaradypdyr, jübüt-jübütligiň hem öz jübüt-jübütligi bar.

Ine, agyr gün Ýelli paryň kimdigini aýyl-saýyl etdi.

Agyr gün Eziz hanyň hem kimdigini belli etdi.

Başyna agyr gün düşmedik bolsa, ol heý inlislere arka dirärmidi? Diremezdi. Ol çykalga tapmak üçin urunýar, Annanyýaz baýyň ýanynda mertebesinem saklajak bolýar. Ol Annanyýazyň öýüni tapman-bilmän ýörenlerden däl. Ýaşka ol, gör, näçe gezekler barypdy. Olar iki gezek hepdeleýin awa-da gidipdiler. Ýöne häzir Eziz hanyň ýagdaýy Annanyýazyňkydan gowy bolmaly. Baýlygy köp bolmaly. Olar Herrikgaladan Tejene diňe baýlyk üçin göçüp diler ahyryn. Bu gün Eziz han şol hars urup, gije-gündiz ýatman ýygnan baýlyklaryny ýitirmekden gorkýar. Ol janynyň ýitmek gorkusyndanam baş beter baýlygyny ýitirmekden gorkýar. Ol bu gün her kimden delalat isleýär. Suwa gark bolanyň hyşadan tamakin bolşy ýaly bir zat bu. Ol Annanyýazdan başga-da, gör, näçe adamy ýanyna çagyrandyr. Ýöne ol hiç kimde baýlygyny gorap berip biljek güýji gören däldir. Annanyýaz baý Eziz hany göz önüne getirip, ikisiniň arasynda gorpuň – boşlugyň bardygyna düşündi. Bu günki duşuşyk Annanyýaz baýda Eziz hana sowuklyk döretti.

Baýlygyň oýnuny görsene! Baýlyk men-men diýen kişileriňi wagşy ýyrtyjy edýär, baýlyk men-men diýen kişileriňi aýagasty binamysa öwürýär. Baýlykdaky bar gudrat Hudaýda-da ýok bolsun gerek. Ýa baýlyk Hudaýmykan? Ýa baýlyk Hudaýyň näletimikän? Ýa baýlyk – şeýtanmykan? Bir zad-a belli: bu panyda şeýtan tas ähli edýän işlerini baýlyk atly guraly bilen edýär. Baýlyk şeýtanyň tommakaýly taýagy bolmaly.

Annanyýaz baý birden Hangulyny ýatlady. Özem onuň soňky gezek duşuşykdaky dört tyllany bölüşini ýatlady.

– Sen dört tyllany üç adama nädip deň bölmelidigini bilýäňmi?

Hangulynyň bir zat aýtjak bolýandygyny aňyp, Annanyýaz baý ony ugruna kowdy:

– Ýok, bilemok, hany, özüň aýt.

– Iki adama iki tylladan paýlajak.

– Üçünji adama näme berjek?

– Üçünji adama hiç zat ýok.

– Näme üçin? Hany deňlik?

– Başga ýerde ýok zat hökman üçünji adam üçin bolaýmalymy?

Durmuş bu, ähli kişi gowy bolubermeyär, arasynda hökman Ýelli par tetelli hem bolýar.

– Haý, Ýelli baý, Ýelli baý, beýdip ýöreniňden öleniň abraý bolaýmasa, diýip, Annanyýaz baý jylawy silkip atynyň sagrysyna çalaja gamçy degirdi.

Uzyn gije eýesine garaşyp sabry suw bolan, indem öýe barýanyny bilen janawer tüweleýläp ümdüzine gitdi...

Ýelli baý tümlügiň içindäki tümlük bolup galyberdi...

Iki sany garpyşyp duran it möjek görende uruşmalaryny, harçaňlaşmasyny goýup, agzybirlik bilen möjege topulýarlar, ýogsam möjegem it ahyryn. Ýöne, elbetde, ýabany bilen eldeki itler öz aralarynda parh goýýandyrlar-da. Hany,

türkmenler başa iş düşende – duşman-möjek gelende agyzlaryny bir edip bilýärlermi?!

Başa iş düşende, agyr günde adam tanalýar. Diňe bir Annanyýaz baý däl, adamlar agyr günde Annanyýaz baýy-da has içgin tanaýarlar. Adam ýagşylyk görerin öýden gapysyna barýar. Agyr gününde tekge berjek gapy köp bolmaýar. Annanyýaz baýyň gapysynyň gije-gündiz adamly bolmagyna çekip-çydap bilmän ýörenlerem bar. Gabanyp ýörenlerem, görüplik edýänlerem bar. Annanyýaz baý bu ýagdaýa agyr-ýeňil bolanok. Onuň üçin dünýäniň bärsem, aňyrsam bir ýaly. Allatagala her kimi bir rövüşde dünýä inderipdir. Meger, Allatagala iki adam üçin niýetlän giňligini ýalňyşyp Annanyýaza berip goýberäýen ýalydy.

1921-nji ÝYL

Bäşinji bap

TAMDA GULAK BAR

Gizlin

*Bukja 875
Habarçy 24*

HABAR 682

14.05.1921 ý.

Düýn, ýagny aýyň 13-ne giç öýlän sagat başlerde Aşgabatdan demirýoluň gapdalyndaky Büzmeýine gidýän ýoldan Gypjak obasyna Annanyýaz Artyk oglunyň öýüne iki sany atly adam geldi. Ol iki adamy men, Alla kessin, öň görmändim. Ýogsam men Annanyýaz baýyň öýüne gelip-gidýän adamlaryň tas hemmesini diýen ýaly tanaýaryn.

Ýöne bu gelenleriň gaty möhüm habar bilen gelendiklerini takyk aýdyp biljek. Özem bir opuryşlyk etjek bolýanlara meňzeýär, hut şonuň üçinem, size habar berýärim. Pälleri gowy däl. Gelenleriň ikisem ýokary wezipeli harby adamlara meňzeýär. Olaryň aýaklarynda ofiser ädigi bar, ikisiniň ädigem lowurdaýar. Başlarynda gara gaýyş papaklary; biriniň egninde gara gaýyş penjek, beýlekisinde goňur ýüň penjek bar. Ikisiniň köýnegem çal reňkli ilikli ors köýnegi. Olaryňky ýaly köýnegi Annanyýazlara köp gelýän asly herrikgalaly Hanguly baý geýýär.

Gelenleri öýdençer Seýitli garşylady, atlaryny saklady. Gelenler biten adamlar, hakyt pilmahmyt, elleri sandal ýaly uly, bulara duşman bolmakdan hudaý saklasyn.

Şeýle daýawam bolsalar, gorkulary ýeterlik: meniň bilen salamlaşyp duruşlaryna gözleri ýalt-ýult edip töwereginde. Men olara myhmantama baryberiň diýdim. Olaryň ikisiniňem türkmenigini, biriniň otuz ýaşlaryndaky, beýlekisiniň ýigrimi ýaşlaryndaky adamlardygyny anykladym. Gelenleriň biriniň burnunyň aşagynda bir oýnam murty bar eken. Gözleri hüwiniň gözleri ýaly ullakan, içinden geçip barýar. Ikinji kişiniň keşbinde ýatda saklar ýaly aýratynlyk ýok. Sypaýy, bugdaýreňk kişi. Üst-başyna aşa üns berýäne çalyň edýär. Gelenler: «Biz geçip oturmaly. Siz, iň gowusy, Annanyýaz baýy şu ýerik çagyryň! Habarlaşaly» diýip, ýüzi nurana, sypaýy murtusuz ýigit menden haýyş etdi. Olaryň ýanyna Durdy janpena geldi.

Durdy iki nätanyş bilen göýä ýitirip-tapan ýaly gadyrly salamlaşdy, hal-ahwal soraşdy. Durdy gelen sypaýyçylykly, pyşyrdap diýen ýaly gürleşýän adam bilen öňden tanyş bolarly, onuň bilen has içgin gürleşdi.

– Geljek diýeniňden soň günortandan bäri halypa size garaşyp otyr – diýip, Durdy janpena sypaýy kişä aýtdy.

Men olaryň öňüne düşüp, myhmantamynyň gapysyny açdym.

Gelenler ýaraglaryny Durdy janpena tabşyrdylar. Murtly kişiniň bilinde mauzeri, egninde iňlis başatary bardy. Sypaýy murtusuz kişi penjeginiň her iç jübüsünde bir nagan saklaýan eken. Olar ellerini ýuwup, içeri girdiler.

Durdy janpena hiç hili kömek gerek däl diýip, meni içeri goýbermedi. Ýöne men içeri goýberilmesemem, ol ýerden gaýtmadym. Teblehananyň gapdalynda öýdençer Seýitliniň ýanyna baryp oturdym.

Seýitli biçak sada ýigit. Özem güp ynanjaň. Onuň aňyrsynda hiç zat ýok. Ondan islän gerekli habaryňy alyp bolýar. Ondan habar almagyň öz syry bar. Näme hakda bilmek isleseň, şol hakda bilýänden bolmaly. Soňundanam «Aý, Annanyýaz baý bir giň adam-da, gowy adam-da. Ol geçirimli. Men bolsam-a geçirimlilik etmezdim» diýäýmeli. Ana onsoň Seýitli käbir kişileriň Annanyýaz baýyň geçirimlilikinden, sahylygyndan peýdalanýandyklaryny janygyp-janygyp gürrüň bermäge başlaýar.

Men Seýitliniň ýanynda oturyşma gelenleriň kimlerdigini nädip sorajakdygym hakda oýlandym. Ýöne soramagyň usulyny tapman, onuň bilen ondan-mundan gürrüň etdim. Seýitliniň gürrüňlerinden onuň bu gelenleri tanamaýandygyny aňdym.

Meniň çakym-çak bolsa, bu gelen adamlar keýpine gelen adamlar däl. Men atyljagam bolsam, hakykaty ýüz görmän aýdýan, hökümete wepadar hyzmat edýän adam.

Ýöne wepadarlyk babatda meniň Annanyýaz Artyga şübham bar. Elbetde, meniň bu pikirde bolmagyma esas döredýän birgiden zatlar bar. Men aşakda şolaryň diňe käbirini aýdaýyn, aýdanlarym esasynda özüňiz netije çykaryp bilersiňiz.

1. Annanyýaz Artyk ogly Gypjak obasynyň arçyny. Ony ak patyşa arçyn saýlady, ak patyşa ony hormatlady, mertebeledi. Ol bolsa, özüne bildirilen hormata hormat bilen jogap bermeyär. Men onuň adamlaryň arasynda gürlände ýeke gezegem ak patyşany öwenine gabat gelmedim.

2. Annanyýaz arçyn bolşewiklerem, menşewiklerem halamaýar. Ol garyp-gasarlar, halk kösenýär diýip örän köp gaýtalaýar. Ol türkmenler hiç ýere garaşly bolmaly däl, özbaşdak döwletli bolmaly diýýär.

3. Ak patyşa obadaky atlaryň sanawyny alanda obanyň atlarynyň dörtdeň üç bölegini gizlemegi gurnady. Bu gün atlaryň sanyny gyzyllardanam gizleýär.

4. Ak patyşanyň wekilleri obadaky pälä ýa-da urşa gatnaşyp biljek adamlaryň sanyny soranda hut Annanyýaz arçyn obaň söweşe ýaramly adamlarynyň dörtdeň üçüsini gizlemegi gurnady. Bu gün adamlaryň anyk sanyny gyzyllardanam gizleýär.

5. Annanyýaz arçyn Garagum çölünde Işanajy guýusynda bakdyrýan iki süri goýnuny Aşgabadyň mal bazarynda gyssagly satdyrdy. Şol satdyran goýunlarynyň puluna Eýrandan gelen inlislerden baş ýüzden gowrak başatar we köp mukdarda ok satyn aldy. Inlislerden alnan başatarlar Guwak serdaryň (oňa soňky döwürlerde Guwak baý däl-de, Guwak serdar diýip ýüzlenýärler) ýolbaşçylygynda Annanyýaz baýa uýýan gypjakly, gökjeli, bagyrlý ýigitleriň arasynda paýlandy. Inlislerden alnan başatarlaryň inislere ok atmajakdygyna ynanýaryn. Onda ol ogryn satyn alan başatarlarynda kimi atmakçy bolýar? Gyzyllarymy? Gyzyllar oňa näme ýamanlyk edipdir?

6. Annanyýaz her anna günü ýanyna janpenalaryny, Annam miraby alyp, paýupyýada oba aýlanýar. Şonda ol gurply adamlaryň öýüne baranok. Esasan, garamaýaklaryň öýüne aýlanýar. Näme üçin? Annanyýaz baý ähli adamlaryň öz tarapynda bolmagyny isleýär. Şonuň üçin garamaýak adamlaryň öýlerine baryp, käbiriniň öýünden bir käse çay içip, süýji-süýji gürrüň edýär. «Baky zat ýok. Nesip bolsa, öz elimiz, öz ýakamyz bolar. Türkmen sabyrlý halkdyr, şonuň üçinem «Sabyrlý gul dura-bara şat bolar» diýýändir. Bizem nesip bolsa, bolçulyga ýeteris. Türkmen geçmişde kän şatlary gördi. «Öňüm gelenden, soňum gelsin» diýilýändir. Türkmeniň soňy geler». Bu sözleriň näme manysynyň bardygyny düşündirmegiň zerurlygy ýok. Möjek çagasy ekdi bolmaýar. Türkmenem möjek çagasy. Türkmeniň aňyrsy möjek. Annanyýaz baý hem täze hökümete boýun bolmagy özüne kiçilik bilýär.

7. Mundan dört-baş ýyl öň goňsusy Tebip babadan salgyt almaga baranlarynda Annanyýaz baý: «Ak patyşa şu Tebibiň puluna göz gyzardýan bolsa, onda ol halys gedaý düşen bolmaly» diýipdi. Annanyýaz baý bu sözi diýende Annam mirap, Guwak baý, Annanyýaz baýyň janpenalary Durdy, Rejep, Allan, Geldi baý, Eset molla jak-jaklaşyp gülüşdiler. Men gülmedim. Dine men gülmedim. Illew gubernatyrany güldi. Hawa, hawa, hakyt Illew güldi. Onuň meslekdeşi Gurban taýlagam güldi. Meniň nygtajak bolýan zadym, Annanyýaz baý assyrynlyk bilen gypjaklary ak patyşanyň garşysyna öjükirdi. Annanyýaz baý bu gün obadaşlaryny täze döwlete – bolşewikler döwletine garşy öjükdirýär. «Ak patyşa baýam bolsa, mydama eli serigli boldy. Indi garyp-gasyr döwlet gurdy. Bu döwlete-hä salgyt hasam köp tölemeli bolar. Gazananymyzy, barymyzy-ýogumyzy bolşewiklere bermeli bolarys» diýip gülýär. Gyzyllary her edip, hesip edip masgaralamaga çalyşýar. Garyplar diňe arzuwynda baý bolup bilerler diýýär.

8. Annanyáz baýyň öýüne bolşewiklerden öýkeli ýaramaz adamlar soňky döwürde hasam köp gelip ugrady. Men ol samsyklara bolşewiklerden näme üçin garşy durjak bolýandyklaryny teý akylýma sygdyryp bilemok.

Şu günki öýüne gelen adamlaryň täze hökümeti ýykamak isleýändiklerine birjikke şübähm ýok. Ol iki kişi garaňky gatlyşyberende gaýtmak üçin ýerlerinden turdular. Şonda men olaryň atlaryny gapynyň ýanyna idip eltdim.

Iki nätanyş Annanyáz bilen ýylgyrjaklap hoşlaşmaga durdy.

Annanyáz baý:

«Oglanlar, sag-aman baryň!» diýdi.

Nätanyş ýigitler baş atyp sagbollaşdylar. Şonda sypaýy kişi: «Onda biz birigün daňdan geleris» diýdi.

Annanyáz baý:

«Arkaýyn bolaý, Hally jan, biz birigüne çenli ýol şaýymyzy taýýarlap goýarys» diýdi.

Öten agşamky şu gürrüňden çen tutup, olaryň ertir ir bilen nirädir bir ýerik gitmekçidiklerini aýdyp biljek. Bir günlük ýol üçin Annanyáz baý ýol şaýyny tutmaýar. Rast, ýol şaýy öňünden tutulýarmy, diýmek, ol nirädir bir uzak ýere birnäçe günlük gitmekçi bolýar. Nirädigini bilmeýärim. Hudaý ursun, bilmeýärim.

Şu aýdan zatlarymyň hakdygyna, üstüne ýekeje zadam goşmandygyma Alladan ant içýärim.

Habary ýazga geçiren

Rezerbaum W.I.

Gizlin

Bukja 875

Habarçy 24

DÜŞÜNDİRİŞ 684¹

9.06.1921 ý.

Tabşyryk bereniňizden soň, men öýe-de barman, göni Annanyáz baýyň ýanyna ugradym.

Annanyáz baý bagynda eken. Dogrusyny dogry aýdaýyn. Annanyázyň bagyna girseň, hakyt jennete girendirin öýdersiň. Men alabaharda Annanyázyň bagyny hasam gowy görýärim. Ähli miweli daragtlar gülläp, şeýle bir öwüşgin tapýarlar welin, onuň ýaly reňkleriň hiç ýerde-de ýokdugyny magat bilýärim. Älemgoşar Annanyázyň bagyna gaçaýdymyka öýdýärsiň.

Annanyýaz her düýp agajyň ýanynda durup, ony içgin synlaýar. Meger, ol her düýp miweli agajyndan näçe hasyl aljagyny bilýändir. Annanyýaz baý, eger ýalňyşmasam, daragtlary bilen gürleşýär, daragtlaryny öz perzentleri ýaly görýär. Şahalary sypaýşyny gözüm bilen gördüm. Alla kessin! Bag hasyla duranda obaň adamlary gelip, hakyna işleýärler. Adamlar görgüliler nätsin, işlemeseler, Annanyýazyň berýän ölmez-ödüligem ýok. Men Annanyýaz baýyň haky köp

¹ 684-nji düşündiriş aýratyn bir bukjada saklanýar. 229 sahypadan ybarat bolan düşündirişden saýlap, ähmiýetli hasaplan böleklerimizi aldyk.

bermeýändigine güwä geçip biljek. Annanyýaz baý mylaýym sözi bilen adamlaryň uguny ýekelemäge ökde. Ol adamlaryň uguny ýekelemek üçin haýsy tarapyndan barmalydygyny bilýär. Ol öz bagynda işleden adamlaryna gaýtjak wagtlary «çagalaryňyz iýer» diýip miwe-de berip goýberýär. Ana, onsoň Annanyýaz baý beren şol ujypsyzja zady bilen adamlaryň gözlerini güýdüşdirmegi başaýar. Onsoň adamlar iki adamyň başy birikse, Annanyýaz baýa alkyş okandan bolýarlar, göýä ol iki alma däl-de, iki kerwen ir-iýmiş berip goýberen ýaly.

Men baranymda Annanyýaz on-on baş sany daýhan bilen gürleşip duran eken. Ol meniň gelenimi görüp, çala baş atyp, gürrüňini dowam etdirdi. Ol her kime etmeli işini aýdýan eken. Annanyýaz daýhanlara etmeli işlerini tabşyryp bolandan soň, maňa barmysyňam diýmän gidip barýar. Näme üçin ol äsgermezçilik edýär? Sebäbi düşnükli: ol-a baý, menem garyp. Şonuň üçinem ol meni özüçe görenok. Meni basyp giden yzyça-da görenok.

Başga çykalgam bolmandan soň, men onuň yzyna düşmeli boldum. Ol meniň yzyndadygymy aňyp saklandy. Ýylgyrmak islemese-de, ýylgyrjaklap, meniň bilen hal-ahwal soraşdy.

– Annanyýaz, meniň-ä içim gysýar, seniň Gypjagyňa sygamok men – diýip, men onuň özüniň bir zatlar diýerine, has takygyny aýtsam, ertirki gidiljek ýörişe senem äkideýin diýerine garaşýan. Eger-eğer aýdanok.

– Bă-ă, onuň çykalgasy ýokmy? Belki, onuň çykalgasyny bilelikde taparys? – diýip, Annanyýaz meni gepletjek bolýar. Özem ýüzüme münkürlük bilen seredýär. Menden gep aljak bolýar ol. Heý, men atymy oka bererinmi? Asyl hiç zatdan habarym ýok ýaly gürleýän, çynymy etmesem, galjakdygymy aňdym:

– Baý aga, göwnüm-ä daga awa gidilse diýýär. Ýeke özümiň aljak galam ýok. Bolsa-ha siziň howandarlygyňyzda gidäýsem. Öz-ä köp wagt bári gideňzok.

Annanyýaz adymy tutup, şeýle diýdi:

– Häzir awuň döwri däl-ä. Özüň bilýäň-ä bu zatlary.

– Bilmesine bilýän, ýöne meniň göwnüm bilenok ony. Birki günläp, iň gowusy-ha birki hepdeläp elkin ýatyp, göwün solpyňdan çykyp gel diýýär.

– Onuň ýaly bolsa, seniň göwnüň göwnüni tapmasak bolmaz. Sen namazşam ýol şaýyňy tutup öýe gel, gije bärde ýatarsyň, daňdanam seni ýörişe äkideýin. Ýeliňi çykarmak meniň bilen – diýip, Annanyýaz baý güldi.

– Ine, buý-a bolaýdy, Hudaý diýenimi Hudaý eşitdi – diýip, men begenenden boldum. – Nirä gidýäs?

– Nirä gideniňde saňa tapawudy näme?

– Maňamy? Tapawudy ýok, seniň bilen Yssambyla gitmelem bolsa, ýeriň aňry ujuna gitmelem bolsa giderin.

– Men saňa ynanýan, sen meniň öz ýigidim.

– Baý aga, başatarymy alaýynmy?

– Gereg-ä çykar öýdemok, ýöne ätiýaçdan alaý. Türkmen ýaragyny egninden asanda, gyr bedewe atlananda türkmen bolýandyr. Egniňde ýaragyň bolmasa, dokuzyň düzüw däl ýaly bolar durar. Gerekli zatda agram bolmaýar.

Men ýörişe taýýarlygyň alamatlaryny görmedim. Adatça, Annanyýaz uzak bir ýere gitjek bolsa bir gün öňünden dört-baş goýun soýlup, gowrulýar. Aýallar ýol üçin külçe bişirip ugraýarlar. Üç-dört ýyllykda Annanyýaz Wasa bugdaý äkidende üç günläp aýallar çörek bişiripdir. Nepes joş başlyklaýyn, ýedi-sekiz dowar öldürilip gowurma edilipdir.

Bu gün Annanyýazyň öýünde imisalalyk. Meger, Annanyýaz ol iki nätanyş bilen uzak ýere gitjek däl bolarly. Belki, Tejene ýa-da Bäherdene gitmekçi bolsa näbilýän.

Annanyýaz baý öýüne gidip taýýarlyk gör diýse-de, men hiç ýerik gitmedim. Maňa taýýarlyk görmek zerurlygy ýok. Birlaý eşigimi ýanyma almak üçin bolsa maňa köp wagt gerek däl. Mende başga ýanyma alara zadym ýok. Iýmek-içmek ugruny Annanyýaz baýyň kem etmejekdigini men bilýärim.

Men uzakdan on-onki ýaşlaryndaky mirasdüşeriň kakasyna garaşyp durandygyny gördüm. Atamyrat diňe bir Eset molladan däl, kakasyndanam sapak alýar. Ol kakasy ýaly arap, pars dillerini suwara bilýärmiş, ol kakasy bilen bir gün arap dilinde, başga bir gün pars dilinde gürleşýärmiş diýip gürrüň edýärler. Men bu gürrüň bir dili şemallynyň gürrüňi bolaýmasyn diýen pikir bilen olaryň ýanyna ýakynlaşdym. Dogrudanam, çyn eken. Atamyrat bir düşnüksiz dilde nämendir bir zatlary aýdyp dur, aýdyp dur. Annanyýaz baý baş atyp mirasdüşeriň sözlerini makullaýar. Goşgy okaýan bolaýmasyn diýsem, arasynda Annanyýaz baýam bir agyz-ýarym agyz gürleýär. Olara päsgel bermezlik üçin Seýitliniň ýanyna bardym. Bu öýde Seýitli bilen Nepes joş gürleşip, ony-muny aýdyşyp bolýan adamlar. Galanlarynyň ýüzüne közdenem beterräk zat degin, ylaýym. Durdy kalaý diýlen adam-a adam däl. Haýwanam ondan baş-alty esse gowudyr. Onuň haýsy tarapyndan barjagyňy biler ýaly däl. Ýanynda Annanyýaz baýa degşibem bir zat diýer ýaly däl. Seniň ýakaňdan tutmasy, maňlaýyňdan naganyny tüsseledip goýbermegi eşekden palan alança-da görjek adam däl ol. Özem ol ähli kişä münkürlük bilen seredýär. Eger kakasy o dünýäden direlip gelip, «Men Annanyýaz baý bilen salamlaşmakçy, hal-ahwal soraşmakçy» diýse, lap edip aýtdygym däl, walla, kakasyny hem boýdan-başa barlap goýberjek adam ol. Ol hiç kime ynanmaýar. Ol, walla, ýanyndaky Rejep bilen Allanda ynanýandyr öýdemok. Janpenalaryň içinde diňe Allanda adamtüýi bar, galanlarynda – Durdy bilen Rejepde adamtüýem ýok. Rejep diýilýän-ä oglanka-da garadangaýtmazdy. Ýaka görse, aslyşasy geler durardy. Oglanlykda onuň taýak

iýmedik günü barsa bardyr, ýöne ol gün bir-ikiden-ä kân dälidir. Men-ä şular gije ýatýandyrlaram öýdemok. Garaňkyda ýat adamyň gelenini ilki it bilen atlar bilmeli diýersiňiz, ýöne Durdy başlyklaýyn, üç janpena itden öň tebil tapýar. Bu üç janpena ýöne-möne adam däl, bularda it duýgurlygy, at syzgyrlygy bar. Bir zat sähel şygırt etse, gözlerini başatara öwrüp, dessine şol şygırdy çykan ýerdedirler. Olaryň eline düşen özüň bolma. Ýalbaryberseň, haýwanlaryňam ýürekleri eziler, geçirimlilik eder. Ýöne ol üç tüýkesmeden geçirimlilige garaşma. Annanyýaz baý her näçe ýaramazam bolsa, onda zalymlyk ýok. Ol gahar-gazap bilen, rehimsizlik bilen bir iş bitirmeli bolsa, onda onuň başarjak zady ýok. Towugyň damagy çalynsa-da, ýüregi üzüm-üzüm bolýar onuň. Başatar göterip ýörse-de, adam atan ýeri bardyr öýdemok onuň. Eline başatar berip, «İne, şu adam duşman, şuny öldürmeli ýa özüni öldürjek» diýseň, ol duşmanyň ornuna baryp durjak adam. Onuň tüpeň atmasy awdan aňry geçmez. Aw awlamagy welin enuwalla gowy görýär. Ol göwünlerini awlamaga, gürlemäge ökde, adamlaryň içini bilmäge ökde. Seniň bilen bir çäýnek çäýy bölüşip içensoň, ol seniň içini baş barmagy ýaly bilip oturandyr. Ol gözüme seredip, mendenem bir zatlar aňjak bolýar. «Seniň göwünjeňligiň, seniň ýürekdeşligiň mende, näme üçindir, şübhe döredýär...» diýip, ol maňa-da başda o diýen ynanmady. Menden gaça durmaga çalyşdy. Ýöne men ant içip, awy ýalap duramsoň, ol kem-kemden maňa ynanmaga başlady. Onuň ynamyna girmek üçin onuň janpenalarynyň ýanynda has yhlasly boldum. Annanyýazy öwmek öwdüm. Meniň öwgülerim janpenalara ýarady, olar meni öz ýanlaryna barmagyma ýol berdiler. Olar, megerem, men hakda baýyň ýanynda aýdan bolsunlar gerek. Onsoňam men gara zähmetden gaçmadym. Yhlas bilen işledim. Awa gidilende janpenalaryň etmeli işlerinem özüm etdim. Nepes joşuň kasesine çäýyny guýup berdim. Durdy nirede oturjak bolsa, ylgap baryp ýassyk ýa güpjek eltip berdim. Men onuň tirsekläp ýatmagy gowy görýändigini bildim. Annanyýaz baýa edilýän hyzmat barada gepem ýok, gürrüňem ýok. Asyl onuň – dogrym – jadysy bar. Onda gep bilen düşündirip bolmaýan özüne çekiji jady bar. Onuň ýanyndan aýrylasym gelenok. Oňa hyzmat edesiň, sagboluny alasyň gelýär. Ol sagbol diýse, ganatlanan ýaly bolýarsyň.

Öýe gaýtmanym gowy bolupdyr: namazşam Hanguly baý geldi. Aý, onuň at üstünde gaýşarylybraga-da oturyşam özüne göwnüniň ýetýändigini aýdyp otyr. Ýüzi mydama ýylgyryp dur. Hanguly Annanyýaz baýyň ýanyna gelende abraýly, baý adam, ýöne herrikgalalary-a Hangulyny beýle bir hormatlanoklar. Onda üýtgeşik baýlyk-engam ýok diýýärler, dört-baş sany kel toklusyndan başga hiç zady ýok diýýärler. Gör, ony, Gypjaga gelip özüni tütjar baý ýaly alyp barýar. Annanyýaz baý hakyky baý, ýöne Hangulynyň özüni alyp öarşy ol-a Gypjak eken, külli Kesearkajy satyn alyp biljek baýa meňzeýär ol. Bu iki kişini nämäniň ýakynlaşdyrýandygy barada näçe oýlansam hem, teý akyl ýetirip bilemok. Hangulynyň ýylgyрмаýan, gülmeýän pursadyna men-ä gabat gelmedim. Men ony diňe Annanyýaz baýyň ýanynda görýärin, Annanyýaz baýyň ýanynda-ha Hangulynyň astky-üstki dodaklarynyň tapyşan wagtyny görmedim. Onuň bolşy gülküden eýlenen ýaly. Doglanda-da aglap doglandyr diýseň ynanar ýaly däl.

Annanyáz baý Hanguly baý gelende çaga ýaly ýazylyp-ýaýraýar. Onuň bilen saz çalyp, aýdym aýdýar. Annanyáz baý köp gülmeýär, onuň ýüzi agyr däl, şonda-da ol Hanguly ýaly jak-jaklap gülüp, ýer sarsdyryp ýören adam däl. Ýöne Hanguly bilen oturanda şeýle bir gülýär, şeýle bir gülýär, gözlerinden syrygýan ýaşlary sylybam ýetişip bilenok.

Annanyáz baý bilen Hanguly baý myhmantama girdi. Men olara çay eltip bermegiň ugruna çykdim. Maksadym olaryň näme gürrüň edýändigini eşitmek. Men içeri girenimde Hangulyň sesini eşitdim:

– Bă, onda olar Hywadyr Buharada-da belli adamlar-ow.

– Halmyradyň Moskwada işläp ýörenini sen nä bileňokmy?! Haý, Hanguly, ikimiz piliň gulagynda uklap ýörüs, olar Moskwada-da tanalýan adamlar. Moskwada sala salynýar olara.

– Şeýle bolsun-da.

Annanyáz baý meni görüp geňirgendi, adymy tutup şeýle diýdi:

– Walla, sen öýünden-maşgalaňdan bizar öýdýän. Ertir gitsek, nesip bolsa, bir aýdan bärde dolanmarys. Keýwanyň bir käse çayyny iç. Tabşyryklar ber. Hojalyga gerekli zat barmy, ýokmy, şony bil. Ýetmeýän zadyň bolsa, gelip menden alyp git.

Men pursatdan peýdalanmak isledim:

– Hudaýa şükür, siziň saýaňyzda kem zadymyz ýok. Bir zadymyz gutarsa, siziň ýanyňyza ylgaýas...

– Aýby ýok, aýby ýok, aýdyber.

– Huruşlygymyz kemräk...

Annanyáz baý loh-loh edip güldi:

– Ine, dünýäden, öýünden bihabarlygyň şü. Hany, bar öýüňe, şonda huruşlygyň kemmi-kem dälmi, bilersiň.

Öýe gidäýmekden başga alaç galmady. Ana, şol sebäplem olaryň gürrüňlerini diňläp bilmedim. Men daş çykdim-da, Durdy kalaýyň gapdalynda oturdym. Durdy kalaý meniň oturmagymy, içerä diň salmagymy islänok. Gapy ýapyk bolansoň, içerdäki gürrüňler doly eşidilenok. Men özüme şübhe döretmezlik üçin öýe gitmeli boldum. Gelsem, Hanguly eýýäm gaýdypdyr. Men bu adamyň keýpine gelmändigine ynanyryn. Herrikgalaň adamlary ondan hemem Jeleddin baý diýilýän gadymçydan ýaňa gan aglaýarlar. Eziz han dagy Tejene göçüp gidensoň, Hanguly özüni obada hasam erkin tutýarmyş. Jeleddin gadymçynyň nirede näme diýmelidigini okadýan Hanguly diýýärler. Ýöne Hanguly – jezitçi¹ Annanyáz baý hem jezitçi. Men muny takyk bilýärim. Herrikgalada hiç kim Hanguly jezitçiniň towugyna tok diýip bilmeýärmiş. Hanguly hakdaky pikirim: men Hanguly baýyň gowy adam daldigini, jemgyýetiň agzybirligi üçin howply adamdygyny göz önünde tutup, bu baýa berk çäre görülse, gowy boljak diýip pikir edýärim. Soňky söz siziňki, meniňki wagtynda habar bermek.

Indi bolsa Annanyáz baýyň eden işlerini gürrüň bermegi dowam etdireýin. Annanyáz baý gije ýatmady diýseňem boljak. Ol öz adamlaryna anyk görkezmeler

berdi, aýratynam Annam mirap bilen köp gürlleşdi. Men olaryň gürrüňini doly diňläp bilmedim, ýöne gürrüňiň Ilmyrat salgyt bilen

¹ Musulmançylyk-hidaýat ýoluny döwre görä kämilleşdirip, özgerdip peýdalanmagy öňe sürýän akym.

baglanyşyklydygyny aňdym. Megerem, Ilmyrat Annam miraba nähilidir bir görkezme beripdir. Onuň görkezmesem Annanyýaz baýyň gaharyny getirýän bolarly.

Annam mirap kölegesinden gorkup ýören adam. Ol ýolbaşçy adamlary gowy görýär, olara ýaranjaňlyk edýär. Barybir, ol ähli ýolbaşça ýaranyp bilenok. Ýaranjaňlygy sebäplem mydama taýak iýýär.

Annam mirap Gypjakçaýyň eýesi. Ýöne onuň melleginde ýandakdan başga zat bitenok. Haý, türkmen bolaýşyňdan seniň! Bagyryň, Gökjäniň, Yzgandyň, Babarabyň miraplaram hakyt Annam mirap ýalymyş. Mellekleri ýylyň ähli pasly boşmuş. Öňüne hum çäýnegi çaydan dolduryp goýup, näme diýse, hawa diýip baş atyp otursaň, suw hakda, suwuň peýdasy, haýsy ekini haçan ekmelidigi, haýsy ekine nähili idi etmelidigi, haýsy ekinden näçeräk peýda galjakdygy hakda bir gije-gündiz saňa nutuk okap biljek pekge. Annam miraba näçe käýeseň käýäber, edil çägä suw goýberen ýalydyr, siňer durar, peýdasy ýokdur, üýtgejek gümanam ýokdur. Annanyýaz baý-a oňa käýäp dur, olam: «Sag-aman gidip geliň, biz size sabyrsyz garaşarys. Ýoklugyňyzy bildirmejek bolarys» diýýär. Artyk hanam Annam mirap bilen işleşdi. Ony Hojaberdi murtam işden kowjak bolmady.

Meniň bar pikirim Annam mirapda däl-de, daňdan geljek iki nätanyşda. Men Annam mirabyň üýtgeşik hiç zat aýtmajakdygyny aýnada gören ýaly bilýärim.

Men garaşan nätanyşlarym daňdanyň alagaraňkysynda geldiler. Olar üçünji aty ýanlary bilen getirdiler. Üçünji ata ýol goşlaryny ýükläpdirler. Özem nätanyşlary tanar ýaly däl. Olaryň eginlerinde o günki geýimleri däl-de, milli türkmen eşikleri. Olara seretseň, täjirlerdir öýdýärsiň. Olaryň täjir dældigini bolsa men magat bilýärim.

Bir aýa çeken ýörişe doly gatnaşyp bilmedim. Annanyýaz meni, näme üçindir, Wasdan yzyna ugratdy. Barybir, men olar bilen bile bolan günlerimiň dowamynda nätanyşlary, olaryň näjüre adamlardygyny, maksatlarynyň nämedigini doly bildim.

Elbetde, bu maňa aňsat düşmedi, ýolda gören görgülerimiz hem kän boldy, ýöne ol görgülerimiz hakda gürrüň edip durmaýyn. Esasy edilmeli gürrüň nätanyşlar kim we ýörişiň maksady näme?

Ýörişiň maksady:

Ähli türkmen etraplaryna baryp, ýerli han-begler bilen gürlüşmek. Ýerli han-begler bilen duşuşyp, olary azat bütintürkmen döwletini döretmäge çagyrmak. Ýerlerdäki ýagdaýlar bilen tanyşmak. Ähli türkmenleriň gelmişeklere ynanmazlygy we bütintürkmen birligi. Merkez Aşgabat şäheri bolmaly.

Barylmalý esasy ýerler: Ýerbent Ýylanly – Tagta – Dörtgöl – Hywa – Buhara – Çärjew – Kerki – Antguýy – Garşy, Mary.

Biz jemi dokuz adamdyk. 1. Annanyýaz Artyk ogly; 2. Gaýgysyz Atabaý; 3. Halmyrat Sähetmyrat; hyzmat edýän topar: 4. Men; 5. Annanyýazyň atbakary – Seýitli; 6. Nepes joş; 7. Durdy kalaý; 8. Rejep; 9. Allan.

Agşam Annanyýaz baýyň öýüne gelenler Gaýgysyz Atabaý bilen Halmyrat Sähetmyrat eken. Ol ikisi bilen Annanyýaz baýyň etjek bolýan zatlary aklylyna sygar ýaly däl. Men olarda beýle uly tutum bardyr öýtmändim. Ýöne olaryň ýöne-möne adamlar dældigin-ä aňypdym.

Gaýgysyz (1887 ý.) baradaky pikirim: Ýalňyşmasam, onuň asly Ginsburg wolostyndan¹ bolmaly. Onuň maksady bütintürkmen döwletine patyşa bolmak. Ol bu maksadyna ýetmek üçin hiç bir wagşylykdan hem gaýtjak däl. Ol orslara arka diremek isleýär. Olaryň kömeginden peýdalanmaly. Soňam «Biz azat döwlet» diýseň, olar ýurtdan çykyp gider öýdýär. Ol bu pikirini köp sanly ors adamlarynyň adyna salgylanyp esaslandyrýar. Türkmençiligi gowy görýär. Çaýy özi gaýnadyp, demlemekden lezzet alýar. Çölde bir gezegem aýagyna ädigini geýmedi. Ol: «Türkmen türkmeniň howasyna, tebigatyna uýgun bolmaly» diýip, baş-alty gezek gaýtalady. Ors dilini suwara bilýär. Oduň başynda iki sany ors aýdymyny aýdyp berdi. Soňam: «Bu aýdym çigrekli howanyň, tokaýly sähranyň aýdymy. Bu çöle «Garybym», «Bibijan» ýaly aýdymlar gelişýär» diýip, «Gelmezmä» gygyrды. Annanyýaz baý derrew dutaryny düzüp oňa berdi. Görüp otursam, Gaýgysyzam, Halmyradam saz çalyp, aýdym aýdyp bilýän ekenler. Olaryň boluşlaryny synlasaň, olarda saz çalyp, aýdym aýdara wagt ýok ýaly, ýöne elleriniň kakuwyny görüp, haýranlar galdym. Olaryň barmaklary mydama perdäň üstünde oýnan ýaly juda ezber. Elleri gelşip barýar olaryň. Dogrymy aýdaýyn, şeýle garadangaýtmaz kişä saz çalyp, aýdym aýtmak gelşenok. Onda içki güýç bar. Men içki güýç diýenimde onuň dogumyny, haýbatyny göz önünde tutýaryn.

Onuň bilen ýüzbe-ýüz bolsaň, awa goýberiljek tazy ýaly köwejekläberýärsiň. Endam-janyňa sandyrama aralaşyp, depe saçyň syh-syh bolýar. Sebäp onuň gözleri içinden parran

¹ Ginsburg wolosty – Kaka etraby (red. belligi).

geçip, derrew ygtyýaryňy eline alýar. Oňa duşmanam bolsaň ýok diýmäge het eder ýaly däl.

Gözünden ot çykýar.

Gadamyndan ot çykýar.

Ýüregindäkini bassyr-ýussursyz göni aýdýar. Beýle adamlar jemgyýet üçin howply. Şonuň üçin hem ony ýoklandan gowusy ýok. Özi durşuna haýbat, murty ikinji haýbat.

Gaýgysyz bilen Annanyýaz baýy ysnyşdyrýan bir maglumatyň üstüni açdym. 1912-nji ýylda ak patyşanyň tabşyrmagy boýunça magaryf ministrliginiň basylyp alnan ölkelerdäki mekdeplerde ýerli halkdan mugallymlar bar bolsa, ählisini

mugallymçylykdan çykaryp kowmaly diýen buýrugy çykýar. Şol döwürde Annanyýaz baý Aşgabatda, Gaýgysyz bolsa Bäherdende mugallymçylyk edýän ekenler. Ol ikisi bir karar esasynda işden boşadylýar. Şonda olar ilkinji gezek duşuşypdyrlar. Olar işden kowluşlaryny birnäçe gezek süýjülik bilen ýatlaşdylar. Gaýgysyzda jezitlere duýgudaşlyk duýulýar.

Halmyrat kim we ol hakdaky pikirim: 1898-nji ýylda Gäwersde batragyň maşgalasynda doglan. Şol ýyl kakasy dogduk mekany bolan Köşä göçüp gelýär. Halmyrat ilki iki ýyl köne usul musulman mekdebine, soň oba hojalyk mekdebine gatnady. 1914-nji ýylda Daşkendiň mugallymçylyk okuwyna girýär. Obadaşlary oňa pul kömegini edip durdular. 1917-nji ýyldan 1920-nji ýyla çenli Halmyrat mugallymçylyk etdi. Geçen ýyl Aşgabat uýezdiniň magaryf bölüminiň müdiri boldy. Mundan üç ýyl öň RK(b)P-ä agza boldy. Şu ýyl gyşyň soňky aýynda Moskwa jogapkärli işe – Türküstan respublikasynyň Moskwadaky wekiliniň orunbasarlygyna iberildi. Indem Aşgabada işe gelipdir ýa-da geljek-geljek bolup ýör. Bir zady anyk aýdyp biljek: bu sapara Moskwanyň görkezmesi bilen gidilenok. Özleriniň ýörişe gidýändigini ol-a Moskwa eken, kimdir biriniň bilmeginden hem gorkýarlar. Moskwanyň tabşyrygy bilen ýörişe gidýän bolsalardy, onda beýle gorkmazdylar.

Halmyrat görmegeý, sypaýy. Tüýs dogan okaşaymaly ýaş ýigit. Mydama ýylgyryp dur. Onuň gözlerinde gam-gussa bar. Onuň ýüzünde gamgynlyk bar. Ony göreňde ýaňy-ýakynda iň ýakyn adamy ölendir diýip pikir edýärsiň. Onuň sesinde-de gamgynlyk bar. Onuň ýylgyrmasy welin, Hanguly baýyňka meňzeýär. Şeýle nurana diýýän adamyň gaharlananda hiç bir zadyň çeni-çaky däl eken, Hudaý saklasyn!

Ol özüni dünýädäki iň parasatly adamlaryň biri hasaplaýar. Şonuň üçin ol bütintürkmen döwletine özüniň patyşa bolmagyny isleýär. Asyl ol gürlände eýýäm bütintürkmen döwletiniň patyşasy hökmünde gürläýär. Gaýgysyzy gabanýandygyny duýýaryn. Özem ol mydama howlugýar. Ol dünýä inende-de howlugyp, ýedi aýlykka inipdir. Ol nahar iýende-de howlugyp iýýär, gürlände-de howlugyp gürläýär, şonuň üçin onuň käbir sözüne düşünibem bolanok. Oňa ähli zat haýal görünýän ýaly, ol atlaryň ýörişindenem, biziň arkaýynlygymyzdanam nägile. Göýä biz möhüm bir zatdan gijä galyp barýan ýaly. Ol ýerli han-begler bilen ýazylyp-ýaýrap hemsöhbet bolmagy halanok. Ol halamaýandygyny ýaşyrjagam bolup duranok. «Biziň önümizde gaty uly, gaty derwaýys meseleler dur. Biz entek ýene gaty köp adamlar bilen duşuşmaly. Ähli türkmeniň bir gulakdan gopmagy bize bagly. Şonuň üçinem, bize süýrenjeňlik etmek halkymyza hyýanat etdigimiz bolar. Alla türkmene mümkinçilik döredip berdi. Allatagala önümizde bagt jamyny goýdy. Şol bagt jamynyň daşyna egele oturyp bilmesek, günä bizde, günä türkmeniň saý ýigitlerinde. Bu il-gün bähbitli tutumda siz meni goldaň, menem sizi goldaýyn, bagtly türkmen döwletini gurup bereýin».

Gaýgysyz bilen Halmyrat uzak giderler öýdemok. Ýalňyşmasam, olar biri-birini öldürerler. Olardan ölüniň ysy gelýär. Hakyt şeýle, olardan ölüniň ysy gelýär.

Annanyýaz baý baradaky pikirim: Onda bütintürkmen döwletini gurmak maksady bar, ýöne şol döwlete patyşa bolmak maksady ýok.

Bu üç kişini – Gaýgysyzy, Halmyraty, Annanyýaz baýy birleşdiren güýç näme?

Annanyýaz baýyň olardan tapawudy – ol Bagdatda sowadyny çykyp gelen adam. Onuň bilen haýsy kazyň, haýsy müftiň, haýsy dindaryň, haýsy hanyň ýanyna barsaňam ýüzüň gyzarjak däl, onsoňam işiň bitjek. Halmyrat bilen Gaýgysyz kulhulalladan, tewärik çykmakdan aňry geçip bilenoklar. Annanyýaz baý bolsa her hili dindaryňy din ugrundan ompa oturdyp biljek. Bu bir. Ikinji bir tarapam bar: Halmyratdyr Gaýgysyz bilen deňeşdireniňde, Annanyýaz baýyň dili şireli. Duşmanam Annanyýaz bilen bir çäýnek çay içimlik salym gürleşse, öz ýassanyp oturan ýassygyny uzadar. Annanyýaz ýüregiňi ýag deýin eretmegi başaýar. Asyl oňa ýok diýer ýaly däl. Özem onuň bilen gürleşende köp zatlary öwrenýärsiň. Annanyýazyň gaty sowatly, köp okan adamdygyna düşünýärsiň.

Ýalňyşmaýan bolsam, Halmyrat bilen Gaýgysyz Annanyýaz baýyň, ine, şu iki artykmaçlygyndan peýdalanmak islän bolmaly. Men şu pikiriň dogrudygyna ýerlerde bolanymyzda açykdan-açyk göz ýetirdim.

Gaýgysyz bilen Annanyýaz baýyň arasynda döwleti nädip dolandyrmalydygy barada jedel döredi. Jedelde Gaýgysyz Makiawelli diýen bir ýewropaly akyldaryň pikirleriniň türkmenler üçin juda jaýdar gelyändigini, ol akyldaryň: «Halkyň dogabitdi bigadyrdygyny bilýäris. Uzak wagtlap halka ýagşylyk edip, bir gezek gowşatsaň, ol eden ýagşylyklaryň ählisini unudar, size garşy çykar», şeýle hem: «Halky gorkuzyp saklamaly. Sebäbi halk gorkýan adamsyna we söýýän adamsyna örän gowy hyzmat edýär. Söýginiň bagty görýän peýdasy bilen çäklenmeýär. Peýda bolmasa, söýgi gutarýar. Şonuň üçin hem gorkynyň örän zerur güýçdügini ykrar etmeli» diýen pikirleriniň dogrudygyny, bu pikiri türkmeniň beýik akyldary Ýusup Has-Hajybyň «Bilimnama» atly kitabynda nygtandygyny, aýratyn hem onuň hökümdaryň, dolandyryjylaryň halk bilen ýakyn gatnaşykda bolmaly däldigi, halkyň ýeke-täk aladasynyň garmydygy, eger garmy dok bolmasa, öz hökümdaryndan ýüz öwürjekdigi hakdaky pikirlerini ýatlap, gaýtalap, halk bilen belli bir çäk saklap ýurdy dolandyrmalydygyny öwran-öwran gaýtalady. Annanyýaz baý öz gezeginde Ýusup Has-Hajybyň hökümdary halka kömek etmäge jogapkär hasaplaýandygyny, halka kömek etmegiň iň gysga ýolunyň bolsa adalatly bolmakdygyny, garmy üçin alada edýän halkyň adalata mätäçdigi, halk bilen gatnaşyklarda akyly-paýhas bilen hereket etmelidigini, patyşanyň halkyň pygamber-hudaý derejesinde görýän adamy bolmalydygyny, berk düzgün-tertibiň, kada-kanunyň bolmalydygyny, olaryň berk berjaý edilen ýurdunda bolçulygyň, bereketiň dolup-daşjakdygyny, türkmeniň bir patyşa biten ýerinde utandygyny we utjakdygyny aýdýar. Platonyň pikirine görä, döwleti dolandyryýan patyşa «pygamber donuny geýen Eflatun» bolmaly. Annanyýaz baý Platony, Farabyny ýatlap, täze döwlet gurlan dessine bilime aýratyn üns bermelidigini, Aşgabatda ýokary okuw mekdeplerini gurmalydygyny, ýaşlary daşary ýurtlarda okamaga ibermelidigini tekrarlaýardy.

Gürründeşlikde Annanyýaz baý esasy adam: ol gürrüňi başlaýar, ol pikirini esaslandyrýar, ol ynandyrýar, ol gürrüňi jemleýär. Halmyrat bilen Gaýgysyz

geplemeýär diýip bolmaz, olar geplemek gepleýärler. Şeýlekin seretseň, ol ikisiniň sözi kömekçi söz.

Iki adamyňky düşnükli, eýsem bu ýörişden Annanyýaz baý nämä garaşýar? Onuň maksady näme?

Annanyýaz baý bu ýörişde ähli türkmen gardaşlaryny birlige çagyýar, bütintürkmen döwletini edara etmegi Halmyradyň, Gaýgysyzyň oňarjakdygyna güwä geçýär. Bir söz bilen aýdylanda, Annanyýaz bütintürkmen döwletiniň wagyzçysy. Halk gadymçylara, aýratyn hem jezitçilere ynanýar, olara aýratyn sarpa goýýar.

Meniň Annanyýaz Artyk babatda düşünmeýän bir zadym bar. Annanyýaz baý sahy adam. Biri gapysyndan gözýaş döküp gelse, ol gelene dünýäň zadyny berip goýberýär. Onuň gapysyna delalat isläp, kömek sorap, gözýaş döküp gelýäniň bolsa yzy üzülenok. Annanyýaz baý garyba kömek edýärmiş diýip eşidenem tanasatanamasa onuň gapysyndan barýar. Ýöne her näçe ile baýlyk paýlasa-da, onuň baýlygy kör garganyň saçagyna meňzeýär, bereketi hiç egsilenok. Annanyýaz baý ol elaçyklygy bilen balaksyz jüt galmalylaryň biri ol. Men bolsa onuň jüt galjak gününe günümi sanap garaşýaryn. Haýran, onuň baýlygy gutaranok. Şu ýerde bir gudrat-a bar. Elbetde, oňa girdeji girmesine girýär. Ýöne arçynlygyndan-a çykdaýy bolaýmasa, girdeji oňa ýok. Bagyndan oňa gaty köp gelýän bolmaly. Nyşapurdan, Maşatdan, Yspyhandan hem gelip onuň kişdesinden, kişmişinden kerwen-kerwen äkidýärler.

Annanyýazyň ekýän gök-söğünden üýtgeşik girdeji ýok. Oňa harazyndanam girýän girdeji ýok. Juwazyndanam görýän peýdasy ýok. Aşgabatdaky dükanlaryndan näçe peýda görýändigini aýdyp biljek däl. Aşgabatdaky baýlygyň – dükanlaryň hojaýyny Guwak batyr bolmaly. Birden adygyp ötägitdi ol, walla. Öň-ä itde san bolsa-da, onda san ýokdy. Aý, hawa-da, ony batyr eden Annanyýaz baýyň baýlyklary bolmaly. Gör-ä, şarňyldap duran dört otagly jaý gurundy. Onuňky ýaly öý Ýalkap baýda-da, Gündogdy baýda-da ýok. Onsoň onuň depseň deprenmez baý boldugy dälmi? Ynha indem iki ýüz sany ýigide baş bolup ýör.

Ugradyk.

Ymam Kasymdan geçen ýerimizde öňümüzde dur birgiden atly. Alagaraňkyda zähräm ýaryldy. Halmyrad-a ýazzyny berýärdi, Annanyýaz baý «Öz ýigitlerimiz olar» diýmedik bolsa. Titir-titir edýär.

Hakykatdanam öz ýigitlerimiz eken. Gypjagyň men diýen ýigitleri. Olar Annanyýaz baýy ugratmaga çykypdyrlar. Elbetde, obaň içinde adamlaryň ünsüni çekmäli, bimaza etmäli diýendirler-dä?

Guwak baý hakyt Görogly bege meňzäp dur, zaluwat. Hiç hili gorky-ürküsi ýok. Özüni han duýýar, soltan duýýar. Biziň depämizden seredýär ol. Onuň ýanyndaky akýagyz ýigidi her näçe ýiti-ýiti seretsemem teý tanap bilmedim. Ähli kişi diýen ýaly sakgally-murtly, ol ýigitde sakgal-da ýok, murt-da.

Ýakyn baranymyzda tanadym men ol ýigidi: ol nätanyş diýýänim, görüp otursam, Annanyýaz baýyň dogmasy Atamyrat eken.

Allatagala çözgunlaň neberesine göwre-hä berýär. Ýaňy sünnet edilen oğlan-oğlanjykdyr öýtmersiň. Boýy esli bar häzirem. Meniň boýumdan-a kem däl oň boýy.

Gepi-sözem uly adamyňky ýaly, öwrediläýdimikä öýdýän. Ýöne oňa öňünden hiç zat öwredilmedigini bilýän men. Ol bolsa: «Kaka jan, sag gidip, aman gel. Yzyňy alada etme. Geleriňe günümüzü sanap garaşarys» diýýär, zaňňar.

Olar bizi esli aralyga çenli ugratdylar.

Annanyýaz baý ýola düşende ýeterlik azyk-owkat alýardy, ýöne bu sapar azyk ýüküniň ýokdugyna men geň galdym.

Halmyrat dagyň üsti owkatly aty gözüme ýakymly görünýär. Ýa olar Annanyýaz baýa: «Sen azyk-owkat aladasyny etme. Ýanymyz bilen gitseňiz bolýar» diýäýdilermikä? Eger şeýle diýen bolsalar, olaryň ýanlaryna alanlary hem şo atyň üstündäki bolsa, ony-ha ýeke özümem iýip gutararyn. Şäherli adamlar ýol tutumyny näbilsinler diýsene. Dogrymy aýdaýyn, Ýerbende barýançak meniň hiç mazam bolmady. Aç kösenjekdigimiz hakdaky howatyr teý aňymdan aýrylmady. Haçanda Ýerbende Berdimyrat batyryň öýüne baranymyzda tanyş adamlary – Nepes joşy, Rejebi, Allany görüp hemem iki düýe azyk-owkadyň bardygyny görüp, dünýäm giňedi. Begenjime hakyt gygyryberesim geldi. Birinji, ýok, ikinji gezek Annanyýaz baý gözüme ýakymly göründi. Ol birinji gezek maňa öý dikip berip öýerende – toý tutup berende gözüme şeýle gowy görnüpdi. Soň görüp otursam, Annanyýaz baý Nepes joş dagyny bir gün öňünden ugradan eken.

Ýene şeýle boldy: biz-ä Berdimyrat batyrlarda düşledik, Nepes joş dagam ýola düşdüler.

Men Berdimyrat batyry görenimde haýran galdym: ol hakyt ertekilerdäki deňsiz-taýsyz gahrymanlara meňzeýär. Gaýgysyzam, Halmyradam, Annanyýaz baýam süňňiri, deşli adamlar, Berdimyrat welin olardanam has bitginli kişi eken. Batyr diýseň, batyr. Ol бага bakylan daýaw öküzini emgenmän egnine alyp biljek adam. Dogrusy, olaryň ýanynda men özümi çagajyk ýaly duýdum. Sesi dagy baş-on putluk boş küýzäniň içinde ýaňlanýan ýaly, köwsarlap-köwsarlap çykýar. Ata-babalarymyz, meger, has süňňiri halk bolan bolsun gerek.

Men ýörişiň dowamynda ilin öňüne men handyryn, men begdirin diýip çykan adamlaryň içinde ejizini görmedim. Daýawlaryň içinde bolsa Berdimyrat bilen Abdyhekim Gulmuhammet diýilýän kişi meni haýrana goýdular.

Meni haýrana goýmak kyn. Men bu dünýäň agyp-dönmesine juda öwrenişipdirin. Ýöne meni Jüneyit hanyň aglamagy hem haýrana goýdy. Adam öldürmegi siňek öldürençe görmeýän ganhor, jellat Jüneyit hanyň bir köşeginiň öleni üçin aglanyny hakyt gördüm.

Jüneyit han bize Akýaýyr guýusynda garaşyandygy barada habar iberipdir. Habar getiren ýolbelet bolup öňümize düşdi.

Ýolbelet bilen baranymyzdan soň, bizi barlap-kösäp durman guýa goýberdiler.

Barsak, bir inen çägä bagryny oýkap şeýle bir bagyrýar, şeýle bir bagyrýar, depe saçyň syh-syh bolýar.

Gurbanmämmet serdaryň bar ünsi şol inende. Özem şol inene seredip aglap dur. Biz onuň aglaýşyny görüp, birhili gelşiksiz ýagdaýa düşdük.

Dört-baş sany men diýen kişi ineniň ýüpünden çekip, guýudan biraz aňry äkitmekçi bolýar. Çeke-çeke inen jeneweriň erinlerini iýrip, gara gan edipdirler. Ýöne inen erin awusy-ny duýmaýan bolarly. Gurbanmämmet serdar:

– Äkidiň ahyryn aňyrrak! Äkidiň! – diýip, azymly gygyrды.

On-on baş kişiniň hersi ineniň bir tarapyndan baryp göterip ugradylar.

Inen hötjetlik etdi. Patanaklap, ýanyndaky adamlaryň birini gapdy, ýene birini depdi, garasaý, sähel salymyň içinde baş-alty adamy heläkledi.

– Han aga, bu inen guduzlady, muny ataýaly?

– Ýok, ýok, atmaň janaweri! Öňküsini az görýäňizmi?

Gurbanmämmet serdar bizi görüp, oňaýsyz ýagdaýa düşdi. Ol aljyraňňylyk bilen gözleriniň ýaşyny sylyp, biz bilen gadyrly salamlaşdy.

Biz Gurbanmämmet serdaryň yzyna düşüp kabulhanasyna bardyk.

Içerde jaýlaşykly oturanymyzdan soňam ineniň ýüregi para-para edýän zaryn bagyrmasy üznüksiz ýaňlandy durdy. Gurbanmämmet serdar başga çykalga tapan däl-dir-dä, uludan demini alyp, gynançly, pessaý gürlledi:

– Aý, nätjek-dä, bolmasa, o janawere kömek edäýiň, goý ol bagyr awusyndan halas bolsun!

Men ineni bagyr awusyndan nädip halas edip boljakdygy hakda oýlandym, ýöne belli bir pikire gelip bilmedim. Meniň aňymdaky dürüşdeligi daşarda ýaňlanan tüpeň sesi aýyl-saýyl etdi oturyberdi.

Biziň ýüzümize seredip çykan, Gurbanmämmet serdar şeýle diýdi:

– Myhmanlar, aýyplaşmaweriň. Ýaňky inene nebsim agyraýdy. Bir aý mundan öň bu ineniň köşegine atdanlykda ok degipdi. Soň ony ýaňky bagryny oýkaýan ýerine gömüpdik. Ineni ýaňy guýa getirdiler. O janawer köşeginiň gömülen ýerini unutmadyr, üstündäki yüküni zordan düşürip ýetişipdirler. Biz muňa haýwan diýýäs, haýwanam bolsa bagyr awusyny unudanok. Onda-da, görüň-ä, nähili bagyrýar. Düýä seredip, ýatan ýeri ýagty bolsun, ejem neressäni ýatladym¹...

– Haýwan janawer söýende-de adamçarak söýýär, adamçarak ýigrenýärem. Ýigrenjinden-ä Hudaý saklasyn – diýip, men gürrüňe goşuldym. Wah, gürlmän oturmaly ekenim. Meni derrew daşaryk çykardylar. Şoň üçinem olaryň eden maslahatlaryny-gürrüňlerini eşitmän galdym. Ýöne edilen gürrüňleri çen bilenräk aýdyp biljek.

– Eý, Gurbanmämmet serdar, hemmämiziň maksadymyz bir: бүтintürkmen döwletini döretmek. Sen Wasda türkmen döwletini döretdiň. Seniň döreden türkmen döwletiň iki ýyl (1918–1920 ý.) dowam etdi. Atyňy ýeke çapanyň sebäpli, döwletiň eliňden aldyrdyň. Indem gözgyny ýagdaýda gezip ýörsüň. Mundan mydar bolmaz. Ähli türkmenler bir wagtda aýaga galmaly, gelmişekleri gelen hinine dykmaly, ýogsamam öz topragymyzdan olara orun bermeli. Aýallary erkeklerden

¹ Gurbanmämmet serdar (1860 – 1938 ý.) ömri paýawlanda Watan ahyny çekip, şu inenli wakany ýatlapdyr. «Men ölsem, meni Jeýhun derýa oklaň. Maslygym ahyry meni dünýä inen topragyma ýakynlaşdyrar. Ýa-da meni köşekli inene ýükläp serhetden aşyryň. Obamyzyň mazarlygyna eltibem, meni ineniň köşegi bilen bile jaýlaň. Soňundan hem meniň mazarymy ýer bilen deň edip tekizläň. Goý, meniň

mazarym ýitsin. Ýogsam bolşewikler meni mazarymda-da rahat ýatmaga goýmazlar» diýip, Jüneyit han aýdypdyr. Ýakynlary onuň bu sözüni geňläpdiler: «Mazaryňy tekizleseň, soň biz ony nädip taparys?». «Zamana parahatçylyk bolansoň, siz şol inen düýäni mazarlyga goýberseňiz, ol derrew jiger awusy bilen köşeginiň gömlen ýerini tapar. Inen nirä baryp döşüni oýkap-oýkap, aýylganç-aýylganç bagyryberse, şol ýerini gazyberiň!..» diýip, Jüneyit han wesýet edipdir.

bir depim aşakda jaýlaýan bolsak, gelmişekleri aýal depimindenem aşakda jaýlamaly. Wessalam. Döwlet gurmakda, goşun düzüminde sende tejribe bar, seniň tejribeleriniň ýerlerde peýdalanmak gerek.

Gurbanmämmet serdaryň sözi nagt:

– Ýigitler, türkmen üçin ölüme gitmelem bolsa meniň ikerjiňlenmäm bolmaz. Men indi aýlawa giren adam. Tä gelmişekleri ýurtdan çykaryp kowup, türkmen döwletini gurýançam säginmäm bolmaz, şu niýetimden meni bir ölüm saklap biler, meni başga saklap biljek güýjüň bolmajakdygyny magat bilýärim.

Gurbanmämmet serdar bilen Annanyýaz baý dagyň jyny alyşdy. Olar üç gije-gündiz kelle degrişip gürrüň etdiler.

Geçen ýylyň aprel (Gurbansoltan aýy) aýynda Hywada Horezm halk sowet respublikasy döredilipdi. Halk nazirler (Ministrler) sowetinde türkmenlerden hem bar. Annanyýaz baý dagyň Hywada hökümet agzalary Goçmämmet han, Gulamaly, Bagşy we Mollaoraz Hojamämmet; Buharada Döwlet Serdar, Abdyhekim Gulmuhammet; Çärjewde Başım Serdar; Kerkide Gylyç Mergen, Jora Emin bilen gürleşmek işleýändiklerini açyk bilýärim. Olaryň bu islegini men Halmyrat bilen Annanyýaz baý özara gürleşende eşitdim. Bu gürrüň agşam boldy. Olar meni ýatandyr öýtdüler.

Abdyhekim Buhara emiri Seýitalym hanyň emirligini ýok edipdir, Buharany öz türkmen ýigitleri bilen basyp alypdyr. Abdyhekim edil Annanyýaz baýa meňzeýär. Ol atly ahunyň ogly eken. Köp ýerlerde okapdyr. Bagdatda bolupdyr, bir ýyl Stambylda okapdyr¹. Ol Buharanyň patyşasy bolmakdan ýüz

¹ 1914-nji ýyl.

öwrüp, Jüneyit hanyň ýanyna gelipdi. Ol gelensoň, olaryň gürrüňi hasam gyzdy.

Buhara respublikasy döredilende Abdyhekimiň ýolbaşçylykdan ýüz öwürendigini Halmyradam, Gaýgysyzam goldamady, ony diňe Annanyýaz baý goldady. Ýatmak üçin düşege geçenlerinde Annanyýaz baý bilen Abdyhekim Zamahşary diýip bir köne türkmen ulamasynyň gürrüňini etdiler. Özem onuň sözlerini bize düşnüksiz dilde – ýa pars ýa arap dilinde, anyk aýdyp biljek däl – aýtdylar. Olaryň türkmençe aýdan sözlerinden bir aýagy agsak bolan ulama (Wasdaky Yzmykşir şol ulamanyň doglan hem aradan çykan ýerimiş) arap ýurdunda araplaryň öňüne çykyp: «Eý, araplar, geliň, menden arap dilini öwreniň, geliň, menden arap taryhyny öwreniň, geliň, menden arap edebiýatyny öwreniň!» diýip gygyranmyş. Türkmenleriň arasyna bir gelmişek gelip şeýle diýip gygyrsa, ony hökman urup öldürdiler. Hälem araplar Zamahşary diýlen bagtyýatany öldürmändirler.

Topar Gurbanmämmet serdar bilen hoşlaşyp, Hywa ýola düşmekçi bolanda Annanyýaz baý Seýitli ikimizi yzmyza ugratdy. Men Annanyýaz baýdan aýrylmak islemeýändigimi, ony goramak isleýändigimi aýdyp ýalbarmak ýalbardym. Näçe ýalbarsam hem baý pikirini üýtgetmedi. Öz ýagdaýlarynyň gowudygy barada Guwaga aýtmagymy tabşyrdy. Elbetde, bu habar-da nähili manynyň bardygyny men bilmeýärim.

Men bu habary gelen dessime aýtmadym. Seýitlä Guwak baýyň ýanynda görünmezligi berk tabşyrdym. Ýigrimi günden soň Nepes joş geldi. Ondan birigün Annanyýaz baý dagyň geljekdigini, Änewde öňünden çykylmalydygyny eşitdim. Men şonda Guwak baýa Annanyýaz baýyň «ýagdaýymyz gowy» diýen sözlerini aýtdym. Guwak baý meniň bu habary näme üçin ýigrimi günläp aýtmandygymy sorap, gamçylap urmaga başlady. Ol göni ýedi gezek gamçylap urdy. Ýüzüme degen bir gamçynyň yzy entegem gidenok. Annanyýaz baýyň ýagdaýymyz gowy diýen habarynda üýtgeşik syryň bardygyna mende şübhe galmady.

Annanyýaz baý Guwak batyrdan: «Oba sag-amanmy?» diýip, soranda ogly Atamyrat yza çekilmek bilen boldy. Men onuň bolşundan näme bolanyny anyklamak üçin ýakynlaryna bardym.

– Öýüňiz, obamyz-a saglyk-esenlik welin... – diýip, Guwak baý şum habaryny nähili aýtjagyny bilmän kösendi.

– Guwak, buýtar-suýtarsyz göni aýt!

– Bir bolmasyz iş-ä boldy, Annanyýaz aga. Siziň dostuňyz Hangulyňyň janyna kast etdiler gapyllykda.

– Agyr ýatyrmy? Dirimi özi?

– Ertir ýedisini.

Annanyýaz baýyň sandyran wagtyny görmändim. Hangulyňyň ölümi oňa juda uly urgy boldy. Halmyradyň-a perwaýyna-da däl. «Biz bir öýümize gelenimizi duýduraly, yzyňyzdan ýeteris» diýselerem, olar Hangulyňyň kyrkynda-da görünmediler.

Annanyýaz baý Änewden göni Herrikgala bardy. Ýedisini doly sowup, soň öýüne dolandy. Men oba gelýänçä Annanyýaz baýyň ýanyndan aýrylmadym. Pata gelen adamlaryň galabasy göýä Hanguly Annanyýaz baýyň süýtdeş dogany hökmünde oňa gynanç bildirip, «Yzy ýarasyn!» diýdiler. Hangulyňyň öýi Annanyýaz baýyň öz öýi ýaly kaşan, baý görünmese-de, hormat-sylagynyň uludygy duýulýardy: gelip-gidýänleriň yzy üzülenokdy. Annanyýaz baý gelip-gidýänlere edilýän hyzmaty ünsden düşürenokdy. Onuň şeýle ýürekden gynanmasyny, ýürekden yhlas edişini görüp, Annanyýaz baýyň adamlaryň göwünlerini awlamakda çensiz-çaksyz ussatlygyna haýran galdym. Adamlaryň onuň yhlasyny görüp, «Wah, mende-de şeýle dost bolsady» diýip, pikir-arzuw edýändigilerini bilýärim.

Gurbanmämmet serdaryň ýanynda Abdurahman ahun Gurbanseýit ogly diýip bir dili senaly kişi bar eken. Ol hoşlaşyp durkak Annanyýaz baýa şeýle diýipdi:

– Annanyýaz jan, her birimiz öz milletimizi sençe söýüp bilsek, biz bütintürkmen döwletini gepsiz-gürrüňsiz gurarys. Ýöne seniň ýaly adama bahylam

ýeterlik bolýar. Men öten agşam bir düýş gördüm, hernä pygamber ýorgudy bolsun, ýöne döwür çarkandakly döwür boldy, jan doganym, seresap bolaweri, özüni goraweri.

Abdyrahman ahun Annanyýaza aýdanyny az görýän ýaly, Durdy kalaýa-da: «Annanyýazy berkden-berk goraň!» diýip, zynharlap-zynharlap sargady.

Abdyrahman ahun hernäçe janyksa-janygybersin. Hanguludan soňky güpbasdy edilmeli kişi Annanyýaz baý.

Her kim gezegine kany bolmaly.

Men şu beren düşündirişimde diňe we diňe hakykaty aýtdym. Üstümde Alla bar, ýekeje-de ýalan sözlemedim.

Şu düşündirişi bermäge meni hiç kim mejbur etmedi. Men şu düşündirişi ak ýürekden, ýurt abadançylygyna goşant goşmak islegi bilen berýärim. Özüme ynanylan wezipäni doly ýerine ýetirip bilmändigime gaty ökünýärim. Tabşyrygyňyzy doly ýerine ýetirip bilmändigim üçin ötünç sorýaryn. Men topar bilen has uzaga – Antguýa, Garşa gitmäge-de razydym. Ýöne ýokarda aýdyşym ýaly, Annanyýaz baý meni yza dolanmaga mejbur etdi. Onuň hiç zat aňmandygyna doly güwä geçýärim. Ol meniň bilen Änewde örän mylakatly gürleşdi, ýagdaýym bilen gyzyklandy. Men indiki tabşyryklaryňyzy doly bitirmäge çalşaryn. Menden gaty görmäň.

Men öz durmuşymdan razy. Berýän kömek puluňyz üçin çäksiz minnetdarlyk bildirýä-rin.

Düşündirişi ýazga geçiren Rezerbaum W.I.

Gizlin

*Bukja 875
Habarçy 33*

HABAR 685

16.06.1921 ý.

Soňky döwürde Köşüdüki öýünde däl-de, Aşgabat şäheriniň Kerpiçli¹ köçesiniň 31-nji howlusynda ýaşaýan Halmyrat Sähetmyrat ogly ýoňlapdyr. Ol bu gün hiç ýerik gitmedi. Onuň ýanyna ýörite lukman geldi.

Lukman bilen aralarynda hiç hili gürrüň bolmady.

Lukman dermanhanadan almaly dermanlary ýazyp berenden soň, howlukmaç çykyp gitdi.

Men näsagyň puluna lukmanyň buýran dermanlaryny getirip berdim.

Men 11³²-de howludan çykyp, Daşkent köçesindäki dermanhanadan derman getirdim.

¹ Kerpiçli häzirki 2016-njy köçe.

Çeri girip sagada seredemde sagat 11 sagat elli alty minut eken.

Daşarda üç sany atly dur eken, bir gara atyň üstünde hiç kim ýok. Meger, gara atyň eýesi Halmyrat Sähetmyrat oglunyň ýanyna girendir. Çakym dogry bolup çykdy.

Çeri girsem, bir pilmahmyt deýin daýaw türkmen otыр. Men ol kişiniň:

– Eziz hanyň gürüm-jürüm bolanyndan bári iki ýyl geçdi, hossarlary onuň aşyny-suwuny berjegini-bermejegini bilenoklar – diýen sözünü doly eşitdim.

Gürläp oturan türkmen gündogar etrapdaky Gypjak obasynyň arçyny eken. Onuň ady Annanyýaz baý Artyk han ogly bolmaly.

Men dermanlary Halmyrada gowşurdym.

– Sen indi gaýdyber, biziň Annanyýaz baý bilen öz gürrüňimiz bar – diýdi.

Şu gürrüňden soň men köçä çykdim, üç öý geçip, Zeripýanyň howlusynyň öňündäki tut agajyna dulanyp, Annanyýaz baýyň daşaryk çykaryna garaşmaga durdum. Men tuda bukulyp iki minut duranymdan soň, Annanyýaz baý howludan gaharly çykdy. Ol atlylary bilen meniň deňimden geçende onuň gözlerinde içinden ok bolup geçýän gahar-gazap gördüm.

Men ýene Halmyradyň ýanyna ugradym. Ýöne ol gapyny içinden ýapan eken, näme üçindir, meni çeri goýbermedi.

– Men ýok, men ýok! – diýip, Halmyrat gaharly gygyrdy.

Onuň bolşy özüni öldürjege meňzeýär. Eger ol özüni öldürse, onda oňa Gypjagyň arçynynyň sebäp bolandygyna güwä geçip biljek.

Şu habary bermegimi hiç kim menden talap etmedi.

Men bu habary öz islegim boýunça berýärim. Habaryň dogrudygyna Alladan ant içýärim.

Habary ýazga geçiren Rezerbaum W.I.

Gizlin

Bukja 875

Habarçy 8

2.

DÜŞÜNDIRIŞ

Hudaý ursun, ene süýdünden ant içýärim. Men tabşyrygy etmejek bolamok. Etjek. Çypbakaý çynym, ýöne teý bolanok. Hiç çemine gelenok. Siz bilgeşleýin atýan dälidir diýip pikir edýärsiňiz. Maňa ynanmaýarsyňyz. Ony Alla goraýar, ynanyň, ol halatly adam. Onda nähilidir bir gudrat bar. Ýogsam men ony üç gezek atjak bolup peýlendim. Üçüsünde-de, oňa Allatagala kömege ýetişdi.

Meniň gepime ýalandyr öýdüp, atmak isleýän däldir öýdüp pikir etseňiz, onda ganojak Abdyladan soraň. Ol Annanyýaz baý bilen ýüzbe-ýüz bolanda-da, atan oky sowa geçipdir ahyryn. Özem ol bir gezegem däl, iki-üç gezek atypdyr-a. Ýeri, muňa näme diýjek. Özüňiz bilýärsiňiz, Abdylla ýörite tabşyryk bilen gör näçe adam öldürdi. Ýöne Annanyýaz baýy welin, öldürip bilenok. Ynha indi görüň, Abdylla näçe ýylyň içidir, Annanyýaz baýy güpbasdy edip, gapyllykda öldürmek üçin, Gypjak obasynyň ýollaryny goraglap ýatyr. Annanyýaz baý bolsa Hudaý janyň her beren gününde Aşgabada gelip gidýär. Şonda-da Abdylla Annanyýaz baýy öldürip bilenok. Abdylla keýpine kösenýändir öýdýäňizmi? Elinden gelse, ol bir gün öň öydürjek. Onuňkam bolanok, meniňkem bolanok. Hudaý ursun, bolanok.

Men bu zatlary özümi aklamak üçin däl-de, şu ýerde bir gudratyň bardygyna düşünmegiňiz üçin aýdýaryn.

Men ölümden gorkýan adam däl. Sanalgymyň dolan günü islesem-islemesem ölmeli bolaryn. Belki, meniň maňlaýyma Annanyýaz baýy öldürip, ölmek ýazylandyr. Goý, Hudaý janyň halany bolsun!

Size düşnükli bolmagy üçin, men size Annanyýaz Artyk han ogluny üç gezek atjak bolup synanyşygymy, synanyşygymyň näme sebäbe görä şowsuz gutarandygyny düşündireýin.

Birinji gezek. Annanyýaz baý hiç wagt ýeke naharlanmaýar. Ol naharlanmak üçin ýanyna ýoldaş çagyryýar ýa-da ümi alyşýan dostlarynyň biriniňkä gidýär. Gündiz atmak – ýakynyna ýaragly barmak mümkin däl, goragy güýçli. Şoň üçin ony agşam naharlanmak üçin haýsydyr bir dostunyň öýüne myhmançylyga gidende atmak mümkinçiligi bar.

Birinji gezek atmakçy bolanymda, Annanyýaz baýy Geldi baý agşamlyk naharyna çagyrdy. Ol myhmançylyga gidende alagaraňkydy.

Geldi baý ireý syrgynynda, demir ýola ýakyn oturýar. Geldi baýlaryň öýi obanyň gaýra tarapy. Geldi baýlardan tä demir ýoluna çenli aralykda ireýleriň ekin ekýän ýerleri bar. Diňe ireýleriň däl, parlaryň galabasynyň ekin-mülk ýerleri şu ýerde.

Geldi baýyň on iki tanap ýeri bar, ol ortagürp baýlardan.

Annanyýaz baý Geldi baý bilen ýakyndan gatnaşýar. Onuňam sebäbi bar. Geldi baý Annanyýazyň kakasynyň iň ýakyn dostudy, syr alyp, syr berişýän dostudy.

Annanyýaz baý Geldi baýa kakasynyň dosty hökmünde, akyllý-parasatly adam hökmünde hormat-sarpa goýýar. Käbir zatlary Geldi aga bilen maslahatlaşýar diýýärler. Olaryň näme maslahatlaşandyklaryny anyk aýdyp biljek däl.

Ireýler syrgyny bilen çözgunlaryň syrgynynyň arasynda gara goňurlaryň syrgyny bar. Bu syrgyn Gökje ýoluň ugrunda otyr. Gökje ýol Gypjak obasy bilen Gökje obasyny ikä bölýär. Bu ýol Bagyrdan gaýdyp, demir ýoluň ugrundaky Aşgabat-Büzmeýin ýoluna birigýär. Bu ýola Gökje ýol diýilmesiniň sebäbi düşnüksiz. Gündizine ýoluň gatnawy ýeterlik bolýar, ýöne garaňky düşensoň, bu ýoluň gatnawy azalýar.

Annanyýaz baý ine şu Gökje ýoldan öýüne gaýtmaly. Özem pyýada.

Men gara goňurlaň syrgynyndan Ýusup Aýlynyň üzümçiliginiň içinde Annanyýazyň ýoluny garawullamaga oturdym.

Ýusup Aýly diýilýän adam hem Artyk hanyň jan ýaly dostudy, olaryňam içen suwy aýra gitmezdi. Ýusup Aýly wäşi adamdy. Baran ýeri alayazdy. Artyk han özüni gepden utany üçin, özüniň zerli donunam serpaý beren eken. Ýusup Aýly Artyk han ýogalansoň, bir aýam ýaşaman, ýurduny täzeledi.

Edil on dördi gije-hä däl, ýöne şonda-da töwerek süýt ýaly aýdyňdy.

Üç düýp üzümüň aşagyndan baş-altı uzyn taýak direlip goýlupdyr.

Daş işikde Ýusup Aýlynyň ogly Gully üç-dört çagasy bilen ýatyr. Men olaryň alýan demlerinem eşidip durun. Ýusup Aýlyň agtyklaram özüne çekipdir: kikir-de-kikir, teý ýatybermediler. Ýogsam çagalaň ýatar wagt-a boldy.

Bu ýerden gaçmak amatly: Ýusup Aýlynyň öýüniň arka ýüzünden Bäşim Hojalaryň öýüne barýan insizje ýodajyk bar. Bu ýodajygam seni harlaryň syrgynyna eltýär. Ol ýere baransoňam seni tapjak adam ýok. Ol syrgynda meniň öz öýüm bar. Ýuwaşja ýöräp öýe giräýmeli, wessalam! Annanyýaz baýy atanymdan soň nädip gürüm-jürüm bolmalydygymy men dört-baş gün bäri kemsiz öwrendim. Indi gaçmaly ýolumy gözümi ýumsamam tapyp biljek.

Ahyry Annanyýaz baýyň gelýändigini uzakdan salgym bolup göründi. Öňden Durdy kalaý bilen Rejep gelýär.

Görüň-ä bu bolýan zady – tüpeňe ok sürjek bolanymda täge bir ýerim degendir-dä, Ýusup Aýlyň döremän geçenleri ýerli-ýerden gygyryşyp ugradylar:

– Eý, üzümligiň içinde biri bar.

– Hawa, hawa, bir-ä bar, gör, ýene tak gymyldady. Jyn bar bolaýmasyn?

– Eý, kim bar? – diýip, Ýusup Aýlyň ogly Gully ýerinden keremara turup, maňa bakan ýöräp ugrady.

Gullynyň «Kim bar ol ýerde?!» diýen sözünü eşiden Durdy kalaýam eňdi bäri bakan. Maňa gaçaýmakdan başga alaç galmady.

Ikinji gezek. Birinji gezekden soň, Annanyýaz baý tas iki aýlap diýen ýaly obada görünmedi. Ol nirädir bir ýere gürüm-jürüm boldy, kim Bagdada köne dostlary bilen görme-görşe gidipdir diýdi, kim awa gidipdir, şol ýerde-de ony Abdylla atypdyr, ok onuň bir elini alyp gidenmiş. Onuň ýatan ýerine lukman eltipdirler, ýarasy gutulýança ony ýerinden gozgamak bolmaýarmyş diýdi. Kim türmedemiş diýdi. Ýakyn günlerde türmeden çykjakmyş diýdi. Kim Jüneýit han bilen görme-görşe gidenmiş diýdi.

Men oňa her gün garaşdym. Soň siziň tabşyrygyňyz bilen Hanguly baýy ýokladym. Ony ýoklamak maňa kyn düşmedi. Adamlar onuň nireden atylanyny-da bilmän galdylar. Menem baryp, ony öýüne äkitmäge kömekleşdim. Adamlar bilen deň durup gynanyşdym. Hanguly baýy Büreliniň oýunda alagaraňkyda atandygym barada men aýratyn hasabat beripdim.

Annanyýaz baý Hanguly baýlardan gelýärkä atmak niýeti bilen Ýapydepän ýanynda garawulladym. Men ony gowy nyşana aldym, ýöne Annanyýaz baýyň aty meniň eýesini didewana münderendigimi aňan ýaly, kellesini okuň öňüne tutdy, atyp,

haýdan-haý gaçdym. Soň eşitsem, Annanyýaz baýa hiç zat bolmandyr. Ýöne onuň aty ölüpdür. Ok kelleden degipdir diýdiler.

Adamlar Annanyýazyň atynyň bolşuny gudrat hökmünde ýatlaýarlar. Ok degensoň, at özüne erk edip, Annanyýaz baýyň bir ýerini ynjydaýmazlyk üçin ýuwaşlyk bilen aşak çöküpdür, eýesiniň aýaklarynyň ýere degenini bilensoňam, jan beripdir diýýärler.

Üçünji gezek. Şol wakadan bir hepde geçensoň, men ýüregimi bire baglap, siziň ýanyňyzda dili gysga bolanyndan ölenimi ibaly görüp, beren naganyňyzy okdan dolduryp göni Annanyýaz baýyň öýüne bardym.

Durdy kalaý diýen bir nejis bar. Ol nejis Annanyýaz baý üçin janyny bermeli bolsa-da taýýar. Ol Annanyýazy Hudaýdyr öýdýär. Ol kakasynam Annanyýaz baýyň ýanyna goýberjek adam däl. Men bardym welin, Rejep öňümden çykdy. Rejebiň ýylgyrýan wagty bardyr öýdemok. Ol Durdydanam baş beter. Ýöne Allan diýen janpenada azda-kände adamçylyk bar. Ol adam ýaly gepleşýär. Degişýärem-gülüşýärem. Ýöne Durdy bilen Rejebiň gulkidamary ýokdur.

– Annanyýaz baý bilen näme gürrüňiň bar? – diýip, Rejep tüntaw gözi bilen meni iýäýjek bolýar.

– Saňa aýdyp biljek däl, ogryn gürrüňim bar – diýdim men.

Rejep barlap-barlap kisämden nagany tapdy, soňam şeýle bir alarylyp seretdi welin, men ýöne ýanyndan süzüberdim. Men ýene çay içim salymdan Annanyýaz baýyň Aşgabada gitjegini eşitdim. Soň Büreliň oýundaky gür sümme tokaýlygynyň içinde Annanyýaz baýy atmagy ýüregime düwüp, şol ýere gitdim. Annanyýaz baý Aşgabada gitjek bolsa Büreliň oýunyň şu tokaýlygynyň içindäki ýoldan geçmeli. Bu ýol ýeke-täk ýol. Bu ýer – meniň Hangulyny atan ýerim.

Men Annanyýaz baýy atanyndan soň nädip güüm-jüüm boljagymyň gamyny iýdim. Ýedi ölçäp, bir kesdim. Soňam amatlyja ornaşyp, Annanyýaz baýyň gelerine garaşmaga başladym.

Garaşman durkam, ýeňsämden kimdir biri egnime kakdy.

Çirkin gygyrdym.

Görsem, arkamda Abdylla ganojak dur.

Ol: «Näme etjek bolýaň?» diýip sorady. Men oňly zat aýtmadym.

– Sen öňem iki-üç gezek Annanyýaz baýy atjak bolduň. Men hemmesini görüp-bilip ýörün. Şu päliňden gaýtmasaň, men seni atjak diýip, Abdylla üstüme gygyrды, kowup goýberdi.

Men Abdylladan gorkmaýaryn. Eger atmaly diýilse, men Abdyllanam atyp öldürerin.

Men size bir zady anyk aýdyp biljek: Hudaýa şükür, üç müçe ýaşadym. Şu güne çenli bir zady ýüregime düwüp, şony ýerine ýetirmedik gezegim ýok. Rast, Annanyýaz baýy öldürerin diýdimmi, öldürerin.

Düşündirişi ak ýürekden çynym bilen ýazdym. Aýdan sözlerimde jinnek ýaly ýalanyň ýokdugyny Allatagaladan ant içýärin.

Düşündirişi ýazga geçiren

Gizlin

*Bukja 875
Habarçy 24*

HABAR 34

27.09.1921 ý.

Şu gün Annam mirap körpe ogly Beglä sünnet toý etdi. Ol toýa Annanyýaz baý bardy. Özünü gaty arkaýyn duýýar. Adamlar ondan gorkýarmy, nämemi, hemmeler oňa hormat goýýar. Ol gürrüniň arasynda şu ýaramaz habary aýtdy:

«Bütintürkmen azat döwletini döretmeli!» diýip gygyrýaryn. Meniň bu pikirimi töweregimdäkileriň ählisi goldap, olar hem meniň sözümü gaýtalap gygyrýarlar. Görüp otursam, gygyryşýanlaryň arasynda ýekeje-de türkmen ýok bolsa nätjek?! Olaryň han özleri, soltan özleri. Gygyrmaly bolsa, biziň göwnümüz üçin gygyran bolýarlar, etjeklerem içinde. Öz aýdanlaryny edip, ýedi бүкүлмесең, olar seni işe-de alanoklar».

Annanyýaz baý orslary halanok, ol baryp ýatan jezitçi-milletçi. Ol diňe bir jezitçi-panyslamçy däl, eýsem ol kadymyýet, ýagny gadymçy hem.

Men şu aýylganç wakany size wagtynda ýetirmegi özümiň mukaddes borjum hasaplaýaryn. Pul üçindir öýtmäň!

Şu aýdanlarymda sähelçejigem ýalanyň ýokdugyna ant içýärim.

Bu habary aýtmaga meni hiç kim mejbur etmedi.

*Habary ýazga geçiren
Rezerbaum W.I.
27.09.1921 ý.*

NÄME ETMELI?!

1.

«Aldamaga oglan ýagşy, Hudaý ursun garryny». Eger bu pähimi XX asyryň ýigriminji ýyllarynyň başy babatda, umumy türkmen maşgalasy babatda aýtsaň, türkmen-ä oglan boldy, garram türkmen boldy, ýöne ol huşsuz türkmen boldy, onuň huşsuzlygyndanam peýdalanmagy başardylar. Bu aldanyş türkmen üçin gaty çökder aldanyş boldy. Türkmeni, öz döreden nakyly boýunça aýtsaň, aldap urdular. Aldanýandygyny bilenler boldy. Ýöne ýekäniň çaňy çykýarmy näme?! Adam bende gaty isleýän-küýseýän zadyna aňsat ynanýar. Onuň şeýle bir ynanasy gelýär. Sabyrly guluň dura-bara şat boljakdygyna özüni ynanýrmaga çytraşýar, ýöne şat bolmag-a beýlede dursun, zuluma çydamagam başardanok. Türkmen sütem etinden ötüp süňňüne ýeten-de bolsa çydaýar, ertirki güne umytly garaýar, garaşýar.

Türkmen azat, özbaşdak döwlet isledi. Şeýle döwlet bolaýar oýtdi. Edilýän gürrüňlerden, il arasyndaky sygarlardan çen tutsaň, islenilýän döwlet gurluşy bolaýjak ýalydy. Hiç hili päsgelçiligem ýok ýalydy. Ýöne işçi-daýhanlar hökümeti diňe adydy, hakykat ýüzünde bolsa täze hökümet harbylaryň döwletidi, hökümetidi. Ýurdy dolandyryňam, goraýňam, edara edýänem harbylardy, ondan öňki hökümeti dargadanlaram, ýykanlaram, talanlaram harbylardy. Özem ol harbylar türkmen harbylary däl, özge milletiň, özge döwletiň harbylarydy.

Bir döwlet ýykylyp, ikinji bir döwlet döreýänçä, öňki hökümet gidip, täze hökümet orun alyp, edara edip, dolandyryp başlaýançä döwletiň bar baýlygy, gaznasy, gazanany ummadan çykýardy. Baýlyklar, gaznalar gör, kimlere şam bolýardy. Netijede bolsa, ilat garyp galyp, halk tozýardy.

Zakaspi adyny alan, soňra Türküstan ülkesi diýlip atlandyrylan, soňra Türkmenistan diýlip başlanan ölkäniň baýlygy bolsa Merkeze tarap akypdy. Bir topar harbylar Türkmenistana çemedanlyja göçüp gelip, uly otlynyň birnäçe wagonyna sygman, kerwen bolup gidipdi. Ýañadan gelenlerem dessine uly emelleri eýeläp, aşaklyk bilen bar baýlygy talaýardy, çünki, ýurt agyp-dönüp durdy. Ýurt bir gün gyzyllaryň elinde, ertesi gün aklaryň elinde, ýeneki gün inlisleriň geläýmegem daşda däl.

Bir müň dokuz ýüz on dördünji ýylda uruş bilen başlanan dürli salgytlar netijesinde baýlar garyp galyp, halk tozýardy. Uly il bilen gelen toý-da-baýram diýip baýlar, han-begler göz hem gulak bolup, töweregine bakyp, böwrüni diňläp ýaşan bolup ýördi. Eýse, ýurdumy ýalaňaç gallaçlara aldyrdym diýip göçüp gitjekmi? Nirä göçüp gitjek? Gumamy? Ýa Eýrana, Owgana göçüp gitjekmi? Watandan aýrylyp dört kel tokly bilen ýat ilde mysapyrlyk çekjekmi?

Günde-günaşa ilin öňüne düşüp ýören hanlar, begler, kethudalar haýsydyr bir baýyň öýünde üýşerdiler, syýasy wakalar barada, gören-eşidenlerinden gürrüň

ederdiler. Annanyýaz baý ýaly sowatlylar okan gazetlerinden dünýä wakalary barada gürrüň ederdiler. Garasaý, hiç kimiň eli işe barmaýardy, her kim ertir näme bolaýarka diýip mydar edýärdi.

Aýda birki uly iliň önüne düşüp ýören adamlaryňkyda etrap maslahatlary bolýardy. Her gezegem garaşmaly, Alla bardyr diýen netijä gelýärdiler, sebäbi gaýry alaç ýokdy.

Milli aň oýanypdy, emma gözler batyldy. Eziz han ýaly gözsüz batyryň yzyna bolsa düşäýmäge däli baş gerekdi, ýa bolmasa, Sarahsdaky, Tejendäki wakalar ýaly halky galkyndyrýan gözden çykgynç wakalar zerurdy. Gökdepe urşundan soň Köpetdag degresinde bolsa halky ýaraga ýapyşyp, ata çykar ýaly pajygaly hadysa bolanokdy. Başga ýerlerden pälä zor bilen alsalar, bu taýdan giden meýletinçiler hem ýeterlik boldy. Asla, pälä, goşuna diýip, hiç kime azar berilmedi. Birnäçe gezek türkmenelpe salgydy salyndy. Birmahallar gaba telpekli türkmenler Ýewropany sandyradan bolsa, bu gün ak patyşa türkmeniň gaba telpegi bilen Ýewropany gorkuzýardy. Ak patyşa agdarylyp, ýerine Kerenskiý geçensoňam, ýurt inlisleriň elindekä-de, gyzyllar ýurt başyna gelensoňam, ýene aklar ýurdy alansoňam towugyňa tok, itiňe ýit diýýän ýokdy. Iliň önüne düşen kethuda kişileriň pikiri bir bolmasa-da, birmeňzeşräkdi:

«Alla gelen basybalyjy duşmana towky iberýär, özleri uruşýar, özleri gyrlyşýar, gatyşmaň! Özlerinden tapyp güm bolup gitsinler-dä, hernä!».

Aklar diýip ata çykyp gyrylýanlar-da aglaba gelmişeklerdi, harbylardy, gyzyllar diýip gyrlyşýanlar-da şolardy.

Olaryň içinde Nury gyşygyň ogly, ýa Sergezdan ýaly iki-ýeke ýerlilerem bardy, ýöne olar, öňi bilen, ilden çykan adamlardy. Nury gyşyk ir zamanda uly ogluny şäher mekdebine okuwa salypdy, onda üç-dört ýyl okanyndan soň ol ermenileriň restoranynda tur-otur, kersen getir bolup işläpdi, ol ýerde-de ogurlykda tutulyp işden kowlupdy, soňra demir ýoluň bir ýerine işe giripdi, nirede bolsa-da ol gowulygyň tarapynda görnenokdy. Maksady her edip-hesip edip baýlyk toplamakdy.

Süri yza öwrülende agsagy öňde bolýar. Susak sapy bu mahal şol «agsaklardady»...

2.

Günleriň bir günü oba baýlary Eset mollanyň öýünde jem bolup, adatdaky ýaly, ondan-mundan gürrüň edip otyrdylar. Syýasy gürrüňler bolsa gutararly gürrüň däl. Günde diýen ýaly bir myş-myş ýaýraýardy. Bir gün baýlar ýok ediljek diýilse, ýeneki gün metjitler ýykyljakmyş, mollalar sürgün ediljekmiş diýilýärdi.

Eset molla bolsa:

«Ynanyberiş, äjit-mäjitler ýurdy aldy, ynsap, bereket göterildi, açlyk gelýär. Mundan beýläk ýagşyzada duşdum diýene duşmarsyňyz, ýaramaz zatlar boljak diýseler, bolar» diýýärdi.

Annanyýaz baý söz berlip, öz sözlerine garaşylmasa gürlемеýärdi, aýdylan sözleri terezisine salyp, agramlysyny alýardy, agramsyzyny bolsa gulagynyň duşundan geçirip goýberýärdi. Ol arçyn bolaly bäri häkimiýet yzyna häkimiýet çalyşdy, emma Annanyýaz şol arçynlygyna galyberýärdi. Ashabatda häkimiýet çalşany bilen ýerine gelýänem ýa ozal işleşeni, ýa tanaýany bolup çykýardy. Onsoňam ýurt başyna geçen häkimiýet häkimligi saklajak bolup dert azardy. Türkmen obalary bilen çynlakaý iş salyşjak bolýany-da ýokdy, sebäbi wagt berilmeýärdi. Wagt tapan häkimiýetem oba ýüzlense, dileg bilen ýüzlenýärdi. Oba-da oba, kelläňe dawa salynmasa, jomartlyk bilen berlip goýberilmeýärdi.

Eset mollalarda maslahat adatdakysy ýaly gidýärdi. Aksakallar, kethudalar gürrüň edýärdi. Annanyýaz bu gün ýygananlara şäherde, Daşkentde, Merkezde ýaňy-ýakynda bolup geçen syýasy wakalary aýdyp berdi. Edil şol wagtam daşardan at dükürdileri gelip başlady. Öýdeniçer bir bölek atlynyň oba girenini habar berdi.

Annanyýaz baý özüne her günki berilýän sowallara öwrenişip ugrapdy:

«Annanyýaz, zamana-ha bulaşýar, näme etmeli bolar?»

«Annanyýaz, ýagdaý şeýdip beterleşip gider oturarmyka? Ýa bu ahyrzamanaň geldigimidir?»

«Annanyýaz, gyzyllar ähli zat deňlik bolmaly diýýärler. Serhetden aşsak nähili bolar?»

«Annanyýaz, garyplaňň-a tüýsi azdy. Ähli ýerde: «Ýok bolsun baýlar!» diýip gygyrýarlar. Olar baýlardan näme ýamanlyk görüpdirler? Näme, indi baýlar ýaşamaly dälmi?»

«Ähli baýlary Sibire sürjekmişler. Ähli mal-engamymyzy aljakmyşlar. Hemmämiz jem bolup serhetden aşalyň. Eýýäm giden kän. Giden-ä aňyrdan gelenok. Ýagdaý gowulaşsa geläýeris-dä...»

Ähli kişi Annanyýaz baýdan delalat isleýärdi.

Ähli kişi öz çözüp, tapyp bilmedik sowalynyň jogabyny Annanyýaz baý gypynçsyz tapyp berer öýdýärdi.

Ähli kişi Annanyýaz baýa umyt baglaýardy.

Özüni gark bolup barýan hasaplaýan kişiler delalat isläp, Annanyýaz baýa el uzadýardy.

Annanyýaz baý her kime howlukman öz pikirini aýdýardy, esasan, howlukmazlygy, sabyrly bolmagy ündeýärdi.

Onuň öýüne topar-topar bolup barýardylar.

Onuň öýüne küren oba bolup barýardylar.

Sähel salym geçip-geçmänkä atlylaryň Annanyýaz baýyň öýüne barandygyny habar berdiler.

– Onda men turaýyn – diýip, Annanyýaz baý ör turdy.

Öýdençer täze habar getirdi.

– Atlylar bäräk gelýär.

Atlylary garşylamak üçin ähli kişi ör turdy.

– O gelýän-ä Sähet işan – diýip, Guwak baý Annanyýaz baýyň ýanyna geldi.

– Annanyýaz baý Eset mollalarda diýseler, Eset aga-da nätanyş adam däl bize diýip geläýendiris – diýip, baş-altý kişiniň önüne düşüp gelen hortap ýigit duranlar bilen gadyrly salamlaşyp çykdy. Hal-ahwal soraşyldy.

– Ýüzüň aladaly görüňär-le, şahyr? – diýip, Guwak baý Sähet işany synlady.

– Aý, doganjan, bu zaman kim aladaly däl? Bu zaman aladasyz bolmak üçin binamys bolmaly. Binamyslygam türkmeniň ganynda ýok.

– Hak gürrüň aýdýaň, şahyr. Hak gürrüň aýdýaň – diýip, Gündogdy baý garysyna galdy. – Ýüregimdäkini aýtdyň sen.

– Annanyýaz aga, bir iş etjek bolsak, size sala salýas. Siziň pataňyz bilen eden işlerimiz, gizläp oturjak däl, Hudaýa şükür, mydama oňuna bolýar, düşewüntli bolýar. Onsoň adam mydama agzynyň maza tapan ýerini ýatlaýar. Başymyza agyr kysmat düşdi. Nätmelidigini bilmedik, onsoň ine, şu ýigitler bilen – Sähet işan özi bilen gelen altý sany ýigidi elini uzadyp görkezdi. – Ýörüň, Annanyýaz baý bilen maslahatlaşaýyň, Annanyýaz baý näme diýse, şonuň bilen bolubereris diýip gelşimiz şü. Siziň Eset mollanyň öýündeligiňiz, meger, bähbidedir. Biziň ogryn gürrüňimiz ýok. Bu oturan adamlaram siziň jan ynanýan adamlaryňyz bolsun gerek.

– Elbetde, elbetde – diýip, Annanyýaz baý baş atdy.

– Adamlar, hemmämiz dertdeş. Ýurt jelep heleý ýaly, elden ele geçýär. Iň soňunda hem ýurt gazykdan ýöretme tüntaw garybyň eline geçdi. Onuňam bar pikiri baýlary ýok edip, olaryň hanymanyna eýe bolmak. Men görüp-bilip durun, kim baý bolsa, gyzyllar diýen ady göterýän gurrumsak biasyllar tarapyndan öldüriljek, Sibir sary sürgün ediljek. Bu gün garybyň günü geldi.

– Garybyň günü geläýjek ýalydyr, ýöne hiç mahal garybyň günü gelmez, arkaýyn bolaý – diýip, Guwak baý Sähet işanyň sözünü bölde.

Sähet işan bu söze garaşmadyk bolarly, ol näme jogap berjegini bilmeýän ýaly, öwran-öwran ýuwdundy. Oňa jogap bermek üçin çustlandy. Birdenem şunuň jogabyny özüň bersene diýýän terizde Annanyýaz baýyň ýüzüne seretdi. Soňam Guwak baýyň sözüne jogap bermän, öňden aýtmak isläp gelen sözlerini aýtmaga durdy:

– Annanyýaz aga, adamlar-a balaksyzlar bilen sanaşyp durman dagdan aňry aşýarlar. Boşap galan obalaram bar. Gidýänler köp. Onsoň bizem goş-golamlarymyzy taýýarlap, göni siziň ýanyňyza sala salyşmaga gaýtdyk.

– Onuň ýaly bolsa, Sähet şahyr, sen sala salmaga gelmänsiň?

– Onda men nämä gelipdirin?

– Sen hoşlaşmaga gelipsiň...

– Men çykalga gözleýärim. Maňa dogry çykalga gerek.

Annanyýaz baý agyr oýa batdy: ähli kişi ondan näme etmelidigini soraýar. Ýeri, Annanyýaz baý kimden soramaly?

Kimden soramaly?

Annanyýaz baý ýüreginde pynhan saklap ýören pikirini, oturanlary ör-gökden getiren pikirini daşyna çykardy.

– Adamlar, men size bir pynhan gudraty aýdaýyn? – Annanyýaz baý aýtmalymy-aýtmaly dälmi diýip, böwrüne diň saldy. Bir göwni aýt diýdi, bir göwni: «Annanyýaz, seniň bu hakykatyňa oturanlar düşünmez. Annanyýaz akylyndan azaşypdyr, samsyklaşypdyr diýer. Seniň aýtmakçy bolýan taglymatyňy olara düşündirmek üçin olara azyndan üç-dört günläp nutuk okamaly. Saňa nämä gerek şol?» diýdi.

– Aýtsana, Annanyýaz aga!

– Nämе üçin dymdyň, Annanyýaz?

Adamlar ýerli-ýerden Annanyýaz baýyň pynhan gudratyny diňlemäge howlukdylar.

– Biraz dymanymyň sebäbini düşündireýin, adamlar. Eger ol pynhan gudrat hakda aýtsam, siziň düşünjegiňiz-düşünmejegiňiz hakda oýlandym. Meniň size aýtmakçy bolan zadym öz oýlap tapan zadym däl, ýok, ol ezeli pederlerimiziň, Oguz han atamyzyň ynanjy...

Annanyýaz baý ýaňy gürläp başlapdy welin, bir topar atly onuň gürrüniň arasyňy kesdi.

– Ynha görersiňiz, bu gelen nämе etsekkäk diýip, Annanyýaz baýdan maslahat soramaga gelendir diýip, Guwak baý mydyrdady.

Hudaýyň bir ady durmuş. Allatagala, ýagny Durmuş türkmeni mizana salýar. Eý, Durmuş, özüňden medet!

3.

Myş-myşyň yzynyň dowuly bolýar. Myş-myşyň güýji turuzýan dowulynda. Myş-myş iň çalt ýaýraýan, iň çalt çişýän apat. Ol apatyň öňünde men-men diýen patyşalar-da durup bilmeýär.

Çingiz han türkmeniň ullakan ýurduny dowul bilen syndyrmanmydy nämе? Hawa, Köneürgençde türkmeniň ullakan imperiýasyny, depseň deprenmez döwletini kiçijik dowulmanlar ýykypdy. Kiçijik dowulmanlara uly hak berilýär, olar bolsa oba-oba aýlanyp, il gezip dowul ýaýradýar. Myş-myş häлки bir uly zeledi bolmadyk gury gep bolýar, ýöne myş-myşyň yzyna dowul salyp goýberilende, onuň almajak galasy, syndyrmajak bendi bolmaýar.

«Gyzyllar eýtjekmiş, gyzyllar beýtjekmiş» diýen myş-myşlar gulaklary gandyrdy. Halk nätsin, maň mal ýaly boldy, sähedi, soň başa gelenini göreris diýip, garaşmaga başlady. Hökümet gördi, ynandy: ynjaldy: halk aýaga galjak däl, emma halk aýaga galjak däl diýip, dünýä döräp ulanylmadyk syýasaty durmuşa geçiräýjek bolsaň, halk bir günde galkyp tagtyny-bagtyny ýatyryp bilýär.

Gyzyllar hökümeti hasaba alýar, terezä salýar, çenenýär, ýöne ýürek edip bilmän, ýene ilin içine dowul goýberýär: hanlaryň, begleriň, baýlaryň malyny-mülküni almaly! Ol bir zaman çözen mesele, kagyz ýüzünde alynjak baýlygyň takyk hasaby-da bar, ýöne, ýöne her bir öýi atly-ýaragly, häh diýende mäh bolup duran ýigitli obalara baryp, nädip ilin göz dikip duran malyny-mülküni alarsyň?!

Ynha, şonuň üçin, hökümet dowul yzyna dowul ýaýradýardy. Hanlara, beglere, baýlara serhetlerden aşmaga şert döredýärdi, emma zandy hupbulwatan baýlar-begler

malyň yzyna düşüp serhetden geçmegi kyn görýärdi. Serhet meselesi bolsa ilik-düwme işlenilip goýlupdy: «baý ýa beg ummasyz uly baýlygy keseki duşman ýurda geçirmäge synanyşypdyr!» Eýýäm ol baýyň ýa begiň maly öz maly däl – ýurduň baýlygy bolýar, ýurduň baýlygyny başga ýurda geçirmäge synanyşyk hem jenaýat! Şeýlelikde, ýurtdan gaçmaga synanan baý ýa beg jenaýatçy bolup galyberýär. Beýle pis işi eden baýy serhetde atyp-da bilýärdiler, malyny talap-da bilýärdiler, kowmuny basyp-da bilýärdiler. Gyzyllar hökümeti dowul yzyna dowul goýberip baýlary azaldyp, bölekläp-büçekläp talamagyň pirimini biçip goýupdylar. Sebäbi? Sebäbi türkmende baý köpdi. Türkmen baý, beg, han bolmagy gowy görýän halk. Bergiden çyksa, garyplykdan çykdy, garyplykdan çyksa, baýadym diýýän, kalby kanagatly halk-da! Türkmende adamsyna seredip ýigrimi-otuz goýunla-da baý diýäýärler, on mün goýunla-da. Yzyna baş atly tirkäne, beg ýa han diýäýärdiler, yzyna ýüz atly tirkäne-de!

Baýlaryň malyny aljak diýmek – Türkmenistanda halkyň baýlygyny aljak diýmek bilen barabardy. Aslynda şeýle-de bolupdy. SSSR synyp, garaşsyz syýasatçylar ýigriminji ýyllarda bolşewikleriň eden pis işlerini öwrendiler. Maglumat bolsa akylyňy haýran edijidi: Türkmenistanda elli goýunly baý diýip kulakçylyga çekilip, sürgün edilse, Gazagystanda baş ýüz goýunly, Gyrgyzystanda üç ýüz goýunly adamlar baý diýip baýlygy alyndy, soňra sürgün edildi.

Ýerli ýagdaýa belet bolşewikler baý-kulakçylyga çekmäge-de, mallary almaga-da beýle bir howlугyp barmaýardylar. Ýöne dowullar, myş-myşlar iş bitirip başlapdy.

Türkmende bir nakyl bar: «Türkmeni göçürjek bolsaň, gapdalyndan göç geçir!» diýip. Türkmeniň gapdalyndan göç geçdi, Türkmenistanyň dumly-duşundan baýlar, barjamly adamlar serhetden aşmaga başlady. Olaryň biri aman geçse, galabasy serhetde gyrgynçylyga uçrady. Serhetden, serhediň aňyrsyndan gelýän myş-myşlar gan ysly, pajygaly myş-myşlardy.

Adamlar Hudaýa gaçyp, başa gelende görübiýris diýmäge mejbur boldular. Hupbulwatan, ýurduny, topragyny jany-teni bilen söýýän türkmen öz ýanyndan baýlygyndan geçdi. Namys-ara tokunylmasa kaýyl geldi.

Şeýdibem, ýigriminji ýyl aýak bolup barýardy. Eýýäm Türkmenistanyň daş künjeklerinde baýlaryň maly alnypdy, paýtagtyň golaýynda weli entek ol möwsüm başlanmandy.

Her kim mal satjakdy, her kim janly baýlygyny gyzyla, pula öwürjekdi, emma myş-myşlar zerarly kim mal alýar? Goýun, geçi, sygyr, düýe, ýylky arzydan gaçdy. «Guşa salgyt ýok, towuk, hindi towugy alynmaýar» diýip, myş-myş ýaýransoň, bir geçiniň bahasy bir towuk boldy, iki towuga bir goýun berildi.

Paýtagt töweregindäki obalarda mal beýle köpem däl, çünki, baýlar asyr çalşaly bäri oňarsa, şäherden jaý edinýärdi. Galanlaryňam baýlygy aglaba gumdady. Gum bolsa giň, guma haýsy ýürekli goşun girip, mal talap biljek?

4.

Annanyáz Guwak batyr bilen Hangulyňyň belli gününe görnüp demir ýoluň ýakasy bilen gelýärdi. Üsti dürli toplardan, harby maşynlardan, bronly maşynlardan, harbylardan mas ýüklenen otly dünýäni sarsdyryp, ala zenzele bolup geçip gitdi.

Guwak baý:

– Annanyáz, balşewigiň bir gorkusy-ha bar. Haçan görseň, şular ýaly uruş otlusy eýlä bir geçýär, beýläk bir geçýär – diýip, geňirgenmesini daşyna çykardy. – Munuň bir çöpi bar bolaýmasyn?

– Işsiz sallatlardyr-da – diýip, Durdy kalaý öz pikirini aýtdy.

– Guwak, niye wagtdan bári toply-tophanaly otlular iki baka gatnaýar, esewan edýärmiň? – diýip, Annanyáz sorady.

– Beý, men şoňa-ha üns bermändirin-ow... Ýöne ynha ýaňkyny görüp aýdaýdym.

– Üns bermeseň, üns beräý, iki aý bári her gün diýen ýaly irden şular ýaly ýükli otly aşak tarapa gidýändir, agşamara hem yzyna gaýdyp gelýändir. Üns berseň, iki aý bári günde-günaşa Akdepäniň ýanynda top atýandyrlar. Gökdepä ýetýänçäň üç-dört ýerde şeýdip top atylýandyr...

– Bir howpy syzmasa, beýdip asmana towhulladyp ýatmazlar ahyry!

– Eşitdiňmi ýa eşitmediňmi, ýadyma düşenok, ýöne men saňa Hanguly neressäniň gowy gören bir rowaýatyny ýatladaýyn. Ezeli eýýamda bir döwleti gullar basyp alypdyr. Patyşa gowy ýaraglanan goşuny bilen gullaryň garşysyna çykypdyr. Gullar ölümden gorky etmän, hujume geçipdirler hem üstün çykypdyrlar. Patyşa näçe güýç-goşun ýollasa-da, gullar ýeňilmändir. Onsoň patyşa akyldarlaryny ýygnap maslahat geçiripdir: «Gullary nädip mugyra getirmeli?». Şonda bir köpi gören kişi patyşaga ýüzlenipdir: «Isleseňiz, gullary ýeke özüm ýeňip bereýin». «Nädip ýeňersiň?». «Siz meni gowy geýindiriň, daşymdan sereden gullar meniň ýönekeý adam däldigimi, handygymy aňsyn. Onsoň maňa bir bedew at bilen gamçy beriň. Bolany, wessalam. Men olary gamçym bilen mugyra getirerin» diýip, köpi gören kişi jogap beripdir.

Häлки köpi gören kişi bir saý ata atlanyp, gullaryň sap-sap bolup duran ýerlerine gamçysyny bulaýlap barypdyr. Bärden baryş ugruna gykylyklapdyr: «Hany, derrew elleriňizdäki zatlaryňyzy taşlap, işli-işiňiz bilen boluň. Náme üçin işläňizok. Men siziň gözüňizde ot ýakaryn. Ölýänçäňiz uraryn».

Gamçynyň sesi gullaryň ýüreginde dagdy döreden, olar ömür gamçydan gorkup ýaşap ýörler. Olar gamçynyň şuwuldysyny eşidenlerinde dyr-pytrak bolup dagapdyrlar, mugyra gelipdirler. Köpi gören kişi gullaryň aňlarynda orun alan gorkudan peýdalanmagy başarypdyr. Tilsimat münläp esgeriň bitirip bilmejek işini bitirýär. Türkmen ata-baba söweşde mydama tilsim ulanyp ýeňýär. Tilsim ulanmakda türkmene taý ýok. Ýöne bu gün türkmeniň öz tilsimi bilen özüni awlaýarlar. Balşewik howp syzanok, howp syzdyrjak bolup atýar. Halkyň howuny basyp, süňňüne gorky salmak üçin atýar. Görersiň, uzaklaşdyrman baýlaryň malyna ýapyşarlar...

Annanyáz baý dogry çaklapdy. Ir bilen toply-tophanaly otly dünýäni sarsdyryp, halka bolşewik güýjüni mazamlap, Bama barybam yzyna gaýdýardy.

Aşgabadyň polklaryndan çykýan atly goşun bölekleri, bir görseň, Gökdepe tarapa geçip barýandyr, bir görseň, yzyna gaýdyp gelýändir. Gökdepede çýkalan gandan gözi gorkan halkyň gözünüň oduny ýañadan almak üçin her hili hokga çykarylýardy. Top-tüpeň atylýp, harbylar türgenleşigini artdyryberse, ulus-il uruş bolmasa bolýar diýip dileg edýärdi.

Häkimiýeti alan sowetleriň baş syýasaty içki hem daşky duşman boldy. Sowet hökümeti hamana asmandan gaçan döwlet ýalydy, oňa bütin kapitalistik dünýä duşmandy, gaýry döwletlerem duşmandy. Has dogrusy, özünden başga ähli döwletler oňa duşmandy. «Daşymyz uly duşman, duşmandan goranmak her bir sowet adamynyň borjy» diýip, dünýäni duşman hasaplap, halky uruş gowgasy bilen bez etdiler. Halk görgüli uruş bolmasa, galanyňa kaýyldy: açlyga-da, agyr işe-de.

5.

Annanyýaz baý soňky döwürde has çustlanypdy: ol gije-gündiz türkmen halkynyň täze döwlet gurnagy, ýedi asyra çeken döwletsizlikden soň milli döwletli bolmak mümkinçiliginden peýdalanmak endişesi bilen ýaşaýardy. Ol soňky birki ýyl bári Aşgabada gitmeýän günü yok diýen ýalydy. Aşgabatdan hem onuň öýüne gelip-gidýän adamlaryň san-sajagy ýokdy. Ýörite myhmanlar üçin gurlan myhmantamyň adamsyz wagty bolmaýardy. Onuň öýüne Türkmenşahradan hem, Wasdan hem, Maşatdyr Nyşapurdan hem, Marydyr Amuldan hem myhmanlar gelderdi. Ol gelýän myhmanlaryň içinde Annanyýazyň tanamaýan myhmanlary-da bolardy. Köpler onuň adyny eşidip, salgyny alyp gelýärdi. Tanyşlyk çay-tagam başynda başlanardy: adamlar onuň ýanyna ýörite maslahata, kömek-hemaýata gelerdiler. Käbir adam onuň öýüne kimdir biriniň tabşyrmagy boýunça gelderdi.

Annanyýaz baýyň wagtyň köpüsi soňky ýyllar ýazuw-pozuw bilen geçirdi. Aşgabatda geçirilýän ýygnaklaryň, konferensiýalaryň ahlisiniň diýen ýaly hat-petegi Annanyýaz baýyň boýnunady. Diňe bir hat-petekmi? Obalarda adamlar bilen gürleşmek, haýsydyr bir ýere güýç çekmek gerek bolanda, Annanyýaz baýyň ýanyna ylgalýardy. Annanyýaz baý baransoň, öň kes-kelläm garşy çykyp, agzy birikmän duran adamlar lal-jim bolaýýardylar, Annanyýaz baý näme diýse, onuň sözünü unap, şol söz-nesihat bilen bolardylar.

Beýle adam häkimiýet başynda oturan adamlara gerekdi. Onda-da bu günki dünýäniň üýtgäp-özgerip duran zamanasynda.

Orsyýete pälä gidip gelenler rewolýusion hyjuwlydylar. Olar rus işçilerinden eşiden, öwrenen zatlaryny oba ýaýradýardylar.

Şeýle bolansoň, obalarda bir özgerişlige garaşýardylar. Hiç bir oba öňküleri ýaly parahat däl. Adamlar bir ýere jemlenip, özara gürrüň edýärdiler. Gürrüň bolşewikler hakda, ýakyn wagtarda olaryň etjek işleri hakdady, maksat aýdyňdy: Türkmenistanda işçi-daýhanlaryň, garyp-gasarlaryň döwletini gurmaly. Gelmişekleri türkmen topragyndan çykaryp kowmaly.

Annanyýaz baý milli türkmen döwletiniň gurulmagyny isleýärdi, onuň üçin şirin jandan geçmelem bolsa taýýardy. Bu toprak üçin şu güne çenli, gör, näçe men-men diýen türkmen merdanalary şirin janyndan geçdiler. Türkmen halky haýsydyr bir özge döwlete garaşly bolman ýaşajak bolsa, onuň üçin şirin janyňy pida etse bolar diýip, Annanyýaz baý oýlanýardy. Ol şu pikiriň gullugynda ýaşaýardy, ylgaýardy.

Aşgabatda däl-de, hut Annanyýaz baýyň öýünde Balkandan, Wasdan, Marydan gelen wekilleriniň gatnaşmagynda uly geňeş bolupdy. Bu geňeş iki güne çekipdi. Ikinji gün Aşgabatdan hem on-on baş wekil çagyrylypdy. Uly wekilçiligi bolan han-begler milli döwlet döretmek mümkinçiligini peýdalanmak, bu tutumly iş üçin nähili kynçylyklar duş gelse-de, döz gelmek, ähli türkmen tire-taýpalarynyň agzyny bir etmek, bir maksada gulluk etmek baradaky teklibi biragyzdan makulladylar. Türkmenistanyň ähli künjeklerinden wekiller çagyrmak, gurultaý geçirmek kararyna gelindi. Türkmen bu gün täze milli döwlet gurjak bolýar. Annanyýaz Gaýgysyz Atabaýew, Halmyrat Sähetmyradow bilen gurultaýyň çakylykçysy hökmünde türkmen tire-taýpalarynyň tas ählisiniň diýen ýaly arasynda bolup, maksadyny düşündirip, gurultaýa ýerli hanlary, serkerdeleri çagyryp gaýtdylar. Olar Kerkidir Kerkicede, Halaçda, Farapda, Darganatada, Was topragynda, Müňgyşlakda, Gyzyлгаýada, Uzboýuň ugrunda, Gazanjykda, Durunda bolup, gaty köp adamlar bilen gürründeş boldy. Olary baran ýerlerinde güler ýüz bilen saçakly myhman aldylar. Gaýdanlarynda tä soňky barjak obasyna çenli elin atly-goragly ugratdylar. Soňky baran ýerinde ornaşansoň, yzyňa gaýtdylar.

Baran ýerinde Annanyýazy begendiren zat – adamlaryň özüne düşünmesidi, ähli kişiniň ýürek bilen täze milli döwletli bolmak islegidi.

Annanyýaz baý milli türkmen döwletiniň dörejekdigine ynanýardy. Bu maksadyň amala aşmagy üçin, göräýmäge, hiç hili garalla ýokdy. Poltaraskidäki¹ şuraýy hökümeti

¹ Poltarask – Aşgabat şäheri 1919 – 1927-nji ýyllar aralygynda Poltaraskiý şäheri diýlip atlandyryldy. esaslandyrmak isleýän adamlaryň hem pikiri aýdyňdy, olar bilen düşünişip boljakdy. Elbetde, şäherde häkimiýet häzir orslaryň elindedi. Olar diňe kömekleşmek, öwretmek niýeti bilen gelendiklerini ýaşyrmaýarlar. Iňlisleriň syýasatyndan ruslaryňky ynandyryjylykly gelýärdi. Ýogsam iňlislerem her hili sypaýyçylykly syýasat alyp barýardylar. Olar ýaşulular bilen söhbetleşmegi, olara meýlis gurap bermegi, soňundanam geň-enaýy sowgatlar bermegi esasy iş edinýärler. Altyn ýaşaýşy wada berýärler. Çagalaryň Londonda okamagyny, dünýäniň ähli künjeklerine zyýarat etmegi, Aşgabatdan Bagdada, Bagdadyň üstünden hem Mekgä demir ýoluny gurup bermegi wada berýärdiler. Ýöne olar her näçe köp zady wada berseler-de, iki halkyň dünýäsi bäs-bütün aýry gelýärdi.

Orslar bilen düşünişmek Annanyýaz üçin aňsatdy. Olar ýürekdeşdiler. Olarda ulumsylyk ýokdy. Şuraýy hökümet ugrunda göreşýän gaýry milletden bolan adamlaryň galabasynyň aňyrsy garyp-gasarlardandy. Olaryň hem edil türkmenleriňki ýaly, görnüp duran ýürekleri bardy.

6.

Wagtlaýyn hökümetiň dikmelerini ele salmaly, hökümet agdarylyşygyny geçirmeli bolanda Annanyýaz baýyň ýanyna barypdylar.

Gypjagyň arçynynyň iki ýüz sany saý ýigidi mydama häh diýeriňe mähetdel bolup durdy.

Şäherdäki wagtlaýyn hökümetiň rezidensiýasyny iki ýüzden gowrak esger goraýardy. Wagtlaýyn hökümetiň rezidensiýasyny basyp almalydy.

Bu işi amala aşyrrar ýaly ynamdar goşun ýokdy.

Annanyýaz baý rezidensiýanyň goragyndaky esgerleriň ofiserleriniň üç-dördüsini tanaýardy. Şeýle bolansoň, Annanyýaz baý ilki olar bilen gürründeş boldy. Esgerleriň altmyş sanysynyň öz tarapyna geçmegini gazandy. Soňam daňdanyň ümüştamşynda hüjüme geçildi.

Häkimiýet çalyşdy.

1917-nji ýylyň dekabry aýynyň 4-ne ýeniş gazanyldy. Ýöne ol gazanylan ýeňşi gorap saklamak ýeniş gazanmakdanam kyn düşdi.

Annanyýaz baý täze hökümetiň başlyklygyna götermek islediler. Ýöne Annanyýaz baý bu teklipden çürt-kesik boýun gaçyrdy. Onuň boýun gaçyrmasyynyň düýpli esasy bardy. Ol esas Annanyýaz baýyň eli bilen ot gorsamak islegidi. Ediljek bolýan ähli hak-u-nähak işler Annanyýaz baýyň eli bilen, Annanyýaz baýyň ady bilen edilmek islenýärdi.

Annanyýaz baý beýle ýolbaşçy bolmak islänokdy.

Täze şuraýy döwlet döretmek isleýänleriň pikiri boýunça olar näme buýursa, türkmen gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetirmelidi.

Olara kellekeserler gerekdi.

Olara dilsiz-agyzsyz tur otur-kersen getirler gerekdi.

Türkmeniň pikirine kembaha garalýardy.

Olar dilinde ähli adam deň diýýärdiler. Bu pikiri öwran-öwran nygtaýardylar. Ýöne olaryň buýrukларында, özlərini alyp baryşларында şol deňlik ýokdy. Olaryň dilleri bir zat diýýärdi, edenlerinde başga zat edýärdiler.

Gepsiz-sözsüz boýun sunmazlyk şura ýolbaşçylaryň hoşuna gelenokdy. Göni onuň ýüzüne bir zat diýmeseler-de, Annanyýaz baý olaryň ýüzlerinden içki pikirlerini okaýardy.

Esasy zat, ynha türkmeniň gurultaý geçirjek günü, täze döwletiň binýadynyň tutuljak günü ýetip geldi.

Gelen myhmanlary garşy almak, olary myhmanhana bilen, iýip-içer ýaly zatlar bilen üpjün etmek üçin Annanyýaz baý aladalanmaly boldy. Sürüsinden ýüz elli dowaryny getirdip, şäheriň çetinde taýýarlap goýdy.

Annanyýaz baý bu gün iki ýüz nökeriniň onusyny ýanyna alyp, Guwak baý bilen Aşgabada gaýtdy. Guwak baý onuň serkerdesidi. Annanyýaz baý öz-özüne sorag berýärdi:

– Năme etmeli?!

– Edýän işiň dogrummy, Annanyýaz?

– Ýalňyşaýmagyn, Annanyýaz!

– Her bir ätjek ädimiňi öňünden gowy oýlanyp ät, soňundan ökünmeli bolaýma.

Annanyýaz baý şu agyr pursatda Hangulyny küýsärdi. Göwnüne, ol diri bolanlygynda ähli zatlar gülala-güllük bolaýjak ýalydy.

Ýeri, ertirki gurultaýda năme etmeli? Annanyýaz baý bu sowalyna jogap tapmaýardy, ol Guwak batyr bilen gurultaýa gelenleri myhmanhanalarda ýerleşdirdi, gürründeş bolýan adamlaryna içki howsalasyny duýdurmazlyga çalyşdy. Gurultaýa gelenler bilen ertir irden duşuşmagy wadalaşyp, öýüne gaýtmak üçin ýola düşdi.

Şar gara atly, agar çäkmenli, tüýleri seçelenip duran gara silkme telpekli Annanyýaz baýa şäherliler durup-durup seredýärdiler. Annanyýaz baý däl-de, dessandan çykyp Görogly gelýän ýaly.

Hanha, öňden bir garyp kişi barýar bazara gök eşegine iki bogdajyk arpa ýükläp. Üç-dört sany çaga hem eşekliniň yzyndan galman, eşegiň guýrugyna taýak dürtýär. Annanyýaz baý esewan etse, dört-bäş sany gaýry millet adam bir howlynynyň öňünde gülşüp oglanjyklara meçew berýär. Kakalaryna görünjek bolýan oglanjyklar garyba azar-ýamanyny berip barýar, hahahaýlaşyp gülüşýärler.

Annanyýaz baý şar gara bedewini ökjesi bilen debsiledi, at tüweleýläp ugrady. Bir pursadyň içinde ol gülşüp duran garynlak pyýadalaryň alkymyna baryp dürre gamçyny şarpylladyp ýaňkylaryň depesinden inderdi. Derweze ýapyk, darajyk gapydan girip bilmän basgy bolan pyýadalar gamçy iýmek kemini goýmadylar.

Annanyýaz baý paýyş sögünýän dăldir weli, nădip sögenini hem bilmän galdy.

Aňry ýanda şybyjak çekip oturan garry pürsüýänmi ýa ermeni lah-lah güldi:

– Türkmen, rast urduň, türkmen! Çaga biedep bolsa atalaryny urmalydyr, hak etdiň!

Annanyýaz baý goja barmysyňam, bir zat diýýämiňem diýmän, atyny tozgaladyp geçip gitdi.

Bazara baryp kiçijik haly horjunyny piseden, hozdan, kişmişdir süýjüden dolduryp atyň ganjygasyndan asdy.

Bu mahal eýýäm gün eňegini ýere beripdi.

Şäher kiçijekdi.

Teke bazaryndan aşak tarapa săhel ýöreseň, şäher gutarýardy. Bu ýerde şäheriň aýlawy bardy. Aýlawdan soň, şäheriň gyrasy diýen manyny berýän Köşi başlanýardy.

ÝAZGYT HÖKMÜROWANLYGY

1.

Annanyýaz baý Guwak baý hem janpenalary bilen şäherden çykyp, oba ýoluna düşýänçä iňrik mazaly garalypdy. Güýz paslynyň iňrigi-dä, gün ýaşdygy garalmak bilen.

Kuropatkin şaýolunyň¹ gutarýan ýeri zibilhanady. Şäheriň zibilçileri arabasyny ýoldan oňly sowup-sowman getiren hapalaryny dökýär gidiberýärdiler. Köşi obajygynyň adamlary-da zibillerini şu ýere dökýärdiler. Soňky ýyllar bu ýere adam öldürip taşlamak hem ýoňa öwrülipdi. Bu ýerde ýolagçylary talaňa salýandyklary hakda hem gürrüňler eşidilýärdi.

Zibilhananyň içinden geçip barýan Annanyýaz bukdaklaşyp ýören adamlara üns bermedi. Guwak baý dagy-da bu ýerde özlerini atmak üçin garaşýandyrlar öýtmediler. Ýogsam Allan ýoly barlamak üçin esli öňden barýardy. Allanyň hem bar ünsi töweregindedi. Göräýmäge, şübheli zat ýokdy.

Ýöne boljak bolanda, oňa çäre tapylmaz eken.

Yzly-yzyna tüpeň sesi çykdy.

Kim atdy?

¹ Kuropatkin şaýoly – häzirki Magtymguly şaýoly.

Ok kime atyldy?

Durdy kalaýdyr Guwak baýyň nazary Annanyýaz baýa gönükdi.

Hudaýa şükür, Annanyýaz baýa hiç zat bolmandyr.

Ok atylanda Annanyýaz baýy atmak üçin atyldy.

Hana, atanlar zibilleriň arasy bilen gaçyp barýar. Olar birem däl, üç kişi.

Durdy derrew nämäniň-nämedigine düşüňip, gaçyp barýanlaryň yzyndan at saldy.

Annanyýaz baýyň atlylary gaçyp barýanlaryň çem gelenini gamçylap, gygyrýardy:

– Köpeý ogly, al hakyňy!

Guwak baý bilen Durdy ok atanlaryň ikisini bu dünýä bilen hoşlaşdyryp, birini südenekledip Annanyýaz baýyň huzury-na getirdiler.

Egin-eşigi eleşan ýigdekçäniň gorkudan ýaňa ýüzi duw akdy. Çar tarapdan depesinden inýän gamçylardan goranjak bolup ýedi бүкүлýärdi, çirkin-çirkin gygyrýardy.

Annanyýaz goýberini diýip, ýigitlerine yşarat etdi.

– Eger näme üçin ok atandygyňy aýtsaň, ölümdeň halas edýän. Ýogsamam meniň saňa edip biljek kömegim ýok.

– Eý, aga jan, aga jan, meniň günämi geç. Guwak jan, meniň günämi geç. Men atjak däl diýdim. Ýöne atmasaň, özüňi atýas diýdiler.

– Eý, pelit, kime ok atanyňy bir bilýäňmi sen? – diýip, Guwak baý gygyrdy.

– Bilýän, aga jan. Men günä iş etdim. Men Nyýaz baýa ok atdym.

– Kim Nyýaz baýa ok at diýdi? Kim?

– Men ony tanamaýaryn. Ol orsça gepleýär. Men orsça düşünmeýärin. Annanyýaz baý türkmenleri inlislere satjak bolýar diýdiler. Entek satmanka atmalı diýdiler. Türkmen halkyny, türkmen topragyny goramaly diýdiler.

– Bu ýigidiň ýüzi gaty tanyş görünýär-le? – diýip, Annanyýaz baý haýýaty göçen haýyna ýiti-ýiti seretdi.

– Kimiň dogmasy borsuň? – diýip, Rejep haýynyň böwrüne depip goýberdi.

– Kakama Nury Perde diýýärler. Biz şäheriň Krym¹ köçesindeki 22-nji jaýda ýaşaýarys, Gimnaziýa meýdançasyndaky kerwensaraýda hem işleýäs.

– Oňa Nury Perde diýmezler, oňa Nury gyşyk diýerler.

– Hawa, hawa, Nury gyşyk – diýip, ýigdekçe arka-howandar tapynan dek begendi. Inçe tama bilen ýuwdunyp, Guwak baýa seretdi.

– Pula satylan gurrumsak diýerler muňa. Kakasam nejis adamdy, oglam özi ýaly nejis bolup döräpdir – diýip, Guwak baý başyny ýaýkady.

– Näme, mekejinden şir dörär öýdýäňmi? – diýip, Annanyýaz baý ahmyr bilen başyny ýaýkady.

– Halypa, bu pelid-ä balagyny dolduraýypdyr gorkusyna – diýip, haýynyň ýanynda duran Allan burnuny tutup, yza çekildi.

– Bolupdyr, şu-da onuň jezasy bolsun. Ýörüň, gideliň – diýip, Annanyýaz baý atyny debsiledi.

Annanyýaz baýyň gapdalyndan barýan Guwak baý gaharyny daşyna çykardy.

– Annanyýaz kaka, bular ýurduňda edenini edip ýörseler, näme diýip, näme aýdarsyň?

¹ Krym köçesi – häzirki 2022-nji köçe, Gimnaziýa meýdançasý – häzir ol ýerde Magtymguly adyndaky sazly drama teatry bina edildi.

– Gowusyny Alla bilýändir.

– Bu şeýdip gider oturarmyka?

– Bellisini etmek biziň parzymyza öwrüldi indi, Guwak jan. Nesip bolsa, ertir hemme zat gowulyga bolar. Niýetimiz-ä gowulyga. Ýöne nireden çykýanyňy bilmeýärin, il arasynda şeýle bir köp myş-myşlar bar. Adamlaram gybatkeşe öwrülip barýar. Bu türkmene muwapyk häsiýet däl. Wah, şu gybatlaryň, myşlaryň nireden çogup çykýanyňy bir bilsedim. Arman, bilemok. Abadan durmuşda hem ýokarky synap görýän borly. Ýurda abadanlyk aralaşyp, baýlar ýañadan baýap başlanyndan soň nätdiler? Bagana diýip döken ganlary gumda deňiz döretti. Bu bela baýlaryň başyna ýöne ýerden gelmedik bolsa gerek..

Guwak baý:

– Şonyň-a ras, Nyýaz kaka. Meniň kakamam ýylda müň bagana dagy satýar. Bigünä jan öldürmek ýagşy däl, ýöne, näme, pul diýibem bir bela bar-da...

– Guwak jan, balşewik Türkmenistany aýratyn döwlet etjek diýýär. Eger ol aýratyn döwlet etse, balşewigiň köp günäsini bagyşlap bolar!..

– Aýratyn döwlet edende näme, ýene beýläk garaşly bolmaly bolsa...

Annanyýaz uludan dem aldy:

– Biz, türkmenler bir ynanjaň türkana halk-da! Ertir gowy bor, ertir gowy bor diýip, göwnümüzizi aldap barýarys-da. Ertir – Allanyň albaýy. Ertire ynsynmak, ertir gowy bolar diýip garaşmak adama Allatarapyn berlen edehät. Ata-babalarymyz ertiriň albaýyna aldanypdyrlar, bu gün biz ymsynýarys. Ýaşayyş diýmek – ertire ymsynmak diýmek...

Adatça, Gypjaga barylýança ýolda köp-köp zatlar hakda gürrüň ederdiler. Ýöne bu gün, näme üçindir, Annanyýaz gürlemedi. Durdy kalaý ony gürlätmek niýeti bilen ondan-mundan dürteklesdirip gördi, ýöne näme hakda gürrüň edilse-de, Annanyýazyň gürrüňi «hawa» ýa-da «ýokdan» aňry geçmedi. Durdy kalaý Annanyýazy Nury gyşyk hakda oýlanýandyr öýtdi. Onuň şeýle pikir etmesiniň sebäbi Annanyýaz: «Bä, Nury gyşygyň kösti, gör, nirelerde maňa degdi. Ony obadan kowup goýberemizden soň dynandyryn öýdüp ýördüm, görsem, ikinji bir Nury gyşyk döräp, şähre ot ýakdyrman ýören eken-ow. Oglunyň meni atjak bolanlygyndan onuň habary-da ýokdur. Ol nireden bilsin» diýip, özbaşyna seslendi. Durdy Annanyýazyň içki pikirini daşyna çykarmasyny baş atyp makullady. Şondan soň özi döwtalap bolmasa gürläşjek, gürlätmek bolup durmady. Ol hem at toýnaklarynyň sesine diň salyp, atyny Annanyýazdan bir kelle yzda sürüp gelýärdi. Guwak baý oba girilende Annanyýaza ýüzlendi:

– Halypa, Nury gyşyk bar keýpiňi gaçyraýdy öýdýän. Hany, unutsana ol nejisi. Sen beýdip içiňi hümläp, ýeke agyz gürläp barsaň, meniňem keýpim bolanok. Ýazylyp-ýaýrasana. Isleseň, seniň gowy görýän damana ýoluňdan birki heň gaçyryp bereýin.

– Guwak jan, sen biynjalyk bolma, hemme zat gülala-güllük bolar.

Guwak Annanyýazyň kynlyk bilen aýdan bu sözüne geňigendi:

– Sen nämäniň gürrüňini edýän, Annanyýaz kaka? Gülala-güllük bolar diýýän zadyň näme? Saňa bir zad-a bolýar.

– Maňa hiç zadam bolanok. Hiç zadam bolanok maňa. Seniň göwnüňedir. Biraz ýadawlyk bar bolaýmasa.

– Gelnejemiň çayyny içseň, ýadawlygyň aýrylar.

Annanyýaz hiç zat diýmedi.

Guwak baý göz astyndan Annanyýazy synlady, ýüregine wehim aralaşdy. Öň: «Gelnejemiň çayyny içseň, ýadawlygyň aýrylar» diýlende, Annanyýaz baý ugurdaş gopup, hökman bir hoşamaý söz aýdardy. Hawa, hawa, hökman aýdardy. Bu söz Annanyýaz bilen Guwagyň arasynda ilkinji gezek aýdylanok ahyryn!

– Annanyýaz halypa!.. – diýip, Guwak gorka dillendi. Göýä Guwak baýyň bu sözüni eşitmedik deýin, Annanyýaz atyň üstünde öňe seredip sarsman otyr. Ýöne

onuň öz ady tutulanda eşitmeýşi düşnüksiz, eşidip-eşitmez ýaly aralary bir gulaçlyk ahyrn! Guwak baýyň howsalasy artyp ugrady:

– Nyýaz halypa, ah-ow, Annanyýaz kaka!..

– Meniň ýagdaýym gowy, Guwak jan. Meni alada etme – diýip, Annanyýaz ýylgyrdy.

Guwak bu ýylgyryşyň ýürekden dældigini, ýasamadygyny bada-bat aňdy.

– Haý, näme diýseňem-ä, sen öňki Annanyýaz-a däl!

– Ýok, ýok, Guwak jan, sen meni alada etme. Öýüňe gaýdyber. Sag bol.

Ine, Annanyýaz bilen Guwak batyryň aýrylyşmaly öwrümi. Bu ýerden öý uzakda däl, sesýetim aralykda. Guwak atynyň jylawyny çekdi, Annanyýazyň yzyndan mukyt seretdi. Bedewiň ýöreýşi Guwak baýyň howsalasyna howsala goşdy: Annanyýazyň bedewi adaty günler dabardyklap gaty haýbatly, dabaraly ýöreýärdi, ýöne bu mahal ol şeýle bir seresap, şeýle bir gorkuly ýöreýärdi. Ol üstünde oturan adamyň ukusyny bozmajak bolýan üşükli bedewe meňzeýärdi.

Guwak baý Annanyýazyň bedewi öwrümden aňyrda gözden ýitýänçä alagaraňkyda seredip durdy, Annanyýaz gözden ýitenden soň, göwünli-göwünsiz ýoluny dowam etdirdi. Annanyýazyň dymmasyny nämä ýorjagyny bilmän örtendi.

Alasarmyk pikirler bilen öýüne baran Guwak batyryň güpbe bir zat ýadyna düşen ýaly, diňşirgenip durdy. Ol öz-özüne sowal berdi: «Eý, Guwak han, saňa ne döw çaldy? Annanyýazyň bolşy sende howsala döredýärkä, onuň ýanyndan öýüňe gaýtman näme? Öýünde näme işiň bar seniň, haçanda Annanyýazyň ýarawlygy ýokka?» Guwak öz sözüne geňirgendi: «Näme üçin onuň ýarawlygy ýok?» Ertir irden şähre gidenimizde-de, onuň saglygy gowudy. Duşuşykdan soňam, bazarda-da onuň ýagdaýy gowudy. Ýa Nury gysygyň oglunyň oky degäýdimikä? Aý, ýok, oňa ok degen ýeri ýok, onda gorkan bolaýmasyn? Aý, Annanyýaz halypa gorkjak adam däl-ä, ol gorkudan öň doglan adam. Ýeri, onda oňa näme bolup biler? Birden dert tapynyp hem bolýan eken-aý».

Guwak bir bökende atynyň üstüne gondy. Annanyýazlaryň öýüne ýakynlaşdygyça, ýüreginiň dükürdisi artdy.

Hakykatdanam Annanyýazlaryň öýünde aljyraňňylyk bardy.

Annanyýaz atdan düşüp bilmändi. Bedewiň kişnemesinden, Annanyýazyň sessiz-üýnsüz atyň üstünde oturmasyndan Durdy dagyň ynjalygy gaçdy.

Allan Dagaranyň sagrasyndaky gyrmyzy gany görüp, ör-gökden geldi:

– Eý, Dagarandan gan akýar-a?!

Bir bökende atyň ýanyna gelen Durdy eýeriňem gara gana ezilendigini görüp nämäniň-nämedigine düşündi.

– Halypa, näme üçin aýtmadyň?! – diýip, Durdy kalaý naýynjar gygyrdy. Ýerli-ýerden bolnup, Annanyýaz baýy atdan düşürdiler.

Gan köp akypdyr.

Annanyýazyň diňe bir egin-eşigi däl, bedewiň eýeri-de gyrmyzy gana boýalypdyr.

Nury gysygyň oglunyň atan oky boş geçmän eken.

Annanyýazy şäherdäki merkezi keselhana getirdiler.

Ol getirilende gany köp akanlygy sebäpli ysgynsyz halda sessiz-üýnsüz ýatyrdy. Annanyýaz baý Durdynyň lukmanlara özelenmesini çala eşitdi: «Lukman jan, bu adam ölmeli adam däl. Sen derrew bu adamy sagalt. Gaty çynyňy et. Men seniň sylagyňy ýetirin. Men saňa münüp ýören üçýaşar atymy bereýin. Iki tanap ýerim bar, üçden bir keleme suw nobatym bar. Ýerimem seniňki bolsun, suw nobatymam seniňki bolsun. Öýde sagyp oturan göleli sygrymam getirip bererin. Ras, söz berdimmi, yzynda duraryn, sen gaty arkaýyn bolgun. Baýlyk diýeniň tapylar, esasy zat Annanyýaz baýyň jan saglygy. Men seniň altyn-kümüşdenem ýüküňi ýetirin. Ynha görersiň, oba baryp geldigim hasap. Aýdan zatlarymyň baryny getirip bereýin».

«Wah, dogan, senem maňa düşün. Hiç zat bermäniňde-de, bar güýjüm bilen näsagy sagaldyp goýbermek meniň borjum. Ýöne häzir meniň elimden geljek zat ýok. Gan köp gidipdir, ilki bilen, bu näsaga gan gerek».

«Sen meniň ganymy al, sen meniň ähli ganymy al, ýöne Annanyýaz baý aýak üstüne galsyn. Ertir ullakan ýygnak bar. Şol ýygnakda Annanyýaz baý uly wezipä bellenjek».

«Indi düşündim, bu adama ok atylmasynyň sebäbine. Bu adamyň duşmanlary atypdyrlar muny!».

«Ýok, ýok, atan Nury gysygyň ogly. Onuň Annanyýazyň duşmanlary bilen hiç hili baglanyşygy ýok. Ol bir nirede baş şaýy barka diýip, ylgap ýören ykmanda».

«Ine, şonuň ýaly ykmandany hem tapýarlar-da» diýip, lukman janykdy.

«Ýok, ýok, bu bir tötänlik. Bu bir tötänlik. Nury gysygyň tanaýan adamy ýok» diýip, Durdy ýeň bererli däl. – Lukman jan, gaýrat et. Biz ýagşylygy bilýän adamlardyrys».

«Dogan jan, sen düşün maňa, ok içde. Ony men häzir çykaryp bilemok. Gany durnuklaşansoňam oky çykaryp bilerin öýdemok. Ok gaty içerde – çuňda otyr. Ony çykaryp almak üçin gaty töwekgellik etmeli boljak. Iň gowusy, şol ok bilen Taňry näçe ömür beren bolsa ýaşamaly».

«Oký içde göterip ýaşap bolarmy?»

«Ýaşamasyna ýaşap bolar, ýöne...»

«Ýönäň näme?»

«Ýönäm saglygy öňküsi ýaly bolmaz. Köp hereket ederine, agyr ýük götererine bolmaz».

«Wah, jany sag bolsa bolýar, men Annanyýaz baýyň elini sowuk suwa urdurmaryn, ähli işini özüm ederin. Men ony aýamda saklaryn. Alladan bar dilegim janynyň saglygy».

«Elimde baryny ederin, nesip bolsa, sagaldaryn».

«Wah, lukman jan, janymy-ha sen ýakdyň. Gürrüňi, ine, şundan başlamaly ahyryn. Wah, seniň sagalar diýen dilleriňe döneyin, wah, men saňa döneyin. Hany, gelsene, men seni bir bagryma basaýyn. Saňa döneyin. Men saňa, Annanyýaz baýa hiç zat bolmaz, sagalar diýen dilleriňe döneyin men seniň».

Lukmanyň ol sözlerinden soň Annanyýaz içini hümläp, yzasyna diň salyp uzak ýatdy. Mundan soňky ykbalyny göz atuwyna getirmäge çalyşdy, ýöne ýaraly ýaşayşy göz atuwyna getirip bilmedi.

2.

Aga-gara düşüňip ugraly bári, has takygy, ýedi ýaşyndaky süňnet edilenden soňky üç-dört günü bolaýmasa, Annanyýazyň hiç iş etmän, hiç bir zada güýmenmän ýorgan-düşekli geçiren günü yok. Şu ýaşa çenli ol näsaglanyny-da ýadyna düşürüp bilenok. Ýok, şu ýaşa çenli – kyrk ýaşa çenli onuň näsaglan günü bolmandy. Asyl onuň näsaglamaga wagty-da bolmandy. Kow-ha-kow, çap-ha-çap dünýäde kow-ha-kow, çap-ha-çap bilen geçipdi.

Kyrk ýaşda ömri mizan terezisine mündi.

Kyrk ýaşda ömri çaykandy.

Kyrk ýaş ömrüň ýarysy.

Indi ömrüň güýzi – güzaýy başlanýar.

Kyrkdan soň il senden sahat-bereket, adalat-syýapat, şepagat-syýasat görmeli.

Kyrkdan soň adam hasyla duran daragta öwürmeli.

Eý, Annanyýaz Artyk ogly! Hany, seniň hasylyň? Ile hasyl bermeli müddetiň gelende bu halda mojar ýatmaň näme seniň?!

Hany seniň kakaň Artyk handan alan sapaklaryň?

Hany seniň Esadulla ahundan alan sapaklaryň?!

Hany seniň ahun Abul Himmetden alan sapaklaryň?!

Hany seniň Bagdatda tiren pähim-parasat merjen däneleriň?

Hany seniň Mekgede durup, öz-özüňe, Allaha beren wadalaryň?

Hany seniň Orsyýetden alan sapaklaryň?

Hany seniň kabaň eý gursagyňa gije-gündiz guýan wesýetleri?

Sen birden o dünýä gitmeli bolsaň, bu dünýäde galdyryp biljek zadyň näme?

Ine, meniň hasylym, ine, meniň kyrk ýylyň içinde bitiren zadym diýip, görkezip biljek zadyň näme?

Görýän welin, seniň entek bitiren işinden indi bitirmeli işleriň juda çoh görüňär!

Eý, Annanyýaz Artyk ogly!

Gel, ikimiz aç-açan gürleşeli!

Atamyrat ogluň ýaňy on ýaşynda.

Ony Agöýlüläň neberesine mynasyp goç ýigit edip ýetşdirmek, hat-sawat öwretmek, ylymdar, bilimdar etmek seniň atalyk parzyň. Diňe bir molladan, ahundan alan bilimi oňa azlyk edýär. Ony Bagdada Medresä ugratmaly! Hökman ugratmaly!

Atamyrady hökman okatmaly!..

Sen Atamyrady Çozgundaga äkidip peder tumaryňy bermeli, oňa ak pata bermeli.

Annanyáz baýyň öz-özi bilen söhbeti soňlanman galdy: onuň ýatan otagynyň gapysy açyldy.

– Dogan jan, ýatyrmyň? – diýip, Durdy müýnli halda elewredi. – Wah, dogan jan, meniň gözüm gapylypdyr. O çawyp gelen okuň saňa degişine teý akyl ýetirip bilemok. Degjek bolsa ol ok maňa degäýmeli ahryryn. Baryna men günäkär.

– Durdy jan, sende näme günä bar? Sende günä ýok – diýip, Annanyáz garysyna galmakçy boldy.

Durdy towsup, Annanyazyň ýatan ýerine geldi:

– Dogan jan, dogan jan, gozganma, gozganma. Saňa gozganmak, garyňa galmak bolmaýar.

– Meniň ýagdaýym erbet däl.

– Meniň näme üçin içerik girenimi, seni näme üçin biynjalyk etmeli bolandygymyň sebäbini bilýäňmi?

– Nireden bileýin?!

– Seniň şu güne düşeniňi eşiden ähli gypjakly, ähli aşgabatly, ähli bagyrlý, herrikgalaly, ähli köşüli eňäýipdir bärlik. Häzir lukmanlaryň barysy daşarda. Lukmanlar gelen halaýygyň öňüne çykyp, seniň ýagdaýyň erbet däldigini düşündirjek bolýarlar, halaýygy köşeşdirjek bolýarlar. Ähli kişi lukmanlara ýalbarýar. Näme isleseň aýt, bereli. Annanyazyň agramyna-agram tylla bereli, ýöne Annanyáz sagalsyn diýýärler. Adamlaryň häzirki keselhananyň öňünde lukmanlara bermek üçin altyn-kümüşlerem seniň agramyňdan-a iki-üç esse kändir. Ähli kişiniň sözi bir: puluň gürrüňi ýok, Annanyáz baý sagalsa bolýar diýýärler. Diňle, diňle adamlaryň gowuryny! Olar seni görmek isleýärler. – Durdy tolgunmadan ýaňa gözlerine ýaş aýlady. Ol gözýaşyny gizlemek maksady bilen penjiräniň öňüne bardy. – Eý-ho, bu adamlar köpdüginini bir görsene! Men-ä Kesearkaçda şunça adam bardyram öýtmändirin.

Gartaşan, gözi äýnekli baş lukman bilen nurana ýüzli ýaş lukman hasanaklaşyp içeri girdi. Baş lukman äýnegini lowurdadyp, Annanyáz baýa ýüzlendi:

– Yzyňyzdan adamlar gelipdir...

– Gaty köp adam geldi, olarda san-sajak ýok. Keselhanaň daş-töweregi, ýol siziň halyňyzy soramaga gelenlerden doly – diýip, nurana ýüzli ýaş lukman baş lukmanyň sözünü bölüp, içki tolgunmasyny howlukmaç aýtdy. Sözüniň bölünmesine baş lukmanyň gahary geldi. Muny aňan ýaş lukman öwran-öwran ýuwdunyp, birki ädim yza çekildi.

Baş lukman naýynjar dillendi:

– Eger garşy bolmasaňyz, men ol gelen adamlaryň içinden birkisini saýlap goýbermekçi. Goý, olar siziň ýagdaýyňyzyň nähilidigini görsünler, daşary çykyp adamlara siziň ýagdaýyňyz hakda habar bersinler.

Baş lukman jogaba-da garaşman, ýaş lukmana baş atdy. Ýaş lukmana buýruk bereni bilen, barybir, baş lukman rahatlanmady, uzak durman özi-de otagdan çykyp gitdi.

İçerik Guwak baý, Mommak baý, Gaýgysyz Atabaý, Babahan baý içeri girdi. Olar ýeke-ýekeden Annanyýaz baý bilen gorkuly-howatyrlý salamlaşdylar, olaryň bolşy Annanyýaz baý bilen hoşlaşmaga gelen ýalydylar, gaty gaýgylydylar, pyşyrdap gürleýärdiler.

– Gany köp gidipdir, şon üçin ysgynsyz. Araňyzda gan berjegiňiz ýokmy? – diýip, lukman gelenlere ýüzlendi.

– Nämäň gürrüňini edýäň? – diýip, Gaýgysyz Atabaý dillendi. – Annanyýaz üçin ol-a gan eken, gerek bolsa, janam bereris. Eý, duhtar, ilki bilen, gany menden al. Meniň ganym birinji topar gany. Annanyýazyň gany hem birinji topar bolmaly. Annanyýaz Artyk asylzadalaň neberesinden – diýdi. – Meniň ganym Annanyýazyň damarlarynda aýlanyp dursa, armanym ýok meniň.

Lukmanlar gelenlerden gan almagy üç-dört ýerde guradylar. Babahan baýy Annanyýaz baýyň gapdalynda ýatyryp, ganyny göni geçirdiler. Gelenleriň ählisi-de Annanyýaz baý üçin gan bermäge taýýardygyňy aýdyp, uzyn nobata durdy.

Dört-baş adamyň içeri girip, ýagdaýy görüp çykyp, «Annanyýazyň ýagdaýy oňuşmazça däl» diýilmesi bilen gelenler köşeşmedi. Gaýtam olaryň sözleri duranlaryň howsalasyny artdyrdy. Gyssagly gan gerekdigi hakda habar ýaşayşy wada berýän-de bolsa, duranlary köşeşdirerden ejizdi.

Soňam birki topar bolup Annanyýaz baýyň ýanyna girdiler.

Adamlaryň yzly-yzyna girmesinden boldumy, ýa-da başga bir sebäpdenmi, Annanyýaz baý özünden gitdi. Bu lukmanlaryň howsalasyny artdyrdy. Baş lukman Annanyýaz baýyň ýatan otagyna hiç kimi goýbermeli däl diýip, kärdeşlerine berkden-berk tabşyrdy.

Sanjym yzyna sanjym edildi.

Iki sany lukman näsagyň ýanyndan aňrylman dik durdy.

Durdy kalaý giň otagyň çep çüňkündäki iýip-içer ýaly goýlan tumboçka arkasyny berip, aýbogdaşyny gurup otyrды. Ýellenen nemli gabagyny içerdäkilerden ýaşyrmak üçin başyny galdyranokdy. Başyny aşak salyp oturyп, ol halypasynyň dem alşy boýunça dem alýardy. Taňrynyň beren her bir demine şükür edýärdi. Onuň ýanynda ep-esli gany alnansoň, Babahan baý lukmanlaryň edýän her bir hereketini gözleri bilen yzarlap otyrды, aram-aram lukmanlaryň ýörite taýýarlap beren gantly çayyny içýärdi. Her näçe iç diýilse-de, onuň süýjüli çay içip weji ýokdy, özüni duýşygowudy. Öz saglygy hakda oýlanmalydyram öýdenokdy. Eger janyňy Annanyýaz baý üçin aljak diýseler, ol sähelçe-de pikirlenmezden razydy. Annanyýazy haýdan-haý sagaldasy, aýak üstüne galdyrasy gelýärdi.

Adama ýaşayşyň, tebigatyň patyşasy diýýärler, elinden gaty köp zatlar gelýär diýýärler. Ýöne görlüp oturylsa, adamyň elinden gelýän zady ýok. Adamy Allatagala diýseň biçäre ýaradypdyr. Gowy ýeri, adam özüniň biçäredigini başyna bela-beter düşäýmese bilip baranok. Allatagala adamy biçak aam edip ýaradypdyr. Ýöne, hany, sen adama «Sen biçak aam» diýip aýdyp gör, göni ýakaňdan ýapyşayar. Gowy ýeri, adam özüniň aamdygyny başyna bela-beter düşäýmese bilip baranok.

Babahan otagyň ullakan iki penjiresinden adamlaryň içerini – Annanyýaz baýy görmek üçin yhlas bilen seredýändiklerini aňdy. Ýöne ak ýüpek matadan edilen tuty içerini sähelçe-de görkezenok, şonda-da adamlar içerini görjek bolup gara heläk.

3.

Daň atdy.

Keselhananyň daşyna dolanan mähelle köpelse, köpeldi, ýöne azalmady.

Annanyýaz baýyň ýagdaýynyň erbet dældigi hakda habary eşidensoň, «Hernä aýak üstüne galyp gitsin-dä!» diýip, yzyna gaýdýan adamlar az däldi. Gidip-gelip duranlaram bardy, ýöne mähelle egilmeyärdi.

Adamlar dört-bäş ýerde ot ýakyp, oduň daşyna egele gurap oturdylar. Köpler uklamady. Hiç kimiň gürrüň bilen ugry yokdy. Başlaryny aşak salyp oturan adamlaryň ählisiniň ünsi keselhananyň gapysyndady. Mahal-mahal baş lukman çykyp, Annanyýaz baýyň ýagdaýy, nähili derman-sanjymalaryň berlendigi-edilendigi barada habar berýärdi. Edil daşardaky adamlar deýin lukmanlar hem gijäni çirim etmän, aýak üstünde geçirdiler. Olar adamlaryň intizar nazarlaryndan özlerine nähili uly umyt baglanýandygyna düşünýärdiler.

Garaşyp duran gypjaklylaryň içinden baş-on sany hajyrow ýigit Durdydan ok atanyň kimdigini anyklap, garaňkylyga siňip gitdi. Şol baş-on ýigit daňdanlar keselhananyň önünde duran obadaşlarynyň arasyna sessiz-üýnsüz goşuldylar. Olaryň bolşundan iş bitirip gelendigini duýmak kyn däldi. Ýöne olaryň bu mojuk işine oňarypsyň diýenem bolmady, oňarmansyňyz diýenem.

Daňdanlar Babahan baý daş çykdy. Ähli kişi onuň habaryny eşitmek üçin howlukdy:

– Adamlar, dem alyşy-ha rahat. Lukmanlar sanjyp-sanjyp, elinde-de, syrtynda-da, abat ýer-ä galdyrmadylar. Gowulyga bolsun-da hernä!

Adamlar ýerli-ýerden Babahan baýyň sözünü gaýtalap, «Gowulyga bolsun-da, hernä» diýip, beýik Biribardan dileg etdiler.

Köpün dilegi köl bolar.

Birden içerde howsala döredi: Babahan baýyň ýany bilen daşaryk çykan ýüzi nurana ýaş ýigidi içerden howlukmaç çagyrdylar. Babahan baý hem içerik howlukdy.

Janly-jandarda dem bar, ýöne keselhananyň daşynda duranlarda dem-de yok, düýt-de: ähli kişiniň nazary dünýä deýin dymma ak keselhana gönükdü.

Adamlar içerden kimdir biriniň habarly çykaryna gözleri bilen garaşmaga durdular.

Uly keselhanada agyr ýatan diňe Annanyýaz baý däldi, başga-da kändi. Ýöne Annanyýaz baýyň keselhana düşmesi içerde agyr ýatan näsaglary-da, olaryň yzlaryndan gelýänleri-de biparh goýmaýardy, onuň gutulmagyny dileg edýärdiler.

Näsaglaryň bar gürrüňi-aladasy Annanyýaz baýdy.

Muny geňleýän yokdy, başgaça boluş adamlaryň akylyna-da syganokdy.

Lukmanlaryň başagaýlygy daşarda duranlaryň arasynda agy sesleriniň döremegine sebäp boldy, ilki bir ýerde, soň üç-dört kowçumda oturanlar bagryňy dilip barýan zarynlyk bilen möňňürip aglamaga başladylar.

– Siz, näme, ölmedik, ölmejek adamy öldürjek bolýaňyzmy? Säherde yzlaşmaňyz näme? Bes ediň! Derrew bes ediň! – diýip, Gündogdy baý azmly gygyrды.

Ýaşulular Gündogdy baýy goldadylar:

– Goýuň-how agyňyzy!

– Annanyýaz baýa hiç zat bolmaz, enşallasa!

– Annanyýaz çydamly adamdyr. Ol biziň aglaşyp duranymyzy görse, «Hakykatdanam meniň ýagdaýym şeýle agyrmyka?» diýip hapa bolar.

Baş lukman jahan mazaly ýagtylansoň daşary çykdy. Ol näme diýjegini bilmeýän ýaly, aljyrady, sakyndy, anyk bir sözi aýtmaga gorkýan ýalydy.

– Häzir näsagymyzy Moskwa ýa-da Pariže aşyryp bolsady, onda operasiýa edip bilerdik. Aşgabatda, özüňiz bilýäňiz, biziň ähli zat elimizden gelenok. Bizde entek şert ýok. Ökde hirurgymyz bardy, ony Daşkende geçirdiler.

– Lukman, aý, lukman, sadagaň bolaýyn, sen bize boş gürrüň etme-de, Annanyýazyň ýagdaýy hakda aýt.

– Aýdyp otyryn-a!

– Wah, aýdýan zadyň ýok. Onuň ýagdaýy nähili? – diýip, Gara möjek Nikita Nikitiçiň ýakasyndan ebşitläp tutup silterlemäge başlady. Zähresi ýarylan lukman çirkin gygyrды. Haýdan-haý lukmany Gara möjegiň elinden halas etdiler. Ýagdaýyň bulaşmagyndan – gahar edip, lukmanyň Annanyýaz baýa ýamanlyk etmeginden howatyr edip, Gara möjegi ol ýerden çetleşdirdiler. Lukmandan ötünç soramaga başladylar. Uzak gije uklamadyk, ýaşy bir çene baran hortap lukman görgüli henizem özüne gelip bilmän entirekläp durdy.

– Sagat sekizde ähli lukmanlary ýygnap konsilium geçirmekçi, şondan soň Annanyýaz Artygyň ýagdaýyny has anyklaşdyrarsy – diýip, ýüzi nurana ýaş lukman baş lukmana kömege geldi. Ol baş lukmanyň goltugyna girip içerik saldy.

Adamlar uludan demlerini aldylar.

Her kim öňki duran ýerine gönükdü.

4.

Ýaňy on ýaşan, ýöne ýaşyndan uly görüňän Atamyrat topar-topar bolup duran adamlaryň ýanlaryna baryp taňry salamyny berip çykdy.. Atamyrady gypjaklylar tanasa-da, aşgabatlylar, köşüliler, bagyrylylar, herrikgalalylar, akdaşayaklylar, gurtlular, gökjeliler tananokdylar, olar Atamyradyň Annanyýaz baýyň ogludygyny tanap, buýsanç bilen synladylar, taňry salamyny aldylar.

– Keselhanaň töweregindäki adamlary gözüňe siňdir, bizi tanap goý, biz seniň kakaň jan ýaly dostlarydyrys, doganlarydyrys. Senem kakaň ýaly gowy adam bolup ýetişmäge çalyş. Kakaň ýanynda köpräk bol, gürrüňlerini köpräk diňle – diýip, ony

her obaň, her topar bolup duran adamlaryň ýanyna baranynda mähir-hormat bilen ezizlediler.

Atamyrat özüne bakýan nazarlaryň mähir-hormatyny duýdy, tolgundy. Il arasynda kakasynyň näderejede hormatlanýandygy hakda oýlandy. Ol ýaşdy, ýöne durmuş oňa bu gün ulularyň sapagyny geçýärdi. Durmuş sapak geçende örän düşnükli geçýär, örän täsirli geçýär.

Kakasynyň ýaradar bolup öýe barşy her dem Atamyradyň ýadyna düşýär.

Atdan düşürip, içerik salanlarynda Annanyýaz baý töweregine garanjaklady: «Hany, Atamyrat, ol niredede?» Kakasynyň bu perişanlygy, gara gana bulaşyp, hiç bir zady bilmän ýatmasy Atamyrady endiretdi. Ol titir-titir edip, ellerini serip, kakasyna bakan okduryldy. «Kaka jan, men seniň ýanjagazyňda. Men hiç ýerik gitmerin, ýanjagazyňda bolaryn, kaka jan!» diýip, Atamyrat kakasynyň ysgynsyz ellerini bagryna basdy. Annanyýaz baý hiç zat eşitmeýän bolarly, ol başky sözlerini ýene gaýtalady: «Hany Atamyrat, niredede? Ony çagyryň ýanyma. Aýtjak zatlarym bar meniň. Goý, ol hiç ýere gitmesin...» Atamyrat näme etjegini bilmän, kakasynyň ýüzünden, egninden sypady. Sojap-sojap aglady: «Kaka jan, men seniň ýanyňda. Men hiç ýere gidemok. Kaka jan, saňa näme bolýar? Aýtsana, kaka?!».

Guwak batyr: «Atamyrat, sen aýryl! – diýip, Atamyradyň egninden çekdi – Görýäň-ä, gan köp gidipdir. Derrew gany saklaly. Iň gowusy, sen gana seretme!» Dogrudanam, Annanyýaz baýyň gapak ýaly döşi, köýnegi gara gana boýalypdy. Ejesi Aýnabat oglunyň gana seretmezligini unady: «Oglum, sen ýaş başyňa gan görme» diýip, ony içerden daşaryk çykardy. Atamyrat görgüli günäkär ýaly, daşışikde naýynjar görnüşde durdy. Göýä çaga dünýäsi gapyşan dek, mähriban kakasy bilen ömürlük hoşlaşan dek birden şeýle bir kemlik basdy, şeýle bir kemlik basdy. Aňyrdan möwjäp gelen gözyaşyň, sütemiň öňünde durardan ol ejiz geldi, ol ellerini gapa bakan serip, sesiniň ýetdiginden bagyryp aglamaga durdy: «Waý, kaka jan, waý, kaka jan, saňa näme boldy, kaka jan, meniň seniň ýanyňda bolasym gelýär! Kaka jan, seni göresim gelýär, kaka jan! Keselleme, kaka jan! Men sensiz nädip ýaşaýyn. Meni ýeke goýma, kaka jan!..»

«Atam, aý, atam, nirde sen? Gel ahyryn meniň ýanyma...»

Atamyrat bu çagyryşy eşidip, kürsäp içeri girdi. Kakasynyň aýaklaryny gujaklap ýatyşyna wagty bilen agysyny goýup bilmedi. Sojap ýatyşyna kakasynyň aýagyny şeýle bir bagryna basýardy, göwnüne, sähel gowşak bagryna bassa, arkadagy, howandary kakasy onuň bilen müdimilik hoşlaşyp gidiberjek ýalydy. Ganly köýnek onuň çaga dünýäsini lertzana getiripdi.

– Atamyrat jan, aglasaň daýyň başy kel bolar – diýip, Allan ony köşeşdirmäge çalyşdy.

– Bolsa bolsun! – diýip, Atamyrat agy gatyşykly jogap berdi.

Haýdan-haý Annanyýazy araba ýükläp, Aşgabat keselhanasyna äkitmek kararyna gelindi. On-on iki ýorgany arabanyň üstüne düşäp, gyssanmaç ýola düşüldi. Atamyrat arabada kakasynyň elinden tutup oturyp, ýolboýy aglap geldi. Onuň agysyny goýdurjak bolup edilen töwellalaryň peýdasy bolmady. Aglany bilen eziz

daýysynyň başy kel boljak bolsa, onda bu sapar Atamyradyň daýylary şytyr kel bolaýmalydy.

Keselhanada welin Atamyradyň agysyna bakmadylar: her näçe aglasa-da, ony daşaryk çykardylar. Aglap-aglap, bar gözýaşy ýolda gutaran ýaly, keselhana gelensoň, ol aglajak hem bolmady.

Köpler duýubam durmady – asyl adamlaryň oňa üns berere wagtlary-da bolmandy – ýöne Atamyrat özündäki bir özgerişi duýdy, ol göýä ýigit çykan, kämilleşen ýalydy, ol göýä akyl-parasat şerbetiniň howzuna çümüp çykan ýalydy.

Atamyrat bu gün ýigit çykdy.

Atamyrat bir gijede oglanlygy bilen hoşlaşdy.

Nurgözel bike bu gün oglunyň oglanlykdan saýlananyny, ýigit çykanyny, hereketleriniň dogumlaşandygyny duýdy. Atamyrat ejesine uzak gije göwünlik berip geçirdi.

– Eje jan, mert bol, ynha görersiň, kakama hiç zat bolmaz. Kakam çydamly, mert! Ynha, görersiň, kakam ertir hiç zat bolmadyk ýaly, ýanymyza ýylgyrjaklap geler. «Men-ä aýykdy, hany, ýör, öýe gideli» diýer. Onsoňam, eje jan, men kakama ok atan adamy hökman taparyn. Ölerin welin, taparyn. Artyk hanyň neberesi aryny köýdürýän nebere dälidir. Ynha görersiň, ol nejis pelidiň döşüni hut öz ellerim bilen petir bezän ýaly ederin. Bir okuny on edip, otuz edip gaýtararyn. Meniň kakama ok atmak öwlüýä kesek atmak, öwlüýä ok atmak. Meniň kakam perişde, meniň kakam öwlüýä. Ol hiç kime ýamanlyk etmeýär. Ol ähli kişä ýagşylyk edýär, ol ýamanlyk edene-de ýagşylyk edýär.

Nurgözel bike henize-şu güne çenli bigaýgy-bigam ýaýnap-ýazylyp-oýnap ýören oguljygynyň bu gün dyzmaçlyk bilen diýýän sözlerini diňläp buýsandy. Buýsanmadan ýaňa gözlerine ýaş aýlandy. Ýa gözüne, ýa göwnüne, bir gijede Atamyradyň göwresi ers-mers ösäýene meňzeýärdi, ýüz keşbi-keşmeri-de oglanlykdan saýlanyp, jahylyň keşbi-keşmerine öwrülene meňzeýärdi. Önem bir giň bolmadyk, howsaladan, gorkudan ýaňa daralyp-daralyp inňäniň gözüne dönen dünýäsi weýrana gelipdi.

Nurgözel bike uzynly gijäni aýak üstünde gözýaş döküp geçirdi.

Jahan ýagtylandan soň Atamyrat janyň kowçum-kowçum bolup duran sarysadylla adamlara howlukman-telesmän taňry salamyny berip ugramagy Nurgözel bikäni haýrana saldy.

Içerden Babahan baý çykdy:

– Atamyrat, aý, Atamyrat – diýip, ol Atamyrady ýanyna çagyrdy. – Hany, meniň ýanyma gel, ballym!

Atamyrat Babahan baýyň huzuryna bardy, oňa salam berdi.

– Hany, ýör, kakaňa-da bir salam berip gaýt! Nurgözel, uýam, ýör senem. Men lukmanlardan yjaza aldym.

Dogrudanam, olaryň içeri girmegine lukman garşy bolmady.

Guwak baý obanyň üç-dört baýy bilen nämedir bir zadyň maslahatyny etdi, soňam öz ýigitlerine görkezmeler berişdirdi. Onuň ýaşulular bilen näme maslahat edeni, öz ýigitlerine nämeler tabşyranýa bahym belli boldy.

Guwak baýyň ýumşa giden adamlary dolanyp geldi: olaryň bir topary on sany işşek, on sany hem gazandyr tagan getirdi. Gypjaklylar saýlandylar: işe girişdiler, biri mal soýsa, beýlekisi gazan atardy, ýene biri odun getirip, ot ýakdy.

Keselhananyň howlusynyň on ýerinde gazan atarylyp, ot ýakyldy.

Keselhananyň baş lukmany bu zatlary görüp hopukdy, ol nahar-tagam bişirilmegine garşy däl, nahar taýýarlanylýsa, özüne-de hödür ediljekdigini bilýärdi. Ýöne ol şäher ýolbaşçylarynyň bu iş üçin özüne käýemeklerinden – belki-de, kim bilýär, işden boşadalar – gorkýardy. Ol ot ýakmaň diýmek üçin ýöräp ugrady. Ýöne daşarda duran adamlary synladygyça rahatlandy. Ynha, bu duran adamlar ýöne-möne adamlar däl-ä. Käýese, şu adamlar käýemeli oňa! Bu adamlaram ondan haraý isläp durlar. Hatar gazanlaryň ýanyna baran baş lukmanyň ýanyna Ýomut han geldi:

– Eý, dugtar, bir zatlar diýmekçi bolýaňyzmy?

– Hawa, hawa!

– Aýdyberiň, dugtar?!

Baş lukman ýene duran adamlara göz aýlap çykdy:

– Näme kömek gerekdigini biläýeýin diýdim. Sadaka berip gowy iş edýäňiz. Menem näme kömekleşmeli bolsa, taýýar.

– Wah, lukman jan, bu zatlary biziň özümüz eders, sizden umydymyz gaty uly biziň. Ine, şu görýän adamlaryňyzyň ählisi size umyt baglap durlar – diýip, Ýomut han janyndan syzdyryp aýtdy.

Adamlar onuň daşyna üýşüp ugradylar, onuň habaryny eşitmek isleýärdiler.

– Lukman jan, sen bize Annanyýazdan habar ber!

– Annanyýaz baýyň ýagdaýy nähili?

– Ýüreklerimiz ýarylyp barýar, çaltrak gürlesene, eý, lukman!

Lukman arçyndy, näme diýjegini bilmeýän ýaly aljyrady. Aljyramaz ýaly-da däl. Ine, giden bir mähelle. Bu mähelläniň önünde gaty dürs sözlemelidigine Nikita Nikitiç düşüňär.

– Annanyýaz Artygyň ýagdaýy agyr. Men size ýalan sözlemäýin. Men gije ýatman başujunda dik durup çykdim. Ýöne ol häzir birneme rahatlandy. Ganynyň basyşy kadaly. Ok gaty aňryk gidipdir. Näsag güýçli, çydamly. Ol ähli yzany iňňildemän mertlerçe çekip ýatyr. Konsiliuma çenli onuň biraz ýatany kem däl.

– Eý, lukman, gaty bek bil, Annanyýaz Artyk ölmeli däl. Eger oňa bir zat bolsa, soň ýaşaryn öýtme. Gara çynym, ýaşaryn öýtme! Düşnüklimi? – diýip, dyzmaç Rejep gazaply gygyrdy.

– Bize Annanyýaz baýy görkez. Öz gözümüz bilen bir göreli onuň ýagdaýynyň nähilidigini.

– Dogry aýdýaň, ýörün ýatan bolsa, ýuwaşlyk bilen ýagdaýyny görüp gaýdalyň.

– Ýörün!

– Bolmaýar! Beýtmek bolmaýar! – diýip, baş lukman elewredi.

– O näme üçin bolmazmyş! Beterem bolar diýip, Rejep ýöräp ugrady.

– Adamlar! Saklanyň – diýip, Ýomut han öňe çykdy. – Geliň, düşünişeliň! Eý, duhtar, şu adamlar hemmesem Annanyýaz baýy öz gözleri bilen görmek isleýärler. Seniň gowy diýeniň bilen biz rahatlanyp bilemzok. Sen bize Annanyýaz bilen didarlaşyp çykмага rugsat ber. Goý, bizi Annanyýaz baý görsün. Goý, ol biziň hormatlaýandygymyzy, daşarda saglygyny diläp durandygymyzy bilsin, görsün.

– Men iki-üç adamdan artygy näsagyň ýanyna goýberip bilmerin. Ýnha özüňiz öz aralaryňdan iki-üç adamy wekil edip saýlaň, men şolary näsagyň ýanyna äkideýin.

– Eý, lukman, sen biziň howandarymyza, ulamamyza näsag diýme. Sen oňa Annanyýaz baý diý! Düşündiňmi? Annanyýaz Artyk diý. Annanyýaz Artyk näsag däl! Näsag bolmazam... – Rejep sözünü soňlap bilmedi, Allan onuň elinden çekip, alyp gitdi.

5.

Baş lukman keselhananyň gapysyna seretdi. Ol gapydan uzakda durandygyna gynandy. Gazanyň ýanyna gelendigi üçin öz-özüne käýedi. «Wah, sende kelle ýok. Gapydan heý beýle daşlaşaýmak bolarmy? Indi nädip özümi halas edip bilerkäm? Eger Annanyýaza bir zat bolsa, bular meni, görýän welin, gürrüňsiz öldürjekler! Eý, Hudaý jan, her et, hesip et, Annanyýaz Artyk oglunyň janyny halas et. Eý, Hudaý jan, Annanyýaz Artyk ogly ölmesin».

– Adamlar – diýip, baş lukman sandyrawuk ses bilen söze başlady. – Men siziň haýyşyňyzy kanagatlandyrjak bolaýyn...

– Kanagatlandyrjak bolaýyn diýme, kanagatlandyrarýn diý!

– Siz dogry aýdýarsyňyz. Biz elimizden gelýän ähli mümkinçiligi dörederis. Siz häzir maňa näsagyň... – Nikita Nikitiç ýalňyş goýberendigini aňdy, ýalňyşyny düzetmek üçin howlukmaç gürlledi. – Hormatly Annanyýaz Artyk oglunyň ýanyna barmaga mümkinçilik döretjek bolaryn. Hemme zat gowy bolar, hemme zat gowy bolar.

Baş lukman ýöräp ugrady welin, entirekläp gitdi, tas ýykylypdy. Adamlar ýerli-ýerden oňa tekge boldular. Ol sandyrap, nämedir bir zatlary samyrdap, gapa bakan ýumlukdy.

– Biz Annanyýaz baýy görmek isleýäs!

– Bize Annanyýazy görkez!

Gapynyň tutawajyna el ýetiren baş lukman yzyna öwrüldi:

– Adamlar! Dagaň! Her kim işli-işine gitsin, beýdip üýşüp dursaňyz, biz näsaglara seredip bilemzok. Dagaň. Ýogsam žandarmeriýany çagyrmaly bolarys. Özüňize erbet bolar! – Baş lukman sözünüň jogabyna-da garaşman, kürsäp içeri girdi.

Göni Annanyýaz baýyň ýatan otagyna geldi. Howlukmaçlyk bilen Annanyýaz baýyň gan basyşyny barlady. Rahatlanyp, uludan demini aldy, göwnühoşluk bilen ýylgyrjaklady:

– Annanyýaz, näsag üçin halyny soramaga gelenler hem lukman. Diňe biz däl, daşarda seni hormatlap duranlaram lukman. Garasaý, seniň lukmanyň juda köp. Saňa sagalaýmakdan başga ýol ýok.

– Hudaýa şükür, meniň ýagdaýym gowy.

– Wah, men bilýän gowudygyny, ýöne daşardaky duranlara gep düşündirip bolanok – diýip, baş lukman iki bakan gezmeledi. – Siziň ýagdaýyňyzyň gowudygyny daşardakylara nädip düşündirmeli? Bilýäňizmi, olar siz şu ýerik getirileniňizden bäri daşarda durlar. Häzirem durlar.

– Siz olara meniň ýagdaýymyň gowudygyny aýdyň, goý, olar meni alada edinmesinler, öýlerine gaýdybersinler.

– Wah, olar meni diňlänoklar, olar meniň sözüme ynanmaýarlar. Olar dikdüşdi, siz olar bilen nädip düşünişýärsiňiz?

– Siz olary tanaňzok, olar biçak gowy adamlar.

Nikita Nikitiç Annanyýaz baýa münkürlük bilen seretdi, nämedir bir zatlar aýtmak isledi, ýöne biraz wagtdan soň ýuwdunyp oňady.

– Ählisine taňryýalkasynymy aýdyň. Gaýdybersinler!

– Wah, olar gaýtjak ýygyn däl. Hana, on sany gazan ataryp, sadaka geçirmäge başlady olar. Hudaý jan size bir zat bolmasyn, hernä! Ýagdaýyňyz agyrlaşa-ha keselhanany çepbe çöwürjek olar.

– Gazan ataryp azara galmaly däl ekenler-dä.

– Keselhananyň howlusynda gazan atarmak gadagan! Ot ýakmak gadagan. Siz düşündirip aýtsaňyzlaň olara. Olar sizi hökman diňlärlər. Özem-how, bular juda köplük, çöpde-çörde san bar, bu gelenlerde san-sajak ýok. Gelse gelýärler, ýöne – işleri ýok ýaly – hijisem gidenok. Öýi-öwzary ýokmukan-aý bularyň?! Çem gelen ýerde oturyberýärler.

Baş lukmanyň sözlerine Atamyradyň gahary geldi. Annanyýaz baý gaharlanma, rahatlan diýen terzde oglunyň ýüzüne bakdy. Oglunyň posalaja elini maňlaýynda goýdy.

– Kaka, daşarda adam köp. Hemmesem siziň ýagdaýyňyzy sorap gelipdirler. Bu bolan waka hemmeler gynanypdyr. Adamlar sizi gaýgy edip, gije çirim etmän çykdylar. Aglap oturanam kän – diýip, Atamyrat ýuwaşja gürlledi.

Öz sözüne islän jogabyny alyp bilmedik lukman otagdan çykdy. Onuň «Ähli lukmanlar meniň kabinetime ýygnansyn» diýen hemleli sesi eşidildi. Bu sözi eşiden ataly-ogul biri-biriniň ýüzüne seretdi.

– Kaka jan, adamlar seni gowy görýärler.

– Bizi sylany Hudaý sylasyn, oglum.

– Men seniň ogluňdygyma juda begenýän, kaka. Annanyýazyň ogly diýýärler welin, ganatlanan ýaly bolýaryn. Annanyýazyň ogly bolsa edeplidir diýýärler. Tüweleme, göz degmesin diýýärler. Obada seni gowy görýärler. Seni Aşgabatda-da gowy görýän ekenler. Seni köşülilerem, herrikgalalylaram, gurtlylaram, büzmeýinlilerem, akdaşayaklylaram gowy görýän eken, kaka. Kaka jan, menem seniň ýaly, ähli kişiniň gowy görýän gowy adamy bolup bilerinmi?

– Bilersiň, oglum, bilersiň. Hökman ilin hormatlaýan, sylaýan adamy bolup yetişersiň.

– Ähli kişiniň gowy görmegi üçin men näme etmeli, kaka?

– Okamaly, oglum, okamaly.

– Men gowy okaýan. Döwlet ahun mydama okuwçyňa ýanynda meni öwür. «Atamyrat ýaly okaň» diýýär. Men epdegi çykdy, kaka.

– Entek sen köp okamaly, oglum.

– Seniň öýdäki ullakan-ullakan kitaplaryňam okasym gelýär, kaka.

– Sen olary, nesip bolsa, okarsyň.

– Meniň senden köp zatlary öwrenesim gelýär. Meniň saňa seredip oturasym gelýär. Ynanaý, kaka, saňa seretdigimçe seredesim gelýär. Käte seni wagtynda görüp bilmesem agym tutýar. Sen öýde bolmasaň, bagyryp-bagyryp aglaberesim gelýär. Seniň boýnuňdan gujaklap, mährimi gandyrasym gelýär. Seniň gujagyňda ýatasym gelýär. Seniň gürrüňleriňi diňläp, sesiňi eşidip meýmiräsim gelýär. Kaka jan, men seni goraryn. Men ejem janam goraryn. Saňa ok atylsa, önüne özümi goýaryn, saňa ok degmesin, goý, maňa degsin. Saňa ok atan adamy, kaka jan, ine, şu ellerim bilen kerçem-kerçem ederin...

Atamyradyň kakasyna aýtjak hoşamaý sözleri kändi. Onda «Meniň nähili gowy görýändigimi kakam bilýän däl» diýen inkiş bardy. Ol şol inkisiň bolmazlygyny isleýärdi. Ol gaty köp zatlary aýtmakçydy, ýöne baş lukman keselhananyň ona golaý lukmanyny, şepagat uýasyny yzyna tirkäp otaga girdi. Atamyradyň gürrüňi soňlanman galdy.

6.

Baş lukman ýene Annanyýaz baýyň goşaryndan tutup, gan basyşyny barlady. Soňam topar bolup gelmesiniň sebäbini düşündirmäge durdy.

– Annanyýaz Artyk! Daşarda siziň saglyk ýagdaýyňyzy alada edip, obadaşlaryňyz, garyndaşlaryňyz, dost-ýarlaryňyz, ýakyn adamlaryňyz düýnden bäri uklaman, hiç zat iýip-içmän durlar. Olarda rahatlyk ýok, olar size bir zat bolmagyndan gorkýarlar. Düýnden bäri biz – lukmanlar elimizden gelenini etdik, gerekli däri-dermanlary peýdalandyk, gan goýberdik. Adamlar gaty köp gan berdi. Alnan gan biziň keselhanamyza uzak wagtlaý ýeter. Munuň üçin, elbetde, biz size, size hormat goýýan adamlara çäksiz minnetdar. Men yzyňyzdan gelen adamlar bilen gürlleşdim, olaryň pikir-isleglerini diňledim, şondan soň öz lukmanlarymyz bilen ýagdaýy ara alyp maslahatlaşdyk. Daşarda kösenişip duran adamlaryň isleglerini, şeýle hem siziň saglyk ýagdaýyňyzy göz önünde tutup biz – lukmanlar şeýle netijä geldik: siz penjiräniň ýanyna baryp daşardaky adamlar bilen gürlleşmeli.

– Nädip?

– Nädip? Biz bu babatda oýlanyşdyk hem şeýle netijä geldik. – Baş lukman hamana uly münberde, dabaraly ýygnakda dabaraly nutuk sözleýän ýalydy. – Biz sizi penjiräniň ýanyna göterip elteris. Haýsy lukmanyň siziň haýsy tarapyňyzda durup

tekge bermelidigini, nirāñizden tutmalydygyny anykladyk. Işleri paýlaşdyk. Siz penjiräniň önüne ýygnanyşjak adamlara ýylgyryp salam berýäňiz. «Adamlar, meni alada edinmän, meniň ýagdaýym gowy» diýýärsiňiz. Adamlar, goý, sizi ýöräp ýören adam hökmünde görsün. Biz penjiredäki tutynyň arasyndan sizi görkezeris. Sizi göterip duran lukmanlarymyz daşardan görünmez ýaly ederis. Ýeri, boljakmy?

Annanyýaz baý baş atdy.

Baş lukman Atamyrada buýruk berdi:

– Bar, adamlara aýt, häzir kakam ýöräp penjiräň ýanyna barýar diý, ol size sagbolsun aýtmak isleýär diý. Düşündiňmi?

– Düşündim.

– «Kakam penjiräň ýanyna ýöräp barýar» diýmegi unudaýma. Kakamyň ýagdaýy gowy diý, ol ýöräp ýör diý. Ýöne lukmanlar daşary çykmagyna entek rugsat berenoklar diý.

Dogrudanam, keselhananyň baş lukmany Annanyýaz baýy penjiräniň önünde dik duran ýaly edip görkezmegi başardy. Adamlaryň gohy al-asmana galdy. Keselhananyň hassalary hem penjireden ellerini minnetdarlyk bilen galgadýan Annanyýaz baýy gördüler.

Annanyýaz baýyň ýylgyrjaklap durşuny gören adamlar begenmek begendiler. Begenjine gözlerini ýaşlap ýörenlerem az däl. Daşardakylaryň hersi Annanyýaz baýa bir zat diýýärdi, kimsi salam berýärdi, kimsi okuň nireden degendigini, kimsi däri-dermanyň nähili berilýändigini, kimsi ganyň goýberlendigini ýa goýberilmändigini, kimsi näçe gün ýatmaly boljakdygyny soraýardy.

Annanyýaz baý adamlara minnetdarlyk bildirdi, howpuň önüniň alnandygyny, indi gorkuly zadyň ýokdugyny öwran-öwran nygtady.

– Uzak gürleşmek bolmaýar, birki günden daşary çykmaga rugsat bereris, şonda arkaýyn gürleşmäge geläýiň – diýip, baş lukman duşuşygyň hiç bir kemçiliksiz soňlanmagyna howlukdy.

Annanyýaz baýy gözleri bilen görenlerinden, onuň öz agzyndan «Indi howply zat ýok» diýip eşidenlerinden soň, adamlar rahatlandylar. Sadakada, adatça, köp iýilýän däl welin, bu sadakada adamlar göýä dag gaýtaran ýaly, arkaýynlaşyp, ýazylyp-ýaýrap iýip-içdiler. Şondan soň, keselhananyň howlusyndaky adamlar azaldy. Baş lukman daş çykyp, ýeňil dem aldy. Ol göýä bu dünýä täzedan gelen ýalydy, gerdeninden maýryp barýan agyr ýük aýrylan ýalydy.

Annanyýazyň ýagdaýy-da gowulaşypdy. Ýöne onuň turmagyna rugsat bermeyärdiler. Petige seredip ýatmalydy.

Hiç zat etmän, wagt geçirmek ýaly agyr zat ýok, Annanyýaz her bir gününü güzap bilen geçirdi. Ol hiç wagt gün sanap ýören däl welin, ýöne ol keselhanada ýatan her bir gününü sanady. Ine, şu günem onuň bu ýerde gozganman ýatanyna on gün bolýar. Oňa bu gün ýöremäge, gezim etmäge rugsat berdiler. Durdy kalaýyň ýardam bermeginde ol otagyň içinde biraz durdy. Meger, ysgynsyzlykdandyr, başy aýlandy, gözünüň alnynda uçganaklar peýda boldy. Ol çaltrak oturanyny kem görmedi. Agyr halda ýatyrka atasy Taňryguly batyryň ölümiň ýüzüne göni seretmek

isleýşi Annanyýaz baýyň aňyndan aýrylmady. Öljegini açyk bilende Taňryguly batyr ýanyndakylara şeýle diýipdir:

«– Ýigitler, meniň ömrüm darkaşda geçdi. Bu gün Gökdepe üçin janymy tabşyrmaly boldum. Men Ezraýyl bilen başym ýassykdaka duşuşmak islämok. Meni aýaga galdyryň. Men türkmeniň ölümi mert garşylamagy başaryandygyny, birjik-de gorkmaýandygyny Ezraýyla görkezmek isleýärim».

Taňryguly batyr batyr adyna mynasyp bolup, Ezraýyly dik durup garşylapdyr.

Annanyýaz baý öz ýanyndan Ezraýyl bilen nähili duşuşjakdygyny her gün ölçerip-dökdi.

7.

Göwün – şeytan. Göwün – şeytanyň ikinji ady. Göwün adamy mydama ýoldan çykarjak bolup ber-başaý. Öz göwnüňe garşy çykmak, onuň mahmal islegine ýowuz gaýtawul bermek, palta urmak – müň bir ally, sypjyk şeytan bilen darkaş gurmak. Ýöne Annanyýaz baý kyrk ýaşyna çenli, gör, näçe gezekler göwnüň şeytan küýseğine garşy çykypdy. Eger göwnüň küýseğine garşy çykman, göwnüň göwnüni görjek bolup, erkiňi öz küýseğine görä goýberseň, onda seniň nirelerden çykjagyňy diňe Alla bilýär.

Göwünde şeytan hötjetligi bar. Kimdir birini näçe ýatlamazlyga çalyssaň, şeytanyň göhi gelip, öz işine girişýär, ol hötjetlik bilen aňyňa hüjüm eýleýär, onsoň biygtyýar şol ýatlamak islemeýän adamyňy ýatlamaly bolýarsyň. Petige seredip ýatyşyna Annanyýaz baý Aksona hakda oýlanmazlyga çalyşdy. Özüne emir etdi: şo gyz hakda pikir etme. Ýöne bolmady. Aksonanyň bolşy birin-birin Annanyýaz baýyň göz atuwyndan geçdi.

Aksona lukmançylyk institutyny tamamlap, Aşgabadýň merkezi keselhanasyna işe geldi.

Ol Annanyýaz baýa magşuk bolupdyr. Ol bu duýgusyny ýaşyrjagam bolup duranok, maňa öýlen, ýa oýnaş tutun hem diýenok. Asyl onuň durmuşa çykasy-da gelenok. Kakasydyr ejesi gyzyna töwella etmek üçin Aşgabada geldi. Aksona şol bir sözüni gaýtalady:

– Men Annanyýaz baý üçin lukmançylyk institutyny tamamladym. Men onuň goragynda ýaşajak. Ondan hiç zat tama edemok. Aşgabatda ýaşasam, Annanyýaz baýy käte bir görerin. Maňa şol ýeterlik.

Annanyýaz baý ýalbarmak, ýalbardy. Ahyry hem onyrazy edip, Sankt-Peterburga ugratdy. Onuň gidenine üç-dört aýdan köp wagt geçmändi.

Annanyýaz baý Aksonanyň dünýäsine düşünmäge çalyşýardy. Gyzyň: «Musulmanlaryň dört aýala çenli öýlenmegine Gurhanda rugsat berilmesiniň sebäbi hakda oýlandym. Bir hakykaty açdym. Bu düzgün hristianlar üçin, aýratyn hem prawoslaw orslar üçin bolmaýar. Näme üçin diýip sora. Gündogaryň erkekleri aýallaryndan has aýgyr, orslaryň bolsa aýallary aýgyr. Her halkyň, her ýeriniň öz

aýratynlygy bar. Ana şol aýgyrlyga düýpden düşünjek bolmaly. Men Annanyýaz baýa seredenimde, gaplaň bilen ýüzbe-ýüzleşip bilýän, öz küyseýän erkek obrazymy görýärin» diýen sözleri Annanyýaz baýyň ýadyna düşýärdi. Aksona jedele ýer goýanokdy, ol aýdýan her bir pikirini örän ynandyryjy edip aýtmagy, ynandyrmagy, akyldarlaryň pähimlerinden ýeri gelende mysal getirmegi başaryardy. Ol, aýratynam, filosof Ýungyň, Şopengauryň pikirlerini gaýtalamagy halardy. Ömrüni shallahlykda aýallary ýigrenip geçiren Şopengauryň käbir sözlerini ýatlap, şeýle bir näziklik bilen gülerdi welin, Annanyýaz baý aýtmakçy bolan pikirlerini soňa goýup dymardy.

Wah, şu pursat Annanyýaz baýa Aksonanyň pelsepewi gürrüňleri ýetenok. Oňa şu pursat Hanguly ýetenok.

Aksona özüniň Gündogara magşuk bolandygyny, şonuň üçin hem gündogarlylaň arasynda bolup, olaryň dünýäsinden teňneligini, söýgüsini kanagatlandyrmak isleýändigini öwran-öwran gaýtalaýardy. Ýöne oňa hiç kim, Annanyýaz baý-da düýpli düşünmek islemändi. Çünki, onuň küysegi-söýgüsi adaty küyseg-söýgi däl. Ol Annanyýaz baýyň, kakasydyr ejesiniň ýer depip durmalaryndan soň, zar-zar aglap ýola düşüpdi.

Wagt geçdigisaýy, ol gyzyň isleg-söýgüsi Annanyýaz baýy köp oýlandyrýardy. Onuň haraý isläp naýynjar bakyşy, gözýaşy Annanyýaz baýyň göz önünde surat bolup galypdy. «Wah, sen gyz maşgala, ýogsam biz dünýä pelsepesi hakda müýnsüz gürlleşip oturyp bilerdik» diýip, Annanyýaz baý hyýalynda Aksona bilen gürlleşýärdi, özüni aklamaga çalyşýardy. Ogly Atamyradyň Sankt-Peterburga okuwa gitmegi, ol ýerde ylym almagy hakda oýlanýardy. Oglunyň ol ýerde bilim almagyna Aksonanyň, graf Koşmannyň ýardam etjekdigine ynanýardy. Keselhanadan çykyp, Atamyradyň Sankt-Peterburgda okamagy üçin aladalanmagy ýüregine düwdi.

Aksonanyň Aşgabatdan gitmejek bolup gözýaş döküşi Annanyýaz baýyň ýene göz atuwynda janlandy.

Ol ýatan yerinden garysyna galyp, boş oturgyja, soňam Aksona göýä ýetip geläýjek ýaly gapa seretdi.

Annanyýaz baý gözlerine ynanmajak boldy.

Ine, gapynyň önünde aňyndan aýrylmadyk Aksonasy dur!

Aksona gelipdir!

– Nyýaz! – diýip, Oksana elindäki goşlaryny taşlap, Annanyýaza bakan okduryldy. Durdy bir bökende gyzyň önüne böwet boldy:

– Bagyşlaň, birden onuň ýarasyndan basaymaň!

Aksona kaýylyk bilen baş atdy.

– Men bar zady duýdum-a. Mundan on gün öň öýlän ýüregime birden dowul düşdi. Men Nyýaz baýa bir zat boldy diýip gygyrdym. Hiç hili töwella bakman hem göni otly bilen bärlik gaýtdym. Ýok, ýok, meniň maslahatlarym bolmasa, Nyýaz baý özüni gorap bilenok...

– Wah, menem şony diýýän-ä, ýöne halypa gep düşündirip bilemok. Durmuşda piliň syçanyň diýenine kany bolmaly pursatlary bolýar – diýip, Allan şelaýyn gürlledi.

– Haý, gör-ä bu towuk kelle gyzyň edip ýören işlerini! Heý-de, meniň üçin şunça menzil söküp gelmek nämä gerek. Azar edinmeli däl ekeniň – diýip Annanyýaz baý Aksonanyň ýürekdeş hal-ahwal soraşdyrmalaryndan soň Allana içki pikirini aýtdy. Ýöne Allan Annanyýazyň bolşuny halamady:

– Halypa, walla, sen adamam däl-eý.

– Waý, waý, başlyk, bu nämä diýdigiň boldy seniň. Şunça ýyl dogan ýaly bolup gatnaşdyk, ysnyşdyk. Maňa halypam diýdiň.

– Birden agzymdan sypdyran sözüm üçin, walla, gaty görme. Ýöne sen bir zada düşün-how. Bu gurjak ýaly gyz, özem diliň astyna ataýmaly kemptut sen diýip gör-ä, dünýäniň aňry ujundan ençe günläp ýol söküp gelipdir. Yhlas edipdir. Elbetde, heleýde akyl bolmaýar, akyl bolsa heleý bolmazdy, gelmezdi. Gel, guşkelle eken diýeli, şonda-da şonça ýoly özüň üçin söküp gelensoň, sen oňa bir oýnam hoşamaý sözüňem dözeňokmy? Yhlasyň ýüzüne urma. Muhammet pygamberiň hadysynda aýdylýar-a, yhlasyň ýüzüne urmak ynsanyň ýüzüne urandanam beter diýlip.

– Sen meni gürlleşmäge-de, sagbol aýdara-da goýaňog-a, başlyk. Özüň-ä otyrşyň, ol görgülem dik dur. Oturgyjyňy ber, goý, ol görgüli otursyn, ýadap gelendir.

Allan tarsi ýerinden turdy:

– Aksona, bagyşla, doganjygym, bagyşla. Siz ýadap gelensiňiz. Ynha häzirlilikçe şujagaz ýerde oturyň. Siziň geleniňize juda begendik. Halypam aýdýar: «Aksonanyň gelenine şeýle bir begendim, şeýle bir begendim. Edil öýlenen ýaly begendim diýýär. Bagtyň çüwende bagtyň guş bolup uçup geljek eken diýýär. Begenjimi nähili beýan etjegimi bilemok. Gujaklaýsam neneňsi bolarkan?» diýýär. Onsoň menden türkmençeläp nädeýin diýip maslahat soraýar. Seni öýeräýsem nähili bolar diýýär. Görýänmi, gowy adamlar mydama gowy pikir edýärler...

– Sizde aýal ýokmy nämä?

– Wah, mende nämä işlesin, mende diňe aýal adyny göterip ýören Ezraýyl bar... Erkege kyrk ýaşdan soň ikinji, özem kämil jahyllyk gelýär. Adamzat ýaşayyş düzgünleri möwritini ýitirip ugrady. Indi köneçil bolman, erkege kyrk ýaşdan soň her on ýylda öýlenmäge rugsat bermeli. Patyşalaryň uzak ýaşamaklarynyň sebäbi ýyлаша öýlenip, ýaş gözeller bilen aýşy-eşretde bolanlygynda...

Wah, Allan Hanguly neresseden eşiden sözlerini ýaňy gyzygyp aýtmaga başlapdy welin, Annanyýaz baýyň gaharynyň gelýändigini aňyp dymaýdy.

1.

NÄME BOLSA, BÄHBIDEDİR

Taňryň günü darydan kân, ähli zatdan kân. Ol kân günler käte ýükli, käte boş, käte duýduryp, köplenç duýdurman geçip dur. Göräýmäge, gün-güne meňzeş ýaly, ýöne Allatagala günü-güne meňzeş etse-de, günü-güne meňzetmeýär. Her gününň öz tagamy, öz süýjüligi, öz zakgunlygy bar.

Il içinde baý adyny alyp, sylag-hormatlanan Annanyýaz baý (asyl-ha indi oňa baý ady könedən gelýän endik boýunça aýdylýar) hiç zatsyz – tuwmaýak galar diýse, kim ynanar. Annanyýaz baý şu bolýan zatlary kakasy Artyk hanyň, enesi Sülgün enäniň görmän ýurtlaryny täzeländigine begenýär, ýogsam, heý-de, öz ýakynyň ölümüne-de bir begenip bolarmy? Beterine uçraňda boljak eken. Goý, olar görmesin. Goý, olar ýüreklerini paralamasyn. Goý, olar o dünýäde gaýgysyz ýatsynlar, goý, olaryň ýatan ýerleri jennet bolsun. Bu gün süri-süri dowarlary-da, süri-süri ýylkylary-da, harazy-da, juwazy-da, mülk ýeri-de, «Annanyýazyň bagy-da» Annanyýaz baýyňky däl. O zatlaryň bary indi arteliňki, «Goşçular» soýuzynyňky¹.

¹ «Goşçular» soýuzy 1921-nji ýylda döredilýär, ähli baýlaryň baýlyklary zor bilen şol soýuza geçirilýär.

Annanyýaz baý baýlyklaryny käbir baýlar ýaly bermejek bolup bolsa-bolmasa çytraşyp, bagryny paralap durmady: akymyň garşysyna ýüzüp bolmajakdygy bilnip-görnüp dur. Onsoň ol «Näme bolsa, bähbide bolsun!» diýip giňlige saldy.

Takygyny, gowusyny bir Alla bilýändir.

Wah, täze döwlet üçin berlen zatlar diňe şolar däl ahyryn. Annanyýaz baý täze döwlet üçin iň eziz zadyny – saglygyny berdi.

Indi Annanyýaz baý öňki Annanyýaz baý däl. Indi onda öňki saglyk ýok. Özem hiç wagt boljagam däl. Nämedir bir zada tama edip ýaşamak gowy zat. Ýöne Annanyýaz baýda şol tama ýok. Ony lukmanlaram gizlemändiler. Asyl ony Annanyýaz baýdan gizlemegiň zerurlygam ýok. Annanyýaz baý ähli zada düşünýär ahyryn.

Bu zatlar Annanyýaz baýa agyr degýärdi.

Ýöne baýlyklarynyň, saglygynyň gideninden beter, özem baş beter Annanyýaz baýy gynandyryň, jiger-bagryny dilim-dilim edýän başga bir eýmenç zat bardy. Ol hem baýlara ýigrenjiň döredilmegidi.

Bu gün baýlaryň köçesinde pygandyryň!

Bu gün garyplaryň köçesinde toýdur baýram!

Bu gün baýlara gara don geýdirildi.

Bu gün baýlar her näçe gowulyk edenem bolsa, ýaramaz adamlara öwrüldi. Baýlar ýurtda iň ýekirgenilýän duşmana öwrüldi.

Her kim dürlüçe heşelle kakýar.

Bir gün Ýelli par geldi.

– Annanyýaz, näme, hiç zatsyz galaýdyňmy? At-abraýyňy iýip-içip bolýan däldir? Men saňa kân aýtdym, ähli zadyňy gyzyla öwürüp bas diýip. Aýdanymy etmediň. Ine, aýdanymy etmeseň, Hudaý diýen ýeriň bar eken, hälem Nury gyşygyň ogly öldürmedi seni.

– Eý, Ýelli baý, haçan seniň ýeliň ýatarkan?

Ýelli par Annanyýazyň gaharlanmagyny, hapa-hapa sögmegini isläpdi, ýöne tamasy çykmady. Annanyýaz baý ylla eşitmeýän ýaly bolup otыр.

Ýelli par gitdi.

Edil Ýelli paryň giderine garaşyp duran ýaly, ara uzak salym salman Illew salgyt geldi:

– Annanyýaz, näme üçin atylandygyňy bilýäňmi?

– Ýok, bilemok.

– Sen ýurduň ykbalyny çözüp oturan ýolbaşçylaryň biri bolmalydyň. Hawa, sen ýurduň ykbalyny çözüp oturan ýolbaşçylaryň biri bolmalydyň. Şonuň üçin seni ýygnakdan bir gün öň atdyrdylar. Şeýdip, seni aradan aýyrdylar. Şeýdip, aradan aýrylan adamlar, ýurtdan gaçyp gitmäge mejbur edilen adamlar diňe sen däl, olar juda kân. Bu zatlary uly-uly wezipeleri isleýän adamlar edýär. Seniň garyndaşyň Ýelli baýam şol uly-uly wezipe isleýän adamlaryň elinde oýnatgy.

– Sen maňa bu zatlary näme üçin aýdýaň, şol uly-uly wezipe isleýän adamlaryň biri sen dälmi?

– Ýok, men däl – diýip, Illew salgyt kesgitli jogap berdi. – Men hiç wagt misginsokarlyk etmeýärim. Näme etsem, buýtar-suýtarsyz edýärim. Seni öldürmegi maksat edinen bolsam, men Abdylla ýaly yzyňdan bukdaklap ýörmän, gelip, döşüňden atardym. Ýöne men seni näme üçin ataýyn? Seniň maňa eden ýamanlygyň ýok. Iki gezek üstüme topuldyň. Ýöne ol topulmaňy men şol wagt halapdym. Är ýigit çykar diýip pikir edipdim.

Annanyýaz baý Illew salgyda ynanmady. Ol Illew salgydy bu gün tanamaly däl ahyryn. Onuň kimdigini diňe Annanyýaz baý däl, külli etrap bilýär-ä!

– Ak patyşa ak ýürekden hyzmat etdiň. Hany, täze hökümet wezipe berenokmy?

– Men nähili hökümet, nähili ýurt bolanda-da boletin iýjek-geýjegimi taparyn, iki oduň arasynda goýsalar hor bolmaryn. Men häzirem öňki wezipämdä. Men ýene salgyt ýygnaýaryn.

– Seniň ýaly wepadar güjükler ähli hökümede gerek. – Annanyýaz baýyň Illew salgyda ýene kân zatlar diýesi geldi.

2.

Annanyýaz baý nämä öwrenişse-de, «Ýok bolsun baýlar!» diýilýän çagyryşa öwrenişip bilenokdy. Ýöne ähli mülki, baýlygy elinden alnan hem bolsa, bolçulykda ýaşaýardy, hiç bir zada mätäçligi ýokdy. Ogly Atamyrada arap, pars dillerini

öwredýärdi. Diňe bir Atamyratdy däl, Gündogdy baýyň, Ýalkap baýyň, Durdy kalaýyň, Geldi baýyň, Allanyň, Rejebiň, Hangulynyň ogullarynam okadýardy.

Annanyýaz baý döwür üýtganem bolsa, edähedini üýtgetmedi: ol naharyny ýeke iýmeýärdi, çayyny ýeke içmeýärdi. Ýa göwni sygyşýan doslarynyňka özi barardy, ýa-da özi çagyrdy. Köplenjem adamlar onuňka ýygnanýardylar. Myhmantamyň¹ myhmansyz günü örän seýrek bolýardy. Ýarawlygy bolmansoň Annanyýaz baý myhmantamdan köp çykmaýardam. Ol çagalary hem myhmantamda okadýardy.

¹ 1928-nji ýylda hökümet Annanyýaz baýyň myhmantamyny oba mekdebine öwürdi. Myhmantamyň daşy agardylansoň, il içinde ony «Aktam» diýip atlandyrylardylar. Aktam Aşgabat ýertitremesinde ýykyldy.

Adaty günleriň birinde Annanyýaz baý myhmantamda çagalara sapak geçip otyrka, baş-on atly bilen Gaýgysyz Atabaý geldi. Ol ýany bir nätanyş ýigit bilen içeri girdi.

Annanyýaz baý çagalary öýlerine ugratdy.

– Halymdan habar alanok diýip, öýkeläp ýörensiň-ow sen, Annanyýaz.

– Ýok, ýok, Muhammet aleýhyssalam öýkelemek ejizligiň alamaty diýýär. Bize ejizlemek gelişmez.

– Biziň günälerimiz kän, ony bilýän. Ýöne günümüz üçin ýüň gazygy ýere girizjek bolup dyzaşyp, günä-sogaby ýadyndan çykaran adamlar biz.

– Özüňe ýowuz daraýaň-ow.

– Ýok, Annanyýaz, men hakykaty aýdýan. Biz Moskwanyň dikmeleri. Harby ýaşaýyş. Serkerde – Moskwa näme buýursa, ata-eneňi gylyçdan geçir diýse-de, şony ýerine ýetirip ýören adamlar biz.

– O dünýäde hasabat soralar diýip...

– Wah, Annanyýaz, sen o dünýäň hasabaty barada aýdýarsyň, biz bu dünýäň hasabatlarynyň önünde durup bilmän ýörüs-ä. Şeýle bir zatlar edilýär käte, akylyňa sygar ýaly däl. Sähel arkaýyn bolsaňam, bir öwrümde arkaňdan gülläni goýberjekler. Ynansaň, ajal teý ýadymdan çykanok. Ajal gije-gündiz alnymda asyl-asyl bolup sallanyp dur. Şeýle pikir etmez ýaly däl. Bu günki göreniň ertir yok. Seniň ýörite atylandygyňy, kasdyňa kimiň çykandygyny çak edýän, ýöne häzir sesimi çykaryp bilemok.

– Näme bolsa bähbidedir.

– Aý, yok, bähbide-hä bolmady ol. Ýöne alaç bolmady oňa, ät galdym men, ýogsam bir alajyny, çykalgasyny tapyp bolardy. Seni atan ýigidi şol gün öldüripdirler. Näme üçin? Ol ýigitden seni öldürmek islän adamyň kimdigini bilmeklerinden gorkulypdyr. Sorasam, hiç kim hiç zat bilenok. Ol öldürilenden soň seniň ýigitleriň ar almaga barypdyrlar. Görseler, boljak iş eýýäm bolan. Aý, ähli zadyň geçdigi bolsun. Indi saňa öýde oturmak bolmaýar. Dynç aldyň, ertirden başlap işe başla.

– O nähili işe başla?!

– Dogan jan, täze döwlet gurýas. Şo-ol arzuw eden patyşaly döwletimiz-ä däl, herhal, türkmen döwleti diýen ady bar, şuňa-da şükür etmeli. Sen jezitçilik garaýyşyňy goý, şu döwlete hyzmat etmeli men-men diýen sowatly ýigitleriň köpüsini

paýhynladylar. Ep-eslisi gorkusyna ýurtdan gaçyp gitdi. Indi näme etmeli? Ýerli kadrlar ýok diýen ýaly. Täze döwlete seniň ýaly sowatly, seniň ýaly başarjaň, guramaçy ýigitler gerek. Özem juda köp gerek. Ertirden işe başla.

– Dur, dur, men näme etmeli?

– Meniň orunbasarym bolarsyň! Men seniň bilen bile bolan günlerimi köplenç ýatlaýan. Seniň köp sözleriň meniň hiç wagt hem ýadymdan çykmasa gerek. Sen köp okan adam. Sen köp zat bilýärsiň. Seniň pähimiňe, dogrymy aýtsam, gözüm gidýär. Seniň bilýän zatlaryňy, sowadyňy täze döwlet peýdalanmaly. Ýöne dogrymy aýtsam-a, Annanyýaz, saňa biraz nebsimem agyrýar. Bu döwür seniň döwriň däl. Bu döwür sowatsyzlar döwri. Seniň sowadyňa, ylmyňa bolsa düşünjek adam juda az. Sen traktat ýaz, ähli bilýän zatlaryňy ýaz. Kitap edip çykart. Goý, il-gün okasyn, bilsin. Dogrusy, men seniň bilýän zatlaryňy diňläp ömrümi geçirmägerazy. Eger ömür saýla diýseler, seniň bilen geçmeli ömri saýlaryn. Seniň bilen geçjek ömür, goý, agyr bolsun, goý, hupbatly bolsun, barybir, seniň ýanyňda bolmak maňa ýakymly hem manyly. Seni atandyklaryny eşidenimde, ynan, şeýle bir gynanmak, gynandym. Men seniň döwlet ýolbaşçylarynyň biri bolaryňa garaşýardym.

– Gaýgysyz, her näçe iç döküşsegem, sen maňa düşünmänsiň. Hiç zat bolman, gurultaýa gatnaşanymda-da, men döwlet ýolbaşçylarynyň düzümine girmezdim.

– Näme üçin?

– Özüme ikilik etmezlik üçin. Men saňa ýüregimdäkimi aýdýan, Gaýgysyz, bu gurlan döwlet türkmen döwleti däl. Bu halkyň döwleti däl. Bu döwlet hökmürowan döwlet. Bu döwlet ýalançy döwlet. Dilinde bir zat diýip, edende başga zat edýäne ýalançy diýýär türkmen.

– Seniň pikiriňe, men halka hyýanat edýänmi? – diýip, Gaýgysyz gaharyna titir-titir etdi. – Sen öz liberal-buržuaz milletçilik ýoluňdan – panislamçylyk garaýşyňdan aýryljak däl oýdýan. Seniň türkmende hökman patyşa bolmaly, türkmen бүтін ýaşaýşynda monarhiýa döwlet gurluşynda ýaşady, ýene şeýle bolmaly diýen sözleriňi men unudamok. Ýöne döwür özgerýär, Nyýaz, döwür özgerýär, ösýär. Dünýä bu gün respublikan döwlet gurluşyny, saýlawly döwlet ulgamyny saýlaýar. Bu ýeke-täk dogry ýol, adalatyň ýoly. Seniň nygtaýan ýoluň bir adamyň hökmürowanlygynyň ýoly.

Annanyýaz baý Gaýgysyzyň gürleýiş äheňinden öz pikirine biçak ynanýandygyny, onuň garaýşyny özgerdip bolmajakdygyny duýdy. Ýöne ol bu başlanan möhüm gürrüňiň şeýle gysga wagtda tamamlanmagyny islänokdy. Ýöne gürrüňiň peýdasyz boljakdygyny duýup durka, dowam etdirmegi artykmaç hasaplap dymdy.

– Ynan, Annanyýaz, men seniň syýasy däl-de, pelsepewi pikirleriňi gowy görýän. Seniň döwlet gurluşy barada aýdan zatlaryň hakynda köp oýlandym. Soňundan hem seniň pikirleriňi durmuşa geçirip bolmajak, möwritini ýitiren pikirler hasapladym. Maňa seniň nädogry garaýşyň däl-de, gündogaryň genji-hazynasy gerek. Seniň bilýän zatlaryňy öwrenip, öz dünýämi has baýlaşdyrmak isleýärim. Ýaşayşa leninçilik nukdaýnazardan çemeleşmeli. Sen Leniniň eserlerini öwren. Şonda özüňe

täze bir dünýä açarsyň. Ýañky aýdan sözleriňi men-ä eşidemok, senem aýdaňok. Sen ertirden meniň ýanymda işe başla.

Annanyýaz baý Gaýgysyzyň bu sözüne jogap bermäge howlukmady. Gaýgysyz Annanyýaz baýyň başyny aşak salyp dymmasyny razylyk hökmünde kabul etdi.

– Senden ýaşyrmaýyn, Gaýgysyz. Seniň bilen ýüzbe-ýüz gürleşip oturanymdan çen tutma, meniň saglygym gowy däl. Ynan maňa. Meniň kynçylykdan gaçmaýandygymy sen bilýäň-ä.

– Bilýärin.

– Ýolbaşçy adam «yh-çohlap» otursa, gelşigi bolmaz – diýip, Annanyýaz baý janykdy. İçinden gülläniň çykarylmandygyny, onuň mahal-mahal azar ýamanyny berýändigini düşündirmäge çalyşdy.

– Saňa ýeke günem işsiz oturmak gadagan.

– Men ýeke günem işsiz oturamok. Obaň arçynlygy bir adama ýeterlik ýük. Arçynlygyň daşyndan ýaşlara sapagam berýärin.

– Ýeri, bu gürrüňi soňa goýaly. Häzir seniň bilen has möhüm gürrüňim bar.

– O nähili möhüm gürrüň?!

2.

Annanyýaz baý üç-dört sagatlap myhmantamdan çykmady. Allan näme iýmek-içmek isleýändigini sorap içeri girende, tirsekläp ýatan Annanyýaz baý ýene iki-üç sagatdan – garaňky gatlyşyberende – namazşam iki sany semiz işşegi soýup, üç-dört görnüşli tagam bişirmek üçin taýýarlap goýmagy, garaňky mazaly düşensoň bolsa, baş-on adamlyk naharyň ugruna çykmagy, özem bu işleri hiç kimsäniň ünsüni çekmän etmegi tabşyrdy.

Annanyýaz baý namazşam daş çykdy. Ol donuny ýelbegeý alyp teblehana ugrady. Şar gara Dagaran eýesiniň gelyändigini aňyp gozgalaň tapdy, göýä gelmesine howlугýan ýaly rişdesine agram salyp öňe-öňe omzady.

Şar gara bedew Annanyýaz baýyň Bagdatdan alyp gelen bedewiniň neslindendi. Wah, Dagarandan Annanyýaz entek köp atlara garaşýardy. Üç ýaşyny dolduran bu bedewiň başky Şüňkar adyny aýryp, enesiniň adyny dakdy. Bu ada at maýyl boldy. Annanyýaz baý goý, atyň isläni bolsun diýdi.

Soňky döwür Annanyýaz baý her gün bir sagat-iki sagat Dagaranyň ýanynda oturmagy ram edindi. Dagaranyň ýanynda baý göwnüne giňlik tapýardy. Bedew bilen çyn adam ýaly gürleşýärdi. Diňe bir aty bilen däl, Annanyýaz baý tazylary bilenem, elguşlary bilenem hamrakdy. Ýöne Annanyýaz baý bu gezek uzak oturyp bilmedi. Okuň degen yeriniň aşagyndan ýiti agyry duýuldy. Agyry geçer öýdüp, baý böwrüne diň salyp, esli salym oturdy, ýöne ýiti yza aýrylarly däldi. Agyry Annanyýaz baýyň başyny aýlap, halys alyp barýardy. Ol uzyn süýnüp ýatmak isledi. Uzyn süýnüp ýatsa, göwnüne, yza aýrylaýjak ýalydy. Yzanyň güzap bermesi birinji gezek däldi. Öňem birnäçe gezek şeýle ýiti yza janyny alaýarly görnüpdi. Özem her sapar agyry aldymberdime salanda, Annanyýaz baý Togrul begiň weziri Amydyl-mülk al-Kundura kesel

hakda: «Men ýaraman düşege geçsem, gyrkym üçin aýaklary güýlülen goýuna meňzeýärin. Goýun özüni soýjak bolýandyrlar öýdüp garşylyk görkezýär. Ony gyrkyp, daňysyny çözenlerinde bolsa begenýändir. Soň ony soýmak üçin aýaklaryny daňanlarynda bu sapar gyrkjakdyrlar öýdüp arkaýyn ýatandyr, onam soýýarlar. Ýarawsyzlyk ölümiň daňysydyr» diýen sözlerini biygtyýar ýatlaýardy. Agyrynyň aldym-berdime salmasy, belket, ölümiň yşaratydyr. Men bolsa şeýle agyry öňem telim ýola bolupdy, ölmändigim diýip, arkaýyn bolýaryn. Ezraýyl duýdurma kemini-hä goýmady. Annanyýaz baý «Torgaý ýaly gorkaklyk saňa gelişmez» diýip, öz-özünü köteklärdi. «Eýesine gerek bolsa, goňşusyna haram» diýilýändir, rast, Allatagala amanadyny idegleýän bolsa bermeli bolar.

Annanyýaz amanadyny bermäge razy welin, ýöne, haýp, häzir oňa ölmek bolmaýar. Onuň öýüne häzir myhman geljek. Ol-a ölmek eken, Annanyýaz baýyň häzir kesellemäge-de wagty ýok.

Annanyýaz baý özüne zor salyp, ýerinden hazzar turdy. Ýuwaşja ýöräp, myhmantama bakan ugrady.

– Kakasy, size bir zat bolýarmy? – diýip, Nurgözel adamsynyň bolup gelşini görüp odandy, ol adamsyna nämedir bir zadyň bolýandygyny aňdy.

– Biynjalyk bolma, ähli zat gülala-güllük.

– Wah, kakasy, siziň ýaramaýandygyňyzy, okuň azar berýändigini ýüregim duýup-görüp dur-a.

– Maňa ejem pakyryň otagyndan düşek at. Biraz dynç alyp, soňundan ejem pahyra tewärik çykmak isleýän.

Nurgözel bike düşek ýazyp durşuna gözünü ýaşlady.

– Nurgözel, seniň aglamaň aňsat öýdýän.

– Ýok, ýok, kakasy. Men aňsat-aňsat aglaýan däldirin. Ýöne, näme, aýal bendäň jany ärinde bolýar-da. Özüne näme bolsa çydar, ýöne ärine bir zat bolsa, perzendine bir zat bolsa, ejizläberýär.

Ejesiniň aglap körpeçe ýazyp durandygyny gören Atamyrat kakasynyň ýanyna geldi.

– Kaka jan, size näme bolýar?

– Hiç zadam bolanok, oglum. Ýöne okuň çümen ýeriniň aşagy azajyk azar berjek bolýar.

– Tebip agany çagyraýaýyn?

Annanyýaz baý düşekde aýbogdaşyny gurup oturşyna baş atdy:

– Çagyraý, oglum.

– Kakasy, daňyňyzy täzeläp beräýeýin men – diýip, Nurgözel düşege geçen adamsyna ýüzlendi.

– Ýok, ýok, mende ýara bolup ýara ýok, Nurgözel. Sen öz işleriň bilen boluber.

Annanyýaz baý aýalyna-da, ýalňyz ogluna-da ýarasyny görkezmeýärdi. Onuň sargysyny ýa Tebip aga, ýa-da Durdy kalaý täzeleýärdi.

Ýara soňky ýigrimi gün bári azar berenokdy. Annanyýaz baý ýara bitişip gitdi diýip, öz ýanyndan begenip ýördi. Ýöne bu günki günde ýarasynyň gozganmasy onuň lapyny hasam keç edipdi.

– Haý, bütý-ä bolmady. Geljekleriň öňünde mojab ýatmag-a bolmaz – diýip, Annanyýaz çykalga gözledi.

Annanyýaz baý yzanyň tizden-tiz aýrylmagyna howlugýardy. Myhmanlaryň gelmeli wagty ýakynlaýardy. Myhmanlaryň gelmeli wagty boldy asyl. Ýöne ýiti agyry welin aýrylmady. Tebibiň дәri-dermanam bu gezek kömek ederden ejiz geldi. Yza bekine tutýardy. Ýüreginiň дүкүrdisi artdy.

Daşarda atlaryň дүкүrdisem artdy.

– Geläydiler öýdýän?... – diýip, Annanyýaz baý hyrçyny dişledi, ol özüne zor salyp ýerinden turdy. Ol yüz on ýaşap aradan çykan ejesini ýatlap, tewärik çykjakdy, aýat-töwür etjekdi. Ýetişmedi. Annanyýaz ejesiniň ömrüni geçiren otagyndan daşaryk çykdy. Yza göýä Annanyýaz baýyň ýerinden turmagyny, daşaryk çykmagyny islemeýän ýaly, gazabyny güýçlendirdi. Annanyýaz baý keselhanada ýatanda lukmanlaryň tapan tilsimini ýatlady: lukmanlar onuň goltugyndan girip penjiräniň ýanyna eltipdiler. Daşardaky adamlar Annanyýaz baý ýöräp penjirä geldi, gorkuly zat ýok eken diýer ýaly pikir döretmek üçin lukmanlar gaty yhlas edipdiler. Annanyýaz baýy göterip duranlaryň görünmezligi üçin tutyny-da ýerlikli peýdalanmagy başarypdylar. Bu gün lukmanlar ýok, gelenlerden ýagdaýyň agyrdygyny ýaşyrmak diňe Annanyýaz baýyň özüne bagly. Bu gün Annanyýaz baý öz-özüne lukman bolmaly, gelenlerde gowy pikir galdyrmaly.

Annanyýaz baý gelenleri daş işikde güler yüz bilen gujak açyp, garşylady. Olar bilen ýekән-ýekән elleşip, görşüp çykdy, soňam olary içeri – myhmantama çagyrdy.

– Gurbanmämmet serdar, sag-aman geldiňizmi? diýip, alagaraňkylykda giň ýüzündäki peşme gara murty hasam haýbatly görünýän deşli kişä ýüzlendi.

– Döwleti elden aldyryp elkin ýaşaýas diýäýmesek, saglygymyz-a oňuşmazça дәl, Annanyýaz, ýöne, otüki, häki eşidişimize görä, seniň saglygyň elhalrāk bolmaly. Haýsy enesi ýalamadyk, ol saňa ok atyp bilýän ýelemýüwlet? Kimdigini derrew bilip ýedi arka tohum-tiji bilen ýedi gat ýeriň aşagyna kerçim-kerçim edip sokaly ony.

– Ýigitler, ony derrew дүýt-мүýt edipdirler – diýip, Gaýgysyz Gurbanmämmet serdara bolan waka hakda gysgaça gürrüň berdi.

Gürrüňçilik iki gije-gündize çekdi. Gündiz Gaýgysyz Atabaý Aşgabada gidip, garaňky mazaly düşenden soň geldi.

Iki gije-gündiz Annanyýaz baý oňly ýatmady. Ondan gowrak myhman bilen ýazylyp-ýaýrap gürlеşdi, gülüşdi.

Jogapkärçilik agyrydan rüstem gelýardi. Annanyýaz baý özüne erk etmegi başaryardy. Ol öz bedenine, erkine bil baglaýardy: «Eý, ýara jan, gaýrat et. Myhmanlaryň ýanynda meni yüzügara etme!» diýip, Annanyýaz baý kibtini birki ýola sypady. Agyry göýä Annanyýaz baý bilen ylalaşyga gelen ýalydy, ýok, agyry

Annanyýaz baýa hökümini ýöredip bilenokdy. Höküminiň ýöremeýändigine jany ýanýan deýin yza mahal-mahal bekine tutýardy.

Annanyýaz baýyň gaşynyň çytylanyny, agyrysynyň bardygyny iki gije-gündiziň dowamynda ýeke myhmanam duýmady.

Gurbanmämmet serdar bilen gelen Abdyrachman ahun Hywa medresesini tamamlan adamdy. Ol Bagdat medresesi, ol ýeriň ulamalary hakda eşitmek isleýärdi. Şeýle bolansoň Annanyýaz baý Bagdat medresesi, birmahalky «Nyzamyýe» medresesi, Muhammet Gazalynyň medresesi, onuň kitaplary hakda joşup gürrüň berdi.

Ýöne näme hakda gürrüň edilse-de, ýene gürrüň syrygyp-syrygyp, täze döwlet gurmak meselesine gelýärdi. Gurbanmämmet serdar özge döwletleriň haýsam bolsa birini «aga» tutunmak pikirine kes-kelläm garşydy. Gaýgysyz Atabaý şu bolmagy, orslaryň golastynda bolmagyň türkmenleri gysga döwrüň içinde jenneti durmuşa eltjekdigini tekrarlaýardy. Annanyýaz baý hem türkmeniň mydama patyşaly bolandygy, başga hili döwlet gurluşynda türkmeniň elgarama bolup uzak ýaşap bilmejekdigi hakda aýdýardy.

Annanyýaz baý çydaýardy, ol çydamaly, myhmanlaryň ýanynda ýarawlygym ýok diýmek masgaraçylyk diýip özüni ynandyrypdy, şu ynam ony gaýratlandyrýardy. Ol myhmanlar bilen gürlleşip ýarawsyzlygyny mahal-mahal unudýardam.

Annanyýaz baý myhmanlaryň özara uruşmaklaryndan heder edip, ençeme gezek janygyp gürlmeli boldy.

Gürledi.

Gürläp durka, ol ýarasyndan gyzgyn suwuklygyň syrygýandygyny duýdy. Annanyýaz baý syrygýan suwuklygyň gandygyny aňdy. Aňybam, sözüne dyngy berdi. Özem ilkinji gezek, myhmanlaryň gitmesine sähel wagt galanda sözüne dyngy berdi. Ýarawsyzlygy, ilkinji gezek rüstemlik görkezdi. Annanyýaz baý çydamaly, myhmanlar gidýänçä sag adam ýaly bolup oturmaly, gürlmeli diýip, ol özüne buýruk beripdi ahyryn. Beden erke boýun bolmak islänokdy, kem-kem rüstemligi ele alýardy.

Annanyýaz ýarasyndan syrygýan gany saklamak maksady bilen daş çykdy.

Onuň nazary öýüne gönükdi. Annanyýaz baýyň nazarynyň ilki sataşany ogly Atamyrat boldy. Ol, hana, ejesiniň gapdalynda kakasyndan nazaryny aýyrman dur. Onuň intizar gözleri gözýaşdan doly. Annanyýaz baý diňe bir oglunyň däl, aýaly Nurgözeliňem aglamakdan ýaña gyzaran gözlerine seredip gyýyldy. Oglunyňam, aýalynyňam gije-gündiz ýatman myhmantama göz dikip aglaşyp oturandyklaryny aňdy. Eneli-ogul özlerine iň eziz adama hiç zat bolmazlygyny gije-gündiz dileg edýändiklerini, hiç zat iýip-içmän, hiç ýerik gitmän myhmantama seredip, durşuna gulaga, durşuna göze öwrülip durandyklaryny duýdy.

Annanyýaz baý daş çykanda eneli-ogluň begençleriniň çägi bolmady. Atamyrat begenjine agzyny kemiş-kemiş etdirip, ellerini galgatdy.

Annanyýaz baý olara çalaja ýylgyryp seredip baş atdy.

Ol Durdy kalaýy myhmantamyň arka tarapyna çagyrdy. Şol ýerde Annanyýaz baý Durdy kalaýa gany saklamagy tabşyrdy.

Annanyýaz baý uzak eglenmän ýene içeri girdi.

Edilýän gürrüňlerden çetde durmady.

Iki günden soň, myhmanlar belli bir çukura tüýkürip bilmän gaýtmak bilen boldular. Geňeşiň ikinji güni Aşgabatdan Begjan Nazar, Ata Mämmet, Ýaňybaý Myrat, Çary Wellek ýaly kişiler hem gelipdi.

Gurbanmämmet serdar hoşlaşylanda Annanyýaz baýy berk gujaklady. Annanyýaz baý agyra çydaman tas gygyrypdy, hyrçyny dişläp hazzar saklandy.

Onda-da nähili saklandy.

Iň soňky atly öwrümden aňry geçende Annanyýaz baýyň gözünüň alny garaňkyrady.

Birdenem aşak gaýtdy.

Annanyýaz baý baş gün geçenden soň, Aşgabat keselhanasynda gözünü açdy.

3.

Basha-baslyk adata öwrüldi. Öň biri türmä basylypdyr diýseler, geňlärdiler. Indi geňlemän, hyrçyny dişläp, başyny aşak salýarlar, adamlarda gorky döreýär, abysyz gorky döreýär. Ol gorky, meger, maňa gezek haçan gelerkän diýen howatyrlanma gorkusy bolsun gerek. Il arasynda gözagyry keseli, mergi keseli ölüm bolup inipdi. Bir tarapdan kesel, ikinji tarapdan hökümet dannaman adam gyrýardy.

Annanyýaz baý ruhdan düşmegi, ruhdan düşeni halamaýardy. Ýöne ilin depesinden inen apatlar ruhuňa wehim salýardy.

Annanyýaz baý on ýedi gün keselhanada ýatdy, ýagdaýy biraz ganymatlaşyp ugrandan soň keselhanadan çykdy.

Lukmanlaryň entek ýatmalydygyny zynharlamagy Annanyýaz baýy saklap bilmedi. Sähel aýaga galansoň, Annanyýaz baý keselhana sygmady. Ýüregi agzyndan çykaýjak bolýardy. Annanyýaz baýy saklap bilmejekdiklerini aňan lukmanlar Durdy kalaýyň eline birgiden däri-derman berdiler. Ol däri-dermanlary näme etmelidigini Durda birin-birin düşündirdiler.

Annanyýazyň keselhanadan çykanyna Dagaran-da begendi. Ol boýnuny talawlandyryp, bir ýerde duranok. Ol Annanyýaz baýyň egninden ysgamak, ysgaýar. Annanyýaz baýam onuň boýnundan gujaklap, bedewine hoş sözleri aýdýar.

Atamyrat kakasynyň bedewe hamraklygyna buýsanyp seredip dur.

– Atamyrat jan, kakaň göwherdir. Kakaňa özüň göz-gulak bolgun. Ol ilin aladasy bilen başagaý bolup, saglygyna üns bermeyär – diýip, keselhananyň lukmany Oksana Osipowna Atamyrada sargyt etdi.

Keselhanadaky birnäçe lukman, şeýle hem Oksana Osipowna olary ugratdy.

Atamyrat kakasyndan üç-dört ädim yzdan barýardy.

Ine, Annanyýaz baýyň atylan ýeri.

Olar bu ýere ýetenlerinde önlerinden gelýän iki at arabany, at arabanyň töweregindäki on-on iki atly esgerleri görüp sägindiler.

At arabada oğlan-uşak bilen aýal-ebtat bardy. Öňdäki arabada oturanyň akdaşyakly Mommak baýdygyny Annanyýaz görenden tanady.

Mommak baý birmahalkysyndan kän üýtgapdyr. Annanyýaz ilkinji gezek görende Mommak baýyň ýüzünden nur ýagýardy, eti-gany ýerindedi. Häzir welin, Mommak baý mundan tas ýigrimi ýyl öňküsi bilen deňär ýaly däl. Ol esli çustlanypdyr, horlanypdyr, ýüzüniň nury öçük.

Arabada başyny aşak salyp oturan Mommak baý özüne seredilýändigini aňyp, agraslyk bilen başyny galdyrdy. Ol özüne bakan gelýän atlylaryň biriniň Annanyýaz baýdygyny, onuň özüne mukyt seredýändigini görüp, edähedine eýerip ýylgyrdy.

Annanyýaz baý Mommak baýa baş atyp salam berdi. Onuň Mommak baýa hormaty uludy. Neneň uly bolmasyn, ol özüniň kalbyny lertzana salan ilkinji söýgüsini Mommak baýyň toýunda tapdy ahyryn. Yşka düşmegine Mommak baý sebäp boldy ahyryn.

Annanyýaz baý atynyň jylawyny çekdi. Goý, Mommak baýyň arabalary geçip gitsin.

Annanyýaz baý nämäniň-nämedigine düşündi: Mommak baý obadan, gör, nirelere sürgün edilýär. Bu atly esgerler Mommak baýy otla alyp barýandyrlar. Gör, görgüli maşgalasy bilen nirelere düşer. Mommak baýyň näme günäsi bar? Hiç hili günäsem ýok. Eý, Hudaý, beýle-de bir samsyklyk bolarmy? Bir adam, iki adam samsyk bolsa, düşünse bolar, ýöne hökümet samsyklyk etse, Mommak baý ýalylarda jinnek ýalam günäniň ýokdugyna, beýle gurply, akyly-başly kişileriň il-gün üçin juda zerurdygyna düşünmese, düşünmegem islemese, näme diýip, näme aýtjak.

Mommak baý baş atyp salamlaşdy.

Araba esli daşlaşansoň, Mommak baýyň sesi ýaňlanyp gitdi:

– Saklanyň! Birje salym saklanyň! Annanyýaz! Aý, Annanyýaz!

Mommak baý arabadan towsup düşüp, ellerini galgadyp, Annanyýaz baýy çagyrdy.

Annanyýaz baý atyň jylawyny ogly Atamyrada berip, pyýadalap, Mommak baýa bakan ugrady.

Annanyýaz baý Mommak baý bilen elleşip salamlaşdy.

– Inim, meni maşgalam bilen sürgün edýärler – diýip, Mommak baý ýuwardy, gözüne ýaş aýlady.

– Mommak aga, il bilen gelen bela dowa tapylmaz eken. Alla rahmandyr, näme bolsa, bähbide bolsun.

– Inim, iki oglum bilen bir ýetişen gyzym bar. Men ýetişen gyzymy ýat ýurda, kapyrlaryň içine äkitmäýin. Halallygym kapyra şam bolmasyn. Gyzymy özüne aýal edin, ýa gapyňda gyrnagyn bolsun. Naçar maşgala köçede bir döwüm çörek diýip syňsyrap ýörmesin. – Mommak baý kesgitli gürlledi. Ol Annanyýaz baýyň bir zat diýerine garaşyp durmady. – Ogulhajat! Aý, Ogulhajat! Düş, gyzym, arabadan! – Mommak baý uzyn boýly, dört örüm saçyny öňüne atan mähirli, ala gözleri ýaşdan doly gyzyyny arabadan düşürdi. Ol gyzyynyň elinden tutup, Annanyýaz baýa elin gowşurdy.

Annanyýaz baýa Mommak baýyň elinden Ogulhajat atly gyzyny almakdan başga çykalga galmady.

Ýeke gyzyny Annanyýaz baýyň eline beren Mommak baý gaty-gaty ýöräp araba mündi.

Mommak baýyň aýaly, çagalary bagyrlaryny paralap, bagyryp-bagyryp agladylar.

Araba, agy kem-kem daşlaşdy.

Agynyň bir parçasý Annanyýaz baýyň ýanynda galdy.

Dokuzynjy bap

ŞIR BALASY ÝEKE BOLAR

1.

Üç zat – ýagşylyga, akar suwa, owadan ýüze seretmek göreje nur berýär diýýärler. Bu üç zadyň üstüne bagy-da goşmak gerek. Baga seretmek, girmek diňe görejiňe däl, kalbyňa-da nur berýär.

Annanyýaz baý bagyň dünýäsine girmegi gowy görýär. Bagyň dünýäsi ylahy hikmetlerden doly. Allatagala her ýaradan zadyna mün hikmet beripdir, ýöne adamzat kör, Haktagalanyň hikmetleriniň münden birini-de doly bilmeýär. Ýöne Haktagalanyň tebigatda goýan hikmetleri bendesini haýrana goýýar. Annanyýaz baý hoz hem alma agajyna bakyp, Haktagalanyň hikmetlerini ýatlaýar.

Hozda adamzat kellesiniň gaýtalanma-meñzeşlik hikmeti bar. Ine, Haktagalanyň gudraty: hozuň daşy – kelläň derisi. Beýni bilen hoz maňzy biçak meñzeşdir. Beýniň hem maňzyň daşyndaky ýukajyk örtgi (barda) hem biri-birine meñzeşdir. Adam beýnisiniň kiçeldilen görnüşini ýatladýan hoz maňzy Allatagalanyň ýaradan ähli ir-iýmişleriniň içinde kümüş sinsisini (ionyny) saklaýan ýeke-täk miwe. Adam beýnisi kümüş sinsisi bilen iýmitlenýär. Beýniden başga adamyň hiç bir synasy kümüş sinsisi bilen iýmitlenmeýär. Şonuň üçinem, Haktagala bendesine «Beýniňi sagdyn saklamak, berkitmek üçin hoz ýý!» diýýän terzde, jahana hozy adam kellesine, maňzy beýnä meñzeş edip ýaradýar. Bu Haktagalanyň mün hikmetiniň diňe biri.

Bagda almalaryň dürli görnüşleri bar. Annanyýaz baý almalary beýleki miwelerden ezizleýär, näme üçin beýle ezizleýänligini welin doly bilmeýär. Almada dürüň sarylygy, altynyň gyzylygy, kümüşüň aklygy birleşipdir. Muny üç zat bilen duýup bolýar: göz owadanlygyny görýär, burun ýakymly ysyny alýar, agyz datly tagamyny alýar. Zamahşary: «Alma özüniň gyzylygy bilen seniň ýaňagyňy, tagamy bilen seniň lebleriňi, ysy bilen seniň ysyňy, näzikligi bilen seniň keşbiňi ýada salýar» diýip, öz ýarynyň waspyny etmekden-de başga, almanyň düzüminde demiriň hem assüýjiniň (S vitaminiň) bardygyny anyklapdyr. Assüýjini (S vitamini) süňk ýiligine berklik hem güýç berýär. Almanyň düzümindäki demriň hem assüýjiniň

bozulmazlygy üçin Haktagala onuň düzümine miwe aşgarlaryny-da girizipdir. Almadaky haýran galdyrýan hikmet – miwe aşgarlarynyň adamyň aşgazanyny zaýalamazlygy üçin düzümdä kömürturşy sinsisleriň (ionlaryň) ýerleşdirilmegi. Allatagala almany gany azlyk edýän bendeleri üçin ýaradypdyr. Çagalar berk bedenli bolsun diýip ýaradypdyr...

Annanyýaz baý Nusaý galasyndan bagyna birnäçe gezek syn edip gördi.

Bag Gypjak obasynyň günorta tarapynda oba garawullyk çekip oturan äpet bir şire meňzeýär. Bag – şir obanyň depesinden garap otyr.

Ine, Ahal alasy. Bu Ahal düzlüğünde ikinji bir şeýle şir – şeýle bag ýok. Bag Annanyýaz baýyň özi ýaly ýeke.

Baga her kim gözügidijilik bilen seredýär. Ýöne bagyň içine girmäge welin, adamlar aňsat-aňsat milt edip bilenoklar.

Adamlary bagyň gabarasy eýmendirýär.

2.

Annanyýaz baý Agöýli serdardan bäre gelýän pelegiň bir ýowuz kadasyna boýun sunmaly boldy: onuň hem bir ogly boldy. Bolmasyna ýene bir çaga dünýä indi, Begmyrat diýip at-da göterdi, ýöne ol ýagty ýalançyda bary-ýogy elli ýedi gün ýaşady.

Elli ýedi gün!¹

Maşgalasy – bir mahal al ýañagy gara hally gyz Nurgözel oglunyň ýekedigine kemsinip, günleriň bir günü Sülgün hem Aýnabat enä, soň Annanyýaza aýratynlykda ýüregindäkini aýtdy. «Menden-ä indi Atamyrat jandan başga çaga dünýä iner öýdemok. Ýöne sen durşuňa dogum, durşuňa gaýrat. Başga birine öýlenseň, ondan, bilipjik durun, nesip bolsa, perzent öner. Sen wagty bihuda geçirmän, iň gowusy, öýlen. Üstüme aýal getirdi diýip men öýke-kine etmerin, ýasy ýanyň ýerde bolaýsyn. Gelşiksiz görüp ýörme». Annanyýaz aýalynyň bu sözüne:

– Pahaý, gep tapdyň-ow, seniň üstüňe alar ýaly, senden gowy, senden owadan gara saçly heý-de dünýä gelermi? – diýse, Sülgün ene:

– Balam, Allanyň halanydar-da, bular şir balasy ýaly ýekedendir. Arasynda iki aýal alanam bolupdyr, ýöne ondan bolan çagalar Agöýliniň tohumy däl ýaly garyşmadylaram,

¹ Bu ýerde Annanyýaz baýy elli ýedi ýaşda aradan çykanlygy göz önünde tutulýar. gatylnadylaram. Birim bar, müňüm bar diýendir, türkmen – diýdi.

Atamyrat dünýä inende Annanyýaz baý toýy örän uludan tutdy, Sülgün ene ak gyňajyny galgadyp, baý begenmek, begen-dä! Aýnabat eje-de begenmek, begendi.

Annanyýaz baý Atamyrady ilki oba mollasynda, soňra şäher mekdebinde okatdy. Ýeke oglundan hiç zadyny gaýgyrmady. Ýedi ýyllyk mekdebini zybrym gowy bahalar bilen gutarandygyna garamazdan, ony okuwa almadylar. Ýogsam ol mahal eline galam tutup, kagyza bir zatlar çyrşap bilýäni Daşkendiň Orta Aziýa

kommunistik uniwersitetine, Moskwanyň, beýleki şäherleriň ýokary okuw mekdeplerine ýörite äkidip, okuwa girdirip gelýärdiler. Harajaty hem hökümet çekýärdi.

Annanyýaz baý:

– Gyýylmagyn, oglum, gyýylmagyn, hökümet kemsitse, etjek alajyň bolmaz. Hökümetiň kemsidýänini Allatagala ilerleýändir! – diýip, göwünlik berdi.

Annanyýazyň ogly-da! Atamyrat ýyldyrym ýaly, ýanyp duran ýigit bolup ýetişdi. Sülgün ene ony «Garry batyra meňzäpdir» liýip arzylasa, il-gün Atamyrat Annanyýaz arçyndan hem gaýratly boljak diýip buýsandy.

Atamyrat ýaly ýigitler nähili döwlet bolsa-da gerek. Baý ogly hem bolsa, ony 1929-njy ýylda Köşüdaki Birinji atly goşuna gulluga aldylar. Komandirler onuň gujur-gaýratyna göwünleri ýetip, türkmen atly polkunyň komandirleri taýynlanýan kursa resminamalaryny ýolladylar, emma... Emma Atamyradyň resminamasy geçmedi!

Atamyrat gynandy, ýöne içini tutup ýörmän türgenleşikde hem söweşde özüni görkezýärdi. Türkmen atly polky Köşüden Kerkä (häzirki Atamyrat etrabyna) göçdi. Atamyrat hem kakasy, ejesi bilen hoşlaşyp gitdi.

Goşun gullugyny gutaryp gelende¹ Atamyrat kakasynyň sürgün edilendigini eşitdi. Sürgün edilen diňe onuň kakasy däl. Atamyrat obada özüne-de howpuň abanyandygyny aňdy. Käbir ýakyn gatnaşýan adamlary oňa wagtlaýynça obadan gitmegi maslahat berdiler. Atamyrat berlen maslahatlary unap, Kerkä işe gitdi. Ol Kerkiniň obalarynda ilki mugallymçylyk etdi, soňundan şäheriň maliýe bölümünde işledi. Aşgabatda maliýe we hasapçylyk ugrundan okady.

Ýyllar geçip gidip otyr, heňnamlar özgerip...

Babahan baý, Gadam pälwan, Ýalkap baý gapyllykda öldürildi, Oraz baý, Geldi baý, Döwlet ahun, Bäşim Hoja sürgünden gaýdyp gelmedi. Annam mirap akylyndan azaşdy.

Annanyýaz baý birniçe baýlar bilen sürgüne sürüldi...

Gara möjege meňzeş ähli doganlar bir gijede öli çykdy. Kim öýünde pyçaklanypdyr, kim boglup öldürilipdir, kimsi paltalanypdyr. Olaryň ýedisi geçeninden soň, Gara möjek şähre çozup, hökümetiň wajyp adamlaryndan birnäçesini öldürip, şähre ot beripdi. Gara möjek şol çozuşynda ýaralanyp gola düşdi. Görene göz edip atdylar. Annanyýaz ýörite gidip görüp geldi. Annanyýaz atylanyň Gara möjek dældigine kemsiz ynandy, geým-gejim Gara möjegiňkä meňzeşem bolsa, atylan kişi Gara möjekden bir garyş-bir ýarym garyş kelte pyýadady. Şeýle-de bolsa, ony depin etdi.

Annanyýaz sürgünden gaýdyp geldi. Iliň biri bolup kolhozda işe başlady, ýöne il adam tanaýar, otuz üçünji ýylda ony kolhozçylar başlyk saýlady. Annanyýaz çyny bilen başlyk

¹ 1932-nji ýyl.

bolmajak boldy, emma raýon ispolnitel komitetiniň başlygy goýmady:

– Gypjaga iş başaryan başlyk gerek!

Annanyýaz başlyk bolup 1937-nji ýyla çenli işledi. Emma nä iş... Her gije diýen ýaly obadan kimdir biri-ikisi tutulyp alnyp gidilýärdi. Sen başlyk diýip, saňa sala-da salynmaýardy, saňa aýdylmaýardy hem. Aýratynam otuz altynjy-otuz ýedinji ýyllarda elhenç basa-baslyk boldy. Annanyýaz raýona baryp:

– Meni başlyklykdan aýryň, men ilň ýüzüne seredip bilemok – diýdi.

– Seniň näme günäň bar? Günä olarda, olar hökümetiň duşmany! – diýip, raýon ýolbaşçylary her gezek Annanyýazyň arzasyny alman, köşeşdirmäge çalyşýardy. – Annanyýaz, wakany çylşyrymlaşdyrjak bolma! Işläber, sen ilimden basylýar diýip çydaňok, ynha men her gije garaşýan, äkidilerime! Her gije!.. Düşünýärmiň, men şu mahal işden çykjak diýdigim – şol gün ýygnaýarlar. Häzir seniň arzaňy alsam, senem ertir Gypjakdan örmeýärsiň. Ine, meniň arzaňy almaýanlygymyň baş sebäbi. Men seniň türmä düşmegiňe sebäpkär bolmak islämok. Asyl seniň türmä düşmegiňi islämok. Bu babatda meniň saňa edip biljek ýeke-täk ýagşylygym arzaňy almazlyk. Arzaňy almandygym üçin sen başlyk maňa ýamanlyk etdi diýip, pikir etmegiň mümkin. Men seniň nägile bolmagyňa garşy däl. Men kelläme gelen pikir boýunça däl-de, ýüregimiň emri boýunça işleýärin, ýaşaýaryn. Gulagymyň eşidýän zatlary, akylym meni aldap biler, ýöne meni ýüregim aldamaýar. Sen türkmeniň sowatly, akyldar ýigidi. Men seniň ömrüň uzak bolmagyny isleýärin.

Annanyýaz çykalga gözleýärdi.

Ýöne nirä barsa, petikdi.

Ähli zat petikdi.

Petikligiň aňyrsyndan sowuk syrlylyk, sowuk bir howp duýulýardy.

«Ýer ala, ýurt ala» diýip, türkmen ýöne ýere aýtmandyr. Bir milletiň içinde ýeksyruny-da bar, ýaramazy-da. Akyldary-da bar, belent adamkärçiliklisi-de, bir görseň, ikinji gezek görmek islemeýäniň-de. Annanyýaz baý soňky günler durmuş, adamlar, adamlaryň edim-gylymlary hakda köp oýlanýar. Sözde bir zat diýip, edende düýpden başga zat edýän adamlar Annanyýaz baýda elheder döredýär.

Sankt-Peterburgly, dokuzy düzüw gyzyň Türkmenistana gelip türkmeni ezizläp ýörşi hakda hem Annanyýaz baý soňky günler islese-islemese oýlanmaly bolýar. Dünýäniň şu günki ýagdaýyndan bihabar ýaly, Aksonanyň öz dünýäsi bilen başagaý bolup ýörşüne geň galýar.

3.

Türkmen aýalyň sözünü diňläp, onuň bilen özüni deň saýyp ýören halk däl. Türkmen aýalyň öz ýeri bar diýýär, türkmen aýalyň öz etmeli işi bar, goý, şol etmeli işini – öý işlerini etsin diýýär. Ýöne Annanyýaz baý Aksona Osipowna babatda bu sözleri aýdyp bilenok. Ol zenan türkmene, türkmeniň şanly geçmişine, türkmeniň özboluşly dāp-dessuryna, edim-gylymyna magşuk bolupdyr. Ol türkmeniň taryhyny çuň bilmek üçin uzynly gününü taryhy kitaplary okap geçirýär.

Annanyýaz baý ondan gaça durmaga çalyşýar. Ol il arasynda gep bolmakdan, Annanyýaz baýyň ors aýaly bar diýlip, ýalan habaryň çiş almagyndan çekinýär. Myş-myşda ýelim bar, ol ýaýran adamsyna derrew ýelmeşýär, adamlaram hakykata ynanandan, myş-myşa ynananlaryny ybaly görýärler. Ýok, ýok, Annanyýaz baýa beýle myş-myşlar gerek däl, ol abraýyny goramak isleýär. Ýöne Oksana Osipownanyň yhlasynyň ýüzüne urmagy rehimsizlik hasaplaýar. Bigünä perişdä meňzeýän Oksana Annanyýaz baýyň içki pikirleri hakda oýlanýana-da meňzänok. Ol Annanyýaz baýa duşsa, soňky döwürde türkmen taryhyndan okan zatlaryny uly tolgunma bilen gürrüň berýär. Onuň gürrüňlerini diňlemek Annanyýaz baý üçin lezzetli.

Aksonanyň soňky gezek janygyp-janygyp türkmen taryhy barada aýdan sözleri Annanyýaz baýy çuň oýa batyrdy.

– Allatagala türkmeni mün bir apatly külpetlere salyp, buza salyp, buzdan çykaryp, aowlap duran oda salyp görýär. Baş mün ýyl bari türkmen agyr hupbatlardan, ýalynlardan kaknus guşy deýin täzeden aýaga galýar, agyr süteme sezewar boldum-ow diýip, lapykeçlige ten berip oturaýanok, ruhubelentlik türkmeniň ganynda bar. Nuh pygamber türkmene iki sany ganat – gaýduwsyzlyk bilen ruhubelentlik ganatyny beripdir. Allatagala türkmene ýedi yklymda şalyk sürmek bagtyny beripdir. Oguz neberesi dünýä ýaýrapdyr. Oguz neberesi Amerika ýaýrapdyr, ýöne Nuhuň tupany, ahyrzamany Ýewropa bilen Amerikanyň arasyna Atlant ummanyny goýupdyr, iki sany aýry dünýä döräpdir. Ýogsam Atlant ummanynyň eýeläp ýatan meýdany Nuhdan ön giden lälezarlyk, giden tokaýlyk eken. Ähli zat beýik Biribara aýandyr, islegi şeýledir: türkmeniň ýazylyp-ýaýrap ýaşaýan ýerleri asyrsaýyn kiçelip barýar. Ärsak şanyň Rimi sandyradan, Gündogarda deňsiz-taýsyz döwletinden soň türkmen diňe kiçelmek bilen. Hindistandan Ortaýer deňzine, Kawkaz daglaryndan Ýemene, Hytaýdan Baýköle çenli aralykda hanlyk-şalyk süren türkmenlere asyrsaýyn bir döw-ä urýar. Togrul beg «Men ýedi yklymyň soltany!» diýip, ýedi don geýen bolsa, Nedir şa men dört yklymyň şasydyryn diýip, dört jygaly täç geýýär, ýöne türkmeniň hökmürowanlyk eden ýerleri, osmanlylary hasaba alanynda-da, o diýen uly däl. Türkmen kiçelip-kiçelip barýar. Birmahalky türkmeniň ýerleri, Watany on-on baş esse kiçeldi. Eý, Hudaý jan, türkmeni mundan artyk kiçeltme! Bize indi geçmişimize dulanyp, ýaşamak galdymy? Türkmeniň geljegi bolmazmy? Bagdat halyfy Çingize ogryn meçew hem goldaw berip, beýik türkmen şalygyny weýran etdirensoň, özi-de bal kölüne batmady. Çingizden soň türkmen şindem aýaga galyp bilenok. Aýaga galyp biljege-de meňzänok. Mongoldan zulüm görmedik Ýewropa XV asyrdan soň galkyp ugrady. Çingize çenli dünýä türkmen ylmy, bilimi, medeniýeti ýaň beren bolsa, soň türkmeniň ösen senagaty, sungaty, ylmy Kawkazyň, osmanlylaryň üsti bilen Ýewropa aşyp, şol ýerde özge halklaryň gazananlaryna, baýlygyna öwrüldi. Türkmeniň ady mongol çañyna bulaşyp galyberdi. Türkmenler yslamyň din gylyjyna öwrüldiler. Üç-dört asyr türkmeni tanalmaz derejede özgertdi. Ylymly türkmen ylmyny, bilimini, senagatyny goýup, ata atlandy. Türkmeniň alty asyry atyň üstünde geçdi. Türkmenler din gylyjyna, din tuguna

öwrülip, Ierusalimi basyp alyp, Ispaniýa aralaşdylar. Hristianlaryň sekiz haçly ýörişini yzyna gaýtardylar.

1492-nji ýylda Kolumbyň Amerikany açmagy, 1498-nji ýylda Wasko de Gamonyň Afrikanyň daşyndan aýlanyp, Hindistana barýan ýoly açmagy, 1519-1521-nji ýyllarda Magellanyň Ýeriň şar deýin togalakdygyny subut etmegi Ýewropa döwletleriniň ösmegine, baýamagyna badalga berdi. Ana şondan soň Ýewropa döwletleri Oguz han Türkmeniň baş müň ýyl mundan öňki dünýäni basyp almak, dünýä hökümdar bolmak maksadyny özlerine ýaran edindiler.

Dünýä talaňa salynýar, alan aldy bolýar: 1493-nji ýylda Portugaliýa bilen Ispaniýa dünýäni özara paýlaşmak isleýär. Hersi dünýäniň bir bölegine eýe bolmak isleýär, özem has baý ýerler gerek, has köp gerek. Portugaliýadan soň Ispaniýa, Niderlandlar, biraz soňrak XVII asyrdan Angliýa, XVIII asyrdan Fransiýa dünýäni paýlaşmak darkaşyna girýär. Olar Demirgazyk we Günorta Amerika, Afrika, Aziýa, Awstraliýa diýip altyn, ummasyz baýlyk tamakinçiligi bilen ýöriş edýärler. Angliýa bilen Fransiýa dünýäniň köp ýerlerini basyp alýar. Ýöne bu al-ha-alyşlykda Orsýet yza galýar. Ol haýdan-haý basyp alyşlyga başlaýar. Merkezi Aziýada inçe syýasat ýöredýär. Ol öz zoruny görkezse-de görkezýär welin, ýöne esasan, baran ýerlerinde özüni peýda etmäge gelen dost-dogan hökmünde görkezmäge çalyşýar. Ol baran ýerinde söwda-satyga başlaýar, käte öz bähbidi üçin utulaýýaram. Ol ilin gözüne gaty ynsaply, gerekli söwdagär görünmäge çalyşýar. Halka gerekli harytlary üznüksiz üpjün edýär, getiren harytlary üçin ol gyzyl hem hantama däl, öz ynsap eden, özüňde bar bolan, özüňde öňän harydyňy beräý. Özem nesýesine-de berýär. Ýöne nesýe söwda etmek üçin bir edarajyk açmaly, ilat bilen edilýän nesýe alyş-çalyş söwdasynyň hasabatyny ýöretmeli. Orsýet Merkezi Aziýa halklarynyň döp-dessurlaryny ýörite iş edinip öwrenýär, halkyň milli duýgusyna ters gelýän zatlaryň ýedi günlük hem ýanyna barmazdan iş geçirýär. Ýuwaşlyk bilen söwda edýän ýurtlarynda adamlarynyň, edaralarynyň sanyny köpeldip ugraýar. Halky dili gysga etmek üçin hem aladalanýar. Ak patyşa söwda edaralaryny goramak bahanasy bilen goşun, top çekip ugraýar. Halka öz güýjüni görkezýär. Halkyň eýmenmegini, gorkmagyny isleýär.

XX asyryň başlaryna dünýä paýlaşylyp gutaryldy. Dünýä paýlaşygyndan nägile bolan döwletler hem Birinji, soňundan hem Ikinji jahan urşuny turuzdylar. Bu jahan urşlarynyň düýp maksady dünýäni paýlaşmakdy, bu paýlaşykdan gijä galan döwletleriň harçaňlaşmalarydy.

Angliýa 1919-njy ýylyň tomsundan 1920-nji ýylyň fewral aýyna çenli Zakaspi diýip atlandyrylan Türkmenistany elinde saklamasyna saklady, ýöne ak patyşanyň rahatlyk bermejekdigine, bu döwleti eýelemek üçin her näçe köp çykdajy çykarmaly bolsa-da, ýaýdanmajakdygyna akyl ýetirip, utulanyňy bilen ýagşy diýip, gopjusyny alyp, bu ülkeden haýdan-haý göterilmek bilen boldy...

– Ah, Aksona, Aksona, gör, sen nämeler barada oýlanyp, janyňy ýakyp ýörsün, seniň bu aýdan zatlaryň örän gowy zatlar. Ýöne sen özüň barada-da oýlan. Seniň ýaş başyň bar, özüňem owadan. Seni gören ýigitler süňňüni saklap bilenoklar. Olaryň

hemmesi saňa ýetip bilmän ýörler. Sen bolsa gül ömrüňi kitaba bagyş edýäň. Kitaba berýän ünsüň sähelçesini bir ýigide bagyş eýleseň, ol ýigit däl-porhan bolar. Sen bir goç ýigit bilen goş birikdir. Isleseň, seni bir türkmen ýigidine durmuşa çykaraly.

– Nyýaz baý, men ömrüm hakda köp oýlandym. Men ömrümi türkmene, Annanyýaz baýa bagyş etjek.

– Men seniň bagyş etmäňi kabul edip biljek däl-dä, Aksona. Sen maňa dogry düşün. Men seni asylly maşgala, uýam hökmünde hormatlap bilerin. Ikimiziň ýygy-ýygy duşuşmagymyz hem gowulyk getirmez. Il arasynda bolgusyz myş-myşlaryň ýaýramagyna sebäp bolarys.

– Men hiç kimden hiç zat hantama däl. Men özümiň owadan gyzydygymy bilýärim. Owadanlyk Allaň berýän bagt wadasy. Men Allaň berýän bagt wadasyny ýigitleriň baş wadasyna zaýaladyp biljek däl. Mikelanjelonyň «Özgeleri goldap makul bolanymdan, Ibn Sinany goldap ýalňyşan bolmagym mün esse ybaly» diýşi ýaly, haýsydyr bir merdana, goç ýigidiň meni söýüp, maňa aşyk bolup, wada berýän asmandaky aýlaryna ymsynanymdan, hakyky erkeklik, mertlik, ärlük, mähirlilik nusgasy Annanyýazyň hoşniýetli garaýşyna mynasyp bolmagym has ýakymly duýgy döredýär. Hiç kime hiç hili talabym ýok. Men käte-käte Annanyýaz baýyň didaryny görsem bolýar. Siz menden gorkmaň. Menden size gep gelmez. Men Gypjakdan Aşgabada gelýän ýoluň ugrundan ullakan howly satyn aldym. Men her gün penjirämden Gypjakdan gelýän atlylara sereder oturaryn. Ol atlylar bilen siz hem geçersiňiz. Ana şonda men siziň didaryňyzy görerin. Maňa durmuşyň şu mümkinçiligi – ömrümiň manysy ýeterlik. Maňa sizi uzakdan synlamagym hem ullakan bagt. Isleseňiz, maňa baş atarsyňyz, islemeseňiz – ýanyňyzdakylardan çekinseňiz – baş atyň hem diýjek däl. Men sizi atlylaryň arasynda görüp, janyňyzyň sagdygyny bilerin. Men Sankt-Peterburgyň lukmançylyk institutyny tamamladym. Siziň näsag bolup ýatan hassahanaňyza işe ýerleşendigimi özüňiz bilýäňiz. Aýlyk-günlügim erbet däl. Adamyň bagty üçin köp zat gerek däl ahyryn, Nyýaz baý... – Diňe şirler däl, şire magşuk bolanlar hem ýeke bolýan ekenler. Ýekelik – meniň joram...

Onunjy bap

ÖMÜRDE NÄME MANY BAR?!

1.

Adam ogly bu dünýä many berjek, şeýdibem, ömründen kanagat-tekge tapjak bolup kösenýär. Aslynda ýok zady nädip tapjak?!

Annanyýaz baý bu dünýäň manysy hakda köp oýlanýar. Yslam ulamalarynyň ömrüň manysy hakdaky pikirleri bu gün onda şübhe döredýär.

Allatagala bendesiniň ömrüniň çalt geçmegi hemem ýaşan ömründe öz-özüne gümra bolup, başga hiç bir zada düşünmezligi üçin pikirlenmek salgymyny beripdir.

Adam bütün ömrüne pikirlenýär. Netijesi näme? Baýam, garybam, tüntawam, pelidem. Pikirlense, ulama pikirlensin, ondan il-güne bir hoşlugyň bolmagy mümkin. Eger Haktagala bendesine pikirlenmek güýmenjesini bermedik bolanlygynda adam nädip wagtyny geçirerdi?

Adam bütün ömrüne pikirlendi, hany onuň tapan ýekeje gowy pikiri?!

Bütün ömrüne pikirlenip, ýekeje-de üýtgeşik pikir tapmazlyk nähili aýylganç ýowuzlyk. Boşluk!

Ana, şol aýylganç ýowuzlyga, boşluga Durmuş diýilýär. Soň görseň, adamyň ömrüniň galaba bölegi boş hem manysyz pikirler bilen geçendir.

Eý, Hudaý jan, beren amanadyňa many ber!

Eý, Hudaý jan, beren amanadyňa ruhanalyk, bagt ber!

Eý, Hudaý jan, beren amanadyňy duýup ýaşamaga ýeterlik akyl-huş ber!

Her adam iki bölekden ybarat: adamyň içinde hem özi otýr. Onsoň adam mydama öz meni bilen gürleşýär. Özem köplenç olaryň biri beýlekisine hökmürowan bolýar. Birniçeler adamyň içindäki ikinji adamy – meni göwün diýip atlandyrýarlar. Göwün adamyň meslekdeşi. Bir adamda hökmürowan bolýar, başga bir adamda göwün kemsidilen, çagajyk bir oýun oýnajak bolanda hossarlarynyň eýtme-beýtme diýip, bizar-peteňini çykaryşlary deýin, hiç bir zada ygtyýar bermän saklanylan bolýar. Annanyýaz baý içki «menine» bütün ömrüne ýowuz daraşdy. Ony gaty köp-köp zatlardan çäklendirdi. Käte Annanyýaz baý: «Men öz isleýşimçe ýaşadymmy?» diýip, öz-özüne sowal berýär. Ana şonda Annanyýaz baýyň göwni hiç bir zada per bermän ýüregini açýar: «Ýok! Ýok! Ýene bir gezek ýok! Annanyýaz baýyň gowulyklarynyň, adamlara edýän ýagşylyklarynyň çöwre ýüzi – maňa eden – özüne eden ýamanlyklarydyr, çäklendirmeleridir. Men size anyk aýdaýyn: Annanyýaz baý bu dünýä gelip, özi bolup ýaşamady. Onuň öz ýaşamaly ömri ýaşalman arzuwda galdy. Haktagalada bihasap zat ýok: her kimi bir hikmete görä ýaradýar. Haktagala, belki, bendesiniň öz-özünü näderejelerde çäklendirmegi başaryandygyny görmek isländir. Annanyýaz bütün ömrüni dar galyba-gysaja salyp ýaşady.

Gürrüňi başdan, Zamahşarynyň birinji başgançagyndan¹ başlaly. Annanyýaz çagalygyndan kakasynyň pent-ündewi esasynda edepli boldy, mollanyň elinde okady, kakasyndan sapak aldy. Ol goňşy-golamlarynyň çagalaryna gözügidijilik bilen seretdi. Ýöne kakasynyň talaby onuň küýseginе, bigam oýnamaga böwet boldy. Çaga horramy birle däl-de, kakasynyň talaby esasynda okuw okady. Ýöne onuň dünýäni unudyp, guma bulaşyp oýnasy geldi, aýakýalaňaç çapasy geldi. Durdynyň aýagyna tiken batanda Annanyýaz kemsinipdi. Wah, meniňem aýagyma tiken batsady diýip göwün ýüwürdi. Kakasynyň gözegçiliginden çykmak, türkmeniň är ýigidi bolup ýetişmek, bedew ata atlanmak isläpdi. Annanyýaz baýyň ogly Atamyrat köplenç ogrynlyk bilen kakasynyň eşiklerini geýip görýär. Guşagyny guşanýar. Annanyýaz baýa oglunyň küýsegi düşnükli. Onuň ulalasy gelýär, howlugýar. Ýaşy bir çene baransoň, adam ýaşlygyna dolanmagy küýsär eken. Annanyýaz baý ogluna seredip, öz ýaşlygyny ýatlaýar. Ol Bagdada gitmezinden bir ýyl burun kakasynyň egin-eşiklerini geýip, biline guşagyny guşanyp, egri gyljy hem bilinden asyp, apaň-apaň

basyp daşaryk çykypdy. Onuň niýeti ejesine görünmekdi. «Tüweleme, oglum, sen-ä hakyt kakaň bolaýypsyn» diýip, ejesiniň ýylgyryp bakmagyny isläpdi. Ýöne onuň daşaryk çykanyny ilden öň kakasynyň aty görüpdi. Görübem, kişnäpdi. Ana şonda hem Annanyýazda ata atlanmak pikiri döräpdi. Münmesine, çapmasyna Annanyýaz öň münübem, çapybam görüpdi, ýöne kakasynyň atyna münüp, kakasy bolup çapmak oňa ýakymly görnüpdi.

¹ Zamaňşary adam ömrüni dört sany – çagalyk, ýaşlyk, ýetginjeklik, garrylyk basgançaklaryna bölýär.

Isleýşi ýaly etdi. Kakasynyň atyna münüp obadan çykdy. Nusaý galasy bilen dag arasyndaky tekiz alada ýüzüni şemala daladyp çapmak isledi.

Çapdy.

Elbetde, boljagy bardyr-da, çapyp barýan at nämedir bir zatdan ürküp birden saklandy. Annanyýaz şondan soňky zatlary bilenok. Şondan soňky zatlary Annanyýaz ondan bäri, gör, näçe müddet geçen-de bolsa, häzirem bilenok. Soňky ahwalatlary bilýänler bar, ejesem soňky wakalary bilýär. Ýöne Annanyýaz baý ol zatlar hakda soramaga ejap edýär. Özi iki günden soň huşuna gelip, sag aýagynyň döwlendigini bilýär, şonda ol bir aýdanam gowrak wagtlap düşekde ýatypdy. Bu ýatlama Annanyýaz baýyň iň lezzetli, iň süýji ýatlamasy. Ýogsam bu ýerde lezzet alar ýaly zat ýok. Aýagyň döwülmesi, agyry ýakymly täsir galdyrýar diýseň, asyl, hiç kim ynanmasyn gerek. Ýöne bu ýatlamanyň täsirli-ýakymly bolmasynyň öz hikmeti bar. Ol hikmet ýönekeýdi: Annanyýaz şol gezek öz pikiri, öz küýsegi bilen hereket edipdi. Atdan ýykylan günü ömrüniň altyn günü, çünki, Annanyýaz baý ol gün öz içki meniniň islegi boýunça hereket edipdi. Diňe birje gün! Ol gün Annanyýaz baýyň öz günü. Öz! Ondan soňky günleriň tas ählisi diýen ýaly ýasama günler.

Adamda iki hili ýaşayyş bolýar eken. Birinjisi, ýaşamak isleýän ýaşayşyň; ikinjisi, durmuş kada-kanuny esasynda ýaşalýan resmi, has takygy, ýasama ýaşayyş. Ähli kişi iki ýaşayyşda ýaşayanlygy üçin olaryň hakyky keşbini, kimligini anyklamak aňsat hem däl. Il-gün näme diýer? Birden adamlar geň göräýmesin diýen howatyrlyk esasynda her kim öz içki meniniň isleginiň üstüne atanak çekip, il-günüň kabul eden esasy ýörelgeleri, kada-kanunlary esasynda gatnaşyk edýär, ýaşayar.

Il-gün näme diýer?

Ine, Annanyýaz baýyň – şeýle hem her bir türkmeniň – her bir tutumda, her bir işi etjek bolanda öz-özüne berýän sowaly.

Annanyýaz Bagdatda okanda kä günler günortana çenli ýatyp, ukudan ganmak; kitap-depderini eliniň ýeten ýerine zyňyp, hiç bir zadyň pikirini etmän peýwagtyna gezmek islärdi. Ýöne Artyk hanyň, Kesearkajyň adyna ysnat getirmezlik, metdimasgara etmezlik üçin özüne zor salyp, hawa, hawa, islese-islemese, özüne zor salyp, daň bilen turýardy, okaýardy, mugallymlaryň öwgüsine mynasyp bolmaga çalyşýardy.

Bagdatdan gelip, Annanyýaz Mommak baýyň toýunda içki meniniň meýline maýyl bolup, erkiniň jylawyny özbaşyna goýberdi: göwnüniň – içki meniniň islegine

garşy çykmany. Mydama içki menine – göwnüne jylaw salyp, özüne erk etmegi endik edinen Annanyáz şol gün açyldy. Başga bir ýagdaý bolanda ol eger-eger kes-kelläm orta çykyp göreşem tutmazdy, aýdynam aýtmazdy. Ýöne yşk ataşy çawrap, onuň erk hökmürowanlygyny öz eline alypdy. Şol günü Annanyáz baý ömrüniň bagy-bossanlyga öwrülen bir pursady hasaplaýar. Ol bu günü hem edil ýaşlykda kakasynyň egin-eşigini geýip, bedewini alyp gaçan, bedewden ýykylan günü deýin ezizleýär.

Annanyáz baý Mommak baýyň toýunda hakyky özi bolupdy.

Annanyáz baý Mommak baýyň toýy günü galypdaky adaty ömrüni däl-de, ikinji öz hakyky ömrüni ýaşapdy.

Adam bu dünýä gelip, öz küýseýän hakyky ömrüni ýaşanok.

Adam bu dünýä gelip, başga bir kişiniň ömrüni ýaşayar.

Ýöne Annanyáz baý mydama öz ömrüni ýaşamak isleýär. Belket, wagt gelip, nesillerinden kimdir biri onuň hyýalyndaky hakyky ömrüni ýaşar.

Ana şol ýaşaljak ömür jenneti ömür bolar.

Annanyáz öz-özi bolup, yşka düşdi.

Onuň hyýalynda döreden dünýäsi gül-gunçaly uçmahy dünýä.

Bu dünýäde özgeleş göwni üçin örän köp ýerlerde dymmaly bolýar;

– islemeýän-de bolsaň, etmeli bolýar;

– barýarsyň, oturýarsyň;

– görmedikden-bilmedikden bolýarsyň.

Durmuş seni kä ýerde ýolbars; kä ýerde goýun; kä ýerde balyk; kä ýerde it; kä ýerde at bolmaga mejbur edýär.

Durmuş diýdimzor. Ol bendesini näme edeýin diýse, edip otыр.

Durmuşyň akymyna düşünjek bolmaly.

Ähli zat üýtgeýär.

Asyl baky zat ýok bolsa nätjek?!

Diňe bir adamlar däl, diňe bir jemagat däl, diňe döwletler däl, din-ygtykatlaram üýtgeýär. Pikirlerem üýtgeýär, garraýar eken.

Edil adamlaryň garraýşy ýaly, din-ygtykat garraýar.

Annanyáz Bagdatdan bakylyk ganaty bilen obasyna dolanypdy.

Onuň bakylyk lybasly, bakylyk ganatly hasaplan ynançlarynyň ýigrimi ýylyň içinde gaty köp aýyp ýerleri açyldy.

Annanyáz köp-köp meselelerde al-Gazalyny goldaýardy. Esasy amaly, sünneti ýoly uly meseleler, goý ululygynda, esasylygynda galsyn, ýöne iň ownuk zatlarda-da garaýyşlar çaprazlaşyp gidip otыр. Iň ýönekeýi, al-Gazaly «Tehäfutul feläsife» atly eseriniň ýigrimi ýerinde ibn Sina garşy çykyp, ony tankytlanda, aýratynam üç meselede:

– älemiň gadymylygy;

– bedene direlmäniň ýokdugy;

– Alla jüziýaty (ownuk işleri) bilmeýändigini

baradaky garaýyşlarda ruhdaşdy, ol hem ibn Sinany dinsizlikde aýyplapdy. Annanyáz musulmançylykda sopusylygyň geçmişe gidendigini duýdy.

Durmuşyň öz kanuny bar.

Ol kanun bir döwür sopulary, derwişleri öňe çykardy.

Durmuş öz kanunyna esaslanyp, bu gün bolşewigi öňe çykarýar.

Sen ulama hem, baý hem, garyp hem, akyly ýa akylsyz hem bolsaň, durmuşyň kanunyna, talabyna boýun sunmaly. Tekepbir ähli döwürde-de Allatagalanyň ýekinde ýigrenen adamy.

Annanyýaz öz-özüne öwran-öwran sowal berer:

– seniň bu dünýä gelip akyl ýetiren zadyň näme?

– seniň içki dünýäň nähili?

– sen özüň üçin nähili pähimi, ygtykaty açdyň?

– saňa goltgy berýän güýç näme?

– sen dünýäniň manysyny nämede görýärsiň?

– sen jemgyýetdäki ornuňy bilýäňmi?

– öz mazmunyňy açyp berip biljekmi?

– geljegi nähili göz önüne getirýärsiň?

– öz kemçilikleriňi görýärsiňmi? Öz kemçiligini görýän kişi kämillige ýeten kişidir diýilmesi dogry bolaýmasyn?

Ýalan dünýäni çyn bilip-saýyp ýaşamaly, ýogsam ýaşamak hasam kyn düşer. Ine, soňky ýigrimi ýylyň içinde Annanyýaz baýyň gelen netijesi. Bu pikirde Annanyýaz baýyň içki dünýäsi jemlenýär. Bu pikir Annanyýaz baýyň mazmuny. Aslynda hem ýalan diňe bir dünýäniň däl, çynyň-hakykatyň hem berçini. Sap hakykat bedroý, oňa niçik ýalan goşulýar welin, ol owadan zenan deýin görmegeýleşýär. Sap altyn bedroý, oňa niçik ýaramaz garyndy – ýalan goşulýar welin, altyn lowurdap görke geläýýär. Hakykatyň gözelligi oňa ýalanyň goşulmagynda. Ýalan goşulmasa hakykat görke gelmeýär. Annanyýaz baý özüniň şu pelsepesinde hem bu dünýäniň amanatdygyny, ýatdygyny görýär. Bu häsiýeti üçinem dünýä dost bolup bolmaýar.

Annanyýaz baý bu dünýäde özüni keseki biriniň öýünde kireýine ýaşaýan ýaly duýýar.

Annanyýaz baý kä gijeleri uklaman, pikire çümüp geçirerdi. Soňam adamyň bütin ömrüne oýlanybam, suwytyly bir pikir tapmaýandygyna gynanardy.

Megerem, diňe ýeke özi däl, ömrüň manysy hakda her kes oýlanýan bolsun gerek, bu gün oňa üç adam ömrüň manysy hakda ýüregini açdy.

Üç sany dürlüçe garaýyş.

Bir günde üç adamdan ömrüň manysy hakda eşitmegi Annanyýaz baýy haýrana goýdy.

Haýran galmazça däl.

Diňe bir haýran galmak däl, garaşylmadyk wakalar Annanyýaz baýyň ýüregini lerzana saldy.

Aşgabatdan paltasy daşa degip çykan Annanyýaz baý atyň üstünde oturyşyna Durdy kalaý daga gep goşman, içinden çykalga gözleýärdi.

Ähli zatda çykalga bar.

Allatagala çykalgasyz zat etmeýär.

Öýkelemek, gaharlanmak sadalyk bolýar.
 Bu dünýäde hiç kimden öýkelemeli däl.
 Her kime düşünjek bolmaly.
 Düşünmek bolmaly.
 Düşünseň, hiç kimden öýkelemersiň, gaýtam, tersine, nebsiň agyrar, tekge beresiň geler.
 Alla ýalkan bendesine akyly-üşük berýär.
 Tüntawlyk Allanyň gargawy.
 Annanyýaz baý öz-özüne mydama göwünlik berýär. Ol ýene özüne göwünlik berdi.
 Başararsyň. Artele kömek et diýip, Türkmenistanyň ýolbaşçylaryny biynjalyk etmek bolmaýar. Tanşyň bolanda näme?!
 Garaňky gatlyşyp ugrapdy.
 Bahar howasy jana parymlydy.
 Näzenin gyzyň eli deýin tenekar şemal Annanyýaz baýyň ýüzüni eda bilen sypaýardy.
 Aşgabat, hana, yzda galdy.
 Töwerek al-ýaşyl öwüsýär. Baýyrlaryň ýüzi pygamber gülleri bilen örtülipdir.
 Ho depede bir oýnam dowar görünýär.
 Öňde Büreliniň oýy.
 Ho alysdan Nusaý galasy görünýär.
 Nusaý galasynyň aňyrsyndan Çozgundag gerşi görünýär. Ol ýerde Annanyýaz baý Artyk han bilen oturypdy. Ol ýerde Annanyýaz baý diňe bir kakasy bilen däl, ýalňyz dikrary Atamyrat bilenem oturypdy. Ol ýerde Atamyrada peder tumarynam gowşurypdy. Hut şonuň üçin, Hudaýa şükür, Atamyrat aman-esen. Ol, gör, dogduk obasyndan näçe uzakdaky bir şähre gidip işläp ýör.

2.

Annanyýaz baý birden içi gysan ýaly uludan dem aldy, onuň ogluny göresi geldi.
 «Nirede bolsa-da, jany sag bolsa bolan ýeri» diýip, Annanyýaz baý içini gepletди.
 Birden tüpeň sesi eşidildi.
 Gümp!
 Gümp!
 Tüpeň sesleri has golaýdan – Annanyýaz baýyň öňünden çykdy.
 Nämäniň-nämedigini anyklajak bolup, Annanyýaz baý atynyň jylawyny çekdi.
 Oýdaky daragtlaryň arasyndan dört sany at göründi. Eýerli atlaryň üstünde hiç kim ýokdy. Tüpeň sesine ürken atlar Nusaý tarapa ümdüzine gaçdy.
 Durdy kalaý haýdan-haý egnindäki başataryna ok sürüp, Rejepdir Allan bilen atlaryň çykan ýerine bakan at saldy.
 Olar ýoluň gyrasyndaky daragtlaryň aňyrsynda serlip ýatan iki sany nätanşy we agaja arkasyny diräp, aýaklaryny uzadyp, gara gana bulaşyp oturan Abdyllany gördüler.

Abdylla Durdy kalaýyň ataryndan ätiýaç eden bolarly, waňkyryp gygyrdy:

– Dur, dur! Atma! Möhüm habarym bar! Nyýaz baýa aýtjak möhüm habarym bar. Gör-ä, men tüpeňimi zyňdym.

– Heý, ejeňi bir nemedéýin, seniňem bir habaryň bolarmy?! – diýip, Rejep atdan towsup düşüp ýetişibildiginden gara gana bulaşyp, soňky demini alyp ýatan Abdyllany depmäge durdy.

– Öldürme, Rejep! Öldürme! – diýip, Annanyýaz böküp atdan düşdi.

– Halypa, bu gezeg-ä diri sypmaz bu. Goý, meni soňundan öldüräý, ýöne şunuň janyny jähenneme iberjek.

– Jähennem ýedi hili dowzahyň ýedinjisi, iň soňkusy. Hanguly baýyň aýdyşy boýunça, adam üç zatdan: garrylykdan, keselden hem dowzahdan daşda bolsa gowudyr. Bu ýezidi iň soňky dowzaha ibermän, bärkirägine – hawiýa, hunama, sakar dowzalaryna ibereňde bolanokmy? – diýip, Abdyllanyň ele düşenine çäksiz begenen Allan Rejebe henek atdy. Ýöne bu mahal Rejep Abdyllany düýt-müýt etmän, iň soňky jähennem dowzahyna ugratman rahatlanjak däl. Asyl bu mahal gülüşmäniň, degişmäniň ýeri däl.

– Wah, enesini nemedéýine jähennem dowzaham az bolýar – diýip, Rejep gaharyna sandyr-sandyr etdi.

– Munuň öljeği görnüp dur. Sen öldürmäniňde-de, özi ölýär munuň. Göreňokmy, iki ýerinden ok degipdir! O degen oklar, enşallasa, bizlik bolup, iş bitirer.

– Allan Abdyllanyň ele düşenine, özem bu sapar Abdyllaly gorkynyň ymykly aradan aýryljakdygyna begenip, guş bolup uçaýjak bolýardy.

Annanyýaz baý gara gana bulaşyp oturan Abdyllany boýdan-başa synlady. Onuň eşikleri gara gana boýalypdyr. Meger, agyrysy beterdir, ýöne onuň bolup oturyşy hiç ýeri agyrmaýan ýalydy, döwletli maslahatda oturan ýalydy.

– Nyýaz, saňa aýtjak sözlerim bar!

– Heý, seniňem bir sözüň bolarmy?! diýip, Rejep Abdyllanyň ýüzüne depdi.

– Hany, saklan – diýip, Annanyýaz baý Rejebi yza çekdi.

Abdylla göýä hiç zat bolmadyk ýaly, ýüzüni ýeňi bilen süpürüp, Annanyýaz baýa ýüzlendi:

– Nyýaz, şol ýatanlar ýaly, menem bu wagt ölmelidim, ýöne, meger, Allatagala...

– Allatagalanyň adyny tutma, sen onuň adyny tutmaga mynasyp däl, eneňi nemedéýin – diýip, Rejep ýene Abdyllany depmäge durdy.

Durdy kalaý bilen Allan Rejebiň elinden tutup, yza çekdiler.

Biraz özüni dürsänsoň, Abdylla sözünü dowam etdirdi:

– Allatagala meniň saňa käbir zatlary aýtmagym üçin azajyk dem berýär.

– Aýdyber!

– Aýtsam, Nyýaz, men birinji gezek seni atjak bolup, külli günä gazandym. Şol günden soň eden telek işimi-günämi ýuwmak üçin sarp etdim.

– Günäňi Annanyýaz baýy atyp ýuwjakdyňmy? – diýip, Allan ýaňsyly gürlledi.

– Ýok, men Annanyýaz baýy gorap, günämi ýerine saljak boldum.

– Gorajak adam at ogurlap gaçyp gitmezdi.

- Men, Nyýaz, seniň duzuňy iýmäge mynasyp dāldim, şonuň üçinem gaçdym.
- Näçe ýyllap halypamyzy bukdaklap yzarladyň. Çemine getirip, atmakçy bolduň. Bu zatlary aýtmak üçin, Allatagala seni ölümden saklap oturmasyn.
- Allan, sen gepleme, edepsizlik etme. Men halypaň bilen, Nyýaz baý bilen gürleşýän.
- Aýdyber, aýdyber.
- Aýtsam, Nyýaz, elkin geçiren günlerimde men seni atjak bolmadym, gaýtam seni atjak bolup öňünde bukuda oturanlary paýhynladym.
- Çynyňmy? – diýip, Annanyýaz baý dillenenini-de duýman galdy.
- Çynym, men otuz ýyllap, saňa guwanyp, adyňa aşna bolup ýaşadym. Ömrümiň manysyny seni bela-beterlerden goramak boldy.
- Meni öldürtmek islän kim? – diýip, Annanyýaz baý Abdyllanyň gapdalyna gelip oturdy.
- Onuň adyny dilime alasym gelenok. Iň esasy zat men maksadyma ýetdim. Indi men arkaýyn ölüp biljek, sebäp sende janyňa kast etjek duşman ýok.
- Hany, meni öldürtmek islän duşman?
- Ol indi ýok.
- Nirede ol, türmedemi?
- Ýok, ol türmede däl, ol häzir öýünde. Ýöne onuň indi seniň üçin gorkusy ýok.
- O nähili gorkusy ýok?
- Sebäbi iki sagat mundan öň ony men öz öýünde hiç kim ýokka damagyny harladyp-harladyp çalyp gaýtdym.
- Kim ol?
- Öz obadaşyň. Oba barsaň adyny aýdarlar. Kimiň damagy çalnyp öldürilen bolsa, şol kişi seniň duşmanyňdy. Ol seni öldürmek üçin hiç hili çykdaýdan gaçmady. Ajdarhanda türmede çüýremegini islän hem şol adamdy.
- Kimkän-aý ol? – diýip, Durdy kalaý geňirgenmesini daşyna çykardy. Ýöne onuň sowaly jogapsyz galdy.
- Ine, şu ýatanlaram seni öldürmek üçin şol haramzadanyň satyn alan adamlary. Bu iki kişi siziň ýoluňyzda bukulyp, seni atmak üçin garaşyp ýatyrdylar.
- Sen goradym diýýäň, halypamyzy Köşüde atdylar-a, şomy seniň goraýşyň? – diýip, Allan Abdylla ynanmazlyk etdi. Ol Abdyllanyň diýýän sözlerine, teý, ynanyp bilenokdy.
- Ol başga bir kişiniň işi. O kişi bilen men ýüzbe-ýüz boldum. Ol haramzada halypanyň ýygnaga barmazlygy üçin atdyrypdyr. Ol öldürmek islemändir. Indi Nyýazyň garşysyna hiç zat etmejegi barada ant içip, awy ýalady. Ol indi maksadyna ýeten adam. Ol adam bu gün gaty uly wezipede otyr.
- Men seniň ol diýýän adamyň kimdigini aňýaryn – diýip, Annanyýaz baý ýuwaşja gürledi, hyrçyny dişläp, başyny atdy.
- Meniň maksadym seni goramakdy, Nyýaz. Men seni otuz ýyllap goradym. Bu günem saňa duşman bolan adamy, seni öldürtmek islän adamy ýoklap, özümem bu dünýäden gidýärim. Hoş, sag bol. Senden iň soňky haýyşym bar.

- Haýyşly gürrüňi soňa goý, hany, ýaraň gany akmaz ýaly edip saraly.
- Ýok, ýok, men maksadyma ýetenimden soň ýaşamak islämok. Mundan soň ýaşayşyň manysy näme?! Men ömrümdenrazy, judarazy. Ömrümiň seniň bilen baglanyşykly geçendigine begenýän. Durda, Rejebe, Allana gözüm gidýär. Olaryň halypasy bar, olarda, Nyýaz, sen bar. Oglanlar, otuz ýyllap menem sizden ogryn, siziň bilen kärdeş boldum, siziň eden işiňizi etdim.
- Halypamyzy öldürtmek islän nejis Illew güwernatyrmy? – diýip, Rejep Abdyllanyň ezeneginden ebşitläp tutdy.
- Ýok, ol gorkak züwwetdin-ä. Ol özbaşdak diňe aýakýoluna gidýär. Galan zatda ol gazykdan ýöretme. Onuň özünde pikirem ýok, maksadam. Haýbatlyrak näme diýseň, ylgap ýören töňňe ol. Içi boş töňňe.
- Ine, şu sözün-ä hak – diýip, Durdy kalaý Abdyllanyň sözünü makullady. – Oýnatgy ol. Güwernatyr diýseň, ýyrş-ýyrş edýär.

3.

Abdyllanyň gany köp akyp, ysgyny gaçyp ugrady. Ýagdaýynyň agyrlaşýandygy açyk duýulýardy. Ol nämedir bir zatlar diýjek boldy. Ýa aýtjak bolan sözünü goýbolsun etdi, ýa-da aýtmaga ragbaty ýetmedi. Ol düşnüksiz mydyrdady-da, başyny aşak saldy.

Annanyýaz baý Abdylla nebsiagyryjylyk bilen seretdi, onuň ýene sanalgyja wagtdan öljekdigine gynandy.

Abdylla – Annanyýaz baý üçin ýönekeý duşman däl, asla ýönekeý adam hem däl.

Annanyýaz baýyň kalbynyň niresidir bir ýerlerinde Abdylla hormaty bardy.

Annanyýaz baý üçin Abdylla:

- türkmen halkynyň sudurydy;
- türkmen halkynyň takdyrynyň bir adamda gaýtalanmasydy;
- türkmen mertligidi;
- türkmen namartlygydy;
- türkmen dünýäsidi;
- öz ruhudy;
- öz geçmişidi;
- öz garawsyzlygydy, mertligidi.
- Eý, häzir ölýär bi – diýip, Allan odandy.
- Hany, başlyklar, munuň donuny egninden çykaryp, okuň degen ýerini anyklalyň. Belki, kömek edip bileris.
- Indi muňa kömek diňe Alladan gerek, çaltrak amanadyna eýe çyksa... – diýip, Rejep göwünli-göwünsiz Abdyllanyň donuny çykarmaga girişdi. Oňa Durdy bilen Allanam kömekleşdi.
- Baý-bo, adamda şunça gan bolýarmykan-aý – diýip, Rejep akan ganlary görüp, haýran galdy.
- Ibn Sina adamda on iki çäýnek¹ gan bolýar diýýär.

– Aý, seniň, halypa, Ibn Sinaňam ýalňyşan bolarly, bu akan gan gaty kän bolmaly.

– Aşgabada äkideliň – diýip, Annanyýaz ör turdy.

Bu sözi eşiden Abdylly yza süýşdi:

– Ýok, yok, meni hiç ýerigem äkitmän.

– Ganyň köp akypdyr, ýene sähel aksa, ganyň tükenip ölersiň.

– Maksadym şol meniň.

– Her hili samsygam boljak eken-aý, walla. Her jüre adama gabat geldim, ýöne öljek, maksadyma ýetdim diýip durana gabat gelmedim – diýip, Rejep Abdyllynyň köýnegini ýyrtyp sarag hökmünde ulandy.

– Rejep, selle nämä gerek? Gel, sellesi bilen ganyň akýan ýerini saraly – diýip, Durdy Abdyllynyň gapdalda ýatan sellesini aldy.

– Selläme degmän, selläme degmän meniň. Selläm – kepenim meniň. Kepenimi men ölemde adamlar kösenmesin diýip göterip ýörün. Nyýaz, ýalbarýan, meni şu on iki gary biýze dolap, ine şu ýerde depin etsene. Bu gün-ä wagtyň bolmaz. Ertir gelip jaýlap gitseňem bolýar.

Abdyllynyň bu gün wagtyň bolmaz diýen sözi Annanyýazy ör-gökden getirdi:

– Bu nämä diýdigiň bolýar seniň?

– Meni ertir jaýlamaga söz ber, Nyýaz.

– Seni häzir Aşgabada keselhana äkitjek, heý, bu ýaşda ölübermek bolarmy. Öýüň-maşgalaň barmy?

¹ Bir çäýnek – 0,5 litr.

– Bar, sen sürgün edileňsoň, öýli-işikli boldum, Aşgabadyň Baku köçesiniň on birinji öýünde ýaşaýan. Aýalym ermeni. Birje oglum bar. – Abdyllynyň ýüzüne birden ýylgyrys çäýyldy. – Nyýaz, oglumyň adynyň nämedigini aňýaňmy?

– Yok...

– Adyna seniň adyňy dakdym. Ady Annanyýaz onuň.

– Näçe ýaşynda.

– Ýedi ýaşady, geçen anna günü sünnet etdim ogluma.

– Ýaňy nämä diýjek bolduň? – diýip, Rejep Abdyllyny silterledi.

Abdylly Annanyýaz baýyň ýüzüne seredip ýatyşyna ýuwardy. Meger, aýtjak habarynyň Annanyýazy agyr hala saljagyny aňandyr, ol esli salym dymyp, ýuwaşja gürlledi.

– Bu ýatan haýynlar şähre gidip, seniň gowy görýän ors aýalyňy paýhynlapdyrlar. Elbetde, ikiňiziň araňyzda hiç zadyň ýokdugyny, bolmandygyny uly ilem bilýär, ýöne o haýyn seniň içini ýakmak üçin, şeýle wagşylyk etmek üçin, tarhanlyk bilen hakyna tutanlaryna pul seçdi. Ol ors aýaly öldürübem, olar seniň ýoluňda oturdylar.

Annanyýaz baý nämä garaşsa-da, özüne şeýle urgynyň urulmagyna garaşmandy. «Aksona, sen gözel maşgala. Özüňem biçak sowatly, edepli-ekramly maşgala. Sen Peterburga git, şol ýerde özüňe mynasyp ýigide durmuşa çyk. Ýa bolmasa, Aşgabatda

durmuşa çyk, ýeke ýaşama» diýip, Annanyýaz baý Aksona janygyp-janygyp aýdypdy. Özem bu sözi bir däl, iki däl, üç däl, gaty kän gezekler aýdypdy. Ýöne Aksonanyň hem şol bir sözleridi. Ol şäher keselhanasynda lukman bolup işleýärdi. Annanyýaz baý üçin janyny bermeli bolsa ikeriňlenmezden berjekdi. Annanyýaz baý bilen didarlaşmagy, onuň bilen ikiye agyz gürleşmegi ömrüniň manysy, bagtynyň çür depesi hasaplaýardy. Şeýle bolansoň, Annanyýaz baý onuň işleýän keselhanasyna baryp, hal-ahwal soraşyp, birsalym degdim-gaçdym gürrüňler edişip gidýärdi. Bu gün ertir hem ol ilki Aksonanyň ýanyna barypdy. Onuň bilen hal-ahwal soraşypdy. «Aksona, dogrymy aýtsam, seniň ýaşayşyňa meniň nebsim agyrýar. Wah, öýlenmedik bolsam, men saňa hökman öýlenerdim. Ýöne musulmançylykda keseki maşgalasyna bir gezek gabak galdyranyň günä, iki gezek seredeniň zyna hasaplanýar...» diýipdi. «Onda, Nyýaz, siziň günäňiz gaty çökder» diýip, Aksona jykyrdap gülüpdü. Soňam: «Ýürege buýrup bolmaýar. Şir awlaýan şiriň şir ogly bir göremde ýüregimi awlap, öz köňül zyndanyna saldy. Meni özüme imrindirip bilýän ikinji bir şir gudraty ýok, bolaram öýdemok. Men ýeköýli, adamsöýmez. Men durmuşda şeýle, ýöne hakykatynda men hiç wagt ýeke däl, men mydama hyýalymda Artyk hanyň ýalňyz dikrary, Sülgün enäniň agtyjygym diýip, Aýnabat ejäniň oglum diýip başyny sypan şiri bilen hemsöhbette, men adamsöýmez däl, men özüme Allatarapyn, ejem jan, kakam jan tarapyn ähli söýgimden, ähli mähir-muhabbetimden ýekeje ziresini-de galdyrman, gaçyrman, şol şir ýigide bagyş eýleýärin. Başga kişä söýgimiň, mähir-muhabbetimiň sähelçe jigem galmandygy üçin, belli bir derejede gynanmanam duramok, ýöne etjek alajym ýok. Men bu dünýäden köp zat, köp söýgi, köp mähir-muhabbet, köp many hantama däl, asyl men hiç zat hantama däl. Bu dünýäden bar islegim Artyk hanyň oglunyň, Taňryguly batyryň agtygynyň, Annaly begiň çowlugynyň şir sypatyny görmek, şir haýbatyny ýatladyp duran tüýs är, tüýs şir sesini eşitmek, demsalym hemsöhbette bolmak. Meni şu bagtdan, şu kúýsegden kesmek – ömrümiň manysyny kesmek. Allatagala adamy ýaradanda nämedir bir zada ymsynyp, ymtylp ýaşar ýaly edip ýaradypdyr. Ömrüň manysy – pellehana. Ömrümiň manysynyň gutaran günü – men ölmäge taýýar. Soň ýaşayşyň gyzygy aýrylýar. Meniň ýaşasym gelýär» diýipdi. Eý, Hudaý jan, Aksona ajalyň alkymlap gelenini duýdumyka? Sebäp bu gün ol adatdakylary ýaly däl. Annanyýaz howlугýandygyny aýtsa-da, hoşlaşmak islemeýän ýaly, galagoply ýagdaýda uzak gürläpdi. Aksona oň beýle köp gürlemeýärdi. Annanyýaz baý onuň uzak gürrüňini diňläp durka içinden: «Adam bende garraberse, was-wasy bolup, gürrüňini köpeldip ugrajak eken» diýip pikir edipdi.

Annanyýaz baýyň Aksona hoş söz aýtmagynyň, gatnaşygy kesmezliginiň aňyrsynda belli bir esas bardy. Ol esas şeýledir: Annanyýaz baý Aksonada öz ruhy dünýäsini görýärdi, bu dünýä oňa juda ýakymlydy, meýmiredijidi, manylydy. Annanyýaz baý Aksonanyň gözleri bilen türkmen taryhyna çümýärdi, türkmen halkynyň takdyryny görýärdi. Aksonanyň gözleri bilen – bu gözler ýönekeý gözler däl, bu gözler söýgi-muhabbet gözleridi – türkmen taryhyna tomaşa etmek, ol hakda oýlanmak Annanyýaz baý üçin elýetmez lezzetlilikdi. Bu zatlardan başga-da,

Annanyýaz baý Aksonanyň kir-kimirsiz pāk söýgüsiniň ýylysyny duýýardy. Bu söýgüde Annanyýaz baý öz ruhy dünýäsini görýärdi, hawa, hawa, öz ruhy dünýäsini görýärdi. Öňünde hiç bir borç goýmaýan bu söýgi asyllylygyny mizana salýardy. Aksona görgüli Annanyýaz baý Almalyk diýlen ýerde sürgündekä baş-alty gezek yzyndan baryp, azyk-owkat bilen üpjün edipdi. Elten zatlaryndan Annanyýaz baýyň işdämenlik bilen iýşine tolgunyp, Aksona gözlerine gubar bagladypdy. Annanyýaz baý üçin yhlas, sygynmak, söýmek diýen mukaddes düşüňjeler Aksona bilen baglanyşyklydy.

Abdyllanyň Aksona baradaky habaryny eşiden Annanyýaz esli salym sesini çykarman durdy.

– Halypa, gideli – diýip, Durdy kalaý Annanyýaza ýüzlendi.

Annanyýaz baş atdy:

– Gideli, gideli.

Abdylla gozgalaň tapdy:

– Nyýaz, meni ertir jaýlamagy unutma. Ýalbarýan, Nyýaz, ýalbarýan.

Annanyýaz Rejebe ýüzlendi:

– Rejep, Annam bilen Abdyllany şähre keselhana äkidiň!..

4.

Annanyýaz baýyň ýazgylaryndan:

«Howply zatlarda gudrat bar, özüne imrindirijilik bar. Bagt göýäki howply zatlaryň aňrsynda ýerleşýän ýaly görünýär. Adam mydama howply zatlara höwesli topulýar. Münüp barýan atyň her näçe ýyndam çapsa, göwnüň şonça galkýar, ýogsam at çendenaşa gaty çapsa, onuň birden бүдрәp ýykylmak howpy şonça-da ýokary ahyryn. Dagyň depesine çykdygyňsaýy kalbyňa howalylyk dolýar. Gylyçlaşmak hatarly, bu ýerden ölümiň ysy gelýär, ýöne garşydaşyň bilen garpysaňda, diňe bir gylyçlardan däl, eýsem kalbyňdanam ot uçgunjyklary çykýar. Adam howply pursatlarda, ölüm bilen ýüzbe-ýüz bolanynda öz-özünü, öz-özündäki merkezi has oraşan duýýar. Allatagala adamyň öz-özündäki merkezi şeýle aýdyňlygy bilen duýmazlygy, görmezligi üçin dünýäni üç bölege – geçen zamana, geljek zamana we şu güne bölüpdür. Adam aňynyň böleklenmegi onuň köp zatlary duýmagyna, görmegine garalla bolýar. Adam aňyny her hili hyýalatlaram, pikirlerem, syzgyllaram bölek-büçekleýär. Emma howply pursatda üç dünýäniň däl-de, şu günüň, şu günüň hem däl, hut şu müddetiň merkezi bilen ýüzbe-ýüz bolýar. Ony diňe özi gyzyklandyrýar, ol diňe özüni, özündäki içki meni duýýar. Bu pursatda ol arzuw etmeýär, hiç bir zady hyýalyňa getirmeýär. Howply pursatda, ölümiň örän ýakynyňdadygyny, edil alkymyňdadygyny duýan pursadyň özüni has aýdyň duýýarsyň. Ýaşayyşda howpy duýup ýaşamak adama hyjuw, gaýratlylyk berýär, hüşgärlilik berýär, adam diýseň galjaň bolýar. Türkmen asuda durmuşy halamaýar. Asuda durmuş ony ýaýal edýär. Türkmen gylyjyň ýüzi deýin ýiti ýaşayyş gerek. Ol darkaşlardan rahatlyk tapýar. Türkmeniň darkaşsyz ömri ömür hasap etmeýänliginiň

aňyrsynda bu halkyň ganynyň gyzgynlygy, joşguny ýatyr. Türkmenе rahatlylyk berip biljek ýeke-täk zat erkinlik, edenini-edip, goýanyny goýmaga mümkinçilik. Soňky döwürki türkmeniň bolşuna, göýäki hekirtmeginden tutulyp gysylýan ýaly demikmegi ýaşaýşyndan göwün çotunyň çykmaýanlygy. Abdyllanyň gara gana bulaşyp ýatmagy meniň demimi gysdyrды. Näme üçin? Men mydama ölüm howpuny duýup ýaşaýanlygym üçin, maňa ömrüň tagamy açyk duýulýardy. Eger indiden beýläk meniň ýaşaýşymda howp bolmajak bolsa, meni gaýratlandyrjak, çustlandyrjak ikinji güýji nireden tapyp bolar? Men birden özümi boşap galan ýaly duýdum. Men özümi ömür manymdan mahrum edilen ýaly duýdum.

Men indi, öz içki merkezimi duýup bilerinmi? Göwnüme, reňkli dünýä, şirin-şeker dünýä çal reňke giren ýaly, ähli şirin-şeker tagamyny ýitiren ýalydy.

Eý, Hudaý jan!

Şu günden başlap sen maňa başga bir ömür berýärsiň. Ikinji ömür birinji ömrüň basyp giden yzyna-da degenok...»

1936-njy ÝYL

On birinji bap

ŞEJERE DEPDERI

(Annanyýaz baýyň ogly Atamyrada
niýetläp ýazan şejere beýany)¹

Bismillähi-r-rahman-r-rahym.

Taýsyz gudraty bilen älemi ýaradan jümle-älem hökmürowany, aýatlary bilen beýik, söýgüsinden, ylhamyndan adamzady ýaradyp, ony tebigatyň, ýaşaýşyň, haýwanatyň patyşasy eden beýikler Beýigi Allatagalanyň bizi bu dünýäde ýaşamaga rowa görüp amanat jan berendigi, ýaşaýşyň tagam-lezzetini duýup ömür sürmek üçin akyl-huşly, üşüklü edendigi üçin iň soňky demimize çenli Ondanrazy hem minnetdar bolmalydyrys, her bir demimize, her bir hoşlugymyza münkeren bagtyýarlyk bildirip, Allatagala aýat-töwir etmelidiris.

Beýik Allatagalanyň söýgüsi, yşk heseri – adamdyr, Allatagala yşkyndan ýaradan ynsanynyň birnäçe sypatyny, suratyny özüniňkä meňzedendir. Dünýä inmek – Allatagalanyň ýalkawdyr.

¹ Şejere pars dilinde sünnälenip ýazylypdyr, bu ýazgylary kem-käseýin gysgaltmalar bilen türkmen diline terjime etdik.

Beýik Allatagala barlyklary ýaratmak islände onda geňeşçi-de, kömekçi-de ýokdy. Asla oňa geňeşçiniň hem kömekçiniň geregi-de ýokdy. Çünki, Allatagalanyň ýaratmak islän närsesine: «Şeýle bolup döre!» diýip aýtmagy ýeterlikdi. Beýik Allatagala döremek baradaky sözi aýdan dessine islän zady döreýärdi. Bu dünýädäki ähli zatlaryň nähili bolmalydygynyň, näme etmelidiginiň permanyny beren beýik Allatagaladyr. Bu dünýädäki ähli zatlary Beýik Allatagala alty günde ýaradyp, döredip, ýedinji gün dynç alandyr. Bu dünýädäki alty günde ýaradylan zatlaryň köplügi, nepisligi beýik Allatagalanyň näderejede işeňnirliginiň, ýaradyjydygynyň, beýikliginiň adama göz-nemuna edildigidir.

Beýik Taňry Ýeri adamzat üçin, şeýle hem ähli janly-jandarlar üçin nygmat saçagy hökmünde ýazyp çykdy we onuň üstüni ýeterlik nazy-nygmatlardan doldurdy. Daglary Ýeriň myhy etdi.

Beýik Taňry adamzada ähli janly-jandarlardan artyk hukuk hem ygtyýar berdi, ony özüne ýerdäki orunbasary etdi. Öň Ýerde şeytanlar ýaşaýan eken, Allatagala Ýeri olaryň elinden alyp, Adamzada berdi. Allatagalanyň bu emrine diňe bir Azazyl perişde däl, ähli perişdeler nägile boldular, olar: «Sen Ýerde bozuk işleri etjek we nähak ganlary dökjek kimsäni Ýerde özüne orunbasar bellejek bolýarsyň? Biz seniň öwgiňi, tarypyňy hem päklik bilen ýatlanmagyňy birkemsiz berjaý ederis» diýdiler. Allatagala perişdeleriniň bu özelenmelerine şeýle jogap berdi: «Men Adam barada siziň bilmeýän zatlaryňyzy bilýärim»¹.

Allatagala adamzady söýmek, söýdi. Adamzada ýagşy iş üçin sogap berjegini aýtdy, olary ýaramazlyklardan ägä

¹ Gurhanyý «Bakara» süresiniň 30-njy aýaty.

bolmaga hüşgärlik berdi, ýaman işler edenlere azap berjekdigi, ahyrýetde hasap sorajakdygy bilen gorkuzdy. Allatagala adamlaryň kalplaryna gowulyklary salmak üçin pygamberlerini gönderdi.

Beýik Haktagala musulmanlara ýüzlenip şeýle diýdi: «Biz siziň kyblaňyzy, uly hormatly edişimiz ýaly, siziň özüňizi hem orta barmak ymmat etdik. Biz muny siziň Muhammet pygamber barada adamlara güwä geçmegiňiz üçin etdik. Pygamber bolsa size kyýamat günü adyl şaýat bolar»¹ diýdi. Muhammet aleýhyssalam beýik Biribaryň erk-ygtyýaryna görä özüniň şerigatyny ymmatyna ýaýdy.

Beýik Perwerdigär: «Men bu gün diniňizi size kämil edip berdim. Men nygmatlarymy size rysgal etdim. Men size dinlerden yslam dinini makul tapdym»² diýdi. Beýik Perwerdigäriň bize makul tapyp beren dini çyn ýürekden berlen bendäni bagt gapysyndan eltýär.

Pygamber aleýhyssalam özünden soň ymmatyna Allatagalanyň keramatly Gurhany kerimini we özüniň sünnetini miras galdyrdy. Bu iki mukaddeslik musulmanlaryň gadamlaryny ýalňyş basmazlyklary, hoş-şöhwet gyltymyna aldanmazlyklary, arzuw-telwaslarynyň ýaramaz-bozuk zatlarda bolmazlyklary, kalplarynyň mydama päklikde saklanmagy, şübhelili zatlardan ýüz döndermekleri üçin

gollanmadyr. Kim şu iki mukaddeslige ýürekden berilse, uýsa, onda ol adam ýalňyş ädim ätmez. Kim ol iki mukaddeslige iman getirse, onda ol adam hem o dünýä, hem bu dünýä ýalkanar. Kim şu iki mukaddeslige

¹ Gurhanyň «Bakara» süresiniň 143-nji aýaty.

¹ Gurhanyň «Manda» süresiniň 3-nji aýaty.

ýürekden berilmese, onda ol adam ýoldan çykar, bela-betere uçar, eden işi şow almaz, Taňrynyň gargan adamy bolar. Aýatda şeýle diýilýär: «Olar azgynçylygy dogry ýoluň öwezine satyn alanlardyr. Olaryň bu söwdasy oňmady. Çünki, olar dogry ýolda däldiler»¹.

Hudaýa-hudawendä müňde bir şükür, biziň ýedi arkamyzda ýoldan çykan, günä iş eden adam ýokdur. Biziň şejerämiz Arkaç alasynda Allatagalanyň, il-günüň sylan adamlarydyr.

Allatagala sylan bendesine akyly-huş, üşük berýär, akyly kemter kişiler Allanyň ýalkamadyk kişileridir.

Biziň neberämiz teke taýpasynyň çozgun tiresindendir. Ata-baba oturan ýerimiz Durun etrabyňyň Bamy obasydyr.

Hudaýa-hudawende, biziň neberämiz baý, abraýly adamlar bolupdyrlar.

Il arasynda çozgunlaryň iki aýratynlygy hakda köp gürrüň edilýär. Birinjisi. «Çozgunlaryň gaýgylanýan wagtam bolýarmyka?» diýen gürrüň bar. Bu gürrüň çozgunlaryň hiç mahal lapykeçlige ýan bermänligi üçin bolmaly. Il arasyndaky ikinji gürrüň. «Bilmeýän bolsaňyz, çozgunlaryň çagalaryndan baryp soraň, olaryň çagalarynyňam bilmeýän zady ýok». Çozgunlar çagalarynyň sowatly-bilimli bolmagy üçin gaty çynlary bilen alada edýärler, çagalaryny ilki oba mollasynda, soňundanam Bagdada, Bagdada iberip bilmeselerem, Hywa ýa Buhara medresä okuwa ibererler. Bu zatlaryň üstesine olar çagalaryny molladan daşgary özlerem okadarlar. Çozgunlar gyzlarynam mollada okadýarlar. Mämmed Agöýli serdaryň Artyknyýaz atly gyzy

¹ Gurhanyň «Bakara» süresiniň 16-njy aýaty.

üýtgeşik zehinli bolupdyr. Goşgyny duran ýerinde düzýän eken. Artyknyýaz adamsy Gurbanaly Magrupydan goşgy düzüşmekde rüstemdi diýip aýdýarlar.

Çozgunlaryň Bähreilden Gypjaga göçüp gelmesiniň bir sebäbi bar. Süleýman çozgun iki dogan eken. Onuň doganynyň adyna Kasym molla diýer ekenler. Pygamberler öwladýnda Ymam Kasym atly bir kişi musulmanlaryň arasynda meşhurlyk gazanandan soň obadaşlary oňa Ymam Kasym diýip ýüzlenipdir. Ymam Kasym serkerde, garadangaýtmaz ýigit eken, entek öýlenmedik boý ýigit eken. Bir gezek Gypjagyň deňinde gyzylybaşlar bilen agyr söweş bolýar. Bu söweşe Durun etrabyndanam, Bamydan hem kömek gelýär. Bamydan gelenlere Ymam Kasym serkerdelik edýän eken. Söweşde Ymam Kasym wepat bolýar. Darkaşda wepat bolanlary söweşiň bolan ýerinde depin edýärler.

Biziň aňrymyz Oguz han Türkmeniň Aý han atly oglundan gaýdýandyr. Ony gysgaça düşündirsem, şeýleräk bolar:

Aý han

Ýazyr han

Söylühan

Tekeş

Utamyş

Teke

Syçmaz

Hajy sopy

Aryp

Çozgun

Çozgunlaryň öz durmuş ýörelgeleri bar. Bu ýörelge soňkulara-da ýörelge bolmalydyr:

- Sabyr düýbi sap altyndyr, näme etseň, howlukman, sabyrlylyk bilen et;
- Gyz satyp, galplyk edip, ogurlyk edip baýap bolmaz, halal ýaşa, Allatagalaň ähli berekedi-rysky halallykdadyr;
- Mümkün bolan ähli ylymlary-bilimleri öwrenmeli. Baýlyk, döwletlilik ylymly-bilimli kişileriň aýrylmaz doganydyr.
- Öýünde-de, kalbyňda-da sustupeslige orun bolmaly däl. Kim göwnaçyk, şadyýan bolsa, bagt öýüne güzer salar.

Çozgunlarda ýedi arkaňy bilmek parzdyr. Men oglumyň ýedi arkasyny baş barmagy ýaly bilmegini isleýärin.

Şonuň üçin hem öz ýedi arkamy gürrüň berýärin.

Saparmyrat baý
(87 ýaşapdyr)

Kasym

Süleýman
(? – 1773 ý.)

Bossanbib
(gyz)

Garataý

Mämmet

Agöýli (1722–1809)

**Artyknyýaz
(gyz)**

**Annamyrat beg
(1755–1828)**

**Taňryguly batyr
(1809–1881)**

**Artyk han
(1841–1909)**

Ine, ýedi arkanyň atlandyrylyşy:

1. ogul; 2. agtyk; 3. çowluk; 4. ýuwluk; 5. gowulyk; 6. ýatlyk; 7. atlyk.

Umuman, biziň neberämiziň adamlary uzak ýaşaýarlar. Saparmyrat baýyň ýaşan döwri ýaşaýyş häzirki döwürdenem agyr bolupdyr, adamlaryň ortaça ýaşı 35-40 ýaş bolupdyr. Bu, elbetde, häzirem şeýle. Segsen, togsan ýaşaýan adam häzirem örän seýrek. Käbir soltanlar, patyşalar ýetmiş, segsen ýaşapdyrlar. Saparmyrat baýdan uzak ýaşamagyň syry näme diýlende: «Allatagala ýalkan bendesine uzak ýaş berýär. In esasy zat, Allaň ýalkawyna mynasyp bolmak. Onsoň iýip-içmek barada aýtsam, günortana çenli bir käse çay içsem içýän, ýöne başga hiç zat iýemok. Günortan gowy naharlanýan. Namazşam hem oňly zat iýemok. Men uzak ýaşamagymyň ikinji sebäbini şeýle naharlanýanlygymda hemem ruhana ýaşaýanlygymyzda görýän» diýipdir. Türkmende: «Ertirligiňi dostuňa ber, günortanlygyňy özüň iý, agşamlygyňy duşmanyňa ber» diýip, ýöne ýere aýdylan bolmaly däl.

Saparmyrat baýyň iki ogly bilen bir gyzy bolupdyr. Ogullarynyň atlary Şirmämmet, Kasym. Gyzynyň ady Bossanbibini bolmaly. Ol süri-süri dowaryň, gylýalyň eýesi eken. Gyzybaşlar döwleti asudalygy üpjün edipdir, ýerli ilat hem gyzybaşlara salgyt töläpdir. Uly ogly Kasymyň Gypjakda wepat bolmagy Saparmyrat baýa agyr urgy bolupdyr. Her ýylyň Rejep¹ aýynyň on sekizine – Kasymyň wepat bolan günü täze gonamçylyga baryp, şol töweregiň ilatyna sadaka berip, aýat-töwir edip gaýdardy. Gonamçylyga ýakyn

¹ Rejep aýy – iýul aýy.

Herrikgalanyň, Gypjagyň, Gökjäniň adamlary Saparmyrat baýy aýratyn hormatlapdyrlar.

Saparmyrat baý ylma-bilime uly sarpa goýupdyr. Hywanyň Şirgazy medresesini tamamlapdyr.

Saparmyrat baýyň 87 ýaşandygy hakda bilsemem, Süleýman pederimiziň näçe ýaşda aradan çykandygyny takyk aýdyp biljek däl. Muny kakam hem anyk aýdyp bilmedi, ýöne pygamber ýaşyndan geçendigini aýdyp biljek. Nedir şa 1736-njy ýylyň nowruzynda Mugan sährasynda geçiren gurultaýyna gatnaşmaga ýaş ogly bilen gidende ýaşy birçene baran adam eken. Süleýman çozgun ýalňyz ogluny uzak ýere ugratmaga heder edýär. Gurultaýdan dolanyp gelensoň obada uly toý tutup, ogluna ak pata berýär. «Men oglumy tanamaýan ekenim. Hudaýa şükür, oglum är ýigit çykan eken. Meniň ogluma göwnüm ýetdi» diýipdir.

Şol döwür Durun etrabyňyň häkimi Silhan Durun gurultaýda bir tilsim gurup, gyzybaşlardaky agöýlülükdäki oglunyň deregine Süleýman çozgunyň on dört ýaşly ogly Mämmedi agöýli belletmegi başarýar. Silhan Durunyň hažžyk-hužžugyna aldanandygyna Süleýman çozgun gaty gaharlanýar.

Süleýman atamyz Silhan Durunyň ýanyna baryp, şeýle diýipdir:

– Eý, Silhan, sen meni-hä aldadyň, ýöne Hudaýy aldap bilmejegiňi bilmediň.

Süleýman atamyz päk ynançly adam, ol hiç kimi aldamandyr, aldany hem halamandyr.

Gurultaýdan soň, on-ýigrimi gün öýde bolanlaryndan soň, Süleýman atamyz ogly Mämmedi ýaşar ýaly, ýatyp-turar ýaly goş-golamlary bilen Nedir şanyň köşgüne ýörite eltip gaýdýar.

Durun etrabyňyň häkimi Silhan Durun hem ogly Seýitmuhammedi öýüne alyp gaýdýar. Öýlerine ýetiberenlerinde on ýedi ýaşly Seýitmuhammedi gyzyly ary çakýar. Ýigidiň endamyny çiş alyp göterýär. Demsalymyň içinde-de ýigit jan berýär. Hana, Silhan Durun ogluny aman saklamakçy boldy, ýöne, Allatagala omyn diýmese, bendesiniň isläni bilen ähli zat bolup durmy näme?! Baýlygy ýere-göge sygmadyk Silhan Durun ýalňyz ogly Seýitmuhammedi ýitirensoň, özem uzak ýaşap bilmedi. Hana, baýlygy towsa göterildi, alan-alanyňky boldy. Ile ýamanlyk edip, ýagşy ýaşap bolmaz. Iliň bagtyny alyp, betbagtlygyň öwezini dolup bolmaz. Duşmanyň ýüregi diýip uran hanjaryň öz perzendiň kükregi bolar.

Süleýman atamyz gaty sowatly adam eken, onuň biçak ýiti ýatkeşligi bar eken. Ol Hywa medresesine baranda Gurhany-kerimi ýatdan bilýän eken. Okuwa baranda oňa: «Iller-ä Gurhany-kerimi öwrenmek üçin okuwa gelyär. Sen Gurhany-kerimi ýat bilýän halyňa näme okajak bolýaň?» diýipdirler. Süleýman atamyz mollanyň uzyn günläp aýdanlarynyň ýekeje sözünem üýtgetmän ertesi gaýtalap berýän eken. Iki gezek okap çykan kitabyny doly ýatdan aýdyp berip bilipdir. Adamlar geňligine Süleýman atamyzyň aýdýanlarynyň harpma-harp dogry gelşini aňk bolup yzarlapdyrlar. Süleýman atamyz Ýusup Has-Hajyp Balasagunlynyň «Bilimnama» kitabyny, Zamahşarynyň «Altyn halka» kitabyny aýratyn gowy görýän eken, şonuň

üçin hem kämahallar adamlaryň üýşen ýerlerinde bu kitaplardan parçalary ýatdan aýdyp bermegi ýoň edinipdir. Süleýman atamyz «Bilimnama» kitabyndan bir parçany Muganda bolanda Nedir şaga hem aýdyp beripdir. Nedir şa ol kitaby «Dürler hazynasy» atlandyryp, soň ýörite öwrenipdir diýýärler.

Nedir şa ganhor, zalym adam bolupdyr diýýärler. Nedir şanyň hökmürowanlyk süren döwri ganhor, zalym döwürdi. Başgaça bolmak ölüme barabardy. Ýolbarsyň garşysyna ýolbars çykyp biler. Möjek bilen ýolbarsyň güýji deň gelmez. Nedir şa Togrul beg, Alp Arslan ýaly ýedi yklymyň şasy bolmak isläpdir, ol ýedi yklymyň täjini – ýedi jygaly täji altyndan ýasadyp goýupdyr, ýöne ol dört yklymy hökümüne garaşly edip, dört jygaly täç geýipdir. Ol örän parasatly, geçirimli adam bolupdyr. Türkmenlerden teý tamasy çykmandyr. Muganda Nedir şa Süleýman atamyza:

– Nesip bolsa, dünýä türkmenleriňki bolar – diýipdir.

Süleýman atamyz şany goldapdyr. Şa hem öz gezeginde garry atamyzy Nusaý etrabyna häkim belläpdir.

Süleýman atamyz biten adam eken. Ol ýaşynyň soňuna çenli sakgal goýbermän, yhlas bilen her gün syrypdyr, ýöne murty welin, ony hasam haýbatly görkezýän eken. Ýer sarsdyrýan, tüýs erkek sesi bar eken. Özi ömrüniň ahyryna çenli gezende adam bolupdyr. Ýedi gezek Mekgä zyýarata baryp gelipdir. Ogly Mämmet baş-altı ýaşlaryndaka niredesiň Hindistan diýip syýahata gidipdir. Bir ýarym ýyllabam ondan gördüm-bildim bolmandyr. Diri bolsa bu wagta çenli bir uç bererdi, bir ýerlerde şehit bolandyr diýip, patasyny aljak bolup durkalar: «Hudaý diýiň, Hudaý diýiň!» diýip ýylgyrjaklap ýetip gelipdir. Seretseler, yzynda ýigrimi ýedi düýe ýük barмыш. Soň Süleýman atamyz oturyp, başdan geçirenlerini gürrüň beripdir.

– Adamlar, meniň-ä özüme göwnüm ýetdi – diýip, Süleýman atamyz lah-lahlap gülýärmiş. – Aý, tüweleme, Saparmyrat baý bir garadangaýtmaz ogul-a ýetişdirip bilipdir, iki daşyň arasynda galsa-da gününü görjek ol. Gürrüň bersem, mundan türkmenleriň döreden, hanlyk, soltanlyk süren Dähli diýen şäherine bardym. Türkmen diýseň indus bendeleriniň hormaty uly. Muhammet şanyň neberesi, Halajylar, Aýbegler, Togalaklar, baharlylar diýip, induslar türkmenleri göýä depesine täç edäýjek bolýarlar. Elbetde, arasynda türkmenä içi ýanyp, tüsseläp ýörenem bar eken. Baryp, bir baýyň hasap-hesibini ýöredip berdim. Görse, bir ýylda üç esse baýapdyr. Onsoň, näme, goýbermejek bolup dur, üzümiň suwy ýaly, garaýagyzyja, diliň aşagyna goýaýmalyja gyzjagaşam bar eken. O gyzam, näme, özüňiz bilip dursuňyz, ullakan ala gözlerini gözýaşdan pürepürledip dur, gitme diýýär, gitme diýip, synymdan ogşamak, ogşayar. Adamlar, türkmen bu ýerde horlanyp gün görýär. Bu ýeriniň gatysyny görüp, özge ýurda baran türkmen hanlar hany bolup ýaşaýar. Hawa, hawa, bu ýerde adam sanynda görülmedik garyp, özge ýurda barsa, hanlar hany, begler begi bolýar, tütjar baý bolýar. Görüň-ä, birmahalky ýurdumyz sabap barýar. Adamlar topar-topar bolup göç edýärler. Ýöne meniň üçin «Kenganda han bolanymdan, öz ýurdumda geda bolanym» müň paý ibaly. Hudaýa şükür, geda ýaşamzok, gül ýalak günümüz bar.

Süleýman atamyzyň uly oglunyň ady Garataý eken. Ol ot ýaly hajyrow ýigit bolup ýetişipdir, at üstünden düşmek islemändir. Garataý 16 ýaşly ýigitkä Hazarasp bilen Hanka galalarynyň arasyndaky söweşde agyr ýaralanýar, şol ýarasyndan hem wepat bolýar. Uly oglunyň wepat bolmagy Süleýman atamyzyň bilini бүкүпdir. Bagdatdaky medresä okuwa gitjek bolup ýören ogly Mämmediň agöýli edilmegi hem Süleýman atamyza agyr degipdir. Ol wagtal-wagtal oglunyň ýanyna görme-görşe baryp gelip durupdyr. Oglunyň ýanyna baryp gelensoň, Süleýman atamyz üç-dört aý özüni has göwnaçyk, joşgunly duýupdyr.

Mämmediň gowy bilim-terbiýe almagy üçin Süleýman atamyz köp alada edipdir. Asly şirazly bolan atabeg bir ýaşyndan başlap Mämmede gadymy türkmen bilim-terbiýesini, söweş hem serkerdelik tilsimlerini, arap, pars, puşdun dillerini öwredipdir. Mämmede dil öwretmekde, terbiýe bermekde Süleýman atamyz hem çetde durmandyr. Kä pursatlarda atabege dynç bermek maksady bilen Süleýman atamyz ogluna dünýä bilimlerinden öwretmäge girişipdir. Süleýman atamyz üýtgeşik ýatkeşlik ukybyny oglunda terbiýelemek üçinem köp alada edipdir. Mämmet obalaryndaky sowatly ahun mollalardanam sapak alypdyr. Mämmediň ýaşlygy beýleki oba oglanlarynyňky ýaly, bigaýgy oýunda däl-de, ertirden agşama çenli bilim-lym öwrenmek, edep-terbiýe öwrenmek bilen geçýär. Süleýman atamyzyň maksady on dört ýaşan ogluny Bagdadyň Mustansir medresesine okuwa ýerleşdirmek eken. Okuwa päsgelçiliksiz kabul edilmegi üçin atabeg medresä girýän okuwçylardan adatça soralyan zatlara aýratyn ähmiýet berip, şol sowallary öwran-öwran gaýtalap öwredýärdi. Ýene bir aýdan okuwa gitmeli diýlende, garaşylmadyk ýagdaý ýüze çykýar.

Durun etrabyňyň häkimi Silhan Durun Süleýman atamyzyň ýanyna baryp: «Süleýman aga! Abywertli türkmen Nedirguly han Muganda ýene bir aýdan nowruzda ullakan gurultaý geçirýär. Oňa ýedi yklymyň ähli han-begleri, oba kethudalary çagyrylýar. Nedirguly han meni ýörite çakylykçy belledi. Ol sizi ogluňyz bilen ýöriteläp çagyryýar. Garasaý, Durun etraby boýunça meniň bilen ogluňyz ikiňiz Mugana barmaly. Özem eliňiz boş bolmasyn. Nedirgula göwnüňizden näme eçilseňiz, şony hem eltiň. Nedirguly han siziň ogluňyzyň çalyan sazlaryndan diňlemek isleýär. Şonuň üçin ýanyňyzdan dutarlaryňyzam goýmaň. Ogluňyzyň çaljak sazy gaýgyly bolmasyn, dabaraly, söweş sazy bolsun» diýipdir.

Mugana gitmek Silhan Durunyň tapyp ýören pyrryldakysy bolsa nätjek. Nedirguly han, näme, Kesearkajyň oba kethudalaryny tanap otyrmy, näme?!

Biler bolsaň, «agöýli» diýen bir düşünje bar. Bu sözün gadymy harby-syýasy manysy bar. Merkezi Aziýada özleriniň tabynlygyndaky, basyp alan ýerlerindäki ýerli ilatyň agalyk edýän patyşaga, döwlete garşy baş galdyrmazlyklary üçin her bir obanyň, etrabyň, taýpanyň abraýly kethudalarynyň ogullaryndan ýa-da ýakyn garyndaşlaryndan birkisi girew hökmünde köşgün ýanyna göçürilip getirilipdir. Ana, her obadan, etrapdan girewine köşgün ýanynda ýaşadyan adamlaryna agöýli diýip at

beripdirler. Şol girewine getirilenler köşkten uzak bolmadyk bir ýerde aýratyn bir oba bolup ýaşapdyrlar. Her agöýlä aýratyn ak öý dikip beripdirler. Kileň birmeňzeş ak öýler bolansoň, olara agöýlüler diýip ýönekeý atlandyrypdyrlar. Eger taýpa, etrap ýada oba döwlete, patyşaga garşy bir bolgusyz etmiş etse ýa baş göterse, patyşanyň ynanan adamlarynyň buýruklaryny, aýdan zatlaryny wagtynda gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetirmese, onda patyşa şol girewine paýtagta göçürilip getirilen bigünä agöýlülери jezalandyrmaga başlapdyr. Şeýle jezalandyrmalaryň gyzybaşlar döwletinde köp bolandygyny bilmeýän adam ýok. Kesearkaçda pida bolýan agöýlüler hasam kän. Onuňam sebäbi Kesearkaçda ýeňil eklenjiň hasabyna ýaşamak isleýän alamanlar bar. Olar maňlaýyny derledip işlemegi kyn görüp, bir topar meslekdeş tapynyp, jemlenişip, atly dagdan aşýarlar hemem parahat oturan ilatyň üstüne çozup, ellerindäki çöreklerini, gymmatbaha zatlaryny, öý goşlaryny, meýdandaky süri-süri dowarlaryny sürüp alyp gaýdýarlar. Diňe bir alany-alany däl, kim zadyny bermejek bolsa, adam öldürmegi olar eşekden palan alança-da görmeýärler. Özem bu ýagdaý bir ýyl ýa iki ýyl bäri däl, örän kän wagt bäri dowam edip gelýär. Kesearkaçda alamana gidip gelmek adata öwrülip ugrapdy. Ana, şol alamançylar üçin jezany bigünä agöýli görgüliler çekýär. Bilýänlerimiň diňe iki-üç sanysyny aýdaýyn: bagabatly Sähetguly işanyň ýigrimi ýaşly ogluny, babaraply Orazmuhammet ahuny, arçmanly Allaberdi pary, gökdepeli Seýitmuhammet häkimiň ogluny alamançylaryň eden-etdikleri üçin hun hökmünde Tahmasp şanyň permany bilen dardan asdylar. Alamana baş bolup gitmek isleýän gapysyndan naýza dikip goýýar. Baş bolup gitmek isleýänem kän. Şonda kimiň başarlaňlygyna, rysgallylygyna göwünleri ýetse, adamlar şonuň gapysynda ýygnanyşyp ugraýarlar. Alamana gidip, baş-alty aýyna ýeter ýaly baýlyk getirýärler. Onsoň getiren baýlyklary gutarýança çöp başyny galdyrman, gara öýüniň kölegesi haýsy tarapa süýsse, şoňa el ýaly göwşül keçe atyşyp, nokgy-nokgy edişip ýatyrlar. Bigünä kişileriň nähili dady-perýat edendiklerini kikir-kikir gülüşip, biri-birine gürrüň berýärler.

Tahmaspyň köşgünde Kesearkaç iliniň agöýlüsü bolmagyň hatarlydygyny bilmeýän ýok. Ýalňyz dogmasy agöýli bolansoň, Durun etrabynyň häkimi Silhan Durunyň geçen baş ýylyň içinde saçy duw ak boldy diýýärler. Görgüli Durun etrabynyň ilatyndan alamançylyga gidilmeginden howatyr edip, günde-günaşa obalara aýlanypdyr. Kimiň günü agyr diýseler, özi dowar getirip, galla getirip beripdir, höre-köşe edipdir. Arasynda bolsa kimde-kim alamana gitse, şol sebäplem ýalňyz ogluny şa jezalandyrmakçy bolsa, özüniň alamana gideniň ähli tohum-tijiniň kellesini patyşaga elin eltip berjekdigini totuş deýin gaýtalamak, gaýtalapdyr. Giye-gündiz ogluny agöýlülükden getirmegiň gamyny edipdir. Haçanda Nedirguly Muganda gurultaý geçirjekdigini, ol gurultaýa her obanyň kethudasyny alyp barmalydygy baradaky permany ele alanda, şeytan oňa bir ýol salgy beripdir. Şeýtanyň diýenini edip, Süleýman atamyzyň ýanyna barypdyr. Silhan Durun: «Eger Nedirguly han Süleýman çözgunyň oglunyň şirinden-şirin saz çalşyny, nuranalygyny göreňde hökman bu oglany girisine salmak, agöýli etmek pikirine geler. Ana, şonda meniň oglum agöýlülükden azat bolar» diýip pikir edipdir. Bu şeytan pikirim Süleýman

atamyzyň ýanyna baryp hakykat hökmünde aýdypdyr. Türkmen ýalan sözlemeýär. Şeýle bolansoň, ol ýalan söze-de hakykat hökmünde ynanýar. Ýalan söze hasabat bar. Etmişine hasabat bar. Ýalan sözläp, ýalkananyň ýokdur. Ýalan sözläp, bähbit tapan bardyr, ýöne onuň soňy mydama ah bilen waýdyr.

Bagdada okuwa gitmäge taýýarlyk görüp ýören Mämmed Kesearkaç kethudalary, atamyz Süleýman niredesiň Mugan sährasy diýip ýola düşüpdirler.

Nedirguly han Muganda toýy, gurultaýy uludan tutýar, bu toý-gurultaý Togrul begdir Çagry begiň (1040 ý.) Daşabatda tutan tutumyndan uly bolmasa, kiçi-hä bolmandyr. Aýtmaklaryna görä, gurultaýa ýigimi müň adam çagyrylypdyr. Gurultaýda nökerler, hyzmat edýänler bilen bilelikde goşa baýrama – Nowruz baýramyna we Nedirgulyňyň şa saýlanyş dabarasyna jemi ýüz müň adam gatnaşypdyr. Nedir şa gurultaýa gelenlere gymmat bahaly zerli halatlar ýapypdyr, ýesir alan gynaklaryny paýlapdyr. Bu gurultaýa ýedi yklymyň çar künjeginden atly-atly baýlar, begler ýygnanypdyr, olaryň bäsiniň nirededigini, aňrysynyň nirededigini asyl biler ýaly däl diýýär. Sähraň ýüzi giden çadyr diýýär. Her günde soýulýan süri-süri mallaryň, atarylýan gazanlaryň hetdem ýok, hasabam ýok diýýär. Ýöne baranlaryň sowgatlaryny kabul edip, olary aýratyn bir ýere ýerleşdirýän adamlar bardy. Bedewleriňe-de ot-ýem ýeterlik berilýärdi. Kesearkaçdan baran Süleýman atamyz dagyny bir ýerräde ýerleşdiripdirler. Aýdym aýdylyp dur, darwazlar her hili oýunlar görkezýär. Pälwanlar güýç synanyşyp baýrak alýarlar. Garasaý, hakyky toý diýýär. Atamyz dagy toýdan birki gün öň barypdyrlar. Mämmed atamyza saz çaldyryp, aýdym aýtdyrypdyrlar. Ol aýdym aýdyp durka hem Nedirguly han peýda bolupdyr.

– Äh-hä, bu çadyrdakylar, çakym çak bolsa tekeler bolmaly – diýip, Nedirguly han ýylgyrjaklapdyr.

Nedirguly han saza juda muşdak adam eken. Özem azda-kände saz çalyp bilýän eken. Ol dünýäni unudyp, Mämmed atamyzyň çalyan sazalaryny diňläpdir.

– Munuň ýaly ajaýyp ýigit maňa gerek. Sen meniň ýanymda bolarsyň. Agöýlim bolarsyň. Mahal-mahal şu şirin-şeker sazalaryňy çalyp berseň bolýar, maňa. Biraz ulalaňsoň, men seni özüme serkerde edinerin. Sen gowy serkerde bolarsyň. – Soňam Nedirguly han oturanlara ýüzlenipdir: – Teke doganlar, siz maňa dost boluň, siz maňa dogan boluň. Türkmen hiç wagt hor bolan halk däl. Indem bolmasyn. Adyny tutan ýeriňizi men size mülk edip bereýin. Ýedi yklymy eýeläliň. Ýedi yklym türkmenleriňkidir. Ýanyma men türkmenidirin diýip baran adamyň törümden orny bolar. Oňa islän yerinden isledigiçe mülk bererin. Islän wezipesini bererin. Siz meniň ýanyma gije diýmän, gündiz diýmän, wagty ýa wagty däl diýmän, islän wagtyňyz baryň, men size hökman kömek ederin. Islän welaýatyňyza häkim boluň. Islän etrabyňyza häkimlik ediň. Türkmen üçin mende ýok sözi bolmaz. Türkmen Nediriň şalygynda tarhandyr. Ýöne alamançylyk etmän-how. Ýalbarýan, doganlar, alamançylyk etmän! Parahat oturan halkyň gözýaşyna galmaň. Alamançylyk bilen gazanjak baýlygyňyzy men öz hazynamdan bererin. Tekeler, biziň ählimiz türkmenler ahyryn. Biziň ählimizde bir gan akýar ahyryn. Ýene gaýtalaýyn: türkmen üçin, teke

üçin Nedirgulyň gapysam açykdyr, ýüregem. Men käte islemeýän ýowuzlyklarymy etmeli bolýan, etmek islämok, ýöne meni mejbur edýärler. Ýurdy saklajak bolsaň, ýowuz bolmaly, ýogsam ýurdunda her kelle bir han bolar...

– Nedirguly han – diýip, Durunyň häkimi Silhan Durun Nedirguly hanyň sözünü bölükdir. – Onda men oglumy agöýlülükden alyp gaýtsam bolarmy? Rugsat berýäňizmi, merhemetli hanym.

Nedirguly han sözünüň bölünmesini halamandyr, ýerinden turmak bilen bolupdyr.

– Alyp gaýdyber ogluňy. – Nedirguly han Süleýman atamyza bakyp şeýle diýipdir. – Men saňa Nusaý etrabyny berýän, häkim bolarsyň. Nusaý töwereklerine özüň eýe bol. Men şol ýerlerini möhürläp miras berýärin. Seniň mülküň bolsun!

Mämmet atamyzda Nedirguly şa gaty uly täsir galdyrypdyr, onuň gurultaýda sözlän sözlerinem ýürekden kabul edipdir.

Mämmet atamyz köşkde dört ýyllap agöýli bolupdyr.

Mämmet atamyz harby ugra ýygyn edipdir. Ol Nedirguly şanyň serkerdeleriniň biri hökmünde birnäçe söweşlere gatnaşyp, çaksiz gaýduwsyzlyk görkezipdir. Ol kakasynyň pendini tutup, Bagdatda üç ýyl okapdyr. Okuwdan gelýärkä onuň ýoly ýene Nedirguly şa bilen birigýär. Ahmet Dürrany bilen ýakyndan dostlaşýar.

Ýalňyşmasam, Mämmet atamyz bilen Ahmet han Abdal ýaşytdaş bolmaly. Ahmet şa diýip eşidensiň. Ol Nedir şa öldürilenden soň Owganystan diýen at bilen ilkinji gezek täze döwlet döredip, onuň ilkinji şasy bolýar. Nedir şanyň öldürilmeginde-de onuň eli bar bolarly. Ol türkmenleriň abdal tiresinden bolmaly. Hyratda doglupdyr. Zaman hanyň ogly bolmaly ol. Ahmet Abdal özüne Dürrany, ýagny dürler düri diýip at berýär. Ol şahyr kişi bolupdyr, ençeme ajaýyp şygrylar, gazallar ýazypdyr.

Ahmet Abdal ýigrimi ýaşynda Nedir şada gulluga durýar. Nedir şa ony özüne serkerde edinýär. Ahmet Abdal baş ýylyň içinde Nedir şanyň tabşyrygy bilen Hywa, Buhara, Samarkant sebitlerine – Heýtele¹ ençeme gezek uly ýygyn bilen gitmeli bolupdyr. Nedir şa Ahmet Abdala Heýteliň asudalygyny, parahatlygyny, salgytlarynyň wagtly-wagtynda tölenmegini

¹ Heýtel – Mawerannahr: Jeýhun bilen Seýhunyň arasy.

ynanypdyr. Heýtelde bulagaýlyk dörese, Ahmet Abdal dessine şol ýere goşun sürmeli bolupdyr. Şol ýörişleriň ikisinde Ahmet Abdal Mämmet atamyz bilen bile gidipdir. Ahaldan goşuna adam ýygnaýança, Ahmet Abdal Mämmet atamyzyň myhmany bolupdyr.

Ýörişde Mämmet atamyz ahally ýigitleri bilen gaýduwsyzlyk görkezipdir, onuň gaýduwsyzlygyny mahabatlandyryp Ahmet Abdal Mämmet atamyza: «Sen ýönekeý Mämmet däl, sen Şirmämmet!» diýipdir.

Ahmet Abdal hem edil Togrul beg ýaly, Nedir şa ýaly, Oguz han ýaly döwlet gurmakçy bolanda ýedi yklymyň türkmenlerini çagyryp, uly gurultaý-jyrga geçirýär.

Ahmet Abdal Kesearkaja aýratyn çakylyk hat¹ iberýär. Çakylykda Süleýman atamyzyňam, Mämmet atamyzyňam atlary bar. Olaryň atlaryndan başga-da çakylykda Amanlygyň, Hojaesen onbeginiň, Adynagylyjyň, Gündogdynyň, Çalyş hanyň, Çerkez onbeginiň, Döwletalynyň, Annamammediň, Mustapanyň, Meňli hanyň, Mämmetweli hanyň, Öwezgeldiniň, Orusalynyň, Döwletmämmediniň, Garaeseniň, Adynageldi onbeginiň atlary bar eken. Şu adamlar hem jem bolup Kesearkaçdan gurultaý-jyrga gidipdir. Göklenlerden Magtymguly şahyryň doganlary Mämmetsapa bilen Abdylla hem gidipdir. Olar ýolda garakçylara sataşyp, ujypsyzja zat üçin öldürilipdir. Magtymguly atamyz welin, olaryň yzynda zaryn-zaryn şygrylar döredipdir. Ahmet Dürrany Magtymguly şahyry köşgüne çagyryp, onuň bilen hemsöhbət bolan pursadyny ömrüniň iň ajaýyp pursady diýip atlandyrypdyr.

¹ Bu hakda: «Sani ad Doule». Muhammet Hasan han, «Matla aş-Şams». Tähran, 1884. 1-3 t., 347-nji sahypada bar.

Dokuz güne çeken gurultaý-jyrga 1747-nji ýylyň oktýabr aýynda Gandagaryň Nedirabat harby galasyndaky Mazary Şir Surh ymaratynda geçipdir. Bu gurultaý-jyrga türkmen, gilzaýy, özbek, abdaly, seduzaýy, hezary, buluç, täjik kethudalary gatnaşypdyr.

Gurultaýda her toparyň özüne göwni ýetýän han-begleri özüni şa saýlatmak üçin yhlas edýärdi. Ýöne biri-birine garşy çykyrdylar.

Gurultaýyň dokuzynjy güni Sabyrşa täsin bir çykalga tapýar. Ol ýigrimi baş ýaşly Ahmedini telpeğine bir bugdaý hoşasyny täç hökmünde gysdyrýar.

Bu Ahmedini şa hökmünde Sabyrşanyň ykrar etmesidi.

Bu ykrar etmäni ähli kethudalar, hanlardyr begler unaýarlar. Bu ykrar edişe türkmenler, ylaýta-da Mämmet begenipdir.

Şondan soň Mämmet dagy baş-alty gün galmaly, toý toýlamaly bolupdyr.

Agöýli serdar adyny atamyz şol gurultaýdan soňky baş-alty günün myhmançylygynda Ahmet şadan alýar.

Ahmet şa gurultaýdan soň, türkmen kethudalary bilen eden hemsöhbətdeşliginde:

– Maňa Nusaý etrabyndan agöýli gerek däl, çünki, ol ýerde Mämmet serdar bar. Onuň bar yerinden men arkaýyn. Ol bulagaýlygyň bolmazlygy üçin elinde baryny eder. Mämmet meniň Nusaýdaky hem serdarym, hem agöýlüm bolar. Agöýli serdaryň üstünden geçip, maňa duşman gelmez.

Bu ynam adaty bolmansoň, ähli kişi atamyz Mämmedi Agöýli Serdar diýip atlandyryp ugrapdyr.

Ýigrimi baş ýyllap hökümdarlyk eden ýyllarynda bir gezegem tagtda oturman, mydama ýerde oturan Ahmet şanyň öz aslyna – türkmenlere hormaty, goldawy gaty uly bolupdyr.

Ol döwür ýagdaý agyr eken. Demirgazykdan Pýotr birinjiniň goşunlary howp salsa, Rumystan tarapdan osman türkmenleriniň imperiýasy häli-şindi ot gorsapdyr.

Buhara emirligidir Hywa hanlygy hem Horasana boýun sunmajak bolup, birsyhly dawadyr gozgalaň edipdir.

Yklymda bolýan wakalar biziň pederlerimizi biparh goýmandyr. Agöýli atamyz yklymyň syýasy ýagdaýyndan ýakyndan habarly, Ahmet şa bilen gatnaşykly bolupdyr, zerur pursatlary Nusaý hem etekli tekelere baş bolup söweşlere gatnaşypdyr.

Biz Allatagalanyň söýen neberesidir. Biziň pederlerimizi Allatagala agyr pursatlarda mydama gorap-goldap gelipdir.

Agöýli atamyza Süleýman atamyz tumar beripdir. Men bu tumarda aýratyn gudratyň bardygyna ynanýaryn. Oňa ynanmazlyk asla mümkin hem däl. Ynanç mende öz-özünden döremedi. Men tumaryň gudratyna ençeme gezek gözli şaýat boldum.

Agöýli serdar Hindistana ýörişe ugramaly bolýar. Ol Hindistana ýöriş üçin söweşeň, batyr ýigitleri hem toplamaly eken. Şonda şeýle bir üýtgeşik waka bolýar. Agöýli serdar dessur boýunça öýüniň alkymynda naýzasyny dikýär. Söweşe meýilli kişi gapdalyna naýzasyny sanjybermeli. Bir günde ýüze golaý naýza sanjylýar. Agşam serdar naýzalary sanamaga baranda bir zada haýran galýar: onuň öz sanjan naýzasynyň uýy gyrmyzy gan eken. Özem entek gatap ýetişmedik gan! Ikinji gün hem şeýle waka gaýtalanýar. Üçünji gün Agöýli atamyz şol ýerde birnäçe gazan atardyp, obanyň kethudalaryny, ähli ilatyny çagyryp sadaka berýär. Ol irden naýzasyny barlap, kethudalara bolan wakany aýdyp berýär. Naýza ýörite gözegçiler goýulýar, adatdan daşary wakany görmek isleýänler naýzadan gözlerini aýyrman bir gudrata garaşýarlar. Agşamlyk görseler, naýza ýene gyrmyzy ganmyş. Naýzanyň ganyny süpürüp aýyryp hem seredip durýarlar, Hudaýyň gudraty bilen polat naýzadan gan syzylp çykýar.

Ulamalar, kethudalar, köpi gören gojalar muny erbetlige ýorýarlar, onuň söweşe gitmezligini maslahat berýärler. Emma Agöýli atamyz örän ullakan döwletiň şasynyň serkerdesi bolansoň, yrym ýa bir gudrat zerarly şaga beren sözünden dänip biljek serdar däl.

Agöýli atamyz Hindistana ýörişe gitmek isleýänleri daşyna jemläp, Nedir şanyň uly ýygynyna baryp goşulýar. Şol ýerde-de gudrat gudratlygyny görkezýär.

Yspyhanyň golaýyna baranlarynda Nedir şa topçulara top atmagy buýurýar. Topuň atylmagy bilen Yspyhandaky garaşyp duran goşun hem ýöräp ugramalydy.

Atylanda top ýarylyp, Agöýli atamyz agyr ýaralanýar. Şa lukmanlary ençeme gün Agöýlä em edip, ony ölümiň rehimsiz penjesinden alyp galýarlar. Bu partlamany görenler haýsydyr bir gudrat bilen Agöýli atamyzyň aman galmasynyň hikmetine teý düşünişip bilmändirler. Haýran galmazça-da dälmiş. Çünki, aýylganç partlamada atamyzyň sag hem sol taraplarynda duranlar, şeýle hem topdan uzakda bolmadyk aralykdakylar, jemi baş adam wepat bolupdyr. Atamyz tumaryň goragy bilen şol aýylganç partlamadan aman galypdyr. Bu gudratdan soň adam tumara has ynanypdyr, ony nirä gitse ýanyndan aýyrmandyr. Her sapar söweşe girmeli bolanda peder tumaryny maňlaýyna togap edip goltugyna salypdyr, soňam kulhuallany okap,

kelemesini çöwrüp, söweşe giripdir. Howply darkaşlarda tumaryň ýardamyny atamyz açykdan-açyk duýupdyr.

Mämmet atamyzyň öýlenişi-de üýtgeşik bolupdyr. Ol Nedir şanyň köşgüne agöýlülige ugrajak bolanda öz çozgunlarymyzdan birisi ýylgyrjaklap gelipdir.

– «Gyzymyz boldy. Bu, Mämmet jan, seniň bagt-abraý bilen dolanyp geljekdigiň alamaty. Men yrym edýän, gyzyma özüň at dakyp git» diýip, gyzy bolan kişi atamyza ýüzlenipdir.

Mämmet atamyz:

– «Goý, gyzyňyzyň ady Hanbibi bolsun. Ol han ýigitleň biriniň mynasyp bibisi bolsun» diýipdir.

1736 – 1754-nji ýyllar aralygyny at üstünde geçiren atamyz ahyr ýurduna çöküpdir. Biziň ata-babalarymyzyň tas ählisi diýen ýaly giç öýlenipdir. Ömürleriniň ýaşlyk joşgunyny, hyjuwyny at üstünde darkaşlarda egsipdirler. Oba dolanansoň, Mämmet atamyzyň ilki nazarynyň kaklyşany Hanbibi bolupdyr.

Obada uly toý tutupdyrlar.

Süleýman atamyz agtyga gaty yhlas bilen garaşypdyr. Agtygyna dil çykanyny görüp, onuň güjürdilerine guwanyp, Süleýman atamyz dünýä bilen armansyz hoşlaşypdyr.

Süleýman atamyza Nusaýdan altmyş baş tanap mülk ýer resmileşdirilip berlipdi. Nusaý etrabyna häkim edilip Agöýli serdar bellendi. Şondan soň Agöýli atamyz bu etrabyň ilatynyň hal-ýagdaýynyň gowulaşmagyna ömrüni bagyş eýläpdir. Obalara aýlanypdyr. Onuň esasy ýagysy alamançylyk edip gün görmek isleýänler bolupdyr.

Kesearkaç bereketli toprak. Bu toprakda, gör, nämeler bitenok, gör, nämeler önenok. Diňe alyn deriňi saçyp işlemeli Ýer seni zada mätäç etmeýär, aç goýmaýar. Kärizleri arçamak, derýalaryň suwlaryny rejeli peýdalanmak Agöýli serdaryň janagyryly meseleleriniň biri bolup durýar.

Agöýli serdaryň adamçylyk sypatlary hakda il-günüň arasynda käbir wakalar, käbir jümleler saklanyp galypdyr. Ol lebzinden dänýän adamy ýekinde ýigrenýän eken. Özi welin, bir söz berensoň, şol beren sözi üçin ömrüni howpa salýanam bolsa, jüt galýanam bolsa, lebiz eden zadynyň yzynda durupdyr. Şonuň üçinem, il arasynda «Agöýliň lebzi ýaly bolsun» diýen aňlatma döräpdir.

Söweşleriň birinde Agöýli atamyz al ganyny akdyryp ýatan bir nätanys türkmeniň deňinden geçipdir. Şonda nätanys zaryn ses bilen atamyza bakyp gygyrypdyr:

– Dogan jan, dogan jan, men ölüp barýan, bir dem meni diňle. Ýekeje haýyşym bar.

Agöýli serdar aýak çekipdir.

– Men Ýarajynyň ilerki obasyndan, adym Orazmuhammet. Şu ýyl oglumy öýermekçidim. Şonuň üçinem, söweşe gazanç üçin çykypdym. Hudaý, meger, meniň maksadymy halamady. Meniň sanalgym dolup barýar. Ine, gazananjam, şuny öýüme eltip ber, üstüne ondan-mundan karz alyp toý etsinler, menden razy bolsunlar – diýip,

Orazmuhammet görgüli talanyp alnan gyzyk-kümüşli bir düwünçegi Agöýli atamyzyň eline tutdurypdyr.

Agöýli atamyz soň sorap-idäp Ýarajynyň ilersinden Orazmuhammediň öýüni tapypdyr. Merhumyň patasy alnyp, ýedisi-kyrky berlensoň, ataňzyň soňky sargydy şeýle diýip, atamyz Orazmuhammediň ogluny pul baryny seçip, ullakan toý edip berip öýeripdir. Öýlenen ýigidiň dört-baş çagasy bolansoňam, wagt tapyp atamyz olardan habar alyp durupdyr, kömek edipdir. Onuň ýanyna dileg salyp baryp boş gaýdan ýok diýýärler. Agöýli serdar dileg salsaň, kömek edýärmiş diýlensoň, käbir kezzaplar atamyzyň bu sahawatyndan peýdalanmak isläpdirler. Ýöne, aýtmaklaryna görä, atamyz gelenleriň gözlerine seretdigi ýüreklerindäkini gypynçsyz okap bilýän eken. Atamyzyň sahawatyndan ýalan sözläp peýdalanjak bolýanlar ikini islemez ýaly edilipdir.

Umuman, Agöýli atamyzyň üç zada geçirimlilik etmändigini barada kakam Artyk han pahyr birnäçe gezek gürrüň beripdi. Onuň birinjisi, ýalan sözlän kişä geçirimlilik etmezligi. Bir gezek ýalan sözlän adama ynanyp bolmaz diýip atamyz janygypdyr. Adam rast bir gezek ýalan sözledimi, soň ol ýene ýalan sözlär. Ýalan sözleýän adamda messep bolmaz. Messepsiz adamdan her hili peslige garaşymalydyr. Agöýli serdar öz garamagyndaky, hyzmatyndaky adamlaryň hakykatçyl bolmagyny berk talap edipdir. Ol ýalançy kişileriň öz gullugynda-ha däl, eýsem öz obasynda bolmagynam islemändir. Adamyň mukaddesligi – sözi. Dünýä söz mukaddesligi bilen aýlanýar, söz mukaddesligi bilen ýöreyär. Adam öz geplän gepinde jogapkärçilik duýmaýan bolsa, iň gowusy, onuň bilen iş salyşmazlykdyr, gepleşmezlikdir.

Ikinjisi, sözüňe ygrarly bolmak. Söz berip, soňundan sözünü yzyna alýan adam bilen bir çanakdan nahar iýmek hem hebesdir. Türkmen lebiz edensoň, takga jany çykjak bolsa-da, sözünüň yzynda durmalydyr. Berlen sözün dürs bolmazlygy-da mümkin. Ýöne, aýdylan sözi, atylan oky yzyna gaýtaryp alyp bolmaýar.

Üçünjiden, Mämmet atamyz ähli zada şübhelý garaýan züwwetdinleri asla halamandyr. Adam mydama arkasynda Beýik Biribaryň durandygyny, halal bolsaň, Onuň ähli agyr pursatlarynda ýardam etjekdigine ynanmalydyr. Ynanç – ýeňişdir, ynanç – şowlulygyň açarydyr. Mämmet atamyz özüne nökere saýlap-seçende mydama gözsüzbatyr, bir sözli, berk ynançly ýigitlere aýratyn hormat-gadyr bildiripdir.

Agöýli atamyz töwekgel adam bolupdyr. Göräýmäge, asla başa barmajak zat hasap edilen ýerde-de, Agöýli atamyz halky haýrana goýmagy başarypdyr.

Ol agyr ýörişlerden her sapar dolup-daşyp dolananda, oba ilatyny ýygnap, birnäçe günläp toý beripdir. Toýa gelenleriň hersine aýratynlap serpaý-senet ýapypdyr.

Agöýli atamyz gurluşygy iki ýyla çeken uly myhmantam gurupdyr. Ol myhmantamda bu gün obaň çagalary bilim alýar. Indi onuň adyna myhmantam diýenoklar, oňa mekdep diýýärler.

Myhmantama ýüz myhman arkaýyn ýerleşip biljek.

Mämmet atamyz zandy serdar, ulus-iliň aladasy bilen ýaşan serdar bolupdyr. Ol diňe öz ogly Annamyrada bilim bermek bilen çäklenmän, Nusaý etrabyndaky zehinli

çagalaryň Buharanyň, Hywanyň, Bagdadyň, Nyşapuryň, Ysphyhanyň atly medreselerinde bilim almaklaryna-da yzygiderli ýardam edipdir. Mämmet atamyz döwründe obalardan Hywa, Buhara, Nyşapura, Hyrada kerwen bilen argyşa ugratmak ýola goýlupdyr. Oba kerweni, esasan, oba garyp-pukaralar kerweni bolýar. Kerwene her maşgala ýagdaýyna görä bir düýe, iki düýe goşýar, käbir maşgalalar birleşip, bir düýe ugradýarlar. Garasaý, oba kerweni oba ilatynyň ýagdaýyny gowulaşdyrmak üçin Agöýli serdaryň ýörite gurnaýan kerweni eken. Şol kerweni guraýanam, kerwenbaşam Agöýli atamyzyň adamlary eken.

Agöýli atamyz ömrüniň soňunda Nusaýa eýe bolmagy ogly Annamyrat bege tabşyryp, ýedi yklyma aýlanmak, soňky dördünji gezek haja zyýarat etmek üçin ýola çykypdyr. Annamyrat atamyz kakasy üçin azyk-owkat, ulag üpjünçiligini döretmek maksady bilen ýörite kerwen taýýarlapdyr. Mämmet atamyz oglunyň bu hyzmatyndan ýüz öwrüpdür, ümi alyşýan, Artyk atly dosty bilen paý-u-pyýada ýola düşýär.

Agöýli atamyzyň bu ýörişi dört ýyla çekipdir.

Bir gün Aýögli atamyz ähli ýakyn garyndaşlaryny, gyzy Artyknyýazy ýanyna çagyryp, özüniň ölüm karkarasynyň dolandygyny, bu dünýäden gaýtjakdygyny aýdyp, oturanlar bilen atma-at, birin-birin hoşlaşypdyr. Her kime bir hoşamaý söz aýdypdyr, wesýet beripdir. Ähli kişini razy edip, ogly Annamyradyň sag elinden tutup, gözlerni hemişelik ýumupdyr.

Agöýli atamyz ömrüni Kesearkajyň abadançylygy, halkyň doklugy, Watanyň berkararlygy üçin bagyş eden merdana şahsyýetdir.

Annamyrat atamyz sapar aýynyň on ýedisine dünýä inipdir. Agtygyna sabysyz garaşan Süleýman atamyz agtygyny ýüzüne sylp: «Ynha, indi men bu dünýäden armansyz gidip biljek» diýipdir. Döwletli-rysgally ogul bolsun diýip, agtygyna dileg edipdir. Süleýman atamyzyň dilegi bitipdir: Annamyrat beg üýtgeşik döwletli-rysgally adam bolupdyr. Özem köpleri haýrana goýan zat: köplenç edeni oňuna bolupdyr. Şonuň üçinem, il arasynda: «Wah, Annaly begiňki ýaly edeniň şowuna bolaýsady» diýip dileg edilipdir. Uzak-uzak obalardan gelip, ýaş çagalaryna azan aýtdyrdypdyrlar, pata alypdyrlar. Annaly begiň patasyny alan çagalar il içinde tapawutlanypdyram. Elbetde, dünýäde gudrat kän. Beýik Taňry her bir zady bilenem bendesini aňk etmegi başaryar.

Şu ýerde bir zady aýratyn nygtaýyn: Annaly begiň ömri kakasy Agöýli serdaryňka düýpgöter meňzänok. Annaly atamyzyň ömri Mämmet atamyzyň ömrüniň tersi bolupdyr: Agöýli atamyz ýigitlik döwrüni at üstünde geçirip, galan ömrüni obada il-günün aladalary bilen meşgul bolýar, Annaly atamyzyň ömri başda parahat geçipdir. Ylym-bilim öwrenipdir, türkmeniň ruhy we edebi mirasyna aýratyn gyzyklanma bildirýär. Ol «Rownakyl yslam», «Sopy Allaýar», «Muin-al mürid», «Hefti-ýek», «Wagzy-Azat», «Bilimnama» ýaly eserleri, şeýle hem Jeleddin Rumi (1207–1273 ý.), Abdylkasym Ferdöws (934–1027 ý.), Omar Haýýam (1048–1131 ý.), Nyzamy Genjewi (1141–1209 ý.), Şyh Sagdy (1203–1291 ý.), Hysrow Dehlewi (1253–1325 ý.), Hoja Hafyz (1300–1389 ý.), Seýit Nesimi (1370–1417 ý.),

Abdyrahman Jamy (1411–1492 ý.), Alyşir Nowaýy (1498–1556 ý.) ýaly türkmen halkynyň ýürek telwasyna, baýlygyna öwrülen şahyrlaryň, akyldarlaryň eserlerini çuňňur öwrenýär. Obada molladan ýörite öwrenen biliminden soň, Annamyrat atamyzy Agöýli atamyz okuwyny dowam etdirmek maksady bilen Bagdada ugradýar. Okuwyny tamamlanyndan soň, Annaly atamyz köp-köp ýurtlara, şäherlere gezelenç edýär, iki gezek Mekgä gidip, musulmançylyk parzyny berjaý edýär. Ol Damaska, Müsüre, Rumystana, Hindistana aýlanypdyr, arap we pars dillerini bilipdir.

Annamyrat atamyzyň ömri parahatlykda geçipdir. Ýöne Agöýli atamyz ýaşlykda ata çykan bolsa, Annaly atamyz ýaşy birçene baransoň, has takygy, 1823-nji ýyldan soň, ýaşy ýetmişe ser uranda ata atlanmaly bolupdyr. Ogly Taňryguly o döwür men diýen är ýigit eken. Taňryguly atamyz kakasyny ölümniň ysy gelýän aýylganç darkaşlardan saklajak bolup kän çytraşypdyr. «Türkmeniň ykbaly pitige münende heý men öýümde aýagymy uzyn salyp oturyp bilerinmi? Beýtsem, çozgun aslyma ysnat ýetirdigim bolmazmy?! Onda men çozgun tirämiň adyny gorkak diýip çalyşmaly bolaryn» diýip ata atlanypdyr.

Gilýanda, Astrabatda, Mazenderanda ýaşaýan türkmenler Kesarkaja çapar gönderipdiler. Çapar Orsyýetiň türkmenleri özbaşdak döwlet hökmünde ykrar etjekdigini, bu arzyly maksada ýetmek üçin ak patyşa kän mukdarda altyn-kümüş sowgat berilmelidigini aýdýar. Şondan soň özbaşdaklygy arzuw edip ýören adamlar baýlyklaryny sowgat iberýärler. Ýöne ýyganan altynlar araçylaryň-kezzaplaryň arasynda alan-aldy bolýar. Sözüň gerdişine görä aýtsam, öz döwründe Güljemal hanyň hem ak patyşa bermek üçin ilden pul ýygandygyny bilýänsiň. Özbaşdak türkmen döwletiniň Orsyýet tarapyndan ykrar edilmesine garaşlyp ýörkä, çapar Eýran bilen Orsyýetiň türkmenlere hiç hili sala salmazdan, özara şertnama baglaşmak isleýändigini, şol şertnama esasynda bolsa türkmen topragynyň ikä bölünjek bolunýandygy, iki bölegiň birine orslaryň, ikinjisine bolsa eýranlylaryň eýe bolmak isleýändigini, eger bu ylalaşyga ýol berilse, onda türkmen halkynyň ikä bölünip bagtynyň ýatýandygy, iň esasy hem, türkmen döwletini döretmek hakdaky maksadyň şertnamadan soň asyl mümkin bolmajakdygy, galan ömrüni beýik türkmen halkynyň kesekä garaşlylykda geçirmeli boljakdygy hakda habar getiripdir.

1828-nji ýyldaky Türkmençäýda baglaşylan eýran-rus şertnamasy Annaly atamyzyň ömür tanapynyň üzülmegine sebäp bolýar. Bu şertnamanyň baglaşylmazlygy üçin, türkmenler Töwrizde jemlenişýärler. Apbas Mürze Eýran, Naheçewan hanlyklaryny elden giderýändigine, Hazarda orslaryň hökmürowanlygynyň artjakdygyna, 20 million manat jerime tölemelidigine birjik-de gynanmaýardy. Wekil Paskewiçiň ak patyşanyň Apbas Mürzäni Eýranyň patyşasy diýip ykrar edýändigini baradaky habary onuň üçin juda wajyp bolupdyr.

Annaly beg türkmen halkynyň özbaşdaklygyny gazanmak üçin Töwriziň eteginde, Türkmençäý obasynyň ýakynynda orslar bilen bolan söweşde agyr ýaralanýar. Ogly Taňryguly batyr kakasyny söweşden alyp çykýar. Hijri-kamary hasaby bilen aýtsam, jumady-al-owwal aýynyň 7-sinde Annaly atamyz duşmanyň salan ýarasından wepat bolýar.

Elinde kakasynyň jan bermegi Taňryguly batyra agyr ugry bolýar.

Ol kakasyny Ymam Kasym gonamçylygyna getirip jaýlaýar.

Annamyrat beg örän üşükli, telekeçi, boş oturmagy halamaýan jepakeş adam eken. Ol kakasynyň ornuna serdar saýlanylmazyndan owal, il içinde başarnygy, ilgezikligi, hoşgylawlylygy, ruhabelentligi, şadyýanlygy bilen at alýar. Ol gys paslynda dagdan sil getirýän jarlaryň aşak tarapynda sowmagaçy saldyrypdyr, daýhanlara baş bolup, on-on iki tanap ýeriň daşyny berk gaçy edip, ýaz pasly joşup sil gelende şol sowmagaçyny siliň suwundan pürepür doldurypdyr. Suwy çaýkanyp ýatan sowmagaçynyň aşak tarapynda ýazlyk hem güýzlük bugdaý we gaýry ekinleri ekipdir. On-on iki tanap meýdany tutup ýatan sowmanyň suwy ep-esli meýdana ekilen ak ekinleri suwuň gyt döwründe iki gezek, ygally ýyl üç gezek hem suwarmaga ýetipdir. Şeýlelikde, ýyl gurak gelende hem gypjaklylar, bagyrylylar, gökjeliler alapa suw bilen ekinlerini bişiklige ýetiripdirler. Haçan-da sowmagaçynyň suwy gutaryp barýarka bolsa, palçykdan göjek edip, göjegiň içine gawunyň, garpyzyň çigidini salyp, sowmanyň peselip barýan suwuna taşlapdyrlar. Käbir sowmagaçylaryň suwy gutaransoň, sürüp, sürmeki gawun-garpyz, künji-mäş ýaly ekinleri ekipdirler. Iki-üç aýlap, suwdan ganyp ýatan sowmanyň boz topragynyň ekini örän bitgin bolupdyr.

Annamyrat beg şeýle sowmagaçylaryň bäsisini etdiripdir. Suwaryşyň bu görnüşini arkaçylar alyp göteripdir.

Annamyrat beg mydama bir täzelik tapmagyň, ol täzeligi peýdalanmagyň pikiri bilen ýaşapdyr. Ol adaty ýaşamak islemändir, hökman bir täzeligiň tapylmagyny isläpdir. Ol diýseň gujurly adam bolupdyr. Onuň ýadamasy-ýaltanmasy bolmandyr. Onuň ýetişikliligine haýran galypdyrlar. Ol bir görseň, gökjeliler bilen Gypjakçaýyň gürrüni edip ýörendir, bir görseň, Sekizýapdadyr, bir görseň, Babarabyň kethudasy oglunyň elini halalladýar diýip, birki sany atly bilen gidip barýandyr, bir görseňem, Nusaýyň depesinde jagyrama ýygnap, bir kâse çaý içjek, depeden Ahal alasyny synlajak bolup ýörendir. Ol nirede bolsa-da, bedewiniň ganjygasyndan tamdyrasyny aýyrmaz eken. Ol saz çalanda barmaklarynyň hereketlerine göz ilmez eken.

Allatagalanyň gursagyna guýan ýiti zehini Annamyrat begi gününe goýmandyr. Ol haýsy işiň başyna barsa, tarpdan başlan ýaly bolsa-da, hökman öz täzeligini girizipdir.

Annaly beg ökde seýis, ökde sazanda-bagşy, ezber zergär, ezber demirçi ussa bolupdyr. Sowmagaçy gurup ýörkä, kakasy oglunyň etdirip ýören işini oňlamandyr, ol daýhanyň öz ýerinde, çopanyň öz ýerinde, mirabyň öz ýerinde, häkimiň hem öz ýerinde bolmagyny isläpdir. Ol bu pikirini birnäçe gezek ogluna aýdypdyr. Agöýli atamyz oglunyň serdar bolmagyny, özüni serdar hökmünde alyp barmagyny talap edipdir. Annamyrat beg kakasy bilen ylalaşypdyr, kakasyňa söz-de beripdir. Ýöne iş başlananda men serdardyryn diýip, kesede durmagy teý başarmandyr. Ol näme etse, edýän işine aşa berlipdir: «Kaka, görýäň-ä, adamlaryň maňa hormat-sylagy uly» diýip, Annamyrat atamyz özüni aklamaga çalşypdyr.

Ataly-ogluň gürrüni saklanyp galypdyr:

– Oglum, sen serdarsyň, sen begsiň, sen halkyň asudalygyny gorasaň, sowmagaçy gazyp daýhançylyk hem ederler, sen ýurduň abadanlygyny gorasaň, saz çalyp, aýdym aýtljaklaram azlyk etmez, sen gylyç götermäni başarsaň, gylyç ýasaýan ussalar hem köp bolar – diýip, Agöýli atamyz janyganmyş.

Agöýli atamyz pygamber ýaşyna baransoň, il-ulsy ýygnap, uly toý berip, Nusay etrabyňyň garamatyny atamyz Annamyrat bege ýüklänmiş.

– Nesip etdiginden dördünji gezek haja gidip geleýin, syýahat edeýin, dynç alaýyn – diýip, Agöýli atamyz ogluna ak pata berenmiş.

Şygryýet, edebiýat, aýdym-saz Annamyrat atamzyň bütin ömrüne aýrylmaz hemrasy bolupdyr. Ol saz çalmagy entek baş ýaşy-da oňly dolmanka öwrenipdir. Ol käte kakasyna aýdym aýdyp, saz çalyp beripdir. Oglunyň aýdym aýdyp, saz çalmagy başaryandygyna Agöýli atamyz başda begenen-de bolsa, soň garaýşyny üýtgedipdir. Il kethudasynyň aýdym aýdyp, saz çalmasyňy oňlamandyr. Annamyrat beg welin içki hyjuwyny egismek üçin eline dutaryny alypdyr. Ol haýsydyr bir obada güýçli sazandanyň bardygyny eşitse, şol sazandany diňlemek üçin ýöriteläp gidýän eken.

Annamyrat beg goşgy hem goşar eken. Ol: «Her bir türkmen şahyr. Ýöne hakyky şahyrlar Allatarapyn bolýar, hakyky şahyrlary türkmen öz milli pygamberi hasaplaýar. Meniň şahyrlygym pygamberlik gudraty däl» diýip, ol döreden goşgularynda adynyň bolmagyny islemändir. Onuň şygryýet bilen meşgullanmagy, şahyranalygy meşhur şahyr Gurbanaly Magrupy (1739–1805 ý.) bilen arasyny has ysnyşdyrypdyr.

Bamyly Gurbanaly ýaşlykdan goşgy ýazyp, aýdym aýtmaga başlaýar.

Annamyrat begiň uýasy Artyknyýaz üýtgeşik zehinli bolupdyr, oba mollasynda okapdyr, kän-kän goşgulary döredipdir.

Obada uly toý bolýar. Toýda şahyrlar aýdyşýar. Aýdyşykda Artyknyýaza hiç kim taý gelip bilmändir. Artyknyýaz bilen aýdyşykda Gurbanaly hem ýeňlipdir.

Şol gününň ertesi Gurbanaly obaň ähli ýaşulularyny çagyrypdyr. Onda obaň ýaşulularyna ýüzlenip, beýik daragtdaky alma aşyk bolandygyny aýdypdyr, ähli ýaşulularyň jem bolup, Agöýli serdaryň ýanyna gyzy Artyknyýaz üçin sawçylyga gitmeklerini haýyş edipdir, ýalbarypdyr.

Obaň kyrk-elli ýaşulusynyň ir bilen huzuryna topar bolup gelmesini Agöýli serdar geňläpdir, olaryň habary Agöýli atamzy hasam geň galdyrypdyr. Ýöne onça adam dileg salyp gelensoň, Agöýli atamyz nädip ýok diýsin?! Ýöne aýdyşykda Gurbanalynyň gyzyndan ýeňlendigini atamyz eşiden eken.

Elbetde, Gurban Gala (oba arasynyda Gurbanaly Magrupynyň ýörgünli ady) aýal maşgala hormat goýup, çekinjeňlik edip ýeňiläýendir, aslynda welin, ol Magtymguly atamyz bilen aýdyşyp ýören meşhur şahyr. Onuň ýiti zehinine obada aýratyn hormat-gadyr goýupdyrlar. Agöýli atamyz Gurbanalynyň öz ogly ýaly ezizläpdir, hormatlapdyr, oňa mydama tekge-hemaýat berip durupdyr.

Aralarynda 15-20 ýaş tapawudyň bardygyna garamazdan, Gurbanaly bilen Annamyrat begiň dostlugy has ýakyn bolupdyr, olaryň ümi alşypdyr.

Gurbanaly Magrupy hem siliň suwy deýin belli kada sygmaýan atarman-çaparman ýigit bolýar. Şahyrlygyna, bagşylygyna garamazdan, käte alamana serdarlyk edäýmesem bar eken.

Bir gezek Gurbanaly Magrupy Hazarspyň hanyňa bendi düşýär. Şonda Gurbanalyny azat etmek üçin, Annamyrat beg haýdan-haý ata atlanýar. Annamyrat atamyz birnäçe kethuda bilen Hazarsp hanyňnyň ýanyňa barýar. Gurbanalynyň bahasyny töläp, satyn almakçy bolýar.

Hazarsp hany baýlykdan boýun towlaýar. Herhal, atamyz iş bitirmän yzyna gaýdyp biljek adam däl. Atamyz Hazarsp hanyňa:

– Han aga, biz Ahal han-begleriniň adyndan bendimizi boşatmagyňyzy towakga edip geldik, siz Arkajyň han-begleriniň raýyny ýykdyňyz. Han aga, Gurbanaly uly şahyr, uly bagşy, ol halkyň ýüregi, ol Allanyň arzylap zehin beren şahyry. Siz Hakyň hem halkyň arzylan şahyryny, bagşysyny öldürip, Hudaýa-da duşman bolmaň, Arkajyň hem ýigrenjine galmaň, ynha, bir başa bir baş, hunuňyzy menden alyň. Şahyry goýberiş, şahyryň ornuna meni öldüriş – diýip, Annamyrat atamyz mert talap edipdir.

Hazarsp hany atamyzyň merdi-merdanalygyna haýran galyp, dostana hem merdana sözi üçin gara şaýy alman, Gurbanaly Magrupyny Annamyrat atamyza berip goýberipdir. Janymy bererin diýip kasam edýän kän, ýöne jan bermeli bolanda hakyky mertler saýlanýar, hakyky ärler saýlanýar. Hazarsp hanyňnyň Annamyrat atamyza gözi gidipdir.

Annamyrat beg Gurbanaly Magrupy bilen daglara göwün açmaga gidende Baba Gambar ýaly saz çalyp, bedew atlary otdan goýup, bendiwan edip, alkymyna getirip bilýän sazanda eken. Annamyrat beg ençeme goşgy-gazal döredip, saza goşupdyr. «Humarala» sazyny Ahal ili ilki Annamyrat begden eşidipdir. Diňe bir ýa iki sazdyr sygyr däl, ol gaty köp sygyr, saz döredipdir. Annamyrat atamyz Gurbanaly Magrupynyň birnäçe goşgularyny hem saza geçiripdir. Gurbanalynyň «Seýpelmelek-Methaljemal», «Döwletýar», «Ýusup-Ahmet» dessanlarynyň kämilleşmeginde Annamyrat begiň hyzmaty az bolmandyr. Ol bu dessanlary ýatdan bilipdir, göwni joşan çaglary il-ulsa aýdyp berer eken. Bu iki şahsyýeti ruhdaşlyk ýakynlaşdyrypdyr. Gurbanaly Magrupynyň Annamyrat bege hormaty uly bolupdyr. Ol her bir täze döreden eserini ilki Annamyrat bege eşitdirmäge howlугypdyr, onuň unamasyndan soň ile ýaýradypdyr.

Annamyrat begiň Gurbanaly Magrupy Hazarspa ýesir düşende birnäçe atly bolup ony halas etmäge gidişi hakda Kesearkaçda rowaýat galypdyr, şol rowaýatda olaryň ýoly Aşyk Aýdyň piriň kümmetiniň üstünden geçýär. Zandy sazanda-bagşy ýigit, heý, Aşyk Aýdyň pir ýaly pire gol ýapman geçermi? Ol şol ýerde birnäçe dowar satyn alyp, Aşyk Aýdyň pire sadaka berýär. Agşamlyk piriň hormatyna aýdym-saz edýär. Gijäniň bir wagty ýatan Annamyrat atamyz düşüş görýär. Ol düşüşünde şeýle wakany görýär: giden çölüstan lälezarlyk bolup ýatyrmyş. Müň dürli gülleriň müşki-enwer ysy başyňy aýlap barýarmyş. Annamyrat beg bir seretse, maýsalykda goýan dutarynyň sapy ýaprak çykaryp, ýere kök urup barýarmyş. Annamyrat beg ol waka

syn edip oturyberýär. Gara gasma dutaryň sapy ýapraklap-baldaklap, ondan täsin bir gül çykýar, ol gül Annamyrat begiň ömründe gören güli dälmiş. Annamyrat beg täsin güli ysgaýar, şol pursat ak sakgally, ýaşyl donly bir goja gelip: «Oglum, barýan ugruň haýyr, alnyňda ýapyk gapy, bitmejek iş bolmaz! Emma hergiz dutaryňy ýanyňdan goýmagyn! Hany, indem, ysga şol güli!» diýýär. Annamyrat atamyz ysgaýar. Aksakgal goja oňa: «Hany, ýene bir ysga!» diýýär. Annamyrat beg ysgaýar, soň üçünji gezek hem täsin güli ysgaýar. Şondan soň ol başynyň aýlanyp, özüniň al-asmanda uçup ýörendigini görýär. Daňdanlar oýanýar, ýerinden galyp kelam okamak isleýär. Emma hiç bir doga-aýat ýadyna düşmeýäرمىş. Ol asyl serhoşmyş. Daň atanyndan soň ýoldaşlary hem oýanýar, olar ýol adamy, ýola düşjek bolýarlar. Emma Annamyrat begiň ýerinden turmaga-da rowgat-kuwwaty yokmuş, has dogrusy, başy aýlanyp durmuş. Aşa serhoşmyş ol.

Piriň kümmetinde: «Men serhoş» diýip bolýarmy? Annamyrat beg ýoldaşlaryna özüniň ýaramaýandygyny, ýola çykмага ýagdaýynyň yokdugyny aýdýar. Annamyrat begiň ýoldaşy üşükli kethuda bolansoň, ol nämäniň-näýedigine düşünýär, ol hiç kime hiç zat diýmän, atamyzyň gazanjyndan birnäçe mal satyn alyp, üç günläp Hudaýýoly berýär.

Dördünji gün Annamyrat begiň ýagdaýy «gowulaşyp», ýola düşýärler.

Aýtmaklaryna görä, şol ýörişden soň Annamyrat atamyzyň işi hasam oňuna bolupdyr, onuň başlan işiniň bitmän galan ýeri-de bolmandyr. Ol Aşyk Aýdyň piriň dogasynda duş gelip, ömrüni ýalkanyp, bagtyýar ýaşapdyr.

Annamyrat beg ertirini gaýgy eden adam bolmandyr. Ol biçak elaçyk adam bolupdyr. Kimdir biriniň mätäçlik çekýändigini bilse, ol öýündäki bar zatlaryndan iň soňkusyna çenli mätäçlere paýlapdyr. Beýle elaçyklygy bilen ol kösener, zada mätäç bolar diýip pikir edipdirler, ýöne, hernäçe tarhandökerlik etse-de, onuň hanymany egsilmändir. Onuň rysgal-bereketi Alla tarapyn berlipdir. «Indi-hä öýünde hiç zat galmady» diýlende, nirelerdendir bir ýerlerden rysgal-bereketi kerwen-kerwen bolup gelipdir.

Türkmende Oguz han atamyzdan bärei gelýän bir ýörelge bar. Ol ýörelgä görä haýsy obada garyp-gedaý bar bolsa, muňa şol obanyň kethudasy günäkär hasap edilýär, onuň özüne ynanylan borjy ýerine ýetirip bilmedigi hasap edilýär. Şonuň üçinem, garyba oba kethudasynyň öýi, mülki, ähli baýlygy alnyp berilýär. Öňki kethuda bolsa, garybyň öýüne göçürilip eltilýär. Bu gaty ýowuz ýörelge, ýöne il-ulus üçin juda zerur ýörelge. Obasynda garyp, gününü dolap bilmeýän maşgala bar bolsa, muňa oba kethudasy günäkär. Oba kethudasy her bir maşgalanyň günemasyny dolamagyny, açlyk-zarlyk çekmezligini gazanmaly.

Annamyrat atamyz bagşy ýürekli adam bolsa-da, gerek ýerinde öz tabynlygyndaky ýolbaşçy kişilerden il-günüň bähbidi üçin berkden-berk talap etmegi başarypdyr. Gahary gelende dözmezçiligi bolmaz eken. Ol üç sany obada Oguz hanyň ýörelgesine eýerip, oba kethudasynyň malyny-engamyny garyp düşene berip, öňki kethudany bolsa garybyň öýünde oturdypdyr.

Şeýle bolansoň, etrap adamlary Annamyrat begi biçak hormatlapdyrlar. Annamyrat beg hem öz garamagyndaky obalaryň güzeran-endişelerini baş barmagy ýaly gowy bilipdir. Şeýle bolansoň ilatyň ýaşayşy gowy bolupdyr. Etrapda gedaýçylyk edip ýören adam bolmandyr. Adamlaryň umumy ýaşayş derejeleri goňşy etraplaryňkydan gowy bolupdyr. Söwda ýollary Nusaýyň üstünden geçensoň, etrapdaky kerwensaraýlaryň sany ondan geçipdir. Annamyrat beg etrabyň üstünden geçýän söwda kerwenlerinden ýerli ilatyň oňyn peýdalanmagy üçin geňeşler geçiripdir.

Annamyrat beg ömrüniň soňunda – Töwrize ugramazyndan birki gün öň howanyň sörtük şemalyňa, sowugyna seretmezden, Nusaý galasynyň üstünde sadaka berýär. Sadakada ata-babalarymyzyň jahana ýaň salan döwürleri, par türkmenleriniň äpet döwletini guran Ärsak şa ýatlanylýar, türkmene ýene şolar ýaly beýik döwlet gurmagy beýik Biribardan dileg edilýär. Sadakadan soň Annamyrat beg ogly Taňryguly bilen Çozgundag gerşine ugraýar. Howanyň sowukdygyna seretmezden, ataly-ogul gijäni şol ýerde geçirýärler. Güni garşy alýarlar.

Günüň dogup gelýän pursady Annamyrat atamyz ogly Taňrygula peder tumaryny gowşurýar.

«Wah, kaka, Töwrize ýeke men gidýän bolsam, onda peder tumaryňyzy alyp gitsem bolýar, ýöne ol söweşe sizem gidýärsiňiz ahyryn. Siz gitmän, öýde galyň, men tumar bilen gideýinem, elimden gelen işi edibem gaýdaýyn» diýip, Taňryguly batyr zarynlapdyr.

«Ýaşym ýetmişem bolsa, men bu ýerde rahat oturyp bilmerin. Ol ýerde-de size ýaşuly gerek bolar. Men söweşe girmän bir çeträkde duraryn. Sen türkmen ýigitleri bilen söweşe girmeli bolarsyň. Şonda peder tumary seni bela-beterlerden alyp çykar. Men ähli zady ýedi ölçäp, bir kesdim. Sen meniň ölçerip-dökmän hiç zat etmejekdigimi bilýärsiň ahyryn. Şu wagta çenli tumary bermänligim üçin günä mende» diýip, Annamyrat atamyz göwresi özüniňkidenem ep-esli daýaw oglunyň boýnundan tumary asypdyr.

Söweş bolsa, ol söweşýänleriň içinde öz jigerbendi hem bar bolsa, heý, bir çetde türkmen oturyp bilermi? Söweşe girmezligi ogluna ençeme gezek söz beren-de bolsa, söweş jygba-jyga gelende Annamyrat atamyz süňňüni saklap bilmändir. Gylyjyny syrlyp giripdir bir gyradan.

Aýtmaklaryna görä, Taňryguly batyryň egnindäki donunyň kä ýerine ok, kä ýerine gylyç degip, geýer ýaly bolmandyr diýýärler. Şeýle bolansoň, Taňryguly batyr donuny zyňmaly bolupdyr, özüniň üç-dört ýerine gylytz ýara düşüpdür. Taňryguly batyr ol ýaralaryna ünsem bermändir, asyl üns berere onda wagtam bolmandyr. Bar aladasy kakasynyň jesedini oba ýetirmek bolupdyr.

Annamyrat beg ömrüni türkmeniň özbaşdak döwletli bolmagyna bagyş eden şahsyýet. Ol türkmen döwletiniň Orsyýet tarapyndan ykrar edilmegi we söwda gatnaşyklarynyň ýola goýulmagy üçin ähli barjamly hupbulwatan türkmenler bilen bir hatarda, öýünde bar bolan ähli baýlygyny – ýedi süri dowaryny, bir süri gylýalyny, bir süri düýesini hem gyzyyla öwürüp, jemi bir ýüz on baş müň altyn puly (dirhem) sowgat

üçin ugradýar. Ýöne durmuş öz islänini edýär. Asyl Nikolaý I türkmenler hakda hiç zat habary bolmasa näme?! Ol 1837-nji ýylda bütin Kawkaz boýunça öz dikmesi bolup oturan Rozeniň çakylygy bilen Tiflise gezelenje awa-şikara gelýär. Ilerden gajarlar döwletiniň tarapyndan bolsa birtopar inlis geňeşdarlary bilen Muhammet şa Tiflise gelýär. Iki hökümdar duşuşýar, agyr meýlis gurulýar. Şol şerap içip, meslik edilen meýlisde-de türkmeniň ykbaly hiç hili ähmiýet berilmesizden çözülýär. Gökdepe pajygasy türkmenе sala salynman edilen ylalaşygyň gaýtawuly. Nikolaý I Etrek derýasy diýip, Gürgen derýasy diýip derýanyň bardygynam bilmeýän eken. Annamyrat beg türkmeniň milli gahrymanydyr. Ony ýatla hem hatyrala, eziz oglum Atamyrat!

Taňryguly atamyz, milady hasaby bilen aýtsam, 1809-njy ýylda Nowruz güni dünýä inýär. Sülgün enemiň gürrüni ýadymda: «Taňryguly ataňzyň bütin ömri hereketde, özem at üstünde geçendir. Ol ene rehminde-de mydama hereketde bolupdyr. Ýöne on aý diýlende-de, Taňryguly ataňyz dünýä inmändir. Öýdäkiler basga düşüp ugrapdyrlar. Onsoň bir gün daňdan gaýynenem oýaly-ukuly daş çykanda gapdalynda myltyk atypdyrlar. Ana, şol myltygyň sesine-de, ataňyz dünýä inipdir. Dünýä inende ähli çaga jägildäp aglap inýändir welin, ylla gorky damary ýok ýaly, Taňryguly sessiz-üýnsüz ümsüm ýatyrmyş. Çaga şikeslidir, bir kemi bardyr diýip, tebibe-beýlekä görkezipdirler. Her gelen tebib: «Tüweleme, bu çagaňyz bir aýy dolmadyk çaga däl-de, bir ýaşan çaga meňzeyär. Göz-dilden daşrakda saklaň» diýip maslahat beripdir. Dogrudanam, ataňzyň göwresi adaty çagalaryňkydan görnetin uly eken.

Taňryguly daýaw göwresine mahsus dogumly, gujurly, üşüklі bolupdyr.

Annamyrat atamyz bilimli-sowatly bolmagy üçin ýalňyz ogluny obalaryndaky Seýitahmet ahuna beripdir, arap we pars dillerini öwredipdir. Ogly bilen bir aý arapça, ikinji aý parsça gürleşipdir.

Taňryguly atamyz at üstündäki oýunlara, gylyçlaşmaga, göreş tutmaga, güýç synanyşmaga höwesek bolupdyr.

Taňryguly atamyz dokuz ýaşynda dagdaky ýylkylarynyň yzyndan gidende heserlenipdir, kyrk günläp hüýlenip ýatypdyr. Annamyrat atamyz Arkajyň ahun-pirlerini getirdip, ýalňyz ogluny okatjak bolupdyr. Emma düşekde ýatan oglan ýanyna başy selleli girse aglapdyr, gelenler çykyp gitmese, agysyny goýmandyr. Annamyrat beg ýalňyz oglunyň derdine ýanyp, sadaka yzyna sadaka beripdir. Diňe kyrk birinji gün oglan kakasyna özüniň dagda erenlere duşandygyny aýdyp bilipdir. Annamyrat beg oglunyň erenlere duşandygyny ilden-günden ýaşyryn saklapdyr. Ýaşyryn saklamasynyň bir sebäbi-hä, oňa ynanmazlyklary mümkindi, ikinji bir sebäbem, ýaman göz-dilden goramak üçindi.

Taňryguly şol wakadan soň dymmarak bolupdyr.

Ol obada Seýitahmet ahunyň sapagyny alansoň, Annamyrat atamyz ogluny öz okap gaýdan Mustansir medresesine – Bagdada okuwa äkitmekçi bolýar, şonda Taňryguly:

– Kaka, mollalar, işanlar, ahunlar, pirlər nəmə diýip okaýar? Ýalkanmak üçin okaýar. Meni Hudaýym ýalkady, okuwy maňa erenler berdi – diýipdir.

Şol gürründen soň Annamyrat beg ogluny okuwa äkitmek pikirini goýbolsun edýär, ýöne ogluna sapak bermesini welin, бүтін ömrüne kemmeýär. Ogluna arap we pars dillerini öwredýär.

Taňryguly atamyzyň boýy uzyn bolupdyr. Ol eýýäm on-on dört ýaşlarynda toýlarda ýigitleriň towsup alýan ýaglygyny duran ýerinden alaýan eken. Şonuň üçinem, toý tutýan kişi Taňryguly toýda bolsun-bolmasyn, «Taňrygulynyň baýragy» diýip, serpaý aýryp goýýan eken. Annamyrat beg bolsa gülüp:

– Oglum, bu boý alşyň bilen atdan aýra düşäýmeseň! – diýer eken. Taňryguly atamyz ýigrimi ýaşanda ata münüp, üzeňňiden aýagyny goýberse, ýere ýetýän eken. Ýigrimi baş ýaşap, etini alonsoň, ol mydama goşa atly gezipdir. Her ýarym menzilde¹ atyny çalyşmasa, at janawer garasuw bolup, çydamaýan eken.

Erenlerden berlen gudratlar köp, ýöne olaryň göze dürtülip durany şeýle: Taňryguly gysyň aňzagyny, tomsuň yssysyny asla bilmeýän eken. Gysyň topragy jaýryk atdyrýan gazaply aýazynda hem Taňryguly atamyz ýalaňgat donda gezipdir, onam üýtgeşikligi bilen ilini gözünden saklanmak üçin şeýlekin geýäýýän eken, ýogsam sowuk oňa asla kär etmeýän eken. Bir hepde gezse-de, açlygyny-suwsuzlygyny bilmeýän eken. Atarman-çaparman ýigitler: «Taňrygulynyňky ýaly bolaýsaň, orta çölde garnyny bir doýursa, Hywa barýar, ýene garnyny bir doýursa, gaýdyp gelýär» diýer ekenler.

Taňryguly batyr ömrüniň ahyryna çenli ot ýakylýan jaýda ýatyp bilmändir, ukusy hem bedew atyň ukusy ýaly sak eken. Bir ýarym-iki sagat çemesi irkilse, ukusyny kemsiz alypdyr. Ol ýigit çykyp, ilini öňüne düşýänçä köp-köp kitaplary okapdyr, sebäbi ol arkaýyn, abadan zamanada hem üç sagatdan köp uklap bilmändir.

Onuň bir gudraty külli Ahaly haýrana salypdyr. Miladyň 1854-nji ýylynyň gysy gaty gazaply gelipdir. Garaşylman durka başlapdyr gar torgaýlap ýagmaga. Gar dört gije-gündizläp

¹ Bir menzil – kerweniň ýarym günde geçýän aralygy.

ýagypdyr. Gar käbir ýerde bile çykypdyr. Gar diňen dördünji gijesem bolupdyr bir aýaz. Ähli zady doňduryp barýar diýýär.

Bäşinji gün Taňryguly batyryň öýüne köp adam ýygnanypdyr. Köp adam ondan hantama.

Gelenleriň köpüsi çopan maşgalalary. Olar uzak örüdäki çopanlaryň ýagdaýyny gaýgy edip gelipdir. Gelenleriň hiç birisem çopanlar, goýunlar diri galandyр diýen pikirde dälmiş.

Şonda Taňryguly batyr şeýle diýipdir:

«Adamlar, dowla düşmäň, göwünleriňize ýaramaz pikirleri getirmäň. Gowy pikirde boluň. Çopanlara-da, dowarlara-da hiç zat bolanok. Ynha, görersiňiz, olaryň ýagdaýy gowy. Kyrk ýyl ajal gelse-de, ajaly ýeten ölýändir. Çopanlar entek ýaşamaly,

çagalaryny öý-işik etmeli. Ynha, şu gün baş-on adam bolup guýulara – çopanlaň ýanyna baryp gaýtjak. Özümem gitjek. Baryň, siz gaýdyberiş. Men çopanlar üçin ýyly egin-eşik hem, goşmaça owkatlygam aldym. Siz arkaýyn boluň, halal zady, halal adamlary Alla goraýandyr!

Taňryguly batyryň sözleri ýalan ýaly bolup eşidilipdir. Adamlar onuň sözlerine, dogrusy, her näçe ynanmak isleseler-de, ynanyp bilmändirler.

O döwür Taňryguly batyryň on dört süri dowary, iki süri düýesi, bir süri gylýaly bar eken.

Taňryguly çopanlaryň, sarwanlaryň, ýylkybanlaryň üstüne ýekän-ýekän aýlanyp çykypdyr. Her goşa baranlarynda Taňryguly batyryň ýanyndaky adamlar haýran galmak, haýran galypdyrlar. Çopanlaram, sarwanlaram, ýylkybanlaram abat, düýelerem, ýylkylaram, dowarlaram abat.

Çopanlar ýylgyrjaklaşyp olaryň önünden çykypdyr:

– Ynanmarsyňyz, harasat üstümüzden aýlanyp geçýär. Garda-da aldajy sowuk ýok. Mallarymyz tükel, owkadymyz ýeterlik. Näçe wagtlap gar ýagsa-da, ýandak gorumyz ýeterlik bar. Hudaýa şükür, gülala-güllük.

Şol gyş gaty köp pida getiripdir. Köp-köp sürüler gyşdan çykyp bilmän garyň aşagynda doňup galypdyr, sowukdan çykyp bilmedik, azaşan çopanlaram az bolmandyr.

Taňryguly batyryň: «Siz arkaýyn boluň, halal zady, halal adamy Alla goraýandyr!» diýen sözleri şol döwürde ganatly söz hökmünde ýaşapdyr.

Taňryguly batyr her ýyl ýazlaga çykypdyr. Çölde Oýukly diýen guýuda Taňryguly batyryň neberesi ýigrimi-otuz töweregi öý dikip ýaşapdyr. Şol töwerekde biri-birinden at gaýtarym¹ aralykda baş sany guýy gazdyrypdyr. Taňryguly atamyzyň yhlas edip, sözenden çöwlük ördürüp gazdyran guýularynyň üçüsi häzirem bar².

Türkmen tebigat bilen sazlaşykly ýaşaýar. Bahar gelip, zemin dälî reýhan bolanda türkmen sekiz ganatly ak öýüni sährada dikýär, owlak-guzusynyň arasyna barýar, tebigatyň eçilenlerinden iýip-içýär. Türkmen üçin tebigat – keyigokara. Türkmen çagalarynyň berdaşly bolmagy üçin aladanlanýar, owuz süýdünü içirýär, tebigatyň nazy-nygmatyny iýýär, içýär. Düme ekýär. Gök, bakja ekinlerinden iýýär, toşap ýetişdirýär. Tebigatyň eçilen nygmatlaryny ýygnap, soňlap, türkmen penahanasyna – düýp öýüne barýar, gyşa taýýarlyk görýär.

Taňryguly batyr harby adam bolupdyr, onuň ömri söweşlerde geçipdir. Batyr adyny töwekgellikleri, biçak batyrlygy, söweşjeňligi bilen gazanypdyr. Deň bolmadyk

¹ At gaýtarym – 3 kilometr çemesi aralyk.

² Ol guýulardan bu gün Baharly etrabyň Bamy obasynyň çopanlary peýdalanýarlar.

söweşlerde-de ol ýeňiş gazanmagy başarypdyr. «Biz hökman ýeňeris!» diýip, ynam bilen darkaşa girmegi onuň ýoldaşlarynam gaýrata galdyrypdyr. Ol önünde maksat goýupdyr: türkmen özbaşdak döwlet gurmaly. Türkmeniň öz patyşasy, öz wezirleri bolmaly. Ýöne Gülüstan şertnamasy¹, Türkmençäý şertnamasy², Etrek derýasy

boýunça Orsyýet – Eýran täsir zolagynyň bellenmegi³, Etrek, Ahal türkmenleriniň wekilçiliginiň Peterburgdaky kabul edişliginden⁴ soň gatnaşyklaryň sowaşmagy, asla türkmeniň görmezlige salynmagy türkmenlere, şol sanda Taňryguly batyra otly köýnek geýdirýärdi, Hazaryň üstünde agalygyny güýçlendirýän ak patyşa diýen aždarha ýylsaýyn howpuny artdyryp gidip otyrды. Şeýle bolansoň, Taňryguly batyr öýünde oturyp karar tapyp bilenokdy. Ol ýaraly ýolbars ýalydy. Birmahalky dabarasy dag aşan türkmeniň bu gün sana alynmazlygy, başga döwletleriň öz üstlerinden hökmürowanlyk etmek isleýändigleri Taňryguly batyryň jigerine hanjar bolup urulýardy. Ol diňe darkaşlarda özüne teselli-rahatlyk tapýardy. Ol türkmen halkynyň agysyny aglaýardy, ol entek köpleriň duýmaýan howpuny duýup, öňünden jöwlan urýardy. Biçärelilik onuň iň aýylganç derdine öwrülipdi. Dogry şol: älemdäki iň ýowuz dert – biçärelilik.

Garaoglan hanyň ogly Nurberdi Ahala han saýlanansoň, esasy ýörişlerde, döwletli maslahatlarda Taňryguly batyr onuň

¹ Gülüstan şertnamasy – Orsyýetiň Hazat deňzinde agalyk etmegini gazanmagy.

² Türkmençäý şertnamasy – Eýran bilen Orsyýetiň özara ylalaşygy 1828-nji ýylda baglaşylýar.

³ Etrek derýasy boýunça Orsyýet – Eýran täsir zolagynyň bellenilmegi – 1837-nji ýyl.

⁴ Türkmenleriň wekilçiliginiň Peterburgda bolmagy – 1802-nji ýyl.

ýanynda bolupdyr. Nurberdi han oňa kethudasy hökmünde sala salypdyr, geňeş alypdyr.

Türkmenler söweşjeň halk bolup, oba kyrk-elli atlydan üç ýüz-dört ýüz atla çenli çozan topara ýagy ýa-da ýow diýip, ony uruş hem hasap etmändir. Oňa ýagy gaýtarmak ýa ýow gaýtarmak diýipdirler.

Taňryguly atamyzyň iliniň biri bolup, iliniň öňüne düşüp, serdarlyk edip gaýtaran ýagysynyň, ýowunyň hasabyny bilýän ýok. Ýöne onuň uly uruşlara gatnaşandygy barada welin maglumatlar köp.

Taňryguly batyr Nurberdi hanyň ýygny bilen Nusaý etrabynyň ýigitlerine baş bolup, Garrygala urşuna gatnaşýar. Sebäbi Garrygala agyr goşun çekip, hüjüm eden asly gajar türkmenlerinden, ejesi ýomut türkmenlerinden bolan Japarguly han ondan owal gökleňleriň, nohurlaryň, ýomutlaryň, etek türkmenleriniň üstüne birnäçe gezek çozuş edip, ýakasyny tanadypdyr.

Japarguly hany ahal türkmenleriniň çakdanaşa ýigrenmekleriniň öz sebäbi bar. Ol sebäbiň esasy Japarguly hanyň başyna iş düşende, Eýran hany nirede hem bolsa tapyp öldürmeli diýip, kellesine uly mukdarda baha kesende ahallylar ony öz öýlerinde üç ýyl gizläpdirler, iýdirip-içiripdirler. Iň esasysy hem ony adam hökmünde görüp öýeripdirler. Emma ol duz iýen ýerine ikilik edipdir.

Eýran bilen türkmenleriň arasynda Japarguly hana çenli uruş bolmandy, ýöne bir adamyň haýynlygynyň iki halky düşman edip biljek ekendigine türkmen halky Japarguly hanyň mysalynda göz ýetirdi.

Japarguly han Büjnürdiň ilhanydy. Ol milady hasaby bilen aýtsam, 1846–1850-nji ýyllarda Abulhasan han bilen Eýranyň merkezi hökümetine garşy baş göteripdir. Özi şa bolmak isläpdir. Onuň islegi kän eken, asyl. Ýöne gozgalaňy şa goşuny tarapyndan basylyp ýatyrylypdyr, paltasy daşa degen Japarguly han Ahaly gaçybatalga edinipdir. Ol şol wagtky Ahalyň hany Garaoglanyň öýünde gizlenipdir. Ol tekeleriň ynamyna girip, belli serdarlaryň hataryna goşulypdyr.

Japarguly han ümsüm ýatjak han däl, ol birnäçe handyr-serdar bilen birleşip, öz ilhanlyk eden Büjnürt welaýatyna alamançylyk edipdir. Ol ilki Maşady basyp almaga, soňundan beýleki uly welaýatlary basyp almaga, täze döwlet döretmäge özüne ýaran tapynypdyr, Maşady birnäçe günläp basybam alypdyr, ýöne adamlary az bolansoň, yza çekilmeli bolupdyrlar. Ol öz ýanyndakylary bal kölüne batyrypdyr. Taňryguly batyr bilen onuň mäşi bişişmändir:

– Japarguly, Büjnürt welaýaty seniň dogduk ilin. Ol ýerde seniň doganyň-garyndaşyň ýaşaýar. Dostuň-ýoldaşyň ýaşaýar. Sen onsoň nädip Büjnürte ahal ýigitlerini yzyňa düşürüp, alamançylyk edip bilýärsiň. Seniň munyň adamçylyk däl ahyryn. Öz dogan-garyndaşyny talap bilýän adam bilen meniň ýolum bir däl – diýip, Taňryguly batyr Japarguly hanyň ýüzüne durupdyr.

Şondan soň Japarguly han Taňryguly batyra duşmançylykly gatnaşykda bolupdyr. Taňryguly batyry öldürmek baradaky pikirini Ahalda ýekeje adam hem goldamansoň, ol amatly pursata garaşyp geziberipdir.

Taňryguly batyr Japarguly han barada ýöriteläp Nurberdi hanyň ýanyna barypdyr.

– Nurberdi, Japarguly diýen bir ganojaga ynanmak bolmaz. Kakaň ikiňiziň ynamyňyza girip, köp wagtlap öýüňizde ýaşady, şonda sen onuň gözlerine siňe seredip gördüňmi? Ol öz bähbidi üçin ata-enesini, dogan-garyndaşyny öldürmegi eşekden palan alaňça-da görjek adam däl. Ol göwnüme bolmasa, bu gün bizi içgin öwrenip ýör. Ertirki gün onuň dagyň aňyrsyndan agyr leşger bilen üstümize sürnüp geljegine men ynanýaryn.

Taňryguly batyryň aýdyşy ýaly-da bolupdyr: Eýranda Nasyreddin şa tagta geçýär, Japarguly han soňky döwürde alamançylyk edip ýygnan oljalaryny Nasyreddin şaga olja berip, onuň göwnüni awlapdyr. Nurberdi hanyň tabşyrygy bilen 40 sany saý teke atlysy Japarguly hany tä Tährana – şanyň huzuryna barýança ugradypdyr. Munuň sebäbi Nurberdi han Japarguly hany kesearkaçlylara ýakyn adam hasaplap, ol türkmen-eýran gatnaşyklaryny kadalaşdyrar, hoşniýetli goňsuçylyk gatnaşyklaryny ýola goýmaga kömek berer diýip pikir edipdir. Ýöne hakykat Nurberdi hanyň isleýşi ýaly bolmandyr.

Nasyreddin şa Japarguly hany ýene Büjnürt welaýatyna häkim belleýär.

Nurberdi han bu habara begenip, altmyş sany atly-abraýly teke ýaşulularyny kesearkaçly türkmenleriň adyndan şanyň uly ynamy, häkim bolup işe başlany bilen gutlamaga ugradýar. Taňryguly atamyz Nurberdi hanyň bu işiniň telekdigini zynharlaýar, ýöne Nurberdi han eýýäm wekillerini gidendigini aýdýar, olary yzyňa gaýtarmagyň gelşiksiz boljakdygyny bahana edinýär.

Bir hepdeden soň Nurberdi han Nusaýa Taňryguly atamyzyň ýanyna gelýär. Ol toýa giden altmyş adamyň Japarguly hanyň dergähine barandyklaryny gören adamlaryň bardygyny, ýöne olaryň bir gijede gürüm-jürüm edilendigini, olary näçe agtarsa-da, hiç ýerden tapylmaýandyklaryny aýdýar. Bu barada Japarguly han hiç zat bilmedikden bolýar. Asyl ol gürleşmegem islemeýär. Nurberdi hanyň soňky iberen iki adamynyň atlaryny, eşiklerini alyp özlerini kowup goýberýär. Beterinden beteri bar diýlişi ýaly, Japarguly hanyň bekine tutandygy – onuň baş-alty ahal obasyna çozuş edendigi, obalary wagşyçylyk bilen talandygy hakda habar gelip gowuşýar. Arçman obasyna edilen alamançylyk hasam aýylganç bolupdyr. Obada ýeke adam hem galdyrman gyrypdyrlar, derde ýarar diýen zatlaryň baryny alyp gidipdirler, obaň mal-garalaryny dagdan aşyrypdyrlar. Ahalyň iň uly obasynda bir ýaradar itden başga ýekeje-de janly-jandar galmandyr.

Japarguly han bilen baglanyşykly gürrüňlerden soň Nurberdi han atamyz Taňryguly batyr bilen has ysnyşýar. Näme etse, onuň bilen maslahatlaşyp ugraýar.

Japarguly hanyň Arçmandaky eden-etdiligidinden soň, tekeler hem ar alyşa geçýärler. Eýran şasy bu ar alyş üçin türkmenler bilen «hasaplaşmagy» Japarguly hana tabşyrýar.

Esasy ilaty gökleňler bolan Garrygala türkmenleri uly howpuň abanyandygyny aňyp, Ahal türkmenlerine kömek sorap, ýüz tutýarlar.

Garrygala urşy¹ Monjuklydepede bolýar. Uruşda Japarguly hanyň goşuny derbi-dagyn edilýär.

Allatagalanyň öz hasaby bar. Ol bendesini başda öz erkine goýberýär. Bendesi hetdini tanaman, eden-etdilige ýüz ursa, Allatagala oňa ýowuz daraýar. Japarguly hanyň it masgarasy bolup öljeği, özem onuň öz ajalyna ölmejekdigi,

¹ Garrygala söweşi 1857-nji ýylyň noýabr aýyndan 1858-nji ýylyň fewral aýy aralygynda bolýar.

kimdir biriniň onuň janyny jähenneme iberjekdigi hemmâ belli hakykat. Ýamanyň soňy ýok. Allanyň gazabyna duçar etmesin. Üç ýyl Ahalda bolanda Japargulyň bir asyllı maşgala öýeren ekenler. Ýöne Garrygala söweşinde wepat bolanlaryň jesetlerini eltenlerinde Japargulyň aýaly dälirän ýaly bolupdyr. Taňryguly atamyz «Men ol maşgalanyň gözlerinde heniz ömrümde görmedik gudratymy gördüm. Ol gudrat gahar-gazapdy, ardy, namysdy. Ol aýal özüne mahsus bolmadyk hereket edýärdi. Jesetlere ýakynlaşmaga aýal maşgala rugsat berilmeýär, ýöne oňa hiç kim hiç zat diýmedi. Birdenem ol depe saçyňy syh-syh edip çirkin gygyrды-da, öýüne bakan bar güýji bilen ylgady. Onuň näme üçin öýüne ylgandygynyň sebäbini hiç kim aňlamady. Ýöne meniň göwnümde bir ýowuz güman peýda boldy. Şol hem dogry eken. Ol etmişi üçin o zenana hiç kim gaty-gaýrym söz aýtmady. Nädip aýtjak?! Beýle ganojagyň tohumynyň Ahalda ýaşamaga haky ýok. Bigünä çagajygy öwlüýäde-de jaýlamadylar. Baş-alty kişi çagajygy nirädir bir ýerlere depin edip geldiler. Ýer – giň, ýer köp-köp zatlary göterýär. Atly-abraýly maşgalanyň bigünä gyzynyň başyndan ne külpetler düşdi. Baýramgül diýip gowy ady hem bar eken. Meniň şol maşgala

nebsim agyrýar, juda nebsim agyrýar. Oňa kömek ederden men ejiz» diýip, Taňryguly batyryň aýdan sözlerini Sülgün enem gözlerini nemlendirip gürrüň beripdi. Belki, men bu wakany ýatlamaly hem dälidir. Ýöne durmuşda nämeleriň bolmaýandygy barada oýlanmagyňy isledim. Ata-enäniň maksady ogluny-gyzyny bagtly etmekde. Ýöne guda boljak tarapyň aňrsyny doly tanaman, türkmen aňsat-aňsat guda bolýan dälidir. Munuň sebäbi gaty aňyrdan, gaty-gaty aňyrlardan. Gyzyňy ýigidiň aňrsyny tanaman durmuşa çykarsaň, gyzyň ykbalynyň Baýramgül neressäniňkä meňzemegi gaty mümkin. Türkmen serdar saýlajagam bolsa, ýigidiň ýedi arkasyna ähmiýet berýän halkdyr. Diňe bir ýedi arkasy hem däl, serdar saýlanjak kişiniň aýalynyň nähilidigine-de ähmiýet berýän halkdyr. Türkmen adam tanamakda aňsat-aňsat ýalňyşmaz. Ol ýüzem görmez, gorkaklygam etmez, seniň kimdigiňi patladyp ýüzüne aýdar. Il öňüne düşýän serdarlar halkyň pähim, syn eleginden geçen şahsyýetlerdir. Ýöne ilin öňüne düşen serdarlar şöhrat-hormata öwrenişip, adam tanamakda säwlik goýberýärler. Pişik näme üçin myrlaýar? Ol hojaýyna ýagşy görnüp süýt içmeli, et iýmeli. Syçan awlamak kyn. Adam adama näme üçin ýaranjaňlyk edýär. Ýaranjaňlyk edýäniň bähbidi bar bolmaly. Nurberdi han pähimdar serdar. Gaýratly, edermen kişi. Ýöne ol ilin öňüne düşýän serdar üç zatdan özüni çäklendirmeli:

- öz bähbidiňden geçmegi başarmaly;
- zyna küýsegine böwet salmaly;
- özümi, öz garyndaşym diýen düşüňjesini unutmaly.

Ata-babalarymyz ine, şu üç talaby oňarmaýan kişi patyşa-da, serdar-da bolup bilmez diýip hasap edipdirler.

Taňryguly atamyz Gowşut hana ýokary baha beripdir, ony oturan-turan ýerinde taryplapdyr. «Gowşut han gaty inçe syýasatçy, ökde serkerde. Ol ýurda patyşa bolup biler» diýip, Taňryguly atamyz aýdypdyr. Ol hakda birnäçe wakalary gürrüň beripdir.

Gowşut han Mara han bolmak islemändir. Ýöne ähli obalardan adamlar topar-topar bolup gelip, oňa Mara han bolmagy towakga edipdirler. Gowşut han alaň-açyk meýdanda otyr eken. Ol töwellaçylara ýüzlenip:

– Türkmende her kim bir kelle – her kellede han otyrka, men beýle halka han bolmak islemeýärim. Han aýtdymy, gutardy, hanyň aýdany dogram bolsa edilmeli, nädogram bolsa edilmeli. Men sizi görüp ýörün. Bir zat diýip buýruk bersem, derrew meniň buýrugymy maslahata salyp, heriňiz maňa bir akyl berersiňiz. Akylyňyz köp bolsa, özüňiz han boluberiň. Kimi han götersiňiz, men şol hana sadyklyk bilen gulluk etmäge söz berýärim – diýipdir.

Adamlar ýerli-ýerden: «Sen näme diýseň, biz buýrugyňyzy gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetireris» diýip söz beripdirler.

Onda Gowşut han: «Onuň ýaly bolsa, düýn pylany baý özüne sünnäläp sekiz ganat ak öý dikdi. Şony getirip üstüme dikseňiz, men size han bolaýyn, ol baýdan gorksaňyz, onda meniň ýanyma gelmäh» diýipdir.

Adamlar Maryda haýbaty bilen ýumurtgadan heýgenek bişirýän, soňuny saýmaýan, garadangaýtmaz baýyň mülküne bakan eňipdirler. Baýyň haýbatyna, abaý-

syýasatyna bakman, onuň sekiz ganatly ak öýüni getirip Gowşut hanyň üstüne dikipdirler. Ana, şondan soň Gowşut han Mara han bolupdyr.

1861-nji ýylyň rejep aýynda¹ Eýranyň şasy Nasyreddin Hemze Mürze Hişmedet Döwlä otuz müň çemesi adam, 32 top berip, saryk türkmenlerini mugyra getirmek üçin, Mara ugradýar. Bu habary eşiden dessine Gowşut han dumly-duşa kömek sorap çapar gönderýär. Ahaldan kömege Nurberdi hanyň serdarlygynda atamyz Taňryguly batyr Nusaý etrabynyň atlylaryna baş bolup barýar.

Saryk-gajar türkmenleriniň urşunda ata-baba söweş tilsimaty – gaçyp uruşmak tilsimaty ulanylýar. Gowşut hanyň umumy ýolbaşçylygynda Sarahs-Mary aralygynda ähli

¹ Rejep aýy – iýul aýy.

guýulary gömüp çykýarlar we garaşman durkalar duşmanyň alkymyndan çykyp alabasgy edýärler. Hemze Mürzäniň 30 müňlük goşuny 10 müň goşun bilen derbi-dagyn edýärler. Duşman başyny alyp gaçyp bilse,razy gelýär.

Bu söweşde ahallylaryň tapawutlanandygyny göz önünde tutup, Gowşut han Nurberdi hana mülk ýer berýär hem Güljemal atly dul gelni nikalap berýär.

Ana, şondan soň Nurberdi hanyň işi gaýdýar, han ikä bölünýär. Elbetde, Güljemal hanyň gujagy meýmiredendir-dä, Nurberdi han köp wagtyny täze gelniň ýanynda geçirýär. Gökdepe pajygasy döwründe-de Nurberdi han Güljemal hanyň gujagynda ýatyrdy. Ýeri, şundan başga Nurberdi han hakda näme aýdarsyň. Taňryguly atamyz Nurberdi hana birinji gezek ýalňyşandygyny düşündirmek başardan-da bolsa, ikinji gezek ýalňyşyny düşündirmek başartmaýar.

1879-njy ýylda ak patyşanyň goşunyň ýakynlaşyp gelmegi bilen, Taňryguly batyr gije-gündiz at üstünde bolupdyr, her hili maslahatlara, duýdansyz çozuşlara gatnaşypdyr.

Taňryguly batyr tutuş ilatyň bala-çagasynyň, aýal-ebtatynyň Diňlidepe galasyna salynmagyny oňlamaýar. Ol:

– Haçan türkmen gala girip gorandy? Hanha, ilerde keremli daglar seleňläp dur – türkmen üçin Biribaryň guran galasy ol! Hanha, Garagum ýaýylyp ýatyr – türkmen üçin Biribaryň guran galasy ol – diýýär. Emma Taňryguly batyryň sesi geçmeýär. Şeýle bolansoň, Taňryguly batyr öz maşgalasyny, özüne gulak salan ilaty Garagumuň jümmüşine alyp gidýär. Şeýlelikde, halkyň depesinden inen pajyga Taňrygulynyň maşgalasynyň hemem özüne gulak salan ilatyň başyna düşmeýär. Ol maşgalasyny Garagumuň jümmüşine Oýukly guýusyna eltip, özi söweşden bir günem galmaýar.

Taňryguly atamyz Gökdepe ugrundaky aldym-berdimli söweşleriň birinde duşman okundan wepat bolýar. Taňryguly batyryň ýogalmagy bilen Gökdepe galasy hem synýar. Söweş gazaply bolýar. Şol deň bolmadyk söweşde Taňryguly batyr duşmanyň üstüne şir bolup topulýar, ençeme duşmany paýhynlaýar. Dumly-duşdan çawup gelen alty-ýedi ok Taňryguly batyry elendirýär. Ony söweş meýdanyndan alyp

çykýarlar. Haýsy ýerini ellese, gan böňüldäp akýar. Öljegine göz ýetiren Taňryguly batyr ýanyndakylara şeýle diýip ýüzlenipdir:

– Ýigitler, meniň ömrüm darkaşlarda geçdi. Bu gün Gökdepe üçin janymy tabşyrmaly boldum. Öljegime gynanamok, ýöne Gökdepe synsa welin gynanjak. Men Ezraýyla ýatan halda görünmek islämok. Men ony dik durup garşylamak isleýärim. Goý, Ezraýyl Taňryguly batyryň özünden gorkmaýanymy görsün. Goý, ol türkmeniň ajalyň gözüne göni garap bilýändigini görsün.

Taňryguly batyryň goltugyndan göteripdirler. Ol Ezýaryly mertlik bilen kabul edipdir.

Il arasynda rowaýatpisint bir gürrüň ýaýrapdyr. Şol gürrüňe görä, bir ors generaly ýoldan geçip barýan daýhandan sorapdyr:

– Eý, daýhan, hany, aýt, Gökdepe galasynda näçe türkmen wepat boldy?

Daýhan şeýle jogap beripdir:

– Gökdepe galasy – türkmeniň pajygasy. Ol pajygada dört sany türkmen ýogaldy.

General daýhanyň sözlerine geň galyp, ýene sowalyny gaýtalapdyr:

– Eý, daýhan, sen ýalňysýan bolaýma? Gökdepe galasynda ýogalan türkmeniň sany dörtten köp bolaýmasyn?

– Ýok, dörtten köp däl – diýip, daýhan ynam bilen aýdypdyr.

– Daýhan, sen ýalňysýaň, Gökdepede ölen türkmenleň sany juda köp. Men öz gözlerim bilen gördüm-ä.

Daýhan uludan demini alyp, generala şeýle diýipdir:

– Men seniň näme diýmekçi bolýanyňa düşündim, jenap general. Seniň öldi diýýän ol türkmenleriňi, nesip bolsa, türkmen aýallary ýene dograr. Ýöne meniň öldi diýýän är türkmenlerim sur bagana deýin gaty seýrek dünýä inýän merdanalar.

– Seniň är türkmen diýýän dört merdanyň kimler bolmaly?

– Meniň diýýänlerim Nurberdi han, Myrat han, Taňryguly batyr, Begmyrat han dagy bolmaly. Indi olar ýaly ärler döremez – diýip, daýhan gama batypdyr.

Annamyrat beg türkmen döwletiniň ahyny çekip, il-gün üçin Töwrizde wepat boldy.

Taňryguly batyr türkmen döwletiniň ahyny çekip, il-gün üçin Gökdepe urşunda wepat boldy.

Allatagala pederlerimiziň ahyny eşider.

Allatagala bizi ýalkap gelýär.

Allatagala bizi mundan beýlägem ýalkar.

Pidalyk – geljek nesliň bagt gülüdür.

Artyk han – kakamyň ýatan ýeri ýagty, jaýy jennet bolsun – hakda aýdara zat kän, ýöne ol kän zatlaryň içinden men saňa haýsy zatlary saýlap aýtjagymy bilmän kösenýärim. Kakam hakda nämeleri aýtmaly diýen pikir bilen men bir hepdeläp oýlanyp gezdim. Kakam bir ýaşy-da dolmanka kakadan mahrum bolan adam. Şonda-da ol kakasy hakda gürlemegi gowy görerdi. «Taňryguly batyr şeýle diýipdir»,

«Taňryguly batyr şeýdipdir» diýip, ylla görüp duran ýaly süýjüdiň gürrüň bererdi. Kakam Taňryguly batyry perişde hökmünde görerdi. Peder tumaryny Çozgundag gerşinde öz elinden alyp bilmändigine biçak gynanypdy. Özüne peder ýoluny dowam etdirmegiň miýesser edenine bolsa biçak begenipdi. Men kakamyň gürrüňlerini hezil edip diňleýärdim. Sebäp ol näme gürrüň berse, şeýle bir şirin-şeker edip gürrüň bererdi welin, meýmiräp oturansyň. Kakam Taňryguly batyr bilen duz-çörek iýen adamlara aýratyn gadyr-hormat goýardy. Pylan ýerde pylan adam kakaň bilen dogan ýaly gatnaşardy diýilse, kakam ýaltanman ýola düşerdi. Men kakamyň Töwrize, Mazenderana, Mazary Şerife, Maşada, Nişapura, Mara, Hywa, Köneürgenje gidenini bilýän. Kakam giden yerinden ganatlanan ýaly bolup gelderdi. «Kakam şeýle-şeýle gowy işler eden eken. Şonuň ogludygymy aýdanymda, olar begenjinden meni nirede oturdyp, nähili hormat-sylag etjeklerini bilmän kösenişdiler» diýip, Artyk han begenmek, begenerdi.

Taňryguly batyr hakda gürlmeli bolsa-da, ýalňyz dikrary Artyk han hakda gürlmeli bolsa-da, Sülgün enem¹ duran bir janly hazynady. Onuň üýtgeşik ýatkeşligi bardy. Onuň erkek dogany Gökdepe urşunda Skobelewiň ýanyna baran on iki kethudanyň biri bolmaly. Begmyrat han biçak gaýduwsyz adam eken. Taňryguly atamyz bilen çagalykdan bile ulalypdyr, dogan ýaly gatnaşypdyr. Men dünýä inenimde olar baş-alty ýaşlarynda eken. Çaga bilesigeliji bolýar. Begmyrat han Taňryguly batyr ikisi ýaňyja dünýä inen çagany görmek isläpdir, ýalbaryberseler, meni görkezipdirler. Şonda Taňryguly: «Şu gyz meniňki bolar» diýipdir. Ulular: «Goý, Taňrygulyň isläni bolsun» diýip, meni adaglapdyrlar. Kakaňyz mydama meýdandady. Toý edişimizem üýtgeşik boldy.

¹ Sülgün ene 1922-nji ýylyň 14-nji martynda 110 ýaşynda aradan çykýar (*red. belli*).

Taňryguly ýigrimiden gowrak ýigidi bilen awa-şikara şaýlanyp ugrady. Menem bir çete çykyp, ogrynlyk bilen ataňyzy synlamaga durdum. Asyl görüp otursam, ol özüne seredilýänini aňan eken. Ol atyny üstüme gorduryp geldi. Äpet bir adamdy ol.

– Nämä dursuň? – diýdi. Men:

– Sag-aman gidip geliň – diýdim. Ol:

– Sen meniň adaglymmy? – diýdi.

Men baş atdym. Şondan bir başlandy toý. On gije-gündizläp toý boldy. Artyk janyň dünýä inmegine baş ýyllap garaşdyk. Artyk diýmegimiziň sebäbi oglumyzyň çep goltugynda külbike barmagynyň uýy ýaly artyk eti bardy. Onuň üstesine-de, oglumyz çensiz-çaksyz görmegeýdi. Seçelenip duran gap gara saçlary bardy. Gören oglumyzyň görmegeýligini nygtaýardy. On ýaşyna çenli oglumyza iläň gözi degip, ýylda üç-dört sapar agyr ýatýardy.

Artyk han ejesine aýratyn hormat goýýardy. Bir ýere gitse, ejem iýer, ejem geýer diýip hökman bir zatlar getirýärdi. Her gün säher turup ejesiniň ýatýan otagyna barardy, ejesine taňry salamyny berip, onuň bilen hal-ahwal soraşardy. Men kakamyň eneme hormat goýşuny synlap, adam mertebesi hakda oýlanýardym. Il içinde aýal

diýip, enesi bilen gepleşmän ýörenlerem, aýalyňy hepdede bir bahana tapyp urmasaň, onda seniň hakyky musulman dældigini diýen pikire uýup, aýalyny günde-günaşa urup ýörenlerem bardy. Döwür aýaly mal hökmünde görýär, haryt hökmünde görýär. Ýöne erkekleriň hemmesinde zenan pähim-parasady bolmasa nätjek?! Kakam mydama ejeme «Aýnabat!» diýip, adyny tutup hormatlaýar. Enem, ejem perişde ýaly adamlar. Olary kemsitmek – adamçylykdan çykmak, olar kemsider ýaly adamlar däl, olar hormat-sylaga mynasyp adamlar. Gurhany-Kerimde-de «Aýallara ynanmaň!» diýlip ýazylypdyr. Meniň mukaddes kitaba garşy çykmak pikirim ýok, Hudaý saklasyn, ýöne aýalda, aýal bar. Ähli aýallary biraýakdan sürmek bolmaz. Enemi uly il hormatlaýar. Ýaş çagasy bolanlar ýörite gelip, enemi ýüzlerine sylyp gidýärler. Eneme ýüz on ýaş toýuny edip berenimde, gelenleriň hetdi-hasaby ýok. Enem Taňryguly batyra mynasyp bolup aýatdan gitdi. Ol her juma gije hökman hemmämiziň başymyzy jem edip, hatym-tagsyr okady.

Eý, Hudaýa-hudawende, hiç bir enäni perzendiniň ölümünü görmeli etme. Kakam ýogalandan soň enemiň çeken agy-pyganyňy daglar-daşlaram çekebilmez. Eý, Hudaý jan, enemiň bagyryp-bagyryp aglaýşy hiç ýadymdan çykanok. Ol ýatdan çykar ýalam bolmady. Gijelerine aýalym bilen enemiň ýanynda boldum. Enem jan bolsa, aglaýandygyny bize duýdurmazlyga çalyşýardy. Ertir tursak, enemiň ýassygy öl-myžžykdyr.

Gökdepe pajygasy bolmadyk bolsa, enem entek-entekler ýaşardy.

Sanlyja günün içinde bolupdy bar bela-beter. Ýogsam uruş üç ýyl bärei dowam edip durdy. Üç ýylyň her günü bir ömürdi.

Elinde-hä bir ýaşly çaga. Bir gün Artyk gelýär gara gana bulaşyp, Herhal, çöregi bitin eken, peder tumary ony ýagyş bolup ýagýan okuň içinden aman alyp çykýar. Entek ol özüne gelmänkä Taňryguly batyry alyp geldiler. Nämäniň-nämedigine enem görgüli dessine düşünpdi. Düşünmez ýaly däl. Artyk hany getirenlerinde ýigitler alakjaşyp ylgadylar, hersi bir iş etdi. Kä ol gerek diýdiler, kä bul gerek diýdiler. Taňryguly batyry getirenler alakjaklaşanoklar, sarar ýaly esgi gerek diýýänem ýok, başga bir zat gerek diýýänem ýok. Görgülüler günäkär ýaly, başlaryny aşak salyşyp, butnaman durlar. Garagumuň jümüşinde kim seniň dadyňa ýetişsin.

Sülgün enem çekipdi, agyr-agyr kysmatlary çekipdi. Ýalňyz oglunyň diriligi öz diriligidi.

Enäni nähili söýmelidigini, enäni nähili ezizlemelidigini Artyk handan öwrenmeli. Göwnüme bolmasa, ikinji bir adam Artyk han deýin ejesini depesine täç eýläp, ezizläp, hatyralap bilen dälidir. Men enemem, ejemem gowy görýärim, sarpalaryny belent tutýaryn, ýöne kakam bilen deňşdirende, özümi gowşak duýýaryn.

Durmuşda adam kimdir bir gowy kişä meňzemek isleýär, şol gowy kişä öýkünýär, şol gowy kişiniň gowy sypatlaryny özünde edinýär. Şu babatda meniňki şowuna boldy. Men çagalykdan başlap kakama meňzemek isledim. Anyk bir zatlar babatda, men kakamçarak bolandyryn, ýöne onuň beýikliklerine galyp bilmändigimi anyk bilýärim.

Gürrüñimi anyklaşdyraýyn:

– Kakamyň gaýga batyp oturan wagtyna gabat gelmedim, ol mydama gowy dynç alyp turan adam ýaly galdawdy, göwnaçykdy, ruhy belentdi. Gören adam Artyk handa hiç hili alada ýokdur diýip pikir edýär, «Wah, Artyk, seniň ýaly göwnaçyk, şadyýan bolup bolsady» diýip, adamlar arzuw ederdiler. Şol arzuwa menem goşulýaryn. Ýöne başaramok.

– Kakam titi adamdy. Ol mydama toýa gitjek ýaly gowy geýnerdi. Özem onuň eşikleri mydama ýaňy inñeden çykan ýaly täzedi. On-on baş gezek geýen geýimiň täzeligini ýitirýär, ýöne kakam bir eşigi bir ýyllap geýse-de, könelenok. Täp-täze ýaly. Kakam eşigini täzeläp durýar, eşik üçin köp çykdaýy edýär. Adamlar öýlerinde öý eşiklerinde oturýarlar. Göwnüme bolmasa, kakamyň öý eşigem toý eşigi ýaly. Kakam ýaly tämiz, titi geýinmegi her näçe islesem hem başaramok.

– Kakamyň baran ýeri alayaz, gülki. Içini tutup gülüşýärler. Kakam mydama adamlaryň gülküsini tutdurjak, gülüp-gülüp hezil etjek zatlaryny tapýar. Men baran ýerimi alayaz etmegi başaramok. Jynymyň alýan adamy bar, jynymyň almaýany bar. Jynymyň almaýan adamy bilen öldürseňem alayaz bolup oturyp biljek däl.

– Şeýle bir awa berlen, şeýle bir awa berlen. Aw bolsa, ol dünýäni unudýar. Özem onuň aw bilen meşgullanyşy ýöne-möne däl. Ýörite tazylary, elguşlary bar. Olary eldekileşdirmek, awa öwretmek üçin öz döwründe bar işini taşlap, çörek iýmegem unudyp yhlas edýär. Elguşlar, tazylar üçin edilýän idini göreniňde, elguş bolasyň geliberýär. Elguşlaň saklanýan otagy mydama tämiz, ähli zatlar rejeli. Elguşlaram, tazylaram kakama biçak öwrenişen. Bir gün dagy görünmese, olaryň sesi artyberýär. Idi etmegi käteler Nepes joşa-da ynanyp baranok, ýogsam, Nepes joşuň bar müždesi tazylar bilen elguşlar.

– Kakamyň iki sany inlis başatary bar. Ol başatarlary hem kakamyň özi mydama syrýp-süpürüp, arassa saklaýar. Bu iki başatary kakam on sany gylýal bilen çalşypdyr.

– Kakamyň on-on baş sany üýtgeşik tüýdügi bar. Üýtgeşik diýýänimiň sebäbi, her tüýdük bir ýabany guşuň ýa ýabany haýwanyň sesini çykarýar. Nepes joş bilen kakam näme awlamak isleseler, aw etjek ýerlerine baryp, degişli tüýdügi çalýarlar.

Jeren awlajakmy, jereniň sesini edýän tüýdügi çalýarlar. Hakyt jereniň sesi! Özem kakam bilen Nepes joş ähli janly-jandarlaryň dilinem bilýärler. Jereniň sesini edýän tüýdükde: «Ah-ow, jeren doganlar, meniň ýanyma geliň. Meniň ýanymda elpe-şelpelik bar!» diýip, birki ýola gygyrýarlar. Jeren janawerler o nähili elpe-şelpelikkä diýip, aňyrdan mäleşip gelýärler.

Kakam mergen adam, atan ýeke okam boş geçmeýär.

Menem aw edýärim, ýöne kakam ýaly awçy bolmak maňa başardanok. Kakam bir hepdeläp, on günläp, käte bir aýlap awda bolýardy. Meniň bir hepde-on günläp aw edere köplenç wagtymam bolup baranok. Kakam hemme işine ýetişýärdi, gapdalyndan awa-da, elguşlaryna-da, tazylaryna-da wagt tapýardy. Men nähili? Kakamyň eden işlerini doly edip bilemok, şonda-da awa wagtym ýok. Kakam hemme zada ýetişýärdi. Oňa seretseň, hiç iş etmän ömrüni göwnühoşlukda geçirýän ýalydy. Ýöne onuň edýän işleri uçursyz kändi. Kakamy, milady hasaby bilen aýtsam, 1883-nji

ýylda ýurda ak patyşa eýe bolansoň, Gypjaga arçyn bellediler. Kakam arçyn¹ bolmakdan kes-kelläm ýüz öwürükdir. Ýöne bir hepde Gypjagyň ilaty haýyş edip duransoň, garamaty üstüne alypdyr.

Şu ýerde Artyk hanyň suwa gudrat hökmünde seredişi barada ýörite durup geçeýin.

Obaş in uly meselesi suw. Obaş ýaşayşy suwa görä. Suw – ykbal. Suw – rysk. Artyk han suwa seredip, ýylyň hasylynyň nähiliräk boljagyny bilýärdi. Artyk han suwa seredip, gyşyň nähili geljegini bilýärdi. Suw – duýgur gudrat. Betbagtçylyk ýakynlaşsa, hezreti suw endiräberer eken. Artyk han atamyz suwy Hudaý derejesindäki perişde hasaplardy. Artyk han suwy obaş mirabyna ynanyp oňaýmazdy, suw bilen baglanyşykly iş bolanda başga ähli işini goýup, özi meşgullanardy. Çünki, ol ähli işleriniň oňyn bolmagyny suw bilen baglanyşdyrardy. Artyk hanyň suw hakda aýdanlary ýadymdan çykanok.

– Ezeli eždatlarymyz suwy Hudaý hasaplapdyrlar. Ezeli eýýamda diňe Hudaý – suw bar eken. Soň suw özünden ýaşayşy, Aýy, Güni, Ýeri, tebigaty, adamlary ýaradypdyr. Adamyň dörtden bir bölegi suw, ýeriň hem dörtden bir bölegi suw. Dünýä suw bilen hereketde. Ýaşayş – suw bilen. Dünýäde bir ýaşayş bar. Ol ýaşayş hem suw. Alla bilen gönüden-göni diňe suw, ýagyş-ýagmyr bolup gatnaşyk saklaýar. Suw Asman–Hudaý bilen üznüksiz gatnaşykda. Suw

¹ Artyk hanyň 1883-nji ýylyň 8-nji iýulynda Gypjaga arçyn bellesişiniň resminamalary saklanyp galypdyr (red. belligi).

bugaryp asmana galyp, Hudaýa habar ýetirýär, Hudaý hem habaryny Ýere ýagşyň, garyň üsti bilen ýollaýar.

Suwda hemme zat bar. Suwda söýgi-de, ýigrenç-de, keramatlylyk-da bar.

Nika gyýlanda bir käsedden şerbetli suw içirilmeginiň hikmetini bilýäňmi?

Nika gyýan molla käsedäki suwa iki juwanyň bagtly bolmaklaryny Alladan dileg edip içirýär.

Suw iki juwanyň içine bagtly bolmagyň, ysnyşmagyň, birek-birege wepaly bolmagyň Alla tarapyn dilegi bolup girýär.

Suwuň hil-hil häsiýeti bar.

Käbir ýeriň suwuny içeniňde, gaharlanýarsyň.

Käbir ýeriň suwuny içeniňde, rahatlanýarsyň.

Melhem çeşmeler bar.

Melhem çeşme suwuny içeniňde, derdiňden gutulýarsyň.

Bir çäynekden çay içýän adamlar näme üçin biri-birine ysnyşýar? Hikmetini bilýärsiňmi?

Aby-haýyat – dirilik suwunyň hikmetini bilýärsiňmi?

Allaga habaryňy, arzy-halyňy diňe suwa ýüzlenip, çalt ýetirip bolýandygynyň hikmetini bilýärsiňizmi?...»

Suwly gudratyň gürrüni uly. Men suw hakdaky gürrüni ýöne ýere gozgamadym. Suw Artyk hanyň ömründe gaty uly orun eýeleýärdi. Ol suwa edil Allatagala sygynyşy deýin sygynýardy. Onuň sygynmasy boş sygynma däl. Ol suwdan garaşýan zadyny tapýardam, alýardam. Kakam ömrüni, maşgala rowaçlygyny, jan saglygyny, mydama tutumynyň oňuna bolmagyny, göwnaýyklygyny, döwletliligini suw bilen baglanyşdyrýardy. Ol suw bilen edil keramatly pir bilen gürlleşen ýaly gürlleşýärdi.

Kakam suwa sygnyp, asla mümkin däl hasaplanan zatlaryňam oňynlygyny tapmagy başaryardy.

Kakam suwuň köp-köp syrlaryny bilýärdi. Ýöne adamlaryň özüne ynanman, her hili bolar-bolgusyz gürrüň etmeklerinden çekinip bilýän zatlaryny ile ýaýjak bolup duranokdy. Bir gezek ol maňa suw hakdaky gudratlary gürrüň bermäge başlady. Meniň o diýen ynanmaýandygymy aňyp hem gürrüni soňlaman goýdy. Soň gaýdyp bu ugurdan gürrüň etmedik. Adama köp-köp zatlara iş işden geçensoň, giç düşünmek mahsus. Hana, kakamyň suw hakda bilýänleriniň barysy özi bilen gitdi. Men goýberen hatama – onuň bilýänlerini jikme-jik öwrenmändigime indi-indi düşünýän, ýöne soňky armandan ne peýda?!

Kakamyň özem ömrüni öwrenmäge bagyşlady. Gijelerine – hawa, ol diňe gijelerine okardy – ol ürç edip okardy. Kä günler daňdan oýansam, kakamyň şol okap oturyşydyr. Ol uzak gije ýatman okan-da bolsa, gündiz özüniň ýadawlygyny duýdurmazdy. Ol ylmyň haýsy ugrundan gürrüň gitse, üýtgeşik maglumatlar aýdardy. Ýöne ol hiç mahal hiç kim bilen jedgele girmezdi. Gürrüňdeşiniň bimamladygy görnüp durandyr, şonda-da kakam oňa «Sen nädogry aýtdyň» diýmezdi.

Ol meniň bilen oturmagy-da halardy. Pederlerimiz hakda gürrüň bererdi. Pederlerimizden kimdir birisi hakda sorasaň, ol heziller edip gürrüň bererdi. Ýöne kakam özi barada gürrüň bermegi welin, halamazdy. Gürrüň berse-de, üç-dört sözlemde aňry gitmezdi. Şonda-da men kakamyň ömür ýoluny doly öwrendim. Kakam hakda maňa enem gürrüň berdi.

Taňryguly batyr Artyk hany ýalňyz oglum diýip läliksiretmändir, gaýta oňa gazaply daraşyp, beg terbiýesini berýär. Artyk han çagalykdan päkize bedew atlar bilen höwrüýär. Ol baş-alty ýaşynda ýalaňaç ata atlanyp, ümdüzine çapýan eken. Taňryguly batyr ogluna obanyň atly ahunynyň elinde başlangyç bilim berýär. Soňra Artyk han Bagdadyň Mustansir medresesinde okaýar.

Artyk han eýýäm ýaş ýigit mahallary Ahaldan Hyrada, Samarkanda, Buhara, Hywa, Hindistana ugraýan kerwenleriň goragynda gezyýär.

Artyk hanyň бүтін өмри Таңрыгuly batyryňky deýin at üstünde gezyýär. Onuň ykbaly şol mahalky türkmen halkynyň ykbaly bilen ykbaldaş.

Nurberdi han kakasy Garaoglandan soň Ahalyň hany diýlip yglan edilýär, ol ak patyşanyň dikmeleriniň samoderžawıyesiniň birikmeleriniň üstüne bölek-bücek goşun bölümlerini ýollap, duşmana duýdansyz hüjüm edip başlaýar. Artyk han hem iki yüz atla serdar bolup, Nurberdi hanyň görkezmesi boýunça onlarça gezek duşmanyň tylyna gidip, söweş edýär.

Artyk Taňryguly ogluna edermenligi, batyrlygy üçin han adyny beren hem hut Nurberdi handyr.

Gyzylarbatda bolan uly urşa Taňryguly batyr Nurberdi hanyň geňeşdary hökmünde gatnaşan bolsa, Artyk han öz iki ýüz ýigidi bilen gönüden-göni gyzyl oduň içinde söweşipdir. Emma toply, suw ýaly gurat ýaragly ak patyşa basybalyjylary söweşde üstün çykýarlar.

Artyk han Gökdepe galasyna çenli hem maýdaly-irili uruşlaryň ençemesine gatnaşýar. Ol Gökdepe üçin söweşde agyr ýaralanýar. Artyk hany bedew aty söweş meýdanyndan alyp çykýar. Ol şol uruşda alan ýarasyndan saplanyp bilmän, ölüm bilen ömrüň aralygynda dert çekip ýaşaýar. Ol kakasyny jaýlamaga gatnaşyp bilmeýär. Kakasynyň wepat edendigini oňa biraz bári bakandan soň aýdýarlar, dogrusy-ha, muny onuň özi duýýar. Ýüregi dowla düşüp, kakasyna näme bolandygyny sorap ugraýar, şondan soň oňa hakykaty aýtmaly bolýarlar.

Wagtyň geçmegi bilen Artyk hanyň ýaralary gutulyşýar, emma ömrüniň ahyrına çenli ol ýaralaryň derdini çekmeli bolýar. Içindäki duşman güllesi ony horlaýar. Çep egnine degen ok onuň çep eliniň hereketini gowşadýar.

Gökdepe söweşinden Artyk hany peder tumarynyň üýtgeşik bir gudrat bilen alyp çykandygy barada şol döwürde köp gürrüň edilipdir. Bu hakda maňa kakamyň özi-de gürrüň beripdi.

Men Bagdatdan okuwdan gelenimden soň, kakam bilen Nusaý galasynyň ilerisinde öňe omzap duran Çozgundag gerşine gitdik. Ataly-ogul bolup uzakly gijäni ot ýakyp, oduň başynda gürleşip oturdyk. Onda kakam maňa pederlerimiz barada, köp-köp zatlar barasynda gürrüň berdi. Biz günüň dogşuny synladyk. Şondan soň kakam maňa peder tumaryny gowşurdy. Şol pursat kakamyň özüni nähili bagtly duýandygyny suratlandyrmaga men ejiz gelýärim.

Peder tumary doga meňzeýär. Ol edil doga deýin üçburçly kümüş. Onuň ýüzüne: «Bismillah-rahmany-rahym. Süleýman çozgun neberesini Beýik Biribar, goý, mydama öz penasynda saklasyn, işlerini rowaç etsin!» diýlip ýazylypdyr. Enem Sülgün gelin mahaly tumaryň daşyna nepisläp gyzyl ýüpek matadan daşlyk edipdir. Boýnuňdan asar ýaly, tumaryň daşlygynyň her gyrasyndan düýäniň ýüňünden alaja ýüp dakypdyr. Boýnuňdan asyp gezeniňde tumar görnüp duranok, ýöne pederlerimiň goldawyny, ýylysyny welin äşgär duýýaryn.

Kakam Çozgundagdan gelenimizden soň, hojalyk işlerini maňa ynandy. Özi bolsa, oba arçynlygyny etdi. Halkyň ony nähili hormatlaýandygyny men adamlar bilen duşuşanymda aýk duýýardym. Men näme iş etsem, gapdaldan kakamyň meni synlaýandygyny hem duýýardym, ýöne duýmazlyga salýardym.

Artyk han türkmeniň beýik şahsyýetidi. Ol türkmen halkynyň azatlygy, erkinligi ugrunda perwana deýin ýanyp-örtenip geçen şahsyýet. Artyk han türkmenim diýip, täze döwletiň dagyny çekip geçen armanly ömür. Diňe bir Artyk han däl, ondan öňki pederlerim hem Watan, türkmen diýip geçen beýik şahsyýetler.

Nedir şanyň mülk ýer diýip, petekläp beren altmyş baş tanap ýeriniň galaba bölegini ak patyşa aldy. Häzirki galan ýerimiz ýigrimi alty tanapdan köp däl.

Türkmen geçmişde gaty köp patyşalyklary guran halk. Türkmenе patyşalyk döwlet gurluşy mahsus. Türkmenе ikinji bir döwlet gurluşy ýaramsyz geler. Türkmenе bakna bolup ýaşamag-a asyl-ha gelişmeýär. Magtymguly atamyz aýtmyşlaýyn: «Ozal akan ýerden akarmyş aryk». Türkmenе döwletli-döwran dolansyn hernä!

Şeýle bir zaman boldy: bilimdarlar ýaşap ýören zamanyny juda ýigrenip, ondan ýüz öwürmäge çenli baryp ýetdiler. Şeýle bir zaman boldy: bilimdarlar dünýä göwün berip, baýlyga-beglige ymtyldylar; bagty baýlyk bilen beglikde gördüler, her edip, hesip edip, maksadyna ýetmäge çalyşdylar. Şeýle bir zaman boldy: adamlar baryp ýygyp-ýygşyranlaryny diňe bilim almaga sarp etdiler, zamana berekete dolandy. Şeýle bir zaman boldy: adamlar bilimlerini diňe baýlyk toplamaga gönükdirdiler. Şeýle bir döwür boldy: bilim adamlaryň içine-de, daşyna-da bezeg berdi. Häzir nähili? Bilimdar kişi jemgyýetiň gorkýan adamyna öwrüldi. Bilimiň hiç kişä gerek däl. Bilim aýak astyna düşdi. Bilimdar kişi hiç zadam edip bilenok, gaýtam bilimi bilimdar üçin howpa öwrüldi. Bilimdarlygy üçin ony näletleýärler, gerekmejek adam hasaplaýarlar. Bu gün, Attar aýtmyşlaýyn, Nan – Hudaý. Nan – hökmürowan. Bilim hem bilimdar püçege çykan ýurtda nan mydama hökmürowan bolar.

Türkmeniň ozalky döwletliligi, patyşaly ýaşayşy ýene gaýdyp gelir. Döwür gelende Süleýman çozgun neberesi döwletiň başynda oturmaga mynasyp bolmaly. Oglum Atamyrat! Sen uly maksat bilen ýaşamaga endik edin. Ertirki gün ýurda patyşa gerek diýlende, ilin-ulsun saňa sygynmagyna mynasyp bolgun! Pederleriň diňe şu tutum bilen okadylar, öwrendiler, pähimdarlyk mekdebini geçdiler, göreşdiler, ýaşadylar. Seniň pederleriň bihal adamlar dældiler. Men häzirki döwlet gurluşy uzak gider öýdemok. Bize patyşa gerek diýip men örän köp ýygnaklarda çykyş etdim. Emma bu mahal türkmeniň döwi pes gelýär. Bu gün halk betbagtçylygyna bagt diýip düşünýär. Bu inçe syýasatyň başarnygynyň netijesi. Men, oglum, seniň patyşa boljakdygyňa ynanýaryn. Häzirki tutumyňy hem oňlaýaryn. Seniň ýaş başyň bar. Goý, türkmen topragynyň ähli ýerlerindäki ýaşayşlary gör, öwren. Zähmetden, kynçylykdan gaçma! Muhammet aleýhyssalam: «Zähmet çekmek ybadat etmek bilen deňdir» diýýär. «Sabyr düýbi sap altyndyr» diýýärler, bilgin, zähmet düýbem sap altyndyr. Öňünde anyk maksat goý. Adam özüne erk edip bilse, islän maksadyna hem ýetip biler. Sen hem ýetersiň. Men seniň ýurt başynda oturmagyňy isleýärim. Sen meniň ýetip bilmedik maksadymyň wysalysyň. Sen arap, pars, ors dillerini bilýärsiň. Görýän welin, seniň inlis dilini hem öwrenmegiň gerek. Dil – ganatdyr. Ganatly kişiniň maksadyna ýetmesi asan bolar.

Oglum Atamyrat, sen pederleriň ýetip bilmedik maksatlaryny amal etmelidigiňi her dem unutmagyn.

Men saňa özüm hakda gürrüň berip oturmaýyn. Meniň terjimehalymy sen gowy bilýärsiň ahyryn.

Oglum Atamyrat! Bu dünýäniň uçar ganaty ýagşylykdyr. Sen islän menziliňe, islän maksadyňa diňe ýagşylyklaryň bilen ýetip bilärsiň. Mydama hoşamaý bol. Adamlara diňe ýagşy sözler aýt, ýagşylygyňy ýaý! Ýagşylyk – Alladyr. Adamlara

eden ýagşylyklaryň, hoşamaý sözleriň bagtyňa bagt, bereketiňe bereket goşar. Bu dünýäde iň güýçli zat, gudrat – ýagşylykdyr. Saňa ýamanlyk etseler, sen ýagşylyk et. Adamlary ýagşylyklar bilen mugyra getirmek aňsatdyr. Oglum Atamyrat! Adamlara ýagşylyk et! Adamlara ýagşylyk et! Ýamanlyk edenlere-de ýagşylyk et! Ýagşylyk Hatam Taýyň elidir, ol saňa on esse edip gaýtarar.

Bu depderi özüň dowam etdir.

Beýik Haktagala mydama seni öz penasynda aman saklasyn, ömrüňi uzak, bagtyňy açyk, döwletiňi rysgally etsin.

Şawwal¹ aýy, 1936 ý.

¹ Şawwal aýy – oktyabr aýy.

On ikinji bap

DAGA BARÝAN ÝODALAR

1.

Otuz ýedinji ýylyň birinji Maý baýramçylygyny sowup, Atamyrat gelni Gurbansoltan bilen Gypjaga geldi. Atamyrat Aşgabatda ýaşaýardy, hasapçy bolup işleýärdi. Olar gelen güni maşgala şady-horram boldy, gije ýatdylar. Ertesi ala daň bilen ataly-ogul daga gitdi.

Gün doganda olar eýýäm dagyň bir gerşinden aşypdylar. Annanyýaz baý Atamyrady Çozgundag gerşine alyp barýardy.

Hanha, Çozgundag howalanyp dur. Ol Nusaý galasyndan o diýen uzakda däl. Nusaý galasy eliň aýasyndaky ýaly gaty açyk görünýär. Gala ýalaňaç. Onda ülpüldäp oturan ýekeje-de daragt ýok. Ýöne galanyň degre-daşy welin, gök öwüsýär. Miweli daragtlar gülläpdir, ol güller şeýle bir owadan görünýär.

Çozgundag – gerşi gypjaklylar şeýle atlandyransoň, bagyrlýlar hem bu ady alyp göterdiler – çemenzarlygyň içi bilen uçup barýan hala meňzeýär. Geçiş uçýar. Nazaryňy aşak däl-de, uzaklara gönükdirseň, bahar şemaly seni özi bilen alyslara alyp gidýär.

Ho-ol aşakda Durdy kalaý dagy gaty kinniwanja bolup görünýär. Alagaraňky görünýän jülge dilkawy gözýetimde ýaýylyp ýatyr. Durdy kalaý dagyň ot ýakyp oturan yerinden biraz gaýrada – Nusaý galasy bilen aralykda ýylkylar otlap ýör, indi ol ýylkylar Annanyýaz baýyň ýylkylary däl. Lenin hem Stalin kolhozynyň ýylkylary.

Döwür-döwran üýtgeýär.

Nesiller çalyşýar.

Çozgundag gerşi ýene bir gezek nesil çalşygyna şaýat bolýar.

Bu gün gerşe Annanyýaz baý ogly Atamyrat bilen geldi.

Olar eddil Artyk han bilen Annanyýazyň duran ýerinde durup, oturan ýerinde oturyp, ýatan ýerinde ýatyp, ot ýakan ýerinde ot ýakyp, täze dogan günü garşy aldylar, emma pelegiň gerdişi bilen howa bulutlydy, şeýle-de bolsa ýagys ýagarly däl. Çytawun bulutlar gussa baglan dek agrasdylar. Howa-da agyrdy. Dagyň depesinde mydama sergin şemal bolardy, ýöne, bu gezek näme üçindir, dem almak hem agyrdy. Howa dymykdy. Göýä dünýä dymýardy.

Bu mahal Köpetdag üstüne çytawun bulutlary бүрәп ýatan hassa meňzeýärdi. Dag dymsa, agyr dymar eken.

Dünýäde derman otlara sahy ýeke-täk dag – Köpetdag hasaplanýar. Göräýmäge, bu dag ýarym ýalaňaç, ýöne her bir oty däri-derman. Beýik Taňry alty münden gowrak ot döredipdir, şolaryň tas ählisini diýen ýaly bu ýarym ýalaňaç dagdan tapyp bolýar. Köpetdagyň degresinde ýaşayan adamlar aňsat-aňsat keselleýän hem dälirler. Olar agyr zähmet hem çekip ýörýän dälirler. Köpetdag öz raýatlaryny saglykda-deramatlykda hiç bir zada hor-zar etmän saklaýar. Uzak-uzak ýurtlar söküp, Köpetdagyň dermanlyk otlaryny äkidip, satyp gazanç edýärler. Derman ot ýygmak üçin Balhdan gelen Mäne babanyň kakasynyň Köpetdagyň gujagyny – Mäne obasyny mekan edinmegi, köpelip-örňäp ugramagy ýöne ýere däl, olar ýaly adam, gör, näçe kän. Türkmen hiç wagt daşky gözellige kowalaşan halk däl, ol içki hümmete, yzzata, gözellige ähmiýet berip ýaşan halk.

Bu mahal daga sygynyp gelen ataly-ogul öz pikirlerine gümrady.

Bu gün ataly-ogul maşgala däbine eýerip gelipdi.

Beýleki pederlerinden tapawutlylykda, Annanyýaz baý ýalňyz dikraryny bu gerşe ikilenji gezek getiripdi. Olar bu ýerde mundan on ýyl töweregi öň, has takygy, 1929-njy ýylyň alabaharynda Atamyrat Goşun gullugyna gitmezinden iki gün öň gelip, bir gije ýatyp gidipdiler. Şonda-da olar edil häzirkisi ýaly ot ýakyp oturypdylar. Gaýtmakçy bolanlarynda bolsa, Annanyýaz baý peder tumaryny oglunyň boýnundan asypdy. Şol günden bäri Atamyrat peder tumaryny köplenç ýanyndan aýranokdy. Goşun gullugynda bir günem ýanyndan aýyrmady. Tumara Atamyradyň ejesi Nurgözel has ýürekden uýýar. Ol mydama oglunyň tumaryny barlap durýar. Şeýle bolansoň, Atamyradam bu tumarda gudratyň bardygyna ynanýar. Neneň ynanmajak?! Bu tumor bilen baglanyşykly gürrüňleri diňläniňde, onda gudratyň bardygyna ynanmazlyk mümkin däl.

Annaly beg, gör, nirelerde söweşe gatnaşmandyr: Astrabatda, Mugan sähraşynda, Türkmenäsähra gazaply darkaşlarda bolýar. Türkmençäýda wepat bolýar. Peder tumaryny ogly Taňrygula bermedik bolsa, belki, hiç zat bolmazdy?!

Atamyrat çep goltugyny elledi: bar!

Atamyrat Kerkiniň¹ Çekir obasynda başdan geçiren günlerini, ajal bilen ýüzbe-ýüz bolan pursadyny ýatlady. Ol bu hakda kakasyndan soramagy ýüreginde besläp ýördi.

Käsesini ýerde goýup, kakasyna ýüzlendi:

– Kaka, men siz hakda köp zatlary bilemok. Sürgünçilik hakda sorasam: «şol gara günleriň geçdigi bolsun. Şol hakda ýatlama-da galmasyn» diýip, ýeke agyz hem gürrüň bereňzok.

¹ Kerki – häzirki Atamyrat etraby.

Men käbir zatlary sizden däl-de, başga adamlardan eşitmeli bolýaryn...

Annanyýaz baý ogly «käbir zatlary» diýse-de, anyk bir zady göz öňüne tutup gürleýändigini, anyk bir zat soramak isleýändigini aňdy:

– Sen nämäni ilden eşitdiň?

– Mysal üçin, Gylyç Mergen bilen dostlugyňyzy. Onuň öýüne baranyňyzy. Men Bagdatda okandygyňyzy, Peterburga gideniňizi, birnäçe gezek hajyda bolandygyňyzy bilýän, ýöne Lebapda bolanyňyzy eşitmändim.

Bu habara Annanyýaz baý ör-gökden geldi:

– Bä, sen oňa duşadyňmy?

– Hawa, duşuşdym. Onda-da nähili duşuşdym.

– Hany, ol owgana aşypdyr diýdiler-ä.

– Aşmasyna aşypdyr, ýöne üç-dört adam bilen hasap-hesibi bar eken. Onsoňam obadaşlarynyň nähili ýaşaýandyklaryny görmekçi bolupdyr.

Annanyýaz baý Gylyç Mergen bilen bile bolan dört gününü göz atuwyna getirip dymdy. Atamyrat hem Gylyç Mergen bilen duşuşan gününü göz atuwyna getirdi.

Atamyrat obaň ortarasyndaky göz-göz otagly kaşan öýüň – mekdebiň bir giň otagynda göwşüllän kilimiň üstünde on-on iki ýaşlaryndaky ýigrimiden gowrak oglany daşyna egele edip, matematikadan sapak geçýärdi. Atamyrat sapagyny geçip gutaryp, okuwçylara Magtymguly şahyr hakda gürrüň bermäge ýaňy başlapdy. Birden daşardan tüpeň sesleri eşidilip ugrady. Köp salym geçmänkä-de at toýnaklarynyň dükürdileri ýer sarsdyryp ugrady. Daşardan: «Gylyç serdar gelipdir! Gylyç Mergeniň atlylary! Gylyç Mergen!» diýen sesler eşidildi. Bu ady eşiden okuwçylaryň zähresi ýarylan ýaly bolup, ýerlerinden turdular, birdenem gapa tarap okduryldylar:

– Duruň! Saklanyň! Ölesiňiz gelýämi näme? – diýip, mugallym azymly gygyrды.

Okuwçylar doňan ýaly bolup durdylar. Olaryň soragly nazarlary mugallyma gönükdі.

– Mugallym! Gaçalyň, gizleneliň!

– Ýerli-ýeriňize geçip oturyň. Sizi hiç kim atmaz, hiç kim urmaz. Gaty arkaýyn boluň. Siz bigünä çaga. Geçiň, geçiň diýdim men size.

Daşarda alabasgylykdy. Okuwçylar, diňe okuwçylar däl, ähli mugallymlar jyn dagan ýaly dagady.

– Mugallym! Ähli mugallymlaram, ähli okuwçylaram gaçdy. Bizem gaçalyň! – diýip, oglanjyklar ýerli-ýerden gygyryşdylar.

– Siziň üçin men jogap berýärim. Gaty arkaýyn oturyň. Çaga hiç kim hiç zat diýmez. Maňa näme diýjek bolsa diýerler, ýöne size hiç zat diýmezler.

– Gylyç Mergen häzir geler.

– Gelmez...

– Mugallym! – diýip, okuwçylaryň ekabbyrragy janykdy. – Gelmez diýmän. Biziň okap oturan mekdebimiz Gylyç Mergeniň öýi ahyryn. Ol öýüne geler-ä.

Atamyrat okuwçynyň ýüzüne seredip, näme jogap berjegini bilmedi. Ýöne onuň anyk bilýän bir zady bardy. Onuň gaçmajakdygy çynydy. Ajaldan gaçyp gutulyp bolmaz diýen ynanç bilen takdyryna ten berip garaşmaga başlady.

Okuwçynyň sözleri dogry çykdy. Bir topar atly mekdebiň deňine gelip saklandy.

Gapy jarka açyldy. Iki-üç sany ýaragly kişi içeri kürsäp girdi. Oturanlary görüp, olaryň biri otagdan çykyp gitdi. Atamyrat Gylyç Mergene habar bermek üçin gidendir diýip içini geplettdi. Ol ýerinden turdy.

Äpet bir kişi haýbat bilen içeri girdi. Bu äpet kişi her näçe haýbatly görünse-de, ýag damyp duran nurana ýüzünden, mähirden doly ala gözlerinden rehimsizlik duýulmaýardy.

Elli-elli baş ýaşlaryndaky Gylyç serdar garşysynda duran nätanyş mugallymy, sandyraşyp oturan çagajyklary birpaýyz synlady-da, giň otagyň törüne geçdi. Ol kiçiräk göwşül kilimiň üstünde aýbogdaşyny gurap oturdy-da, birgeňsi ýylgyryp, Atamyrada ýüzlendi:

– Ýoldaş mugallym, okuwyňy dowam ediber. Otur, otur! Biz seniň sapagyňy – näme okadýanyňy diňläp görmekçi. Ýigitler, siz nä gapyň agzynda sürlenişip dursuňyz? Hany, sizem meň ýanyma geliň, bile sapak diňläliň. Biz-ä döwrümüzde Buhara gidip okapdyk, tüweleme, şuraýy hökümet Buharaň medreselerini obalara göçürüp getiräýen bolarly. – Ýigitler gapyň agzynda aşak çökdüler. Törde Gylyç Mergeniň ýeke özi oturdy, megerem, ýigitleriň hiç birisi hem serdaryň gapdalyna baryp oturmaga milt edip bilmedi.

Atamyrat bu oňaýsyz ýagdaýda näme etjegini bilmän kösendi.

– Sen gelşiksiz görme, ýoldaş molla. Näme gürläp oturan bolsaň, sen dowam etdiriber. Sapakda sesiňi çykarman oturmalydygyny, mollaň aýdýanlaryny ünsli diňlemelidigini biz gaty gowy bilýäs. Başlaber – diýip, Gylyç Mergen ýaraglaryny gapdalında goýdy.

– Başlaber, başlaber! – diýip, Gylyç Mergeniň ýigitleri başly-barat seslendiler.

Atamyrat gürläp ugrady. Ol ata-babalarymyzyň beýik adamlar bolandygy, medeni, edebi miraslarymyzyň kändigi, şuraýy hökümetiň şol medeni baýlyklarymyzy öwrenmäge mümkinçilik döredýändigini, her bir türkmen raýatynyň sowatly bolmagyna mümkinçilik dörandigi hakda aýtdy. Görogly begdir Magtymguly hakda, musulmançylyk, Muhammet pygamber hakda aýtdy. Magtymgulyň goşgularynyň Gurhanyň çeper aýduwydygyny nygtady. Çagalaryň ata-enelerini hormatlamak hakda aýtdy. Soňundan Watan mukaddesligi hakda aýtdy welin, Gylyç Mergen arçyndy. Meger, ol mundan artyk sapak diňlemek islemedik bolarly, ýaraglaryny egninden asyşdyrmaga durdy.

Atamyrat okuwçylara ýüzlendi:

– Okuwçylar, şu günlükçe sapagymyzy geçip gutarýarys. Siz öýli-öýüňize gaýdyberiň!

Çagalar gapa bakan okduryldylar.

Gylyç Mergen Atamyrady boýdan-başa synlady.

– Ýeri, inim, balşewige hyzmat edýäňmi?

– Gylyç aga, men öz obadaşlaryňyza – öz gara gözleriňize hyzmat edýän, sowat öwredýän. Gurhanda ylym-bilim öwrenmegiň-öwretmegiň sogaby Mekkä zyýarat eden bilen deň diýilýär, bilimi Çyn-Maçynda bolsa-da, gidip öwren diýýär. Gurhanda diňe peýdaly ylym hakda aýdylýar. Onsoň men bu edýän işimde günä göremok.

– Her günem şu günki ýaly zatlary öwredýäňmi ýa-da bu gün maňa göz etmek üçin gürläýdiňmi?

– Ýok, Gylyç aga, men şu gün çagalara aýtmak islän zatlarymy aýtdym.

– Bä, aýdan zatlaryň-a gowy zatlar. Türkmençilik munyň. Balşewik türkmençilige ýol berýärmí?

– Kömek-goldaw berýär.

– Sen bu ýere gelmişek öýdýän, sen, näme, şuraýy hökümete hyzmat edýänleri meniň atýandygymdan habaryň ýokmy?

– Serdar aga, ataýynmy? – diýip, nökerleriň biri Atamyrady nyşana aldy.

– Atmaly bolsa özüm ataryn. Ýöne men öýümde maslygyň ýatmagyny islämok. Ilki daşaryk çykaryň.

Atamyrady südenekledip daşaryk çykardylar. Nökerler Gylyç serdaryň gelerine garaşdy.

Gylyç serdar keremara ýöräp, Atamyradyň alkymyna dykylyp geldi.

– Eý, gyzył molla, hany, maňa aslyňy aýt!

– Aslym bilen näme işiň bar? Atjakmy? At!

– Atsam, soraman atýaryn. Rast, atjak bolsam, çagalaň gözleriniň alnynda atardym. Rast, atmadymmy, bir sebäbe görä atan dälidirin. Aslyňy soraýanmy, rast, ýöne ýere soraýan dälidirin. Ine, şo ýerde ýatan iki sany gyzył mollany göreňokmy? – diýip, Gylyç Mergen nagany bilen howluda ýatan iki sany mugallymyň maslygyny görkezdi. – Men saňa aslyňy, nireden gelendigiňi aýt diýýän. Men tekepbirligi halamok.

– Men Aşgabatdan. Gypjak obasyndan.

Gylyç Mergeniň ýüzüne mylaýymlyk alamatlary çaýylyp gitdi.

– Adyň näme?

– Ata.

– Annanyýazyň oglumy?

Atamyrat Gylyç Mergeniň kakasyny tanaýandygyna haýranlar galdy. Ol ölümünü boýnuna alypdy ahyryn!

– Hawa, Atanyýaz baýyň ogly!

Ine, ykbalyň oýny!

Gylyç Mergen elindäki ýaragyny ýere taşlap goýberip, Atamyrady bagryna basdy. Atamyrat hem Gylyç Mergeni gujaklady.

Gylyç Mergen Atamyrady täzedən synlady.

– Men seni görenimden, Annanyýaza meňzeş eken, bir garyndaşlygy bolaýmasyn diýip çak etdim. Ýogsam myhmantamymdakylary ataýyn diýip içeri giripdim. Görsem, Annanyýazyň oturan ýerinde ýene bir Annanyýaz otыр. – Gylyç Mergen bu sözi hezil edip gülüp aýtdy.

Atamyrat welin diýilýän zady aňyna sygdyryp bilenokdy. Nädip aňyna sygdyrsyn, her güňki sapak geçýän otagynda kakasynyň oturandygyny! Atamyrat kakasynyň Wasa gidendigini bilýärdi, ony ugradyp goýberipdi, ýöne ol kakasynyň bu ýerlere gelenini teý bilenokdy. Bir ýalňyşlyk bolaýmasyn, Gylyç Mergen meni başga biri bilen çalyşýan-ýalňyşýan bolaýmasyn diýen ünji aňyndan aýrylanokdy. Ýok, Atamyrat ýalňyşanokdy. Annanyýaz baý bu howla gelipdi. Bu ýerde dört gije-gündiz myhman hem bolupdy.

Bu töweregiň atly-abraýly baýlary, mollalary ýygnanypdy.

Ol mahallar Gylyç Mergen häzirkisi ýaly däl-di: gaty şadyýandy. Meýlisi-oturyşlygy gaty uludan guraýardy.

Ol dört günden öň gaýtmaga rugsat bermejekdigini – bir gün Jeýhunýň kenarynda, bir gün çölde, bir gün öýünde, dördünji günem ýerli baýlaryňkyda dync almalydygyny, döwletli maslahat etmelidigini aýdypdy. Kimde kim şu gün tertibine razy bolman öň gaýtmakçy bolsa, Gylyç Mergen bilen göreş tutmalydy we ony ýykmalady.

Gylyç Mergen bilen Durdy kalaý, Rejep göreş tutupdy, ýöne olaryň ikisem Gylyç serdardan asgyn gelipdi.

Gylyç Mergen nyşana ok atmak dabarasyny gurady. Ok atmakda-da oňa taý gelen bolmady. Gylyç Mergen bolsa, jak-jaklap gülüp:

– Men mergen adyny güne ýatyp alamok. Mergen adyny iňňň gözünden urup görkezip aldym.

Ýaz pasly bu jelegaýlardan gaýdar ýaly hem däl-di. Derýanyň kenary gür sümme tokaýlykdy. Sülgündir kākilikler, keýikdir towşanlar her ädimden diýen ýaly öňünden çykýardy.

Tebigat – jennetidi.

Gylyç Mergen Aşgabatdan gelen topar bilen Antguýa gitdi, ol ýerdenem Garşa barypdylar. Ol aýdym aýdyp, saz çalýardy. Beýle şahandaz kişi Annanyýaz baý bilenem, Halmyratdyr Gaýgysyz bilenem biçak ysnyşdy. Ol mahallar geljege ynam bardy. Bütün türkmenleriň azat döwletiniň guruljagyna olaryň hemmesi ynanýardy. Şonuň üçin olaryň şatlyk-begençleriniň çeni-çaky yokdy. Gylyç Mergen Aşgabada barmagy, özüne nähili wezipe ynanylsa, jany-teni bilen ýapyşmagy wada beripdi.

Ýöne Gylyç Mergeniň tamasy çykmandy. Täze hökümetiň ýigreneni baý kişiler boldy. Gylyç Mergen ähli zady täze hökümete beribem ýaranyp bilmedi. Ol owgana wagtlaýyn gidipdi, gyzyllar gider öýdüp tama edýärdi. Arman, onuň tamasy çykmandy. Şonuň üçin onuň içi ölçüdi.

Annanyýaz baý agyr derdi gozganan dek uludan demini aldy, soňam:

– Atamyrat, men üç ýola ata çykyp, Gara möjek ýaly duşmana garşy kellämi etegime salyp göreşermen boldum, üçüsünde-de, pālimden gaýtdym – diýdi: –

Belkem, gaýratym kem bolandyr, belkem sowadym az bolandyr, belli bir zady bahana etmäýin. Ýöne şol ýola baş goýmadygyma indi-indi oturyp gynanýan. Sebäbi men bigünä gan dökmeden çekindim. Ata çykyp, gylyç syrsaň gan dökülýär. Nämäniň hatyrasyna gan dökmeli? Watanyň? Watany azat etmäge anyk ýol görmedim. Mahal-mahal oturyp hem begenýän, çünki, balşewik köp-köp gan dökenem bolsa türkmeni ýalandanam bolsa aýratyn bir respublika etdi. Garaşly-da, bakna-da bolsa, Türkmenistan döwlet! Niýeti pis hem bolsa, döwletiň wagzy dürs. Işlemeli, ýagty geljegi gurmaly diýýär!

– Kaka, ýigrimi dagy atly bolup gelip, sizi uly wezipä çagyryşlary, siz garşy çykanyňyzdan soň, hüňürdenip gidişlerem hiç ýadymdan çykanok.

– Ýadymda, ýadymda. Her kimde bir däp, birnäçe kemçilik bolýar. Men özümdäki kemçilikleriň birini aýdyp bereýin. Men ýalandan ýaşap bilemok. Ýalandan ýaşap, bol-telkilikde bolanymdan, öz ýasawym boýunça ýaşap zagara iýenimi eý görýän. Wasa kerwen äkidemizden soň, syýasatyň gaty hapa zatdygyny duýdum-gördüm. Gyzyllaň tutumynyň hem ýalandygynam, zorlukdygynam gördüm. Onsoň ýüregimde ýylylyk duýmaýan syýasatyma gulluk etmek islemedim, ynsabymyň, imanymyň önünde halal galmak isledim. Bu döwürde ýolbaşçy bolmak diýmek – wagşy bolmak, adamçylygyňy ýitirmek diýmek. Şonuň üçin teklipe edilen ähli wezipelerden, her näçe haýbat atsalaram, sypaýyçylyk bilen ýüz öwürdim.

– Araba münseň, arabaçynyň heňinde hiňlenmek diýenem-ä bir gürrüň bolmaly.

– Bu zatlary men saňa kakaňa has gowy düşünmegiň üçin aýtdym. Bu ýer – halal ýer. Bu ýer – Allatagala iň ýakyn ýer.

– Kaka, bu basyp gidip oturyşlaryna döwletde ýaşar ýaly adam galaýsa-ha!

– Galar, galar! Bizi baý diýer, gulak diýer, basarlar, ýöne sen galarsyň, seniň ogluň galar! Bu örän uly bagt, oglum! Bu dünýäde ýaşamak bagt, oglum!

Dünýä köne, bu dünýäde gije-gündiziň gezekleşip durşy ýaly, adamlaram gezekleşip gelip-gidip durlar. Gije-gündiziň üýtgemeýşi deýin, bu köne dünýäde üýtgeýän zat ýok, bir üýtgeýän zat bar, ol hem köne, göwşüllän eşikleriň çalşyşy ýaly, adamlar egin-eşiklerini, atlaryny çalyşýarlar. Çozgunlaryň neberesinde-de çalyşma gaýtalanyp dur. Döwür-döwran üýtgese-de, gan, asyl özgerenok. Diýmek, kim gidip, kim gelse-de, bir zat belli: her gelen ilimiň-günümiň bolçulygy, bähbidi diýip ylgar. Il-güne edýän ýagşylyklarynyň içinden öz ömür manysyny tapar.

Dosty özüň tapmaly, duşmanyň özi tapylýar. Ökde bolsaň, duşmanyň döremegi üçin ýeterlik. Duşmansyz ökdelik bolmaýar. Ýogsam hiç kime ýamanlyk edýän dälşiň, uly kömek-ýagşylyk edýänsiň. Hana, Ýelli par. Onuň Artyk handanam, Annanyýaz baýdanam gören ýamanlygy ýok. Gaýtam olar Ýelli para mydama kömek etdiler. Hormatladylar, syladylar. Ol welin, Annanyýaz baýy öldürtmek üçin hiç zadyny gaýgyrmandyr. Näme üçin? Ol Annanyýaz baýyň däl-de, özüniň hormatlanmagyny isleýär. Ýamanlygyň, görüpligiň soňy ýok. Hana, Ýelli pary öz öýünde öldürüp gidipdirler. Dogry şol, kasas hiç wagt kyýamata galmaýar. Eder-eder, her kim özüne eder.

Allatagalaň jebir-süteminiň düýbi sap altyn.

Annanyáz baý öz çeken jebri-jepalarynyň oglunyň ykbalynda rehmede döňjekdigine ynanýar.

Annanyáz baý ogluny synlap, kakasy bilen şu ýerde eden gürrüňlerini ýatlady. Kakasynyň şol gijeki galagoplylygy göz atuwyndan geçdi. O gije kakasy köp zatlar aýtdy. Ol has köp zatlary aýtmagy ýüregine düwüpdü, aýtmak islän zatlarynyň galabasyny aýtmady. Barybir, Annanyáz kakasynyň beren wesýetleri az däl. Olaryň biri Ependi bilen baglanyşyklydy.

Bir gezek Ependi ogly bilen goňşy oba ugrapdyr, ogluny eşege mündürüp, özi gapdalyndan ýöräpdir. Olaryň bolup barşyny gören adamlar: «Görüň-ä bu zamanyň ýaşlaryny! O ýaş ýigit eşiğiň üstünde arkaýyn gaýşarylyp barýar, il arasynda hormatlanýan garry kakasyny pyýada ýöretmäge onuň birjik-de nebsi agyrmaýarmyka?». Bu sözi eşiden ogul kakasyna ýüzlenýär: «Kaka, eşege özüň mün, men pyýada gidibereýin diýdim-ä». Şondan soň Ependi eşege münýär, ogly onuň gapdaly bilen pyýada ýöräp ugraýar.

Olar esli aralygy geçýärler. Öňlerinden bir topar adam çykýar. Olar Ependä: «Sen-ä sag, sagam bolsaň, eşiğiň üstünde gaýşarylyp barýaň, hana, inňä sapaýmaly hor ogluň bolsa gapdalyňdan lüti çykyp, gara der bolup barýar. Heý, ogluňa nebsiň agyranokmy?» diýýärler. Bu gürrüňden soň Ependi oglunam eşege mündürýär.

Olar gidiberýärler.

Olaryň öňünden ýene bir topar adam çykýar: «Adamlar, serediň bir horja eşege iki adam bolup münüpdirlər. Heý, eşek janawara nebsi-jany agyrmaýarmykan bularyň? Beýle rehimsizligi diňe Ependi edip biler. Heý, uzak aralyga-da eşege iki bolup münlermi?» diýip, adamlar ýerli-ýerden gygyryşypdyrlar.

Ependiniň gahary gelipdir. Ol eşekden özem düşüpdür, oglunam düşüripdir. Olar eşiğiň ýüpünden idip, pyýada ýöräp ugrapdyrlar.

Olaryň öňünden çykanlar Ependä eşitdirip şeýle diýipdirler. «Eý, Hudaý, adam ölmese, her zat görjek eken. Hana eşeg-ä boş, iki sany samsygam yssyda gara der bolup haşlaşyp barýar. Münmejek bolsaň, eşek nämä gerek?!».

Ependi ogluna şeýle diýipdir: «Ine, oglum, men saňa durmuşy görkezdim. Bu dünýäde adamlaryň gepinden gaçyp-gutulyp bilmersiň. Il näme diýse, şony diýsin, sen her bir işi öz göwnüňe geňeşip, öz göwnüňe makullap etmelisiň, öz göwnüň isleýşiçe ýaşamalysyň, her kesiň berýän akylyna, diýýän sözüne gulak gaubartsaň, aňkaň aşar, öz islän menziliňe ýetip bilmersiň!».

Annanyáz bu timsaly Atamyrada ilkinji gezek Çozgundaga gelende aýdyp beripdi. Oňa bagdatly garyp ýigidiň baý gyzyna öýlenmek isleýşini, muny bilen gyzyň atasynyň mekir çykalga tapyşyny: bazara baryp gygyryp, adamlaryň ünsüni özüňe çekip bilseň, gyzymy bereýin diýendigini, garyp ýigit barazara baryp her näçe gygyrsa-da, bazaryň sesini basyp bilmändigini, netijede bolsa, garyp ýigidiň öýlenip bilmändigini – bazaryň durmuşdygyny, bu durmuşda garyp ýigidiň gününe düşmegiň ähtimaldygyny Annanyáz baý gürrüň beripdi, diňe bu timsaly däl, Bagdatda okan ýyllaryny, Hanguly bilen nädip tanşandygyny-da, Dagaran bedewiniň gudratyny-da gürrüň beripdi.

Ene nämeleri aýtmaly?

Çozgunlaryň ýörelgesini-hä Atamyrat gaty köp eşiden bolsun gerek. Herhal, bu ýerde ol ýörelgäni ýene bir ýatlamak artykmaçlyk etmese gerek.

– Sabyr düýbi sap altyndyr, näme etseň, howlukman, sabyrlylyk bilen et;

– Üç zat bilen: gyz satyp, galplyk edip, ogurlyk edip baýap bolmaz, halal ýaşa, Allatagalanyň ähli bereket-rysky halallykdadyr;

– Mümkün bolan ähli ylymlary-bilimleri öwrenmeli. Baýlyk, döwletlilik ylymly-bilimli kişileriň aýrylmaz doganydyr;

– Öýünde-de, kalbyňda-da sustupeslige orun bolmaly däl. Kim göwnaçyk, şadyýan bolsa, bagt öýüne güzer salar.

Annanyýaz baý bu ýerde kakasy bilen oturanda wagt geçip, özüniň hem kaka ornunda oturjagyny, ogluna öwüt-ündew etjegini göz önüne hiç getirip bilmändi.

Ine, bu gün bolsa onuň gaşynda söwer ogly otyr. Ol kakasynyň aýtjak her bir sözüne garaşýar. Hudaýa şükür, ilniň önüne düşüp, sözünü ile düşündirip, diňledip biljek ogly bar. Ors dilinem, pars hem arap dillerinem suwara bilýär. Serkerdelik alamatlary mesaňa duýulýar. Peşeneli, ýüzi-keşmeri nurana. Çozgunlara nuranallyk berlipdir.

Annanyýaz baýyň ogluna aýtmak isleýän zatlary, bermek isleýän öwütdir wesýetleri kän. Ol çalaja omuzganyp, arçyndy.

Ataly-ogul uzak gijäni oduň başynda gürleşip oturyp geçirdi.

Baharyň çytawun bulutlary Günüň önünü tutup durdy. Daň atan hem bolsa, ataly-ogul günniň dogşuny synlap bilmedi.

Gün bulutlaryň aňyrsyndady.

2.

Bagtdyr maksat sözleriniň, göräýmäge, aýry-aýry manylary bar, ýöne bu iki söz aýry-aýry at göterip ýören ýeke-täk bir düşünje. Özem bir manyny aňladýan bu iki söz adam ýaşayşynyň esasy manysy. Adam bütün ömrüne maksadyna ýetmek üçin çalyşýar. Ol maksadyna ýeten pursady özüni bagtly duýýar. Bagtly kişi – maksadyna ýeten kişi. Bagt we maksat ömür sallançagynyň bir ýüpidir, bir tarydyr. Bagt hem maksat – adamyň ömür ganatlarydyr.

Allatagala palçykdan ýaradan bendesiniň ýazgydyny häsiýetinde ýerleşdiripdir, şeýle bolansoň, adamyň ýazgydyny häsiýeti çözüär. Adamy her ýollardan salýan gudraty ýazgyt – häsiýet. Adam görgüli häsiýeti – ýazgydy boýunça maksadyna ýetmek üçin çalyşýar. Ýöne Allatagala maksady-da, bagty-da, ýazgydy-da, häsiýeti-de berdim diýip beren bolsun!

Maksadyň aýdyň bolmasa, hajyrawlykdan, çulumlykdan, başarnykdan, batyrlykdan, pälwanlykdan ne peýda. Hana, buzawyň başarnygy ýaly başarnyk hiç bir jandarda ýok. Allatagala oňa gül ýalak baş başarnyk beripdir: uçup bilýär; suwda ýüzüp bilýär; ýerde ýöräp bilýär; ýere girip bilýär; daragtlaryň köklerini kertip bilýär. Ýöne buzawda maksat ýok. Bagtyň, maksadyň bolmasa, baş däl, on

başarnygyň hem hiç zatdygyny Allatagala bendesine hikmet edýär. Adamda beýle baş başarnyk ýok, ýöne ol dünýä erk edýär. Çünki,

Adama maksat – bagt berlipdir.

Onsoň Allañ beren amanadyny bu dünýäde bagtly eden ýagşy.

Onsoň Allañ beren amanadyny bu dünýäde maksadyna ýetiren ýagşy.

Allatagala bütün älemi alty günde ýaradan bolsa, Adamzady ýaratmak üçin kyrk ýylyny sarp edipdir.

Allatagalanyň söýgüsinden, ylhamyndan sünnä ýaradylan Adamzat bütün älemiň patyşasy bolsa-da, Magtymguly atamyz aýtmyşlaýyn, öňi çagalyk, soňy garrylyk, aralygy sähelçe dadymlyk bolan bu anjaýyn dünýäden doly doýup-ganman, nämäniň-nämedigine oňly düşünip-düşünmän, köp zatlara ýetişjek bolup, ýöne ýetişmän, köp zatlary biljek bolup, ýöne doly bilmän ylgap geçip dur.

Adamyň bütün ömrüniň manysy bagtly ýaşamak üçin ylgaw.

Adamyň bütün ömrüniň manysy maksada ýetmek üçin ylgaw.

Döwür-döwran aýlanyp, atalaryň ýetip bilmedik maksatlaryna ogullar ýetýär.

Soňlanmaýan dünýäde ömründen sähelçe gürrüň eden baş gahrymanymyz Annanyýaz Artygyň ýatan ýeri ýagty, jaýy jennet bolsun! Onuň bütün ömrüne yhlas eden maksadyny, arzuwlaryny agtygy Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy wysala öwürdi.

Bu gün türkmen halky Annanyýaz Artygyň arzuw eden, arzuwyna ýetmek üçin göreşen döwletinde – Garaşsyz hem baky Bitarap Türkmenistan döwletinde ýaşaýar.

Baky bagtyýar ýaşaýar!

Bu gün Türkmenistan döwleti – Annanyýazyň bagy deýin ajaýyp!

3.

BEÝIK SAPARMYRAT TÜRKMENBAŞY ATASY ANNANYÝAZ ARTYGYŇ, KAKASY ATAMYRAT NYÝAZOWYŇ SOŇKY YKBALLARY HAKDA:

***1937-nji ýylyň oktýabr aýynda atam Annanyýaz Artygy halk duşmany diýip, howpsuzlyk komitetiniň türmesinde atdylar.**

***Mähriban kakam 1941-nji ýylda Beýik Watançylyk urşuna gidip, Kawkazda faşistik basybalyjylara garşy göreşdi.**

Iki ýylyň dowamynda söweş edip, 1943-nji ýylda Demirgazyk Osetiýanyň baş şäheri Wladikawkazyň eteginde Çikola obasynyň çep gapdalynda sowet goşunlarynyň bir bölegi, şolaryň içinde Türkmenistandan alty esger, şol sanda 31 ýaşly meniň kakam Atamyrat Annanyýaz ogly ýesir düşüpdirler. Kakamy ýesirlikde kommunistligi üçin atypdyrlar.

***...Men bir zada begenýärim. Atamdanam, kakamdanam maňa miras galan zat ýok. Emma olar maňa gaty ummasyz uly mirasy galdyrypdyrlar. Şu ömrüme çenli kakamy, atamy tanan her bir adam: «Seniň kakaň şeýle-şeýle beýik adamdy», «Seniň ataň şeýle-şeýle örän ynsanperwer adamdy» diýip öwürler,**

magtaýarlar, ýürege ornaýan hoş söz aýdýarlar. Heý, şondan ulam bir baýlyk bolarmy?!